

इति लक्षणलक्षितं महाभाष्यं प्रणिनाय । स च महाभाष्यकारः
 पतञ्जलिर्गोर्नर्ददेशे कस्यचिद्विषयेः सन्ध्योपासनसमयेऽञ्जलौ पतित
 इत्यैतिह्यस्य “शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्” इति वार्त्तिक-
 व्याख्यानावसरे शब्देन्दुशेखरे भट्टनागेशेन कृत उल्लेखो लभ्यते ।
 भाष्यकारो हि चन्द्रगुप्तराज्यकालात्पश्चात् भर्तृहरिकालात् पूर्वं
 प्रादुरासीदिति प्रतिभाति । “सभाराजामनुष्यपूर्वा” इति सूत्र-
 व्याख्यायां भाष्यकारः “चन्द्रगुप्तसभा” इति प्रत्युदाजहार, वा-
 क्यपदीये च भाष्यकारोल्लेखाद् भर्तृहरिकालात्तस्य प्राचीनत्व-
 स्यापि सिद्धिरुपलभ्यते ।

भाष्यवार्त्तिकयोर्था उपनिबद्धाः परिभाषास्ता एवाधिकृत्य
 निर्मितो ग्रन्थो भट्टनागेशेन परिभाषेन्दुशेखरः । ग्रन्थप्रणेतुः कत-
 मस्मिन् वैक्रमाब्दे जनिरासीदिति बहुयतमानैरपि नाद्यापि निश्च-
 यितः समयः समुपलभ्यते । काव्यमालाग्रन्थेषु रसगङ्गाधरस्य
 भूमिकायां म० म० दुर्गाप्रसादेन १६८८ ईशवीयवत्सरतः १७२८
 ईशवीयवर्षपर्यन्तं सवाईमहाराजजयसिंहो जयपुरमण्डलस्थ-

नागेशस्य पिता शिवभट्टः माता च सतीदेवी इति स्वग्रन्थे-
 ऽनेकधाऽभ्यधादिति विदितमेव । अत्रेयं जनश्रुतिः श्रूयते—नागेशो
 जन्मतः षोडशाब्दान् यावत् वाराणस्यामितस्ततो ध्रमन् कदाचित्
 विद्वत्सदसि गतोऽकस्मात्तत्रासनमध्युवामेत्यवलोक्य तत्रत्यैर्वि-
 द्वद्भिः कुत्सितो निष्कासितश्चेत्यवमाननापन्ननिर्वेदः “सर्वाति-
 शायिर्ना विद्यामादायाहमपि नातिचिरेण सर्वान् विजेष्ये” इत्युच्चैः
 प्रतिज्ञाय तपश्चरणाय विविक्तमाश्रयत् । तत्र विमुक्ताभ्यवहारव्य-
 वहारो वागीश्वरीध्यानैकतानः कतिपर्यरेवाहोभिर्वागीश्वरीप्रसा-
 दाल्लब्धनिखिलतन्त्रानियन्त्रितमतिगतिः ख्यातिमादत्त । एतस्य
 सन्ततिरेका कन्यकैवासीत् । तस्याश्च विवाहो मौन्युपनामकेन
 केनचिद्ब्राह्मणेन सहासीत् । नागेशेन स्वकन्यकार्थं यद्गृहं प्रदत्तं
 तत् कार्यां सिद्धेश्वरीक्षेत्रे साम्प्रतमप्यस्तीति श्रूयते । ग्रन्थस्यास्य
 भूतपूर्वा बह्व्यष्टीकास्तिष्ठन्ति । तासु कस्याश्चित् प्रक्रियामात्रप्रदर्श-
 नपरतया, अपरस्याः स्वल्पाकारतया, अन्यस्याः ‘सूर्यस्य टोका
 भानुः’ इति लोकोक्तिं सार्थक्यन्त्या नादरो न वा ताभिर्विदुषां
 छात्राणां वाऽविकलोपकारो जायते इत्यल्पताबोधितेन महामहो-
 पाध्यायेन पण्डितवर्येण जयदेवशर्ममिश्रेण सकललोकोपकार-
 प्रेरितेनेव परिभाषेन्दुशेखरस्य सपरिष्कृता विजयाभिधाना टोका
 कृता । एवं विश्वजनीनाचरणं मुनीनां भारतीयविदुषाञ्च चिरदृ-
 ष्टमेव । सा चेयं विजया विजयायैव विजयाभिलालसानामित्यत्र
 न केपाञ्चिद् वैमत्यम् ।

सरलोकृतेऽपि ग्रन्थे व्याख्यागतपदार्थानां दुरूहत्वाऽऽयास-
 मनुभवतां छात्राणां श्रमापनोदनधिया सुधिया विजयाकारकनि-
 ष्टतनयेन एम् ० ए० इत्युपाधिभाजा श्रीकृष्णशर्ममिश्रेणानुनीतः
 विद्वद्धन्यः श्रीमद्गुमानन्दज्ञान्यायव्याकरण-तीर्थः टिप्पणीं प्रणि-
 नाय । अनधिकारिणा बहुलायासेन कृतेऽपि संशोधने पदार्थाना-
 मपरिचयात् क्रमभङ्गपदार्थासन्निवेशादिदोषाच्चाचिरादेव विजया-

कारस्याबाधितप्रसरमपि यशो मलिनयेत् त्रुटिरियमिति भिया
समुद्बोधितेनेव प्रकाशकेन मार्ग्यमाणेन लोकोपकारनवोत्साह-
मण्डितपण्डितविरलायामप्यचलायामधुनापि अघौघप्रचालनप्रव-
हद्देवस्त्रोतस्वत्यां वाराणस्यां सुरभारतीसेवननिरतेषु समासादित
एको निष्कारणो बन्धुरन्वर्थनामधेयः श्रीदुःखमोचनशर्मा व्याक-
रणसाहित्याचार्यः यो हि शास्त्रचिन्तनैकतानोऽपि प्रकाशकस्नेहा-
नुनयसन्दानितमानसोऽसुलभमपि समयं संशोधनेऽस्य व्यायिष्ट ।
एवं कृतेऽपि संशोधने मनुजसुलभेन भ्रमेणावशिष्टाशुद्धिरवलोक्येत
चेत्तदपनोदनभारोऽपि वहनीय एव विजयाकारयशोरक्षणपक्षपा-
तिभिर्विपश्चिदग्रेसरैः । यतः—

न कश्चिदपि वञ्चितो जगति दोषलेशैर्विधि-

विधेरपि नरैः कृते किमकलङ्कविध्येषणा ?

गुणैककलनादराः परिहरन्ति दोषान् परं

प्रकाशनपराः खलाः प्रकटयन्ति तानुत्सुकाः ॥

पारे कथनमेतावदेवावशिष्यते — यद्यपि सुरासुरसमरसमे
प्रचलितेऽस्मिन् सम्पराये वस्तुमात्रमहार्घता प्रत्यहं प्रत्यक्षीक्रियते
सर्वैरेव, तथापि प्रकाशको लाभलोभमुपेक्ष्य विजयाविशुद्धसंस्क-
रणविशेषप्रचारकामतयैतस्य मूल्यं पूर्वतोऽपि न्यूनमेव निरधा-
रयदित्यपि साहसोऽस्य स्तुत्य एव । आशासे सुरभारतीसोपान-
शब्दागमपारङ्गताः सादरमस्यापि विजयासंस्करणविशेषस्य प्रचारे
प्रकाशकस्य साहाय्यमाचरिष्यन्तीति ।

रसलपुर (भागलपुर),
विजयादशमी, सं० १९९९

विदुषामनुचरः
विजयाकारजामाता
श्रीलक्ष्मीनाथशर्म्ममित्रः

विजयाकर्तुर्जीवनवृत्तम्

महामहोपाध्याय डाक्टर सर गङ्गानाथ भास्करि
(M. A., D. Lit., LL. D., F. B. A.) महोदयेन लिखितम् ।

अस्ति मिथिलायां गजहडा इति नाम्ना प्रसिद्धो ग्रामः । तत्रैव सुप्रतिष्ठिते सोदरपुरमैथिलब्राह्मणकुले प्रातःस्मरणीया महामहोपाध्यायाः श्री६ जयदेवशर्मणः रुद्ररत्नभूपरिमिते (१९११) वैक्रमीये संवत्सरे कार्तिकशुक्लपूर्णिमायां जन्म लेभिरे । सम्पादितद्विजोचितसंस्काराश्च हरिनगरग्रामे सुप्रसिद्धविद्वद्वरहलधर (प्रसिद्ध 'हल्ली')—शर्मणः सकाशात् वर्षद्वयं यावत् व्याकरणशास्त्रस्याद्यमंशमधीत्य तत्र आर्थिकक्लेशं प्राप्य तत्स्थानमुज्झित्वा गन्धवारिनगरे लेखकस्य मातामह्या पुण्यशीलया श्री३ वसुमतीदेव्या संस्थापिते विद्यालये महामहोपाध्यायश्री६ रजेमिश्रशर्मभिरिदानीमपि मिथिलां [अधुना तु दिवं] मण्डयद्विरधिष्ठिते तेभ्य एव शब्देन्दुशेखरादिग्रन्थान् स्वायत्तीचक्रुः, समाप्नुवन्श्च तदानीमेव पण्डितमण्डलीषु प्रौढविद्वत्ताप्रतिष्ठाम् । गुणाग्नि-ग्रह-भू—(१९३३)—मिते च वर्षे काशीमागत्य विश्वविख्यातानां श्रीमतां बालशास्त्रिणां सकाशे, तदनन्तरञ्च सकलतन्त्रापरतन्त्राणां म० म० श्री६ शिवकुमारशर्मणां सकाशे व्याकरणशास्त्रमधीतमपि परिमार्ज्यं शास्त्रान्तराप्यपि समप्राप्यधिगतवन्तः । युवावस्थायामेव काशीस्थविद्वज्जनेषु लब्धवैदुष्यप्रतिष्ठा वस्वग्नि-रत्न-चन्द्र—(१९३८)—मिते संवत्सरे मिथिलाधीशेन पवित्रकीर्तिना महाराजश्री५ लक्ष्मीश्वरसिंहमहोदयेन संस्थापितायां दरभङ्गापाठशालायां काशीस्थायां श्रीशिवकुमारमिश्र—श्रीरामकृष्ण—(प्रसिद्ध 'तात्या')—शास्त्रि—

श्रीसुधाकरद्विवेद—श्री दुःखभञ्जनकविभिः पण्डितरत्नैः सह व्याकरणाध्यापकासनं शोभयामासुः, समभूषयंश्च तदासनं वेदर्षिरत्नभू-(१९७४)-मितवर्षपर्यन्तम् । तदनन्तरं हिन्दूविश्वविद्यालयाध्यक्षास्तान् प्राच्यविद्याविभागे प्रधानाध्यापकपदव्यां समावेशयन् । तदारभ्याजीवं तदेव स्थानं श्रीमद्भिरलङ्कृतमभूत् । एवञ्च प्रायशः षट्चत्वारिंशद्वर्षाणि नानाशास्त्राप्यध्यापयतामेषां व्यतीतानि । समासादिताश्च पाण्डित्यपदवीं सहस्रशश्छात्राः । तेष्वेवैकोऽयं लेखकोऽपि स्वभाग्यवशादासीत् । पण्डितवर्याणां कीदृशं पाण्डित्यमासीदिति तेषां छात्रेण वर्णनमनुचितमेव प्रतिभाति । अस्त्वेतदेव पर्याप्तं यत् प्रायशो गणितशास्त्रवर्जं सर्वेष्वपि शास्त्रेषु तेषामधिकारः पूर्णतयाऽऽसीत् । शास्त्रविचारस्य तु सार एवैतेष्वेकत्रीकृत आसीत् । रत्नशशिरत्नभू-(१९१९)-मिते च ईश्वरीये भारतसम्राट् पण्डितसम्राड्भ्य एभ्यो महामहोपाध्यायपदवीं वितीर्यास्याः पदव्याः प्रतिष्ठां वर्धयामास । महात्मनामेतेषां स्मारकास्तन्निर्मिता ग्रन्थाः—(१) परिभाषेन्दुशेखरस्य टीका विजया (मुद्रिता) (२) शास्त्रार्थरत्नावली (मुद्रिता) (३) व्युत्पत्तिवादस्य टीका जया (मुद्रयमाणा) [अधुना मुद्रिता] (४) शब्देन्दुशेखरस्य टीका (अपूर्णा) (५) महाविनायकस्थापनपद्धतिः (६) वास्तुपद्धतिः (७) शतचण्डीपद्धतिः (८) कुलदेवतास्थापनपद्धतिः (९) नीलवृपोत्सर्गपद्धतिः (१०) तुलादानपद्धतिश्चेति ; पुत्रत्रयं कन्यकाद्वयं चेति च । पुत्रेषु ज्येष्ठः श्रीमान् उमेशमिश्रः काव्यतीर्थः एम. ए. [सम्प्रति डी. लिट्.] प्रयागविश्वविद्यालये संस्कृताध्यापकपदमलङ्करोति ; मध्यमः श्रीरमेशो गृहकार्यं करोति ; तृतीयः श्रीश्रीकृष्णः [सम्प्रति एम. ए.] सम्पादितसंस्कारोऽधुना बाल्यायस्थायामेव वर्तते । एवञ्चैहिकसमस्तसम्पदनुमापितप्राक्तनपुराणराशयो नित्यसदनुष्ठा प्रत्य-

क्षीकृतब्राह्मण्याः पूज्यपादाः सर्वथा सनातनधर्मावलम्बिनामा-
दर्शा इवासन् ।

अशेषविद्वज्जनद्वीर्भाग्येन वर्षेऽस्मिन् कर्णाभ्यन्तरव्रणमूलक-
सन्निपातज्वरेणाक्रान्ताः । तत्रापि ज्वरप्रलापेषु आस्त्रीयाण्येव
वाक्यान्युञ्जेरुः । मरणात् प्राक् चत्वारि दिनानि मणिकर्णिकायां
चक्रपुष्करणीतीर्थे गङ्गाप्रवाहयोर्मध्ये स्थित्वा—

“उत्क्षिप्य बाहू त्वसकृद् ब्रवीमि त्रयीमयेऽस्मिंस्त्रयमेव सारम् ।
विश्वेशलिङ्गं, मणिकर्णिकाम्बु, काशीपुरी, सत्यमिदं त्रिसत्यम् ॥”
इति पद्यमुच्चैर्धोपयन्तो मध्याह्नसमये मणिकर्णिकागङ्गाजले
निमग्नार्धशरीराः १९८२ वैक्रमे फाल्गुनशुक्लसप्तम्यां विश्वे-
श्वरसायुज्यमगमन् ।

शून्यमधुना पण्डितमण्डलम्भारते, शास्त्रार्थचर्चात्वस्तप्रा-
यैव । शोकसन्तप्तेनाधिकं वर्णयितुन्न पार्यते । समाश्वासनस्थान-
मेतावदेव यदधिकक्लेशं विनैव पठनपाठनादिकार्यं कुर्वाणा
एव यथा सर्वत्र जीवने प्रौढा आसन्तथैवामरणन्निरवाह्यन् ।
ज्वराक्रान्तिदिनपर्यन्तं व्युत्पत्तिवाद्दृष्टीकारचनाया लग्ना आसन ।
अतएवोक्तम्—

जयः कुले जयोऽभ्यासे जयः पण्डितमण्डले ।

जयो मृत्यौ जयो मोक्षे जयदेवः सदा जयः ॐ ॥ १ ॥

श्री गङ्गानाथ शर्मा

विषयानुक्रमणिका.

म०		पृष्ठ
	मङ्गलश्लोकविचारः	२
	परिभाषापदार्थविचारः	७
१	ध्याष्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नाहि सन्देहादलक्षणम्	९
२	यथोद्देश मन्त्रापरिभाषम्	१४
३	कार्यकाल मन्त्रापरिभाषम्	२५
४	अनेकान्ता अनुबन्धा इति	२७
५	एकान्ता	३८
६	नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्	४२
७	नानुबन्धकृतमनेजन्तन्त्वम्	४८
८	नानुबन्धकृतमनारूप्यम्	५१
९	उभयगतिरिह भवति	५३
१०	कार्यमनुभवन् हि कार्या निमित्ततया नाश्रीयत	५६
११	यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते	७१
१२	निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति	११२
१३	यत्रानेकविधमान्तर्ये तत्र स्थानत आन्तर्ये बलीय.	१३१
१४	अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य	१३६
१५	गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः	१३९
१६	अग्निनस्मिन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति	१४९
१७	एकयोगनिर्दिष्टाना सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः.	१५३
१८	एकयोगनिर्दिष्टाना कत्रचिदेकदशोऽयनुवर्तते	१५३
१९	भाव्यमानेन मन्त्राणां ग्रहणं न	१५४

सं०		पृष्ठ
२०	भाव्यमानोऽव्युकारः सर्वाणान् गृह्णाति	१५८
२१	वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्	१६०
२२	उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि	१६७
२३	प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तत्य ग्रहणम्	१६८
२४	प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः	१७५
२५	उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम्	१७९
२६	स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न	१८३
२७	संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति	१९१
२८	कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्	१९५
२९	पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च	२००
३०	व्यपदेशिवदेकस्मिन्	२००
३१	ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति	२०८
३२	व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन	२१०
३३	यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे	२१२
३४	सर्वो द्वन्द्वो विभापैकवद्भवति	२१७
३५	सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते	२२०
३६	प्रकृतिवदनुकरणां भवति	२२१
३७	एकदेशविकृतमनन्यवत्	२२२

अथ बाधवीजकथनप्रकरणम्

३८	पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः	२३१
३९	पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्	२३३
४०	सकृद्गतौ विप्रतिपेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव	२३३
४१	विकरणेभ्यो नियमो वलीयान्	२४१
४२	कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम्	२४५
४३	शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति	२४५

म०	पृष्ठ	
४४	शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम्	२४६
४५	लक्षणान्तरेण प्राप्तुवन्विधिरनित्यः	२४६
४६	क्वचिन्कृताकृतप्रमङ्गित्वमात्रेणापि नित्यता	२४६
४७	यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्	२४७
४८	यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम्	२४७
४९	स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति	२४८
५०	अमिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे	२४९
५१	नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकृतौः	२९४
५२	अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् वाधते	३०२
५३	पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न	३१६
५४	अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यच्वाधते	३२०
५५	वार्णादाङ्ग वलीयो भवति	३२०
५६	अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः	३३७
५७	अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान्	३४९
५८	क्वचिदपवादविषयेऽयुन्सर्गोऽभिनिविशते इति	३६४
५९	पुगस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्	३६९
६०	मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्	३६९
६१	अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति	३६९
६२	पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः	३७०
६३	प्रकृत्य चापवादविषय तत उत्सर्गोऽभिनिविशते	३७१
६४	उपसञ्जनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्त- मुन्मर्गं वाधत इति	३७१
६५	अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण वाध्यते	३७५
६६	अभ्यासविकारिणु वाध्यवाधकभावो नास्ति	३७६
६७	तान्छील्लिङ्गेषु वाऽमरूपविधिर्नास्ति	३८०
६८	तन्पुट्त्तुमुन्मल्लयेषु वाऽमरूपविधिर्नास्ति	३८०

सं०		पृष्ठ
६९	लादेशेषु वाऽसहपविधिर्नास्ति	३८१
७०	उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो वलीयान्	३८२

अथ शेषार्थकथनप्रकरणम्

७१	प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्	३८४
७२	विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्	३८९
७३	सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्	३९१
७४	नञिव्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः	३९४
७५	गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समानवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः	३९५
७६	साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः	४०१
७७	बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि	४०२
७८	चानुकृष्टं नोत्तरत्र	४०३
७९	स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्	४०४
८०	हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्	४०६
८१	निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य	४०७
८२	तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणम्	४०८
८३	क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते	४०९
८४	समासान्तविधिरनित्यः	४११
८५	सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य	४१२
८६	सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः	४२४
८७	ताच्छीलिके णेऽणकृतानि भवन्ति	४२८
८८	धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति	४२९
८९	तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते	४३१
९०	लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य	४३२
९१	प्रकृतिग्रहणे रयधिकस्यापि ग्रहणम्	४३३
९२	अद्भृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः	४३३

सं०

९३	संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम्	
९४	आगमशास्त्रमनित्यम्	४३५
९५	गणकार्यमनित्यम्	४३५
९६	अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्	४३५
९७	नन्घटितमनित्यम्	४३७
९८	आतिदेशिकमनित्यम्	४३७
९९	सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवान्	४३७
१००	प्रकृतिग्रहणे यद्ग्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्	४३८
१०१	विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे	४४०
१०२	उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी	४४२
१०३	अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य	४४५
१०४	नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारि	४४९
१०५	प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययः	४५०
१०६	अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्वलीयसी	४५१
१०७	व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते	४५२
१०८	विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्	४५३
१०९	सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः	४५५
११०	प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम्	४५६
१११	सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्	४५८
११२	श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलवान्	४५९
११३	लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्	४६३
११४	गामादाग्रहणेष्वविशेषः	४६४
११५	प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिः	४६४
११६	क्वचित्समुदायेऽपि	४६५
११७	अभेदका गुणाः	४६८
११८	बाधकान्त्येव निपातनानि	४६८

सं०		पृष्ठ
११९	पर्जन्यवत्तलक्षणप्रवृत्तिः	४६९
१२०	निषेधाश्च वलीयांसः	४७१
१२१	अनिर्दिष्टाः प्रत्ययाः स्वार्थे	४७३
१२२	योगविभागादिष्टसिद्धिः	४७३
१२३	पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते	४७३
१२४	ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र	४७३
१२५	पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे	४७४
१२६	एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति	४७५
१२७	सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्	४७६
१२८	क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति	४७७
१२९	औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम्	४७७
१३०	शितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाजग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यद् लुकि ॥	४७८
१३१	पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान्	४८२
१३२	अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः	४८२

अथ परिभाषेन्दुशेखरः

विजयाऽलङ्कृतः

नत्वा साम्बं शिवं ब्रह्म नागेशः कुरुत सुधाः ।
वालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

गौर्यङ्कात् स्वेन्दुमारुढुं हस्तमुत्तिपतोऽसकृत् ।
गजास्यस्यास्यमालोक्याहसते सम्भवे नमः ॥ १ ॥
दरभङ्गानरेशस्य काशीस्थे पाठसद्धानि ।
अध्यापकपदं प्राप्तो जयदेवाभिधः सुधीः ॥ २ ॥
विजयाख्यामिमां व्याख्यां पारिभाषेन्दुशेखरीम् ।
परिष्कृतियुतां कुर्वे विद्वद्वृन्दमनोमुदे ॥ ३ ॥

उग्रानन्द सुधीसुग्रा ध्यात्वा श्रीजगदम्बिकाम् ।

विजया टिप्पणीं काश्या तनुते ननु कौतुकात् ॥

१ कुरुत इति—ननु सुखबोधरूपफलस्य परगामित्वेन परस्मैपद युक्तमिति चेत्—न, यथादिफलस्य स्वस्मिन्पि सम्भवान्, गन्धनावक्षेपणे-
त्यादिना प्रकथनार्थे आत्मनेपदविधानाच्च । न्यायचिन्तामणिकृतस्तु यत्र क्रिया-
फले कर्तुंभिप्राय इच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति सूत्रार्थस्तेन याजकाद्यैर्दक्षिणाला
भेच्छयैव यागादिकरणे 'यजन्ति याजका' इति परस्मैपदम् । परगतस्यापि
यागादिफलस्येच्छया यागादिकरणे तु 'यजन्ते याजका' इत्यादिक साधुंस्व
प्रयोगः । अतएव 'पितृस्वर्गकाम पुष्करिण्या चनेत' इत्याशय्यात्मनेपद-
मियाहुः ।

ग्रन्थसमाप्त्यादिप्रतिबन्धकदुरितप्रशमाय कृतं मङ्गलं शिष्य-
शिष्यायै व्याख्यातृश्रोतृणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति-
नत्वेति । स्वनिष्ठापकृष्टत्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापाररूपनमस्कारो
नमृधात्वर्थः । स्वं नमस्कर्ता व्यापारश्च करशिरस्संयोगादिरूपो
बोध्यः । ननु देवदत्तस्य स्वापेक्षयाऽपकृष्टत्वे 'देवदत्तं नमस्क-
रोती'ति प्रयोगो न स्यात्, तादृशबोधस्य तत्रासम्भवात् । ननु तादृ-
शबोधाभावेऽपि तदाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यत्वस्य तत्रापि सत्त्वान्न
कर्मत्वानुपपत्तिर्न वा बोधानुपपत्तिर्वाधितस्यापि भ्रमात्मकबोध-
सम्भवादिति चेत्-न, अयं माम्प्रति हीनो विनीतश्च न मदीय-
व्यापारशतेनापि मामपकृष्टं ज्ञास्यति स्वापेक्षयेतिनिश्चयस-

१ व्याख्यातृश्रोतृणामिति । श्रोतुर्विद्यार्थोनिःसम्बन्धवाचित्वविर-
हान्नात्रानङ्, पूर्वोत्तरपदयोर्विद्यार्थोनिःसम्बन्धवाचित्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः ।

२ मङ्गलाय चेति । मङ्गलत्वं च समाप्तिकारणतावच्छेदकतया सिद्धा
जातिरेव । न च करशिरःसंयोगात्मककायिक-नमःशब्दप्रयोगात्मकवाचिकमा-
नसज्ञानविशेषाद्यात्मकमानसिकभेदेन मङ्गलस्य बहुविधतया संयोगत्व-शब्दत्व-
ज्ञानत्वादिभिः साङ्कर्यान्मङ्गलत्वं न जातिरिति वाच्यम्, संयोगत्वादिव्याप्यस्य
मङ्गलत्वस्य विभिन्नतया परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यविरहात् । न च कर-
शिरःसंयोगाद्यन्यतमत्वमेव मङ्गलत्वमस्त्विति वाच्यम्, तथा सति तृणारणिमणी-
नामप्यन्यतमत्वेन वह्निकारणत्वे जैमिनिनये कारणतावच्छेदकतया शक्तेः,
न्यायनये कार्यतावच्छेदकतया वैजात्यस्य च कल्पनाया विलयप्रसङ्गात् । प्राग्-
णितसमाप्तिप्रतिबन्धकादृष्टविशेषनिवर्त्तकत्वमपि न तत्, तादृशनिवर्त्तकताव-
च्छेदकापरिचयेन निवर्त्तकत्वस्य दुर्वचत्वात्, तत्परिचये तस्यैव मङ्गलत्वस्व-
रूपत्वसम्भवात् । मान्यास्तु तृणारणिमणीनां फूत्कारनिर्मन्थनतरणिक्रिणसंयोग-
रूपनियतसहकारिसहकृतानामन्यतमत्वेन कारणत्वे सहकारिनियमानुपपत्तिगिति
प्राहुरित्यन्यत्र विस्तरः ।

द्वावेऽपि तादृशस्येष्टस्य प्रयोगस्यानुपपत्तेस्तत्र कर्तुस्तादृशेच्छाया
आयसम्भवात् ।

अत्रोच्यते—स्वधर्मिकोऽपकृष्टत्वप्रकारकबोधोऽश्रयत्वप्रकारको
यो बोधः 'अयं मदपेक्षयापकृष्टमात्मानज्ज्ञानाती'त्याकारकस्तदनु-
कूलो व्यापारो नमस्कारः स च बोधो निरुक्तस्थलेऽपि सम्भ-
वतीति नानुपपत्तिः । न च सन्निहितशूद्रादेरपि तादृशव्या-
पारेण तादृशबोधसम्भवात् ब्राह्मणन्नमति चैत्रे शूद्रन्नमतीति प्रयो-
गापत्तिः । न च देवात्तादृशबोधोऽश्रयत्वेऽपि तदाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्य-
त्वाभावात् शूद्रस्य कर्मज्ञापत्तिः, कर्त्तुरित्यस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि
तथायुक्तमित्यनेन तदापत्तेर्दुर्वारत्वादिति वाच्यम्; स्वावधित्वेन
विवक्षितवृत्तित्व-स्वप्रकारकबोधोऽश्रयत्वप्रकारकत्वोभयसम्बन्धेन
अपकृष्टत्वविशिष्टो यो बोधस्तदनुकूलव्यापारस्यैव नमस्कारपदार्थ-
त्वात् । शूद्रवृत्तिबोधे द्वितीयसम्बन्धसत्त्वेऽपि प्रथमसम्बन्धस्या-
भावात् न हि शूद्रोऽपकृष्टत्वावधित्वेन विवक्षितोऽस्ति नमस्कर्तुः ।
विवक्षितत्वनिवेशाद्बस्तुतः स्वापेक्षयापकृष्टे उदासीने वाऽव्याप्त्य-
तिव्याप्योरभाव इति सर्वमवदातम् ।

अम्या सहितः साम्बः, अम्या माता, सा चाविरोपाज्जग-

१ सर्वमवदातमिति । ननु अपकृष्टवविशिष्टबोधानुकूलव्यापारस्य
नमस्कारपदार्थे वे 'कलितसमाधिं योगिनं नमति' 'मुक्तं नमतीत्यादी कर्मज्ञा-
नुपपत्तिः, नमस्कार्यस्य तादृशबोधरूपत्वाश्रयत्वविहात् इति चेत् - न, तादृश-
ज्ञानस्य यदा कदाचिदवश्यम्भवात्, स्वावधितोत्तरप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापा-
रस्यैव नमस्कारपदार्थत्वाच्च । नमस्कार्यस्य तादृशज्ञानविहेऽपि अस्मादयमुकृष्ट
इत्यन्यदीयस्य अन्ततो नमस्कर्तुरेव वा स्वावधिकोत्तरप्रकारकज्ञानस्य विशेष-
ज्ञानसंज्ञेयाश्रयत्वे अविरोधान् । एनेन गुरुनमनसमये अस्मादयमुकृष्ट इत्युदा-
सीनस्यापि ज्ञाने जाने कर्मज्ञापत्तौ गुरु नमतीतिवत् उदासीनं नमतीति
वाग्याय ज्ञाने स्वावधिकोत्तरप्रकारकज्ञानाधिकार्यस्य प्रवेश्यम्; स्वावधिकोत्तरस्यापि

जननी माया गृह्यते । तत्सहितत्वेन परमेश्वरस्य शिवस्य वस्तुतो निर्द्धर्मकस्याकर्तुरसङ्गस्यापि सृष्टिकर्तृत्वमुक्तम्भवति । वृद्धत्र्यर्थकवृह्धातुनिष्पन्नब्रह्मशब्देन पालनकर्तृत्वं बोध्यते । शेषे अस्मिन्नविशेषात्सर्वं जगदिति व्युत्पत्त्या प्रलयकर्तृत्वम् । ततश्च जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तारं 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति श्रुतिप्रतिपाद्यं परमेश्वरत्वेत्यर्थः । यदि च सन्निधानान्नागेशाम्बैवाम्बापदेन गृह्यते, अम्बासाहचर्यान्नागेशपितैव शिवः शिवशब्देनोच्यते, तर्हि स्वजननीसहितं स्वपितरं शिवनामानन्नत्वेत्यर्थोऽपि युक्त एव । शिवस्यैव माता सान्निध्यादम्बापदेनोच्यते ततश्च स्वपितामहीसहितं पितरमित्यप्यर्थः । त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकपूर्वकालिकक्रियावाचकधातोर्विधानात् कुरुत इत्येतत्प्रतिपाद्ये विशेष्यभूतव्यापारे स्वकर्तृकत्वस्वोत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन नमृधात्वर्थव्यापारस्यान्वयः, तदर्थ एव फलभूते बोधेऽभेदेन साम्ब्रह्मपदार्थान्वितशिवपदार्थस्य समवेतत्वसम्बन्धेनान्वयः ।

वालानामित्यस्य साधारणबुद्धिमतामित्यर्थः, तस्य सुखबोधपदार्थे सुखसमानाधिकरणबोधे अन्वयः समवेतत्वेन । एतेन विशिष्टबुद्धीनां क्लेशेन मन्दबुद्धीनाञ्च महाभाष्यादितोऽपि परिभाषार्थबोधसम्भवात्त्रिष्फलोऽयं ग्रन्थारम्भ इत्यपास्तम् । तस्य च तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तार्थस्य प्रयोजकत्वसम्बन्धेन कृधात्वर्थव्यापारेऽन्वयः । शोभना सूक्ष्मपदार्थावगाहिनी धीर्बुद्धिर्यस्य स सुधीः

उदासीने सत्त्वे स्वावधिकोत्कर्षसमानाधिकरणज्ञानोद्देश्यकव्यापारो नमस्कार इति वाच्यम्; तथा चोदासीनपुरुषीयज्ञानोद्देश्यकत्वस्य व्यापारेऽभावात्त्रापत्तिरिति पगस्तम्, अस्मादयमुत्कृष्ट इत्यन्यदीयज्ञानस्यापि विशेष्यतासम्बन्धेन गुरावेव सत्त्वात् उदासीनं नमतीति प्रयोगापत्त्यसम्भवादिति दिक् ।

तस्याभेदेन नागेशपदार्थेऽन्वयः । अनेन विशेषणेनात्मोत्कर्षबोध-
नद्वारा ग्रन्थोत्कर्षो बोधितः । नागेशस्य च कर्तर्यात्मनेपदार्थे
अन्वयस्तस्मिन्नेव तदर्थसंख्यायाः समवायसम्बन्धेनान्वयः ।
कर्त्तृश्च वृत्तित्वसम्बन्धेन तदर्थवर्त्तमानकालस्य च परिच्छिन्नत्व-
सम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वयः । तस्य च मुख्यविशेष्यतया भानं
'भावप्रधानमाख्यातमि'ति वचनात् ।

इन्दुरिव परिभाषा परिभाषेन्दुः । व्याकरणसिद्धान्त-
प्रकाशकत्वेन भाष्यादितः परिभाषार्थज्ञाने जायमानक्लेशरूप-
मन्तापनिवर्त्तकत्वेन च चन्द्रसादृश्यं परिभाषायाः, स शेखरः
शेखरसदृशोऽर्थात्प्रधानं यस्मिन् ग्रन्थेऽसौ परिभाषेन्दुशेख-
रस्तम् । तस्य च वृत्तित्वसम्बन्धेन धात्वर्थफले उत्पत्ता-
वन्वयः । परितो भाष्यते पुरुषार्थसाधनत्वादिनोद्घोष्यत इति
परिभाषः शिवः स चासाविन्दुशेखर इति व्युत्पत्त्या शिवेऽपि
तन्त्रेण परिभाषेन्दुशेखरपदार्थस्यान्वयः । तथा च साम्बाभिन्नब्र-
ह्माभिन्नशिवसमवेताप्रकृतत्वविशिष्टबोधानुकूलो यो व्यापारस्तद्वि-
शिष्टो बालकसमवेतसुखसमानाधिकरणबोधप्रयोजकः सुध्यभिन्न-
नागेशाभिन्नैकत्रविशिष्टकर्तृवृत्तिः वर्त्तमानकालपरिच्छिन्नः परि-
भाषेन्दुशेखरवृत्त्युत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः ।

अनेनाध्येतृप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेनावश्यप्रदर्शनीयानुबन्धचतुष्टय-
मपि प्रदर्शितम् । अनुबन्धत्वञ्च प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषय-
त्वम् । तथा हि तद्विषयकप्रवृत्तिं प्रति तद्विषयकेष्टसाधनत्वप्र-
कारकज्ञानं कारणम् । तच्च प्रकृते परिभाषेन्दुशेखरो मन्दिष्टसा-
धनम् इत्याकारकं ज्ञानं, तद्विषयतेष्टत्वावच्छिन्ना सुखबोध-
निष्ठा परिभाषेन्दुशेखरत्वावच्छिन्ना ग्रन्थनिष्ठाऽस्मदर्थत्वावच्छि-
न्ना बालकनिष्ठा साधनत्वत्वावच्छिन्ना प्रयोजकत्वनिष्ठेति सुख-
बोधपरिभाषेन्दुशेखरबालकप्रयोजकत्वानां प्रयोजनविषयाविका-
रिसम्बन्धानामनुबन्धत्वमुपपन्नम् ।

जननी माया गृह्यते । तत्सहितत्वेन परमेश्वरस्य शिवस्य वस्तुतो निद्वैतस्य कर्त्तुरसङ्गस्यापि सृष्टिकर्तृत्वमुक्तम्भवति । वृद्धव्यर्थ-कवृह्धातुनिष्पन्नब्रह्मशब्देन पालनकर्तृत्वं बोध्यते । श्लेते अस्मिन्न-विशेषात्सर्वं जगदिति व्युत्पत्त्या प्रलयकर्तृत्वम् । ततश्च जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्तारं 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति श्रुतिप्रतिपाद्यं परमे-श्वरब्रह्मत्वेत्यर्थः । यदि च सन्निधानान्नागेशाश्वैवाम्बापदेन गृह्यते, अम्बासाहचर्यान्नागेशपितैव शिवः शिवशब्देनोच्यते, तर्हि स्वजननीसहितं स्तपितरं शिवनामानब्रह्मत्वेत्यर्थोऽपि युक्त एव । शिवस्यैव माता सान्निध्यादम्बापदेनोच्यते ततश्च स्वपितामही-सहितं पितरमित्यप्यर्थः । तत्राप्रत्ययस्य समानकर्तृत्वपूर्वकालिक-क्रियावाचकधातोर्विधानात् कुरुत इत्येतत्प्रतिपाद्ये विशेष्यभूत-व्यापारे स्वकर्तृत्वस्वोत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन नमृधात्व-र्थव्यापारस्यान्वयः, तदर्थ एव फलभूते बोधेऽभेदेन साम्बब्रह्म-पदार्थान्वितशिवपदार्थस्य समवेतत्वसम्बन्धेनान्वयः ।

वालानामित्यस्य साधारणबुद्धिमतामित्यर्थः, तस्य सुखबो-धपदार्थे सुखसमानाधिकरणबोधे अन्वयः समवेतत्वेन । एतेन विशिष्टबुद्धीनां क्लेशेन मन्द्रबुद्धीनाञ्च महाभाष्यादितोऽपि परि-भाषार्थबोधसम्भवान्निष्फलोऽयं ग्रन्थारम्भ इत्यपास्तम् । तस्य च तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तार्थस्य प्रयोजकत्वसम्बन्धेन कृषात्वर्थव्यापारे-ऽन्वयः । शोभना सूक्ष्मपदार्थावगाहिनी धीर्बुद्धिर्यस्य स सुधीः

उदासीने मत्त्वं स्वावधिदोषार्थसमानाविवरणज्ञानोद्देश्यकव्यापारो नमस्कार इति धान्यम्; तथा नोदासीनपुरुषीयज्ञानोद्देश्यकस्य व्यापारोऽभावात्प्रापत्तिरिति पगन्तम्, अस्मादयमुत्कृष्ट इत्यन्यदीयज्ञानस्यापि विशेष्यतासम्बन्धेन गुगर्तेन गत्वात् उदासीनं नमतीति प्रयोगापरत्यसम्भवादिति दिक् ।

तस्याभेदेन नागेशपदार्थेऽन्वयः । अनेन विशेषणेनात्मोत्कर्षवोच-
नद्वारा ग्रन्थोत्कर्षो बोधितः । नागेशस्य च कर्त्तर्यात्मनेपदार्थे
अन्वयस्तस्मिन्नेव तदर्थसंख्यायाः समवायसम्बन्धेनान्वयः ।
कर्त्तृश्च वृत्तित्वसम्बन्धेन तदर्थवर्त्तमानकालस्य च परिच्छिन्नत्व-
सम्बन्धेन धात्वर्थव्यापारेऽन्वयः । तस्य च मुख्यविशेष्यतया भानं
'भावप्रधानमाख्यातमि'ति वचनान् ।

इन्दुरिव परिभाषा परिभाषेन्दुः । व्याकरणसिद्धान्त-
प्रकाशकत्वेन भाष्यादितः परिभाषार्थज्ञाने जायमानक्लेशरूप-
सन्तापनिवर्त्तकत्वेन च चन्द्रसादृश्यं परिभाषायाः, स शेररः
शेररसदृशोऽर्थात्प्रधानं यस्मिन् ग्रन्थेऽसौ परिभाषेन्दुशेर-
रस्तम् । तस्य च वृत्तित्वसम्बन्धेन धात्वर्थफले उत्पत्ता-
वन्वयः । परितो भाष्यते पुरुषार्थसाधनत्वादिनोद्घोष्यत इति
परिभाष. शिवः स चासाविन्दुशेरर इति व्युत्पत्त्या शिवेऽपि
तन्त्रेण परिभाषेन्दुशेररपदार्थस्यान्वयः । तथा च साम्याभिन्नब्र-
ह्माभिन्नशिवसमवेतापकृष्टत्वविशिष्टप्रधानुकृत्यो यो व्यापारस्तद्वि-
शिष्टो वालकसमवेतसुखसमानाधिकरणबोधप्रयोजकः मध्यभिन्न-
नागेशाभिन्नैकत्रविशिष्टकर्तृवृत्तिः वर्त्तमानकालपरिच्छिन्न. परि-
भाषेन्दुशेररवृत्त्युत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इति बोधः ।

अनेनाध्येतृप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेनावश्यप्रदर्शनीयानुबन्धचतुष्टय-
मपि प्रदर्शितम् । अनुबन्धत्वञ्च प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषय-
त्वम् । तथा हि तद्विषयकप्रवृत्ति प्रति तद्धर्मिकेष्टसाधनत्वप्र-
कारकज्ञान कारणम् । तच्च प्रकृते परिभाषेन्दुशेररो मदिष्टमा-
धनम् इत्याकारकं ज्ञानं, तद्विषयतेष्टत्वावच्छिन्ना सुखबोध-
निष्ठा परिभाषेन्दुशेररत्वावच्छिन्ना ग्रन्थनिष्ठाऽस्मदर्थत्वावच्छि-
न्ना वालकनिष्ठा साधनत्वत्वावच्छिन्ना प्रयोजकत्रनिष्ठेति सुख-
बोधपरिभाषेन्दुशेररवालकप्रयोजकत्वानां प्रयोजनविषयाधिका-
रिसम्बन्धानामनुबन्धत्वमुपपन्नम् ।

ननु 'आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥'

इति स्मृतेः नागेशेति स्वनामोच्चारणमसङ्गतमिति चेत्, उच्यते—अक्षरानभिज्ञेनापि यथादृष्टं ग्रन्थस्य लेखनादुच्चारणं विनापि लेखो भवतीति स्वीकर्त्तव्यतया प्रकृते तथैव सत्त्वेनादोषात् । लेखस्य भृत्यकर्त्तव्यस्यापि सम्भवात्नागेशकर्त्तृकत्वस्यैवासिद्धेश्च । स्वकीयग्रन्थनिर्माणसामर्थ्यस्य पतञ्जलिप्रणीतमहाभाष्याध्ययनजन्यतया पतञ्जलिरेव कुरुते नत्वहम् अहन्तु लेखनीस्थानीय इति ग्रन्थकारस्याशयेन नागेशपदेन महाभाष्यकारस्यैव नागानामीश इति व्युत्पत्त्याऽभिधानाच्च । सङ्कल्पवाक्ये पत्रलेखादौ च स्वनामोच्चारणव्यवहारस्य प्रचुरतया परश्रवणोपयोगिनामोच्चारणनिषेधपरत्वस्यैव स्मृतेरभ्युपगमाच्च । पण्डितब्राह्मणादिशब्देन स्वस्यापि स्वेनाभिलाषस्य शिष्टाचारगोचरतया 'एकादशे द्वादशे चाऽह्नि पिता नाम कुर्यादि'ति श्रुतिविहितनामोच्चारणस्यैव निषेधविषयत्वेन नाग ईशः प्रवर्त्तको यस्य सः, नागस्य ईर्नागोः भाष्यकारस्य लक्ष्मीः महाभाष्यं तां इयति तनूकरोतीति नागेश इतिव्युत्पत्तिकस्य नागेशनाम्नो निषेधविषयत्वाभावाच्च । यद्वा ईशते इतीशः प्रभवो नागानामीशो नागेशस्तान् नागेश इति द्वितीयान्तं नत्वैत्यनेनान्वितम् ।

'अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः ।

कामन्तेषु तु विप्रोप्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥'

इति श्रुत्या 'नामगोत्रं वे'ति वार्त्तिकेनाच्च स्वनामगोत्रोच्चारणपूर्वकस्यैवाभिवादनस्य लाभेन यथा 'मा हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति निषेधस्य 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेते'त्यनेन बाधस्तथाभिवादाने नामोच्चारणविशेषविधिना मामान्यनामोच्चारणनिषेधस्य बाधेनादोषाच्च । न च चाचस्पीतीमिश्रेण मांग्यकारिकाव्याख्यानावभरेऽग्नीषोमीयपशुहिंसया बाधो नोक्त इति दृष्टान्तासिद्धिरिति

वाच्यम्, तावताऽपि 'स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्ययमर्प' इति वाक्येन तत्र पापसद्भावस्य प्रामाणिकत्वेन वाधाभावेऽपि प्रकृते वाधाभावे प्रमाणाभावात् । यत्तु कूपखननजन्यजलेन यथा खननहेतुककर्दमादिलेपस्य नाशो भवति पुण्योत्पत्तिश्च भवति तथैव नमस्कारजन्यादृष्टेन नामोच्चारणजन्यपापनाशः समाप्तिप्रतिबन्धकदुरितध्वंसश्च भविष्यतीति नात्मनामोच्चारणजन्यकलङ्कावतार इति-तत्र, तत्तत्पापनाशमिति प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्कर्मणो हेतुतायाः शास्त्रे प्रतिपादनेन यस्य कर्मणो यत्पापनाशकत्वमुक्तं शास्त्रकारेण तस्यैव तत्पापनाशकत्वस्य स्पष्टं द्योतिततया प्रकृते अभिवादनजन्यं पुण्यं नामोच्चारणजन्यपापनाशकमित्याकारकवाक्यस्याभावेनोक्तार्थे प्रमाणाभावात् । कूपखननस्थले प्रत्यक्षप्रमाणेनैव तथास्वीकारादित्यास्ताम् ।

ननु परिभाषाणां शास्त्रभेदेन भिन्नतया व्याकरणपरिभाषापदार्थः क इति चेत्, अत्रोच्यते—अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसाधुत्वप्रकारकबोधोपयोगिवोधजनकत्वं परिभाषात्वम् यथा 'तस्मिन्नि'ति परिभाषाव्यापारमन्तरेण इकोयणचीत्यादेरजुपरिलिष्टस्येको यणसाधुरित्याद्येव बोधः उपलिलिष्टत्वं पूर्वापरसाधारणमित्यप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितः, अनास्कन्दितश्च अजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्येको यणित्याकारकस्तस्मिन्निति व्यापाराधीन इति 'तस्मिन्नि'तिपरिभाषाजन्यबोधोऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसाधुत्वप्रकारकबोधोपयोगी, तज्जनकत्वञ्च तस्या इति तत्त्वमुपपन्नम् । न चैवं वृद्ध्यादिपदार्थज्ञानद्वारा वृद्धिरादीजित्यादिसंज्ञाशास्त्राणामपि वृद्धिरेचीत्यादिवाक्यार्थबोधोपयोगिवोधजनकत्वात्परिभाषात्वापत्तिरिति वाच्यं, चरमबोधे शक्त्यविषयकत्वस्य निवेशनीयत्वात् । नाप्यपवादशास्त्रेण स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नं सङ्कोचादुत्सर्गशास्त्रीयाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितो यः सङ्कोचितधर्मवच्छिन्नोद्देश्यताको बोधः तदुपयो-

प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकानि अत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यत्राक्तिकयोरुपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते ।

गिबोधजनके, अकस्सवर्णे दीर्घ इत्याद्यपवादशास्त्रे परिभाषात्वापत्तिः, साधुत्वाप्रकारकत्वेनापि चरमबोधस्य विशेषणात् । अधिकारशास्त्रस्य विधिनैकवाक्यतयैव बोधकत्वात्साधुत्वाप्रकारकनिरुक्तबोधजनकत्वाभावात् तत्रातिव्याप्तिशङ्कापि । पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेऽपि होढ इत्यादाविदं शास्त्रं तत्तच्छास्त्रदृष्ट्याऽसिद्धमित्याकारकपृथग्व्योधजनकत्वेन तद्बोधस्य साधुत्वाप्रकारकत्वेऽपि निरुक्तबोधोपयोगित्वाभावेनादोषात् । अतिदेशशास्त्रस्य प्राधान्यात्कार्यातिदेशकत्वेन तत्रापि नातिव्याप्तिः । निषेधशास्त्राणां वार्तिकानाञ्च पृथक्साधुत्वाप्रकारकबोधजनकत्वेन न परिभाषात्वापत्तिः । नन्वेवम् 'असिद्धम्वहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यादिपरिभाषाबोधस्य निरुक्तबोधोपयोगित्वाभावेन तत्राव्याप्तिरिति चेत् — इदमत्रावधेयम् — विधिशास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगिसाधुत्वाप्रकारकशक्त्यविषयकबोधजनकत्वे सत्यधिकारशास्त्रभिन्नत्वं तत्त्वम् । परिभाषया कस्यांचिद्विधिशास्त्रस्य कुत्रचित्प्रवृत्तेर्निवृत्तेर्वावश्यम्भावाल्लक्षणसमन्वयः । रूपातिदेशस्य तृज्यक्लोष्टुमित्यस्य विचारेण साधुत्वप्रकारकबोधजनकत्वस्यैव लाभेनादोष इति दिक् ।

निरुक्तलक्षणलक्षितानामपि तस्मिन्नित्यादिपरिभाषाणामव्याख्यानेन न्यूनत्वशङ्कावारणाय व्याख्येयानि परिभाषारूपाणि निर्दिशति प्राचीनवैयाकरणैत्यादिना । तस्मिन्नित्यादीनां स्वतःप्रामाण्येन ज्ञापकन्यायसिद्धत्वाभावेन व्युदासः । ननु स्वतस्मिन्नान्यापि 'यानि न विधिस्तदादावलम्बणे' 'उपपदविभक्तेः कारकः

ननु लण्-अङ्उण्स्त्रयोर्णकारस्यैवोपादानेनाणिष्ग्रहणेषु
सन्देहादनिर्णयोऽत आह—

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् ॥ १ ॥

विभक्तियेलीयसी'त्यादीनि व्याख्यातानि । अतएव तत्र तत्र
वाचनिकमिदमित्युक्तमिति प्रतिज्ञाभङ्ग इति चेत्, अत्र केचित्—
प्राचीनवैयाकरणतन्त्र इत्यादि सप्तम्यन्तद्वयं न क्रमेणान्वयर्थप्रति-
पादकं येन वाचनिकेषु पाणिनीयतन्त्रान्वयो न स्यादपि तु
समुच्चयार्थक-चशब्दमुभयत्राप्यध्याहृत्य प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे अत्र
पाणिनीयतन्त्रे च वाचनिकानि ज्ञापकन्यायसिद्धानि चेति रीत्या
समुदायत्वावच्छिन्नस्य समुदायत्वावच्छिन्नेऽन्वयाद्यथायोग्यमन्व-
यविश्रान्तेरापत्त्यभावात् इत्याहुः । अन्ये तु—ज्ञापकन्यायशब्दा-
भ्यामर्श आद्यच्चि ज्ञापकेत्यस्य ज्ञापकसिद्धं, न्यायेत्यस्य न्यायसिद्धं,
सिद्धेत्यस्य स्वतःसिद्धमित्यर्थं कृत्वा वाचनिकमपि सगृह्णन्ति ।
पक्षद्वयेऽपि तस्मिन्नित्यादिव्यावृत्तये पाणिन्यनुचरितानीति शेषः ।
परे तु—ज्ञापकन्यायसिद्धत्वमेव सर्वासामिति तत्तत्परिभाषानि-
रूपणावसरे स्फुटीभविष्यति, तत्र तत्र वाचनिकत्वकथनन्तु
भाष्ये ज्ञापकन्यायानुपन्यासप्रयुक्तमेव इत्याहुः ।

ननु 'नाजानन्तर्ये' 'अकृतव्यूहे'त्यादीनां भाष्यवार्तिकयोर
नुपनिबद्धानामपि व्याख्यानेन प्रतिज्ञाविरोधे इति चेत्-न,
भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानीति न परिभाषारूपे विशेषणम्, अपि
तु स्वतन्त्रमेव, तथा च ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोरु-
पनिबद्धानि च यानीत्यर्थः । भाष्यवार्तिकयोरित्यस्य तयोरे-
चेत्यर्थः, तेनाष्टाध्यायीपठितानां तस्मिन्नित्यादीनां व्युदासः ।
'नाजानन्तर्ये' इत्यादीनां 'यस्मिन्विधि'रित्यादीनाञ्च संग्रहः ।

अस्मिन् ग्रन्थे त्रीणि प्रकरणानि सन्ति—शास्त्रत्वसम्पादकम्, वाधवीजकथनम्, शेषार्थकथनञ्च । 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इत्यन्तमाद्यम्, एतदनन्तरम् 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो वलीयान्' इत्यन्तं द्वितीयम्, तदनन्तरं तृतीयम् । तेषु प्राधान्यात्प्रथमं शास्त्रत्वसम्पादकमुपात्तम् । तत्रापि महेश्वरोच्चरितानुबन्धमूलकत्वेनाभ्यर्हितत्वादितरपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकतया चादौ 'व्याख्यानतो विशेषे'ति परिभाषामवतारयति—नन्विति । गृह्यन्त एभिरिति ग्रहणानि, अणिणां ग्रहणानि अणिप्रग्रहणानि, तेषु अणिप्रग्रहणेषु । सन्देहादिति—नन्वत्र क्व सन्देहः, न तावच्छक्तौ, अणूपदसकारादिपूर्वणकारान्तसमुदायघटकवर्णवृत्तिजात्यवच्छिन्ननिरूपितशक्तिमत्, उत अकारादिपरणकारान्तसमुदायघटकवर्णवृत्तिजात्यवच्छिन्ननिरूपितशक्तिमदित्याकारकः, 'आदिरन्त्येन सहेता' इत्यनेनाणूपदे अकारादिणकारान्तसमुदायघटकवर्णवृत्तिजात्यवच्छिन्ननिरूपितशक्तेर्वोधनेन शक्यतावच्छेदकाश्रययावद्व्यक्तिनिरूपितैकैव शक्तिरिति नियमेन निरुक्तसमुदायद्वयघटकसर्ववर्णानां निरुक्तशक्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन तत्रत्यसकलवर्णनिरूपितशक्तिमत्त्वनिश्चयेन तस्य सन्देहप्रतिबन्धकत्वेन सन्देहासम्भवात् । नहि घटत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिमत्त्वेन ज्ञाते घटपदे एतद्घटनिरूपिता शक्तिः, उत तद्घटनिरूपितेति सन्देहो भवति । न च वाधकाभावात्सर्वत्राणिणूपदेऽन्त्यणकारान्तसमुदायनिरूपितैकशक्तेरेव बोधने पूर्वणकारोच्चारणस्य वैयर्थ्यापत्त्याऽकारादिपूर्वणकारान्तसमुदायनिरूपिता परणकारान्तसमुदायनिरूपिता च भिन्नैव शक्तिर्वोच्यते शक्यतावच्छेदककोटौ पूर्वत्वपरत्वनिवेशेनेति कोटिद्वयोपपत्तेर्न सन्देहासम्भव इति वाच्यम्, तावतापि ह्यादिपदे नानाशक्तिदर्शनेन शक्तीनां विरोधाभावेन विरुद्धकोटिद्वयाथगाहिज्ञानरूपसन्देहासम्भवस्य तादवस्थान । नापि

विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यानाच्छिष्टकृतात् प्रति-
पत्तिनिश्चयः, हि यतः सन्देहाच्छास्त्रमलक्षणमननुष्ठापकं,
लक्षणं तथा न, शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादित्यर्थः ।

तात्पर्यं सन्देहः, प्रकृते निर्णायकाभावेनैतदणूपदमेतच्छक्तिज्ञाना-
धीनबोधजननेच्छयोच्चरितम् अपरशक्तिज्ञानाधीनबोधजननेच्छ-
या वेत्याकारकः । मदीयः पुत्रो धनवान् भवतु परिदत्तश्च भव-
त्वित्येकस्मिन्ननेकेच्छाविशेष्यत्वदर्शनेनाविरोधात्सन्देहस्य तत्रा-
प्यसिद्धेः । अत्रोच्यते—यद्यप्येकस्मिन्नपि नानातात्पर्यसम्भवः, त-
थापि ऋषीणामिच्छाप्रतिधाताभावात्तदीयेच्छा फलवत्यैव भवितु-
मर्हति, बोधद्वयञ्च सकृदुच्चरिताण्यपदान् सम्भवति; सकृदुच्चरित-
न्यायात्, आवृत्तौ प्रमाणाभावाच्च । तस्मान्न पाणिनिसमवेतोभय-
विधतात्पर्यविषयतापन्नमिदमणूपदमिति निश्चयेनैकस्यैव सत्त्वे-
नेदन्तात्पर्यम्, उत अपरमिति सन्देह उच्यते । शाब्दबोधे च
तात्पर्यनिश्चयस्यैव हेतुत्वेन तात्पर्यसन्देहादनिर्णयः शाब्दबो-
धाभाव इत्यर्थः । यदि तात्पर्यज्ञानत्वेनैव कारणता तर्हि तात्पर्य-
सन्देहे शाब्दबोधोऽपि सन्दिग्धप्रामाण्यक एवेत्यनिर्णय इत्यस्य
निश्चितप्रामाण्यकशाब्दबोधाभाव इत्यर्थः ।

विशेषेत्यस्यार्थमाह—अन्यतराद्यर्थरूपस्येति । अन्यतमस्य
आदिना ग्रहणम् । अलक्षणमित्यत्रानुष्ठापकशब्देन नञ्त्पुरुषे
लक्षणेन सह कर्मधारये शाकपार्थिवादित्वात्पूर्वसमासोत्तरपदस्य
लोपे च कृतेऽलक्षणमित्यस्याप्रवर्तकलक्षणमित्यर्थः । सन्देहात्तथा
नेत्यर्थः । असन्दिग्धानुष्ठानसिद्धयर्थत्वेन शास्त्रं सन्देहादलक्षणम-
प्रवर्तकलक्षणं भवितुमर्हति, परन्तु तथा प्राप्तमिति व्याख्यानात्स-
न्देहनिवृत्तिः कर्तव्येति बोध्यम् । लक्षणमित्यस्य शास्त्रमित्यर्थः ।

अमन्दिग्धानुष्ठानमिद्वयर्थेऽत्र शास्त्रे सन्दिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्ययपहारेण सन्देहनिवृत्तेर्व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यत इति यावत् । तेनाऽणुदित्सर्णस्य इत्येतत्परिहाय

यदि तात्पर्यनिश्चयत्वेन शाब्दबोध प्रति कारणता, यदि वा तात्पर्यज्ञानत्वेन कारणता, सर्वथा प्रवृत्तकशास्त्राभाव. प्राप्त इति बोध्यम् । ज्ञापनप्रकारमाह—असन्दिग्धानुष्ठानमिद्वयर्थ इत्यादि । भावक्तान्तसन्दिग्धपदेनार्थाभावेऽव्ययीभाव । सन्देहस्याभावोऽसन्दिग्ध, तत्प्रयोज्यमनुष्ठान प्रयोगोच्चारणे प्रवृत्तिरित्यर्थ. । तद्विषयकप्रवृत्ति प्रति तद्धर्मिकेष्टसाधनत्वनिश्चयस्य हेतुत्वेनानुष्ठानसन्देहाभावप्रयोज्यमभवति । तदर्थत्वञ्च शास्त्रस्य, तद्विना लक्ष्ये पुण्यजनकत्वरूपम्येष्टसाधनत्वस्य निश्चयाभावेन प्रवृत्त्यभावात् ।

मन्दिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्ययपहारेणेति—भावक्तान्तस्य प्रयोजकत्वार्थकपष्ठ्यन्तस्य सन्दिग्धस्य समास । उच्चारणेति—णकारोच्चारणेत्यर्थ । आचार्यपदेनात्र महेश्वर, अनुबन्धस्य महेश्वरकृतत्वान्त । सन्देहवारणोपायस्य स्फुराद्यनुबन्धकरणस्य सत्यपि सम्भवे सन्देहाभावप्रयोज्यस्य प्रयोगोच्चारणस्य सिद्धीच्छ्रया सन्देहप्रयोजकणकारोच्चारण सर्वज्ञस्य महेश्वरस्यानुपपन्न सत् सन्देहनिवृत्तिर्व्याख्यानाद्भविष्यतीत्येतादृश स्वस्योपपादकं कल्पयित्वा पपन्नमित्यर्थापत्तिप्रमाणगम्यमेव सर्वत्र ज्ञायं बोध्यम् । व्याख्यानात्सन्देहनिवृत्ति स्यादिति बोधनायैव तयोच्चारणमिति नानुपपत्तिरिति यावत् । अतएव 'इको यणचि' इत्यादावचोति पदमकाराद्विबोधकत्वेन तात्पर्यविषयम् अन्वप्रत्ययबोधकत्वेन वेति सन्देहस्योत्पत्तिमात्रेण नाप्रामाण्यम् । एतेन ज्ञापितायामपि

पूर्वेणाग्रहणं परेणैर्ग्रहणमिति लप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १ ॥

कथं स्वांशे चारितार्थ्यमिति शंका न, अस्या हि ज्ञाप्यमस्तु ज्ञापकं भास्वित्याकारः, पूर्वणकाररूपज्ञापकाकरणे हि अइ उ मात्रानुधानापत्तिः। सकाराद्यनुबन्धं कृत्वा तावन्मात्रबोधस्य अस्यइत्प्रदेनोपपादने हि लाघवानवकाशः, तथा सति सन्देहाभाव इति चेत्, णकारकरणेऽप्युक्तज्ञाप्यात्सन्देहाभावसिद्धेः। किञ्चानुपपत्त्या उपपादकं कल्पितन्तेनानुपपत्तिशान्तिरिति किमितोऽधिकवक्तव्यम्। यत्र ज्ञापने जाते केनापि लघुभूतोपायेन लक्ष्यसिद्धौ गुरुभूतज्ञापककरणमनुपपन्नमेव तत्र ज्ञापिते कथं चारितार्थ्यमित्युच्यते, अन्यथा लक्ष्यासिद्धिरूपोपपादकस्य प्रदर्शनेनानुपपत्तिपरिहारे जातं चारितार्थ्यमित्युच्यते, न तथा प्रकृते, उपपादितत्वात्। एतेन ज्ञापितायामप्यस्या स्वांशे चारितार्थ्याभाव इत्यपास्तम्। सन्देहनिवृत्तेर्व्याख्यानापेक्षत्वं बोध्यते इत्येव सिद्धेः नञ्द्वयोपादानेन विरोधस्थले व्याख्यानादेव सन्देहनिवृत्तिः कर्तव्या, न पाणिनिन्यासादिनेति बोधनद्वारा 'यथोत्तरमुनीनां प्रामाण्यम्' इति बोधितम्। अतएव 'हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेपु' इति सूत्रे लेखग्रहणेन लेखशब्दस्य न घञन्तलेखशब्दबोधकत्वं ज्ञापितम्, अपि तु भाष्यकृद्धारयानेन 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे' इतिपरिभाषैव ज्ञापितेति बोध्यम्। व्याख्यानञ्च तत्र तत्र ग्रन्थ एव स्पष्टम्। यथोत्तरमित्यत्र प्रमाणन्तु 'धिन्विकृण्योरच' इति सूत्रेण वलोपविधानेनैव 'न धातुलोपे' इत्यनेन गुणनिषेधात् धिनोतीत्यस्य सिद्धावकारविधानमेव। ज्ञापिते च भाष्यकारेण 'न धातुलोपे' इत्यस्य प्रत्याख्यानाद् गुणाभावाय चारितार्थ्यम्। यत्तु स्वेन स्वस्याप्रामाण्यबोधनमनुचितमिति नैतज्ज्ञापकमिति, तन्न, यथार्थबोधने अनौचित्यविरहात् ॥ १ ॥

तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमित्याह—

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ २ ॥

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ ३ ॥

उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेशः,
अधिकरणसाधनञ्चायम् । यत्र देश उपदिश्यते तद्देश

तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमिति—तत्रेत्यस्य शास्त्रे
इत्यर्थः, तस्य च पक्षद्वयपदार्थेऽन्वयः । तेन पक्षद्वयत्वावच्छिन्नाधे-
यतानिरूपिताधिकरणता शास्त्रत्वावच्छिन्नेति लभ्यते । तत्रेत्यनुक्तौ
तु संज्ञापरिभाषादेशत्वावच्छिन्नाया एव तस्या लाभेन प्रतिसंज्ञा-
विषयं प्रतिपरिभाषाविषयं पक्षद्वयमित्यनिष्टं सम्भाव्येत, ताव-
न्मात्रोक्तौ तु विधिसूत्रेऽपि पक्षद्वयाधिकरणत्वापत्तिः । विषय-
शब्दो देशवाची, सप्तम्याश्चावच्छेदकत्वमर्थोऽधिकरणत्वान्वयि,
तथाच संज्ञापरिभाषादेशावच्छेदेन शास्त्रे पक्षद्वयमित्यर्थः ।
यत्रदेश उपदिश्यत इति—छात्रो द्विविधः, एकः श्रद्धालुः 'गुरु-
भिर्यन्मान्प्रत्युपदिश्यते तदवश्यमेव मदुपयोगी'ति निश्चयवान्
यथाश्रुतग्राही । स वृद्धिरादैजित्यस्य वृद्धिपदमादैर्जुनिरूपितशक्ति-
मदित्यर्थे तस्मिन्नित्यादिपरिभाषायाः सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं
कार्यमव्यवहितपूर्वस्य भवतीत्याद्यर्थे च गुरुभिर्वोधिते सादुरानुभ-
वाज्ञाततत्तदर्थविषयकसंस्कारो 'वृद्धिरेचि' 'इको यणचि' इत्यादौ
वृद्धिपदौपश्लेषिकाधिकरणबोधकाचीतिपदेत्यादिरूपैकसम्बन्धि-
ज्ञानेनोद्भूततत्संस्कारेणानुभूततत्तदर्थं स्मृत्वा लक्ष्यसंस्कारोपयो-
गिवाक्यार्थबोधवान् भवति, तदपेक्षया यथोद्देशपक्षः ।

अपरश्च फलानुरोधेनैव गुर्वादिवाक्येऽपि श्रद्धावान्, स
'वृद्धिरादैच' 'तस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थे गुरुभिर्वोधितेऽपि शब्दसा-

एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । देशबोधोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवहियते । तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण सन्तुष्यद्यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्रपेक्षोऽयं पक्ष इतीदृत्सूत्रे कैयटः ।

ध्रुत्वज्ञानार्थं प्रवृत्तस्य मम नानेन साधुत्वम्बोधितमिति नैतन्मदुपयोगीति निश्चित्योपेक्षितवान् । तेन तत्तदर्थविषयकदृढसंस्कारजननाद् 'वृद्धिरेचि' इत्यादौ वृद्ध्यादिपदज्ञानेऽपि तत्तदर्थज्ञानाभावाद्वाक्यार्थबोधप्रसक्तौ कोऽस्ति वृद्धिपदार्थ इत्यादि जिज्ञासायां पुनर्गुरुभिरुच्यमानेन 'वृद्धिरादैच्' इत्यादिना सह एवं 'तस्मिन्' इत्यादिना च सह 'वृद्धिरेचि' इत्यादीनां पदैकवाक्यतयैवार्थो बुद्ध्यते, तदपेक्षः कार्यकालपक्षः । अनुभवेन संस्कारजनने अनुभवस्येवापेक्षाबुद्धेरपि हेतुत्वमिति भावः । तथाच यथोद्देशपक्षे परिभाषया संज्ञासूत्रेण च विधिशास्त्रस्य वाक्यैकवाक्यता । सा 'उपजीव्योपजीवकभावापन्नबोधजनकत्वरूपा' 'तस्मिन्नि'त्यादिपरिभाषाणां, 'वृद्धिरादैच्' इत्यादिसंज्ञासूत्राणाञ्च बोध उपजीव्यः, 'इको यणचि' 'वृद्धिरेचि' इत्यादिशास्त्रजन्योऽप्रामाण्यज्ञानानास्फण्डितो लक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारको बोध उपजीवकः, तादृ-

१ तत्तद्वाक्यार्थबोध इति—अन्तेवासिनामपेक्षाशालिनी बुद्धिमादाय यथोद्देशपक्षः, उपेक्षाशालिनी तामादाय कार्यकालपक्षः । तत्र यथोद्देशपक्षे संज्ञापरिभाषयोर्विधिशास्त्राणाञ्च स्वदेश एव वाक्यैकवाक्यतया बोधः । कार्यकालपक्षे तु विधिदेशं गतानां संज्ञापरिभाषाणां स्वभेदं परिकल्प्य स्थितानां विधिशास्त्रेण मह पदैकवाक्यतया बोध इति कैयटाशयः ।

केचित्तु परिभाषाविषये 'तस्मिन्नि'त्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमीनिर्देशादिः क्वेति पर्यालोचनायां सकलतत्तद्विध्युपस्थिता सकलतत्तत्संस्काराय गुणभेदं परिकल्प्यैकवाक्यतयैव नियमः ।

शबोधस्य संज्ञापरिभाषाबोधार्थिनत्वादिति लक्षणसमन्वयः । कार्यकालपक्षे च पदैकवाक्यता, सा च निरूप्यनिरूपकभाषापत्र-विषयताप्रयोजकपदघटितत्वरूपा । तत्पक्षे च विधिशास्त्रेण सह संज्ञापरिभाषयोर्बोधजनकत्वात् परिभाषाघटकस्य पूर्वपदार्थस्य निर्दिष्टपदार्थस्य च सूत्रघटके इकपदार्थे अचूपदार्थे चाभेदसम्बन्धेनान्वयात्; संज्ञासूत्रघटकादैचूपदार्थे सूत्रघटकवृद्धिपदस्याभेदेनान्वयाच्च, तत्रत्यप्रकारताविशेष्यतयोर्निरूप्यनिरूपकभाषापत्रयोः प्रयोजकत्वं पूर्वादिपदानां, तद्घटितत्वञ्च परिभाषाविधिसूत्रयोः संज्ञासूत्रविधिसूत्रयोश्चेति लक्षणसमन्वयः । इदं प्राचीनमतम् ।

स्यमतमुपन्यस्यति—केचित्त्विति, भाष्यतत्त्वविद् इत्यर्थः ।

सकलतत्तद्विध्युपस्थिताविति—परिभाषया स्वीयसप्तमीनिर्देशादिलिङ्गचिह्नितत्वदृष्टसकलसापादिकशास्त्राणामाकर्षणमिति भावः । सकलतत्तत्संस्कारायेति—तत्तद्विधिशास्त्रीयाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसाधुत्वप्रकारकबोधजननायेत्यर्थः । गुणस्य विधेयस्य निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यादिरूपस्य भेदम् यावद्विधिसूत्रमावृत्तिम्, एकेन विधेय

१ केचित्त्विति—अस्यायमाशयः, नेयं व्यवस्था कैयटस्य समीचीना, यतः ऋषट्कपदप्रयोज्यविषयतायाः तादृशविषयताप्रयोजकपदघटितवाक्यघटकपदप्रयोज्यैव विषयता संकोचिका, नान्यवान्यघटकपदप्रयोज्येति यथोद्देशपक्षे पदैकवाक्यतां विना विधिशास्त्रीयविषयतासंकोचः कर्तुमशक्य इति तत्पक्षेऽपि तदाधिकरणन्यायेन परिभाषाशास्त्रं स्वदेश एव विधिशास्त्राणि

कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः । एत-
देवाभिप्रेत्याधिकारो नाम त्रिप्रकारः—कश्चिदेकदेशस्थः सर्व-

-बोधकपदेन सह सर्वविधिसूत्राणामन्वयासम्भवादिति भावः ।
सम्पूर्णपरिभाषाया विधिसूत्रेणानन्वयात्तदा वृत्तौ फलाभावाद्
गुणभेदमित्युक्तम् । एकवाक्यतयैव नियम इति—पदैकवाक्य-
तयैव लक्ष्यसंस्कारको बोध इत्यर्थः, परिभाषया जन्यते इति
शेषः । पदैकवाक्यता तु पूर्वमुक्ता । यत्र देशे परिभाषोपदिश्यते
तद्देश एव विधिसूत्रेण सह पदैकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारको-
पयोगिवाक्यार्थबोधः परिभाषया सम्पाद्यत इति निष्कर्षः । अय-
मेव यथोद्देशपक्षः ।

त्रिपादीस्थशास्त्राणां परिभाषादृष्ट्या असिद्धत्वात्तेषामा-
कर्षणाभावात् परिभाषया लक्ष्यसंस्कारकबोधजनकत्वं तेषां न
स्यादित्यत आह—कार्यकालपक्षे त्विति । तुशब्देन यथोद्देशपक्षं
व्यवच्छिनत्ति, न यथोद्देशपक्ष इति यावत् । त्रिपाद्यामपीति ।
अपिना यथोद्देशपक्षे सपादसमाध्याय्यामित्यस्य समग्रः । अदृष्ट-
पिशाचन्यायेन त्रिपादीस्थैर्विधिशस्त्रैरेव स्वसंस्काराय परि-
भाषामाकृत्य पदैकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारको बोधः स्वदेशे
जन्यत इति भावः । अयमेव कार्यकालपक्षः ।

पक्षद्वयेऽपि परिभाषाणां पदैकवाक्यतयैव बोधकमित्यर्थे
मानमाह—एतदेवेत्यादिना । त्रिप्रकार इति । एकः उत्तरोत्तरं सम्प्र-

सन्निधाप्य स्वत्रिधेयभेदरूपगुणभेदं पक्वित्य पदैकवाक्यतयेवान्वेतुमर्हति ।
कार्यकालपक्षे तु अदृष्टपिशाचन्यायेन विधिसूत्राणि स्वकीयलक्ष्यसंस्कारकवा-
क्यार्थबोधाय परिभाषामाकृत्य स्वदेशे तया पदैकवाक्यतामापन्न सत् । वाक्य-
ार्थबोध जनयति । अतएव कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति यथोद्देश-

शास्त्रमभिज्वलयति, यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेदमाभिज्वलयतीति 'पृष्ठी स्थाने' इतिसूत्रे भाष्ये उक्तम् । अधि-

ध्यते यथा अङ्गस्येत्यादि, अपरो यश्चकारेणानुकूप्यते, अपरः परिभाषारूपः । अधिकारत्वञ्च विधिवाक्येन सह पदैकवाक्यतया

पक्षाद्विशेष इति ।

अत्रापि मते अरुचिवोधनाय केचिदित्युक्तम् । तथाहि यथोद्देशपक्षे तक्षाधिकरणन्यायेन परिभाषाणामाकर्षणकर्तृत्वं, कार्यकालपक्षे अदृष्टविशाचन्यायेन विधिसूत्राणामाकर्षणकर्तृत्वमिति कल्पनागौरवम् । किञ्च कल्पनायामपि न निस्तारः । तथाहि विधिसूत्रं का परिभाषामाकर्षयेत् ? स्ववृत्तिलिङ्गचिन्हितामिति चेत्, तज्ज्ञानमेव दुर्लभम्; यत एषा विचारणा जायते—परिभाषाप्रवृत्तौ किं लिङ्गं—सप्तम्यन्तपदघटितं, सप्तम्यन्तपदघटितत्वेन ज्ञायमानशास्त्रं वा ? नाद्यः, यथोद्देशपक्षेऽपि त्रिपाद्यां प्रवृत्तिः स्यात् । नान्त्यः, कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्न स्यात्, पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासिद्धत्वात् शास्त्रत्वेन ज्ञानाभावात् । तस्मात् द्विविधाः परिभाषाः—काश्चित् शास्त्रत्वसम्पादिकाः, काश्चित् शास्त्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकाः । तत्र याः तत्सम्पादिकाः ता विना शास्त्रत्वस्यैवाभावेन शास्त्रासिद्धत्वप्रतिपादकपूर्वत्रासिद्धमित्यस्याः प्रवृत्तेः तत्सम्पादिकानां परिभाषाणां सर्वदैव त्रिपाद्यां प्रवृत्तिः । याश्च शास्त्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकास्ताः कार्यकाले यथोद्देशे वा कदापि त्रिपाद्या न प्रवर्तन्ते, त्रिपाद्या असिद्धत्वात् । अतएव वक्ष्यते—'कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यमन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते' इति । 'आसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' 'विप्रतिपेधे परंकार्यम्' 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' 'सन्निपाते'ति चतस्रः परिभाषाः शास्त्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकाः, तद्विधाः सर्वास्तत्सम्पादिका बोध्याः । अतएव 'तस्मिन्नि'ति शास्त्रं यथोद्देशपक्षे त्रिपाद्या न प्रवर्तते इत्यादिकं न कुत्रापि प्रतिपादितं ग्रन्थकृद्भिः । इत्यन्वय 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषां' 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषां' इति परिभाषाद्वयं न कार्यमिति नागेशाय इति श्रीमद्गुरुवरचरणाः ।

कारशब्देन पाराध्यात्परिभाषाप्युच्यते । कश्चित्परिभाषारूप इति कैयटः । दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशकः एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यम्, पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैकवाक्यताया इतः प्रतीतेः । तत्रैतावान्विशेषः—यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्ध्यात्मभेदं परिकल्प्य तैरेकवाक्यता परिभाषाणाम् । तदुक्तं 'कृति चे'ति सूत्रे कैयटे—यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत इति, कार्यकाले

बोधजनकत्वम् । न चाधिकारविषयं भाष्यं परिभाषायां नोपयुज्यते इत्यत आह—कश्चित्परिभाषारूप इति कैयट इति । तथा च परिभाषाविषयमेव भाष्यमिति बोध्यम् । दीपो यथा स्वावयवप्रभासम्बद्धपदार्थप्रकाशकस्तथा परिभाषापि स्वावयवविधेयसम्बद्धमेव विधिशास्त्रमभिज्वलयतीत्यर्थ इति स्पष्टमेव दीपदृष्टान्तेन पदैकवाक्यता लभ्यते । वाक्यैकवाक्यतायान्तु अवयवसम्बन्धाभावाद्दृष्टान्तासङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । एवं—दीपवत् । एतत्—परिभाषारूपम् । स्वबुद्धिजननद्वारेति—स्वविधेयोपस्थितिद्वारेत्यर्थः । नन्विदं भाष्यं कार्यकालपक्षाभिप्रायकमेव, तत्पक्षे पदैकवाक्यतायाः प्राचीनैरप्यङ्गीकारान्नैतद्भाष्यविरोधः प्राचामिति चेत्, तत्राह—एतद्वचेति, भाष्ये पक्षविशेषस्यानुपक्रमादिति भावः । प्रदेशैक्येति—विध्येकेत्यर्थः, न तु विधिदेश एवेत्याग्रहः । ननु पक्षद्वये पदैकवाक्यतायां को विशेषस्तयोरित्यत आह—एतावानिति । परिकल्प्येति । अस्य स्थितानामिति शेषः । अतएव क्त्वाप्रत्ययोपपत्तिः । तैः—विधिसूत्रैस्सहेत्यर्थः । कार्यकाले तु तत्तद्विधिप्रदेश

तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषायुद्धयैकवाक्यतेति । अत्रैकदेशस्थ इत्यनेन तत्र तत्र तत्तद्बद्धावपि तत्तद्देशस्थत्वं वास्यति; यथा व्यवहर्त्तृणां कार्यार्थमनेकदेशगमनेऽपि न तद्देशीयत्व-व्यवहारः, किन्त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव, तद्वत् । निषेधवाक्यानामपि निषेध्यविशेषाकाङ्क्षत्वाद्द्विष्येकवाक्यतयै-वान्वय इति परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वेन व्यवहारः 'कृति चे'त्यत्र भाष्ये । तत्रैकवाक्यता पर्युदासन्यायेन ।

इति । (तथा च यथोद्देशे परिभाषादेशे, कार्यकाले विधिदेशे, लक्ष्यसंस्कारको बोध इत्येतावन्मात्रं तयोर्भेद इति बोध्यम् ।) ननु विधिदेशे परिभाषायुद्धौ परिभाषाया एकदेशस्थत्वानुपपत्तिरित्यत आह—एकदेशस्थ इत्यनेनेति । एकदेशस्थ इत्यस्य एकदेश उत्पन्न एवेत्यर्थः । तत्तद्देशस्थत्वमित्यस्य तत्तद्देशीयत्वमित्यर्थः । अतएव दृष्टान्ते न तु तद्देशीयत्वेत्येवोक्तम् । उत्पत्त्यधिकरणदेशस्यैव परत्वादिव्यवहारप्रयोजकतया परिभाषाया विधिदेशस्थितिमात्रेण क्षत्यभावाच्च । कस्यचिद्बद्धवाक्यानान्तरन्तु न युक्तम्, उक्तरीत्यैवोपपत्तौ क्लिष्टकल्पनाया अनौचित्यान्द्द्वन्द्वमयोदयाऽ-लाभाच्चेत्यलम् ।

ननूक्तपक्षद्वयस्य संज्ञापरिभाषामात्रविषयकत्वेन 'कृति चे'त्यत्र कार्यकालपक्षोपन्यासो भाष्यकृतां विरुध्यतेत्यत आह—निषेधवाक्यानामित्यादि । विध्युपकारकत्वमात्रेणारोपितं परिभाषात्वं तत्राप्यस्तीति भावः । कृतीत्यौपश्लेषिकसप्तमीत्वाद् भिन्नमित्याद्यो दकारेण व्यवधानेऽपि गुणनिषेधोपपत्तये भाष्यकृतोऽयं यत्नः । पर्युदासन्यायेनेति । 'कृति चे'त्यत्रानुवृत्तस्य नञो भेदार्थकत्वेन कृतः स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन भेदे तस्य च स्वरूप-

प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि तेन सह वाक्यार्थबोधमात्रेणैकवाक्यताव्यवहारः । संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्यकालपक्षे न पृथग्वाक्यार्थबोधः किन्तु

सम्बन्धेन सार्वधातुकार्द्धधातुकपदार्थेऽन्वयः । क्विप्रतियोगिकभेदविशिष्टसार्वधातुकार्द्धधातुकयोः परयोरित्यर्थ इति भावः । तथा च निरुक्तगदैकवाक्यतोपपद्यते । पर्युदासन्यायेनेत्यस्य नञो भेदरूपपर्युदासार्थत्वमिति युक्त्येत्यर्थः । ११

ननु घटे न द्रव्ये इत्यादिवाक्याद् घटभिन्ने द्रव्य इत्यर्थाप्रतीतेरसमस्तनञा भेदबोधने प्रथमान्तप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्य कारणताया वक्तव्यतया प्रकृते प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोस्सप्तम्यन्तत्वेन भेदबोधकत्वं नञो न सम्भवीत्याह—प्रसज्यप्रतिषेधेऽपीति । क्विति पर इको गुणो न भवतीति पृथगेव वाक्यार्थबोधः । 'पुगन्तलघूपधस्य चे'त्यस्य समीपे प्रसज्यप्रतिषेधे यद्यपि वाक्यार्थद्वये गौरवं, तथापि पर्युदासस्योक्तयुक्त्याऽसम्भवदुक्तिरुत्वेनागत्या गौरवं स्वीकार्यमिति भावः । न च भिन्नमित्यादौ ढकारेण व्यवधानात् कथं निषेध इति वाच्यम्, कार्यकालपक्षे प्रतिनिषेध्यशास्त्रं 'क्विति चे'त्यस्य भिन्नतया 'पुगन्तलघूपधस्य चे'त्यत्रोपस्थितस्य तस्य सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारेणादोषात् । न त्वेकवाक्यता । एतदेवाभिप्रेत्याह—तेन सह वाक्यार्थबोधमात्रेणैकवाक्यताव्यवहार इति । वास्तविकैकवाक्यता नास्ति किन्तु तद्देशे वाक्यार्थबोधेनैकवाक्यत्वमारोपितमिति तद्भावः ।

संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्यकालपक्षेत्यादि । ननु इदन्तावदयुक्तं, पृथग्वाक्यार्थबोधाभावे तद्वाक्ये शक्तिप्राहकत्वस्याज्ञानाद्विधिशस्त्रेण तदाकर्षणासम्भवात्तद्देशेऽपि वाक्यार्थबोधासम्भवात्; न च वाक्यार्थबोध इत्यनेन लक्ष्यधर्मिकसाधुत्प्रकारको बोधो गृह्यते

स न संज्ञाशास्त्रस्य कार्यकालपक्षे पृथगित्यर्थ इति वाच्यम्, तथा सति तत्पक्षे परिभाषाया अपि पृथक् तादृशबोधाजनकत्वेन संज्ञाशास्त्रस्येति विशिष्योक्तेरसङ्गत्यापत्तेः, यथोद्देशपक्षेऽपि संज्ञाशास्त्रस्य तादृशबोधाजनकत्वेन कार्यकालपक्षं प्रति विशिष्योक्तेरसंगत्यापत्तेश्चेति चेत्-सैवम् । वाक्यार्थबोध इत्यनेन लक्ष्यसंस्कारक एव वाक्यार्थबोधो गृह्यते; लक्ष्यसंस्कारकश्च साधुत्वप्रकारकः, साधुत्वप्रकारकबोधाधिकरणत्वे सति तदुपयोगी चेत्युभयविधः । संज्ञाशास्त्रस्य तु न पृथक् तादृशो वाक्यार्थबोधः । कदापीति शेषः । पृथगित्यस्य स्वदेश इत्यर्थः । कार्यकालपक्षे इत्यस्य प्रदेशवाक्येन सहैवेत्यत्रान्वयः । तथा च कार्यकालपक्षे प्रदेशवाक्येन सहैव प्रदेशदेश एव तादृशो वाक्यार्थबोध इत्यर्थः । तथा च परिभाषाया यथोद्देशे स्वदेशे तथा बोधात् संज्ञेति विशेषोक्तिरुपपन्ना । 'वृद्धि-रादैजि'त्यादेर्भेदसंज्ञायाश्च कार्यकालपक्षे यथोद्देशपक्षे वा स्वदेशे शक्तिप्रहात्मकबोधेऽपि लक्ष्यसंस्कारको न सः । कार्यकालपक्षे प्रदेशदेशे तथा बोधेऽपि न स बोधः पृथग्बोध इति सर्वमवदातम् । अत्र वीजन्तु—यथा परिभाषाणां स्वोद्देश्यज्ञानाय विधिशास्त्रस्यापेक्षणात्ताभिस्तेषामाकपेणं तथा संज्ञाशास्त्रस्य न; सङ्केतकाले सङ्केतितपदेन व्यवहर्त्तुरनपेक्षणात् न तेन तस्यारुपणमिति तस्मिन् शक्तिप्रहे अपेक्षाबुद्धौ यथोद्देशः, उपेक्षाबुद्धौ कार्यकालमिति बोध्यम् । परत्यादिव्यवस्था चेत्यं त्रिविधं—तद्देशत्वप्रयोजक पाणि-न्युच्चारणाधिकरणत्वमेकं, लक्ष्यसंस्कारोपयोगिवोधाधिकरणत्वं द्वितीयं, पाणिन्युच्चारणाधिकरणत्वविशिष्टलक्ष्यसंस्कारकबोधाधिकरणत्वं तृतीयम् । तद्योत्तरोत्तरं बलवत् । परिभाषायाः स्वदेशे तृतीयप्रयोजकस्य सत्त्वात्स एव देशः, पृद्ध्यादिसंज्ञाया विधिदेशे द्वितीयप्रयोजकस्य सत्त्वात् स एव देशः, भेदसंज्ञाया अभिमप्रयोजकस्य कुप्राप्यसम्भवान् स्वदेशे प्रथमप्रयोजकस्य सत्त्वात्स एव देश इति । 'अणोऽप्रगृह्यस्येत्येति'त्यादि 'अयादिभ्यः परैवे'त्यादि

‘अष्टाध्यायीपाठकृते’त्यादि ‘यथोद्देशपक्ष एवे’ति ‘तत्रत्वपरत्वेन-
वे’ति च सर्वं मुख्यवस्थितमिति परे ।

तत्रविदस्तु—कार्यकालपक्षे संज्ञाशास्त्राणां स्वदेशे बोध एव
न । संज्ञात्वग्रहस्तु ‘वृद्धिरार्द्धजि’त्यादौ प्रथमान्तपदद्वयसमभि-
व्याहारादनुमित्यात्मकः । अतएव वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये संज्ञाधिका-
रप्रत्याख्यानावसरे समानविभक्तिकत्वेन संज्ञासंज्ञिभावज्ञानमुप-
पादितम् । तथा च यथाश्रुतार्थकमेव तत् । द्विविधमेव तद्देशत्व-
प्रयोजकम्—शाब्दबोधाधिकरणत्वविशिष्टोच्चारणाधिकरणत्वं, तद्-
सम्भवे शाब्दबोधाधिकरणत्वम् । परिभाषाणां विशिष्टाधिकरणत्वं
स्वदेशस्यैवेति तस्यैव तद्देशत्वम् । भेदसंज्ञानां स्वदेशस्यैव विशि-
ष्टाधिकरणत्वेन तद्देशत्वम् । प्रगृह्यसंज्ञादीनाञ्च कार्यकालपक्षे
स्वदेशे बोधाभावेन विधिदेशे बोधात्तद्देशत्वमेव, यथोद्देशे च
स्वदेशत्वमित्याहुः ।

शास्त्रिचरणास्तु—न कार्यकालपक्षो न वा यथोद्देशपक्षः,
किन्तु परिभाषाणां संज्ञानाञ्चोच्चारणाधिकरणदेश एव परत्वादि-
नियामकः । परिभाषा द्विविधास्ति—कयाचित् शास्त्रत्वं क्रियते
यथा ‘तस्मिन्निती’त्यादि । तत्रपरिभाषाप्रवृत्तिं विना ‘इको यणचि’-
त्यादीनामनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसाधुत्वप्रकारकबोधज-
नकत्वरूपशास्त्रत्वस्यैवासिद्धिरिति तादृशपरिभाषादृष्ट्या त्रिपादी-
शास्त्राणां नासिद्धत्वं, शास्त्रस्यैव ‘पूर्वत्रासिद्धमि’त्यनेनासिद्धत्ववि-
धानात् । कस्याश्चिदुद्देश्यतावच्छेदकं शास्त्रत्वं यथा ‘असिद्धम्ब-
हिरङ्गमन्तरङ्ग’ इत्यस्याः । तत्रप्रवृत्तेः प्रागेव शास्त्रत्वस्य सत्त्वात्तद्-
दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न सा त्रिपाद्यां प्रवर्तते । संज्ञादृष्ट्या
संज्ञाघटितशास्त्राणामसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः; तत्र जातशक्तिग्रहेणैव
व्यवहारसिद्धेः, तत्रप्रवृत्तिं विना तेषां शास्त्रत्वाभावाच्च । ‘अदसो
मादि’त्येतत्प्रति न मुक्त्वस्यासिद्धत्वं, सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेरित्यमू-
इत्यत्र नानुनासिकत्वमित्याहुः ।

प्रदेशवाक्येन सहैव । अतएव 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'त्येतदेकवाक्यतापन्नमदसो मादि'त्येतत्प्रति न सुत्वाद्यसिद्धम्; असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया कार्यज्ञानोत्तरमेव प्रवृत्तिः, कार्यज्ञानं च प्रदेशदेश एवेति तद्देशस्थस्यासिद्धत्वात्पूर्वग्रहणेनाग्रहणात् । एवं तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानं चेति तत्रत्यपरत्वमेव विप्रतिषेधमूत्रप्रवृत्तौ बीजम् । अतएव कार्यकालपक्षेऽयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेति 'अदसो मादि'तिसूत्रे भाष्ये उक्तम् । आकडाराधिकारस्थभपदसंज्ञाविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्रत्यपरत्वे-

अतएवेति—'अदसो मादि'त्यस्य प्रदेशदेशत्वादेवेत्यर्थः । तद्देशस्थस्येति—'अणोऽप्रगृह्यस्ये'त्येतद्देशस्थस्यादसो मादित्यस्येत्यर्थः । असिद्धत्वादिति—सुत्वशास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमित्येतत्प्रति अणोऽप्रगृह्यस्येत्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वादित्यर्थः । पूर्वग्रहणेनेति—सुत्वशास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमित्येतद्वटकपूर्वग्रहणेनेत्यर्थः । एवं तद्बोधोत्तरमेवेति—विधिदेशे संज्ञासूत्रजबोधोत्तरमेवेत्यर्थः । परैवेति—प्रगृह्यसंज्ञायाः 'प्लुतः प्रगृह्या' इत्येतद्देशस्थत्वादिति भावः । भपदसंज्ञाविषयेऽस्त्विति । अतएव राज्ञः इत्यादौ नलोपो न । कार्यकालत्वे तु भसंज्ञाशास्त्रस्यालोपो न इत्येतद्देशस्थत्वेन नलोपैकवाक्यतापन्नपदसंज्ञायाम्निपातीत्यत्वेन भसंज्ञादृष्ट्याऽसिद्धत्वेन पूर्वं भसंज्ञायामलोपे कृते पदत्वे नलोपापत्तिः, तत्पक्षे आकडारीयत्वाभावेन निरयकाशेनापि भत्वेन कृत्यसंज्ञया कृतसंज्ञाया इव पदसंज्ञायाः समावेशसम्भवात् । दण्डिना गौर्येत्यादौ भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेण प्राप्तत्वेन पदत्वस्य बाधेन नलोपप्रकृतिभाषयोरप्रवृत्तिरपि यथोद्देशत्वे सिद्धा । कार्यकालत्वे तु

नैव चाध्यवाधकभावः । पदादिसंज्ञानां तत्र जातशक्तिग्रहेणैव त्रिपाद्यामपि व्यवहारः । अतएव 'पूर्वत्रामिदमि'ति सूत्रे परिभाषणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशङ्क्य कार्यकालपक्षेण समाहितमित्याहुः । यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ॥२॥

कार्यकालमित्यस्य च कार्येण काल्यते स्वसन्निधिप्राप्यत इत्यर्थः । कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषणामाक्षेप इति यावत् । अतएव 'पूर्वत्रामिदमि'तिसूत्रे

भत्वप्रयुक्तकार्याभावेन भत्वाप्राप्त्या पदत्वेन तयोरापत्तिर्दुर्वारा । न चैकदेशविकृतन्यायावतरणे पदसंज्ञायां कार्यकालत्वोक्त्या ततो विरोध इति वाच्यम्; भसंज्ञासाहचर्येण परनिमित्तकपदसंज्ञाया एवात्र विवक्षितत्वात्, यदा कार्यं तदा संज्ञा संज्ञाशास्त्रस्य विधिदेशे बोधजनकत्वञ्चेत्यंशद्वयात्मककार्यकालपक्षचरमांशस्यैव एवकारेण व्यावर्तनाच्च, प्रार्चानमतेनावतरणस्य सत्त्वाच्च । 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवति यच्च भमिति' प्यडस्संप्रसारणमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधस्तु न, तस्यैकदेश्युक्तत्वादिति स्पष्टं शब्देन्दुशेखरे । अतएवेति—संज्ञाशास्त्रजबोधे विधिशास्त्रज्ञानानपेक्षणेन स्वदेशस्थशक्तिग्रहेणैव त्रिपाद्यामपि व्यवहारादेवेत्यर्थः ।

यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञेति । आगच्छतमग्नी इत्यादौ प्लुतन्यासिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वे कृते ततः प्लुतेजाते तस्यासिद्धत्वात् पुनः प्रगृह्यत्वेन नानुनासिकः । कार्यकालत्वे तु प्रगृह्यसंज्ञाया 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'त्येतद्देशस्थत्वेन तद्दृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वाभावेनाप्रगृह्यत्वेनानुनासिकत्वापत्तिर्दुर्वारिति तत्प्रकरणस्थभाष्याशयः ॥२॥

आद्यपरिभाषां व्याख्याय द्वितीयां व्याचष्टे—कार्यकालमि-

भाष्ये त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तत्र सपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषाणाम-
 प्रवृत्तिमाशङ्क्य यद्यपीदं तत्रासिद्धं तच्चिह्नं सिद्धमित्युक्त्वा ताव-
 ताप्यसिद्धिस्तियभिप्रायक्रे कथमिति प्रश्ने 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषं'
 यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम् । न च कार्यकालपक्षे
 'ह्रमो ह्रस्वादि'त्यादौ 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे'
 इति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वा'दुभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो
 बलीयानिति 'तस्मिन्नि'तिसूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः, उभयोरेक-
 देशस्थत्वेन परत्वादित्यस्यासङ्गत्यापत्तेः, स्पष्टं चेद'मिको
 गुणे'त्यत्र कैयट इति वाच्यम् ; विप्रतिषेधसूत्रेऽष्टाध्यायीपा-
 ठकृतपरत्वस्याश्रयणेनादोषात् । न हि कार्यकालपक्ष इत्येतावता
 तदपैति, पक्षद्वयेऽपि प्रदेशेषु स्वबुद्धिजननेनाविशेषात् । न हि

त्यस्यचेति । अतएवेति—कार्यकालमित्यस्य निरुक्तार्थकत्वादेवे-
 त्यर्थः । अप्रवृत्तिमाशङ्क्येति । परिभाषा स्वसंस्कराय स्ववृत्तिलि-
 ङ्गचिह्नितं यदेव शास्त्रं पश्यति तस्यैवाकर्षणं करिष्यति, न तु
 त्रिपादीस्थं शास्त्रं, तस्यासिद्धत्वेनादर्शनादिति भावः । यद्यपीदं
 तत्रासिद्धमिति—इदं त्रिपादीशास्त्रं तत्र परिभाषादृष्ट्याऽसिद्धम् ।
 तच्चिह्नं सिद्धमिति—तत्तु परिभाषाशास्त्रं तु इह विधिशाल्महृष्ट्या
 सिद्धमित्यर्थः । परिभाषया स्वदेशे त्रिपादीशास्त्रस्याकर्षणाभावेऽपि
 त्रिपादीशास्त्रेण स्वदेशे परिभाषाया आकर्षणं स्यादेवाहृष्टपिशाच-
 न्यायेनेति भावः । तावताप्यसिद्धिरिति—एतावत्कालपर्यन्तं कार्य-
 कालपक्षस्याश्रयणाभावेन विधिशाल्महृष्ट्याऽकर्षणसामर्थ्याबोधनादि-
 ति भावः । तत्पक्षाश्रयणेन समाधीयते—कार्यकालमित्यादि ।
 विप्रतिषेधसूत्रे अष्टाध्यायीपाठकृतेति । न च तद्बोधोत्तरमेव

तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशगमनं सम्भवति, नाप्यस्मदादियुद्धिजननेन स्वदेशत्यागो भवति, अतएव भाष्ये एकदेशस्थस्यैव सर्वशास्त्राभिज्जालकत्वमुक्तम् । अतएव 'तस्मिन्नि'ति सूत्रे कैपटः सूत्रपाठपेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति । 'इहो गुणे'तिसूत्रस्थकैपटस्तु चिन्त्य एव । अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूपैकदेशस्थत्वेन कापि परत्वं न स्यात् । किञ्च 'कृति चे'ति सूत्रस्थकैपटरीत्या विधिसूत्राणां यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशे सन्निधानेन तेषां परत्वं व्याह्रियेत, एवं च वृक्षेभ्य इत्यत्र 'सुपिचे'त्यतः परत्वा-
'द्वहुवचने ज्ञान्येदि'त्येत्वमित्याद्युच्छिद्येतेत्यलम् ॥ ३ ॥

विरोधप्रतिसन्धानञ्चेति तत्रत्यपरत्वमेवेति पूर्वग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, संज्ञाविषये तथा स्वीकारेण प्रकृते विरोधाभावात् । प्रगृह्यसंज्ञाविषये विधिदेशस्थं परत्वं, परिभाषाविषये पाठकृतं परत्वं गृह्यते । अत्रत्यं तत्त्वं पूर्वमुक्तमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

नन्विद्य शङ्कैव नोपपद्यते, एकदेशस्थ इत्यनेन तत्र तत्र तत्तद्बुद्ध्यापि तद्देशस्थत्वं वारयतीति पूर्वमुक्त्यादिति चेत्-न, कैपटमते तत्सत्त्वात्, अतएव कैपट इत्युक्तमिति दिक् ॥ ३ ॥

पूर्वपरिभाषया 'अनेकान्ता अनुबन्धा' इत्यस्याः स्मृतिविषयत्वे सत्युपेक्षानर्हत्वरूपसङ्गतेर्बोधनाय परिभाषाया अनुमितिप्रयोजकवाक्यात्मकत्वेनानुमितिकारिणीभूतपक्षतावच्छेदकज्ञानाय प्रयुज्यमान 'इत्सङ्गका अनुबन्धा' इतिवाक्ये विवरणपदस्यापीत्सङ्गका इत्यस्य पूर्वप्रयोगः । तथा सति उभयोः परिभाषयोः संज्ञोद्देश्यकत्वेन सादृश्यात्पूर्वपरिभाषानन्तरमुत्तरस्याः स्मरणम् । एतेन

इत्संज्ञका अनुबन्धाः तेष्ववयवानवयवत्वसन्देहे आह—
अनेकान्ता अनुबन्धा इति ॥ ४ ॥

वित्रियमाणस्योद्देश्यत्वेनोद्देश्यस्य च 'यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्' इत्यभियुक्तोक्त्या 'विवरणापेक्षया पूर्वप्रयोगस्यैवोचितत्वेन अनुबन्धा इत्यस्यैव प्रथमप्रयोग उचित इत्यपान्तम् ।

नन्वत्र घटः कलश इत्यत्रैव शब्दभेदेऽपि प्रवृत्तिनिमित्ताभेदाद्भेदबोधस्य उभयोः समानविभक्तिक्रामत्वेन भेदान्वयबोधस्य चासम्भव इति चेत्-न, प्रकृतेऽनुबन्धपदस्यार्थपरत्वास्मभवेन शब्दपरत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । न च तर्हि बाधाद्भेदबोधासम्भवः; शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारात्, अनुबन्धपदस्यानुबन्धपदवाच्ये लक्षणाया अभ्युपगमाद्वा ।

प्राचीनमते साध्यसन्देहरूपपक्षताया अनुमितौ कारणत्वेन तान्दर्शयति—अवयवानवयवत्वसन्देह इति, सन्घटको नकारोऽवयवत्ववानवयवत्वाभाववान् वेति सन्देह इत्यर्थः । न चैकरिमन्नपि निरूपकभेदेन अवयवत्वानवयवत्वयोर्दर्शनादधिरोधेन तयोर्विरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानरूपसन्देहासम्भवः; न च बोधकैकनिरूपितयोस्तयोः सन्देहः, बोधकभेदेन तावताप्यविरोधान्; स्वघटितघटकबोधकेति कथनेऽपि न निस्तारः, एवं साध्यवत्त्वेन विवक्षितो 'गुप्तिज्जिह्वयस्सन्नि'त्यत्र नकारः, तद्वद्विज्ञानाध्यायी, तद्वटकयत्किञ्चिद्बोधकानवयवत्वस्य, गुप्तिजितिसूत्ररू-

१ अनुबन्धपदस्यानुबन्धपदवाच्ये लक्षणाया इति—एवं 'श्यालाः स्युः आतरः पन्था' इत्यमरकोशेऽपि श्यालपदस्य श्यालपदवाच्ये लक्षणादरः, तथा च पन्था आतरः श्यालपदवाच्या इति बोधः ।

पबोधकावयवत्वस्य च नकारे सत्त्वेनाविरोधतादवस्थ्यात् ; न वा स्वघटितपदघटकबोधकावयवत्वसन्देह इति नाप्राध्यायीमादायाविरोधः तस्या अपदत्वादिति युक्तम्, तथापि 'द्वयसच्-दध्नच्-मात्रच्' इत्यत्र दकारे स्वघटितं पदं समुदायरूपं, तद्वटकमात्रबोधकानवयवत्वस्य तादृशद्वयसबोधकावयवत्वस्य च दर्शनेनाविरोध एव; न वा समुदायरूपपदमादायाविरोधस्याभावाय पदे पदाघटितत्वमपि दीयते समुदायस्य पदत्वेऽपि पदाघटितत्वविरहादिति सम्यक्, सन्यत इत्यत्र सकारे स्वघटितं पदाघटितं पदं सनीति तद्वटकेकाररूपबोधकानवयवत्वस्य तादृशबोधकावयवत्वस्य च सत्त्वेन तावतापि विरोधानुपपादनात् इति वाच्यम्, स्वघटितपदाघटितविभक्त्यघटितपदघटकबोधकावयवत्वत्तदनवयवत्वयोर्विरुद्धयोः सन्देहस्य विवक्षितत्वात् । न च नकारादावनुबन्धे निरुक्तसन्देहप्रयोजकस्य साधारणस्यासाधारणस्य वा धर्मस्याभाव इति वाच्यम्, सनिरूपकपदार्थसन्देहस्य निरूपकसन्देहाधीनतया बोधकसन्देहस्यैव प्रकृते प्रयोजकत्वात् । स च न सन्शब्दो बोधकः स शब्दो वेत्याकारकः, सन्देहस्यैकधर्मिकत्वनियमात् ; अपि तु बोधकता सपर्याप्ता सन्पर्याप्ता वेत्याकारकः । अत्रापि प्रयोजकजिज्ञासायां श्रूयताम्—बोधकतायां स्वनिरूपितबोध्यतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तानुपूर्वीमत्पर्याप्तत्वं भवति, यथा जरोनिष्ठायां तस्यां स्वं बोधकता, तन्निरूपितबोध्यतापर्याप्त्यधिकरणं लक्ष्यस्थं जरसिति, तत्पर्याप्तानुपूर्वी

१ साधारणस्यासाधारणस्य वा धर्मस्याभाव इति—वस्तुतस्तु यथा वहिसमानाधिकरणवद्भवसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इति भ्रमात्मकनिश्चयस्य सन्देहजनकत्व तथावयवत्वावयवत्वाभारसमानाधिकरणविधेयवृत्तिकदाचित्कदर्शनाभाववान् अनुबन्ध इति ज्ञानस्य सन्देहजनकत्वसम्भवात् शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमेव वक्ष्यमाणप्रक्रियेति भावः ।

जरस्वरूपा, तद्वान् सूत्रे जरस्, तत्पर्याप्तत्वमस्ति बोधक-
तायां, तथा प्रकृते चेत् सपर्याप्ता स्यात्; स्वाश्रयप्रकृतिकविभ-
क्तिप्रकृतित्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वमपि दृष्टं, यथा तत्रैव जरो-
निष्ठबोधकतायां, तथा प्रकृते चेत् सन्पर्याप्ता स्यादिति सन्देह
उपपद्यते । तदर्धानश्च बोधकावयवत्वसन्देहः स्पष्ट एव, विधेये-
ऽदर्शनाद्धेतोरनवयवत्वस्य विभक्तिप्रकृतिघटकत्वादवयवत्वस्य
च । 'हलन्त्यमि'त्यत्रत्यावयवबोधकान्त्यपदेन ग्रहणादवयव-
त्वस्य, उपदेशग्रहणाभावे 'अभ्र आँ अटित' इत्यत्र सामीप्यमूलक-
मारोपितमवयवत्वमादाय आदित्वप्रयुक्तादितश्चेतीड्निषेधापत्ति-
कथनपरभाष्यादनवयवत्वस्य च कोटेरुदयेन सन्देहोपपत्तेश्च ।

नन्वेकधर्मिकविरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानस्यैव सन्देहपदार्थत्वे-
न तन्महिम्नैवैककोट्युपादानेऽपि कोट्यन्तर्गस्याक्षेपादेव लाभेना-
वयवानवयवत्वयोरुभयोरुपादानं व्यर्थमिति चेत्, अत्रोच्यते—
स्पष्टार्थमेवोभयोपादानम् । न ह्यस्त्याक्षेपेण लब्धुं योग्यस्य स्पष्ट-
या बोधनाय शब्दो न प्रयुज्यत इति नियमः, द्वारमित्येतावदुक्ता-
वाक्षेपयोग्यस्यापि विधेहीत्यस्य स्पष्टतया बोधनाय कदाचित्
द्वारम्विधेहीत्यस्यापि प्रयोगदर्शनात् । किञ्चानवयवत्वावयवत्वो-
भयकोटिसाध्यकानुमितिद्वयस्य वक्ष्यमाणत्वेनैकैकानुमितिसाध्य-
भात्रस्यैवोपादानम्; साध्याभावस्यात्राप्याक्षेपेणैव लाभः । सन्दे-
हपदं सन्देहत्वजात्यवच्छिन्नपरम्; तथा चानुमितिद्वयस्यावयव-
त्वसन्देहानवयवत्वमन्देहरूपपक्षताद्वयमुपन्यस्तमिति बोध्यम् ।

ननु एकस्यैव साध्यस्योक्तावप्यनुमितिद्वयस्य पक्षतास-
म्भवः; तथाहि अवयवत्वमन्देह इत्येतावन्मात्रोक्ती तद्विरोध्य-
नवयवत्वकोटिराक्षेपेणावयवत्वानवयवत्वयोः सन्देह इत्युक्तं भ-
यति, तत्रावयवत्वस्य साध्यत्वे साध्याभावत्वमनवयवत्वस्य,
अनवयवत्वस्य साध्यत्वे साध्याभावत्वमवयवत्वस्य, अनवयव-
त्वाभावस्यावयवत्वयरूपत्वान् साध्यप्रकारकत्वे सति साध्याभा-

पप्रकारकसन्देहस्यैव पक्षतात्वान् इति चेत्-न, अवयवत्वस्य अवयवत्वाभावाभावरूपत्वेऽप्यवयवत्वत्वस्यानवयवत्वाभावत्वतो भिन्नतया अवयवत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः साध्याभावत्वावच्छिन्नत्वाभावेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारताकृत्वे सति साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकसन्देहस्यैव पक्षतात्वाभ्युपगमेन निरुक्तसन्देहस्यानवयवत्वसाध्यकानुमितिप्रति अपक्षतात्वान् ।

अनेकान्ताः—एषटितं यत्पदाघटितं विभक्त्यघटितं पदं तद्वटकबोधकानवयवता इत्यर्थः । सन्नित्यादौ नकारस्यानवयवत्वमात्रमाधने यस्य कस्यचिदनवयवत्वस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाधनम् । अतएव बोधकानवयवत्वमपि न साध्यम्, यं कश्चन बोध-

१ साध्यतेत्यादि—न चेवं साध्यादिविशेष्यकस्य पक्षे साध्यं न वेति सन्देहस्य पक्षतात्वानुपपत्तिरिति वाच्यं, प्रकारतास्थाने विषयतायाः प्रक्षेपात् ; विषयता च प्रकारविशेष्यमाधारणीति न दोषः । न च तथापि साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति सन्देहस्य पक्षतात्वानुपपत्तिः साध्यपक्षविषयतयोः साक्षात्निरूप्यनिरूपकभावविरहान् इति वाच्यं, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धतान्सन्देहस्य पक्षतात्वाभ्युपगमात् । न चेवम् अत्रयवानवयवत्वयोः कोट्योरुपादानं व्यर्थमेवेति वाच्यम्, पर्वते चद्विव्याप्यसाधने बद्धिमान्न वेति संशयेऽतिव्याप्तिवारणाय उक्तलक्षणघटकप्रतिबन्धताया साध्याभावात्वावच्छिन्नप्रकारत्व-साध्यविशेष्यकत्वान्यतरावच्छिन्नत्वस्य प्रवेशावश्यकत्वेन कोटिद्वयोपादानस्यावश्यकत्वात् ।

केचित् अवयवत्वसन्देह इत्युक्तौ अवयवत्ववान् अवयवत्वाभावाव्याप्यवान् वा इत्यपि सन्देहं प्रतीयात्, एकधर्मिकविरुद्धकोटिद्वयावगाहिज्ञानस्यैव सन्देहपदार्थत्वान्, तथा चानुमितिद्वयकारणपक्षतालाभो न भवेदित्याहुः; तदसत्, विरुद्धभावाभावप्रकारकज्ञानस्यैव सन्देहत्वात् । तथाचोक्तं विद्वन्नाथपञ्चाननेन 'स संशयो मति र्यां स्यादेकत्राभावभावयोः' इति ।

कम्प्रत्यनवयवत्वस्यापि सिद्धत्वात् । नापि स्वघटितघटकबोधकानवयवत्वं तथा, स्वघटिताप्राध्यायीघटकगुणित्वादिस्वरूपयोकावयवत्वसत्त्वेन बाधात् । तदर्थं स्वघटितपदघटकबोधकानवयवत्वसाधनेऽपि 'द्वयसच्-दधन्च्-मात्रच्' इति समुदायरूपं स्वघटितं पदम्, तद्वटकं बोधकं व्यपदेशिवद्भावेन तदेव, तदवयवत्वस्यैव सत्त्वेन चकाररूपे अनुबन्धे बाधस्य तादवस्थ्यात् । पदे पदाघटितत्वस्य निवेशेन प्रकृते समुदायस्य पदघटितत्वेन बाधपरिहारेऽपि 'सन्यत' इत्यादौ नकारे स्वघटितम्पदाघटितं पदं सनीति तद्वटकबोधक इकारस्तदनवयवत्वस्य सत्त्वेन सिद्धसाधनम् । व्यपदेशिवद्भावेन तद्वटकं बोधकं सनीति तदवयवत्वस्यैव सत्त्वेन बाधश्च । अतएव विभक्त्यघटितत्वेनापि पदं विशेषयितव्यमिति सर्वमुपपन्नम् ।

ननु 'श्राद्गुण' इत्यादौ गुणघटकगकारादौ व्यभिचारः, तत्र बोध्यावयवत्वेनोपलब्धिविषयत्वाभावरूपहेतोः सत्त्वेन प्रकृतसाध्यस्याभावात्, स्व साध्यवत्त्वेन विवक्षितो गकारस्तद्वघटितं पदाघटितं विभक्त्यघटितं पदं गुण इति तद्वटको बोधको गुणशब्दस्तदवयवत्वस्यैव सत्त्वान साध्याभावाद्दृष्टित्वरूपव्याप्यत्वस्याभावाद्नुमित्यनापत्तिः ; न च स्वघटितपदाघटितविभक्त्यघटितपदघटकवृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदानवयवत्वस्यैव साध्यत्वेन विवक्षितत्वात् प्रकृते तादृशं पदं गुण इति तद्वटकवृत्तिरानुपूर्वी गुणत्वरूपा तद्व्यच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वस्य गुणशब्देऽभावेन तादृशप्रयोजकरूपदानवयवत्वरूपसाध्यस्य सत्त्वेन न व्यभिचार इति घान्यम्, अणादिपदेऽत्यायच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वस्यैव सत्त्वेन तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकानवयवत्वस्य साधनेऽपि अत्यायच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदावयवानवयवत्वसन्देहस्य गकारे अनुमित्या अन्यतरफोटिनिश्चयाभावेन तादवगम्यादानुपूर्वी विहाय श्रावणप्रत्यक्षविषयतायच्छेदकामर्याय

प्रवेशनीयतया तादृशपदघटकगुणवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयताव-
च्छेदकधर्मोऽत्वं तदवच्छिन्नविषयताप्रयोजको गुणशब्दः तदवय-
वत्वस्यैव सत्त्वात्; इति चेत्—

अत्रोच्यते । इदन्तावद्व्यभिचारवादी प्रष्टव्यः—गुणशब्दश-
क्यतावच्छेदकं किं ? न तावदत्वादि, शक्यतावच्छेदकभेदे शक्ति-
भेदस्य हर्यादिपद इवात्राप्यापत्या सकृदुच्चरितन्यायेनाद्गुण
इत्यादौ त्रयाणां बोधानापत्तेः । नापि अन्यतमत्वन्तथा; प्रकृते-
ऽन्यतमत्वस्याकारप्रतियोगिकभेदविशिष्टेकारप्रतियोगिकभेदविशि-
ष्टौकारप्रतियोगिकभेदविशिष्टभिन्नस्वरूपतया विनिगमनाविरहेण
रूपान्तरस्यापि सम्भवेन गुर्वनेकधर्मावच्छिन्ने नानाशक्त्यापत्ते-
र्दुर्वारत्वात्, प्रातिपदिकपदेऽन्यतमत्वस्यासर्वज्ञदुर्वोधतया शक्ति-
ग्रहस्यैवाभावापत्तेश्च । नापि पाणिनिसंज्ञेतसम्बन्धेन गुणपदस्यैव
तत्, गुणादिपदे पाणिनिसंज्ञेतभिन्नशक्तेरभावेन कीदृशशक्तिवि-
षयतारूपशक्यतावच्छेदकतावच्छेदकः पाणिनिसंज्ञेतः स्यात् ?
अथ लाघवानुरोधेनातिरिक्तशक्तिरूपनमिति चेत्—तथापि गुण-
पदावच्छिन्नविशेष्यतायाः परम्परया गुणपदनिष्ठावच्छेदकतायाः
साक्षादवच्छेदिका गुणस्वरूपानुपूर्वी, तदवच्छिन्नविषयताप्रयोज-
कपदावयवत्वस्यैव सत्त्वेन व्यभिचारो दुर्वार इति चेत्—न,
स्वावच्छिन्नत्व-स्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यत्वाभाव-
वत्त्वेतदुभयसम्बन्धेन तादृशश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्म-
विशिष्टमुख्यविशेष्यताप्रयोजकानवयवत्वस्यैव साध्यतया व्यभि-
चाराभावात् । मुञ्जत्वनिवेशादवच्छेदकतारयविषयतामादाय
द्वितीयसम्बन्धनिवेशादाद्यसम्बन्धमादाय वा न दोषः ।

नन्वेवमपि 'स्थाम्नोऽकार' इत्यत्र तादृशश्रावणप्रत्यक्षविषय-
तावच्छेदकमत्वं, तदवच्छिन्नविषयताप्रयोजककार इति पद,
तदवयवत्वस्यैव फकारे सत्त्वेन साध्याभावात्सहितहेतोः मन्वेन
तत्र फकारे व्यभिचार एवेति चेत्—सत्यम् ; स्वघटितप-

दाघटितविभक्त्यघटितपदघटकयावद्द्वर्णघटितसमुदायपर्याप्तत्वेन धर्मस्य विशेषणात् । तादृशश्चाकारत्वन्नत्वत्वं, तद्वच्छिन्नविषयताप्रयोजकन्नाकारपदमिति तादृशप्रयोजकानवयवत्वस्य सत्त्वेनादोषात् । ननु सन् इत्यत्र स्वं नकारः, तद्घटितं पदाघटितं विभक्त्यघटितं पदं सन्निति, तद्वदकयावद्द्वर्णघटितसमुदायः सन्निति, तत्पर्याप्तं श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकं सन्त्वं, तद्वच्छिन्नविषयताप्रयोजकं न सन्पदमपि तु सत्त्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकम् इति सन्त्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदानवयवत्वस्यानुमित्या निर्णयेऽपि सत्त्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकावयवो न वेतिसन्देहस्यानुच्छेदप्रसङ्ग इति चेत्—न; साध्यघटकसमुदायस्यानुबन्धघटितस्यैव विवक्षितत्वेन तादृशसमुदायः सति, तत्पर्याप्तसत्त्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकानवयवत्वस्य माघनान्तसन्देहप्रसङ्गाभावात् । अथ 'स्वं रूप'सूत्रविषये बोधकत्वेन विवक्षितवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्यैव तेन संज्ञित्वबोधनात्, बोधकत्वसन्देहे बोध्यतावच्छेदकस्याध्यनिर्णयेन तादृशसत्त्वरूपधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति चेत्—न, तथाविधसमुदायपर्याप्तश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्माश्रयनिष्ठविषयताप्रयोजकानवयवत्वस्यैव साध्यशरीरत्वान्न, तस्य च प्रसिद्धत्वादित्यास्ताम् ।

केचित्तु गुणादी व्यभिचारवारणाय साध्यघटकपदे मञ्जातिरिक्तत्वं निवेशनीयं, विभक्तिस्थाने प्रत्ययस्य निवेशादकारघटककारादावपि न व्यभिचार इति वदन्ति ।

ननु बोध्यावयवत्वेनोपलब्धिविषयत्वाभावस्य हेतोः पक्षेऽभिद्धिः सन्नित्यादेः शब्देत्यादिबोधकबोध्यतया तद्वयवत्वेनोपलब्धिविषयत्वस्यैव नकारे सत्त्वादिति चेत्—न, स्यघटितपदघटकबोधकबोध्यत्वव हेतुपटकत्वान् । ननुप्रकरणेदेव, धर्मस्येदं सत्त्वघटकसकारे साध्याभावयति हेतोर्मञ्जायेन व्यभिचारः; अभेदे

‘गुप्तिजि’तिसूत्रे सन्शब्दोऽस्तीत्येतद्वाक्यघटकसन्शब्दस्यापि सूत्र-
घटकसन्शब्दघटकनकारघटितत्वेन तद्वटकः स एव सन्शब्दः,
तद्बोध्यः सूत्रघटकः सन्, तदवयवत्वस्यैव पक्षे सत्त्वेनासिद्धिः;
मनिन्घटकानुबन्धनकारे बोध्यावयवत्वोपलम्भेन भागासिद्धिश्च;
इति चेत्—मैवम् । उच्चारणभेदेन वर्णभेद एव, हेतुश्च स्वघटि-
तघटकबोध्यतावच्छेदकधर्माभाव एव, ततश्च बोध्यतावच्छेद-
कसकारत्वस्य सन्घटकसकारे सत्त्वेन साध्यस्य हेतोश्चासत्त्वान्न
व्यभिचारः । सूत्रघटकनकाराद्भिन्नत्वस्यैव सन्शब्दोऽस्तीत्येतद्वा-
क्यघटकसन्घटकनकारस्येति तादृशसन्शब्दस्य स्वघटितत्वाभा-
वान्नासिद्धिश्चापि ।

मनिन्घटकनकारे भागासिद्धिरवशिष्यते । तत्रापि विचार्य-
ताम् । स्वघटितघटकबोध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्माभा-
वो हेतुः, स च धर्मो मन्त्वरूपः, तदभावोऽस्त्येव नकारे, इति न
सापि । न च, पर्याप्तिनिवेशे सन्घटकसकारे साध्याभाववति
हेतोर्बोध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणसत्त्वाभावस्य सत्त्वेन व्य-
भिचारो दुर्वार इति वाच्यम्, विनिगमनाविरहेण सकारोत्तरत्वे
सत्यत्तमम् अकाराव्यवहितपूर्वत्प्रविशिष्टसकारत्वम् इत्युभयरूप-
ताया एव सत्वस्य वक्तव्यतयाऽकाराव्यवहितपूर्वसकारत्वरूपस-
त्वस्यैव सकारे सत्त्वेन व्यभिचाराभावात्, मन्त्वस्य चैकविध-
स्यापीकारोत्तरनकारेऽभावेन भागासिध्यभावाच्च । न चैवमपि
कुण्घटकनकाररूपानुबन्धे बोध्यतावच्छेदकत्वस्यैव सत्त्वेन
भागासिद्धिर्दुर्वारेति वाच्यम्, अन्यादृशहेतोरेव कल्पनीय-
त्वात् । तथाहि—स्वघटितघटकबोध्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं, स्वघ-
टितघटकबोधकावयवत्वेन निश्चितोत्तरत्प्रविशिष्ट बोधकावय-
वत्त्वेनानिश्चितं यत्तदनुत्तरत्तमम्, इत्युभयसम्यन्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकस्याभावो हेतुः । सनि स्वं नकारः, तद्वटितं सन्निति
तद्वटकबोध्यतावच्छेदक सत्त्वं, तस्य स्वघटितघटकबोधकावय-

अनेकान्ता अनवयवा इत्यर्थः । यो ह्यवयवः स कदा-

वत्त्वेन निश्चितः स इति, तदुत्तरं बोधकावयवत्वेनानिश्चितो नकारः, तदनुत्तरत्वस्य च सशब्दे सत्त्वान्नोभयाभावरूपो हेतुः । तत्र नकारे चोत्तरसम्बन्धसत्त्वेऽप्याद्यसम्बन्धाभावेनोभयाभावः । मनिनो नकारे चोभयाभावप्रयुक्तोऽभावः । कुकि चोत्तरसम्बन्धाभावप्रयुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः । मनिनः प्रथमनकारे व्यभिचारापत्त्या स्वघटितघटकानुत्तरत्वमात्रं न द्वितीयसम्बन्धः । न वा तद्वारको घटके बोधकावयवत्वेनानिश्चितत्वमात्रनिवेशो युक्तः । डुपचप्पाक इत्यत्र स्वघटितघटकबोधकावयवत्वेनानिश्चितो डुरूपानुबन्धः, तदुत्तरत्वेन पकारे तदनुत्तरत्वाभावप्रयुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसत्त्वेन प्रसक्तव्यभिचारवारणायानिश्चितेऽप्युक्तनिवेश आवश्यकः । यदि चेदानीमुत्तरीत्या बोध्यतावच्छेदकस्यानिर्णय इत्युच्यते, तर्हि बोध्यपर्याप्तधर्मवत्त्वरूपसम्बन्धो बोध्य इति सर्वमुपपन्नम् ।

• केचित्तु—भागासिद्धिवारणाय पक्षे कुक्ककारभिन्नत्वं देयम्, अयं ककारः स्वघटितघटकबोधकानवयवः, स्वघटितघटकबोधकानवयवत्वेन निश्चितोत्तरत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम् इत्यनुमानान्तरेण ककारे सन्देहाभाव इति वदन्ति ।

स्वार्थपरार्थभेदेनानुमानं द्विविधम् । आद्ये न वाक्यापेक्षा, द्वितीयं तु वाक्यसापेक्षं, तस्य पञ्चावयवान् प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमाख्यानं येचिद्वदन्ति । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणार्यान् उदाहरणोपनयनिगमाख्यान् वा त्रीन् ब्रह्मवः । अवशिष्टयोस्तेष्वेवान्तर्भाव इति तेषामाशयः ।

द्वितीयसम्बन्धस्योत्पत्त्यर्थे—अनेकान्ता इत्यादि । अनुबन्धा अनेकान्ता इति प्रतिज्ञा । यो ह्यवयव इत्याद्युदाहरणम् ।

चित्तत्रोपलभ्यत एव; अयं तु न तथा, तदर्थभूते विधेये कदा-
प्यदर्शनात् । 'शित्किदि'त्यादौ समीपेऽवयवत्वारोपेण समासो
बोधः । 'बुद्धण्कठे'त्यादौ णित्प्रयुक्तं कार्यं पूर्वस्थैवेत्यादि

तदर्थभूतात्यादि हेतुः । हेतुसाध्ययोः स्वरूपमुक्तम् । नन्वनुबन्ध-
घटितघटकबोधकानवयवत्वमेव साध्यमस्तु; गुणादिशब्दघटकग-
कारादौ व्यभिचारशङ्काया अपि तथा सति अप्रसङ्गात्, अन्वय-
व्याप्तिलाभाच्चेति चेत्—न; अनुबन्धाघटिताघटकत्वस्योपाधे-
स्सत्त्वेन व्याप्तेर्विघातात्, डमुङ्घटकमकारे व्यभिचारस्य दुर्वा-
रत्वात्, अनुबन्धत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । तस्मात् यत् स्वघटित-
घटकबोधकानवयवत्वाभाववत् तत् स्वघटितघटकबोधानव-
यवत्वाभाववदिति व्यतिरेकव्याप्तिरेव ग्रन्थकृतां तात्पर्यविपयी-
भूता । नन्ववयवोपन्यासे हेत्वनन्तरमेवोदाहरणोपन्यासस्य
दर्शनादुचितत्वाच्च प्रकृते हेतोः पूर्वमुदाहरणोपन्यसनभयुक्तमिति
चेत्—मैवम्, प्रतिज्ञानन्तरं बोधकावयवत्वेनानुपलब्धेरित्यस्य
प्रयोक्तुमभिमतत्वेऽपि प्रसिद्धत्वाद्प्रयोग इति कल्पनात् ।

तदुत्तरं व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनं—यो ह्यवयव इत्यादि । अन-
वयवत्वाद्यभावस्यावयवत्वादिरूपत्वादवयवत्वोपन्यासः । अनु-
मितेः प्रागवयवत्वेनानुपलब्धेर्हेतोरसिद्धत्वादानुमित्यन्तरेण तस्मि-
द्धिमाह—अयन्तु न तथेति । अयमनुबन्धः । न तथा—बोध-
कावयवत्वेनोपलब्धिविषयो नेति यावत् । अत्र हेतुमाह—
तदर्थभूतेत्यादिना । अयं प्रथमसाध्यस्यापि हेतुसम्भवति व्या-
प्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वादिति नानुपपन्नं किमपि । नन्वनु-
बन्धशकारादीनामवयवत्वाभावे शित्कित्यादि पदे समासानुप-
पत्तिः, सामीप्यस्य पष्ठर्थत्वाभावात्, अत आह—शित्किदित्या-

तु व्याख्यानतो निर्णयम् । 'हलन्त्यमि'त्यत्रान्त्यशब्दः परम-
मीपबोधकः ॥ ४ ॥

वस्तुतस्तु—

एकान्ताः ॥ ५ ॥

दात्रिति । व्याख्यानतो निर्णयमिति । द्वयसञ्चकारस्य पूर्व-
परसमीपत्वेनोभयनिरूपितावयवत्वारोपेणोभयोश्चित्त्वे दघ्नच-
ञ्चकारवैयर्थ्यापत्त्या स्वाघटितपदाघटकत्व-स्वसमीपत्वोभय-
सम्बन्धेन स्वविशिष्टेऽनुबन्धे स्वावयवत्वारोप इति ज्ञापनमेव
व्याख्यानमिति बोध्यम् । लोपञ्चेत्यत्र सर्वादेशत्वार्थं प्रशिष्टस्य
शकारस्य भिन्नपदत्वेन लोपाघटित इति पद तद्धटकत्व-
स्यैव व्यपदेशिवद्भावेन मत्त्वेऽपि न दोषः, नतिदिष्टघटकत्वस्यैव
सम्बन्धघटकत्वात् । अतएव 'अभ्र आ अटित' इत्याद्यापि
नाव्याप्तिः ।

केचित् इमुदित्यत्रोडिति पृथक्पद मत्त्वा टकारेऽव्याप्तिमा-
शङ्क्य सम्बन्धघटकपदेऽनुबन्धेतरवर्णघटितत्वमपि निवेशयन्ति ।
उदित्यत्रोभयोरनुबन्धत्वमिति तदाशयः । तन्म ९

उदित्यस्य भिन्नपदत्वे मानाभावात् इमुदत्वेनैव इकारान्ति-
निरूपितशक्त्याया साम्प्रकाराभिप्रेतत्वम् । एव धुदित्याशयेक-
मेव पदमिति परे ।

परममीपबोधक इति—मनो नकारस्य प्रत्ययानघयवत्त्वे-
नान्त्यपदशङ्कयत्यामम्भयान्त्यशब्दस्य परसमीपत्याघण्टिभे-
लाक्षणिकत्वमिति भावः । यदि स्वाधिरोपेण समीपेऽवयवत्वारो-
परत्वात् साम्यपरत्वेऽपि न जातिः, आरोपितान्त्यत्वस्य तत्रापि
नस्यात् । परसमीपत्वस्य यस्तुतः परसमीपत्वर्थः । यदि स्वाधिरो-

इत्येव न्याय्यम् शास्त्रे, तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च ।

परिभाषात्रयाकरणलाघवेनेत्पदप्रयोग्यविषयतामात्रोपयोग्यवयवत्वमारोप्यत इत्युच्यते तदा लक्षणैव सम्यक् ।

ननु शक्यार्थवाधे लक्षणादरेणानवयवत्वे लक्षणा, अनवयवत्वञ्च बोध्यतावच्छेदकधर्माभावरूपहेतुनिर्णये, हेतुनिर्णयश्चेत्संज्ञालोपोत्तरम्, इत्संज्ञा च हल्पदबोध्निर्णये, तन्निर्णयश्चानवयवत्वे, इति चक्रकापत्तिरिति चेत्—सत्यम्, एतद्वूपणेनैवावयवत्वपक्षस्यैव सिद्धान्तत्वाभ्युपगमात् ।

ननु उक्त्युक्त्या स्वघटितघटकबोध्पर्याप्तश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्माभावस्यैव हेतोरुक्ततयावयवत्वानवयवत्वनिर्णयात्प्राक् बोध्यतावच्छेदकस्यानिर्णयेऽपि बोध्यस्य पिपठिपतीत्यादिलक्ष्यदर्शनमात्रेण निर्णीतत्वेन तत्पर्याप्तधर्माभावस्य पक्षे नकारे निर्णीतत्वेन न चक्रकापत्तिः; न चेत्संज्ञायाः प्रागनुबन्धत्वाभावेन पक्षभावच्छेदकज्ञानाभावाच्चक्रकमिति वाच्यम्, अनुबन्धत्वयोग्यस्यापि पक्षत्वसम्भवात्; इति चेत्—सत्यम्, आनुबन्धोध्ये नकारस्य गुणबोध्ऽकारस्य सर्वत्र लोपात्कदाप्यदर्शनेन बोध्पर्याप्तश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकाऽऽस्त्वगुणत्वादेर्बोधकावयवे नकारे अकारे चाभावेन व्यभिचारादेव पक्षान्तरस्यादरणात् । तदाह—वस्तुत एकान्ता इत्येव न्याय्यम् ।

शास्त्र इत्यादि । शास्त्र इति बोधक इत्यर्थः, तथा च बोधकेऽवयवा इत्यर्थः, न तु बोध्य इति भावः । पूर्वकल्पे व्यावर्त्यालाभाद्बोधक इति नोक्तम् । तत्रेत्यस्य बोधक इत्यर्थः, तथाचानुबन्धाः स्वघटितघटकबोधकावयवा बोधके उपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्चेति फलति । ननु बोधकनिर्णयं विना कथं तत्रोपलम्भनिर्णय इति चेत्—न, साध्यनिर्णयं विनापि स्वघटितपदघटकत्व-

सम्बन्धेन बोधके उपलम्भनिर्णयसम्भवात्, सन्घटकस्य कस्यचि-
द्वोधकत्वमस्तीति निर्णयस्यानुमितिं विनापि सत्त्वात् ।

केनचित् नकारे पक्षे हेतोस्समन्वयप्रदर्शनायोक्तम्—नका-
रस्य समवायसम्बन्धेन सनि उपलब्धस्यान्यत्र तेन सम्बन्धेनानु-
पलभ्यमानत्वादिति; तदत्यन्तमसमञ्जसम्; बोधके उपलम्भस्यैव
हेतुत्वेन सनि उपलम्भप्रदर्शनस्यानुपयोगात्, सनोऽवयवत्वस्य
नकारे निर्णीतत्वाच्च । किञ्च नकारस्य समवायसम्बन्धेन आकाशो
उपलम्भो न सन्शब्दे, अवयविन एव अवयवे समवायस्य सर्व-
सम्मतत्वात् । अतएव 'अभिपूर्व' इत्यत्रामीति सप्तमी साधिता
आधारत्वारोपेण शेखरकृता ।

यदप्यग्रे तेनैव सन्शब्दे प्रकृतहेतुना बोधकत्वं प्रसाध्य बोधक
उपलम्भमुपपाद्य तेन हेतुना बोधकाद्यवयवत्वं साधितं—तदपि
तुच्छम्, प्रथमानुमानेनैवाभिमतसाध्यसिद्ध्या द्वितीयानुमानस्या-
नुपयोगात् । यदपि शशशृङ्गे व्यभिचारवारणाय हेतावाद्यदल-
मित्युक्तं तेन, तदपि हेयम्, असत्त्वादेव तत्र व्यभिचाराप्रसक्तैः ।
केचित् अन्यत्रोति हेत्वन्तरमित्याहुः । आकाशो व्यभिचारवारणा-
याद्यदलमित्यपरे ।

यो य एकजातीयसम्बन्धेन यत्रोपलब्धः सन् अन्यत्र नोपल-
भ्यते स तस्यावयव इति सामान्यव्याप्त्या प्रकृतोऽनुमितिर्न
विशेषव्याप्त्येति बोध्यम् । ननु चक्र उत्पन्नो नष्टो घटश्चक्रादन्य-
थानुपलब्धममन् मयोगेन चक्र उपलब्धोऽपि न चक्राद्यवयव इति
व्यभिचार इति चेत्—न, हेतो योग्यत्वनिवेशेनादोषान् अन्यत्रो-
पलब्धियोग्यतायास्तत्रापि सत्त्वात् । न वा कपाले समवायेनोप-
लब्धस्य घटस्यान्यत्र समवायेनोपलब्धियोग्यताया अमन्वाहव्यभि-
चारशङ्का युक्ता, कपालान्तर उपलम्भात् । जातिगुणक्रियाणाम-
प्याश्रयव्ययत्यन्तगतत्वेन तेष्वपि व्यभिचारशङ्का न कार्या,
अवयवत्वस्यैवेष्टत्वात् ।

अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहवृत्तादिपूपलभ्यते ।
 नैवमयम् । एवं हि बहुव्रीहिरपि न्यायत एवोपपन्नः । अन्त्य-
 शब्दे लक्षणा च न । किञ्चानवयवत्वे ण-श-क-प्रत्ययादौ णादेरि-
 च्चानापत्तिः, प्रत्ययादित्वाभावात्, दध्नचश्चकारस्य वैयर्थ्या-
 पत्तेश्च । इदं च 'तस्य लोप' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तत्र ह्युक्तम्—
 'एकान्ता अनुबन्धा' इत्येव न्यायमिति दिक् ॥ ५ ॥

व्यतिरेकव्याप्तिमाह—अनवयवो हीत्यादि । अत्रेदं बोध्यं—
 बोधकत्वेन निर्णीतवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्यैव 'स्वरूप'सूत्रबलेन शास्त्र-
 घटकपदशम्यतया सानुबन्धकस्थले 'तस्य लोप'सूत्रसहकृतेन तेन
 सन्त्यादिना अनुबन्धरहितो बोध्यते एकान्तपक्षे, लक्ष्ये चोपदेशि-
 कसैन्त्यादिकं भूतपूर्वगत्या आदाय सन्परत्यादिकमुपपादनीयम् ।
 अनेकान्तपक्षे च नकारेत्संज्ञकसत्त्वाद्यवच्छिन्ने उद्देश्यताप्रयोज-
 कसनादिपदघटकानुबन्धरहितस्य लक्षणा । विधेयताप्रयोजकस-
 नादिपदे तु 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति सिद्धान्तात् लक्षणाया
 अभावेन सत्त्वावच्छिन्नोऽनुबन्धरहित एव विधेयः, नकारेत्संज्ञक-
 स्वादेभूतपूर्वगत्या, सत्त्वादेश्च प्रत्यक्षेण लक्ष्ये नकारेत्संज्ञक-
 सत्यादिकमुपपादनीयम् । इत्यञ्च सानुबन्धकस्योद्देश्यत्वस्थले
 सर्वत्र लक्षणाश्रयणे गौरवं, समीपेऽवयवत्ववारोपश्चेति द्वयमने-
 कान्तत्वतिरस्कारप्रयोजकम् ।

ननु आरोपस्य लक्षणायाश्चानाश्रयणेऽप्यग्निमपरिभाषात्रय-
 करणेनैकान्तपक्षेऽतिगौरवमिति चेत्—न, एकान्तपक्षस्य व्यभि-
 चारपराहतत्वेनैव तिरस्कारात्, परिभाषात्रयस्थाने एकस्यैव
 कल्पनीयस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति दिक् । न्यायमिति—आरोपं वि-
 नैवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

नन्वेकान्तत्वेऽनेकाल्त्वादेव औशादीनां सर्वादेशत्वसि-

नन्वेकान्तत्वं इति । नन्वेकान्तत्वकल्पेऽपि बोध्यानवयव-
त्वस्यैवानुबन्धानां स्वसिद्धान्ततया आदिश्यत इत्यादेश इति
व्युत्पत्त्या बोध्यस्यैवादेशत्वेन तस्य चानेकाल्त्वाभावेनानेकाल्-
आदेशस्सर्वस्येत्यर्थकानेकाल् सर्वस्येति सूत्रस्यौशादेशस्थलेऽप्रवृत्त्या
कथं शिद्ग्रहणं व्यर्थमिति चेत्—

अत्र केचित्—अनेकाल्बोधकबोध्यस्सर्वस्येत्यर्थेन सर्वादेश-
ताप्राप्तिः; न च लोपादेशोऽप्येवं सर्वादेशः स्यात् बोधकस्य लोपश-
ब्दस्यानेकाल्त्वादिति वाच्यम्, शास्त्रीयसङ्केतानाश्रयत्वस्य बोधक-
विशेषणत्वाभ्युपगमात्; जरसादेशस्थलेऽपि स्वरूपशास्त्रसङ्केतस्य
सत्त्वेन सर्वादेशत्वानापत्तिरिति नाशङ्कनीयम्, स्वरूपशास्त्राति-
रिक्तशास्त्रस्यैव तत्र शास्त्रपदेन ग्रहणात्; इत्याहुः—तत्र; अनुस्था-
रविसर्जनीयादेरपि सर्वादेशत्वापत्तेः, शब्दमर्यादां विहाय भ्वेच्छ-
यार्थकरणेन सौत्राक्षरखण्डने अतिप्रसङ्गाच्च ।

अन्ये तु—औशादौ शकारोच्चारणसामर्थ्यात् भूतपूर्वानेकाल्-
त्वमादाय सर्वादेशत्वसिद्ध्या शिद्ग्रहणं व्यर्थमित्याहुः—तदपि
न; 'शि सर्वनामस्थानं' 'विभाषा डिश्यो'रित्यादौ विशेषणार्थत्वेन
'जशशसोः शिः' 'जसः शी'त्यादौ शकारस्य वैयर्थ्याभावान् भूत-
पूर्वानेकाल्त्वाश्रयणे प्रमाणाभावेन सर्वादेशत्वानापत्तेः, 'अर्चणस्त्र-
सावनत्र' इत्यत्रोगित्त्वार्थमृकारस्य चारिताभ्येन भूतपूर्वानेकाल्-
त्वस्यानाश्रयणेन सर्वादेशत्वाप्राप्त्या परिभाषाफलत्वेन तदुपन्यास-
स्यासङ्गत्यापत्तेश्च, अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवोक्त्युक्त्यादेशत्वेन तस्य
कदाप्यनेकाल्त्वाभावेन भूतपूर्वानेकाल्त्वाश्रयणेऽपि सर्वादेश-
त्वाप्राप्तेश्च ।

यदि च बोधकगतानेकाल्त्वमादायापि प्रवृत्तिरित्येव भूतपूर्व-

द्वयानेकाल्पूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थमत आह—

नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥ ६ ॥

गत्याश्रयणमित्यस्याशय इत्युच्यते, तर्हि लोपविसर्जनीयादेरपि सर्वादेशत्वापत्ति ।

यत्तु—बोधकवृत्तिधर्माणां बोध्य आरोप इति भिन्न इत्यादौ गुणनिषेधाय तत्तच्छास्त्रप्रामाण्यात् कल्पनीयम्, तत्तद्वचनेकाल्त्वस्याप्यारोपेण सर्वादेशत्वसिद्ध्या शिद्ग्रहण व्यर्थमित्याशय, बोधकश्चानुबन्धघटितो ग्राह्यस्तेन लोपादौ न दोष इति—तन्न, तेनैव ज्ञापकेन धर्मिग्राहकमानादित्पदघटितधर्माणां बोध्य आरोप इत्येतत्कल्पनस्यैव शिद्ग्रहणस्य चारितार्थ्यसम्भवे परिभाषाज्ञापनस्यैवाभावापत्ते, किन्त्राद्यानयनस्यैतत्परिभाषाफलत्वेनैव स्थानिवत्सूत्रे शेषरकृता प्रतिपादितत्वाच्च ।

तस्मादिदमत्राजधेयम्—स्वरूपबोधकस्थले स एवायमिति तत्रप्रत्यभिज्ञया बोध्यबोधकयोरभेद इत्युपेयते । तथा च स एवायमौकाराद्यादेशो यो बोधके औशित्याद्याकारक आसीदिति प्रतीत्याऽनेकाल्त्वमप्यस्यैव धर्म इत्यस्यावश्यमेव मन्तव्यतया भवत्यनेकाल्त्वधर्मज्ञानादेश इति स्यात्सर्वादेश, आदेशावस्थाया योऽनेकाल् इत्यवस्थाविशेषाश्रयणे प्रमाणाभावात् । एतदभिप्रायेणैव शब्दे-दुशेषरे विधौ निर्दिष्टो योऽनेकाल् इत्युक्तमिति ।

शिद्ग्रहणं व्यर्थमिति । ज्ञापितायाश्चास्यामनुबन्धस्यानेकाल्घटकाल्पटेनाग्रहणाद्बोधकावस्थायामप्यनेकाल्त्वस्थौशादेशस्थलेऽभावेन शिद्ग्रहणं चरितार्थम् । तथा चाल्विशिष्टत्वमनेकाल्त्वमिति फलति । अल् चानुबन्धभिन्नो गृह्यते । वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्व, स्वेतरो योऽनुबन्धभिन्नोऽल् तद्वद्विद्वत्त्वमित्युभयसम्बन्धेन । ननु ज्ञापितायामप्यस्या शिद्ग्रहणं कर्त्तव्यम्, औशित्यादौ शका-

रोच्चारणसामर्थ्यात्परिभाषाया अप्रवृत्त्या सर्वादेशत्वम्भविष्यति; अनेकालित्यत्राल्पदेनोशित्येतद्धटकशकारातिरिक्तानुबन्धभिन्नोऽल्गृह्यते इति यावदिति चेत्—न, विशेषणार्थचरितार्थशकारके इयादेशस्थले शिद्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् ।

ननु किमेतस्या ज्ञापने फलम् ? परिभाषापि मास्तु, शिद्ग्रहणमपि त्यज्यताम् । अनेकाल्त्वादेव सर्वादेशत्वं भविष्यति । न चार्धन्तावित्यादौ त्रादेशस्य, 'ससजुपो रु'रिति विहितर्वादेशस्य च सर्वादेशतापत्तिरिति वाच्यम्, उभयत्र डितकरणेनापि सर्वादेशताया वारणसम्भवात् । न वा 'दिव उदि'ति विहितोकारादेशोऽपि सर्वादेशः स्यात् । स्वमते तूच्चारणार्थानामपीत्संज्ञाया आवश्यकतया परिभाषयानेकाल्त्वाभावात् दोष इति फलं युक्तम्; तपरसूत्रे वर्णस्यैव संज्ञात्वस्य शेखरकृतोक्तत्वेन बोध्यबोधकयोः कुत्राप्यनेकाल्त्वस्याभावेन परिभाषाया अनावश्यकत्वात्, उच्चारणे मुखमुखसम्पादनमात्रप्रयोजकतया तकारस्य कार्यान्तराप्रयोजकतया तकारमादाय सर्वादेशतायाः प्रसक्त्यभावाच्च ।

केचित्तु—सत्येव तकारे परिभाषायाः प्रयोजनं स्यात्तकारो न क्रियताम्, 'भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाती'ति परिभाषया सवर्णग्राहकत्वेऽपि चकारस्यैव स्थानित्वेनान्तरतमपरिभाषयैव दीर्घादिव्यावृत्तेः ; न च दिवुधातोः क्वपि ऊठि अक्षद्युशब्दाद्भवामि स्थानित्वेन दिवत्वादान्तरतम्यादीर्घो मा भूदित्यर्थं तपरकणमावश्यकमिति वाच्यम्, निरनुबन्धकपरिभाषया तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्तेः; नापि इच्छाक्यजन्तादिवशब्दात् क्वपि ऊठि भ्यामिद्युभ्यामित्यत्र ह्रस्वविधानार्थं तपरकरणमिति वाच्यम्, क्वचि नान्तमेव पदमिति नियमेनालोपस्य स्थानिवद्भावेन च तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्त्या दीर्घस्यैवष्टत्वाच्च; इति न फलं परिभाषाया इत्याहुः ।

परं— नु शिद्ग्रहणेनालुब्ध्यानामल्पद्वयोव्यत्वाभावो ज्ञाप्यत इति स्थानिवत्सूत्रे शेखरे प्रतिपादितम् ; एतदुभयमेवानुबन्धकार्यं

अनल्लिघाविति निषेधो न प्रवर्त्तत इति । तथासत्येकान्तपक्षेऽपि
क्त्वाक्कारस्य स्थान्यल्पदेनाग्रहणेन तन्निष्कृत्यघटितफित्त्वस्य
स्थानिसम्बन्धवृत्त्यल्यव्याप्यधर्मघटितधर्मत्वाभावेन निषेधाप्र-
वृत्त्या नल्यपीत्यस्य चारितार्थ्यम् । प्रदायेत्यादौ स्थानिवत्त्वेन
फित्त्वादिप्रयुक्तप्राप्तेस्ववारणाय । अनुभूयेत्यादौ गुणनिषेधादिक-
ञ्चातएव स्थानिवद्भावेन सिद्धम् । अनुबन्धस्याल्पदेनाग्रहणाद्वो-
धकेऽप्यनेकालत्वस्याभावेन न सर्वदेशत्वसिद्धिशङ्कापि । भाष्ये
दृश्यमानं 'नानुबन्धकृतमनेकालत्वमि'ति त्वनुबन्धस्याल्पदबोध-
त्वाभावबोधनलभ्यमेवेति न विरोधः । 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्व'
मित्यप्येतज्ज्ञापनलभ्यमेव, नापूर्वम् । एजन्तत्वं होज्विशिष्टत्वम् ।
वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्व स्वध्वंसाधिकरणक्षणावृत्त्यलघटितत्वोभय-
सम्बन्धेन । अनुबन्धस्याल्पदबोध्यत्वाभावेन दैवित्याद्यनुबन्धवि-
शिष्टस्यैजन्तत्वमुपपद्यते । 'नानुबन्धकृतमसारूप्य'मित्यपि ना-
पूर्वम्, एतद्भ्यत्वात् । सारूप्यमित्यस्य हि समानाल्त्वमर्थः ।
अनुबन्धस्याल्पदबोध्यत्वाभावेन काणोस्समानाल्त्वस्यैव सत्त्वा-
दिति बहूनि फलान्येतस्या इति विज्ञेयम् । नन्वेवं घञन्तराम-
शब्दगतहलन्तत्वमानुमानिकस्थान्यादेशरूपनयातिदेशेनादन्तरा-
मशब्द आदाय राम इत्यादौ 'हल्ङ्याब्ध्य' इति सुलोपापत्तिः,
जकारस्यानुबन्धत्वेनानल्लिघाविति निषेधाप्राप्तेः ; अथैवं सति
रमागौरोत्यादावपि टाण्डीपोः पकारादिहलत्वमादाय सुलोपे सिद्धे
ङ्याब्धग्रहणं व्यर्थं सदानुबन्धगतहलत्वमादाय सुलोपश्चेत् ङ्या-
ब्ध्यामेवेति नियमेन राम इत्यादौ न दोष इति चेत्—
एवमपि ओन्नश्चु इति धातोर्युटि निष्पन्नन्नश्चनशब्देन सह
कुशब्दस्य समासे उत्तरपदस्य स्थानिवद्भावेनाजादित्वमादाय 'कोः
कत्तत्पुरुष' इति कदादेशापत्तिरिति चेत्—न, अल्प्रोधकपद-
बोध्यत्वाभावस्यैव ज्ञाप्यत्वेनाजादिपदेनाप्यनुबन्धस्याग्रहणात् ।
यत्तु एवं सति हल्पदेनाप्यनुबन्धस्याग्रहणे हलन्त्यमित्यनेनेत्संज्ञा ।

शिद्ग्रहणमेवैतज्ज्ञापकम् । तेन 'अवर्णस्तृ' इत्यादेर्न
सर्वादेशत्वम् । डादिविषये तु सर्वादेशत्वं विनानुबन्धत्वस्यै-
वाभावेनानुपूर्व्यात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

न स्यात्, एवं किदादिपदघटककारादिपदेनाप्यनुबन्धककारादी-
नामग्रहणे ज्ञापनोत्तरमपि क्त्वाद्यनुपपत्तिरिति—तत्र, इत्पदप्र-
योज्यविषयतानिरूपितविषयत्वाप्रयोजकत्वस्य ज्ञाप्यशरीरघटका-
ल्लवोधकपदे विवक्षितत्वात् । हलन्त्यमितिसूत्रघटकहल्पदस्य किदा-
दिपदघटककारादेश्च इत्पदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयता-
प्रयोजकत्वस्यैव सत्त्वेन ज्ञाप्याविषयत्वात् । नन्वेवमपि 'यस्मिन्
विधिस्तदादावलग्रहणे' इत्येतद्धटकाल्पदस्य तथाविधत्वेन तत्पद-
बोधत्वस्य श्यादिघटकशकाररूपानुबन्धे अभावबोधनेन तादृश-
शकारबोधकस्य शितीतिपदस्य परिभाषाघटकाल्पग्रहणपदेनाग्रह-
णापत्तौ तदादिविध्यभावेनेत्संज्ञकशकारादावित्यर्थानापत्तिरिति
चेत् ; अत्रोच्यते—स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजक-
त्वस्यनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन
इत्पदविशिष्टभिन्नं यदल्लवोधकं पदं तद्बोध्यत्वाभावस्यैव ज्ञाप्य-
त्वात् । हलन्त्यघटकहल्पदे किदादिघटककितिपदे चाद्यसम्बन्धेन
अल्ग्रहणघटकाल्पदे चान्त्यसम्बन्धेनेत्पदविशिष्टत्वस्यैव सत्त्वे-
नादोषात् । अल्ग्रहण इत्यस्य हल्लवोधक इत्यर्थः । अल् शब्दघट-
कशकारः, तद्बोधकं शितीतिपदमिति ग्रहणपदप्रयोज्या विषयता
शित्पदे, अपर्याप्त्या च तद्धटकैत्पदे वर्तते, तन्निरूपिता विषय-
ताल्लवोच्छिन्ना, सत्प्रयोजकत्वस्यैवाल्लपदे सत्त्वादिति दिक् ।

नन्वेवं डाणलादायनेकाल्पत्वाभावात् सर्वादेशत्वं न स्यादिति
त्यत आह—डादिविषये तु सर्वादेशत्वमित्यादि । प्रत्यादिदवा-
भावादिति भावः । एवञ्च नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

नन्वेवं सर्वादिगणोक्तशेखररीत्या परिभाषायामनुबन्धपदेनानु-
बन्धत्वयोग्यस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन यदि सर्वादेशः स्यात्तर्हि स्था-
निवद्भावेन प्रत्ययत्वादित्संज्ञा स्यादिति सम्भावनायाः सत्त्वेन
परिभाषाप्रवृत्तेस्तूपपादत्वेनेदमयुक्तमिति चेत्—न, प्राचीनमता-
भिप्रायेणैतद्ग्रन्थस्य सत्त्वात् । स्वमते डा इत्यस्य डा आ इत्याका-
रकतामभ्युपगम्य सर्वादेशत्वमुपपाद्यम् । अथवा सर्वादेशत्वमित्य-
स्य सिद्धमित्यनेनान्वयः । अभावेनेत्यस्य विनेत्यनेनान्वयः । एव-
शब्दोऽप्यर्थः, तस्य विनोत्तरमपकर्षः, तथाचानुबन्धत्वस्याभावेन
विनापि अर्थादनुबन्धत्वेऽप्यनुबन्धत्वयोग्यतया परिभाषाघटका-
नुबन्धपदेन ग्रहणेऽपि परिभाषाप्रवृत्तावर्षाति यावत् । आ आ
इत्यानुपूर्व्याः सर्वादेशत्वं सिद्धमित्याकारद्वयं निस्सार्य स्वमते-
ऽपि फट्टिका योजनीया ।

अथवा सिद्धमित्यत्र हेतुद्वयम् । प्राचीनमते सर्वादेशत्वं विना-
नुबन्धत्वस्यैवाभावेनेति हेतुः, स्वमते आ आ आनुपूर्व्यादिति
हेतुरिति मतद्वयमनुसृत्यापि योजयितुं शक्यते । अथवा यदि
सर्वादेशत्वं स्यात्तदा स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययादित्वादनुबन्धत्वं स्या-
दिति सम्भवानाविषयीभूतानुबन्धत्वमादायैव परिभाषा प्रवर्त्त-
नीयेति परिभाषाप्रवृत्तौ सर्वादेशत्वसम्भावनापि निमित्तम् ।
परिभाषाप्रवर्त्तने च निमित्तभूतसर्वादेशत्वसम्भावनाया विधातः
स्यादित्युपजीव्यविरोधान्न परिभाषाप्रवृत्तिरित्याकारप्रश्लेषमन्तरे-
णैव ग्रन्थः स्वमतेन योजनीयः । सर्वादेशत्वं विनेत्यस्य सर्वादेश-
त्वसम्भावनां विनेत्यर्थः । अनुबन्धत्वस्यैवाभावेनेत्यस्यानुबन्ध-
त्वसम्भावनाया अभावेनेत्यर्थः । अभावेनेत्यन्तग्रन्थेन सर्वादेश-
त्वसम्भावनायाः परिभाषोपजीव्यत्वं प्रदर्शितम् । सर्व इत्यादौ
तु नानया रीत्योपजीव्यविरोध उपपादयितुं शक्यते, परिभाषा-
प्रवृत्तावपि शित्वात्सर्वादेशत्वात्ततेरिति दिक् ॥ ६ ॥

न चैवमप्यत्रदातं मुखमित्यत्र पलोपोत्तरमात्वे कृतेऽदाप्-
इति घुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्याद्वैपः पकारसत्त्वेऽनेजन्तत्वादात्वा-
प्राप्त्या पलोपोत्तरं पकाराभावेनास्य दाप्त्वाभावादत आह—

अवदातम्मुखमित्यादाविति । दैष्वातोः पलोपे क्तप्रत्यये
आत्वे दातमिति सिद्धयति । अदाविति घुसंज्ञाप्रतिषेधेन 'अच
उपसर्गात्'—इति तत्त्वन्न । अत्रोच्यते—अदाविति निषेधः कथम् ?
अदावित्यस्य हि दापो घुसंज्ञा नेत्यर्थः । अत्र च बोधके पकार-
सत्त्वेऽपि दाशब्दो नास्ति तत्रैजन्तत्वाभावेनात्वाभावात् ; बोध्यं
आत्वे, कृते दाशब्दसत्त्वेऽपि पकाराभावात् दकारोत्तराकारोत्तर-
पकाररूपत्वस्यैव दाप्स्वरूपत्वादेतदेवाह—पलोपोत्तरमित्यादि-
ना । दाप्त्वाभावात् अदाविति घुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्यादित्य-
न्वयः । कदाचित् पकाराभावात् दाप्त्वाभावः । कदाचित्
दारूपत्वाभावात्तत्त्वाभावः । कदा कस्मादित्याकाङ्क्षायामाह—
पलोपोत्तरं पकाराभावेन दाप्त्वाभावः, न दारूपत्वाभावेनेति
भावः । तत्रैव हेतुरुच्यते—पलोपोत्तरमात्वे कृते इति । अस्य
दारूपत्वेऽपीति शेषः । पकारसत्त्वे अनेजन्तत्वादात्वाप्राप्त्या
दाप्त्वाभावः । अप्राप्त्या इत्यस्य दारूपत्वाभावेनेति शेषः । एतेन
पलोपोत्तरमिति पुनरुक्तमित्यपास्तम् । एकस्मिन्नेव अनेकवार-
मेकस्य विशेषणत्वे एव पुनरुक्तदोषात् । अत्र तु आत्वे दाप्त्वा-
भावे चान्वयान्न सः ।

अत्र केचित्—पकारेत्संज्ञकत्वे सति दात्वमेव दाप्त्वं, तत्र
पकारेत्संज्ञकत्वस्य स्थानिवरत्वेन आत्वे कृते स्वतो दात्वस्य च स-
त्त्वात्सुलभमेव पलोपोत्तरं दाशब्द इति नेदमवतरणं युक्तमित्याहुः ।

अत्र केचित् पकारेत्संज्ञकदाप्शब्दबोध्यस्यैव दाप्स्वरूपत्व-
मिति युक्तमेवेत्याहुः । अत्रेदं चिन्त्यते—अदाप्शब्दघटकदा-

पशब्दस्य शक्यतावच्छेदकं दाप्त्वमानुपूर्वीरूपम्, तच्च पकारेत्सं-
ज्ञकदापशब्दबोध्य एव गमिष्यति, न प्रकृते, पकारेत्संज्ञकदापशब्द-
बोध्यस्य कस्याप्यभावादिति निषेधाप्रवृत्त्यावतरणं सङ्गतमित्या-
शयो वा, पकारेत्संज्ञकदापशब्दबोध्यत्वमेव दापशब्दबोध्यताव-
च्छेदकन्तन्नास्तीति निषेधाप्रवृत्त्यावतरणं सङ्गतमेवेत्याशयो वा ?
नाद्यः, दाप् लवन इत्यत्र दापशब्दे दापयतीत्यादौ पुगन्तदापशब्दे
च दाप्स्वरूपानूर्व्याः सत्त्वात् । नान्त्यः, बोधकत्वेन तात्पर्यवि-
पयीभूतशब्दनिष्ठानुपूर्व्यवच्छिन्ने शब्दशक्यतायाः 'स्वरूप' सूत्रेण
बोधनान् पकारेत्संज्ञकदापशब्दबोध्यत्वस्य दापशब्दबोध्यतान-
वच्छेदकत्वात् । न च तद्रूपावच्छिन्ने लक्षणा, शक्यार्थनैवोप-
पत्तौ लक्षणायां मानाभावात् । तस्मान्नेदं युक्तम् । यदपि तैरेव
दशब्दे स्थानिवद्भावेनोपदिश्यमानत्वमानीतं तदपि न युक्तम्,
तस्याशास्त्रोक्तत्वात्, तस्य बोध्यत्वरूपत्वेनानुबन्धग्रहिते दशब्दे
स्वतस्सिद्धत्वाच्च । यदप्यट्धातौ स्थानिवद्भावेनोपदिश्यमानत्व-
मादाय टकारस्येत्संज्ञामाशङ्क्य समाहिततन्तदप्यममञ्जसमेव,
इत्संज्ञाविधाद्युपदिश्यमानत्वस्यानिमित्तत्वात् करणसाधनस्यैवो-
पदेशशब्दस्य सिद्धान्तितत्वात् ।

परे तु—दाप्त्वमानुपूर्वीरूपमेव, तदेव दाप्पदशक्यतावच्छे-
दकं; स्वरूपसूत्रेण तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वबोधनान्, पकारे-
त्संज्ञकस्ये सति दात्यरूपस्य दाप्त्वस्य लक्षणां विना बोध्यतान-
वच्छेदकत्वात्, लक्षणायां च प्रमाणाभावात् । अतएव प्रणिदा-
पयतीत्यादावदाविति प्रतिषेधमाशङ्क्य दाविति धान्त एव प्रति-
पिध्यते; दैप्दापावपि धान्तावेवेत्युक्तं भाष्ये; पकारेत्संज्ञकत्वस्य
दाप्पदशक्यतावच्छेदककोटीप्रवेशे शङ्कासमाधानयोरसङ्गत्या-
पत्तेः । किञ्चैवं रीत्या टकारेत्संज्ञकत्वस्य डकारेत्संज्ञकत्वस्य च
इद्वेपदशक्यतावच्छेदकताया वक्तव्यतया अप्रहीद् रामायत्या-
दावनल्विधावितिनिषेधापत्तिः, अप्त्वणत्पर्याः साङ्ग्यापत्तिः,

नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥ ७ ॥

‘उदीचां माड्’ इति निर्देशोऽस्या ज्ञापकः । ‘आदेच उपदेश’ इति सूत्रेणोपदिश्यमानस्यैजन्तस्यात्वं क्रियते, उकार-

पूर्वत्वपरत्वयोः प्रवेशेन तत्परिहारे गौरवञ्च । अत्रैवास्ति तथा, अन्यत्रानुपूर्वीरूपत्वमेव सर्वेषामस्तु इति चेत्—न, वैषम्ये बीजाभावात्, लाघवस्य सर्वत्र तुल्यत्वाच्च । न च तवापि अत्रेव ‘हशि चे’त्यादौ रूत्वस्याप्यानुपूर्वीरूपत्वेन देवरुहीत्यादावुत्वापत्तिः । एवम् ‘ञञि च पद्’ इत्यत्रोच्चत्वस्यानुपूर्वीरूपत्वेन तन्त्रयुतमित्यादिप्रत्युदाहरणपरभाष्यासङ्गत्यापत्तिः, मम तु उकारेत्सङ्गकत्वस्य रुधातावसत्त्वेन, बोधकगतवकारेत्सङ्गकत्वस्यातिदेशेन, उत्त्वस्य च स्वतः सत्त्वेन न दोष इति वाच्यम् ; ‘अतो गोरि’त्यादावनुनासिकस्योकारस्यैवोच्चारणरूपयत्नसत्त्वेनानुनासिकत्वस्य विवक्षितत्वेन, सिद्धान्ते पदग्रहणस्योत्तरार्थत्वेनानेकान्तपक्षाभिप्रायेणैव तन्त्रयुतमिति प्रत्युदाहरणपरभाष्यस्य सत्त्वेन चादोपात् । ननु ज्ञापितायामप्यस्यां बोधके बोध्ये वाऽऽत्वप्रवृत्तिः; न तावद्बोधके, दैप्शोधने धेट् पाने इत्यादावात्वश्रवणापत्तेः; नापि बोध्ये, अनुबन्धरहितस्यैव बोध्यत्वेन तावतापि दाप्त्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्यापत्तेः; इति चेत्—न; बोधक एवात्वं प्रवृत्तं बोधकत्वेन तात्पर्यविपयीभूतमकारादिघटितमेवोपदेशिकमिति बोध्ययितुमात्वघटितं नोच्चारितम्; बोध्यं तु दै धे इत्यादौ, बोधकत्वेन विवक्षितम्बरूपस्यैव ‘स्वरूप’ सूत्रेण शक्यत्वबोधनात्; बोध्येऽपि शित्परत्वाभावे आत्वम्; बोधकगतदाप्त्वस्य बोध्यं बोध्यबोधकयोरभेदेन सत्त्वाग्निषेधोपपत्तिश्चेति दिक् ।

नानुबन्धकृतमनुपदिश्यमानत्वामिति पाठ एव युक्तः । ईदृशेत्येतद्वदकर्ममात्रस्यैजन्तत्वं सत्तस्सिद्धम् । परिभाषयोपदिश्य-

सत्त्वं एजन्तत्वाभावादात्वाप्राप्तेस्तस्यासङ्गतिः । न चास्यामव-
स्थायां तस्य धातुत्वाभावात्कथमात्वम्, तत्र धातोरित्यस्य निवृ-
त्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । स्पष्टं चेदं 'दाधाध्वदावि'तिसूत्रे भाष्ये ॥७॥

नन्वेवमपि 'वाऽसरूप'सूत्रेण कविपयेऽणोऽप्यापत्ति-
रत आह—

मानत्वबोधनादात्वसिद्धिः, अनेजन्तत्वपाठे तु पान्तस्यैव परि-
भाषयैजन्तत्वेनालोऽन्त्यपरिभाषया पकारस्यैवात्वापत्तेरिति
केचित्—तत्र, निर्दिश्यमानपरिभाषयैकारस्यैवात्वेन यथाश्रुत-
पक्षेऽपि दोषाभावात्, भाष्यानुग्रहस्योत्रैव सत्त्वाच्च ॥ ७ ॥

कविपयेऽणोऽप्यापत्तिरिति—एकान्तपक्षेऽनुबन्धघटितस्यैव
बोधकत्वेन तस्यासरूपत्वेन 'वाऽसरूप'सूत्रप्रवृत्तेरिति भावः ।
ननु बोधकावस्थायामसरूपत्वविवक्षणे व्यावर्त्यालाभेनासरूप-
ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्त्या परिभाषाऽकरणलाघवेन च प्रायोगिका-
सरूपत्वस्यैव ग्रहणेन न दोषः, प्रयोगे काणोरनुबन्धविनिर्मुक्त-
योरेवोपस्थित्या सरूपत्वात् इति चेत्—न, वाक्यार्थबोधकाले
लक्षणैकचक्षुषां प्रायोगिकरूपज्ञानाभावेनोपदेशिकरूपग्रहणस्यैवो-
चित्यात् । न च वैयर्थ्यं, 'हनश्च वध' इति सूत्रविहितस्य वधा-
देशसन्नियोगशिष्टस्यापः प्रत्ययस्य 'मूर्त्तौ घन' इतिसूत्रविहितेन
घनादेशसन्नियोगशिष्टेनाप्रत्ययेनापवादभूतेन वैकल्पिकवाधा-
भावाय सार्थक्यान्, तत्र बोधकावस्थायामुभयोस्सरूपत्वात्;
वैकल्पिकवाधे तु मूर्त्तावपि पक्षे वधादेशापत्तेः । यदि च घनादे-
शमात्रं मूर्त्तौ विधीयते प्रत्ययश्च पूर्वसूत्रेणैव किञ्च तावन्मा-
त्रप्रयोजनकत्वे पदलाघवाद्हनश्च वधोऽमूर्त्ताविति न्यासेनापि
वाध्यवाधकभावाभावेन न दोष इत्युच्यते, तथापि इगुपधलक्षण-

नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ ८ ॥

‘ददाति दधात्योर्विभाषे’ति णत्राधकशस्य विकल्पविधायकमस्या
ज्ञापकम् । तेन गोद इत्यादौ नाण्णिति ‘वाऽसरूपसूत्रे’
भाष्ये स्पष्टम् ॥ ८ ॥

कप्रत्ययस्य ‘तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदो’रिति विहितकप्रत्ययेन
वैकल्पिकवाधाभावात् तत्सार्थक्यमवेहि । वैकल्पिकवाधे हि
उत्सर्गकप्रत्यये शोकस्यापनुदः शोकापनुद इति समासविकल्पा-
पत्तिः, इष्यते तू‘पपदमतिङि’ति नित्यसमास एवेति बोध्यम् ।

ननु किमिदमसरूपत्वं ? न तावत् समानरूपवत्त्वं तत्, सर्वेषां
रूपाणां स्वापेक्षया समानत्वेनाव्यभिचारात् । नापि स्ववृत्तिरूप-
वत्त्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वं स्वसरूपत्वं, तव्यतः कप्रत्ययसरूप-
त्वापत्तेः नीलघटशब्दस्यापि घटशब्दसरूपत्वापत्तेश्च स्ववृत्ति-
तत्त्वादेस्तव्यदादौ सत्त्वात् ।

अत्रोच्यते—स्वपर्याप्तश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मपर्या-
प्त्यधिकरणत्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वमेव स्वसरूपत्वम् । परिभा-
षासहकारेण तु स्वघटकानुबन्धेतरयावद्वर्णघटितपर्याप्तश्रावण-
प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्यधिकरणत्वन्तत्त्वम् । परन्त्वत्र
यावत्त्वं दुर्वचम्, तस्मात् स्वविशिष्टत्वं स्वसरूपत्वम् । वैशिष्ट्यं
स्वघटकवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवद्वटितत्व - स्वघ-
टकावृत्तित्वाद्दशधर्मवद्वटितत्वोभयसम्बन्धेन । न च सरशब्दरस-
शब्दयोः परस्परवैशिष्ट्यसत्त्वात् सरूपत्वापत्तिरिति वाच्यम्; स्वं
सरशब्दः, तद्वटिकावृत्तित्वाद्दशो धर्मो रशब्दोत्तरत्वविशिष्टसत्त्वं
तद्वान रस इति, तद्वटितत्वस्यैव रसशब्दे सत्त्वात्, एवं रसशब्द-
घटकावृत्तित्वाद्दशो धर्मः सरशब्दोत्तरत्वं तद्वटितत्वस्यैव सर-

ननु सङ्ख्याग्रहणे ब्रह्मादीनामेव ग्रहणं स्यात्प्रकरणस्याभिधानियामकत्वसिद्धात् 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय' इति न्यायात्; अस्ति च प्रकृते ब्रह्मादीनां सङ्ख्या संज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम्, न तु लोकप्रसिद्धैकद्वयादीनामित्यत आह—

उभयगतिरिह भवति ॥ ९ ॥

इह शास्त्रे । 'सङ्ख्याया अतिशदन्ताया' इति निषेधोऽस्या

शब्दे सत्त्वेनादोषात् । परिभाषावलात्तु धर्मेऽनुबन्धावृत्तित्वन्देयमित्यलम् ॥ ८ ॥

प्रकरणस्याभिधानियामकत्वसिद्धादिति । अत्राभिधापदेन तात्पर्यमुच्यते न तु शक्तिः, तस्याः शक्यशक्ततावच्छेदकमात्रनियम्यत्वात् । अयं भावः—यस्मिन् शब्देऽनेका शक्तिस्तत्र श्रोतुः कीदृशशक्तिज्ञानाधीनबोधनेच्छया वक्तव्योच्चारितमिदमिति निश्चयाभावात्, शब्दबोधे च समानविषयकतात्पर्यनिश्चयस्य कारणत्वात् शब्दबोधानुपपत्ती प्राप्तायां प्रकरणादिना तात्पर्यनिर्णयोत्तरं बोधो भवति । एवञ्च शास्त्रे संख्यादिपदे एकत्वादिनिरूपिता लौकिकी, बहुगणादिनिरूपिता शास्त्रीया च शक्तिरस्तीति कीदृशार्थबोधनेच्छयोच्चारितमिदमिति जिज्ञासायां स्वयमेव शास्त्रकारेण ब्रह्मादिनिरूपितशक्तिबोधयित्वा कथमन्यार्थबोधनेच्छयोच्चारितम्यादिति ज्ञानरूपप्रकरणेन बहुगणादावेव तात्पर्यनिर्णयेन तद्विषयकबोधस्यैव शास्त्रे सम्भवेन लौकिकार्थबोधाप्रसक्तिरित्येतत्फलितमेव 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय' इति न्याय इति । 'उभयगतिरिह' इति परिभाषया च लौकिकालौकिकोभयार्थ-

ज्ञापकः । न हि कृत्रिमा सङ्ख्या त्यन्ता शदन्ता चास्ति । तेन 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे', 'कण्वमेघेभ्यः करणे,' 'विप्रतिपिद्धं चानधिकरणे' इत्यादौ लौकिकक्रियाद्रव्याद्यवगतिः । तत्र कोभयगतिः काकृत्रिमस्यैव क कृत्रिमस्यैवेत्यत्र लक्ष्यानुसारिव्याख्यानमेव शरणम् । अतएवाभ्रेडितशब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं, न तु द्विस्त्रिर्घुष्टमात्रस्य । स्पष्टं चेदं सङ्ख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये । यत्तु संज्ञाशास्त्राणां मच्छास्त्रे अनेन शब्देनैतएवेति निय-

तात्पर्यं शास्त्रेऽस्तीति बोध्यत इति भावः । तथा कोभयबोधस्थल आवृत्तिराश्रयणीयमिति भावः । तज्ज्ञापकत्वमुपपादयति—न हि कृत्रिमा संख्या त्यन्ता शदन्ता चास्तीति ।

ननु कतीति कृत्रिमापि संख्या त्यन्तास्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं त्यन्तग्रहणमिति चेत्—न, तिशब्दे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवत्यन्तस्यैव तिपदेन ग्रहणेन कतीत्यादावकारसहितस्यैवार्थवत्येन तद्व्यावृत्त्यर्थत्वाभावात् । न च परिभाषाज्ञापनोत्तरमपि द्विदशशब्दात्तिप्रत्यये द्विदशशब्दस्य विंशदेशेन, शक्तिप्रत्यये त्रिन्नादेशेन च विंशतिशब्दस्य साधनार्थवतस्तेसत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रसक्तस्य फलभेदस्य वारणायार्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रकृतेऽनुपस्थित्या कृत्रिमस्यैव ग्रहणेऽपि कतीत्येतद्व्यावृत्त्यर्थत्वमम्भवेन नैतज्ज्ञापकमिति चेत्—सत्यम्, इत एवारुचेः शदन्तग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुक्तमिति दिक् ॥

यत्तु संज्ञाशास्त्राणामित्यादि । अयम्भावः—सर्वशब्दात् केपांचित् शक्तिभ्रमात् केपांचित् लक्षणया सर्वार्थविषयकबोधोत्पत्त्या सर्वार्थबोधकत्वं सर्वेषां सिद्धम् । वैयाकरणमते च बोधकर्तव्यशक्तिरिति सर्वार्थनिरूपितशक्तिमत्त्वं सर्वेषां शब्दानां सिद्धमेव ।

सार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमीजमिति—तन्न, तेषामगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन विधित्त्वे सम्भवति नियमत्वायोगात् । 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इत्यभ्युपगमोऽपि योगिदृष्ट्या न त्वस्मद्दृष्ट्या विशिष्य सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशक्यत्वात् । सामान्यज्ञानं तु न

ननु शक्तिभ्रमाद्बोध लक्षणया बोध इति व्यवहारानुपपत्ति, तव मते सर्वत्र शक्तेस्सत्त्वादिति चेत्—न, परमताभिप्रायेण तद्व्यवहारस्य सत्त्वात् । अतएव सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभियुक्ताना व्यवहारः । एवञ्च वृद्धिसरयादिपदेषु आद्वैजादिगुणगणादिनिरूपितशक्तेरपि सत्त्वेन तत्तत्पदेन तत्तदर्थप्रतीतेलौकिकशक्त्यैव मिद्धो 'वृद्धिराद्वैजित्यादिसज्ञासूत्राणा वैयर्थ्यात् अस्मच्छास्त्रे वृद्ध्यादिशब्देन आद्वैजादीनामेव बोध इति नियमात् 'कृत्रिमाकृत्रिम' इति न्यायो लभ्यत इति ।

अगृहीतशक्तिग्राहकत्वेनेति । अयम्भाव — उक्तीत्या वृद्ध्यादिपदे आद्वैजादिनिरूपितशक्तेस्सत्त्वेऽपि लोके तत्पदेन तेषा बोधाभावेन व्यवहारादिना शक्तिग्राहासम्भवेन अज्ञातशक्त्या बोधाभावेन च शक्तिज्ञानजननाय सज्ञासूत्राणा विधायकत्वे सम्भवति नियामकत्वायोग इति नानेन प्रकारेणोक्तन्यायसिद्धिरिति ।

नन्वेव सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यस्य का गतिरित्यत आह— सर्वे सर्वार्थवाचका इति । योगिदृष्ट्येति—योगिनां विशिष्य सर्वेषा तत्तद्धर्माणा ज्ञानसम्भवादिति भाव । ननु घटपदमर्थवाचक पदत्वादित्यनुमानेन सामान्यलक्षणासहकृतेन अर्थत्वावच्छिन्न सकलार्थनिरूपितशक्तिज्ञानमस्मटादीनामपि सुलभमिति चेत्— न, अनुभवोपस्थितिशाब्दबोधाना समानप्रकारेणैव हेतुहेतुमद्भावेन अर्थत्वाप्रकारकशक्तिग्राहेण घटत्वादिविशेषधर्मप्रकारेणोपस्थितिशाब्दबोधयोजननासम्भवात् इत्याह—सामान्यज्ञानन्तु न

बोधोपयोगीत्यन्यत्र निरूपितम् ॥ ६ ॥

नन्वध्येता शयितेत्यादाविङ्शीडोडिच्चाद् 'ङ्ङिति चे'नि
गुणनिषेधः स्यादत आह—

कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ॥ १० ॥

बोधोपयोगीति, आत्वादिविशेषरूपेण न बोधोपयोगीत्यर्थः ॥ ९ ॥
नन्वध्येता शयितेत्यादाविति । ननु निमित्तपदेन सप्तम्य-
न्तपञ्चम्यन्तपदप्रयोज्यविषयताश्रयस्यैव शास्त्रे व्यवहृतत्वेन प्रकृते
निषेधाप्रवृत्तेरचतरणमसङ्गतमिति चेत्—न, निमित्तपदेन कारण-
मात्रस्याभिधानात् । परिभाषायां सत्यां तथाभूतस्यैव ग्रहणं निमि-
त्तपदेनेत्यन्यदेतत् । अतएव तद्विषये ऊर्णुनविषयीत्यादौ 'सन्त्य-
डो'रित्येतच्छास्त्रघटकपष्ठ्यन्तसन्पदप्रयोज्यविषयताश्रयस्यापीमे-
कार्थ्य निमित्तत्वमाश्रित्य 'द्विचनेऽची'त्यम्य प्रवृत्तिः । ननु
'ङ्ङिति चे'त्यत्र गित्साहचर्येण प्रत्ययस्यैव द्वितो ग्रहणात्प्रकृते न
दोषः; न च जहातीत्यादौ 'दीर्घाऽकित' इत्यस्य प्रवृत्तये हाधातो-
र्गित्त्वस्यैव वक्तव्यत्वेन गित्त्वरथ प्रत्ययमात्रवृत्तित्वाभावा-
त्साहचर्याभाव इति वाच्यम्, 'ङ्ङिति चे'तिप्रवृत्तिप्रयोजकम्य
प्रत्ययस्यैव गितः सम्भवेन साहचर्यपरिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाभावान्,
'दीर्घाऽकित' इत्यत्र न किञ्च यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्गर्भवह्रुव्रीहिणा
दीर्घसाहचर्येण च कित्पदेन यद्ग्रहणं निमित्तक्रुणादेरेव ग्रहणं-
नौद्गमित्यादौ कित्त्वेऽपि दोषाभावात्; न च मुनोतीत्यादौ द्वितः
प्रत्ययस्यैव सत्त्वेन तत्र निषेधाभावाय परिभाषावतार इति युक्तम्,
नुप्रत्ययस्य द्वित्त्वेऽपि तत्पर्याप्तायाः कस्या अपि विषयताया
असत्त्वेन द्वित्पर्याप्तनिमित्तताकत्वस्य गुणेऽसत्त्वेन निषेधाप्रवृत्तेः;
इति चेत्—न, अग्य श्री ई संवाचरतीत्यर्थेऽयतीत्यादौ द्वित्य-

त्ययस्य गुणनिषेधाभावाय परिभाषाया आवश्यकत्वात् । न च धातुविहितप्रत्ययत्वेन साहचर्याश्रयणान्न दोष इति वान्यम्, आङ्पूर्वकात् धाधातोः क्विप्प्रत्यये तदन्तादाचारक्विवपि आध-
यतीत्याद्यर्थं परिभाषाया आवश्यकत्वात् ।

यत्तु—आचारक्विप्प्रकृतिगतमनुबन्धमादाय क्विधन्ते कार्यन्न भवति, अतएव 'केदाराद्यञ् चेतिसूत्राद्यञोऽनुवृत्त्या सिद्धे 'ब्राह्म-
णमाडववाडवाद्यन्' इति सूत्रे यतो ग्रहणात्क्वचिदन्यत्रापि भवति, तेन 'पृष्ठादुपसंख्यानमि'त्यस्य सिद्ध्या पृष्ठथमिति सिद्धयति, अन्यथा ब्राह्मणादिशब्दाद्यन्तादाचारक्विबन्ताद्गिटि परस्मैपदस्य यञोऽनुवृत्तौ कर्तृगामिनि क्रियाफले यञन्तप्रकृतिकाचारक्विबन्तादात्मनेपदस्य चोत्पत्त्या फलभेदादुक्तज्ञापकपरभाष्यासङ्गति-
रिति—तन्न, तद्भाष्यप्रामाण्याद्यन्ताज्ञाचारक्विचित्यस्यैव लाघ-
वेन कल्पनीयत्वात् ।

यदि च गित्पर्याप्तनिमित्ततायाः प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छि-
न्नाया एव जिप्णुरित्यत्र सम्भवेन तत्साहचर्यान् किञ्चिन्निष्ठाया
अपि प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नाया एव ग्रहणेन न प्रकृते दोष
इत्युच्यते—तदा तदपि न फलम्, अध्येतेत्यादौ चाङ्धातुकनिमि-
त्तकगुणस्य प्रकृतिमात्रनिमित्तकनिषेधापेक्षया बहिरङ्गासिद्धत्वेन
निषेधाभावान्निषेधाप्रवृत्त्यापि मूलोक्तावतरणासङ्गतिः । भविते-
त्यादौ गुणस्य बहिरङ्गत्वेऽपि 'दीर्घावेर्दीर्घामि'त्यत्रेडग्रहणसाम-
र्थ्येन तद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वन्नेत्येव कल्पना । निषेधापेक्षयाऽसिद्ध-
त्वन्नेति सामान्यकल्पना तु न युक्ता, प्रेक्ष इत्यत्र गुणस्य निषेधा-
पेक्षया बहिरङ्गासिद्धत्वप्रतिपादनपरभाष्यासङ्गतेः, रोरयोतीत्यत्र
निमित्तग्रहणाभावे बहिरङ्गपरिभाषया निषेधाप्रवृत्तिप्रतिपादनप-
रभाष्यासङ्गतेश्च । अरिरिपतीत्याद्यर्थन्तु परिभाषाश्रयणमवेहि ।
तथाहि—ऋधातोः सनि 'ग्मिपुड्-ञ्ज्यसां मनी'ति सन इटि
'ऋ इम'इति स्थिते परिभाषायाः मत्त्वे इमो द्वित्वनिमित्तात्व-

भावेन 'द्विर्वचनेऽर्ची'त्यस्याप्रवृत्त्या परत्वाद्गुणे रिसित्यस्य द्वित्वे
अरिरिपतीति सिद्धयति, अन्यथा 'द्विर्वचनेऽर्चो'ति निषेधप्रवृत्त्या
गुणात्पूर्वं द्वित्वे अनिष्टापत्तिः ।

वस्तुतस्तु—अरिरिपतीत्यादावपि परिभाषाया नोपयोगः,
द्वित्वनिमित्तापर्याप्त्यधिकरणाज्जिनिमित्तकार्यस्यैव तेन निषेधात्
प्रकृते इकारस्य द्वित्वनिमित्तापर्याप्त्यनधिकरणत्वेन निषेधाप्रवृ-
त्त्येष्टसिद्धेः । चक्रतुरित्यादावकारस्य द्वित्वनिमित्तापर्याप्त्यनधिक-
रणत्वेन निषेधाप्रवृत्त्या परत्वाद्यणि द्वित्वासिद्ध्यापत्तिरिति चेत्,
तथापि द्वित्वनिमित्ताश्रयाच्पर्याप्तनिमित्ताकार्यस्यैव निषेध-
स्वीकारेणोभयत्र सामञ्जस्यम् । न च जग्मतुरित्यादावुपधालोपीय-
निमित्ताऽतुसि पर्याप्ता नाकार इति निषेधाप्रवृत्त्या प्रथममुपधालोपे
रूपासिद्धिरिति वाच्यम्, अजादौ क्विति लोप इत्यर्थेनाचत्वा-
यच्छिन्ननिमित्ताया अच्पर्याप्तत्वात् निषेधप्रवृत्तेः सुलभत्वात् ।

यत्तु—ऊर्गुनविपतीत्यादौ गुणशास्त्रीयनिमित्ताया इकारपर्या-
प्तत्वाभावान्निषेधाप्राप्त्या परत्वाद्गुणेऽवादेशे नवशब्दस्य द्वित्वेऽ-
भ्यास उकारश्रवणानापत्तिरिति—तत्र, उक्तीत्या गुणस्यानिषेधेऽ-
प्यवादेशस्य निषेधेनोकारविशिष्टस्य द्वित्वे ह्रस्वे दोषाभावाद्वा
देशीयनिमित्ताया अच्पर्याप्तत्वात् ।

अत्रोच्यते—दिग्धातोः सति 'सनीयन्तद्धे'तीटो वैकल्पिक-
त्वेन 'ह्रलन्ताश्चे'ति सनः कित्त्वेन परत्वात्प्रथमं वकारस्योठि दि
ऊस इति स्थिते 'सन्यद्धो'रिति द्वित्वे यणि च प्राप्ते परत्वाद्दन्त-
रङ्गत्वाच्च यणि दृशब्दस्य द्वित्वे दुद्युपतीति सिद्धयति—तत्र
सिद्धयेत् परिभाषां विना, सन्नन्तत्वायच्छिन्नाया द्वित्वीयनिमित्त-
ताया दिऊसपर्याप्ताया अपर्याप्त्योकारेऽपि सत्त्वेन तत्पर्याप्तत्वस्य
गुणशास्त्रीयाच्पदप्रयोग्यनिमित्तायाः सत्त्वेन 'द्विर्वचनेऽर्चो'-
त्यनेन पूर्वं यणोऽभावाद् दिशब्दस्यैव द्वित्वेनाभ्यास उकारश्रवणा-
नापत्तेरिकाश्रवणापत्तेश्च । न च परिभाषयापि न दोषनिस्तारः,

उकारस्य कार्यानुभवकर्तृत्वविशिष्टकार्यित्वाभावेन निमित्तताया वारयितुमशक्यतया 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्य प्रवृत्तेरनिवारणादिति वाच्यम् ; यद्यपि कार्यानुभवकर्तृत्वं दिशब्दस्यैव, तथापि कार्यानुभवकर्तृकार्यिघटितस्थाश्रयवद्वारा कार्यानुभवकर्तृत्वविशिष्टकार्यित्वं वक्तव्यम्, अन्यथा शयितेत्यादाविकारस्य कार्यानुभवकर्तृत्वविशिष्टकार्यित्वेन निमित्ततयाऽनाश्रयणेऽपि शीशब्दस्य तत्त्वाभावेन निमित्ततयाऽऽश्रयणे बाधकाभावेन गुणनिषेधस्याशक्यवारणत्वेन ज्ञापकत्वस्यैवोच्छेदापत्तेः । मम त्ववयवद्वारा शीशब्दस्यापि तत्त्वेन न दोषः । एवञ्च प्रकृते दिऊसेति समुदायस्य विशिष्टकार्यिदिशब्दघटितत्वेन निमित्ततायाऽनाश्रयणेन समुदायान्निमित्तताया निरसनादवयवे अपर्याप्त्यापि तस्याः स्थितेर्वक्तुमशक्यत्वान् समुदायपर्याप्ता ह्यवयवेऽपर्याप्त्या तिष्ठति स्वतन्त्रायाश्च कस्या अपि निमित्ततायास्तत्रासत्त्वेन परिभाषासद्भावे दोषाभावः । अरिरिपतीत्याद्यर्थं द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यधिकरणघटकाऽचूर्वाप्तनिमित्तताकार्यस्यैव 'द्विर्वचनेऽची'त्यनेन निषेध इत्यर्थस्वीकारेण प्रकृते परिभाषावलात् द्वितीयनिमित्तताया ऊकारघटिते कुत्राप्यभावेनोकारपर्याप्तयणीयनिमित्तताया द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यधिकरणघटकाचूर्वाप्तत्वाभावेन निषेधाप्राप्तेश्च ।

'कार्यमनुभवन्नि'तिपरिभाषा 'द्विर्वचनेची'त्यस्य प्रवृत्तिवारकत्वेनापवादभूता, तस्याः प्राप्तिसम्भवनया 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्याः प्रवृत्तिः 'उपसञ्जनियमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत' इति न्यायान् ; यदि पूर्वं 'द्विर्वचनेऽची'ति न प्रवर्तते तर्हि यण्यूकारविशिष्टस्य शूशब्दस्य द्वित्वेनोकारस्योक्तकार्यित्वेन परिभाषा प्रवर्ततेति सम्भवनयाः प्रकृते सत्त्वादित्यपि कश्चिन् ।

ननु दुद्यपतीत्यादौ 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्या प्रवृत्तये प्रत्ययघटकाऽचूर्वाप्तनिमित्तताकादेशो नेत्येवार्थः, प्रकृते चोकारस्य प्रत्ययघटकत्वाभावात्सूत्राश्रयात्वं परिभाषया, अतएव 'प्रत्यय इति

वक्ष्यामीत्येव प्रकृतदोषोद्धाराय भाष्य उक्तमिति चेत्, अत्राहुः-
 दुद्युपतीत्येतदर्थम्प्रत्यय इति कथनेऽपि भवनमिच्छति भवनीयति
 भवनीयितुमिच्छति विभवनीयिपतीत्यादावचः प्रत्ययघटकस्यैव
 सत्त्वेन निषेधशास्त्रप्रवृत्त्या पूर्वं गुणाऽवादेशयोरभाव उकारविशि-
 ष्टस्यैव द्वित्वेनाभ्यास इकारश्रवणानापत्तिमाशङ्क्य द्वित्वनिमित्त-
 स्यैवाऽचो ग्रहणमित्युक्तं, विभवनीयिपतीत्यत्राऽनस्य द्वित्वनिमि-
 त्तत्वाभावेनाचोऽपि तत्त्वाभाव इति भाष्याशयः । एवञ्च दुद्युप-
 तीत्यादावप्युकारस्य द्वित्वनिमित्तत्वाभावेनैव सूत्राप्राप्त्या प्रत्यय-
 ग्रहणस्याकर्तव्यताया एव भाष्यतो लाभः । न च परिभाषाऽ-
 भावे सन्नन्ततदादित्वावच्छिन्नाया अपि विषयताया निमित्त-
 तारूपत्वेन समुदाये वर्तमानायास्तस्या एवापर्याप्त्या दुद्युपती-
 त्यादावुकारे विभवनीयिपतीत्यत्राऽकारे च सत्त्वेनोभयत्र दोष
 एव । अचि प्रत्ययघटकत्वस्य निवेशेनाद्यदोषवारणेऽप्यन्तदोष-
 तादवस्थमेव, अकारस्य प्रत्ययघटकत्वात् । परिभाषायास्सत्त्वे
 नृक्त्तरीत्यावयवद्वारा सन्नन्तस्य विशिष्टकार्यित्वेन निमित्ततया
 समुदायस्यानाश्रयणेनापर्याप्त्याप्यवयवे निमित्तताया असम्भव
 एवेत्युक्तमिति न सूत्रप्रवृत्तिरिति विभवनीयिपतीत्येव परिभा-
 षाफलमिति केचित् ।

यदि च द्वित्वनिमित्तत्वम्प्रत्ययघटकत्वञ्चेत्युभयं निवेद्य
 द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्यधिकरणप्रत्ययघटकाञ्चपर्याप्तनिमित्तताका
 देशो नेत्यर्थ इति मन्यते, द्विर्वचन इति प्रत्ययविशेषणमिति
 भाष्यात्, तदा न फल परिभाषाया इति विभावनीयम् । अधि-

१ न फलं परिभाषाया इति । इपधातोराचि निष्पनादयान्दादा-
 चारङ्गिणि धातुगशाया णिचि लुङि आययन इयत्राकारे एकाञ्चट्वात्कार-
 च्छिन्नद्वित्वनिमित्तताया पर्याप्तः, व्यपदेशित्वात्वेन प्रत्ययघटकत्व चास्तीति
 तपर्याप्तनिमित्तताकायादेशो न स्यात्, यत्र परिभाषा नाहोक्त्यात्; परिभाषा-

पूर्वकादीङ्धातोर्णिजन्ताल्लुडि चडि 'णौ च संश्चडो'रित्यनेन
पूर्वं गाडादेशे ततो द्वित्वे अध्यजीगपदिति भवति, तत्र द्वित्वनि-
मित्तापर्याप्त्यधिकरणीभूतप्रत्ययश्चड्, तद्धटकोऽच् तस्यै-
वाऽकारः, तत्पर्याप्तनिमित्ताकं गाडादेशरूपं कार्यं, तन्न स्यादिति
तु नाशङ्कनीयं; द्वित्वनिमित्तापर्याप्त्यधिकरणप्रत्ययघटकाऽच्चि-
शिष्टं कार्यं नेत्यर्थाङ्गीकारान् । वैशिष्ट्यञ्च स्वपर्याप्तनिमित्ता-
कत्व-स्वाव्यवहितपूर्वपर्याप्तनिमित्तत्वानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन ।
प्रकृते द्वित्वनिमित्तापर्याप्त्यधिकरणप्रत्ययघटकोऽच् चडोऽकारः,
तद्विशिष्टत्वन्न गाडादेशस्य, स्वपर्याप्तनिमित्ताकत्वेऽपि स्वाव्य-
वहितपूर्वणिज्जिष्टनिमित्ताकत्वादिति न तस्य निषेध इत्यलम् ।

पुनरप्यवतरणे प्रकारान्तरेण विचार आरभ्यते । यत्र इग्ल-
क्षणे गुणवृद्धी विधीयेते तत्र कृति नेत्युपतिष्ठते, इत्यर्थरूपपरिभा-
पारूपमेव 'कृति चे'त्यस्तु; ततश्च 'पुगन्तलघूपधस्य चे'त्यत्रोप-
स्थितस्य कृति नेत्यस्य सामर्थ्यात् 'येन नाव्यवधानमि'ति न्याये-
नैकवर्णव्यवधानेऽपि भिन्नो भिन्नवानित्यादौ प्रवृत्त्या गुणनिषेध-
सिद्धेः, कृत्यत्रोपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्याश्रयणेन कृद्व्य-
वहितपूर्वस्य गुणो नेत्यर्थकस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यत्रो-
पस्थितस्य 'कृति चे'त्यस्याध्येता शयितेत्यादावप्रवृत्त्यावतरणमस्ति-
ङ्गतम् ; परिभाषारूपत्वाभावेऽपि निषेधशास्त्रस्य निषेध्यापेक्षायां
यावन्ति निषेध्यशास्त्राणि तावन्ति 'कृति चे'ति शास्त्राणि जातानि,
ततश्चेग्लक्षणत्वेन 'पुगन्ते'तिगुणस्यापि निषेध्यत्वेन तदर्थोपप्लुतस्य
कृति चे'त्यस्यान्यत्राचारिताभ्यात्सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानेऽपि प्र-
वृत्त्या भिन्नमित्यादौ दोषाभावेन परसप्तम्याश्रयणात् अवतर-

मत्त्वं तु कार्यमनुभवकर्तृत्वनिमित्तकार्यत्वं यद्यपि पर्याप्त्या यद्यन्दे तथाप्यपर्याप्त्या
योत्तगद्वारेऽन्यस्ति, तस्य निमित्तत्वेनानाश्रयणे 'द्विवचनेऽची'त्यस्याप्रवृत्त्या गुणे
अयादेशे चशब्दस्य द्वित्वे आश्रयदिति केचित्-तश्चिन्त्यम् ।

णासङ्गतिरेव; अथवा 'त्रिसिगृधिधृपिक्षिपेः कनुः' इति सूत्रे कनोः कित्त्वसामर्थ्यादुपधालक्षणस्यापि गुणस्य क्विदव्यवहितपूर्वस्थानिकत्वाभावेऽपि निषेधो भवतीत्यर्थज्ञापनेन भिन्नमित्यादौ दोषाभावः; तावतापि निमित्तग्रहणस्य परिभाषायाश्चाश्रयणापेक्षया लाघवात् । न च धर्मिग्राहकमानेनोपधालक्षणस्य गुणस्यैव निषेधज्ञापनेन मृष्टो मृष्टवानित्यादौ वृद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् ; उपधालक्षणस्य निषेध इत्यस्यैव लाघवाज्ज्ञापनेनोभयोर्निषेधसिद्धेः; उपधालक्षणस्येत्यस्योपधास्थानिकस्येत्यर्थः; 'क्वित्यजादौ वेप्यत' इत्यत्र क्वित्यचीत्येको योगः; वेत्यपरः; तत्राजादौ क्विति वृद्धिर्भवतीति पूर्वस्यार्थः; सा च वेत्यपरस्यार्थः; 'मृजं वृद्धि' रित्यनेन सिद्धे क्विति चेदजादावेवेति नियमेन मृष्टइत्यादौ दोषाभावाच्च ।

कोचिच्च—कित्त्वसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानेऽपि निषेधस्य प्रवृत्तिरिति ज्ञाप्यते इत्याहुः—तन्न, भिन्नमित्यादेरसिद्धावपि भवत इत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः । न च ज्ञापकमाजात्याद्धल्वर्णव्यवधानस्यैव सहनमिति वाच्यम्, तावतापि अक्षैप्रामित्यादौ सिचस्कारव्यवधानेऽपि तांरूपडितमादाय निषेधापत्तेः । सूत्र त्वक्षैपीदित्यादौ चरितार्थम् । धातुघटकस्यैव व्यवधायकस्य ज्ञापकसाजात्येन सहने तु प्रकृते दोषाभावेऽपि गुणेत्यादौ धात्वघटकतकारव्यवधानेन डारूपडितमादाय निषेधाप्रवृत्तिः । तकाररूपडितव्यवहितपूर्वत्वमादाय तकारनिमित्तकस्य 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयो' रिति विहितगुणस्य निषेधेऽपि डानिमित्तकलघूपधगुणस्य तु न निषेधः; तकारनिमित्तकनिषेधापेक्षया तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् । अत एव प्रेद्ध इत्यत्र गुणस्य बहिरङ्गत्वेन निषेधाप्रवृत्तिरित्युक्तं भाष्ये ।

अन्ये तु—धर्मिग्राहकमानेन गुणनिषेधांगे व्यवधानसहनेऽपि वृद्धिनिषेधांशेऽव्यवहितस्यैव निषेधेनाक्षैप्रामित्यादौ सकारव्यवधानेन दोषाभावः; मृष्ट इत्यादौ तु न वृद्धिप्रसङ्गः; षिति चेदजादावेवेति नियमेन धारणम्योक्तत्वात्; सामान्यतो हल्वर्णव्यवधान-

सहनेन गुतेत्यादौ तकारव्यवधानेऽपि निषेधप्रवृत्तिरित्याहुः ।

अथैवं सति अगुपीदित्यादावक्षैष्टामित्यत्रेव सिचस्सकार-
व्यवधानात्तित्त्विनिमित्तकनिषेधाप्रवृत्त्या सिचं निमित्तीकृत्य निषेधे
कर्त्तव्ये सिचत्तित्त्वुभयनिमित्तकवृद्धेर्बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन तस्या-
प्यप्रवृत्त्या वृद्ध्यापत्तिः, तद्वारणाय वृद्ध्यंशेऽपि वर्णव्यवधानस्य
सहनीयतयाऽक्षैष्टामित्यादौ निषेधापत्तिः, तदर्थं धातुघटकत्वस्य
व्यवधायके निषेधेऽगुपीद् गुतेत्यादेरसिद्ध्यापत्तिः । न च निमित्त-
ग्रहणेऽपि एकनिमित्तकनिषेधापेक्षयोभयनिमित्तकवृद्धेर्बहिरङ्गत्वे-
नासिद्धतया निषेधाप्रवृत्त्याऽगुपीदिति भाष्यप्रयोगासङ्गत्या वहि-
रङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्तिर्वाच्या, ममाप्यनित्यत्वादप्र-
वृत्त्या सिचस्सकाररूपडि नमादायैव निषेधसिद्धिरिति गुणांश एव
सामान्यहल्वर्णव्यवधानसहनेनाऽक्षैष्टामित्यादौ दोषाभावः, गुते-
त्यादावपि तकारव्यवधानेऽपि निषेधप्रवृत्तिरिति वान्यं; निमित्त-
ग्रहणपक्षमादायावतरणस्य सत्त्वात् । अस्तु वोभयांशे धातुघटक-
वर्णव्यवधानसहनम्, अक्षैष्टामित्यादौ धात्वघटकसकारव्यव-
धानान्निषेधाप्रवृत्तिः, अगुपीद्गुतेत्यादौ सिचतकारनिमित्तक एव
निषेधः । तद्दृष्ट्या निषेध्यवृद्धिगुणयोर्बहिरङ्गासिद्धत्व तु न नाजा-
नन्तर्यनिषेधादिति न वाच्यमेव, कविरिवाचरति कवयतीत्यादौ
क्वपमादाय निषेधापत्त्या रौरवीतीत्यत्र बहिरङ्गपरिभाषया
निषेधाप्रवृत्तिपरभाष्यप्रामाण्याच्च नाजानन्तर्य इत्यस्याप्रवृत्तिस्वी-
कारात् । अथ सार्वधातुकार्द्धधातुकोपदेशकालिकलघूपधस्यैव क्लोः
कित्त्वसामर्थ्याद् भेत्तेत्यादिलक्ष्यानुरोधाच्च ग्रहणेन नागुपीद् गुते-
त्यादौ दोषः, सिच्तासिप्रत्ययोत्तरं तत्र लघूपधत्वेऽपि सार्व-
धातुकत्वव्युपदेशकाले तस्याभावात् । रियति पियत्यमुश्र्वदित्यादौ
तादृशलघूपधत्वाभावेन गुणाप्राप्तावन्तरङ्गत्वादित्यदित्यादिसमा-
धानपरभाष्यासङ्गतिस्तु न, उपायस्योपायान्तरादृपकत्वात् । न च
'धातोः कार्यमुन्यमानमि'तिपरिभाषयेन्दति मिञ्चतीत्यादौ तिप्-

प्रत्यये परे नुमो विधानेन तदुपदेशकाले लघूपधत्वात्तदादाय नुमुत्तरमपि गुणापत्तिरिति वाच्यं; 'धातो'रितिपरिभाषाया 'न भूसुधियो'रितिज्ञापकेनानित्यत्वादित्संज्ञोत्तरमेव नुमो विधानेनादोपात्, नित्यत्वे वा लावस्थायामेव नुमः प्रवृत्तौ सार्वधातुकोपदेशकाले लघूपधत्वाभावस्य सत्त्वाच्च । तोतोर्तीत्यादौ तुर्वीधातोर्थङ्लुकि 'राल्लोप' इतिप्रवृत्त्युत्तरमेव लघूपधत्वेन गुणो न स्यादिति तु न, यङ्लुकरश्चान्दसत्त्वेन तत्र हृप्रानुविधानस्यैव सत्त्वेनापत्त्यभावात् । नन्वेवमपि सीदादेशात्पूर्वं सद्धातौ प्रत्ययोपदेशकालिकलघूपधत्वस्य सत्त्वेन तदादायादेशोत्तरं गुणापत्तिदुर्वारिति चेत्—न, प्रत्ययोपदेशकाले यो लघुस्तस्योपधाभूतस्य गुणो भवतीत्यर्थेनापत्त्यभावात् । यत्तु—भीधातोर्घञर्थे के भियः तस्मादाचारक्विवन्ताद्वनिपि अल्लोपयलोपयोरल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन लघूपधत्वमादाय गुणे भवेति सिध्यति, प्रत्ययोपदेशकालिकलघूपधत्वाश्रयणे तु न स्यात्; न च 'न धातुलोप' इति निषेधान्नेष्यते तत्र गुणः, तस्य प्रत्याख्यानात्; न च तत्रैवारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदवारणाय तस्यानभिधानमेवेति वाच्यम्, आचारक्विवन्तप्रकृतिककर्तृक्विवन्तप्रकृतिकाचारक्विवन्ताद्वनिपि । कर्तृक्विवन्निमित्तकयोरेवाल्लोपयलोपयोः मन्वेन वनिपो धात्वंशलोपनिमित्तत्वाभावेन तत्र फलभेदाभावात्; तस्मात् क्तोः कित्त्वेन गुणनिमित्तभूतप्रत्ययावयववर्णनिमित्तकसंयोगनिमित्तकगुरुसंज्ञापूर्वकालिकलघूपधत्वमादायापि गुणप्रवृत्तिरित्यस्यैव ज्ञापनेन गुतेत्यादौ दोषतादवस्थमिति—तत्र, पुगन्तसाहचर्येण धातारेव लघूपधस्य ग्रहणात् । 'दीधो-वेवीटामि'त्यत्रेङ्ग्रहणस्यापि तत्रैव तात्पर्यकल्पनात् ।

केचित्तु—उक्तज्ञापकान्निषेधशास्त्रे स्वघटकसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयत्वाभावविशिष्टं यन्निषेध्यशास्त्रीयसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयत्वंतदभाववान् यो वर्णस्तद्व्यवधानमेव सहात इत्यक्षेप्रामित्यादौ

‘स्थण्डिलाच्छ्रयितरि व्रते’ इति निर्देशश्चास्या ज्ञापकः ।

निपेधो न, अगुपीत् गुतेत्यादौ च निपेध इत्याहुः । न च रोरवीती-
त्यादौ प्रत्ययलक्षणेन यडो ङित्त्वमादाय गुणनिपेधः स्यादिति
वाच्यम् ; बहिरङ्गत्वेन निपेध्यस्यासिद्धत्वान्निपेधाप्रवृत्तेः, न लुमते-
तिप्रत्ययलक्षणनिपेधात्, छान्दसत्वाच्च । नापि कविरिवाचरति
कवयतीत्यादौ क्विपमादाय निपेधापत्तिः ; ङित्साहचर्येण धातु-
विहितकित एव ग्रहणात्, निपेध्यस्य बहिरङ्गत्वाच्च ।

केचित्सामान्यबुद्धयः—निमित्तग्रहणाभावे भिन्न इत्यादौ
गुणस्य वारणमित्थं कुर्वन्ति, तथाहि—निपेधनिपेध्यशास्त्रयोः पृथग्-
वाक्यार्थबोधकत्वे एकस्मिन्नेव विषये एकेन विधेरपरेण निपेधस्य
बोधने शास्त्रद्वयप्रामाण्याद्विकल्पापत्तिः, तदर्थं ‘प्रकल्प्य चापवा-
दविषयम्’ इति न्यायेन निपेधविषयम्परित्यज्यान्यत्र विधातव्यं;
ततश्च निपेधविषय एव व्यभिचारेण विधेये उद्देश्यतावच्छेदक-
व्यापकत्वविषयकस्य शास्त्रतात्पर्यस्य कल्पयितुमशक्यतया उद्देश्य-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्यैव तात्पर्यविषयत्वकल्पनेन निपेध-
स्थलातिरिक्तस्थलेऽपि क्वचिद्विधेयाभावे शास्त्राङ्गोल्लंघनाभावेन
विभेदेत्यादौ गुणाभावेऽप्यस्माधुत्वं न स्यादिति निपेधशास्त्रस्य
विधिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकमङ्गोचमात्रतात्पर्यकत्वं वाच्यम् ;
ततश्च ‘पुगन्तलवृषधस्य चे’ति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदके सार्वधातु-
क आर्द्धधातुके च यद्यपि ‘ङिति चे’ति शास्त्रवदकपदेन नञ्सहितेन
शब्दमर्यादया ङित्त्वेदस्य बोधनमशक्यम् प्रथमान्तप्रतियोग्यनुयो-
गिवाचरुपदमर्माभिन्न्याहृतस्यैवासमस्तस्य नञो भेदबोधकत्वान्,
तथाप्युक्तहेतोरेव सार्वधातुकार्द्धधातुरुपदयोः ङित्त्रिमर्षधातु-
कार्द्धधातुकयोर्लक्षणाया एव ग्राहकत्वस्य ‘ङिति चे’तिशास्त्रस्य
वक्तव्यत्वेन ङित्किङ्किन्नसार्वधातुकार्द्धधातुकाव्यवहितपूर्वत्ववि-
शिष्टस्य पुगन्तलवृषधयोरवयवस्यैको गुणो भवतीत्यर्थः पर्यध-

सितः, येन नाव्यवधानन्यायेनैकवर्णव्यवधानेऽपि प्रवृत्तिः; उद्देश्यतावच्छेदेन च विधेयान्वयः, इत्थं चौपश्लेषिकसप्तम्यामपि भिन्न इत्यादौ न दोष इत्यवतरणासङ्गतिरेवेत्याहुः—तन्न, उक्तैकवाक्यत्वेऽपि सैवैकवाक्यता प्रामाणिकी स्यात् यया पृथग्वाक्यार्थबोधे यादृशं लक्ष्यं भवति तादृशमेव लक्ष्यं स्यात्, अन्यादृश्यां प्रमाणाभावादतिप्रसङ्गाच्च । ततश्चाधिकरणसप्तम्यां पृथग्बोधे क्विदव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्यैको गुणवृद्धी नेत्यर्थेन भिन्न इत्यादौ गुणस्यैव लाभेनैकवाक्यत्वेऽपि तत्र गुणस्यैव सम्पादनीयत्वेन क्विदव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेर्गुणस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्य लघूपधावयवस्यैको गुण इत्येवैकवाक्यतयार्थः स्यात् । स्वेच्छयैवैकवाक्यत्वे क्विदव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टभिन्नसार्वधातुकाव्यवहितस्यैको गुणः, क्विदघटिताङ्गावयवस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकाव्यवहितपूर्वस्य लघूपधावयवस्यैको गुण इत्याद्याकाराणामेकवाक्यतानामशक्यवारणापत्तिः । लक्ष्यानुरोधेनैकवाक्यताकरणन्तु लक्षणैकचक्षुपामशक्यमिति सुधियो विभावयन्तु । निमित्तग्रहणेऽप्युक्तप्रकारेण निषेध्यविध्येकवाक्यतया क्विदभिन्नसार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुण इत्यर्थेनाध्येतेत्यादौ न दोष इत्याशङ्काया अप्युक्तप्रकारेणैव समाधानम्वोध्यम् ।

कुङ्धातोः प्रकृतिगतडित्त्वमादाय डित्त्वप्रयुक्तकार्यसिद्धौ कुटादौ पाठान्, दीधीङ्वेवीङ्धातोर्द्धातुगतडित्त्वमादाय गुणवृद्धयोरभावसिद्धौ 'दीधीवेवीटामि'त्यनेन तयोर्गुणवृद्धिनिषेधात्, शीङो डित्त्वमादाय शयित इत्यादौ गुणनिषेधापत्तेर्दुरुद्धरत्वेन तत्प्रकृतिकसेद्विनिष्ठाया निष्ठाशीङित्यादिना कित्त्वाभावविधानस्य वैयर्थ्याच्च सार्वधातुकार्द्धधातुकप्रकृतिगतडित्त्वमादाय गुणनिषेधाप्राप्तिकल्पनयाऽध्येताशयितेत्यादौ दोषाभावोपपादने तु स्मरणार्थकस्यैकोधातोरेध्येतित्यशेषलक्षणमवेहि नानेशावतरणम् ।

उक्तज्ञापकादिना प्रकृतिभिन्नस्यैव डितो ग्रहणेन तत्साह-

ऊर्णुनविपतीत्यादिसिद्धये 'कार्यमनुभवन्नि'ति । अत्र हि द्विर्वचनेऽची'ति नुशब्दस्य द्वित्वम् । अन्यथा 'सन्न्यङो'रित्यस्य पठ्यन्तत्वात्सन्नन्तस्य कार्यित्त्वेन इतो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्तत्प्रवृत्तिर्न स्यात् ।

वस्तुतः समवायिकरणनिमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतन्त्रप्रसिद्धतया तस्य सूत्रेणाश्रयणाभावेन नैषा ज्ञापकसाध्या । अतएव हिः प्रयुक्तः । स हिस्तत्त्वेनानाश्रयणे हेतोः

चर्येण च कितो गितश्च तथाभूतस्यैव ग्रहणे त्वध्येतीत्यपि नावतरणमिति बोध्यम् ।

यद्यपि परिभाषाया उक्तरीत्या फलं नास्ति तथापि नागेशानुसारेण व्याख्यायते—'कार्यमनुभवन्नि'त्यस्य कार्यीयसाक्षादुद्देश्यताश्रय इत्यर्थः । कार्यीत्यस्योद्देश्यदलप्रविष्टपप्रथ्यन्तपदप्रयोज्यविषयताश्रय इत्यर्थः, तथा च स्वविशिष्टः स्वस्य निमित्तनेत्यर्थः । स्वं कार्यम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वीयसाक्षादुद्देश्यताविशिष्टत्वसम्बन्धेन । सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयत्व-स्वाश्रयघटितत्वान्यतरसम्बन्धेन । अन्यतरघटकाद्यसम्बन्धस्य फलमध्येता, द्वितीयस्य तु शयितेति बोध्यम् ।

ननु शयितरीतिनिर्देशात् 'असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात' इति न्यायेन लाघवानुगृहीतेन सहकृतात्कार्यी निमित्तं नेत्येव ज्ञाप्यतामित्यत आह—ऊर्णुनविपतीत्यादिमिद्धये कार्यमनुभवन्नितीति । एतद्दृश्यसिद्धये विशिष्टं ज्ञापनीयमिति भावः ।

वस्तुतः समवायिकारणेत्यादि । ननु न्यायभिन्नतन्त्रे समवायानभ्युपगमेन समवायिकारणस्याप्रसिद्धिः प्लायत इत्यादौ दीर्घसमवायिनः परस्य निमित्तत्वाभावे दीर्घस्य

प्रसिद्धत्वं द्योतयतीति तच्चम् । 'द्विर्वचनेऽची'त्यत्र भाष्ये ध्वनि-
तैपा ॥ १० ॥

परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवद्भावाभावेन लत्वानापत्त्या,
श्रायसावित्यादौ नुमो वारणाय भाष्ये कृतस्य वृद्धि-
रूपैकादेशस्थानिवद्भावस्य वृद्धेः परनिमित्तकत्वाभावेऽसङ्गत्या-
पत्त्या च व्याकरणे समवायिनोऽपि निमित्तत्वाभ्युपगमेन,
कार्यस्य शब्दात्मकतया तत्समवायिकारणत्वस्याकाश एव सत्त्वेन
चेदमत्यन्तमसङ्गतमिति चेत्, अत्रोच्यते—नैयायिकवासनया
समवायिकारणमित्युक्तम् । यन्नैयायिकेन समवायिकारणमुच्यते
तस्य निमित्ताद्भेदः सकललोकतन्त्रप्रसिद्ध इत्यर्थः, कार्यस्थानिनो
निमित्ताद्भेदः सकललोकतन्त्रप्रसिद्ध इति यावत् । 'अचः पर-
स्मिन्नि'त्यत्र परनिमित्तो योऽजादेश इत्यस्य न परं निमित्तकारणं
यस्येत्यर्थः, अपि तु परं नियमेन पूर्वकालिकम् यस्मादित्यर्थ इति
न 'कार्यमनुभवन्' व्याकरणे निमित्तम् । अतएव शब्दस्य नित्य-
त्वात्तन्म्रति समवायिकारणत्वमसम्भवीत्यपास्तम्, तात्पर्यान्तरस्य
प्रदर्शितत्वात् ।

द्विर्वचनेऽचोत्यत्र भाष्ये ध्वनितैपेति । तत्र हि—आचि किं ?
जंघीयते देध्मीयते इत्युक्तम् । 'द्विर्वचनेऽची'तिसूत्रेऽज्ग्रहणाभावे
द्वित्वनिमित्तनिमित्तकोऽजादेशः 'ईग्राध्मोरि'तिविहित ईकारः तस्य
निषेधे प्रथमं ग्राशब्दस्यैव द्वित्वेऽभ्यास एकारश्रवणानापत्तिः;
अज्ग्रहणे तु द्वित्वनिमित्तम्य यडोऽच्त्वाभावाद् 'द्विर्वचनेऽची'त्य-
स्याप्रवृत्तावीत्ये कृते द्वित्वे रूपं सिद्धयतीति तद्भावः ।

अत्र कथमेतस्या ध्वननमिति विचार्यताम् । येन विना
यदनुपपन्नं तेन तस्य फलपनमेव तेन तस्य ध्वननमित्युच्यते । न
प्रकृते 'कार्यमनुभवन्नि'ति परिभाषां विना भाष्ये काव्यनुपपत्ति-

रस्ति यथा सा कल्प्येत इति न ध्वननम् ।

केचित्—अध्वनितेति छेदं कुर्वन्ति, तत्त्वत्यन्तमसमञ्जसम् । अध्वनितेत्यस्य हि अस्या ध्वननाभाव इत्यर्थः, ध्वननाभावस्त्वत्रेव 'इकोयणची'त्यादावपि समान इति 'द्विर्वचनेऽची'ति-विशेषोपादानासङ्गतिः ।

अन्ये तु—'नटभार्यावद्व्यञ्जनानि भवन्ती'तिन्यायाद् 'एका-ज्द्विर्वचन'न्यायाच्च द्वितीयाचपूर्वव्यञ्जनसहितस्यैव प्रथमेकाचो ग्रायित्यस्य द्वित्वेन शयितेत्यत्रेकारद्वारा शीघातोरेव अवयवद्वारा यशब्दस्य कार्यानुभवकर्तृत्वविशिष्टकार्यित्वेन द्वित्वनिमित्तत्वाभावेनाऽऽग्रहणाभावेऽपि द्विर्वचन इत्यस्याप्रवृत्तौ पूर्वमीत्वे पश्चाद्द्वित्वे रूपसिद्धावऽग्रहणप्रयोजनकथनासङ्गत्यापत्त्याऽस्या अभाव एव ध्वनित इत्याहुः—तत्र, तावतापि ध्वनितैपेतिप्रन्थासङ्गतिः । नहि ध्वनितेत्यस्य अस्या अभावो ध्वनित इत्यर्थः शब्दमर्यादया लभ्यते । शयितरीतिज्ञापकसाजात्यादपि तत्रैवावयवद्वारककार्यानुभवकर्तृत्वस्वीकारो यत्रावयवे पर्याप्त्या कार्यानुभवकर्तृत्वम्, न तथा प्रकृते; यकारमात्रपर्याप्तत्वाभावान्, 'भ्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्ये'ति मतेऽपर्याप्त्यापि यकारस्य कार्यानुभवकर्तृत्वाभावाच्च । अत्रोच्यते—'शयितरी'तिनिर्देशस्य कार्या निमित्ततया नाश्रीयत इत्येतावन्मात्रकल्पनेनाप्युपपत्तौ कार्यमनुभवन् कार्याति विशिष्टकल्पनायामसामर्थ्याद्प्रामाणिकीयमित्याह—ध्वनितैपेति, विशेषणविशिष्टैपात्र ध्वनितेत्यर्थः । कार्या निमित्ततया नाश्रीयत इत्येतावन्मात्रे 'शयितरी'त्यादिनिर्देशाज्जापिते तु यद्दः 'भ्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्ये'तिन्यायेन द्वित्वरूपकार्यानुभवकर्तृत्वाभावेऽपि 'सन्यङो'रित्यस्य पप्रथन्तत्वाद्दु-द्देश्यदलप्रविष्टपप्रथन्तपटप्रयोज्यविषयतारूपकार्यिताया उर्गुन-विपरीत्यत्र मन इव सत्त्वेन द्वित्वनिमित्तत्वाभावेऽऽग्रहणाभावेऽपि दोषाभावेन तत्र तत्कलदानपरभाष्येण 'शयितरी'तिनिर्देशेन

च विशेषणविशिष्टा ज्ञाप्यत इति ध्वन्यते, न तु कार्यी निमित्त-
तया नाश्रीयत इत्येतावन्मात्रं ज्ञाप्यते इत्याशय इति । न च
द्वित्वनिमित्तताया ईत्त्रनिमित्ततायाश्च यडोऽकारे सत्त्वेना-
ञ्ग्रहणेऽपि द्वित्वनिमित्तताश्रयोऽजकारः तन्निमित्तकमीत्वं नैव
भविष्यतीति भाष्यमसङ्गतमेवेति वाच्यं, द्वित्वनिमित्तताश्रयीभू-
ताऽचूपर्याप्तनिमित्तताकादेशो नेत्यर्थावश्यकत्वस्योपपादितत्वात् ।

गुरवस्तु—परिभाषा अस्माद्भाष्याङ्गनिता, परिभाषाया अभा-
वेऽञ्ग्रहणेऽप्यत्र दोषसत्त्वेनाऽञ्ग्रहणप्रयोजनकथनासङ्गत्या परि-
भाषायास्सत्त्वं प्रतीयते; तथाहि—परिभाषाया अभावे उद्देश्यदल-
प्रविष्टविषयतामात्रस्य निमित्ततापदेन ग्रहणात् यडन्ततदादित्वाव-
च्छिन्नविषयतारूपनिमित्तताया घ्रायपर्याप्ताया घ्राऽऽकारे सत्त्वम्,
'ईघ्राध्मो'रित्यत्र 'अलोन्त्यस्ये'त्युपस्थित्या अन्त्यालत्वावच्छिन्न-
विषयतायाश्च पर्याप्त्यैवाकारे सत्त्वमिति द्वित्वनिमित्तताश्रयोऽच-
आकारः, तत्पर्याप्तालत्वावच्छिन्ना निमित्तता, तादृशनिमित्त-
तानिनिरूपकमीत्वं न स्यादिति नाऽञ्ग्रहणस्य फलमिति
भाष्यासङ्गतिः, सत्यान्त्वस्यां घ्राशब्दस्य कार्यानुभवकर्तृत्व-
विशिष्टकार्यितया निमित्तत्वाभावेनाकारेऽपर्याप्त्यापि द्वित्व-
निमित्तताया अभावाद्ग्रहणे न दोष इत्याहुः । न च
'द्विर्वचनेऽचो'त्यत्राधिकरणसप्तम्या द्वित्वनिमित्तताश्रयीभूतो
योऽच तदव्यवहितपूर्वस्याच आदेशो नेत्यर्थेन द्वित्वनिमित्तताश्रय
आकारः तत्पूर्वस्य कार्याभावेन परिभाषाऽभावे नाञ्ग्रहणेऽपि दोष
इति गुरुमतेऽप्यनिस्तार इति वाच्यम्, अधिजगे जग्ल इत्यादौ
द्वित्वनिमित्तताश्रय एकारः तदव्यवहितपूर्वस्याचो गाडादेशस्या-
त्वादेशस्य वाऽभावापत्ती रूपासिद्ध्या निमित्तसप्तम्या एवाश्रय-
णीयत्वाद् गाडादेशस्य लावस्थायामेव प्रवृत्त्या आत्स्य चानि-
मित्तकत्वेनाज्निमित्तकत्वाभावेन तथा मति दोषाभावान् । न
चाधिजग इत्यत्र लावस्थायामेव गाडादेशस्य प्रवृत्त्या तदा द्वित्व-

ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दारूपस्य विधीयमाना घुसंज्ञा

निमित्ताच्चः पूर्वत्वस्येडोऽभावः, एवं जगल इत्यादावप्यात्वस्यानै-
मित्तिकत्वेनैशादेशात्प्रागेवोपदेशकाले प्रवृत्त्या स्थानिन एकारस्य
द्वित्वनिमित्ताच्चः पूर्वत्वाभाव इति द्वित्वनिमित्ताश्रयीभूताजव्य-
वहितपूर्वो योऽच् तस्यादेशो नेत्यर्थकं 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्य परसप्त-
म्यामप्यप्रवृत्त्या न दोष इति वाच्यम्; अत्रास्ति पक्षद्वयं निषेधपक्षः
स्थानिवद्भावपक्षश्च, आद्ये दोषाभावेऽप्यन्त्ये दोषोद्धारस्य निमित्त-
सप्तमीं विना अशक्यत्वात्, द्वित्वनिमित्ताश्रयीभूतो योऽच् तद-
व्यवहितपूर्वो योऽजादेशः स स्थानिवदिति हि तत्पक्षे परसप्तम्या-
श्रयणेऽर्थः स्यात्, आदेशस्य च द्वित्वनिमित्ताच्चपूर्वत्वस्य सत्त्वात्;
जग्मतुरित्यादौ मकारव्यवधानेन लोपरूपादेशस्थानिभूतस्याचो
द्वित्वनिमित्ताश्रयाजव्यवहितपूर्वत्वाभावेन लोपस्य निषेधाभा-
वात्पूर्वं लोपे द्वित्वानापत्तेश्च, चक्रतुरित्यादावव्यवहिते प्रवृत्ति-
सम्भवेनैकवर्णव्यवधानसहने मानाभावादित्यलम् ।

यदि च द्वित्वनिमित्ताश्रयीभूतोऽच्प्रत्ययघटक एव गृह्यते
प्रत्यय इति वक्तव्यमिति 'द्विर्वचनेऽची'तिसूत्रस्थभाष्यादिति मन्यते
तदा त्राऽऽकारस्य प्रत्ययघटकत्वाभावाद्द्विशेषणांशध्वननपक्ष एव
श्रेयानिति लभ्यते । एतत्परिभाषालभ्यमेव प्रत्ययग्रहणमिति केचित् ।

ननु नुनावयिपतीत्यादौ नु इ इस इति स्थिते अपर्याप्त्या द्वित्व-
निमित्ताया गिच इकारेऽपि सत्त्वेन तत्पर्याप्तनिमित्ताऋवृद्ध्या-
वादेशयोः पूर्वमप्रवृत्तौ नुशब्दस्यैव द्वित्वेन रूपसिद्धौ 'णिच्यच
आदेशो ने'ति ज्ञापनं निष्फलमिति चेत्—न, नुइइस इति
समुदायस्यापि नुशब्दद्वारा कार्यानुभवकर्तृत्वविशिष्टकार्यित्वेन
निमित्ततयाऽनाश्रयणादिकारे निमित्ताया अपर्याप्त्याप्यभावात् ।
परिभाषाऽभावे तु ज्ञापनं व्यर्थमेवातएव ज्ञापकपरभाष्यादेया
ध्वनितेति बोध्यम् ॥ १० ॥

दापेर्न स्यादत आह—

दापेर्न स्यादिति—दाप्धातोर्न स्यादित्यर्थः, दारूपत्वाभावादिति भावः । ननु दावघटकदाशब्दस्य दारूपत्वेन तस्यैव घुत्वेन णत्वमस्त्विति चेत्—न, सूत्रे दाधेतिविशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनार्थवत्परिभाषोपस्थित्यर्थवतोरेव दाधोर्ग्रहणेन दावघटकदारूपस्य घुत्वाप्राप्तेः, 'आगमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वमित्यनेन दाशब्दस्यैवार्थवत्त्वात् ।

नन्वत्र प्रमाणाभाव इति चेत्, अत्र केचित्—शब्दानित्यत्ववारणाय पुग्विधायकस्य अर्थबोधनायादन्तस्योच्चारणप्रसङ्गे पान्तस्योच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थस्यैव वक्तव्यतयाऽर्थबोधनेच्छयोच्चरितत्वस्यैव चार्थवत्त्वरूपतया दाशब्दस्यैवार्थवत्त्वं न दाशब्दस्य, अर्थबोधनेच्छया तदनुच्चारणादित्येतत्फलितोऽयं न्याय इत्याहुः—तत्र, अर्थबोधनाय रामेत्यस्योच्चारणप्रसङ्गे रामसित्यस्योच्चारणं कर्तव्यमित्यस्यापि स्वादिसूत्रेण बोधनात् राम इत्यादावपि प्रकृतिभागस्यानर्थक्यापत्तेः । तस्माच्छास्त्रेण साधुत्वमात्रमुच्यते; अर्थबोधकता तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवावगम्यते, तयोश्च दाशब्देऽपि सत्त्वात् ।

परे तु—दाशब्दघटको दाशब्दोऽनर्थकः, दाशब्दावयवत्वे

१ दाशब्दघटको दाशब्द इत्यादि । ननु दाशब्दावयवघटितत्वादित्यस्य दाशब्दावयवघटितत्वप्रतियोगिकाभावोऽर्थः, दाशब्दावयवघटितत्वगामान्याभावो वा ? आद्ये उभयाभावमादाय दाशब्दे व्यभिचारः । न च तत्र दाशब्दावयवत्वविरह इति वाच्यम्, दाशब्दे स्वावयवत्वस्य व्यपदेशानुद्भावेन पक्षेरे आद्यन्तानिति शास्त्रेण मत्त्वे दाशब्दे दाशब्दावयवत्वस्यार्थसमाजमिदत्त्वान्, अन्यथा दाशब्दावयवघटितत्वदलस्यैव वैयर्थ्यात् । द्वितीये स्वरूपागिद्विरिति चेत्—न, दाशब्दघटकतावच्छेदरूपधर्मोपनिष्ठप्रानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदरूपधर्म-

सांत दाशब्दावयवाघटितत्वात्, दाशब्दावयवदकारवदित्यनुमानलब्धोऽयं न्याय इत्याहुः ।

‘प्रणिदापयति प्रणिधापयतीत्यत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ किन्तर्हि दाप्धापाधि’तिभाष्येणापि लभ्यते उक्तार्थ इति भाष्यतत्त्वविदः ।

बोधकता स्वाश्रयावयवाघटिनापर्याप्ता, बोधकतात्वात्, रामशब्दनिष्ठबोधकतावदित्यनुमानमप्यागमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वं बोधयति ।

किञ्च ‘स्यसिच्सीयुडि’ति सूत्रे भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परे ये स्यादय इत्यर्थे स्यसिच्तासयो विशोपिताः सीयुडविशोपितः इति भाष्य उक्तं तदप्यागमसमभिव्याहारे आगमिनोऽर्थवत्त्वाभावे

वत्त्वस्य तदर्थत्वान् । अत्र घटकत्वं व्यपदेशिवद्भावानतिदिष्टं ग्राह्यम्, तेन दाशब्दघटकतावच्छेदको धर्मः दत्वम् आत्वम्, न तु दात्वम्, तदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकदात्वस्य पक्षे सत्त्वान्नासिद्धिः । दाप्शब्दे व्यभिचारवाणाय च दाशब्दघटकतावच्छेदकधर्मविशिष्टधर्मवत्त्वं विवक्षणीयम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व-स्वसामानाधिकरण्ययोभयसंबन्धेन । दापदत्वे च धर्मे स्वसामानाधिकरण्यविरहान्न व्यभिचारः । दाशब्दावयवपकाराघटितत्वादिति पाठे तु न कोऽपि कोलाहल इत्यलम् ।

१ बोधकता स्वाश्रयेत्यादि । न चात्र पक्षतावच्छेदकहेतोरैक्ये व्याप्ति-ग्रहदशायाम् पक्षतावच्छेदकीभूतहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसिद्ध्या सिद्धमाधनं दोष इति वाच्यम्, हेतुः साध्यसामानाधिकरण इति व्याप्तिग्रहस्य पक्षः साध्यवानित्यनुमितितो भिन्नाकारत्वात्, समानाकारकसिद्धेरवानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । न च प्राचीननये हेतुमान् पक्ष इत्याकारकवाक्यस्यैवोपनयत्वेन प्रकृते उद्देश्यतावच्छेदकविधेयोरैक्येन शाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम्, नवीनमते विधेया-शेर्द्धकावगाहिनः शाब्दबोधस्योपगमेन पक्षतावच्छेदकहेतोरैक्येऽपि साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इत्याकारकोपनयजन्यशाब्दबोधस्य नानुपपत्तिरित्याशयात् ।

एव सङ्गच्छते, भाविपीष्टेत्यत्र हि सीयुट्समभिव्याहारे लिङोऽ-
नर्थकत्वेन भावकर्मवाचित्वाभावेन सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्यय-
परत्वासम्भवात् । अर्थवत्त्वे तु सीयुटस्तादृशप्रत्ययपरत्वसत्त्वेनावि-
शेषितोक्तिरसङ्गता स्यात् । न चैतद्भाष्यात् प्रत्ययत्वस्यैव सीयुट्-
समभिव्याहारे लिङि अभावः कल्प्यतामिति वाच्यं, प्रत्यय इति
महासंज्ञया अर्थबोधकत्वे सति प्रत्ययपदवत्त्वस्यैव प्रत्ययत्वरूपतया
तदपेक्षयार्थवत्त्वस्य लघुत्वेन कल्पनागौरवात्, प्रत्ययत्वार्थधातु-
कत्वादेर्विशिष्ट एव सत्त्वकल्पने तु प्रत्ययार्थधातुकसंज्ञाविधायक-
शास्त्रस्य साक्षाद्वाधापत्तेश्च । अवयवः स्वनिरूपकपूर्वत्वाभाव-
वान्, अवयवत्वात्, रामाद्यवयवरेफवत् इत्यनुमानेनाविशेषि-
तोक्तिः सङ्गतेति चेत्—न, 'नद्यै कुमाय्यै' इत्यादावाटः एपूर्वत्वा-
भावापत्तौ बृद्धयनापत्तेः, तदनुमानस्यानतिदिष्टावयवविषयत्वात् ।

किञ्च 'उस्यपदान्तादि'तिसूत्रस्थमपि भाष्यम् उक्तार्थे प्रमा-
णम् । तत्र हि—अपदान्तादिति किं ? का उस्त्रा कोस्त्रा; अपदान्ता-
दिति शक्यमकर्तुम्, कस्मान्न भवति का उस्त्रा कोस्त्रा ? अर्थवद्-
ग्रहणेनानर्थकस्येति; नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्, इह हि
दोषः स्याद्विन्युरित्युक्तम् । यासुडागमसमभिव्याहृतस्योसोऽनर्थ-
कत्वादेव हि दोषः स्यादिति सिद्धोऽयं न्यायः ।

न चास्य न्यायस्याश्रयणे फलाभावः, भूयादित्यत्र तकारस्या-
प्यन्यथा अर्थवत्त्वेन प्रत्ययत्वाद्बल्लङ्ग्यादिसोपापत्तेः । न च हलः
परत्वाभावः, संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वेन तस्यापि सत्त्वात् ।
यदि च इयाप्साहचर्यात् तिङनवयव एव हल् गृह्यते, तस्मादेव
प्रत्ययविधायकशास्त्रघटकपदप्रयोज्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रकारताश्रयान्त एव वा गृह्यते इति न दोष इत्युच्यते,
तर्होधिपीध्यमित्यत्रेड्विशिष्टस्येणन्ताङ्गत्वेन ततः परस्य पीध्यमो
घकारस्य 'इणः योध्यमि'त्यनेन मूर्धन्यापत्तिर्दोषः । स्वीकृते च
तस्मिन् पीध्यमोऽनर्थकत्वान्न दोषः । न च 'विभाषेट' इत्यत्रेडभि-

त्रस्यैवेणस्सम्भवेनार्थाधिकारादत्रापि तस्यैव ग्रहणमिति न दोषः,
 अतएवेड्भिन्न एवेणिह गृह्यत इति मते त्विति वक्ष्यते इति
 वाच्यम्; अर्थाधिकारस्य हि लाघवादेवानुरोधः, उत्तरत्रावश्याश्र-
 यितव्यार्थापेक्ष्यान्यार्थस्य पूर्वत्राश्रयणे उभयार्थोपस्थित्योरु-
 भयविधतात्पर्यज्ञानयोः शाब्दबोधकारणतायां गौरवात्, प्रकृते
 चेण्पदेनेण्पदवत्त्वेनैवेड् इकारस्यापि ग्रहणेन भिन्नोपस्थित्यादेर
 भावेन गौरवाभावेनार्थाधिकारानुरोधे वीजाभावात् । यदि च
 लुङ्लिटोर्धकारस्य मूर्धन्यादेशे इड्भिन्नस्यैवेणस्सम्भवेन तत्साह-
 चर्यात् पीध्वाविपयेऽपीड्भिन्नस्यैवेणो ग्रहणेनादोषो विभाव्यते,
 तदा रामाणामित्युदाहर्तव्यम् । अत्र उक्तन्यायाभावे आममात्र-
 स्यापि प्रत्ययत्वेन ततः पूर्वस्य रामन्नित्यस्यान्नन्ताङ्गत्वेन परनि-
 मित्तकत्वेन बहिरङ्गतया नामीत्यस्यासिद्धत्वेनाल्लोपो न इत्यल्लो-
 पापत्तिः । तत्सत्त्वे तु नुङ्ग्रहितस्यार्थवत्त्वाभावेनाप्रत्ययत्वेन ततः
 पूर्वस्य भत्वाभावात्त दोषः । अकारमादाय जातो नुङ् अकार-
 विनाश प्रत्यनिमित्तं स्यादिति नाशङ्कनीयम्, तथा सति 'नामी'ति
 दीर्घस्याप्यभावापत्तौ 'नामी'त्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्यात्
 नुद्शास्त्रीयाभ्यनुज्ञावाक्ये सन्निरुपातपरिभाषाप्रयुक्तसङ्कोचाभा-
 वस्य कल्पनीयत्वात् । अभ्यनुज्ञावाक्यविचारश्च वक्ष्यते ।
 'नामी'त्येतत्सूत्रप्रयुक्त एव निमित्तविघातस्तत्सामर्थ्यात् सह्यत
 इत्युच्यते चेत्-नेदमपि फलम् । न च पूतक्रतुशब्दादाचारक्लिन्न-
 न्तात्कर्त्तरि क्विपि तुक्पूतक्रतुदित्यत्रागमरहितस्याप्यर्थवत्त्वप्राप्ति-
 पदिकत्वादेस्सत्त्वेन 'पूतक्रतोरैचे'त्यस्य प्राप्त्याभाव एव फलं,
 न्यायस्वीकारे पूतक्रतुमात्रस्यानर्थक्यात् पूतक्रतुदित्यस्यानिर्दिश्य-
 मानत्वात्त दोष इति वाच्यम्; विचारासहत्वात् । तथाहि—
 स्वीकृतेऽपि न्यायेऽत्र सूत्रप्रवृत्तिर्दुर्वारा पूतक्रतुशब्दादुपस्थिता-
 र्थस्य पूतक्रतुशब्दे एव विशेषणत्वेन अर्थवत्पूतक्रतुशब्दावयव-
 निर्दिश्यमानस्यैकारादेशः पूतक्रतुशब्दात् डीपित्यर्थस्यैव न्याय्य-

तयार्थवत्पूतक्रतुशब्दो यदागमन्यायेन पूतक्रतुदिति, तदवयव-
 निर्दिश्यमानः पूतक्रतुशब्दस्तस्यादेशप्राप्तेः, तकारान्तान्डीपश्च
 प्राप्तेः । अत्र केचित्—सिद्धान्ते लक्ष्यानुरोधादत्र निर्दिश्यमान
 एवार्थवतोऽन्वयेन प्रकृते तस्य तत्त्वाभावादादेशस्य, तत्सन्नियोग-
 शिष्टत्वेन डीपश्चाप्राप्तेः न्यायान्नाश्रयणे नथान्वयेऽपि सूत्रप्राप्ते-
 दुर्वारत्वेन फलं सम्यगेवेत्याहुः—तन्न । न हि परिभाषान्तरेणेवा-
 नयार्थवदुपस्थाप्यते येन तस्य यथेष्टमन्वयः स्यात्, अपि तु
 शब्दार्थयोः शब्दशक्यतयोपस्थितार्थस्य त्यागाभावमूलिकया तथा
 पूतक्रतुशब्दादुपस्थितार्थस्य तदुपस्थाप्यपूतक्रतुशब्द एवान्वयः
 स्यात्; समानपदश्रुतेः, तथैव सवेत्रान्वयाच्च ; न तु निर्दिश्यमाने ।
 किन्तु डीपकारादेशयोः सन्नियोगशिष्टतया साहित्यविशिष्टयोरेव
 तयोर्विधानम् । समानदेशत्वविशिष्टसमानकालत्वमेव च साहि-
 त्यम् । तच्चाव्यवहितपूर्वापरीभावेनैव तयोरवस्थाने उपपद्येत ।
 प्रकृते च तद्वाधेन सूत्राप्रवृत्तिः सिद्धान्ते । आदेशो हि निर्दिश्य-
 मानस्य, प्रत्ययश्च प्रातिपदिकत्वनिमित्तकः पूतक्रतुच्छब्दादिति
 साहित्यबाधः स्पष्टः । न्यायाभावे तु निर्दिश्यमानस्यापि प्राति-
 पदिकत्वसत्त्वेन तत्रैवोभयोस्समावेशसम्भवेन सूत्रप्रवृत्तेः फल
 सम्यगिति तत्त्वम् ।

परे तु — विषयार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितपूतक्रतुनिष्ठप्रकार-
 ताप्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वान्नात्र डीपः प्रसक्तिः, अनुपसर्जना-
 धिकारीयत्वात्सूत्रस्येति नेदं फलम् ।

ननु किमिदमुपसर्जनत्वं ? न इतरार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपि-
 तप्रकारताप्रयोजकत्वं तत्, घटत्वादेरपि घटांशे प्रकारतया तत्प्र-
 योजकघटादिपदानामपि तत्त्वापत्तेः । नापि इतरत्वं यत्तदं तदर्थ-
 निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वं तत् घटस्येतरपदार्थ-
 रथाभावेन दोषाभावादिति स्पष्टम्, किन्तुन्तस्थरेऽपि किन्तुपम्भ-
 र्चापहारेण 'यःशिष्यते' इति न्यायेन प्रकृतेरेव विशिष्टार्थकत्वेन

तत्रोपसर्जनत्वानापत्तेः । नापि इतरत्वमर्थान्वयेव, प्रकारता चोपस्थित्यविशेष्यतासमानाधिकरणा गृह्यत इति घटादावति-
 व्याप्तेरनवकाशः, विशेष्यता चोपस्थित्या गृह्यत इति न घटोऽस्ती-
 त्यत्र अस्यर्थनिष्ठशाब्दबोधोपस्थित्यविशेष्यतामादायापि दुर्जनसन्तो-
 पसम्भवः; चरमविशेष्यता चोपसर्जनत्वेन विवक्षितपदप्रयोज्यैव
 गृह्यत इति नोदासीनविशेष्यतामादायापि वादिना विजेतव्यम् ।
 नन्वेवमपि राजपुरुषतात्पर्यकतच्छब्दस्योपसर्जनत्वापत्तिर्वञ्जलेपा-
 यते, पुरुषत्वावच्छिन्नोपस्थित्यविशेष्यतानिरूपितराजनिष्ठप्रका-
 रताया राजत्वनिष्ठोपस्थित्यविशेष्यतानिरूपितविशेष्यतासमाना-
 धिकरणायाः प्रयोजकत्वस्य तच्छब्दे सत्त्वादिति चेत्, अत्र वदामः-
 शक्तिविशिष्टत्वमुपसर्जनत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वजन्योपस्थिति-
 जन्यशाब्दबोधजनकत्वेन तात्पर्यविषयत्व स्वविशिष्टविशेष्यता-
 प्रयोजकत्वोभयसम्बन्धेन । तत्र वैशिष्ट्यम् स्वजन्योपस्थितिनिरूपित-
 त्व-स्वविशिष्टशक्तिज्ञानाधीनोपस्थित्यविशेष्यतानिरूपित-
 प्रकारतासमानाधिकरणयोभयसम्बन्धेन । पुनर्वैशिष्ट्यं स्वभि-
 न्नत्व स्वसमानाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन । घटशब्दस्थले उप-
 स्थित्यविशेष्यतायास्तादृशप्रकारतासमानाधिकरणविरहान्नाति-
 व्याप्तिः । आचारविवन्तादिस्थले प्रथमशक्तिज्ञानाधीनोपस्थिति-
 विशेष्यताया द्वितीयशक्तिमादाय तादृशप्रकारतासमानाधिकर-
 ण्योपपादनान्नाव्याप्तिः । न वा तादृशतच्छब्दे अतिव्याप्तिः, तत्र
 राजनिष्ठविशेष्यतानिरूपकोपस्थितिजनकशक्ते राजनिष्ठप्रकारता-
 निरूपकोपस्थितिजनकशक्तेश्चैक्यात् । अथ परस्मैपदं परस्मैभा-
 पेत्यत्र 'वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या' इत्यस्योदाहरणभूते परशब्द-
 स्योपसर्जनत्वापत्तिः, परत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिज्ञानाधीनोप-
 स्थित्यविशेष्यतायां सामासिकशक्तिज्ञानाधीनोपस्थित्यविशेष्य-
 तानिरूपितप्रकारतासमानाधिकरण्यात्, तादृशविशेष्यताप्र-
 योजकत्वस्य च परशब्दे सत्त्वादिति चेत्—मैवं, शक्तिवैशिष्ट्य-

नियामकस्य स्वसमानाधिकरणत्वस्य स्थाने स्वपर्याप्त्यधिकरण-
निष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायपर्याप्तत्वस्य निवेशनीयत्वात्;
प्रकृते सामासिकशक्तेः प्रथमशक्त्याश्रयपरशब्दचरमावयवकसमु-
दायपर्याप्तत्वाभावात् । न चैवं 'द्वाविच्छति द्वीयति द्वीयतेरप्रत्यये
द्व इति प्राप्नोति स्वश्चेष्यते' इति 'तदोस्स' इतिसूत्रस्थभाष्यम-
सङ्गतं स्यात्, त्वदुक्तोपसर्जनत्वस्यैव सत्त्वेनात्वसत्त्वाप्रवृत्तेरिति
वाच्यं, तस्यैकदेश्युक्तत्वस्य शब्देन्दुशेखरे प्रतिपादितत्वात् ।
नन्वेतद्भाष्यप्रामाण्यात् स्वेतरत्व-स्वान्तसमुदायघटकत्वोभयसम्ब-
न्धेन स्वविशिष्टपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासमानाधि-
करणविशेष्यताप्रयोजकत्वमेवोपसर्जनत्वं भाष्यसम्मतम्, अत-
एवानुपसर्जनाधिकारस्य स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधिज्ञापकतापरभाष्यं
सङ्गच्छते, अन्यथा गौरादिशब्दादाचारक्विवन्तात् कर्त्तरि क्विपि
ङीप्वारणाय चारितार्थ्यसम्भवे ज्ञापकत्वोक्तिरसङ्गता स्यात्;
तादृशानामनभिधानं शेखरकारोक्तं तु न युक्तं, महुक्तेरुपसर्जनत्वे
पूर्वभाष्यसम्मते दोषाभावात्, निरुक्तभाष्यस्यैकदेश्युक्तत्वे प्रमाणा-
भावाच्चेति चेत्-इष्टत्वात् । शेखरकारेण तु इतरविशेषणतयोप-
स्थितस्योपसर्जनत्वव्यवहारदर्शनेन महासंज्ञया लौकिकार्थमाधार-
ण्येन तथोक्तमिति दिक् । ततश्च शेखरमते पूतक्रतुदित्यस्योपसर्ज-
नत्वेनैव ङीपो चारणसम्भवाग्न्यागमसभिव्याहारे आगमविशिष्ट-
स्यैवार्थवत्वमित्यस्य फलम्भधितुमर्हतीति चेत्, अत्रोच्यते—
भूयास्तामित्यादौ न्यायाभावे तामित्यस्यापि प्रत्ययत्वेनेडापत्तिः,
न्याये च तावन्मात्रस्यार्थवत्त्वाभावेनार्थवत्त्वे सति प्रत्ययपदव-
त्त्वरूपप्रत्ययत्वाभावात्त दोष इति, तदपि न सम्यक्, आर्द्ध-
धातुकस्य प्रत्ययत्वेन तदाद्युपस्थित्या तदन्तविधावार्द्धधातु-
कान्ततदादिर्यो वलादिस्तस्येडागम इत्यर्थापत्त्या भूयास्तामित्यत्र
धातोः पूर्वमिडापत्तिवारणाय धातोः परस्यार्द्धधातुकस्येत्यर्थो
वाच्यः; तथा सति 'प्रत्ययप्रहणे चापश्चाम्ये'तिनिषेधान्न दोषः,

यासुटा व्यवहितत्वेन तांमात्रस्येडागमाप्रसङ्गात् ।

अथ आतोदित्यादावीकारान्तस्य गुणापत्तिस्तकारमात्रात्मकप्रत्यये परे, स्वीकृते च न्यायं आगमरहितस्य तकारमात्रस्योक्तरीत्या प्रत्ययत्वाभावान्न दोष इति फलं युक्तम् ; ईकारविधानसामर्थ्याद् गुणाप्राप्तिस्तु न, अगुपीदित्यादौ श्रवणार्थन्तस्यावश्यकत्वात्तत्र कुटादित्वात्तिपो डित्वेन गुणाप्राप्तेः; न च गुणे एकादेशाशाप्या सिजलोप एकादेशे भिद्वो वाच्य इत्यस्य वैयर्थ्यान्न गुण इति सम्यक्, तेनागमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वमिति कल्पनस्यैवोचित्यात्, अकुटीदित्यादौ डित्वेन गुणाप्राप्या चारिताध्यायेति चेत्—न, आद्धधातुकाव्यवहितपूर्वमङ्ग सार्वधातुकार्द्धधातुकान्यतरावयवत्वाभावविशिष्टेगन्तमेवास्ति, तत्साहचर्यात् सार्वधातुकाव्यवहितपूर्वमप्यङ्गं तथाभूतेगन्तमेव गृह्यते, प्रकृते चेकारस्य तथाभूतत्वाभावेन दोषाभावात् ; पूर्वान्तवद्भावेनेदत्वाद्दीधीवेवीटाभि'ति निषेधाच्च, तत्र दीर्घकाररूपागमस्यापि प्रदलेपेणेदोऽपि निषेधाङ्गीकाराच्च, एतेन सिजलोपात्पूर्वमेव गुणापत्तिर्दुर्वारेति परास्तम् ।

दण्डिन् उ अत्रेतिस्थिते निपातस्य नुटि उमात्रस्यानर्थकत्वेन प्रगृह्यत्वाभावः फलमिति केचित्—तदपि न, बहिरङ्गत्वेन नुटोऽसिद्धत्वादर्थवत् एव निपातस्य सत्त्वेन प्रगृह्यत्वस्य सिद्धान्तेऽपीष्टत्वात् । न च 'नाजानन्तर्य' इतिनिषेधात् संज्ञाशाखाणां विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेनोभयोस्साम्याच्च न बहिरङ्गासिद्धत्वमिति वाच्यं, तावतापि पूर्वत्रासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात् ।

उनिपातस्य नवा समासे अनु, तत्र न्याये नकारागमविशिष्टनुशब्दस्यैवार्थवत्त्वेनोकोरमात्रस्यार्थवत्त्वाभावेनार्थवन्निपातत्वाभावेन 'निपात एकाजनाडि'त्यस्याप्रवृत्त्याऽचि परे यणि अन्वत्रेति सिद्धयति; न्यायानङ्गीकारे उमात्रस्याप्यर्थवन्निपातत्वेन प्रगृह्यत्वापत्तेरन्वत्रेत्यस्यासिद्ध्यापत्तेरिति मूर्द्धाभिपिक्तं केन चिन्मन्यमानमपि फलं निपातयोस्समासस्य कुत्रापि ग्रामाणिकप्रयोगे-

उदर्शनात् उभयोरपि द्योतकयोः परस्परासामर्थ्येन तदसम्भवाच्च
न विदुषामामोदावहमिति बोध्यम् ।

समासात् समासान्तप्रत्ययोत्पत्तौ बहुकुमारीशब्दात् समस्य-
मानात् कपि आगमसमभिव्याहारन्यायेन कपःप्राग्वर्त्तिनोऽर्थ-
वत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि कःसमकालमेव पूर्वभागस्य
प्रातिपदिकत्वापत्तौ ह्रस्वत्वापत्तिः स्यादतः समासालौकिकविग्रह-
वाक्ये बहु अस् कुमारी असित्यत्र समाससमकालमेव कपि
तत्काले समासस्थित्यभावेन तदुत्तरकालेऽनर्थकत्वेनाप्रातिपदिक-
त्वाप्रस्थाभाव इति भाष्ये 'समासान्ता' इतिसूत्रे शेखरे चोक्तम् ।
स एव ह्रस्वाभावो न्यायस्य फलमवेहि । न चात्रापि 'न कपी'
तिनिषेधान्न फलमिति वाच्यम्, 'केण' इतिसूत्रविहितस्यैव तेन
निषेधात् । कथमन्यथा समामालौकिकविग्रहवाक्ये कपः प्रवृत्ता-
वत्र ह्रस्वाभावः फलत्वेन भाष्योक्तसङ्गच्छतामिति वक्तव्यम् ।
अत्रापि 'न कपी'तिनिषेधावलम्बितदुराग्रहे तु फलाभावेऽप्यनुमिति-
सिद्धोऽर्थः कथं प्रत्याख्यातुं शक्यमितिसन्तोऽष्टव्यमित्यलम् ।

ननूक्तन्यायादागमसमभिव्याहारे आगमिनोऽर्थवत्त्वाभावो
निश्चित इति तद्व्याघृतमर्थवत्त्वं वक्तव्यम् ; न चार्थबोधजनक-
त्वन्तम्, उक्तन्यायादागमविशिष्टस्यैव बोधजनकत्वन्नागमरहित-
स्येति वाच्यं, फलोपधायकतारूपजनकताया ग्रहणे कामिनीजिज्ञा-
सादिप्रतिबन्धकवशाद्बोधाजनने प्रणिदातेत्यादावपि घुत्वाना-
पत्तेः, स्वरूपयोग्यतायाश्च तस्या जनकतावच्छेदकरूपतया
दात्यरूपबोधजनकतावच्छेदकस्य प्रकृतेऽपि मत्त्वान् ; नापि बोध-
जनकत्वप्रकारफनात्पर्यविशेष्यत्वन्तम्, अयं मद्गुणिनदाशब्दोऽर्थ-
बोधको भवत्वित्याद्याया अनिवार्यतयार्थवत्त्वस्याप्यशक्यनिरा-
करणत्वान् ; अत्रोच्यते—उक्तन्यायेन न तत्रार्थवत्त्वं निराकरणम्,
अपि तु अर्थवत्त्वप्रयुक्तं कार्प्यञ्च तत्समभिव्याहारे तद्विहितस्यै-
त्येव बोध्यते इत्यर्थवत्त्वस्य सत्त्वेऽपि नागमिनमन्तप्रयुक्तं कार्प्यं-

मिति न दोषः ।

अथवा स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावत्त्वसम्बन्धेनागमविशिष्टभिन्नत्वे सति अर्थबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यायविशेष्यताश्रयत्वमेवोक्तन्यायादर्थवत्त्वमिति नोक्तदोषः । न च तादृशार्थवत्त्वस्य दापि सत्त्वेनाप्यर्थाप्या तत्रत्यदाशब्देऽपि सत्त्वात् युत्वं निर्वाधमिति वाच्यं, पर्याप्याऽर्थवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । ननु 'न ह्यवयवापर्याप्तस्य समुदाये पर्याप्तिरस्ती'ति न्यायेन दाशब्देऽपि पर्याप्तिरस्त्येवेति चेत्—मैवम्; न ह्यवयवापर्याप्तन्यायेन तात्पर्यायविशेष्यताया आगमरहिते सत्त्वेऽप्यागमविशिष्टभिन्नत्वांशस्याभावात्, अन्यथा भेत्तेत्यस्य धातुभिन्नत्वसत्त्वेन भूमात्रस्यापि धातुभिन्नत्वापत्तेः ।

किञ्चार्थबोधेच्छयोच्चरितत्वमेवार्थवत्त्वम्, अर्थबोधनाय णिजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टदाशब्दस्योच्चारणप्रसङ्गे दापशब्दोच्चारणस्यैव शास्त्रेण बोधिततया अर्थबोधनेच्छयोच्चरितत्वं दापशब्दे एव, न दाशब्दे, तस्य नान्तरीयकतयोच्चारणेऽप्यर्थबोधनेच्छयोच्चरितत्वाभावादिति न दोषः । न च चरमप्रवृत्तशास्त्रेण दापयतीत्येतदुच्चारणस्यैवार्थबोधनाय बोधितत्वेन तस्यैव निरुक्तार्थवत्त्वं न दापशब्दस्येति तस्याप्यर्थवत्त्वानापत्तिः, पूर्वप्रवृत्तशास्त्रेण दापशब्दोच्चारणस्यापि बोधितत्वेन न दोष इति चेत् दाशब्देऽपि 'दुदाञ्च दान' इतिशास्त्रबोधितत्वादोषो दुर्वार एवेति वाच्यम्;

१ न ह्यवयवा पर्याप्तस्येति । इदं तार्किकमतेन । शाब्दिकैस्तु अवयवेषु पर्याप्तस्यापि समुदाये पर्याप्तिरभ्युपगम्यते, अतएव महाभाष्ये समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमाभाषि, इतरथा 'राजन् इस् पुरुषमु' इति समुदायावयवे प्रत्ययान्तः, तदादित्वस्य सत्त्वे समुदाये पर्याप्या तदभावविरहेण अर्थवत्त्वज्ञेन प्रातिपदिः कत्वामिदौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । अतएव सिद्धान्तकौमुद्यां मुखिसमुदाये सखिभिनत्वमादाय मुखिनेत्यस्य सिद्धिः प्रतिपादितेति ।

ऽदर्शनात् उभयोरपि द्योतकयोः परस्परासामर्थ्येन तदसम्भवाच्च न विदुषामामोदावहमिति बोध्यम् ।

समासात् समासान्तप्रत्ययोत्पत्तौ बहुकुमारीशब्दात् समस्यमानात् कपि आगमसमभिव्याहारन्यायेन कपःप्राग्वर्त्तिनोऽर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावेऽपि कासमकालमेव पूर्वभागस्य प्रातिपादिकत्वापत्तौ ह्रस्वत्वापत्तिः स्यादतः समासालौकिकविग्रहवाक्ये बहु अस् कुमारी असित्यत्र समाससमकालमेव कपि तत्काले समासस्थित्यभावेन तदुत्तरकालेऽनर्थकत्वेनाप्रातिपदिकत्वाध्रस्वाभाव इति भाष्ये 'समासान्ता' इतिसूत्रे शेखरे चोक्तम् । स एव ह्रस्वाभावो न्यायस्य फलमवेहि । न चात्रापि 'न कपी' तिनिषेधान्न फलमिति वाच्यम्, 'केण' इतिसूत्रविहितस्यैव तेन निषेधात् । कथमन्यथा समासालौकिकविग्रहवाक्ये कपः प्रवृत्तावत्र ह्रस्वाभावः फलत्वेन भाष्योक्तस्झच्छतामिति वक्तव्यम् । अत्रापि 'न कपी' तिनिषेधावलम्बितुराग्रहे तु फलाभावेऽभ्यनुमितिसिद्धोऽर्थः कथं प्रत्याख्यातुं शक्यमितिसन्तोऽष्टव्यमित्यलम् ।

ननूक्तन्यायादागमसमभिव्याहारे आगमिनोऽर्थवत्त्वाभावो निश्चित इति तद्व्यावृत्तमर्थवत्त्वं वक्तव्यम्; न चार्थबोधजनकत्वन्तत्, उक्तन्यायादागमविशिष्टस्यैव बोधजनकत्वन्नागमरहितस्येति वाच्यं, फलोपधायकतारूपजनकताया ग्रहणे कामिनीजिज्ञासादिप्रतिबन्धकवशाद्बोधाजनने प्रणिदातेत्यादावपि घुत्वानापत्तेः, स्वरूपयोग्यतायाश्च तस्या जनकतावच्छेदकरूपतया दात्वरूपबोधजनकतावच्छेदकस्य प्रकृतेऽपि सत्त्वात्; नापि बोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यत्वन्तत्, अयं मधुञ्जरितदाशब्दोऽर्थबोधको भवत्वित्यतीच्छाया अनिवार्यतयार्थवत्त्वस्याप्यशक्यनिराकरणत्वान्; अत्रोच्यते—उक्तन्यायेन न तत्रार्थवत्त्वं निराक्रियते, अपि तु अर्थवत्त्वप्रयुक्तं कार्य्यन्न तत्समभिव्याहारे तद्रहितस्येत्येव बोध्यते इत्यर्थवत्त्वस्य सत्त्वेऽपि नागमिनस्तत्प्रयुक्तं कार्य्य-

मिति न दोषः ।

अथवा स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावत्त्वसम्बन्धेनागमविशिष्टभिन्नत्वे सति अर्थबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यायविशेष्यताश्रयत्वमेवोक्तन्यायादर्थवत्त्वमिति नोक्तदोषः । न च तादृशार्थवत्त्वस्य दापि सत्त्वेनापऽर्थाप्या तत्रत्यदाशब्देऽपि सत्त्वात् द्रुत्वं निर्वाधमिति वाच्यं, पर्याप्त्याऽर्थवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । ननु 'न ह्यवयवापर्याप्तस्य समुदाये पर्याप्तिरस्ती'ति न्यायेन दाशब्देऽपि पर्याप्तिरस्त्येवेति चेत्—मैवम् ; न ह्यवयवापर्याप्तन्यायेन तात्पर्यायविशेष्यताया आगमरहिते सत्त्वेऽप्यागमविशिष्टभिन्नत्वांशस्याभावात्, अन्यथा भेत्तेत्यस्य धातुभिन्नत्वसत्त्वेन भूमात्रस्यापि धातुभिन्नत्वापत्तेः ।

किञ्चार्थबोधेच्छयोच्चरितत्वमेवार्थवत्त्वम्, अर्थबोधनाय णिजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टदाशब्दस्योच्चारणप्रसङ्गे दापशब्दोच्चारणस्यैव शास्त्रेण बोधिततया अर्थबोधनेच्छयोच्चरितत्वं दापशब्दे एव, न दाशब्दे, तस्य नान्तरीयकतयोच्चारणेऽर्थबोधनेच्छयोच्चरितत्वाभावादिति न दोषः । न च चरमप्रवृत्तशास्त्रेण दापयतीत्येतदुच्चारणस्यैवार्थबोधनाय बोधितत्वेन तस्यैव निरुक्तार्थवत्त्वं न दापशब्दस्येति तस्याप्यर्थवत्त्वानापत्तिः, पूर्वप्रवृत्तशास्त्रेण दापशब्दोच्चारणस्यापि बोधितत्वेन न दोष इति चेत्—दाशब्देऽपि 'दुदाञ् दान' इतिशास्त्रबोधितत्वाद्दोषो दुर्वार एवेति वाच्यम् ;

१ न ह्यवयवा पर्याप्तस्येति । इदं तार्किकमतेन । शाब्दिकैस्तु अवयवेषु पर्याप्तस्यापि समुदाये पर्याप्तिरभ्युपगम्यते, अतएव महाभाष्ये समामग्रहणस्य नियमार्थत्वमाभाषि, इतरथा 'राजन् टस् पुरुषसु' इति समुदायावयवे प्रत्ययान्ततदादित्वस्य सत्त्वे समुदाये पर्याप्त्या तदभावविरहेण अथैवत्सूत्रेण प्रातिपदिः कत्वामिद्धो भाष्यामद्गतः स्पष्टैव । अतएव सिद्धान्तकौमुद्यां सुमस्त्रिसमुदाये सत्तिभिन्नत्वमादाय सुमस्त्रिनेत्यस्य सिद्धिः प्रतिपादितेति ।

अर्थवदाशब्दस्य घुसंज्ञेत्यस्यार्थवत्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगिता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगितानिरूपकपर्याप्तिप्रतियोगितात्वाश्र-
यस्य घुसंज्ञेत्यर्थस्योत्सर्गतो लाभेन दोषाभावात् । अर्थवत्त्व-
प्रतियोगिकपर्याप्तेर्दाशब्दे सत्त्वेऽपि तदनुयोगितावच्छेदकत्वस्य
दापृष्टकगतत्रित्वे एवान्यूनानतिप्रसक्ते सत्त्वेन दात्वप्रतियोगि-
कपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य च दागतद्वित्वे सत्त्वेन प्रकृतार्थ-
समन्वयस्यासम्भवान्न घुसंज्ञा दाशब्दस्येति बोध्यम् । नन्वेवमपि
दातेत्यादावर्थवत्त्वपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य दात्वपर्याप्त्य-
नुयोगितावच्छेदकत्वस्य च द्वित्वे सत्त्वेन तादृशदात्वस्य च
दापृष्टकदाशब्देऽपि सत्त्वेन दोषतादवस्थ्यमिति चेत्—न,
शुद्धदात्वस्य दाशब्दे सत्त्वेऽपि विशिष्टदात्वत्वावच्छिन्नाधेयता-
निरूपिताधिकरणताश्रयस्यैव घुसंज्ञेत्यर्थेन दापृष्टकदाशब्दे तद-
भावेनावतरणसङ्गतेः, दात्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं
यदर्थवत्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं तदाश्रयस्य घुसं-
ज्ञेत्यर्थेन दातेत्यादौ तादृशं दागतं द्वित्वं तदाश्रयत्वस्य तत्रैव
सत्त्वेन दापृष्टकदाशब्दस्य तदाश्रयत्वाभावेन घुत्वाप्राप्तेश्च ।

ननु मैत्रादावपि विद्यमानस्य ब्राह्मणत्वादेश्चैत्रवृत्तित्वेन
चैत्र एवाधिकरणत्वमितिवत् दापृपर्याप्तस्याप्यर्थवत्त्वस्य दावृत्ति-
त्वेन दाशब्दे एव पर्याप्तेस्सत्त्वेन तदनुयोगितावच्छेदकत्वस्य
दाशब्दगतद्वित्वे एव सत्त्वेन दोषतादवस्थ्यम्; पर्याप्तिप्रतियोगि-
भूतार्थवत्त्वे दावृत्तित्वस्यापि विशेषणतया प्रतियोगिताया
दावृत्तित्वार्थवत्त्वत्वोभयपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यताव-
च्छेद्यार्थवत्त्वत्वपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यतावत्प्रतियो-
गितानिरूपकपर्याप्तेरेव प्रवेशेन तादृशपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक-
त्वस्य दापृगतत्रित्व एव सत्त्वेनापत्तिविरह इति तु न युक्तम्, 'न
नयययापर्याप्त्येतिन्यायेन दावृत्तित्वार्थवत्त्वत्वोभयपर्याप्ताया
अवच्छेदकताया अप्यर्थवत्त्वत्वपर्याप्तत्वान्; नापि स्वावच्छेद-

कतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्ष्याप्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेनार्थवत्त्वत्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगिताया एव विवक्षणमिति कथनेऽपि निस्तारः, पूर्ववत् उभयपर्याप्तावच्छेदकताया अप्यर्थवत्त्वत्ववृत्तित्वेन रूपेणार्थवत्त्वत्व एव पर्याप्तत्वात् तदोपतादवस्थ्यात्, तत्रापि किञ्चिन्निवेश्य वारणे पूर्वोक्तरीत्या पुनरपि दोषसद्भावेनानवस्थाप्रसङ्गात्—

अत्रोच्यते — दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्वप्रतियोगिकपर्याप्तिरस्तु

१ किञ्चिन्निवेश्य वारण इति । स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नेत्यादिसम्बन्धेन अर्थवत्त्वत्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगितानिवेशेऽपि दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्वनिष्ठप्रतियोगिता ग्रहीतुं शक्यत एव । तथाहि—स्व दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्वनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निर्हपतावच्छेदकता अर्थवत्त्वत्ववृत्तित्वविशिष्टावच्छेदकता तादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्ष्याप्यनुयोगितावच्छेदकत्वमर्थवत्त्वत्वगतैकत्वे अस्तीति प्रागुक्तदोषस्तदवस्थ एव, तस्मात् निर्हपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्ना सर्ता अवच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना या अवच्छेदकता तदनिर्हपिकानिर्हपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिर्हपिका अवच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकतानिर्हपिका या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितानिर्हपकपर्याप्प्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन वृत्तित्वं निवेश्यम् । एवञ्च दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्वनिष्ठप्रतियोगितानिर्हपितावच्छेदकता अर्थवत्त्वत्ववृत्तित्वविशिष्टावच्छेदकता न ग्रहीतुं शक्यते, विशिष्टावच्छेदकतानिष्ठप्रतियोगितायाः निर्हपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावर्थवत्त्ववृत्तित्ववैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकताया निर्हपकत्वेन अनिरूपकत्वविरहात् । न च तदनिर्हपकत्वं तन्निर्हपकत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावः, स चार्थवत्त्वत्ववृत्तित्ववैशिष्ट्यनिष्ठावच्छेदकतानिर्हपकत्वघटोभयाभावमादायाक्षत एवेति वाच्यम् ; तदनिर्हपकत्वस्य तन्निर्हपकत्वस्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभावरूपत्वात् । वृत्तित्वा च प्रागुक्तसम्बन्धेनेति । इत्थं चानवस्थादौस्थ्यं दुर्वारमिति भावः ।

दाशब्दे एव, तदनुयोगितावच्छेदकञ्चास्तु दागतद्वित्वमेव, तथापि पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्वनिष्ठा, तदवच्छेदकता दावृत्तित्वार्थवत्त्वत्वोभयनिष्ठा न मन्यते, अपि तु दावृत्तित्वनिष्ठैव, लाघवात्, पर्याप्तिसम्बन्धेन दावृत्तिमदित्येतत्प्रतीतिविषयीभूताधेयतावच्छेदकतायास्तत्र क्लृप्तत्वात्; सैवाधेयता दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्ववान् दाशब्दइतिप्रतीतावपि विषयीभूता, न त्वर्थवत्त्वत्वावच्छिन्ना, मानाभावात्; ततश्चार्थवत्त्वावच्छिन्ना या पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता तादृशाधेयतानिरूपिताधिकरणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगितेत्याद्यर्थः, तादृशाधिकरणतावच्छेदकञ्च त्रित्वमेवेति न दोषः । न च दावृत्तिमान् दाशब्दः, दावृत्त्यर्थवत्त्ववान् दाशब्द इत्युभयत्र प्रतीतावेकरूपाधेयताया एव विषयत्वे प्रतीत्योर्वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति वाच्यं,

१ क्लृप्तत्वादिति । ननु यथा दावृत्तिमदित्येतत्प्रतीतिविषयीभूताधेयतावच्छेदकता दावृत्तित्वे क्लृप्ता, तथा अर्थवत्त्ववान् इतिप्रतीतिविषयीभूताधेयतावच्छेदकता अर्थवत्त्वत्वे क्लृप्तेति चेत्—मैवम्, अर्थवत्त्वत्वावच्छिन्नाधेयता क्वापि नास्तीति नाभिमतं ग्रन्थकर्ता, किन्तु दावृत्तिमान् दाशब्द इतिप्रतीत्या दावृत्तित्वे आधेयतावच्छेदकतायाः क्लृप्तत्वे तन्मात्रावच्छेदकत्वेनैव दावृत्त्यर्थवत्त्वयानितिप्रतीतेरप्युपत्तौ दावृत्तित्वार्थवत्त्वत्वोभयधर्मावच्छिन्नाधेयतायां मानाभाव इत्याशयः । विनिगमकत्रैकत्वात् अर्थवत्त्वत्वमात्रे तु नाधेयतावच्छेदकता, दावृत्त्यर्थवत्त्ववान् धागच्द इतिप्रतीत्यापत्तेः । एवमेव अयं ब्राह्मण एतद्ब्राह्मणवृत्तित्वविशिष्टब्राह्मणत्ववान् एतद्ब्राह्मणवृत्तित्वविशिष्टपदार्थत्ववान् एतद्ब्राह्मणवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् इत्याद्यनन्तप्रतीतिविषयीभूताधेयता एतद्ब्राह्मणवृत्तित्वावच्छिन्नैकैव, नैतद्ब्राह्मणवृत्तित्वब्राह्मणत्वत्वाद्युभयधर्मावच्छिन्ना, अनन्ताधेयताकल्पने गौरवान्, एतद्ब्राह्मणवृत्तिमानयं ब्राह्मण इति प्रतीतौ एतद्ब्राह्मणवृत्तित्वावच्छिन्नाधेयतायाः क्लृप्तत्वात्, प्रतीतिवैलक्षण्यं तु ब्राह्मणस्यावच्छेदकभिननप्रकारताभेदादिति दिक् ।

प्रकारतावच्छेदकभेदेन वैलक्षण्योपपत्तेः । किञ्च दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्वस्यैव दावृत्तित्वविशिष्टस्य दापगतत्रित्वस्यापि दाशब्दे एव सत्त्वस्याभ्युपगन्तव्यतया तस्यापि दागतद्वित्वस्यैवान्तिप्रसक्ततया दावृत्तित्वविशिष्टार्थवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्ष्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वमपि तादृशत्रित्वस्यैव क्लृप्तत्वान्न दागतद्वित्वस्येति न दोष इति दिक् ।

नन्वेवमप्यनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गभूतघुसंज्ञया बहिरङ्गपुकोऽसिद्धत्वेनार्थवतो दाशब्दस्यैव दर्शनेन प्रवर्तितव्यमेवेति नावतरणसङ्गतिः; किञ्च यथादेशपक्षे पूर्वप्रवृत्तघुत्वमादायैव णत्वोपपत्त्यावतरणासङ्गतिः, किञ्चानुभूयत आनन्दश्चैत्रेणेत्यादौ कर्मणि लकारसिद्धये अवश्याश्रयणीयेन पूर्व धातुरुपसर्गेण युज्यत इति सिद्धान्तेन पूर्वमुपसर्गयोगे णत्वे पश्चाण्णिच्चि पुकि रूपसिद्धिः; किञ्च 'अर्त्तिहो'तिसूत्रेणार्त्तित्यादिभ्यः परस्य णोः पुटो विधानेन दाधातोरर्थवत्त्वाक्ततेर्घुत्वसिद्धौ णत्वसिद्धिरिति चेत्—न; संज्ञाशास्त्राणां विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेन घुसंज्ञाया अपि णत्वनिमित्तनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतरत्वात् । अतएव 'हेस' इति भाष्योदाहरणं सङ्गच्छते, अन्यथा 'त्यदादीनाम' इत्यस्य विभक्तिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन गुणसंज्ञानापत्तौ पररूपानापत्तिः; विधिनिमित्तनिमित्तकत्वे तु गुणसंज्ञाया अपि पररूपनिमित्तनिमित्तकत्वेन न दोषः; न च तावतापि संज्ञापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षस्य 'त्यदादीनाम' इत्यस्य तत्त्वमेवेति वाच्यम्, 'नाजानन्तर्य'इतिनिषेधात्; किञ्च 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञे'तिवचनेन योगग्रहणलब्धेन यदर्थक्रियाया योगस्तद्धातुं प्रत्येवोपसर्गसंज्ञेत्यस्य लाभेनोपसर्गप्रदेशे प्रत्यासत्त्या घुसंज्ञादिनिरूपितोपसर्गत्वविशिष्टस्यैव ग्रहणेन प्रकृते दाशब्दे पूर्वजातघुत्वस्य सत्त्वेऽपि तस्यानर्थकत्वेन तदर्थक्रियायोगाभावेन तं प्रत्युपसर्गत्वस्याभावात् । तदर्थक्रियाः

योगस्तु तज्जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्यग्राहक-
त्वमेव, तथा च जन्यबोधविषयीभूतक्रियाविशेषविषयकतात्पर्य-
ग्राहकत्वे सति प्राद्यन्यतमत्वमुपसर्गत्वम् । जन्यतायाश्च
निरूपकांशे नित्यसाकाञ्चतया प्रदेशे तत्तदुपात्तधातुनिरूपिताया
एव प्रत्यासत्त्या ग्रहणम् । एतेन सङ्केतसम्बन्धेनोपसर्गपदवत्त्व-
स्यैवोपसर्गपदार्थतया घटत्वादिवत्सम्बन्धिकत्वाभावेन घुनिरूपि-
तस्यैव ग्रहणमित्याद्यसङ्गतमित्यपास्तम् । किञ्च 'पूर्वं धातुः साध-
नेन युज्यते' इत्येव युक्तम्, अतएव प्रत्यय इत्यस्य सिद्धिः, अन्यथा
पूर्वमुपसर्गयोगे सवर्णदीर्घे पश्चाद्गुणे प्रत्यय इति स्यात्, अनु-
भूयत इत्यत्र तु भूधातोरेवानुभवार्थकत्वं, श्रोतृवोधाय तु प्रकृतार्थ-
तात्पर्यग्राहकस्यानोर्योग इति न दोषः । नापि श्लोः पुटो विधानं
युक्तम् । अदिद्रपदित्यादौ 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्व' इत्यनेन ह्रस्व-
त्वानापत्तेः, पकारसहितस्य णित्वेन पकारात्पूर्वाकारस्याङ्गनिरू-
पितोपधात्वाभावात्; क्रोपयतीत्यादाविडागमापत्तेश्च । केचित्तु
प्रणिदापक इत्यादौ पकारसहितस्य णित्वेन लोपापत्तिरित्याहुः—
नत्र, निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽदोषात् । नापि धात्वधिकारे
अर्त्तीत्यादेः पाठेन धातुशब्दमुच्चार्य्य णौ परे पप्रत्ययविधानेन
प्रणिदापयतीत्यन्य सिद्धिः, एवं च पप्रत्ययस्यार्थधातुकत्वेन
'सार्थधातुकार्थधातुकयो' रित्यनेन गुणोपपत्तौ 'पुगन्तलघूपधस्ये'ति
मूत्रे पुगन्तग्रहणमपि न कर्तव्यमिति सम्यक्; जिह्हेतीति हीस्त-
न्माद्भात्वर्थे णिचि पुकि हीपयतीति भवति, इदानीमप्यप्रत्यय
गुणापत्तेः क्तोपपत्तिरिति द्मापयतीत्यादौ पप्रत्ययस्येडापत्तेश्च ।
पशकरणे 'सार्थधातुकमपिन' इतिङित्वेनार्थयतीत्यादौ गुणाना-
पत्तिः, नदर्थ पान्तलघूपधस्य चेतिकरणे सार्थधातुकादिमाहचर्षेण
प्रत्ययस्यैव पन्थ ग्रहणे च गौरवापत्तिः । ङित्ववारणाय पशपकरणे
अकारस्येत्त्वानापत्तिः, अपपकरणे चेत्सन्तकशकारादित्वेन द्माप-
यतीत्यादौ त्रिधादेशापत्तिः, हीपयतीत्युक्तदोषापत्तिश्च ।

न च पप्रत्ययो विधीयताम्, आर्धधातुकत्वं सार्वधातुकत्वं वा मास्तु, पुगन्तेत्यत्र लघूपधस्येत्येको योगस्तस्य चोक्त एवार्थः, पिचेति द्वितीयस्तत्र 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रित्यनुवर्तते, ततश्च सार्वधातुकाद्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टे पप्रत्यये परे इको गुण इत्यर्थेन सर्वेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्; यतः क इवाचर क, अ इवाचर अ, क अ इति सततं यस्यां क्रियायामभिधीयते सा का क्रिया, काशब्दाच्चाचारक्विवन्ताद्धेतुमति णौ पुकि एयन्तात्कर्त्तरि क्विपि णिलोपे काप् भवतीत्यादौ यदागमन्यायेन काप्शब्दस्य तिङन्तत्वेन ततः परस्य भवतीत्यस्य 'तिङ्तिङ्' इति निघातो न भवति; इदानीन्तु पप्रत्ययान्तस्य तिङन्तत्वाभावेन निघातापत्तिः । पञ्चमीसमासमाश्रित्य णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन निघातः सिद्धान्तेऽपि न भवत्येवेति तु न सम्यक्, स्वरविधौ तन्निषेधात् । एवञ्चावतरणं सत्यगेवेति 'दिक्' ।

१ दिक् इति । ननु 'आयन्ती टकिता'वित्यत्र टकित्पठे कर्मधारयं कृत्वा टित् आदिसंज्ञकम्, कित् अन्नसंज्ञकं भवतीति सूत्रार्थः, एवञ्चार्त्तिहीतिशास्त्रस्य णिजव्यवहितपूर्वादिन्नस्थाने पुग्भवति, अर्थात् पुः क् अन्तो यस्यैतादृशो भवतीत्यर्थः, तथा च प्रणिदापयतीत्यादौ णिच्परकदास्थानं दावादेशस्य स्थानिवद्भावेनेव दात्वमिन्द्रया अवतरणमयुक्तम् ; न चैवम् 'लुङ् लट्' इति सूत्रेऽपि अ. ट् आदिर्यस्य समुदायस्येति बहुव्रीहिणा अट्पदेन समुदायग्रहणापत्तो समुदायस्यैवोदात्तत्वापत्तिरिति वाच्यम्, 'अडुदात्त' इत्यत्र त्रिपदबहुव्रीह्याश्रयणेनाकारस्यैवोदात्तत्वात् ; न च 'आडजादीनाम्' इत्यत्रैकदेशस्य कथञ्चिदनुवृत्तावपि समुदायस्थोदात्तत्वापत्तिर्दुर्नारिति वाच्यम्, अटैव'मिद्धि' कृत्वा 'आडजादीनाम्'इत्यस्य प्रत्याख्यानात्, ऐन्द्रित्यादिसिद्धये 'आटञ्चे'त्यत्र अटश्चेतिन्यासात् ; न चैवम् अस्वपोऽहमदित्यत्र 'अतोरोरि'ति 'उत्वे अच्परत्वात् 'अङ्गार्ग्यगालवयो'रित्यङ्गमस्य अटश्च इति वृद्धापत्तिरिति वाच्यम्, 'उपसर्गादिति धातौ' इत्यतो धातावित्यपकृष्य आदित्य-

यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ ११ ॥

यमुदिश्यागमो विहितः स तद्गुणीभूतः, शास्त्रेण तद-

केचित्तु—गामादाग्रहणेष्वविशेष इति परिभाषयाऽनर्थक-
स्यापि दाशब्दस्य घुसंज्ञासिद्ध्यावतरणमसङ्गतमेवेत्याहुः—तदपि
न, 'लक्षणप्रतिपदोक्त'-'लुग्विकरण'इतिपरिभाषयोरेव तथा
वाधात्; कथमन्यथा प्रनिदारयतीत्यादौ घुत्वाभावः । 'अनपायो-
पजनविकारिभि'रितिभाष्ये आगमार्थकोपजनशब्दस्य विकारात्
पृथगुपादानेनागमस्य विकारत्वाभावबोधनेनैकदेशविकृतन्याये-
नापि सिद्धिर्नापादनीया ।

यस्यागमा यदागमाः, आगमत्वमवयवत्वावच्छिन्नविधेय-
ताश्रयत्वं, न तु टिदाद्यन्यतमत्वं, गौरवात्; एवञ्चागमपदेनैव
विहितांशस्यापि लाभेनागमो विहित इत्यत्र विहितपदमधिक-

तुवर्त्ये अजादौ धातौ अकाररूपादटो वृद्धिरितिव्याख्यानात्; एतेन 'अस्वपोऽ-
स्तीत्यादौ ओकारस्यान्वद्भावेनाट्त्वात् अजादिधातुपरकत्वाच्च वृद्ध्यापत्ति'रिति
निरस्तम्, अकाररूपस्याटोऽभावात्; न चैवमपि आतदित्यादि न सिद्धयति,
परत्वात् 'अतो गुण'इत्यस्य प्रवृत्तेः, 'अटश्चे'त्यस्य ऐन्ददित्यादौ सावकाशत्वादिति
वाच्यम्, चकारस्य पुनर्वृद्धिविधानार्थत्वेन अन्तरङ्गत्वेन चाटश्चेत्यस्यैव प्रवृत्तेः ;
आत्नामासन्नित्यादौ तु न दोषः, अन्तरङ्गत्वात्प्रागेवाडागमे वृद्धौ च
'श्नसोरल्लोप'इत्यस्याप्रसक्तेः, 'वार्णादाक्षमि'ति तु नेह प्रवर्तते, समानाश्रयत्व-
विरहात्, अनित्यत्वाच्च; छन्दसि आनट्, आव इत्याद्यर्थमाट्मूत्रमित्यपि न
युक्तम्, छन्दसि दृशानुविधित्वात्, आङ्पूर्वकत्वेन सिद्धत्वाच्चेति चेत् ;
उच्यते—'यामुट् परस्मैपदपृदात्तोडिच्च' इत्यत्र 'यामुडुदात्तः परस्मै पदेषु'-
इतिन्यासेन त्रिपदवहुव्रीहिकरणेन समुदायस्योदात्तत्ववारणेऽपि अपिवदि-
त्यादौ स्थानिवद्भावेन अपेत्तिसमुदायस्य पिवादेशापत्तिः स्यादिति दिक् ।

वयवत्वेन बोधितः, अतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन शब्देन गृह्यते बोध्यत इत्यर्थः । तत्र तद्गुणोभूता इत्यंशो

मिति गुरुचरणाः । स्वसमभिध्याहृतपदार्थो यदर्थे साकांक्षस्तस्यैव पष्ठीवाच्यत्वनियमेनोद्देश्यत्वमेव यत्पदोत्तरपष्ठ्या अर्थ इति यन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रय इति यदागमपदस्यार्थः । तस्य गुणास्तद्गुणाः अतद्गुणास्तद्गुणास्संपन्नास्तद्गुणोभूताः, गुणशब्दार्थोऽवयवत्वम्, आहार्यज्ञानं च्युप्रत्ययार्थः, भूधात्वर्थो विवक्षितः, विषयताश्रयः क्तप्रत्ययार्थः, तन्निरूपितावयवत्वप्रकारकाहार्यज्ञाननिरूपितविषयताश्रयः समुदायार्थः । गृह्यते अनेनेति ग्रहणं तस्य ग्रहणं तद्ग्रहणं तेन तद्ग्रहणेन, ग्रहधात्वर्थो बोधः, जनकत्वं ल्युङर्थः, बोधान्वयि विषयित्वं तत्पदोत्तरपष्ठ्यर्थः, जन्यत्वं गृह्यन्त इत्यत्रत्यग्रहधात्वर्थबोधान्वयि वृत्तीयार्थः, बोधस्य च विषयताश्रयलङ्घ्यैकदेशविषयतायामन्वयो निरूपितत्वसम्बन्धेन । तथा च तन्निरूपितविषयितावद्बोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावन्निरूपितजन्यत्वविशिष्टबोधनिरूपितविषयताश्रयाः तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इति समुदायस्यार्थः । यदागमा इति तद्गुणोभूता इत्यत्र हेतुः, तद्गुणोभूता इति तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इत्यत्र हेतुः, तद्गुणोभूता इत्यस्य तद्विशिष्टा इति शेषः, यत इति अत इति च पदमुभयत्राध्याहृत्य बोधः कर्त्तव्यः । तथा च यतो यन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रया अतस्तन्निरूपितावयवत्वप्रकारकाहार्यज्ञाननिरूपितविषयताश्रया, यतस्तथाभूता अतस्ताद्विशिष्टाः तन्निरूपितविषयितावद्बोधजनकपदजन्यबोधनिरूपितविषयताश्रया इति परिभाषार्थः पर्यवस्यति । अध्याहृतपदार्थघटकवैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्व-स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटितत्व-स्वविशिष्टाघटितत्वैतन्निर-

तयसम्बन्धेन । तत्रापि वैशिष्ट्यं स्वेतरत्व-स्वनिष्ठविधेयतानि-
रूपितोद्देश्यताश्रयावयवाघटितत्वेतदुभयसम्बन्धेन । समन्वयो
यथा—प्रणिदापयतीत्यादौ पकारो यतो दानिष्ठोद्देश्यतानिरूपि-
तावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयः अतो दानिरूपितावयवत्वप्रका-
रकाहार्ण्यज्ञाननिरूपितविषयताश्रयः, यत एवंभूतः अतस्तत्पका-
रविशिष्टो दापृशब्दः ; दानिरूपितविषयितावद्बोधनिष्ठजन्यतानि-
रूपितजनकतावत् पदं 'दाधाध्वदावि'तिसूत्रघटकं दापदं, तन्निर-
रूपितजन्यत्वविशिष्टो बोधो दापदजन्यः, तन्निरूपितविषयता-
श्रय इति भवति दापृशब्दस्य घुत्वम् । पकारवैशिष्ट्यं दापृशब्दे
कथमितिचेदेवम्—स्वं पकारस्तद्धटितत्वं दापृशब्दे; पुनः स्वं पका-
रस्तन्निरूपितविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयो दाशब्दस्तद्धटितत्वमपि
दापृशब्दे; पुनः स्वं पकारस्तद्विशिष्टो दावृघटकभिन्नः, यतः स्वेतर-
त्वं पकारे नास्ति, स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयावयवाघ-
टितत्वं दकारे अकारे दाशब्दे आपृशब्दे वा नास्ति, आद्ययोर्व्यप-
देशिवद्भावेन अपरयोः स्वत एव तादृशावयवघटितत्वान्, अपि तु
तदुभयमुदासीनस्यैव तदघटितत्वं दापृशब्दस्येति तस्य घुत्वमिच्छिः ।

यद्यपि यदागमपरिभाषया आगमविशिष्टस्यागमिवाचकपद-
प्राप्तत्वं बोध्यते तथापि शक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितस्यैव शाब्दबोध-
विषयतया दाशब्दादौ आगमविशिष्टदावादिशब्दनिरूपितशक्तिल-
क्षणद्वारभावेन कथं तस्य तेन बोध इति चेत्, अत्रोच्यते—प्राप्त-
त्वाभ्यनुज्ञाने नहिना प्राप्तत्वं न सम्भवति तदप्यभ्यनुज्ञानमेव,
ततश्च यदागमन्यायेन स्वघटितत्व-स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावय-
वत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयघटितत्व-स्वविशिष्टाघटितत्वेतन्नित-
यसम्बन्धेन स्वविशिष्टे नमुदाये न्यवृत्तिधर्मात् इति बोध्यते;
यतोऽनन्वयघटकरवैशिष्ट्यञ्च न्यतरत्व-स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपित-
विधेयताश्रयतरत्वोभयसम्बन्धेन, समन्वयः पूर्ववत् ; ततश्च
दापृशब्दादौ दात्वावच्छिन्न इति तस्य दापदेन बोध इत्यत्रः ।

वीजकथनम् । लोकेऽपि देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते । यमुदिश्य विहित इत्युक्तेः प्रनिदारयतीत्यादौ न दारित्यस्य घुत्वम् ।

यद्वा आगमिवोधकदाशब्दादीनां स्वशक्यविशिष्टे लक्षणा बोध्यते अनेन न्यायेन । वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्व-स्वविशिष्टाघटितत्वोभयसम्बन्धेन, तत्र वैशिष्ट्यं स्वेतरत्व-स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयेतरत्वोभयसम्बन्धेन, ततश्च दाशब्दस्य दाप्शब्दस्य च लक्षणयैव बोधः, उभयोरुक्तलक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् ।

ग्रहणपदे ल्युटः कर्तृबोधकतां बोधयितुमाह—ग्राहकेणेति । ग्रहधातोरुपादानार्थकताभ्रमवारणाय बोधकेनेत्याह । यमुदिश्य विहित इत्युक्तेरिति । अयं भावः—यथा पष्ठीसमभिव्याहृतागमपदार्थो विधेयत्वं साकाङ्क्षमुद्देश्यत्वे, तथावयवत्वमवयवित्वे साकाङ्क्षमित्यविशेषादवयवित्वमेव पष्ठर्थमङ्गीकृत्य यन्निष्ठावयवितानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रय इत्येवार्थो यदागमपदस्य कुतो न कृतः, तावतापि प्रणिष्ठापयतीत्यादौ दोषाभावात् । उद्देश्यत्वार्थकत्वे किं फलमिति—प्रनिदारयतीति । रेफनिष्ठावयवत्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यताया 'उरणरपर' इत्येतद्वटकाण्पदप्रयोज्याया दारघटकाऽऽकारे सत्त्वेऽपि दाशब्देऽभावेन सिद्धान्ते दाग्रहणेन न दारितिसमुदायस्य ग्रहणम्, इदानीन्तु आनिरूपितावयवत्वस्य रेफे सत्त्वेन दानिरूपितावयवत्वस्य चाकारे सत्त्वेन 'अवयवावयवः समुदागावयव' इतिन्यायेन दानिरूपितावयवत्वस्यापि रेफे सत्त्वेन यदागमन्यायेन दाग्रहणेन दारित्यस्य ग्रहणापत्तिः । न चोक्तन्यायस्य शान्त्रे आश्रयणे फलाभाव इति वान्यम्, शेरत इत्यादौ 'आत्मने-

पदेष्वनत'इत्यनेन झघटकझकारस्यादादेशे तस्य च 'शीङो रुडि'त्यनेन रुडागमे आनुमानिकस्थान्यादेशभावे झशब्दस्य अत इत्यादेशेनातशब्दस्य स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकत्वेऽपि रुटस्तदुद्देश्यकत्वाभावेन तन्निष्ठसार्वधातुकत्वस्य यदागमन्यायेन रतशब्दे आनेतुमशक्यतया 'शीङस्सार्वधातुके गुण'इत्येतत्प्रवृत्तये तदाश्रयणस्यावश्यकत्वात् । आश्रयणे तु अतशब्दावयवस्यातोऽवयवो रेफोऽतशब्दावयवस्तद्विशिष्टस्य रतशब्दस्य सार्वधातुकत्वेन गुणसिद्धिः । न च तेन न्यायेन समुदायावयवत्वेऽपि सिद्धान्ते यदागमन्यायाप्रवृत्त्यावयवावयवन्यायनैव समुदायग्रहणग्राह्यत्वस्यापि वक्तव्यतया तथैव तेन न्यायेन प्रनिदारयतीत्यादावपि समुदायग्रहणग्राह्यत्वापत्तौ यमुद्दिश्य इत्युक्तेऽपि दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्; स्वावयवत्वविशिष्टावयवित्वनिरूपितावयवत्वविशिष्टः स्वावयवो भवति, स्वग्रहणग्राह्यश्च भवतीत्यस्यैव न्यायार्थत्वात्, वैशिष्ट्यं स्वसामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन, प्रनिदारयतीत्यादौ चाऽऽनिष्टे रेफनिरूपितावयवित्वे दानिरूपितावयवत्वोत्तरकालिकत्वाभावेन तत्र न्यायाप्रवृत्तेः । अतएव ट्युट्युलोष्टित्वं चरितार्थम्, अन्यथा तुट्टिस्त्वादेव सायन्तनीत्यादावुक्तन्यायेन ङीपि सिद्धे तस्य वैयर्थ्यापत्तेः, उक्तार्थे तु तकारनिष्टे टकारावयवित्वे युनिरूपितावयवत्वोत्तरकालिकत्वायोगेन न्यायाप्रवृत्तेर्डीवर्थं तस्यावश्यकत्वात् ।

ननु न्यायाप्रवृत्तौ यन्निरूपितावयवत्वेत्याद्यर्थेऽपि दोषाभावेन ग्रन्थान्भङ्गतिः; किञ्च न्यायस्य न फलम्, तथाहि—शेरत् इत्यस्य ङीङेरदितिन्यासेन यथारिथतन्यासेन वा सिद्धिः, अदादेशोत्तरं हि 'शीङो रुडि'त्यस्य प्रवृत्त्याऽदादेशसमकाले च विरोधाभावाद् गुणभ्य प्रवृत्त्या रूपसिद्धेः; यद्यपि गुणापेक्षया रुटः प्रतिपदोक्तत्वं नद्यापि ममकालप्राप्ताद्येव तस्य बलवत्त्वप्रयोजकतया न पूर्वं तेन रुटः प्रवृत्त्याशा; यन् धातोरय रुगागमे रविशिष्टस्य यदागमन्या-

येन शीङ्त्वात्सार्वधातुकाव्यवहितपूर्वत्वाच्च गुणे रूपसिद्धिरिति-
 तन्न, निर्दिश्यमानस्य रेफेण व्यवधानात्; यदपि प्रत्ययावयवे
 प्रत्ययत्वव्यवहार इत्यनेनादेशेऽपि सार्वधातुकत्वाद्यदागमन्या-
 येन सागमे सार्वधातुकत्वात् गुणसिद्धिरिति—तदपि न, प्रत्य-
 यत्वातिदेशेऽपि तद्व्याप्यस्यानतिदेशात्; अतएव राममित्यादौ
 मकारे 'सुस्वातिदेशेन दीर्घो न; नापि 'दधि च्छादयती'त्यादौ
 ह्रस्वस्य छकारे परे तुकि तद्विशिष्टस्योक्तन्यायेन पदत्वात्तिङ-
 तिङि'ति निघातसिद्धिरिति फलम्, तस्मिन्नितिपरिभाषया पूर्व-
 स्येत्यस्योपस्थितौ तद्विशेषणेन तदन्तविधौ ह्रस्वान्तस्य च्छकारात्
 पूर्वस्य तुगित्यर्थेन विशिष्टस्यैव तुकि यदागमन्यायेनैव सिद्धेः;
 न च 'परमन्दधि च्छादयती'त्यादावुक्त्तरीत्या वृत्तप्रचलनन्यायेन
 वाक्यस्य तुकि यदागमन्यायेनापि पदत्वाभावान्निघाताभावा-
 पत्त्या न्यायावश्यकत्वमिति वाच्यम्, पदत्रयसापेक्षतुको वहि-
 रङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तदुपपत्तेः; न च सन्शम्भुरितिस्थिते नकारस्य
 तुकि तद्विशिष्टस्योक्तन्यायेन पदत्वाच्छ्रुत्वसिद्धिः फलमिति वा-
 च्यम्, नान्तस्य पदस्यैव तुकि यदागमन्यायेनैव सिद्धेः; यदपि
 एधिपीष्टेत्यत्र तकारावयवस्य सकारस्यानेन न्यायेन प्रत्ययावय-
 वत्वात् पत्वमिति फलम्—तदपि न, प्रत्ययावयवे तकारे प्रत्यय-
 त्वव्यवहारेण तदवयवत्वात् सकारस्य प्रत्ययावयवत्वोपपत्तेः—

अत्रोच्यते—दीव्यमान इत्यत्र श्यनोऽकारस्य नित्यत्वान्मुगा-
 गमे 'तास्यनुदात्तेदि'ति स्वरो न स्यात्, मान्ते उपदिश्यमाना-
 कारान्तत्वस्योपदिश्यमानाकारत्वस्य वा अभावात् यशब्दस्या-
 गमित्वाभावादकारस्योपदिश्यमानत्वाभावाच्च यदागमन्यायेन
 तस्यानयनासम्भवात् । अवयवावयवन्यायसत्त्वे तु यशब्दावय-
 वस्याकारस्यावयवो मकारो यशब्दावयवस्तद्ग्रहणग्राह्यश्चेति
 यमशब्दस्याकारान्तोपदिश्यमानत्वेन स्वरोपपत्तिरिति मुफुतर-
 मिदं फलमवयवावयवन्यायस्य । तथापि प्रनिदारयतीति ग्रन्था-

‘आने मुक्’ इति मुग्निधानसामर्थ्यादेवाऽनित्या, अन्यथा

सङ्गतिरस्त्येवेति चेत्, श्रूयताम—यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेरित्यस्य यत्पर्याप्तोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयइत्याद्यर्थोक्तेरित्यर्थः । प्रनिदारयतीत्यादावाकारवृत्त्युद्देश्यताया अपर्याप्त्या दावृत्तित्वेऽपि दापर्याप्तत्वाभावात् तामादाय दोष इति ग्रन्थाशय इति ।

वस्तुतस्तु—अवयवावयवन्यायस्य न फलम्, नापि तत्तदर्थ-मनेकविधा कल्पना । स्वविशिष्टोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयः स्वग्रहणेन गृह्यत इत्येव परिभाषाया अर्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वपर्याप्तत्व-स्वावयवत्वविशिष्टत्वान्यतरसम्बन्धेन, द्वितीयवैशिष्ट्यं स्वसामानाधिकरण्य-स्वोत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन । एवञ्चानयैव परिभाषया शेरते दीव्यमान इत्यादीनामपि सिद्धिः । तथाहि—शेरत इत्यत्र स्वम् अतशब्दः तद्विशिष्टोद्देश्यता अन्निष्ठा रुडागमनिरूपिता, यतस्तत्र अतशब्दावयवत्वमच्छब्दे वत्ते तत्सामानाधिकरण्यमस्ति तदुत्तरकालिकत्वमप्यस्ति, तन्निरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयो रुडिति, तद्विशिष्टे सार्वधातुकत्वमुपपन्नम् । एवं दीव्यमान इत्यादावप्यह्यम् । उत्तरकालिकत्वरूपद्वितीयसम्बन्धदानात् प्रनिदारयतीत्यादौ न दोषः, तत्राकारनिष्ठरेफीयोद्देश्यताया दावयवत्वोत्तरकालिकत्वविरहात् दारूपसम्पत्तेः प्रागेवाकाररूपस्याणः प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वविधानात् । अतएव द्युद्युलोष्टित्वं चरितार्थम् । एवञ्च यमुद्दिश्यविहित इत्युक्तेरित्यस्य यद्विशिष्टोद्देश्यताघटितोक्तार्थस्वीकारादित्यर्थः ।

ननु दात्वं दकारोत्तरत्वविशिष्टमात्वमेव, आर्शब्दे च यदागमन्यायनात्वं दकारोत्तरत्वञ्चास्त्येवेति दार्शब्दे दात्वसिद्धौ घृत्वं दुर्वारमित्यत आह—आने मुग्नित्यादि । तथा चानित्यत्वाच्चारशब्दे आत्वमिति भावः । मुग्निधानसामर्थ्यादिति । ननु सूत्रसत्त्वे ‘वारण’परिभाषया दीर्घं वाधित्वा प्राप्तम् ‘आतो डित्त’ इति-

शास्त्रं, तक्रन्त्यायेन वाधित्वा मुकि यदागमन्यायेन दीर्घे पचान इति, सूत्राभावे 'आतो ङित' इत्यस्य प्रवृत्त्या पचेन इति स्यादिति फलभेदात् कथं व्यर्थमिति चेत्-न, इयादेशवाधनमात्रस्य फलत्वे 'आतो ङितो नानस्ये'तिन्यासकरणेनैवेयादेशाप्रवृत्त्या मुग्विधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतएव मुग्विधानसामर्थ्यादित्येवोक्तम्, न तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्तमिति बोध्यम् । निरवकाशत्वाल्लुको वाधकेऽपि तद्वैयर्थ्याद्यथा न लुक् ज्ञानमित्यादौ तथा दीर्घो न भविष्यति मुकि कृते इति नाशङ्क्यम्, मुको वैयर्थ्येन दीर्घवाधकल्पनापेक्षया परिभाषाऽनित्यत्वकल्पनस्यैवौचित्यात् । ननु मुग्विशिष्टे यदागमन्यायेनाक्त्वेऽपि तत्सवर्णत्वमाकारे नास्ति, अमृजनकस्थानस्यैवाभावेन तुल्यस्थानत्वाभावात्, अवयवद्वारककण्ठस्थानजन्यत्वमादाय तुल्यस्थानत्वोपपादने ओष्ठस्थानजन्यत्वस्यापि सत्त्वेन यावत्स्थानसान्याभावादिति चेत्-न, अक्त्ववत् कण्ठमात्रस्थानजन्यत्वविधृतत्वमात्रप्रयत्नजन्यत्वयोश्चाप्यतिदेशेनोपपत्तेः । न च निर्दिश्यमानस्यैवादेशेनामो निर्दिश्यमानत्वाभावान्नात्र दीर्घे इति वाच्यम्, अक इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेन पठ्यभावान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । न च पूर्वपरयोरित्यस्य स्थानपठ्यन्तत्वात् तत्पदीयनिर्दिश्यमानस्यैव ग्रहणेन दीर्घाभाव इति युक्तम्, शास्त्रान्तरासहकारेणैव पूर्वपरपदजन्योपस्थितिविपर्ययेन अमृआ-इतिसमुदायस्य निर्दिश्यमानत्वाक्षतेः, प्रकृते अचः पूर्वत्वेन युद्धिस्थो यः अकः परत्वेन युद्धिस्थो यस्तदुभयमात्रारब्धसमुदायस्य पूर्वपरपदेन शास्त्रान्तरासहकारेणोपस्थितत्वात् ।

यत् केनचिदुक्तमेकादेशविषये निर्दिश्यमानपरिभाषा न प्रवर्तते, एकादेशशास्त्राणां वैयर्थ्यमन्यथा स्यात्, यतो निर्दिश्यमानात्रयचेतरस्य नादेशा इति निर्दिश्यमानपरिभाषायाः पञ्चवसिते अर्थे एकादेशपूर्वस्थानिनः तत्परस्थानिरूपं निर्दिश्यमाना-

वयवेतरत्वम् एवं पूर्वस्थानिरूपनिर्दिश्यमानावयवेतरत्वं परस्ये-
त्युभयोरादेशाभावे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति—तद्विचारितरमणीय-
मेव, पूर्वपरयोरित्येकपदनिर्दिश्यमानत्वस्यैव समुदाये सत्त्वेन
निर्दिश्यमानावयवेतरत्वाभावात् । उदासीनपदमादायेतरत्वोप-
पादने तु परिभाषाया निर्धिष्यत्वापात इति सुधीभिर्विभायनीयम् ।

ननु मुक्ति 'अकस्सवर्ण'इत्यनेन सानुनासिक आकारो निर-
नुनासिकश्चाकारः, सानुनासिकौकारो निरनुनासिकश्चौकारः,
औकार इत्येते प्राप्ताः, तेषां प्राप्यमाणानां मध्ये स्थानिनान्तरतमः
सानुनासिक ओकार एव, आदेशान्तरावृत्तित्वस्य कण्ठोष्ठस्था-
निकत्वविशिष्टसानुनासिकत्वे एव सत्त्वेन तेन रूपेण तस्यैवान्त-
रतमत्वात्; मुक्तोऽभावे आकार इति वैपम्यान्न ज्ञापकमिति; न
चोदानस्येत्येव तदर्थमस्तु, 'आदेः परस्ये'त्यनेनाकारस्योत्वे गुणो
पचोन इति सिद्धौ मुक्तो वैयर्थ्यमिति, तावताप्यनुनासिकत्वाला-
भातः अनुनासिकोकारविधानेन पररूपेण तदपि भविष्यतीति
प्रत्याशा न कार्या, इत्संज्ञालोपयोरपत्तेः; न च लोप एव कर्तव्यं
उकारोच्चारणसामर्थ्यान्न ताविति वाच्यम्, उगित्त्वेन ङीपः
प्रवृत्त्या उच्चारणस्यावैयर्थ्यात्; न च टित्वादेव तत्सिद्धिः,
लाश्रयमनुबन्धकार्यन्नादेशानामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे शेखर-
कृता खण्डितत्वादिति वाच्यम्, लादेशानात्मके शाननि यज-
मान इत्यत्र स्त्रीलिङ्गे ङीपः फलस्य सम्भवात्; तस्मान्न
ज्ञापकमिति चेत् न, मुक्त आन्तरतम्यमात्रफलकत्वे पादमात्रिक-
मकारविधानेनापि तदुपपत्तावर्धमात्रिकमकारोच्चारणस्य ज्ञापक-
त्वसम्भवात् । सिद्धान्ते तु पादमात्रिकस्य तस्य श्रवणायोग्यत्वान्न

१ औकार इति । न चौकारस्यापि अनुनासिकभेदेन भेदः कुतो नेति
वाच्यम्, यमोऽनुनासिकानहाविति शिक्षायां नहावित्यस्यैजादीनामप्युपलक्षण-
परत्वेन व्याख्यानान् ।

पचमान इत्यादावकारस्य मुक्ति अनया परिभाषया विशिष्टस्य
सवर्णदीर्घे कृते तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव; तेन दिदीये इत्यादौ
यणादिर्न, जहारेत्यादौ 'आत औ णल' इति च न । न

तत् कृतमित्यलम् । ब्रुवः पञ्चानामितिनिर्देशोऽप्यतएवोपपद्यते,
अन्यथा उक्तन्यायेन नामि अजादित्वातिदेशे पञ्चन्नित्यस्य भत्वे
नलोपानापत्तिः ।

यत्तु 'न पदान्ताद्दोरनामि'ति सूत्रे अनामितिपर्युदासो ज्ञापकः,
अन्यथा पण्णामित्यादावुक्त्तरीत्या पदत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या
तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति—तन्न, नम्धातोः क्विप्प्यनुनासिकस्य दीर्घे
पट्नामिति स्थिते षट्त्वनिषेधाभावाय तत्सार्थक्यसम्भवात् ।

तेन दिदीये इत्यादाविति—युडागमविशिष्टे ये शब्दे अजा-
दित्वमुक्तन्यायेनादाय 'एरनेकाच'इति यणादिकन्नेत्यर्थः । न च
यणोऽप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्येन कृते तस्मिन् चारितार्थ्येन च
तक्तन्यायेन युटो बाधकत्वात् सर्वेषामित्यत्र नुडिव न यणिति
वाच्यम्, दीङ्धातोर्घञर्थे के दिय इत्यादौ यणोऽप्राप्तिविषये
युटश्चारितार्थ्यात् । न च तत्रापीयङ्प्राप्त्याऽचारितार्थ्येन दीर्घेण
यणगुणयोरिवेयङ्गणोर्वाधेन ग्रन्थासङ्गतिरेवेति वाच्यम्; इयङ्-
म्सकललक्ष्यप्राप्तत्वेन 'कुप्वोऽकःपौ चे'त्यनेन 'विसर्जनीयस्य स'
इत्यस्येवात्रापीयङ् एव बाधेन यणापत्तेस्सम्भवात्, दीयते इति
दीः शत्रोः दीः शत्रुदीः शत्रुदीमेति शत्रुदीत् तमाचष्टे णिचि
क्वपि टिलोपणिलोपयोः शत्रुत् तत आचारक्विवन्ताद् घञर्थे
के युटि शत्रुद्य इत्यादावुभयोरप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्याच्च । न च
'बुग्युटावुवङ्ग्यणो'रिति वार्तिकारम्भसामर्थ्यान्न यणिति वाच्यं,
ज्ञान्वाधापेक्षया परिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनस्यैवौचित्यात् ।

जहारेति । आरित्यस्योक्तन्यायेनाऽऽत्वेनादन्तत्वात्ततः परस्य

चाकारादेर्वर्णस्य वर्णान्तरमवयवः कथमिति वाच्यम्, वचने-
नावयवत्वबोधनात् । तस्य चावयवसादृश्ये पर्यवसानं बोध्यम् ।
न चोक्तज्ञापकाद्ग्रहणेऽस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, 'आने
मुगि'तिसूत्रे भाष्येऽकारस्याङ्गावयवस्य मुगित्यर्थे पचमान

णल औकारः स्यात्, अनित्यत्वेन तन्नेति भावः । न च सन्निपात-
परिभाषया णलव्यवहितपूर्वत्वन्निमित्तीकृत्य जायमाना वृद्धिर्ण-
ल्विनाशिका न स्यादिति वाच्यम्, 'आत औ णल' इत्येतद्विषये
सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । अतएव ममावित्यादावेज्विषयत्व-
निमित्तकमात्वं निमित्तीकृत्य 'आत औ णल' इति भवति । अत
एव च भवेयुः भिन्दुरित्यादावागमसमभिव्याहारेऽप्यागमरहि-
तस्यैवोसो ग्रहणसिद्धिः, पञ्चानामित्यादौ च नलोपसिद्धिः ।
अनित्यत्वाभावे नामि यदागमन्यायेनाजादित्वेन भत्वात् नलोपो
न स्यात्, एतीतीत् तेनेतेत्यादाविण्धातोः क्विपि टाविभक्तौ
धित्वाभावाद्भादेशाभावश्च सिद्धः । एवमय्धातोः क्विपि
यलोपे तुकि भिसि अद्भिरित्यत्रैस् न ।

न चाकारादेरित्यादि—विपयितासम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता-
श्रयत्वे सति विपयितासम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यत्वाभाववत्त्वस्यैवा-
वयवत्वरूपतया वर्णान्तरनिरूपितस्य तस्याभावादिति भावः ।
वचनेनेति—'आद्यन्तौ टकिता'वित्यादिनेत्यर्थः । न च तावताप्या-
शङ्काया अनिस्तारः, नहि वह्निः शीत इतिबोधनेऽपि तत्र तत्त्व-
म्भवति इत्यत आह—तस्य चेति । अवयवसादृश्यञ्चावयवविग्रहण-
प्राप्त्यत्वेन बोध्यम् । तथा च तेनैव यदागमन्यायो लब्ध इति बोध्यम् ।

वर्णग्रहणे अस्य अप्रवृत्तिरिति—अननुगतानित्यत्वज्ञाप-
नापेश्यानुगतस्थलेऽप्रवृत्तिज्ञापने लाघवमिति भावः, वर्णत्वव्या-
प्यधर्मघटितधर्मानयन इत्यर्थः ।

इत्यत्र 'तास्यनुदात्तेदि'ति स्वरो न. स्यादित्याशङ्क्यादुप-
देशभक्तस्तद्ग्रहणेन ग्राहीष्यत इत्युक्तेरसङ्गत्यापत्तेः । किञ्च
उमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य उमो उमुडित्यर्थे कुर्वन्नास्ते
इत्यादौ उमो उमुडागमे णत्वप्राप्तिमाशङ्क्य यदागमा इति
न्यायेनाद्यनस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात् 'पदान्तस्य'

अर्दुपदेशभक्त इति—उपदिश्यमानाकारस्यावयव इत्यर्थः ।
दीव्यमान इत्यर्थमकारान्तोपदिश्यमानादित्यर्थः 'तास्यनुदात्तेदि'
त्यादेस्तदन्तविधिना कार्यः । उपदिश्यमानाकारान्तत्वञ्च मकार-
सहिते अमि यदागमन्यायेनानीय स्वरस्साधितः सोऽसङ्गतः
स्यात् अकारान्तोपदिश्यमानत्वस्य वर्णत्वव्याप्यधर्मघटितत्वा-
दिति भावः ।

यत्तु केनचित्—यथाऽधोगित्यत्रादुहित्यस्यौपदेशिकदादित्व-
न्तथा पचमान इत्यत्राप्यमित्यस्यौपदेशिकमदन्तोपदिश्यमानत्वं
स्वत एवास्ति, अतएव तत्र परिभाषोपन्यासो न कृतो भाष्य इत्यु-
क्तभाष्यासङ्गतिर्नेत्युक्तम्—तद्विचारितरमणीयम् । तथाहि—
अधोगित्यत्रादुहित्यस्मिन् यदागमन्यायेन दुह्धातुत्वातिदेशे दुहि-
त्यस्य अदुहित्यस्य चैक्यबुद्धौ दुहित्यस्य य उपदेशस्सोऽदुहित्यस्या-
पीति तदुपदेशकाले तस्य चेहादित्वन्तर्हि तदभिन्नस्यादुहित्यस्यौ-
पदेशिकदादित्वमस्तीत्यविवादमेव । पचमान इत्यत्र तु वर्णग्रहणेऽ-
प्रवृत्तावम्वबुद्ध्यभावेन अ-अम-अनयोर्भेदादकारस्य य उपदेशः
स न अमित्यस्येत्यकारस्यौपदेशिकादन्तत्वेऽप्यमित्यस्य तत्त्वोप-
पादनस्याशक्यसम्भवत्वादिति विभावनीयम् । न च वर्णत्व-
व्याप्यधर्मस्यातिदेशो नेत्येव ज्ञाप्यत इति नोक्तभाष्यविरोध इति
वाच्यम्, द्वितीय इत्यादावजादित्वस्यातिदेशापत्तेः ।

आद्यनस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणादिति—नकारविशेषण-

निषेध इति; अनया. च परिभाषया आगमानामागमिधर्म-
वैशिष्ट्यमपि बोध्यत इत्याशयकडमुट्सुत्रस्थभाष्यासङ्गतेः ।

पदान्तस्येत्यस्य वर्णबोधकत्वेन वर्णग्रहणे अप्रवृत्तावत्राप्यप्रवृत्त्या
भाष्यासङ्गतिरिति भावः । वस्तुतः—नेदं युक्तम्, वर्णत्वव्याप्यस्य
तद्वटितस्य वा नातिदेश इति हि तस्यार्थः; पदान्तत्वस्य स्वघटकत्व-
स्वघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन पदवि-
शिष्टत्वरूपस्य वर्णसमुदायेऽपि सत्त्वेन वर्णत्वव्याप्यत्वाभावेनाति-
देशो बाधकाभावात् ।

आगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपीति । इदमपि न युक्तम्,
फलाभावात्, रामाणामित्यादावामवृत्तिपदान्तत्वस्य नकारेऽति-
देशेन 'पदान्तस्ये'ति निषेधापत्त्या णत्वानापत्तेश्च । प्रकृते आगम-
विशिष्ट एव नकारद्वयात्मकसमुदाये पदान्तत्वातिदेशेन 'वर्णग्रहणे
जातिग्रहणमि'त्यनेन नकारद्वयस्यापि नग्रहणेन ग्रहणेन निषेधोप-
पत्तेश्च पदान्तस्य नद्वयात्मकनकारस्य पर्याप्त्याऽपर्याप्त्या वा
णत्वाभावो निषेधेन बोध्यत इति भावः । सजातीयानेकवर्ण-
घटितसमुदायेऽपि तज्जातेरारोप इति वर्णग्रहणे जातिग्रहण-
मित्यस्यार्थः ।

केचित्तु—पदान्तस्येत्यवयवपट्टी, ततश्च पदान्तावयवस्य
नस्येत्यर्थेनाश्रयस्य व्यपदेशिवद्भावेन पदान्तस्य च परिभाषां विनैव
निषेध इति वदन्ति—तत्र, रामेणेत्यादावपि नेतिसमुदायस्य
पदान्तत्वेन तदवयवस्यापि नस्य णत्वानापत्तेः ।

यत्तु—पदविशिष्टस्य नस्य णत्वन्नेत्यर्थः; वैशिष्ट्यञ्च स्वघट-
कत्व-स्वघटकनकारेतरवर्णप्रागभावाधिकरणवृत्तित्वोभयसम्बन्धे-
नेति विनैव परिभाषां निषेधमिद्विरुभयोरिति—तदसमज्जगम,
शब्दमन्यादियोक्तार्थालाभान् ।

किञ्च गुणादेरपरत्वे रेफविशिष्टे गुणत्वाद्येष्टव्यम्, अन्यथर्का-

यदपि केनचित्—नस्येत्यत्रावयवषष्ठीमाश्रित्य पदान्तनकारा-
वयवस्य णत्वन्नेत्यर्थेन निषेध इत्युक्तं—तदप्यविचारितरमणीय-
मेव, अवयवस्य स्थानित्वबोधकपष्ठयन्तराभावात् । रपाभ्यामि-
त्यनुवर्त्य पञ्चम्योपस्थापितस्योत्तरस्येत्यस्य विशेष्यत्वेन पदान्त-
नकारावयवत्वविशिष्टस्य रपाभ्यामुत्तरस्येत्यर्थेनोत्तरपदोत्तरं षष्ठ्या
स्थानित्वार्थकत्वमित्याशयवर्णनन्तु न युक्तं, 'रपाभ्यामि'त्यनुवृत्तेः
फलाभावात् । अस्तु वा यथाकथञ्चित् ।

गुणादेरपरत्वे रेफविशिष्टे गुणत्वाद्येष्टव्यमिति । अयं भावः—
कर्त्तेत्यादौ ऋकारस्य त्रयो गुणपदबोध्याः प्रसक्ताः तत्राकारस्य
प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वेनारितिप्रसक्तस्संपन्नः तत्र यदागमन्या-
येनाकारवृत्तिगुणत्वस्यातिदेशेन मूर्द्धस्थानिकवर्णघटितत्वेन च
'स्थानेन्तरतम'इत्येतत्सहकारेण 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयो'रित्यस्या-
न्तरतमो गुणो भवतीत्यर्थसत्त्वेनारेव ऋकारस्य भवति, वर्णत्व-
व्याप्यधर्मानतिदेशे गुणत्वस्यातिदेशाभावेनारित्यस्य गुणत्वा-
भावादकारस्य तत्त्वेऽप्यन्तरतमत्वाभावाद्धिनिगमनाविरहेण त्रया-
णां पर्यायापत्तिरिति । वस्तुतः—नायं दोषः, रेफविशिष्टे गुणत्वा-
भावेऽप्यकारस्य 'उरण्पर' इत्यनेन रेफावयवकत्वबोधनेन ऋका-
रस्य मूर्द्धस्थानिकावयवकत्वेनान्तरतमोऽकार एव भविष्यति, स
च भवन् अर् एव सम्पन्नो भविष्यति । न च तावतापि ऋकारस्य
गुणवृद्धी अरारावेवेति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः; इष्टत्वात्,
तस्य भाष्यप्रयोगत्वाभावात्, ऋकारस्य यत्र गुणवृद्धी भवतस्तत्रा-
रारावेव संपद्येते इति तस्य व्याख्यानाच्च, ऋकारस्याप्यादेशकोटा-
चन्तरतमो नास्त्यकारस्यापि स्थानिकोटाचन्तरतमो नास्तीत्यन्तर-
तमाभाववत्त्वेनाकारस्यैव ऋकारान्तरतमत्वाच्च । तदुक्तम्—अना-
न्तर्यमेवैतयोरान्तर्यमिति ।

स्य गुणवृद्धी अराववेति नियमो न स्यात्, तच्च वर्णग्रहण एतदप्रवृत्तौ न सङ्गच्छते । अतएव 'रदाभ्यामि'तिस्त्रे भाष्ये 'गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभि-

रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्तत इति । रेफः शिरः परा-
वयवो यस्यारित्यादेः स गुणादिसंज्ञक इत्यर्थः । अत्वस्य गुण-
संज्ञकत्वस्य चाऽरित्यत्रातिदेशाभावे तस्य गुणसंज्ञकत्वानुपपत्ति-
रिति भावः । वस्तुतः इदमपि भाष्यन्नैव विरुणद्धि, गुणवृद्धि-
संज्ञकोऽकारादिः रेफशिरा अभिनिर्वर्त्तत इत्यर्थात् । रेफशिरा
इत्यत्र चातद्गुणसम्बिज्ञानम् ।

तथा चाद्यदूषणमेव सम्यगिति तत्त्वम् । उपदिश्यमानाकारा-
न्तात्परत्वस्योपलक्षणत्वे तु तत्रापि न दोष इति विभावनीयम् ।

यत्तु—लुलविथेत्यादौ अवादेशावयवाकारस्य गुणशब्दप्रयो-
ज्यविधेयताश्रयत्वरूपस्य गुणशब्दभावितत्वस्याभावेन 'न शसददे'
तिनिषेधाप्राप्तिः तदर्थं स्थानिवद्भावेन गुणशब्दभावितत्वमवादेशोऽ-
प्यानेयम्, तस्य चाल्मात्रवृत्तित्वात् स न स्यात्; अरूशब्दे गुण-
त्वातिदेशे तु तस्यापि गुणशब्दभावितत्वेन तस्य अल्मात्रवृत्तित्वन्न
भवतीति स्थानिवद्भावेन निषेधः सिद्धश्चेतीति वर्णग्रहणे प्रवृत्ति-
रावश्यकतीति—तन्न, अल्मात्रवृत्तित्वाभावेऽप्यशास्त्रीयत्वेन गुण-
शब्दभावितत्वस्यातिदेशासंभवेन दोषस्य प्रकारान्तरेणैव वारणीय-
त्वात् । कोऽसौप्रकार इति चेत्, अत्रोच्यते—गुणपदस्य स्वविशिष्टे
लक्षणा, वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोज्यविधेयताश्रयत्व-स्वप्रयोज्यविधेयता-
श्रयस्थानिकत्वान्यतरसम्बन्धेन । स्वबोध्यविधायकशास्त्रव्यापारा-
धीनलब्धसत्ताकत्वावच्छिन्ने वा लक्षणा, तथा च स्थानिवद्भावं
चिन्तय निषेधः प्रकृते उपपन्न इति ।

लोकन्यायसिद्धाया अस्याः शास्त्रे आश्रयणे मानमाह—

निर्वर्तत' इति । अतएव 'नेटि' 'णेरनिटि' इत्यादि चरितार्थम् ।

'अनागमकानां सागमका आदेशा' इत्यस्य त्वयमर्थः—
आर्धधातुकस्येडागम इत्यर्थे ज्ञाते नित्येषु शब्देष्वागमविधानानुपपत्त्या अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनेन इडूहितबुद्धिप्रसङ्गे सेड्बुद्धिः कर्तव्येति । एवं चादेशेष्विवात्रापि बुद्धिप्रप-

अतएव नेटीत्यादि—यदागमपरिभाषायाः शास्त्रे आश्रयणादेवेत्यर्थः, मा भवानतीदित्यादौ यदागमन्यायाभावे इड्विशिष्टे सिद्धत्वाभावेनेटा व्यवधानेन वृद्धयप्राप्तौ 'नेटी'त्यस्य वैयर्थ्यात् । एवमेव 'णेरनिटी'त्यत्रानिटीत्यस्यापि वैयर्थ्यं बोध्यम् ।

ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दावृत्तिदात्वस्य दापृशब्दे स्थानिवत्सूत्रेणातिदेश एव 'अनागमकानां सागमका आदेशा' इति स्थान्यादेशभावकल्पनायाः फलम्, तदतिदेशस्य च यदागमपरिभाषयैव लाभेन भाष्ये दृश्यमानस्य 'अनागमकानां सागमका आदेशा' इत्यस्य किं प्रयोजनमित्यत आह—अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यस्य त्वयमर्थ इति । इदं वक्ष्यमाणं प्रयोजनमित्यर्थः । अर्थापत्तीति—अर्थस्योपपादकस्यापत्तिः कल्पनं यया सा अनुपपत्तिरूपा अर्थापत्तिः पञ्चमं प्रमाणं वेदान्तिसम्मतमित्यर्थः । प्रकृते नित्ये शब्दे उपचयापचयरूपविकाररहिते, आगमरूपोपचयस्यासम्भवेन आगमविधानानुपपत्त्या इडूहितस्य वलादेरार्द्धधातुकस्य सेट् इति वाक्यान्तरं कल्प्यते, तेन च 'मृजे-वृद्धि'रित्यादिना मृजिप्रसङ्गे मार्जिरिव इडूहितस्य तव्येत्यस्य प्रसङ्गे इतव्यः साधुरिति बोध्यते; तथा च नोत्पत्तिनिवृत्ती, अपि तु तद्बुद्धिप्रसङ्गे तद्बुद्धिरिति आदेशस्थलवदागमस्थलेऽपि न नित्यत्वहानिरिति बोध्यम् ।

ननु आगमस्थलेऽपि अनित्यत्ववारणायवश्याश्रयणीये स्था-

रिणाम इति न नित्यत्वहानिः । स्थानिवत्सूत्रे नेदृशादेशग्रहणं, साक्षादष्टाध्यायीबोधितस्थान्यादेशभावे चारितार्थ्यात् । किञ्चैवं सति स्थानिवुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या 'निर्दिश्यमानस्ये'तिपरिभाषाया अप्राप्त्याऽडागमसहितस्य पिवाद्यादेशापत्त्या लावस्थायामडिति भाष्योक्तसिद्धान्तासङ्गतिः । स्थानिवद्भावविषये 'निर्दिश्यमानस्ये'तिपरिभाषायाः प्रवृत्तौ तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेशमाशङ्क्य सकृद्गतिन्यायेन समाधानपरभाष्यासङ्गतिः । 'एरु'रित्यादौ स्थानषष्ठीनिर्देशा-

न्यादेशभावे स्थानिवत्सूत्रेणैव निर्वाहात् यदागमपरिभाषा मास्त्वित्यत आह—स्थानिवदिति । साक्षादिति—अष्टाध्यायीस्थशास्त्रघटकषष्ठीप्रतिपाद्येत्यर्थः । अयं तु स्थान्यादेशभावो न तथा, अपि तु अष्टाध्यायीस्थशास्त्रकल्पितशास्त्रघटकषष्ठीप्रतिपाद्य इति बोध्यम् ।

ननु 'नेटि'णेरनिटी'ति ज्ञापकेनोभयविधस्थान्यादेशभावयोः स्थानिवत्सूत्रे एव ग्रहणमस्तु । मास्तु परिभाषेत्यत आह—किञ्चेति । स्थानिवद्भावविषयेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ दण्डमाह—स्थानिवदित्यादिना । भाष्यासङ्गतिरिति । स्थानिवद्भावेन तिस्रादेशे त्रिशब्दत्वबुद्धावपि अपिबदित्यत्रैव निर्दिश्यमानत्वाभावाद्देशाप्रवृत्तेरिति भावः ।

ननु भवत्वित्यादाविकारोकारयोः 'एरु'रितिशास्त्रस्थषष्ठीप्रतिपाद्यस्थान्यादेशभावेऽपि इकारे तिङ्त्वाभावान्तिशब्दस्यानुमानिकस्थानित्वेऽपि तस्य स्थानिवत्सूत्रेऽग्रहणेन तिङ्त्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठत्वेन एकदेशविकृतन्यायाप्रवृत्तेश्च तिङ्त्वाभावात्पदत्वानापत्तिरित्यत आह—एरुरित्यादि । 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादे'रित्यत्र षष्ठा अवयवत्वार्थकतया तत्सूत्रकल्पितवाक्यान्तरस्थैव षष्ठी

तदन्तपरतया पठितवाक्यस्यैव समुदायादेशपरत्वेनादेशग्रह-
णसामर्थ्यात्तस्य 'स्थानिवत्'सूत्रे ग्रहणेन न दोषः । आनुमा-
निकस्थान्यादेशभावकल्पनेऽपि श्रौतस्थान्यादेशभावस्य न
त्याग इति 'अचः परस्मिन्' इत्यादेर्नासङ्गतिः । एतेन
'यदागमा' इति परिभाषा स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थेत्यपास्तम् ।
एतत्सर्वं 'दाधाध्वदावि'तिस्त्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ११ ॥

स्थानित्वार्थिका, अत्र तु अष्टाध्यायीस्थसूत्रघटकपष्ठेव स्थानि-
त्ववोधिका, इकारादिपदस्य तदन्ते लक्षणयैव समुदायस्य तितु-
रूपस्य स्थान्यादेशभावलाभादस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणम्भवतीति
भावः । ननु स्थानिवत्सूत्रस्य प्रथमोपस्थितश्रौतस्थान्यादेशभाव-
मादाय रामायेत्यादौ चारितार्थ्येन लक्षणादिलब्धसमुदायस्था-
न्यादेशभावग्रहणे मानाभाव इत्यत आह—आदेशग्रहणसाम-
र्थ्यादिति । अयम्भावः—पितृवदधीत इत्यादौ पितृपदार्थस्य
ससम्बन्धिकत्वात् पुत्रस्यैव स्थानिवदित्येतन्मात्रोक्तावपि आदे-
शस्य लाभादादेशग्रहणमादेशमात्रग्रहणार्थं तेनानुमानिकस्यापि
साक्षादष्टाध्यायीवोधितस्य ग्रहणं, न तु अर्थापत्तिमूलकवाक्या-
न्तरवोधितस्य तस्य, अतिविलम्बोपस्थितिकत्वाद्ग्रहानत्वाच्चेति ।

ननु आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पने अज्मात्रस्थानिकादेश-
स्यासम्भवा 'दचः परस्मिन्' इति व्यर्थमित्यत आह—आनुमानिके-
त्यादि । इवस्थाने यणसाधुः । परन्तु इदन्न युक्तम्, इग्वटितस्य यण-
घटितस्साधुरित्येवं क्रमेण प्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्राणामर्थकल्पनात् ।

एतेन—आगमस्थलीयस्थान्यादेशभावस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रही-
तुमशक्यत्वेनेत्यर्थः । अपास्तमिति । अत्रोच्यते—न वयं स्थानि-
वत्सूत्रविषये नियमेन प्रवर्तते न प्रवर्तते वा निर्दिश्यमानपरि-

भाषेत्यभ्युपगच्छामः, अपि तु यस्य निर्दिश्यमानत्वं तस्यादेशो भविष्यति यस्य न तस्यादेशो नेत्येव कल्प्यते; यदागमपरिभाषा च न मन्यते; स्थानिवत्सूत्रे च सर्वेषामादेशानां ग्रहणं क्रियते । निर्दिश्यमानत्वञ्च षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वजन्योपस्थितिविषयत्व-स्वजन्योपस्थितिविषयसमभिव्याहृतवर्णाघटितत्वोभयसंबन्धेन । अपिबदित्यत्र न दोषः, 'पाद्माघो'तिसूत्रस्थषष्ठीप्रकृतिपाविशिष्टत्वं पाशब्दस्यैवेति तस्यैव पिवादेशः, स्वजन्योपस्थित्यविषयताश्रयत्वमस्ति पाशब्दस्य, स्वजन्योपस्थित्यविषयताश्रयः पां, तत्समभिव्याहृतोऽकारः, तद्धटितत्वमपाशब्दस्य, अघटितत्वं तस्येति समन्वयः । तिसृणामित्यत्र च षष्ठीप्रकृतिः 'त्रेस्त्रय'इतिसूत्रस्था त्रिरूपा, तज्जन्योपस्थितिविषयताश्रयत्वं तिसृशब्दस्य, तत्समभिव्याहृत उदासीनः तदघटितत्वमपि तिसृशब्दस्यैवेति प्राप्तस्त्रयादेशः सकृद्गतिन्यायेन वारितो भाष्य इति सर्वं समञ्जसम् ।

नन्वेवं देवीमञ्चति देवञ्चडित्यत्र 'विष्वग्देवयोश्चट्टे'रित्यनेन देवीशब्दावयवटेरञ्चादेशो न स्यात्, अवयवषष्ठीविषयेऽप्यस्याः प्रवृत्तेर्देवपदीयनिर्दिश्यमानावयवटेरेवाञ्चतौ परे अञ्चादेशेन देवीशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वाभावात्; यद्यपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया देवग्रहणेन देवीशब्दस्यापि ग्रहणात् षष्ठीप्रकृतिर्देवशब्दः, तज्जन्योपस्थित्यविषयताश्रयत्वं देवीशब्दस्य, परं स्वजन्योपस्थित्यविषयताश्रयो देवशब्दः, तत्समभिव्याहृत ईकारः, तद्धटितत्वस्यैव सत्त्वात्; वर्णे स्त्रीप्रत्ययेतरत्वनिवेशे तु प्रकृते दोषाभावेऽपि अस्य स्त्री ई तस्या जरसौ ईजरसावित्यत्रापि समुदायस्य निर्दिश्यमानत्वापत्तिर्दुर्वारा, स्वजन्योपस्थित्यविषयताश्रयसमभिव्याहृतस्त्रीप्रत्ययेतरवर्णाघटितत्वात् इति चेत्—न, द्वितीयसम्बन्धस्थाने स्वजन्योपस्थित्यविषयताश्रयविशिष्टवर्णाघटितत्वस्य निवेशनीयत्वात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वसमभिव्याहृतत्व-

स्वप्रकृतिकस्त्रीप्रत्ययेतरत्वोभयसम्बन्धेन । देवीत्यत्र स्वजन्योपस्थित्यविषयताश्रयो देवस्तद्विशिष्टत्वमिकारस्य नास्ति स्वसमभिव्याहृतत्वेऽपि स्वप्रकृतिकस्त्रीप्रत्ययेतरत्वाभावात् । ईजरसावित्यत्र चेकारस्य तद्विशिष्टत्वेन न दोषः ।

नन्वेवमपि जराया जरा जराजरा, जराजरसावित्यत्रोपस्थित्यविषयताश्रयः पूर्वो जराशब्दः, तद्विशिष्ट उत्तरजराजकारः तदघटितत्वाद्दुत्तरस्य निर्दिश्यमानत्वाभावः ; न च द्वितीयसम्बन्धस्थाने स्वजन्योपस्थित्यविषयताश्रयावधिकपूर्ववर्णाघटितत्वसम्बन्धस्य निवेशाद्दुत्तरस्य निर्दिश्यमानत्वमक्षतमिति वाच्यं, त्रिशब्दादाचारक्विवन्तात् कर्तरि क्विपि तुकि आमि त्रितामित्यादौ उपस्थित्यविषयताश्रयस्त्रिशब्दः तदवधिकपूर्वो वर्ण उदासीनः तदघटितत्वं त्रिदित्यस्येति तस्य निर्दिश्यमानत्वेन त्रयादेशापत्तेः ; अथ स्वजन्योपस्थित्यविषयताश्रयत्व-स्वजन्योपस्थित्यविषयताश्रयविशिष्टवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन पष्ठीप्रकृतिविष्टत्वन्तत्त्वम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वावधिकपूर्वत्व-स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन, जराजरसौ निर्जरसावित्यादौ समुदायस्य व्याघ्रपात्पद इत्यादौ पूर्वपाच्छब्दस्य च तत्त्वाभावाय पूर्वत्वनिवेशः, त्रितामित्यादौ तदभावायोद्देश्यताघटितो द्वितीय इति सर्वमवदातम् ; नन्वेवमपि प्रतिपिञ्चतीत्यादौ नुम्बिशिष्टस्य तन्मध्यपतितन्यायेन सिचत्वेऽपि सिज्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयो नुम् तदघटितत्वेन निर्दिश्यमानत्वाभावात् पत्वानापत्तिरिति चेत्— न, सम्बन्धघटकद्वितीयसम्बन्धस्थाने स्वसमभिव्याहृतत्वस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वस्य निवेशनीयत्वात्, नुमः सिचसमभिव्याहृतत्वविरहात् पूर्वपरयोरेव समभिव्याहृतपदार्थत्वादिति चेत्— मैवम्, यतो व्याघ्रपदः सुपद इति समुदाये उपस्थित्यविषय-

ताश्रयपरपाच्छब्दावधिकपूर्ववर्णघटितत्वेन पूर्वस्य पदादेशाभावापत्त्याऽव्यवहितपूर्वत्वं सम्बन्धघटकं वक्तव्यम् । तथा चास्तात्वाकालकं स्नात्वाकालकं कृत्वा स्नात्वाकालकीकृत्येत्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्स्नात्वाकालक इत्यत्र समासः, पश्चाच्चव्यन्तस्य गतित्वात् 'कुगतिप्रादय' इति समासे पूर्वक्त्वाप्रत्ययस्यापि 'समासे नञ् पूर्वे'त्यत्रत्यपष्टीप्रकृतिक्त्वाविशिष्टत्वान्निर्दिश्यमानत्वेन ल्यवादेशापत्तिर्यतः स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वमप्यस्ति, स्वजन्योपस्थितीयविषयताश्रयः परस्तदव्यवहितपूर्ववर्णाघटितत्वेन तद्विशिष्टवर्णाघटितत्वञ्चास्ति । ननु स्नात्वाकालिक इत्यादौ ल्यपोऽभावाय 'स्नात्वाकालकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य' इत्यनेन भाष्यवार्तिकेनैवात्रापि वारणं, समासान्तरघटकत्वेऽपि स्नात्वाकालकत्वाविशेषादिति चेत्—न, वार्तिकप्रत्याख्यानानायानञ्पूर्वपदकस्य क्त्वान्तसमासस्य ल्यवित्यर्थस्य भाष्यकृताश्रयणात् । अतएव 'स्नात्वाकालकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य' इत्युक्त्वा तदन्तर्निर्देशात्सिद्धमित्युक्तम् । तथा च प्रत्याख्यानपक्षे पूर्वक्त्वाप्रत्ययस्यापि ल्यवापत्तिः, क्त्वान्तसमासावयवक्त्वापदीयनिर्दिश्यमानस्य ल्यवित्यर्थात् ।

अत्रोच्यते—आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदेनानभिधानमेवास्य, किञ्च मयूरव्यंसकादौ समासार्थं स्नात्वाकालक इति निपातनमवश्यं कर्तव्यं, तेनैव ल्यवभावोऽपि भविष्यति ।

यत्तु—स्नात्वाकालकेति समासप्रयोज्यस्यैव ल्यपोऽभावो निपातनाद्भविष्यति, न स्नात्वाकालकीकृत्येतिसमासप्रयोज्यस्यापीति—तन्न, तादृशविशेषाश्रयणाभावेऽपि बाधकाभावात् । अतएव युधिष्ठिरपुत्र इत्यत्र सप्तम्या विशिष्टसमासप्रयोज्योऽपि 'हलदन्तात्सप्तम्या' इति न लुक् । अनञ् इति पर्युदासादव्ययपूर्वपदात्परस्य तत्रो ल्यवित्यर्थाद्वा ल्यवभावः । तदुक्तं भाष्ये—'समासनिपातनाद्वा, अवश्यमत्र समासार्थं निपातनं कर्तव्यं, तेनैव यत्नेन

ल्यवपि न भविष्यति अनञो वा परस्य अथवा , अनञः परस्य ल्यपा भवितव्यमित्यादि ।

यत्तु — ‘मयूरव्यंसकादयश्चे’तिचकारेणैतद्विहितसमाससंज्ञकानां समासान्तरे न प्रवेशः, अतएव परमाश्च ते मयूरव्यंसका इतिवाक्यमेवेति स्नात्वाकालकघटितसमासस्यासाधुत्वात्तत्रप्रयोग इति—तत्र, सजातीये कर्मधारय एव तेनाप्रवेशबोधनात् । अतएव प्रत्ययमात्रग्रहणे इत्यादिग्रन्थकृतप्रयोग उपपद्यते । किञ्च ‘अन्त्यवाधेऽन्त्यसंदेशस्ये’तिपरिभाषयापि पूर्वस्य क्तवो ल्यवभावः, न च प्रकृते नान्त्यस्य बाधः, न वान्त्यसंदेशस्याऽऽकारविनिर्मुक्तस्य क्त्वितिसमुदायस्य प्राप्तिरिति वाच्यम्, अन्त्यप्रदेन वर्णस्यैव विवक्षितत्वात् । तथा चान्त्यवर्णपर्याप्तोद्देश्यताकार्याप्रयोजके शास्त्रे अन्त्यसंदेशस्येत्यस्योपस्थिरिति परिभाषार्थः । अन्त्यसंदेशस्येत्यस्य नाभेदेन निर्दिश्यमानविशेषणत्वम्, अपि तु आदेशे एवैकत्र द्वयमित्तिरीत्याऽन्वयः । तथा चानन्पूर्वपदकस्य क्तवान्तस्य समासस्यावयवो यः क्त्वापदीयनिर्दिश्यमानस्तत् स्थानिकत्वविशिष्टः सन् अन्त्यसंदेशस्थानिको ल्यविति बोधः । अन्त्यसंदेशस्य स्थानिता चापर्याप्त्या तथा च तथा ल्यंप् भविष्यति यथा निर्दिश्यमानान्त्यसंदेशोभयस्थाने स्यात् । स चान्त्यक्त्वाप्रत्ययस्य ल्यवादेशे एषेति न पूर्वस्यादेशः । किञ्च षष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वं तत्त्वम्, तत्र वैशिष्ट्यनियामकद्वितीयसम्बन्धस्थाने स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताविशिष्टवर्णाघटितत्वं निवेशनीयम् । वैशिष्ट्यञ्च वर्णे स्वानाश्रयत्व-स्वाश्रयसमभिव्याहृतत्वोभयसम्बन्धेन । स्नात्वाकालकीकृत्येत्यत्र क्तवान्तसमासस्य ल्यवित्यर्थे क्त्वापदीय-शाब्दबोधीयविषयतायास्समासान्ते क्त्वाशब्दे एव सत्त्वेन, तदनाश्रयत्वस्य तदाश्रयसमभिव्याहृतत्वस्य च पूर्वक्त्वाप्रत्ययघटकवर्णे सत्त्वेन, तद्वटितत्वस्यैव पूर्वस्मिन् सत्त्वेन न पूर्वस्य निर्दिश्यमानत्वम् । व्यात्रपदः सुपद् इत्यत्र ‘पादः पदि’तिसूत्र-

घटकपाच्छब्दप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताया एकस्या एवोभयत्र सत्त्वेन स्वानाश्रयत्वस्य पाच्छब्दावयवे अभावेनोभयत्र निर्दिश्यमानत्वोपपत्तिः, अवच्छेदकभेदेनैव विषयताया भेदात् । अतएव सजुषस्तजुषौ सजूस्सजुषौ ताभ्यां सजूस्सजूभ्यामित्यत्रोभयत्र निर्दिश्यमानत्वसिद्धिः, 'ससजुषो रु'रित्यस्य सजूशब्दान्तपदस्य रुरित्यर्थेन पदनिष्ठविशेष्यतानिरूपितायाः सजूशब्दत्वावच्छिन्नायाः शाब्दीयविषयताया एकस्या एवोभयत्र सत्त्वादवच्छेदकस्योभयत्रैकस्यैव सत्त्वेन विषयताभेदे मानाभावात् । न च अपि-बदित्यादावर्थवत्त्वावच्छिन्नविषयतया संकुचितायाः पात्वावच्छिन्नविषयताया आगमविशिष्टे एव सत्त्वं; न तु तद्रहिते, तस्यानर्थकत्वात्; ततश्च शाब्दबोधीयविषयताविशिष्टोऽकारो न भविष्यतीति तादृशविषयताविशिष्टवर्णाघटितत्वेन उपस्थित्यविषयताश्रयत्वेन च विशिष्टस्यापि निर्दिश्यमानत्वापत्तिरेवमागमस्थले सर्वत्र बोध्यमिति वाच्यम् ; स्वजन्योपस्थित्यविषयताश्रयनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयाघटितत्वरूपतृतीयसम्बन्धस्यापि स्वतन्त्रस्य निवेशेनादोषात् । न वा प्रतिषिद्धतीत्यत्र तादृशविधेयताश्रयनुमघटितत्वेन दोषावसरः, तादृशोपस्थित्यविषयताश्रयविशिष्टवर्णाघटितत्वस्य विवक्षितत्वात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वसमभिव्याहृतत्व-स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वोभयसम्बन्धेन, नुमस्समभिव्याहृतत्वाभावात् । एवञ्च यदागमपरिभाषा निष्फलेति विभावयन्तु सुधियः ।

परे तु—पचमान इत्यादौ 'तास्यनुदात्तेर्दि'ति स्वरार्थं ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमार्थञ्च परिभाषावश्यकत्वमेव, अकारान्तोपदिश्यमानत्वस्य गुणत्वस्य चाल्मात्रवृत्तिधर्मघटितत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेरिति वर्णाग्रहणे न प्रवर्त्तत इत्येतत्खण्डनखण्डनावसरे विस्तरेण प्रतिपादितमिति तत एव द्रष्टव्यमित्याहुः ।

ननु स्थानेद्विर्वचनरूपपदद्वित्वे जराजरसावित्यादौ स्थानिव-

द्भावेन समुदायस्यापि जरात्वात् शाब्दबोधीयविषयताया उत्तर-
जराशब्दे इव समुदायेऽपि तस्या एव सत्त्वेन पूर्वजराऽऽकारस्य
तादृशविषयताश्रयावधिकपूर्वत्वेऽपि स्वानाश्रयत्वाभावेन विषय-
ताविशिष्टत्वाभावेन विशिष्टवर्णाघटितत्वेन समुदायस्यादेशापत्तिः;
नन्वयं प्रयोगो न सम्भवति, हलङ्यादिलोपे जरेतिपदस्य समुदाय-
स्थानस्तमितावयवकत्वेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वेन समासग्रहणनि-
यमेन स्थानिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वाच्च प्रातिपदिकत्वाभावात्ततो
विभक्त्युत्पत्त्यसम्भवात्, न च तस्य कृतद्वित्वस्य परमादिना
समासं कृत्वा एकशेषेण परमजराजरा औ इत्यादौ दोष
इति वाच्यं, यत्किञ्चिन्निरूपितव्याप्यताया एव वीप्सापदार्थतया
वीप्सितस्य व्यापके अन्वयनियमेन परमादिनाऽसामर्थ्येन
समासाप्राप्तेरिति चेत्—न, अतिशयिता जराजरा अतिजराजरा
इत्यत्र अत्यर्थातिशयं प्रत्येव वीप्सितत्वेन तत्रैवान्वयेन समासस्य
द्वित्वस्य चोपपत्त्या पश्चादेकशेषे, अतिजराजरासाविति प्रयोग-
स्थोपपादनसम्भवात्; इति चेत्—मैवम्, समुदायादेशस्यैवेष्टत्वात् ।
न च तत्र विशिष्टस्य नेष्यत आदेशः अतएव 'जराया' इति सूत्रे
प्रातिपत्तिलाघवाय जराया असुङ् न कृतः, 'त्रेस्त्रय' इति त्रेर्यङिति
न कृत इति शेखरकृतोक्तं सङ्गच्छते, अन्यथा पदद्वित्वस्थले
समुदायस्य जरसादेशे अतिजरसाविति असुङादेशेऽतिजराजरासा-
विति, एवं पदद्वित्वस्थले समुदायस्य त्रयादेशेऽतित्रयाणामिति,
असुङादेशेऽतित्रियाणामितिप्रयोगभेदरूपदोषसत्त्वे लाघवपर्य-
न्तानुधावनस्य ग्रन्थकृतोऽसङ्गत्यापत्तेरिति वाच्यं, पदद्वित्वस्थला-
पर्यालोचनेनैव तद्ग्रन्थस्य सत्त्वात्, त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तस्य
पदस्य द्वित्वे स्थानित्वेन त्रय इति तदादेशस्य त्रयः त्रयः इति
समुदायस्य स्थानिवद्भावेन त्रिशब्दत्वालाभाच्च । न चाश्वचनं
साकच्कार्थम्, इमोऽऽ इत्येव सिद्धे कादेशः साकच्कार्थे इति भाष्या-
दिग्रन्थविरोधः पदद्वित्वस्थले फलभेदादिति वाच्यं, साकच्कार्थः

नन्वेवमुदस्थादित्यादौ 'उदः स्थास्तम्भोःपूर्वस्ये'ति

मित्यस्य पदद्वित्वस्याप्युपलक्षकत्वात्, अन्तरङ्गत्वात् कादेशे कृते
द्वित्वप्राप्त्या समुदाये स्थानिवद्भावेन किम्-शब्दत्वालाभाच्च ।
'पादः पदि'तिसूत्रेणोपधाया ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्, अन्यथा द्विपदः
पश्येत्यादौ समुदायस्यादेशापत्तिर्न वक्तव्यं, निर्दिश्यमानस्यैवा-
देशादित्यर्थकभाष्यविरोधः, पदद्वित्वस्थले व्याघ्रपात्पद इति
ह्रस्वपक्षे निर्दिश्यमानस्यादेशपक्षे च व्याघ्रपद इति फलभेदात्—
इत्यपि न वाच्यम्; वार्तिकस्य द्विपद इत्यादौ समुदायादेशाभा-
वरूपं यत् प्रयोजनं तस्य निर्दिश्यमानपरिभाषया अन्यथासिद्धि-
प्रतिपादनमात्रपरं हि तद्भाष्यं, न तु ह्रस्वकरणे दोषो नास्तीत्यत्र
तात्पर्यं तद्भाष्यस्येतिकल्पनात् । तथा च द्विपद इत्यादौ विशिष्टस्य
निर्दिश्यमानत्वाभावेनादेशाप्राप्तेः, पदद्वित्वस्थले दोषाच्च ह्रस्वत्वन्न
वक्तव्यमिति फलति । अतएव व्याघ्रपाच्छब्दाण्णिजन्तात् क्विपि
णिलोपटिलोपयोः शसि निर्दिश्यमानस्य पदादेशे व्याघ्रपदः,
ह्रस्वे व्याघ्रप इतिफलभेदोद्भावनमपि न युक्तं; तत्र दोपस्यैव
सत्त्वात्, णिलोपस्य स्थानिवद्भावेऽपि तत्पूर्वभागस्य पाच्छब्दान्त-
भत्वानपायात् सूत्राप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात्, बहुव्रीहावेव कृत-
समासान्तत्वेन तत्र च समासैकदेशस्य वीप्सितत्वासम्भवाच्च,
भाष्यप्रामाण्यात् तादृशलक्ष्याणामनभिधानकल्पनाच्च । एतेन
निरुक्तदोषैः पदद्वित्वस्थले विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वं नैवेष्यत
इति केनचिदुक्तन्त्वविचाररमणीयम्; 'येन विधि'-'यदागम'
इत्युभयबोधितस्थानित्वप्रतिषेधमात्रफलिका निर्दिश्यमानपरिभाषे-
त्यस्य 'अनया परिभाषया येन विधिरितिसूत्रे'त्यादिवक्ष्यमाण-
ग्रन्थकारोक्त्या स्पष्टं लाभादिति दिक्, निर्जरसावित्यादौ जरेति
ह्रत्वान्तस्य स्थानिवद्भावेन जरात्ववत् पदद्वित्वस्थलेऽपि स्थानि-
वद्भावेन विशिष्टस्य जरात्वसत्त्वेन वैषम्ये वीजाभावाच्च ॥ ११ ॥

पूर्वसर्वर्णापत्तिरत आह—

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ १२ ॥

नन्वेवमुदस्थादित्यादाविति । यदागमपरिभाषायाः स्वीकारे
अस्थेत्यस्यापि तथा स्थात्वादिति भावः । सत्याञ्चास्यां निर्दिश्य-
मान एवोदःपरत्वस्यान्वयेनोदस्थादित्यत्राकारेण व्यवधानान्न
दोष इति बोध्यम् । ननूदस्थेतिसूत्रे लुप्तपष्ठन्तसकारस्य
प्रश्लेषेणोदः परस्य स्थास्तम्भसम्बन्धिसकारस्येत्यर्थेन न दोष इति
चेत्—उदस्थादिति निर्जरसावित्यस्योपलक्षणं, तत्र तदन्तविधिना
समुदायस्य जरसादेशापत्तिः । न च जराया इत्यादेरपि अङ्गस्ये-
त्यवयवपष्ठ्याऽजादिविभक्त्यव्यवहितपूर्वस्याङ्गावयवस्य जराश-
ब्दस्य जरसित्यर्थेन न दोषः, न च सम्भवति सामानाधिकरण्ये
वैयधिकरण्यस्यान्याव्यत्वान्नैवमिति वाच्यम्, सत्यामपि परि-
भाषायां जराशब्दान्ताङ्गावयवस्य निर्दिश्यमानस्येत्यर्थेन वैयधि-
करण्यान्वयस्यावश्यकत्वात् इति वाच्यं; तावताप्याचारक्विच-
न्तप्रकृतिककर्तृक्चिचन्तत्रितशब्दादामि त्रितामित्यादौ यदागमन्या-
थेन त्रित्शब्दस्य त्रिशब्दत्वात् आमव्यवहितपूर्वत्वाच्च विशिष्टस्या-

१ न दोष इति बोध्यमिति । न च लुङ्लृङ्लुङामिति न्यासे लुङाश-
न्तानामङ्गागम इत्यर्थे लुङाचन्तप्रहणेन अङ्विशिष्टस्य ग्रहणेऽपि स्याग्रहणेन
अङ्विशिष्टस्याग्रहणान्न दोष इति वाच्यम्; वीधातोर्लृटि प्रथमपुरुषप्रबहुवचने
लावस्थायामडितिपक्षे इयटं बाधित्वा अनेकाच्चाद्यणि अव्यन्तितिप्रयोगे
अङ्विशिष्टधातावद्गत्वातिदेशाभावेन यणनापत्तेः, प्रययदादित्यत्र अङ्विशिष्टे
दात्वातिदेशाभावे घुमंशानुपपत्तेश्च । न च सत्यामपि परिभाषायामुदःपरीभूत-
स्यावयवनिर्दिश्यमानस्येत्यर्थे दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्, 'सम्भवति मामा-
नाधिकरण्य'इतिन्यायेन उदःपरीभूतनिर्दिश्यमानस्थाशब्दस्येत्यर्थे दोषाभावान् ।

देशापत्तेः । न च यदागमपरिभाषाया लक्षणाग्राहकत्वेन त्रिशब्दस्य त्रिशब्दविशिष्टे लक्षणया त्रिशब्दादुपस्थितत्रिशब्दविशिष्टैकदेशे त्रिशब्दे एवाऽऽमव्यवहितपूर्वत्वस्यान्वयेनाऽऽमव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टो यस्त्रिशब्दस्तद्विशिष्टस्य त्रयादेश इत्यर्थेन न दोष इति वाच्यम्, अपिबदित्यत्र तावताप्यनिस्तारात् परिभाषाया आवश्यकत्वात् ।

१ लक्षणाग्राहकत्वेनेति । 'कासप्रत्ययादि'तिसूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय 'कास्यनेकाच इति वक्तव्यमिति'वार्तिककरणेन एकाच्च्य आचारकिपोऽनभिधानेन त्रितामितिप्रयोगस्य अनभिधानत्वमपि बोध्यम् ।

२ परिभाषाया आवश्यकत्वादिति । इदञ्चिन्त्यम्, 'पाप्राध्मेत्यत्र वकारप्रश्लेषेण घादिघ्राधातोः जिघ्रादेशविधाने तत्साहचर्यादनतिदिष्टस्यैव पाधातोर्ग्रहणेनापिबदित्यत्र दोषाभावात् । न च सुपात्पदः विश्ववाङ्मूह इत्यादि परिभाषाफलमिति वाच्यम्, 'पादः पदि'तिशास्त्रस्य भपदेनाजादिप्रत्ययाक्षेपात् अजादिप्रत्ययपरकाव्यवहितस्याङ्गावयवस्य पादः पदित्यर्थे 'वाहळुडि'तिशास्त्रस्य उक्तयुक्त्या अजादिप्रत्ययपरकाव्यवहितस्य भसंज्ञकाङ्गावयवस्य वाहळुडित्यर्थे च दोषाभावात् । स्नात्वाकालकीकृत्येति च मयूरव्यंसकादौ निपातनात्सिद्धम् । न चारुदितामित्यत्र 'रुदादिभ्यः' इति तस इटि कृते निर्दिश्यमानपरिभाषयैव तस्मात्त्रस्य तामादेश इति वाच्यम्, इटो वहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन प्रागेव तामादेशेनादोपात् । न च परिभाषासत्त्वे रमायामित्यादौ याटा व्यवधानात् रमायामित्यत्र डेगामोऽप्राप्तौ अनवकाशत्वमूलकेन 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन आमा याटो चाधेऽपि पुनर्याट्'सिद्धिः, परिभाषाऽभावे तु यदागमपरिभाषया याड्विशिष्टस्य डित्त्वातिदेशेन याटिकृते चारितार्थ्यसत्त्वेन तक्रन्यायेन याटो वाधे पुनर्याट् न स्यादिति वाच्यम्; 'डेरामि'त्यनेन नीसाहचर्यादनतिदिष्टस्यैव डेराम्बिधानेन रमायामित्यत्र कृते चारितार्थ्यविरहेण तक्रन्यायस्याप्रवृत्तौ दोषाभावात् । न च सर्वस्यै इत्यादौ स्याड्विशिष्टस्य स्माभादेशापत्तिः, स्याड्विधानसामर्थ्यात् । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वे'ति विकल्पपक्षेऽपि न चारितार्थ्यम्, 'डेर्य' इत्यादीनां प्रवृत्तेर्द्वारत्वादिति विभावनीयम् ।

‘षष्ठी स्थाने योगा’ इति सूत्रमावर्तते, तत्र द्वितीयस्या-
यमर्थः—पष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणसजातीयमेव निर्दि-

सूत्रकारमते—पष्ठ्याः स्थानपदार्थानुयोगिकसम्बन्धार्थक-
त्वाय सूत्रस्यावश्यकत्वेनावृत्त्या द्वितीयार्थमाह—‘षष्ठीस्थाने यो-
गे’तिसूत्रमावर्तत इत्यादिना । भाष्यमते तु—राज्ञः पुरुष इत्या-
दौ पदान्तरसमभिव्याहारात् पष्ठ्याः स्वत्वार्थकत्वस्येव ‘इको
यणची’त्यादावपि यणादिपदसमभिव्याहारादेव पष्ठ्याः स्थानार्थ-
कत्वात्लाभात् ‘षष्ठी स्थाने’तिसूत्रं निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यर्थकमेव,
तन्मते आवृत्तेर्नोपयोगः । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणादाह—
पष्ठ्यन्तमिति । ननु पष्ठ्यन्तं जराया इति समुदायः, न तस्य स्था-
नेन योग इति चेत्—न, अन्तशब्दस्य परसमीपबोधकतया षष्ठी
अन्तः परसमीपो यस्येत्यतद्गुणसम्बिज्ञानवहुव्रीहिणा षष्ठीप्रकृति-
रूपार्थस्य लाभात् । वस्तुतस्तु—सूत्रे यतस्सेत्यध्याहारेण यतः षष्ठी
सा स्थाने योगेत्येवार्थः सम्यक्, पष्ठ्यन्तं-स्थानेयोगेत्यनयोरभेदे
समानलिङ्गकत्वस्यौचित्यात्, ‘प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमि’त्येतल्ल-
ब्धस्यान्तपदस्य परसमीपबोधकत्वेऽतद्गुणसम्बिज्ञाने चातिप्रस-
ङ्गात्, निर्दिश्यमानस्येत्यध्याहारस्यानुपयोगाच्च । निर्दिश्यमानमि-
ति । इदमध्याहारलब्धम् । ननु षष्ठीप्रकृतिः सूत्रे उच्चार्यते,
न तस्या स्थाने, अपि तु तद्वोधस्येत्यत आह—उच्चार्यमाणस-
जातीयमेवेति ।

ननु सूत्रे उच्चार्यमाणस्यादेशासम्भवादाह उच्चार्यमाणसजा-
तीयमेवेतीति केनचिदुक्तं न युक्तं, पष्ठ्यन्त्या असङ्गतेः । उच्चार्य-
माणमित्यसङ्गतमित्यत इति शेषेण कथञ्चित् लापने तु न विद्वेषः ।
एवकारेण सूत्रे उच्चार्यमाणस्य व्यावृत्तिः । साजात्यञ्च समानानु-
पूर्वाकत्वेनेति बोध्यम् । ननु अयोगवादानां वर्णसमाम्नाये पाठा-

निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसम्बन्धेन

भावे विसर्गस्याल्लाभावेन 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यस्याप्रवृत्तौ विसर्जनीयस्य स' इत्यनेन पदाधिकारात्तदन्तविधिना विसर्जनीयान्तस्य पदस्य सत्त्वमित्यर्थकेन, वृत्तस्तत्रेत्यादौ समुदायस्थानिकसत्त्वापत्तेः निर्दिश्यमानपरिभाषया वारणपरभाष्यासङ्गतिः, विन्दुद्वयात्मकविसर्गस्य विसर्जनीयपदसजातीयत्वाभावात्; किञ्च 'तदोस्सस्सावनन्त्ययो'रित्यत्र 'त्यदादीनाम' इत्यतस्त्यदादिपदसम्बन्धेनाङ्गाधिकारेण च 'त्यदाद्यन्तं यदङ्गन्तदवयवस्य त्यदादिपदीयनिर्दिश्यमानस्य योऽवयवोऽनन्त्यस्तकारो ढकारश्च तस्य सत्त्वमित्यर्थः, अत्तएवातिस इत्यादावादितकारस्य न सत्त्वं, तस्य त्यदादिपदीयनिर्दिश्यमानावयवत्वाभावात्; तत्र तच्छब्दस्य त्यदादिपदसजातीयत्वाभावेन निर्दिश्यमानत्वाभावं; न वा तस्य स्थानेन योगः, अपि तु तदवयवस्यैव; इत्यत आह—निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वेति, पष्ठीप्रकृतिजन्यप्राथमिकोपस्थितीयविषयताश्रयावयवमेवेत्यर्थः । ननु तर्हि पष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीयविषयताश्रयस्य निर्जरसावित्यादौ जरशब्दस्य स्थाने योगो न स्यात्, अपि तु तदवयवस्यैवेति चेत्—न, व्यपदेशिवद्भावेन स्वस्यापि स्वावयवत्वात् वृत्तप्रचलन्यायेन समुदाय एवादेशप्रवृत्तेः । यद्वा पष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीयविषयताश्रय एव स्थानेन युज्यते, परन्तु स्थानपष्ठीस्थले साक्षात् स्थानपष्ठीप्रकृत्यर्थान्वयवयवपष्ठीस्थले स्वावयवद्वारेति बोध्यम् ।

'निर्दिश्यमानावयवरूपमेवे'तिप्रतीकमुपादाय अयं भावः—सर्वा अपि सूत्रघटकपष्ठीप्रकृतयः साक्षात् स्वावयवमात्रघटितपरम्परया वा स्थानेन युज्यन्त इतिसूत्रार्थादिति केनचिदुक्तं न युक्तं, आगमशास्त्रघटकपष्ठीप्रकृतेस्तथात्वाभावात्, स्थानपष्ठीमात्रविषयकत्वे स्वावयवैत्याद्यसङ्गतेश्च ।

युज्यते न प्रतीयमानमिति तेनेदं सिद्धम् । न च 'अस्य च्वा'-
वित्यादौ दीर्घाणामादेशानापत्तिस्तेषां निर्दिश्यमानत्वाभावा-
दिति वाच्यं, जातिपक्षे दोषाभावात् । किञ्च 'न भूसुधियो'रिति

न प्रतीयमानमिति—द्वितीयोपस्थितीयविषयताश्रयो न स्था-
नेन युज्यत इत्यर्थः । 'येन विधि'सूत्रसहकारेण तदन्तस्य यदाग-
मपरिभाषासहकारेण सागमस्योपस्थितिर्हि स्वरूपोपस्थित्यनन्तरं
द्वितीयोपस्थितिरिति तदन्तस्य सागमस्य च स्थानित्वाभावः,
तथा च शास्त्रान्तरासहकारेण पृष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीयविषयता-
श्रयत्वन्निर्दिश्यमानत्वमिति फलति । ननु शालीभवति माली-
भवतीत्यादावाऽऽकारस्य 'अस्य च्वावि'तिसूत्रस्थापदेनाणुदित्सू-
त्रसहकारेणैवोपस्थितत्वान्निर्दिश्यमानत्वाभावेनेत्त्वानापत्तिरित्यत
आह—न चाम्य च्वावित्यादाविति । जातिपक्षे दोषाभावादिति ।
तस्मिन् पक्षे अपदस्थात्वजात्यवच्छिन्ने शक्तत्वेनाणुदित्सूत्रस्य प्रत्या-
ख्यानात् शास्त्रान्तरासहकारेणैव दीर्घस्याप्युपस्थितिरिति भावः ।

व्यक्तिपक्षेऽपि समाधानमाह—किञ्च न भूसुधियोरिति ।
सुधौ भुव इत्यादौ सुधियौ सुधिय इत्यादौ च दीर्घोकारेकारयो-
र्व्यक्तिपक्षे 'ओः सुपी'त्यत्रोपदेन 'एनरेकाच'इत्यत्रोपदेन ग्रहण-
कशास्त्रसहकारेणैवोपस्थितत्वेनानिर्दिश्यमानत्वाद्यणोऽप्राप्तौ 'न
भूसुधियोरि'तिनिषेधसामर्थ्यादुक्तलक्षणे शास्त्रान्तरपदे ग्रहणक-
शास्त्रातिरिक्तत्वेन सङ्कोच इति बोध्यम् । इदमुपलक्षणं, शास्त्रा-
न्तरस्यापि कस्यचिद्भेदस्य निवेशयिष्यमाणत्वात् । यत्तु केन-
चित् भूसुधीशब्दयोर्नपुंसकह्रस्वत्वे चारितार्थमुक्तं—तत्र यु-
क्तम्, तत्र गणपेक्षया परत्वेन नुम एव प्रवृत्तेः । यदपि तत्रैव ते-
नोक्तं दीर्घभूशब्दसाहचर्येण दीर्घान्तमुधीशब्दस्यैव तत्र सत्त्वेन
तत्रेयङ्निर्देशासद्गत्या ज्ञापनमिति—तदपि न, तन्निर्देशेनानित्य-

साहचर्यपरिभाषानाश्रयणस्यापि ज्ञापनसम्भवात् । न च भवति यत् कुलम् तद् भुकुलं परमं भुकुलं ययोस्तौ परमभुवावित्यादौ चारितार्थ्यम्, न च परमस्य गतिकारकेतरत्वान्न यण् तत्र प्राप्नोति, 'गतिकारकेतरपूर्वस्य यण् नेष्यत' इति निषेधात्, एवं परमसुधियावित्यत्रापि बोध्यमिति वाच्यम्, तथापि आ भवति आ संध्यायति यत् कुलन्तदाभु आसंधि, आ आभु आ आसंधि ययोः तौ आभुवौ आसंधियावित्यादौ परादिवद्भावेन गतिपूर्वपदकत्वस्यैव सत्त्वेन यणः प्राप्तेस्तन्निषेधाय चारितार्थ्यात् इति वाच्यम्; ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्ये'त्यनेनाचपदीयनिर्दिश्यमानस्यैव ह्रस्वत्वेन दीर्घस्याचपदीयनिर्दिश्यमानत्वाभावेन ह्रस्वत्वाप्राप्तेः । तस्माज्ज्ञापकत्वं युक्तमेवेति दिक् । तथा च ग्रहणकशास्त्रातिरिक्तशास्त्रासहकारेण षष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वन्तत्त्वमिति बोध्यम् । न च जरारूपषष्ठीप्रकृत्या 'स्वरूप'शास्त्रसहकारेणैव जराशब्दस्योपस्थितत्वेन तस्यापि निर्दिश्यमानत्वानापत्तिः, एवं निर्जरसावित्यादावपि स्थानिवत्सूत्रसहकारेणैव जरशब्दस्योपस्थितत्वम्, एवं देवीमञ्जति देवद्रव्यद्वित्यादौ 'विष्वग् देवयो'रित्यत्रत्यदेवपदेन प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीत्येतत्सहकारेणैव देवीशब्दस्योपस्थितिरिति तेषामप्यनिर्दिश्यमानत्वापत्तिः, 'किमः क' इत्यत्रत्यकिम्पदीयनिर्दिश्यमानत्वमकञ्चिद्विशिष्टककिमशब्दस्य न स्यात् तन्मध्यपतितन्यायसहकारेणैवोपस्थितत्वादिति वाच्यम्; अणुदित्सूत्रातिरिक्तत्वस्यैव 'स्वरूप'-'स्थानिवत्'-'प्रातिपदिकग्रहणे'-'तन्मध्यपतितै'तदतिरिक्तत्वस्यापि शास्त्रे निवेशनीयत्वात् ।

वस्तुतस्तु—'येन विधिः'-'यदागमा' इत्येतच्छास्त्रद्वयासहकारेण षष्ठीप्रकृतिजन्योपस्थितीयविषयताश्रयत्वन्तत्त्वम् । अतएव 'अनया च परिभाषया येन विधिरिति सूत्र' इत्यादि वक्ष्यते मूले । यत्पदघटितत्वेन बोधयोः प्रवेशः । यद्यपि भाष्ये यदागमपरिभाषाया यत्पदघटितत्वन्नास्ति तथापि यत्पदं प्रवेश्य तथा

वक्तुं शक्यते ।

नन्वेवं जराया जरा जराजरा ततो द्विवचने जराजरसावित्यादौ पूर्वस्यापि जराशब्दस्य निरुक्तनिर्दिश्यमानत्वापत्तिः; न च विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वस्य निर्दिश्यमान एवान्वयान्नादेशापत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्ययस्याङ्गांशे एवान्वयस्य शेखरकृता व्यवस्थापनात्, 'पादःपदि'तिसूत्रे निमित्तस्यानुपोदानेन व्याघ्रपात्पद इत्यादौ गतिविरहाच्च, स्वमते आक्षिप्तस्य शाब्दबोधे भानाभावाच्च, संज्ञासूत्राणां पदैकवाक्यतयान्वयावोधाच्च; इति चेत्—न, स्वजन्योपस्थितिविषयताश्रयत्व-स्वजन्योपस्थितोपस्थितोपस्थितविषयताश्रयसमभिव्याहृतवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन पष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वन्तत्त्वमित्याशयात् । विस्तरणं पूर्वंपरिभाषायामेवोक्तमिति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

यत्तु—पष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वं तत्त्वं, वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयत्वाश्रयत्व-स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयाघटितत्वोभयसम्बन्धेनेत्युक्तम्—तन्न, पदद्वित्वस्थले विशिष्टस्यादेशानापत्तेः । विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वाभाव एवेप्यत इति तु पूर्वपरिभाषायामेव खण्डितम् ।

१ चिस्तरणेति । तथा च पष्ठीप्रकृतिविशिष्टत्वं निर्दिश्यमानत्वमिति निर्गलितम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वजन्योपस्थितोपस्थितविषयताश्रयत्व-स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताविशिष्टवर्णाघटितत्व-स्वजन्योपस्थितोपस्थितविषयताश्रयविशिष्टवर्णाघटितत्वैः । मध्यमसंसर्गवैशिष्ट्यं स्वानाश्रयत्व-स्वाश्रयसमभिव्याहृतत्वाभ्याम् । चरमसंसर्गवैशिष्ट्यं स्वसमभिव्याहृतत्व-स्वनिष्ठोद्देश्यतानिर्दिष्टावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वाभ्याम् । एतेन टवीमञ्चतीति देवदूद् जराया जरा जराजग तौ जराजरसौ निर्जरसौ व्याघ्रपदः सुपदः प्रतिपिञ्चति अपिबदित्यादौ न दोषः । आत्वाकालकीकृत्येत्यत्र शाब्दबोधीयविषयता समासान्तक्त्वाशब्दस्यैवास्ति, क्त्वान्तनमासस्य त्ववित्यर्थान् । मज्जुः मज्जूर्भ्यामित्यत्रैकैव शाब्दबोधीयविषयता उभयत्रेति न दोषः ।

अवशिष्टं विचार्यते । यदागमपरिभाषया आगमिर्वृत्तिधर्मस्य सागमे आरोपो बोध्यते, न तु शास्त्रघटकतत्तत्पदानां स्वशक्य-विशिष्टे लक्षणा, तत्तच्छास्त्राणामधिकार्थविषयकबोधजनकत्वेन तत्तत्पदजन्योपस्थितानामधिकलक्ष्यार्थविषयाणां कारणत्वेन च गौरवात् । ततश्च 'पात्राध्मे'त्यादिसूत्राणां विशिष्टरूपोपादान-सत्त्वादर्थवत्परिभाषयार्थवतः पाधातोः पिवादेशः, अर्थवत्स्त्रि-शब्दस्य त्रयादेशः, अर्थवतः स्थाशब्दस्य पूर्वसवर्ण इत्यर्थः । ततश्च अपिवत् त्रिताम् उदस्थादित्यादौ आगमिनोऽनर्थकत्वेनार्थवत्पा-त्वावच्छिन्नशाब्दबोधीयविषयताया अभावेन तद्घटितस्यापि सागमस्यापेत्यादेः स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयत्वेन पिवा-द्यादेशापत्तिर्वज्रलेपायते । स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयता अर्थ-वत्त्वासङ्कुचितैव गृह्यते सा चापिवदित्यत्रागमरहितेऽपि वत्तते तद्घटितत्वाद्विशिष्टस्य न निर्दिश्यमानत्वमित्यपि न युक्तम्, अर्थ-वत्त्वविषयतया निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयतानिरूपकवाक्या-र्थबोधीयविषयताया अर्थवत्त्वासंकुचिताया अप्रसिद्धेः ।

यदपि—पट्टीप्रकृतिविशिष्टत्वन्तत्त्वं, वैशिष्ट्यञ्च स्वजन्योप-स्थितियविषयताश्रयत्व-स्वविशिष्टवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन, तत्र वैशिष्ट्यं स्वजन्योपस्थितियविषयताश्रयाव्यवहितपूर्वत्व-स्वप्रयो-ज्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयान्तेतरत्वोभयसम्बन्धेन; अपिवत् निर्जरसावित्यादौ अकारस्य रेफस्य च स्वविशिष्टत्वेन समुदायस्य तद्घटितत्वेन पाजरयोश्चाघटितत्वेनानिर्दिश्यमानत्वनिर्दिश्यमान-त्वयोरुपपत्तिः; सजूस्सजूभ्यामित्यादौ पूर्वसजूशब्दसम्बन्धि-पकारस्योपस्थितियविषयताश्रयोत्तरसजूशब्दाव्यवहितपूर्वत्वेऽपि स्वप्रयोज्यशाब्दबोधीयविषयताश्रयपूर्वसजूशब्दान्तत्वस्यैव स-त्त्वेन तदितरत्वरूपद्वितीयसम्बन्धाभावात् तद्घटितत्वेऽपि पूर्वस्य निर्दिश्यमानत्वोपपत्तिः; न च स्नात्वाकालकीकृत्येत्यादौ पूर्ववत्त्वा-घटकाकारस्य स्वप्रयोज्योपस्थितियविषयताश्रयोत्तरत्वाऽव्यवहि-

तपूर्वत्वरूपप्रथमसम्बन्धाभावेन द्वितीयसम्बन्धसत्त्वेऽपि विशिष्ट-
त्वाभावात् तद्वदितत्वेऽपि पूर्वक्त्वाशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वापत्ति-
रिति वाच्यं, कृद्ग्रहणपरिभाषया कालकीकृत्वेतिसमुदायस्याप्यु-
पस्थितीयविषयताश्रयत्वात् ; त्रितामित्यादावपि न दोषः, स्वजन्यो-
पस्थितिविषयविशिष्टवर्णाघटितत्वस्यापि तृतीयसम्बन्धस्य निवेश-
नीयत्वात् ; तत्र वैशिष्ट्यं स्वसमभिव्याहृतत्व-स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरू-
पितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वोभयसम्बन्धेन ; आद्यसम्ब-
न्धनिवेशात् प्रतिपिञ्चतीत्यादौ न दोषः ; न च सुपदो व्याघ्रपद-
इत्यादौ 'पादःपदे'तच्छास्त्रीयपट्टीप्रकृतिजन्योपस्थितीया पाच्छब्दा-
न्तत्वावच्छिन्नापि विषयता, तदाश्रयः पूर्वदकारादिसमुदायोऽपि,
तदवधिकपूर्वत्वं द्वितीयसम्बन्धश्च पूर्वस्मिन् प्रकारे, तद्वदितत्वं
पूर्वपाच्छब्दे, इति तस्य निर्दिश्यमानत्वाभावादादेशानापत्तिरिति
वाच्यम्, उपस्थितीयविषयतां विहाय तत्स्थाने शाब्दबोधीय-
विषयताया निवेशनीयत्वात्, तस्याश्च तादृशसमुदाय अभावात् ;
इत्युक्तम्—तदपि न, पदद्वित्वस्थले विशिष्टस्य इष्टादेशानापत्तेः ।

अथ 'येन विधि'रितिसूत्रं यदागमपरिभाषा चेत्युभयं लक्ष-
णाग्राहकम्, आद्यं शास्त्रघटकस्याभेदेन विशेषणतात्पर्यकपदस्य
तदन्तत्वावच्छिन्ने, अन्त्या च तत्तच्छास्त्रघटकपदस्य स्वशक्यवि-
शिष्टे लक्षणां ग्राहयति ; वैशिष्ट्यञ्च स्वेतरत्व-स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरू-
पितावयवत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयेतरत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशि-
ष्टाघटितत्व-स्वघटितत्वोभयसम्बन्धेन ; ततश्च पट्टीप्रकृतिशक्यत्वं
निर्दिश्यमानत्वमिति निर्जरसावित्यत्र अपिचदित्यत्र च न विशि-
ष्टस्य तत्त्वमिति न दोषः ; 'प्रातिपदिकग्रहणे'—'तन्मध्यपतित'—
'स्थानिवत्'—'स्वरूप'मित्येतत् सर्वं शक्तिग्राहकमिति तत्सहका-
रेणोपस्थिते सर्वत्र निर्दिश्यमानत्वसिद्धिः ; जराया जरसौ जराज-
रसावित्यत्र पूर्वजराशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वेऽपि अजादिविभक्त्य-
व्यवहितपूर्वत्वाभावात् दोषः ; व्याघ्रपात्पदः स्नात्वा कालकी-

निषेधेन ग्रहणकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनान्न दोषः । इयङ्ङुवङ्ङोङ्ङित्त्वं त्विवर्णोवर्णान्तश्नुधातुभ्रुवामित्यर्थेन

कृत्येत्यादौ दीक्षितोक्तदिशा 'अन्त्यबाधे अन्त्यसदेशस्ये'तिपरिभाषया च न पूर्वस्यादेशापत्तिः ; पतिरिवाचरति पतित् वृषलः पतित् यस्याः सा वृषलपतित्, पूताः ऋतवो गया सा पूतक्रतुस्सा इवाचरति पूतक्रतुदित्यादौ 'विभाषा सपूर्वस्य'—'पूतक्रतोरैचे'तिसूत्राभ्यां पतिशब्दपूतक्रतुशब्दयोर्नकारैकारावादेशौ स्याताम्, आगमरहितयोरुक्तनिर्दिश्यमानत्वस्य सत्त्वादिति तु न वक्तव्यम्, सर्वस्मिन् परिष्कारे तद्दोषयोः साम्यात् तदर्थमुपायान्तरानुसरणस्यापेक्षणात् ; तथा हि पूतक्रतुदित्यत्रोपसर्जनत्वान्नकारः ; द्वितीये पतिशब्दे इकारस्यापि प्रश्लेषेणोकारान्तपतिशब्दस्यैव ग्रहणात् न नकार इति यदागमपरिभाषावतरणनिरूपणावसरे विस्तरेणाभिहितम् ; एवं नाभिरिवाचरति नाभिदित्यत्र नाभिनभञ्चेत्यस्याप्रवृत्तयेऽपि यतनीयमेवेति बोद्धव्यमिति चेत्—निर्दुष्टमेवेदमिति मैथिलवराः ।

इयङ्ङुवङ्ङोङ्ङित्त्वं त्विति । अयम्भावः—नियौ निय इत्यादौ अन्त्यादेशार्थमेवादेशे ङित्त्वं कृतमन्त्यादेशश्च य्वोरित्येतत्पदीयनिर्दिश्यमानस्यैव विधानेन सिद्ध एवेति ङित्त्वं व्यर्थमिति नाशङ्क्यम् , य्वोरिव धातोरपि धातुपदीयनिर्दिश्यमानत्वाद् वृक्षप्रचलन्यायेन तस्य प्राप्तादेशव्यावृत्त्यर्थन्तस्यावश्यकत्वादिति ।

नन्विदं न युक्तम्, 'जराया जरसन्यतरस्यामि'तिसूत्रस्य जराशब्दान्ताङ्गस्य जरसित्यर्थादङ्ङपदीयनिर्दिश्यमानताया निर्जरसावित्यत्र निर्जरशब्दे एव सत्त्वेनोक्तरीत्या समुदायस्यादेशापत्तिवारणाय पठ्यप्रकृतिविशिष्टत्वं निर्दिश्यमानत्वं वाच्यम् , वैशिष्ट्यञ्च च पूर्वोक्तं सर्वम् ; अपरञ्च स्वविशिष्टस्थानपठ्यप्रकृतिजन्योपस्थितीयविषयताश्रयाचटितत्वम् , तत्र वैशिष्ट्यं स्वभिन्नत्व-स्ववर्ति-

धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादन्त्यादेशत्वाय । रिङ् रिङोर्ङिच्चं तु

तशास्त्रघटकत्वोभयसम्बन्धेन; ततश्च निर्जरसमुदाये अङ्गरूप-
पष्ठीप्रकृतेः पूर्वोक्तसम्बन्धसत्त्वेऽपि स्वविशिष्टा प्रकृतिर्जरेति तत्र
स्वभिन्नत्वस्य, स्वघटितं 'जरायाः जरसन्यंतरस्यामि'तिसूत्रं तद्ध-
टकत्वस्य च सत्त्वात् तज्जन्योपस्थितीयविषयताश्रयो जरेति,
तदघटितत्वन्नास्तीति न निर्दिश्यमानत्वमिति न दोषः; एवमेव
प्रकृते धातुपदीयनिर्दिश्यमानत्वम्. नियावित्यादौ नीशब्दस्य
नास्ति, तत्र धातुरूपपष्ठीप्रकृतेः पूर्वोक्तसम्बन्धसत्त्वेऽपि नूतन-
सम्बन्धस्यासत्त्वात्; स्वं धातुस्तद्धिन्नत्वं चोरोस्ति स्वघटितं 'म-
चिष्णुधातुभ्रुवामि'तिशास्त्रं तद्धटकत्वमप्यस्तीति स्वविशिष्टा
पष्ठीप्रकृतिः यू इति, तज्जन्योपस्थितीयविषयताश्रय ईकारः तद-
घटितत्वाभावात्; इति चेत्—न, निर्दिश्यमानत्वलक्षणे पष्ठी-
प्रकृतिपदेनाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यत्वा-
प्रयोजिकाया एव ग्रहणेनाङ्गरूपायास्तस्या अग्रहणेन निर्जर-
सावित्यादौ दोषाभावेन नूतनसम्बन्धनिवेशस्यानावश्यकत्वमि-
त्याशयेन तद्ग्रन्थस्य सत्त्वात् । मुख्यत्वञ्चाभेदसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रकारत्वासामानाधिकरण्यमेव । अङ्गपदप्रयोज्यविशेष्यतायान्ता-
दृशप्रकारत्वासामानाधिकरण्यात् मुख्यत्वं, धातुपदप्रयोज्याया-
ञ्चाङ्गपदप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकारतासामानाधिकर-
ण्यान्न मुख्यत्वमिति विशेष इति बोध्यम् ।

यत्तु केनचित्—निर्दिश्यमानावयवेतरस्यादेशाभावोऽनया

बोध्यमिति । प्रथमोपस्थितिजनकत्वे सति द्वितीयोपस्थितिजनिकायाः
पष्ठीप्रकृतिपदेन ग्रहणे 'उदःस्थास्तम्भो'तित्यादौ स्थाशब्दः पष्ठीप्रकृतिशब्देन
गृह्यत एव, यदागमपरिभाषाया लक्षणाग्राहकत्वपक्षे स्थाशब्दस्य स्थाविशिष्ट-
विषयकद्वितीयोपस्थितजनकत्वात् । अङ्गपदं तु न तादृशं, प्रथमोपस्थिति-
जनकत्वेऽपि द्वितीयोपस्थितिजनकत्वविरहात् । एवञ्चाङ्गपदीयनिर्दिश्यमान-
त्वमादाय न समुदायस्यादेशप्रसक्तिरित्यपि वदन्ति ।

स्पष्टार्थमेव । एतेनेदं डित्त्वं वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया
अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तम् । हयवरट्सूत्रस्थेन 'अयोगवाहाना-

परिभाषया बोध्यते, अतएव मूले उक्तं निर्दिश्यमानावयवरूपमे-
वेति, न तु निर्दिश्यमानावयवेतरत् स्थानेन युज्यत इति हि
तस्यार्थः, तथा च निर्जरसावित्यादौ समुदायस्य जरापदीयनिर्दि-
श्यमानजरावयवेतरत्वान्न तस्यादेशः, नियावित्यादौ च खोरि-
त्येतत्पदीयनिर्दिश्यमानेकारावयवेतरत्वात्, समुदायस्यादेशाप्रा-
प्त्या डित्त्वं रीडो डित्त्वमिव स्पष्टार्थमेवेत्युक्तम्—तस्यापि मद्दु-
क्तनूतनवैशिष्ट्यदानपरतयैव कथञ्चिल्लापनय्युक्तम् । यथाश्रुतन्तु
न विचारसहम् । तथाहि—यदि निर्दिश्यमानावयवत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसामान्यभेदो विवक्षितस्तदा धातोरपि अङ्गपदीय-
निर्दिश्यमानावयवत्वेन दोषतादवस्थं यत्किञ्चिन्निर्दिश्यमानाव-
यवेतरत्वस्य जरापदीयनिर्दिश्यमानेऽपि निर्जरसावित्यादौ सत्त्वे-
नादेशानापत्तिर्दुर्वारा । एकशास्त्रघटकत्वनिवेशेऽपि समन्वयास-
म्भवः । जराशब्दान्ताङ्गस्य जरसादेशो निर्दिश्यमानावयवेतरस्य
नेत्यर्थेन निर्जरसावित्यादौ जराशब्दस्यापि आदेशानापत्तिः,
जराशब्दान्ताङ्गत्वाभावात् ; जराशब्दान्ताङ्गावयवस्य जरापदीय-
निर्दिश्यमानस्यादेश इत्यर्थस्य तु शब्दमर्याद्याऽलाभात् । किञ्च
तच्छास्त्रघटकयत्किञ्चित्पदीयनिर्दिश्यमानस्यादेशः, तच्छास्त्रघट-
कतदितरपदीयनिर्दिश्यमानावयवेतरस्य नेत्यर्थेऽपि 'उवरत्वरे'ति
सूत्रेणोपधापदीयनिर्दिश्यमानावयवस्य तच्छास्त्रघटकतदितरप-
दीयनिर्दिश्यमानावयवेतरत्वेनादेशानापत्तिः । एवकारेण तु सूत्रे
उच्चार्यमाणमेव व्यावर्त्यत इत्यलं परदोषाविष्करणेन ।

स्पष्टार्थमिति । न तु किञ्चिदर्थज्ञापनद्वारापि सफलमिति
भावः । एवेति—ज्ञापनेनापि साफल्यस्यासम्भव इति भावः ।

हयवरट्सूत्रस्थेनेत्यादि—विसर्गस्थापि वर्णत्वेन तत्र त्वदु-

मट्सूपदेशेऽलोन्त्यविधिः प्रयोजनम्, वृक्षस्तत्र, नैतदस्ति प्रयो-
जनं, निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्धमिति भाष्येण विरोधात् ।

अनया परिभाषया 'येन विधि'रितिसूत्रबोधिततदन्तस्य
स्थानित्वाभावबोधनं, 'यदागमा' इति लब्धस्य च; तेन सुपद
उदस्थादित्यादिसिद्धिः ।

क्तरीत्या निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तौ निर्दिश्यमानस्येत्येव
सिद्धमित्यस्यासङ्गत्यापत्तिरिति भावः । यदि च विसर्गस्य न
वर्णत्वं ज्ञाप्यशरीरे वा वर्णत्वस्थानेऽलत्वमेव प्रवेश्यते तदा न
भाष्यविरोधलेश इति चेत्—फलाभावाद्देव ज्ञापनं न युक्तमित्य-
वेहि । न च शब्दानित्यत्ववारणायैरित्यस्येकारान्तस्योकारान्त
आदेश इत्यर्थे भवत्वित्यत्र एरित्येतत्पदीयनिर्दिश्यमानस्येकार-
मात्रस्योकारान्ततुशब्दादेशाभाव एव फलमिति वाच्यम्, तत्र
निर्दिश्यमानपरिभाषायाः प्रवृत्तौ शब्दानित्यत्वध्रौव्येण तदन्त-
परतया व्याख्यानस्यैव व्यर्थत्वापत्तेः आनुमानिकस्थान्यादेशभा-
वस्थले उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनात् । न च तदपि 'वर्ण-
ग्रहणे न प्रवर्तत'इत्यनेनैव गतार्थमिति वाच्यम्; 'भस्य टेर्लोप'
इत्यादौ पश्यादिसम्बन्धिद्विषदितस्य लोपघटित आदेश इत्यर्थस्य
शब्दानित्यत्ववारणायावश्यकत्वेन टेरित्यस्य वर्णग्रहणत्वाभावेन
निर्दिश्यमानपरिभाषाया पथ इत्यादौ टिमात्रस्य टिपदीयनिर्दिश्य-
मानस्य लोपघटितपथित्यादेशापत्तेस्तत्कल्पनाया आवश्यकत्वान्,
उकारमात्रस्यापि व्यपदेशिवद्भावेनोकारान्तत्वाद्न्तरतमपरिभा-
षया तस्यैवादेशत्वेन दोषाभावाच्चेति दिक् ।

अनया परिभाषयेत्यादि । एतेन पदद्वित्वे समुदायस्य
निर्दिश्यमानत्वाभाव इति वदन्तः परास्ताः, प्रकृतशास्त्रद्वयबोधि-

अनया च स्वस्वनिमित्तसन्निधापितानामलोऽन्त्यस्येत्यादीनां समावेश एव, न बाध्यबाधकभावः, विरोधाभावात् । नाप्येतयोरङ्गाङ्गिभावः, उभयोरपि परार्थत्वेन तदुद्योगात् । 'अनेकाल् शित्' इति सूत्रे सर्वश्चैतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते । यत्तु 'आदेः परस्य' 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येतावेव तद्बाधकाविति—तन्न, 'उदस्थादि' तिसूत्रविषयेऽस्याः 'पादःपत्' इति सूत्रे भाष्ये

तस्यैव स्थानित्वाभावस्य परिभाषाफलत्वेनोपसंहारात् ।

'समस्सुटी'त्यादौ 'उदः स्थास्तम्भो'रित्यादौ च समपदीयनिर्दिश्यमानान्त्यस्यादेः परस्य, स्थास्तम्भपदीयनिर्दिश्यमानादेरित्यादिरीत्या समावेशसम्भवान्न बाध्यबाधकभावः, 'विरोधे हि वलीयसा दुर्बलो बाध्यत' इत्युक्तेरित्याह—अनया च स्वस्वनिमित्तेत्यादि । नाप्येतयोरिति—अलोऽन्त्यनिर्दिश्यमानपरिभाषयोरित्यर्थः । तथा सति निर्दिश्यमानान्त्यस्याल् आदेश इत्यर्थापत्तौ अनेकाल् विषये निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । परार्थत्वेनेति—विध्युपकारार्थत्वाद्बुभयोः, 'गुणानाञ्च परार्थत्वाद्सम्बन्धस्समत्वात्स्यादि'त्युक्तेरिति भावः । ननु निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्जरसांवित्यादौ जराशब्दस्य अनेकाल्परिभाषया जराशब्दान्ताङ्गस्यादेशो बोध्यत इति विरोधाद्बाध्यबाधकभावः स्यादित्याह—मर्धश्चेति । एतत्परिभाषाबोधित इति—निर्दिश्यमानपरिभाषाबोधित इत्यर्थः । निर्दिश्यमानस्य सर्वस्येत्यन्वयेन समावेश एवेति भावः । तद्बाधकाविति—निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकावित्यर्थः । उदस्थादिति—उदस्थादिति चः सूत्रस्य 'आदेःपरस्ये'त्यस्य विषयस्तत्रेत्यर्थः । अस्याः—निर्दिश्यमानपरिभाषाया इत्यर्थः । सूत्रस्य बाधकत्वे हि तद्विषये

सञ्चारितत्वात् । नाप्येतयोरियं बाधिका, एतयोर्निर्विषयत्वप्रस-
ङ्गादिति 'तिविंशते'रिति सूत्रे कैयटः ।

अकञ्विषये तु नायं न्यायः, स्थानिवद्भावेनेव तन्मध्यप-
तितन्यायेन तद्वुद्धयैव कार्यजननात् ।

वाध्यभूतायाः परिभाषायाः सञ्चारस्यायुक्तत्वमिति भावः । यत्तु
केनचिदुक्तं 'उदःस्थास्तम्भो'रितिसूत्रविषय इति—तत्र, तत्सूत्रवि-
षयत्वप्रदर्शनस्येहोपयोगाभावात् ।

अकञ्विषये नायं न्याय इति—अकञ्विशिष्टस्य स्थानित्व-
व्यावर्तकोऽयं न्यायो नेत्यर्थः । तथा चाणुदित्सूत्रातिरिक्तत्वस्येव
तन्मध्यपतितन्यायातिरिक्तत्वस्यापि निवेशो- निर्दिश्यमानत्वत्व-
क्षणे इति बोध्यम् । अत्र 'ज्ञापकमनाप्यक' इतिसूत्रे अकग्रहणम्,
अन्यथा अकञ्विशिष्टस्येदकम्शब्दस्येदम्पदीयनिर्दिश्यमानत्वा-
भावात् इदम्पदीयनिर्दिश्यमानावयवो य इद् तस्यानादेश इत्यर्थ-
कस्य 'अनापी'त्यस्य साकचि अप्राप्त्या, अकइत्यस्य वैयर्थ्यमेव ।
ज्ञापिते तु साकचकस्यापीदम्पदीयनिर्दिश्यमानत्वेन तद्व्यावृत्त्य-
र्थन्तत् । न च तत्रेदमइत्यस्यावयवपष्ठचन्तत्वेन स्थानपट्टीविष-
यकनिर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, अवयवप-
ट्टीविषयेऽपि तत्प्रवृत्तेर्बद्ध्यमाणत्वात्; अतएवाकञ्विशिष्टस्यापि
किम्शब्दस्य कादेशसिद्धिः । न चैवं निर्दिश्यमानत्वाभावादकच्-
सहितस्य कादेशो न स्यादित्याशङ्क्य 'किमः क' इत्यस्यावृत्त्या
समाधानपरशब्दन्दुशेखरविरोध इति वाच्यम्, कैयटमतेन तद्-
ग्रन्थस्य सत्त्वात्; अतएव तत्रावृत्त्याश्रयणाददोष इति कैयट
इत्युक्तम् । न च भिन्धकीत्यत्राकचि धित्वं न स्यान्निर्दिश्यमान-
त्वाभावादित्याशङ्क्यन्तरङ्गत्वाद्वित्वेऽकजितिभाष्य उक्तन्तद्विरु-
द्धचेतेति वाच्यम्; धर्मिग्राहकमानात् साकचकानपहारके आदेशे

इयं चावयवषष्ठीविषयेऽपि, अतएव 'तदोः सः सा'विति सत्वम्, अतिस्य इयत्रोपसर्गतकारस्य न । निर्दिश्यमानयुष्म-

नायं न्याय इतिकल्पनेनादोपात्, धित्वस्य कादेशस्य च साकच्-
कापहारकत्वेन तद्विषये निर्दिश्यमानपरिभाषायाः प्रवृत्त्या भाष्य-
स्य शेखरग्रन्थस्य चोपपन्नत्वात् । सर्वशब्दस्याकचि दाप्रत्यये
सर्वकशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेन 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां
दी'त्यनेन सादेशाभावेन सर्वकदेत्येव । ज्ञापनादेव तच्छब्दस्या-
कचि निर्दिश्यमानत्वाभावेऽपि साकच्कानपहारकत्वेन निर्दिश्य-
मानपरिभाषाया अप्रवृत्तेरत्वसत्वयोः सक इति सिद्धम् ।

केचित्तु—'तिङ्श्चे'त्यनेन तिङन्ततदादेरकञ्चिधानेन भि-
न्द्हिपर्याप्तमुख्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वस्यैवाकचरसत्त्वेन
हिपर्याप्तमुख्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वाभावेन तन्मध्यप-
तितन्यायेन ह्रिकिशब्दस्य हिशब्दत्वासम्भवः, स्वघटकपूर्वत्व-स्वघ-
टकपरत्व-स्वपर्याप्तमुख्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वैतत्त्रित-
यसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वस्यैव तन्मध्यपतितत्वपदार्थत्वात्; अतएव
समासोत्तरजायमानायाः कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदित्यादौ
कमण्डलुप्रकृतिकवृत्तीयायाः प्रातिपदिकानवयवत्वेन 'सुपो धा-
त्वि'तिलुगभाव उक्तः कैयटेनेति 'इत्थं भूतलक्षण'इतिसूत्रस्थ-
शेखर उक्तम्, उद्देश्यताघटितवृत्तीयसम्बन्धस्यानिवेशे तु तन्न्या-
येन विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वेन लुको दुर्वारत्वेन कैयटोक्त्यसङ्ग-
त्यापत्तेः; तथा च हिशब्दत्वाभावादेव भिन्धकीत्यत्राकचि धि-
त्वन्न प्राप्नोतीत्युक्तं भाष्यकृता, न तु निर्दिश्यमानपरिभाषावला-
दित्यस्य वक्तुं शक्यतया अकञ्चिपये सामान्यतोऽप्रवृत्तावपि न
विरोधलेशः; अकञ्चिपयेऽपि सदेत्येव साध्वित्याहुः—तत्र, 'हुञ्ज-
लभ्यो हेर्धि'रितिसूत्रभाष्यपर्यालोचनया निर्दिश्यमानपरिभाषा-
वलादेव धित्वाभावे भाष्यतात्पर्यावधारणात् । तत्र हि रुदिहि

दाद्यवयवमपर्यन्तस्यैव यूयादयो, न त्वतियूयमित्यादौ सोपस-
र्गावयवमपर्यन्तस्येति बोध्यम् ।

स्वपिहीत्यत्र धित्वमाशङ्क्य निर्दिश्यमानपरिभाषया समाधाय
'यद्येवं, भिन्धकीत्यत्राकचि धित्वन्न प्राप्नोतीत्युक्तम् । यद्येवमिति
प्रतीकमुपादाय 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति स्वीकार' इत्युक्तं
कैयटेनापि । एतद्भाष्यवलादेव मुख्योद्देश्यताघटितस्य तृतीयस-
म्बन्धस्य मध्यपतितत्वेऽप्रवेशः, अन्यथा तन्मध्यपतितत्वाभावा-
देव धित्वाप्राप्त्या निर्दिश्यमानपरिभाषास्वीकार इत्यर्थकस्य यद्ये-
वमित्यस्यासङ्गत्यापत्तेः । लुगभावबोधककैयटस्तु चिन्त्य एवेति ।
नरं मन्य इत्यादौ 'इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्चे'तिसूत्रेण समासो-
त्तरविहितस्य नृशब्दप्रकृतिकस्यामोऽम्भावेन लुक्माशङ्क्य अम्वि-
धिसामर्थ्येन वारणं भगवता कृतमुपपद्यते; अन्यथा समासीभूत-
नृमन्यशब्दनिष्ठमुख्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वस्यान्यसत्त्वे-
न तन्मध्यपतितत्वाभावेनाम्बिधिसामर्थ्यप्रयुक्तलुगभावकथनस्या-
सङ्गत्यापत्तेः, धनवन्तावित्यादौ वत्वस्यासिद्धत्वेन पूर्वजातस्य
नुमस्समुदायपर्याप्तमुख्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वेऽपि मनु-
ष्यपर्याप्तमुख्योद्देश्यताकत्वाभावेन मनुवप्रहणेन मन्तेत्यस्याग्रहणेन
'मादुपंधायाश्चे'त्यस्याप्रवृत्त्या वर्त्वानापत्तेश्च । नन्वेवं जनं रातीति
जनरेतिशब्दस्यापि मध्यपतितनकारत्वेन तन्मध्यपतितन्यायेन
जरसादेशापत्तिः, तृतीयसम्बन्धनिवेशे तु नेति चेत्—न, अव्य-
वहितोत्तरत्वसम्बन्धेन जविशिष्टरात्वस्यैव जरात्वपदार्थतया तस्य
प्रकृते कस्मिन्नपि क्षणेऽसत्त्वेन तन्मध्यपतितत्वाभावेन न्यायेन
कथमप्यानयनासम्भवात् ।

अन्ये तु—तृतीयसम्बन्धघटकोद्देश्यतायां मुख्यत्वं न दीयते;
तावतापि कैयटग्रन्थ उपपद्यते; उत्तरपदशब्दस्य समासचरभाव-
यवार्थकत्वेन तद्वदकसमासत्वावच्छिन्नविषयताया नृमन्यसमुदा-

‘पादःपदि’तिसूत्रे ‘पष्ठीस्थाने’इतिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा ॥१२॥

यपर्याप्तत्वेन तन्मध्यपतितन्यायेन प्राप्तस्य लुकोऽम्विधिसामर्थ्येन वारणं सम्यगेव; कमण्डलुपाणिशब्दे च तृतीयानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतायाः कस्या अपि समुदायेऽसत्त्वेन न्यायाप्रवृत्तिः; धनवन्तावित्यादावपि उगित्पदप्रयोज्यविषयताया मतुपि सत्त्वेन तन्निष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताया नुमि सत्त्वेन न्यायेन वत्वसिद्धौ बाधकाभावः; एवमेवाकचि धित्वन्न प्राप्नोतीत्यादावपि तिङ्प्रयोज्यविषयताया हिपदे सत्त्वेन न्यायेन हित्वस्य सत्त्वेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया आदेशाभावशङ्काप्युपपद्यते; जनं रातीत्यादौ जरात्वस्य कथञ्चिदुपपादनेऽप्युद्देश्यतामात्रस्याभावेन न दोष इति साकचूकानपहारक इति कल्पनमेव युक्तम्; अत्र कस्यचिदन्यथा व्याख्यानन्तु अविचारितरमणीयमिति विभाव्यतामित्याहुः ।

उच्चृङ्खलास्तु—‘अनाप्यक’ इत्यत्रत्याकग्रहणेन पठ्यर्थवयवत्वमुपलक्षणन्न तु विशेषणमित्येव ज्ञाप्यते, तावतैवाकञ्चिपथे अनादेशप्राप्त्या चारितार्थ्यसम्भवात्, इदकमशब्दावयवस्येच्छन्दस्यापीदमशब्दावयवत्वेन दृष्टत्वात्; सक इत्यादौ अत्वसत्वयोस्सिद्धिश्च, तददित्येतदवयवतकारस्य दकारस्य च त्यदाद्यवयवत्वेन दृष्टत्वात्; धनवन्तावित्यादौ मकारस्य च मतुववय-

१ उच्चृङ्खलास्त्विति । पठ्यर्थवयवत्वस्योपलक्षणत्वे इण्धातोः द्विषि सिद्धस्येच्छन्दस्य ईशाशब्देन समामे निध्वस्तस्य इदीशशब्दस्यावयवे इच्छन्दे अनादेशप्राप्तिः; न च नायमिदमशब्दावयव इति वाच्यम्, मानाभावात्, इदमशब्दघटनेच्छन्दमनुकृत्येगशाब्देन समासस्थल एव वा तदापादानात्; प्रत्युपादानं शब्दो भिद्यते इत्यभ्युपगमे तु अकञ्चिदनेदकमशब्देऽपि अनादेशप्राप्तिरित्यस्यास्तस्य उच्चृङ्खलपदेन सूचितम् ।

ननु चेतेत्यादौ ह्रस्वस्येकारस्य प्रमाणत आन्तर्यादकारोऽपि स्यादत आह—

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥ १३ ॥

अनेकविधं स्थानार्थगुणप्रमाणकृतम् । अत्र मानं 'पष्ठो स्थाने' इत्यत एकदेशानुवृत्त्या स्थाने ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः 'स्थानेऽन्तरतम' इतिसूत्रे स्थानेग्रहणमेव । तद्धि तृतीयया विपरि-

वत्वेन दृष्टत्वाद्वत्त्वसिद्धिः; निर्दिश्यमानपरिभाषाया अकञ्चिपयेऽपि प्रवृत्त्युपगमेन भिन्धकीतिभाष्यं शेखरग्रन्थश्चोपपद्यत इत्याहुः ॥ १२ ॥

ननु चेतेत्यादाविति । प्रमाणत आन्तर्यादित्यस्य कालकृत-सादृश्यादित्यर्थः; तथा च तालुस्थानजन्यत्वेन यथैकारस्सदृशस्तथा मात्राकालिकत्वेनेकारस्याकारोऽपि सदृश इति विनिगमनाविरहेण पर्यायापत्तिरिति बोध्यम् । मात्रिकत्वं विहाय मात्राद्वयन्यूनकालिकत्वपर्यन्तानुधावनं कस्यचित्तु वृथेति प्रतिभाति । आन्तर्यमिति—सादृश्यमित्यर्थः । आदेशनियामकत्वेन प्रसक्तमिति शेषः । वाक्यभेदेनेति । 'स्थानेऽन्तरतम' इतिसूत्रे अन्तरतम इत्येकं वाक्यं पूर्वं पठनीयं, स्थाने इत्यपरम्; तत्र पूर्वस्मिन् वाक्ये स्थाने इत्यनुवर्त्तते, प्रसङ्ग इति तस्यार्थः तथा च प्रसङ्गे सति सदृशतमो भवतीत्यर्थः । द्वितीये स्थाने इति वाक्ये पूर्ववाक्यादनुवृत्तं स्थाने इति अन्तरतम इति च पदद्वयमनुवर्त्तते, सूत्रस्थं स्थाने इति स्थानेनेत्यर्थकम्, तथा च प्रसङ्गे सति स्थानेन स्थानघटितधर्मेण सदृशतमो भवतीत्यर्थः । इदञ्च पूर्ववाक्येनैव स्थानघटितधर्मेण सदृशस्यापि विधानसम्भवात् व्यर्थं सन् स्थानेनैव सदृशतमो भव-

गम्य वाक्यभेदेन स्थानिनः प्रसङ्गे जायमानः सति सम्भवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थकम् । तमवग्रहणमेवानेकविधान्तर्य-

तीति नियमार्थम् । सति सम्भव इति । एतच्च योगविभागसामर्थ्याल्लभ्यते । तथा चैतत्फलितैव 'अत्रानेकेति' परिभाषेति बोध्यम् ।

ननु वाक्यभेदे किं प्रमाणं ? प्रसङ्गे सति स्थानेन सदृशतमो भवतीत्यर्थकमेकमेव वाक्यमस्तु, इत्यत आह—तमवग्रहणमेवेति । अनेकविधेति—अनेकविधान्तर्यसत्ता आदेशनिग्रामिकेत्यत्र गमकमित्यथः । यथाश्रुतन्तु न युक्तम्, सादृश्यस्य वस्तुधर्मत्वेन तत्र ज्ञापकस्यानुपयोगात् अस्य वाक्यभेदज्ञापनद्वारेत्यादिः । तथाहि यद्येकमेव वाक्यं, स्थाने इति चानुवृत्तं स्थानेनेत्यर्थकम्, तर्हि स्थानघटितधर्मेण सदृशतमो भविष्यतीत्येवार्थः । तत्रश्च तमवग्रहणं व्यर्थम् । न च सादृश्ये अतिशयलाभार्थमस्तु, तेन च लाकृतिरित्यादौ दन्तस्थानजन्यत्वेन लकारवकारयोस्तुल्यत्वेऽपि दन्तमात्रस्थानजन्यत्वेनातिशयसदृशो लकार एव न वकारः, अधुना पर्यायेण वकारोऽपि स्यात्, उभयोः स्थानघटितधर्मेण सदृशत्वाविशेषादिति वाच्यम्; तथा सति समानं स्थानं यस्येत्यर्थकं सस्थानमित्येव सिद्धेऽन्तरग्रहणसामर्थ्यादन्तरतम इत्यर्थस्य लाभसम्भवात् । वाक्यभेदे ज्ञापिते तु पूर्ववाक्यस्य प्रसङ्गे सति सदृशतमो भवतात्यर्थेनार्थकृतगुणकृतप्रमाणकृतसदृशानां विधाननलाभायान्तरग्रहणस्य चारितार्थ्येनान्तरग्रहणसामर्थ्येनातिशयार्थस्य लाभसम्भवात्तल्लाभार्थं तमपो ग्रहणं चरितार्थमिति बोध्यम् । तेन च वाक्यभेदज्ञापनेऽर्थादेवानेकविधान्तर्यस्यादेशनिग्रामकत्वलाभः । तच्च अर्थकृतमनान्त्यकृतं स्थानकृतं गुणकृतं प्रमाणकृतमेव गृह्यत इत्यत्र तु भाष्यकारादिव्याख्यानमेव शरणं, स्थानकृतन्तु सूत्रादपि लभ्यत इति विवेकः ।

केनचित्—स्थान इति पूर्वं वाक्यमन्तरतम इत्यपरं कृत्वा

स्थाने इत्यत्रान्तरतम इत्यनुवर्तत इत्युक्तं—तदसमञ्जसम्, उत्तरत्र सम्बन्धस्यैवानुवृत्तिपदार्थत्वेन सर्वसम्मतत्वात् ।

यदपि केनचिदुक्तं—न च तमवग्रहणमतिशयलाभार्थम्, आदेशवृत्त्यतिशयश्च स्ववृत्तित्व-स्वस्थानिवृत्तित्व-स्वेतरयावदादेशावृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन स्वविशिष्टधर्मवत्त्वरूप इति; अत्रोच्यते—अन्तरतमपदघटकतमप्रतिपाद्योऽतिशयः स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठ एव भवितुं युक्तः, प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वान्नादेशनिष्ठः । न चान्तरशब्दार्थोऽप्यादेश एवेति नासङ्गतमिति वाच्यम्; प्रकृत्यर्थावच्छेदके एवातिशयस्य तमपा बोधनात्, सादृश्य एवातिशयो बोध्यते न तु धर्मिण्यादेशे, सप्तम्यन्तपाठे स्थानिन एवान्तरतमपदार्थान्वयेनादेशवृत्तित्वस्य शब्दमर्यादयाऽलाभाच्चेति ।

ननु सादृश्येऽपि कोऽतिशय इति चेत्, उच्यते—सादृश्यानुयोगित्वेन विवक्षितविशिष्टधर्मसाधारणधर्मकत्वरूपः । वैशिष्ट्यञ्च स्ववृत्तित्व-स्वघटितदलघटकस्वेतरावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन; स्वघटितदलत्वञ्च स्वनिष्ठविषयताप्रयोजकपदप्रयोज्यविषयताश्रयत्वम् । तथा च लाकृतिरित्यादौ लृकारस्य वकारो नान्तरतम इति न स आदेशः । तथा हि—यदा वकारोऽन्तरतमत्वेन विवक्षितस्तदा सादृश्यानुयोगित्वेन स एव विवक्षितस्तद्विशिष्टो न कोऽपि धर्मः, दन्तस्थानजन्यत्वस्य स्ववृत्तित्वेऽपि लकारे सत्त्वेन द्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वात्, यदा च लकारोऽन्तरतमत्वेन विवक्षितस्तदा सादृश्यस्यानुयोगी स एव, तद्विशिष्टश्च दन्तमात्रस्थानजन्यत्वरूपस्तत्र स्ववृत्तित्वस्य स्वघटितदलघटकस्वेतरो वकारादिस्तद्वृत्तित्वस्य च सत्त्वात् । तेन साधारणधर्मेण लृकारस्य सदृशो लकार इति स एवादेशः । एवमेव सर्वत्र बोध्यम् । सप्तम्यन्तपाठे अन्तर्गत्तमे स्थानिनि आदेश इत्येवार्थस्तदा यदा दध्यत्रेत्यत्रेकारस्य चण् चिकीर्षितस्तदा सादृश्यानुयोगी स एव ह्रस्वेकारस्तद्विशिष्टो धर्मः द्विमात्रान्यूनकालिकत्वविशिष्टतालुस्थानजन्यत्वरूपस्तत्र स्व-

सत्तागमकम् । स्थानतः स्थानेनेत्यर्थः । तत्र स्थानत आन्तर्यम्
 'इको यणचौ'त्यादौ प्रसिद्धमेव, अर्थतः 'पद्न्न' इत्यादौ ।
 स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशेति सिद्धान्ताद्यदार्थाभिधानस-
 मर्थो यः स तस्यादेश इति तत्समानार्थतत्समानवर्णपादादीनां ते,

वृत्तित्वस्य स्वघटितदलघटकस्वेतरावृत्तित्वस्य च सत्त्वात् । तेन
 रूपेण यकारसदृशतमः स एवेति तस्यैव यण् स्यान्न दीर्घकारस्य,
 तद्विशिष्टस्य धर्मस्य यकारसाधारणस्याभावात् । अतएव प्रथमा-
 न्तपाठस्सिद्धान्तित इति दिक् ।

प्रसिद्धमेवेति । तत्र यदा यकारोऽन्तरतमत्वेन विवक्षितस्त-
 दा यकारविशिष्टो धर्मस्तालुस्थानजन्यत्वरूप इति तेनेकारसदृश-
 तमस्स एवेत्येवंक्रमेण बोध्यम् । अर्थतः पद्न्नित्यादाविति ।
 तत्र शसप्रभृतिष्विति सप्तमीबलाच्छसाद्यव्यवहितपूर्वस्य पदा-
 द्य आदेशा इति सामान्यतोऽर्थे जाते पदादेशः स्वसदृशतमस्य
 द्वादेशः स्वसदृशतमस्येत्येवंक्रमेण सप्तम्यन्तपाठेऽर्थः, तत्र यदा
 पदादेशस्य सदृशतमत्वेन पादशब्दो विवक्षितस्तदा पादवि-
 शिष्टो धर्मो भवति । चरणवाचकत्वे सति पकारदकारघटित-
 त्वरूपः, तस्य स्वं पादशब्दः, तद्वृत्तित्वस्य, स्वघटितदलघ-
 टकाः स्वेतरे स्थानित्वेन सम्भाविताः सर्व एव तद्वृत्तित्वस्य च
 सत्त्वात् ; तेन धर्मेण पदादेशस्य सदृशतमस्स एवेति पादशब्द-
 स्यैव पदादेशः, चणादिशब्दस्य पदादेशसदृशतमत्वं न सम्भ-
 वति । यतो यदा सदृशतमत्वेन चरणशब्दो विवक्षितस्तदा
 चरणशब्दविशिष्टः पदादेशसाधारणो यस्तेनैव सादृश्यं ग्राह्यम् ।
 तच्च न सम्भवति, कस्यापि स्ववृत्तित्व-स्वघटितदलघटकस्वे-
 तरावृत्तित्वयोरभावात् । चरणवाचकत्वस्य तु पादादिवृत्तित्वेन
 निरासः । चकारघटितत्वे सति तत्त्वस्य तु पदादेशसाधार-

‘तृज्वत्क्रोष्टु’रिति च । गुणतो वाग्धरिरित्यादौ । प्रमाणतः ‘अद-
सोऽसे’रित्यादौ । स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १३ ॥

एत्वाभावादेव पदादेशसादृश्यनियामकत्वासम्भवः । एवं ददा-
देशस्य सदृशतमो दन्तशब्द एव भविष्यति नान्यो रदनादिशब्द
इति विभावनीयम् । तत्तदर्थवाचकत्वधर्मे तत्तदादेशघटकाद्य-
हलद्वयघटितत्वसाहित्येन तत्तदादेशस्य सादृश्यप्रयोजकत्वमुप-
पादनीयम् । तथा च चरणवाचकत्वे सति पकारदकारघटितत्वं,
दन्तवाचकत्वे सति दकारनकारघटितत्वं, मासवाचकत्वे सति
मकारसकारघटितत्वं, हृदयवाचकत्वे सति हकारदकारघटितत्व-
मित्यादय एव धर्मा भविष्यन्तीति विचारणीयम् । न चैवं
निशाशब्दस्यैवेति कथं, तत्र रात्रिवाचकत्वे सति नकारशकार-
घटितत्वं हि सादृश्यप्रयोजकं वाच्यम्, तस्य निशीथिनीशब्देऽपि
सत्त्वादिति वाच्यम्; थकाराघटितत्वसहितस्य तस्य तथात्वस-
म्भावात् । नन्वेवमपि नासिकाशब्दस्यैव नसादेश इत्यनियमस्तत्र
साधारणधर्माप्रसिद्धेः, नासिकावाचकत्वे सति नकारसकारघटि-
तत्वस्य नासाशब्देऽपि सत्त्वादिति चेत्—न, नासाशब्दापर्यालो-
चनेनैव कौमुद्यां नासिकेतिविशेषोक्तेः । वस्तुतस्तु नासाशब्दस्यापि
नसादेशे इष्टापत्तिरेवेत्यलम् ।

सप्तम्यन्तपाठस्य दीर्घकारादौ यणोऽसिद्धत्वा दूषितत्वेन सिद्धान्त-
न्तभूते प्रथमान्तपाठे फलमाह—तृज्वत्क्रोष्टुरितिचेति । तत्र क्रोष्टु-
शब्दस्य स्थाने शृगालवाचकत्वेन सदृशतमः क्रोष्टृशब्द एवादेशो
न पक्वृशब्दः । न च तत्र स्थानपष्ठ्यभावेन स्थान्यादेशभावाभा-
वान् ‘स्थानेऽन्तरतम’ इत्यस्याप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, रूपातिदेशस्थले
स्थानपष्ठीं विना गत्यभावात् । तथा हि धर्मिणि विद्यमान एवा-
परधर्मिणोऽतिदेशे क्रोष्टुक्रोष्टृइत्युभयोः श्रवणापत्तिः, धर्मिणं
विहायानुपूर्वीमात्रस्यानुपूर्व्यन्तरविशिष्टे अतिदेशे च एकस्मिन्नेव

ननु प्रौढवानित्यत्र 'प्रादूहोढ' इति वृद्धिः स्यादत आह—
अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ १४ ॥

विशिष्टरूपोपादाने । उपस्थितार्थस्य विशेषणतयान्वयस-

धर्मिणि क्रोष्टुत्वक्रोष्टृत्वयोः श्रवणप्रसङ्गः, तस्मात् क्रोष्टुशब्दस्य
स्थाने वृजन्तादेश इत्यस्यागत्याङ्गीकारेणान्तरमोपस्थितौ बाधका-
भावः । गुणत इति—बाह्यप्रयत्नकृत इत्यर्थः । प्रमाण इति—काल-
कृत इत्यर्थः । अदसोऽसेरित्यत्र मात्राद्वयन्यनकालिकत्वेन ह्रस्व-
व्यञ्जनयोर्ह्रस्वः, द्विमात्रिकत्वेन दीर्घस्य दीर्घ इति बोध्यम् ॥१३॥

ननु प्रौढवानित्यत्रेति—'प्रादूहोढोढी'त्यनेनोढत्वरूपानुपूर्वीवि-
शिष्टे परे वृद्धिविधानेनोढवच्छब्दघटकोढशब्दस्याप्यूढत्वरूपानु-
पूर्वीविशिष्टत्वेन तस्याग्रहणे प्रमाणाभावेन वृद्ध्यापत्तिरित्यर्थः ।
अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य—अर्थवद्ग्रहणे सम्भवति सति अनर्थ-
कस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः, तेन प्रौढ इत्यादावर्थवद्दूढशब्दे
परे वृद्धिर्जाता, प्रौढवानित्यत्र न, तत्रोढशब्दस्यानर्थकत्वात् ।
अयम्भावः—घटमानय घटमुच्चारयेत्यादौ अर्थस्य शब्दस्य
च भानादर्थे शक्तिः शब्दे लक्षणेत्यत्र विनिगमनाविरहात्
प्रयोगप्राचुर्यस्य शक्तिग्राहकस्य निर्द्धारयितुमशक्यत्वात् व्यवहा-
रस्योभयत्र तुल्यत्वात्, 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुग-
मादृते' इति जैमिनीयादर्थबोधस्थलेऽपि शब्दभानस्य प्रामाणि-
कत्वाच्च शब्दे अर्थे च शक्तिरभ्युपगन्तव्या । घटमानयेत्यादौ
घटवाच्यमर्थमानयः घटमुच्चारयेत्यादौ घटरूपार्थबोधकं घटश-
ब्दमुच्चारयेत्येवंक्रमेण बोधः । तत्र शब्दविशिष्टे अर्थे अर्थविशिष्टे
शब्दे च शब्दानां शक्तिकल्पने शक्यतावच्छेदके गौरवात्, ला-
घवात् सर्वेषां शब्दानां स्ववृत्तिश्रूयमाणानुपूर्व्यवच्छिन्ने घटत्वा-
दितत्तद्रूपावच्छिन्ने च खण्डशः शक्तिः कल्पते । लोके आनयना-

म्भवे त्यागे मानाभावोऽस्या मूलम् । अत्रार्थः कल्पितान्वय-

दिकार्यस्य शब्दे बाधादर्थस्य विशेष्यतया शब्दस्य चार्थे विशेषणतया, शास्त्रे राज्ञो यदित्यादौ मांसपिण्डरूपार्थस्य विशेष्यतया भानासम्भवात् प्रातिपदिकेन सहानन्वयात्, प्रत्ययेन पौर्वापर्यासम्भवाच्च शब्दस्य विशेष्यतया शब्दे चार्थस्य विशेषणतया बोधः । तथा च तत्तदर्थविशिष्टे परे तत्तत्कार्यमिति लब्धे फलितेयं 'अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्ये'तिपरिभाषाः विशिष्टरूपोपादान एषा प्रवर्तते इति वृद्धोक्तेः, अलैवानर्थकेन तदन्तविधिरिति भाष्याच्च । लुनातीत्यादौ तस्य तिवादेशमाशङ्क्यार्थवत्त्वाभावेऽपि धातोः परत्वाभावेन समाधानकरणपरभाष्याच्च वर्णानामर्थविशिष्टे वर्णे एका शक्तिरपरा च वर्णमात्रे । तथा च शास्त्रे वर्णो यत्र उपात्तो वर्तते तत्र लोक इवार्थविशेष्यकबोधे कार्याणां बाधादपरा या वर्णमात्रनिरूपिता शक्तिस्तथैव वर्णमात्रस्य बोधः, न तु विशिष्टरूपोपादान इवार्थविशिष्टवर्णबोध इत्युक्तभाष्यवलात् कल्प्यत, इति तत्रानर्थकस्यापि वर्णस्य ग्रहणं भवति । अतएव 'स्वरूप'सूत्रं प्रयोजनाभावात् भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अर्थवैशिष्ट्यञ्च शब्दे स्वविषयकबोधजनकत्वेन तात्पर्यविषयत्वसम्बन्धेन । एतेन बोधकत्वसम्बन्धेनार्थवैशिष्ट्ये यदि बोधकता फलोपधायकता कार्यान्वयवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्तिस्वरूपा तदा यदा प्रतिबन्धकवशाद्बोधाभावस्तदा प्रौढ इत्यादावपि वृद्धिर्न स्यात्; यदि स्वरूपयोग्यता बोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीरूपा तर्हि प्रौढवानित्यत्रापि तादृशानुपूर्व्यास्त्वत्वेन वृद्ध्यापत्तिरित्यपास्तम् । तात्पर्यायविशेष्यतापर्याप्तरूढवच्छब्दघटकोदशब्देऽभावान् सिद्धान्ते दोषाभावः । यद्यप्यर्थबोधकता लोके प्रौढ इति समुदायस्यैव न नूढशब्दे तथापि शास्त्रीयकार्यनिर्वाहाय ज्ञानप्रामाण्यात् तत्रापि स्वीक्रियत एव । तदाह—अत्रार्थः

व्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोऽपि गृह्यत इति 'सङ्ख्याया' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इयं वर्णाग्रहणेषु नेति 'लस्ये' त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अतएवैषा विशिष्टरूपोपादानविषयेति वृद्धाः । एतन्मूलकमेव 'येन विधि' रित्यत्र भाष्ये पठ्यते 'अलैवानर्थकेन तदन्तविधि' रिति । किञ्च 'स्वरूप' मितिशास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचिनार्थो गृह्यते, रूपशब्देन स्वरूपम्, एवञ्च तदुभयं शब्दस्य संज्ञीति तदर्थः । तत्रार्थो न विशेष्यस्तत्र शास्त्रीयकार्यासम्भवात्,

कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोऽपीति—कल्पितौ यावन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां कल्पितः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थश्च, यथा प्रौढ इत्यत्र वहनकर्मादिरूपः । यत्र कल्पितावपि तौ न स्तो यथा यावक इत्यादौ कप्रत्ययाभावे योऽर्थः प्रतीयते स एव कप्रत्ययेऽपि, तत्र प्रत्यय इति महासंज्ञावलेन कप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वं मन्यत इति सोऽपि गृह्यते शास्त्रीयकार्याय ।

परञ्चैतत्कल्पे 'गोतो णिदि'त्यादौ गोपदेन कोऽर्थो विवक्षितः ? यदि गोत्वावच्छिन्नस्तर्हि पशुतात्पर्येण प्रयुक्ते गामानयेत्यादौ स्यात् पृथिव्यादितात्पर्यके न स्यात्; ततश्च लोके यावन्तोऽर्थो गोपदेन बोध्यन्ते तत्सकलार्थतात्पर्यकोऽयं सूत्रस्थो गोशब्द इति वक्तव्यम्, अन्यथा सर्वत्र वृद्धिर्न स्यात् । न च सर्वेऽर्थाः सकृदुच्चरिताद्गोशब्दाद्गोशब्दात् शक्याः सकृदुच्चरितन्यायविरोधादिति प्रतिशक्यतावच्छेदकं सूत्रमावर्त्तनीयं, तथा च किरणतात्पर्यकाद्गोशब्दात् पृथ्वीतात्पर्यकात् गोशब्दात् गोत्वावच्छिन्नतात्पर्यकाद्गोशब्दादित्यादिप्रकारेणार्थः कर्त्तव्यः, न त्वर्थवाचकाद्गोशब्दादित्येकरूपेण, अर्थत्वेन रूपेणार्थे गोपदशक्तेरभावात्; एवं रीत्या नानार्थकस्थले सर्वत्रावृत्तौ गौरवम् । एवं 'केऽण' इत्यादा-

किन्तु शब्दविशेषणम् ; एवञ्चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीति फलि-
तम् । तेनैषा परिभाषा सिद्धेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ १४ ॥

नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र 'आन्महत'इत्या-
च्चापत्तिरत आह—

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः ॥ १५ ॥

वर्धविशिष्टे कशब्दे परे इत्यर्थो न स्यात्, प्रत्ययजन्यबोधे प्रकृति-
समभिव्याहारस्य कारणत्वात्, अन्यथाऽणादिशब्दादप्यपत्यादि-
बोधप्रसङ्गात् । यदि तु लौकिके प्रयोगे कशब्दप्रकारककुत्साद्यर्थ-
विशेष्यकबोधस्यैव सत्त्वेन तादृशबोध एव प्रकृतिसमभिव्याहारस्य
कारणत्वं, सूत्रे 'केऽण' इत्यादौ त्वर्थप्रकारकशब्दविशेष्यकबोधस्य
सत्त्वेन न तत्र प्रकृतिसमभिव्याहारापेक्षेत्युच्यते—तथापि कार्य-
तावच्छेदके कशब्दनिष्ठप्रकारतानिरूपितकुत्साद्यर्थनिष्ठविशेष्यता-
याः प्रवेशे गौरवम् । 'स्वरूप'सूत्रसत्त्वे तु तेन सूत्रेण शास्त्रघटक-
शब्दे अपूर्वः सङ्केतो बोध्यते । स चार्थत्वावच्छिन्ने स्ववृत्तिरूपा-
वच्छिन्ने च, तथा च 'गोतो णिदि'त्यादावर्थविशिष्टस्य गोशब्दस्य-
त्यर्थेन सर्वत्रार्थे प्रयुज्यमानस्य गोशब्दस्यैकेनैव सूत्रेण कार्य-
प्रवृत्त्याऽऽवृत्तर्त्तोपयोगः । 'केऽण' इत्यादावप्यर्थविशिष्टे कशब्दे परे
इत्येवार्थः, तत्र न प्रकृतिसमभिव्याहारस्य कारणत्वम्, अपि तु
कुत्साद्यर्थबोध एवेति न विशेषरूपेण कार्यकारणभावकल्पनप्रयुक्त-
मपि गौरवमिति प्रत्याख्यानं न युक्तम् । इत्यत एवारुचेः प्रत्या-
ख्यानपक्षं प्रथममुपन्यस्यारम्भपक्षमन्ते उपन्यस्यति—किञ्चेत्या-
दिना । शेषं सुगमम् ॥ १४ ॥

नन्वेवमपीति—अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः स्वीकारेऽपीत्यर्थः ।
आत्वापत्तिरिति । अर्थवत्त्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । मह-

गुणादागतौ गौणः, यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो

द्भूतइत्येतद्वटकमहच्छब्दस्य ह्यारोपितमहत्त्वविशिष्ट इत्यर्थोऽ-
भूततद्भावे चित्रप्रत्ययात् । गौणमुख्ययोरिति—गौणमुख्ययोरर्थ-
योर्मध्ये मुख्य एवार्थे कार्यसम्प्रत्ययः, मुख्यार्थबोधके एव शब्दे
कार्यप्रवृत्तिरित्यर्थः । गुणादागत इति । गुणादिति हेतौ पञ्चमी,
आङ्पूर्वकगाम्धातोर्ज्ञानमर्थः, क्तप्रत्ययार्थो विषयताश्रयः, ज्ञान-
ञ्चारोपात्मकं हेतुबोधकपदसान्निध्यात्, गुणपदं गुणज्ञानपरम्,
तथा च गुणप्रतिसन्धानप्रयोज्यारोपीयविषयताश्रय इत्यर्थः ।
स्वशक्यतावच्छेदकसमानाधिकरणगुणप्रतिसन्धानप्रयोज्यस्वशक्य-
तावच्छेदकप्रकारकारोपीयविशेष्यताश्रयोऽर्थः स्वस्य गौणोऽर्थो
इति निष्कर्षः । गौर्वाहीक इत्यादौ गोपदशक्यतावच्छेदकं गोत्वं,
तत्समानाधिकरणं यजाड्यमान्यादिकं तस्य वाहीके संस्कारहीने
पुरुषविशेषे ज्ञानाद् गोपदशक्यतावच्छेदकं गोत्वं तत्रारोप्यत इति
वाहीको गोपदस्य गौणोऽर्थः । एवं महत्त्वसमानाधिकरणस्य
विशिष्टशिरोवहनकर्मत्वस्य चन्द्रे दशेनात् कलङ्किन्त्यपि चन्द्रे
महत्त्वारोप इति चन्द्रतात्पर्यको महच्छब्दः प्रकृते गौणार्थः ।
'गुणादागत इति प्रतीकमादाय तद्वृत्तिगुणसत्ताप्रयोज्यारोपविषयी-
भूत इत्यर्थः, यथा गोवृत्तिजाड्यादिगुणसत्ताप्रयोज्यारोपविषयी-
भूतगोत्वादिरर्थो गौण इति कस्यचित् लेखोऽसङ्गतः । तथा हि—
तद्वृत्तीत्यशब्दार्थोऽनुपयुक्तः । आरोपविषयीभूतगोत्वादिरर्थो
गौण इत्यप्ययुक्तम्, न हि गोत्वं नाना चैनेकं गौणमपरं मुख्यं
स्यात्, न ह्यारोपेण वस्तुभेदः शिष्टानुमत उपपन्नो वा । 'गुणादा-
गतौ गौणः यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीक'
इति मूलान् वाहीकादेश्चर्मिण एव गौणार्थत्वावगमाच्च, गौणे ह्यर्थे
वाहीकादाविति स्वप्न्याच्च, जाड्यादिगुणो निमित्तत्वंस्यैत्यर्थः ।
अर्थ इत्यस्य बोधविषय इत्यर्थः । जाड्यादिगुणप्रयोज्यबोधविषयो

वाहीकः । अप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेव बुध्यते ।
मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः प्रथम इत्यर्थः । गौणे ह्यर्थे शब्दः
प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेण प्रवर्तते । एवञ्चाप्रसिद्धत्वं
गौणलाक्षणिकत्वं चात्र गौणत्वम् । तेन प्रियत्रयाणामित्यादौ
त्रयादेशो भवत्येव, तत्र त्रिशब्दार्थस्येतरविशेषणत्वेऽप्युक्तरूप-
गौणत्वाभावात् ।

वाहीक इत्यर्थः । बोधे प्रयोज्यता च प्रवृत्तिनिमित्तारोपद्वारा
बोद्ध्या । अप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपीति । गौण इति शेषः । गौणत्वे
हेतुमाह—तद्गुणारोपादेव बुध्यत इति । यः कश्चित् पुत्रादे
रामेति कृणोति वा नाम करोति स रामादिगतपित्राज्ञापालन-
कर्तृत्वादिकं पुत्रादावारोप्य तद्धेतो रामत्वादिकमारोप्य रामत्वा-
दिना बोधं करोति; तथा च गुणप्रतिसन्धानप्रयोज्यशक्यताव-
च्छेदकप्रकारकबोधविषयत्वरूपगौणत्वस्य तत्रापि समन्वय इति
भावः । इयानेव विशेषो यदेकत्र गुणप्रतिसन्धानं प्रमात्मकमपर-
त्रारोपात्मकमिति । ननु संज्ञा नाम शब्दः गौणश्चार्थ इति
संज्ञादिरपीत्यसङ्गतमिति चेत्—न, संज्ञादीतिपाठस्यैव सत्त्वेन
संज्ञा आदिः प्रथमो बोधको यस्येतिव्युत्पत्त्या अर्थस्यैवावगमात्,
सम्यग् ज्ञायते बोध्यते इति संज्ञेति व्युत्पत्त्याऽर्थस्यैव लाभाच्च ।
मुखमिवेति । मुख्यार्थस्य प्राधान्यं गौणे मुख्ये वा, सर्वत्र भास-
मानत्वात् । तदेवोपपादयति—गौणे ह्यर्थ इत्यादिना । सामा-
न्यगौणत्वमुक्तं, तद्व्याप्यमप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वञ्चेति
बोध्यम् । गौणलाक्षणिकत्वन्तु गुणप्रयोज्यलक्षणाविषयत्वं,
लक्षणा च शक्यतावच्छेदकारोप एवेति बोध्यम् । गौर्वाहीक
इत्यादौ आरोपितगोत्ववान् वाहीकः, गोत्ववान् वाहीक इति वा

किञ्चायं न्यायो न प्रातिपदिककार्ये, किन्तूपात्तं विशिष्यार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं यत्र तादृशपदकार्य एव । परिनिष्ठितस्य पदान्तरसम्बन्धे हि गौर्वाहीक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामित्यन्तरङ्गत्वाज्जातसंस्कारबाधायोगः प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावे बीजम् । इवशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थके श्वाशुरिरित्यादौ अत इजः सिद्धये उपात्तमित्यादि । न च प्रातिपदिकपदं तादृशमिति वाच्यम्, तेन हि प्रातिपदिकपदवचनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् ।

बोध इत्युभयमसङ्गतम्, गौर्वाहीकमितिबोध एव सम्यक् । अमहात्राह्वरण इत्यादौ नञ् आरोपार्थकत्वेन महत्त्वारोपविषयस्यैव महच्छब्देन प्रतीतावप्यारोपस्य गुणहेतुकत्वाभावेनोक्तगौणत्वाभावादात्वसिद्धिः ।

किन्तूपात्तं विशिष्यार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपमयं तादृशपदकार्य एवेति । उपात्तमित्यस्य सूत्र उच्चार्यमाणमित्यर्थः, विशिष्यार्थोपस्थापकमित्यस्य स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नबोधकमित्यर्थः, विशिष्टरूपमित्यनेन स्ववृत्तिधर्म आनुपूर्वीरूप एवेति बोध्यते; तथा च स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदोपादान एव परिभाषाप्रवृत्तिरिति पदत्रयेण बोधितम् । 'अत इज' इत्यादावत्पदस्य प्रातिपदिकपदस्य बोधादानं, न विशिष्टरूपोपादानम्, अन्वत्य प्रातिपदिकपदवचनस्य वाऽऽनुपूर्विकत्वाभावात् । अतएव गौणेऽपि तस्य प्रवृत्तिः । न च अद्धर्मावच्छिन्ने शक्तिस्त्वयं तत्पदप्रयोज्यविषयतावच्छेदकत्वं, प्रातिपदिकपदवचनस्य च तत्र भवितुमर्हति, धातुभिन्नत्वादिद्विशिष्टार्थवचनावच्छिन्ने च प्रातिपदिकपदस्य सङ्गैतादिनि वाच्यम् :

निपातपदं तु चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकमिति तदुद्देश्यक-
कार्यविधायके ‘ओत्’ इत्यादावेतत्प्रवृत्त्या गोऽभवदित्यादौ दोषो

पाणिनिऋतप्रातिपदिकपदसङ्केतस्य तत्तद्धर्मावच्छिन्ने सत्त्वेऽपि
लाघवानुरोधेन पाणिनिसङ्केतसम्बन्धेन प्रातिपदिकपदवत्त्वाव-
च्छिन्ने शक्त्यन्तरकल्पनेनादोषात् । ननु च्यन्ते गोऽभवदित्या-
दौ प्रगृह्यसंज्ञावारणायौत्सूत्रे भाष्यकारेण कृता गौणमुख्यन्याय-
प्रवृत्तिः विरुद्धयेत्, ओत्पदस्य निपातपदस्य वोक्तरीत्या ओद-
न्तत्वाद्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन आनुपूर्व्यवच्छिन्नविषय-
ताप्रयोजकत्वाभावेन विशिष्टरूपोपादानाभावादित्यत आह—
निपातपदन्तु चादित्वेन चादीनामुपस्थापकमित्यादि । तथा च
चादित्वस्यानुपूर्वीरूपत्वाद्द्विशिष्टरूपोपादानमस्तीति न दोषः । ननु
चत्वावच्छिन्ने चात्वावच्छिन्ने शक्तिकल्पनायामपि स्ववृत्त्यानु-
पूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वस्याभाव एवेति चेत्—न, स्व-
वृत्तित्वं विहायानुपूर्व्यवच्छिन्नेत्यादेरेव प्रवेशात् । ननु तथा सति
शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदापत्त्या सर्वधर्मावच्छिन्नस्यैकदा
बोधाभावप्रसङ्ग इति चेत्—न, चाद्यन्यतमत्वावच्छिन्ने शक्तिक-
ल्पनया शक्यतावच्छेदकभेदाभावेन शक्तिभेदाभावात् ।

नन्वानुपूर्व्या साक्षादवच्छिन्नमुख्यविशेष्यताप्रयोजकपदोपा-
दानं विशिष्टरूपोपादानमिति वक्तव्यम्, अन्यथा प्रातिपदिकपद-
वृत्तिविषयतायाः प्रातिपदिकत्वरूपानुपूर्व्या साक्षादवच्छिन्नत्वेन
प्रातिपदिकपदवत्त्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतायाः परस्परया आनु-
पूर्व्यवच्छिन्नत्वेन च प्रातिपदिकपदोपादानस्यापि विशिष्टरूपो-
पादानत्वापत्तिः ; उक्तनिवेशे तु आद्यविषयताया मुख्यविशेष्यता-
त्वविरहात् अन्त्यायास्साक्षात्तदवच्छिन्नत्वाभावात्त दोषः ; तथा
च निपातपदस्य चाद्यन्यतमत्वावच्छिन्नबोधकत्वाङ्गीकारेऽपि त-
त्पदीयमुख्यविशेष्यतायाश्चत्वाद्यानुपूर्व्या साक्षादवच्छिन्नत्ववि-

न । अग्नीषोमौ माणवकावित्यत्र प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्यग्नीषोम-
पदस्य तत्सदृशपरत्वेऽन्तरङ्गत्वादीत्वषत्वे भवत एव । सदृशला-

रहात् चत्वादिना साक्षादवच्छिन्नायाश्च मुख्यविशेष्यतात्वाभा-
वात्प्रातिपदिकपदस्येवास्याप्युपादानं न तादृशम् ; स्वेन साक्षा-
दवच्छिन्नत्वं स्वावच्छिन्नत्व-स्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिताव-
च्छेद्यत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वम् ; मुख्यत्वञ्च
विशेष्यतायां प्रकारत्वासामानाधिकरण्यम् ; किञ्च निपातपद इव
प्रीतिपदिकपदेऽपि घटाद्यन्यतमत्वावच्छिन्ने शक्त्यापत्तिः ; न च
घटादीनामानन्त्याच्चादीनाञ्च परिसंख्यातत्वान्नायं दोष इति वा-
च्यम् , चादेरपि आकृतिगणत्वेन उभयोः साम्यात् इति चेत्—
अत्र वदन्ति—‘ओत्’ सूत्रस्थभाष्यग्रामाण्यात् निपातपदस्य स्वा-
श्रयसङ्केतवत्त्वसम्बन्धेन निपातत्वरूपानुपूर्वीविशिष्टे शक्तिः क-
ल्प्यते, तथा च निपातपदप्रयोज्यमुख्यविशेष्यतानिरूपिता स्वाश्र-
यसङ्केतवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्ना साक्षादवच्छेदकता निपातत्वरू-
पानुपूर्वीनिष्ठेति विशिष्टरूपोपादानत्वमुपपन्नम् । प्रातिपदिकपदे
च स्वनिरूपितसङ्केतवत्त्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकपदविशिष्टे शक्ति-
रिति मुख्यविशेष्यता प्रातिपदिकपदेनैव साक्षादवच्छिन्ना, न त्वा-
नुपूर्व्येति न तत्र विशिष्टरूपोपादानमिति दिक् ।

पदकार्यत्वञ्च विभक्त्यनिमित्तकत्वे सति स्त्रीत्वानिमित्तक-
त्वम् । ‘त्रेस्त्रयः’-‘औतोमशसोः’-‘गोतो णिदि’त्यादीनां विभक्ति-
निमित्तकत्वेन पदकार्यत्वाभावात् तत्रैतस्याः प्रवृत्तिः । ‘जानपद-
कुण्डे’ति झीपः स्त्रीत्वनिमित्तकत्वेन पदकार्यत्वाभावात् गौणेऽपि
प्रवृत्तिः, अतएव कौमुद्यां गजवाची नागशब्दः स्थौल्यगुणयोगा-
दन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणमित्युक्तम् । पदकार्ये प्रवृत्तौ वीजमुक्तं
परिनिष्ठितस्य पदान्तरन्त्यादिना । अनेन यदा गौणत्वप्रतीतिस्त-
देतत्परिभाषया कार्याभाव इति सूचितम् ; तेन च प्रातिपदिक-

क्षणिकाग्निसोमपदयोर्द्वन्द्वे तन्नामकावित्यर्थके च नेत्रपत्वे, आद्ये गौणलाक्षणिकत्वादन्येऽप्रसिद्धत्वात् । अतएवाग्निसोमौ माणवकावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेन पत्ववारणपरम् 'अग्नेः स्तुतस्तोमसोमा' इति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते ।

गाम्पाठयेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वासम्भवेन विभक्त्युत्पत्तिवेलायां प्रयोक्तृभिर्गौणार्थत्वस्य प्रतीतावप्यपदस्या-

संस्कारवेलायां गौर्वाहीक इत्यादौ अग्नीषोमौ माणवकावित्यादौ च न गौणत्वप्रतीतिरिति नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः । यदि च तत्रापि कदाचित्प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामेव गौणत्वप्रतीतिस्तीर्हि गौणमुख्यन्यायः प्रवर्तत एव; अतएवाग्निसोमौ माणवकाविति भाष्यं सङ्गच्छते । एतत्फलितमेव 'पदकार्ये अयं न्यायो न प्रातिपदिककार्य' इति ।

ननु विभक्त्यनिमित्तकत्वांशस्यैतत्फलितत्वेऽपि स्त्रीत्वानिमित्तकत्वांशे किं प्रमाणमिति चेत् - न, 'जानपदे' तिसूत्रे नागग्रहणस्यैव प्रमाणत्वात्, अन्यथा गजवाचिनागशब्दात् मुख्ये 'जाते-रस्त्री'त्यनेनैव ङीपि सिद्धे तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । उक्तांशज्ञापने तु गौणे चारितार्थ्यमिति न वैयर्थ्यम् । न च तत्रापि 'जाते' रित्येवसिद्धमारोपितगजत्वजातिप्रकारेणैव तत्र बोधादिति वाच्यम्, स्वसामानाधिकरण्य-स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टविशेष्यताकबोधजनकरूपजातिवाचकत्वाभावात् ।

ननु विभक्त्यनिमित्तकत्वांशो न फलितः, गां पाठयेत्यादौ कर्मत्वाय पाठनक्रियान्वयस्य विभक्त्युत्पत्तिवेलायामेवावश्यकत्वेन मुख्यगोपदार्थस्य पाठनान्वयासम्भवाद् गोपदस्य गौणार्थकत्वस्य वक्तव्यत्वादित्यत आह—गां पाठयेत्यादाविति । अप-

प्रयोगेण बोद्धृभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वस्य ग्रहेणात्वं
त्वं सम्पद्यते, अमहान् महान् भूतस्त्वद्भवतीत्यादिभाष्यप्रयोगे
त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यविषय-

दस्याप्रयोगेण बोद्धृभिस्सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वग्रहेणेति ।
अयं भावः—उच्चारणानन्तरमेवार्थप्रतीतिः, उच्चारणन्तु पदस्यैव
‘अपदन्न प्रयुञ्जीते’तिभाष्यात्; तथा च पदत्वसिद्धयुत्तरमेव
श्रोतुर्गौणार्थकत्वग्रहः, यदा च श्रोतुर्गौणार्थकत्वग्रहसम्भवस्तदैव
गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तिरितिकल्पनात् प्रयोक्तुः पूर्वं गौणार्थकत्व-
ग्रहेऽपि न परिभाषाप्रवृत्तिरिति । अग्निसोमावित्यादौ द्वन्द्वात्
प्रागपि श्रोतुर्गौणार्थकत्वग्रहे तत्रापि न्यायप्रवृत्तिः; यदि द्वन्द्वोत्तरं
तथा प्रतीतिस्तर्हि ईत्वपत्वे भवत एवेति फलितमेव ‘विभक्त्यनि-
मित्तककार्ये प्रवृत्ति’रिति ।

वस्तुनस्तु—प्रयोक्तुरेव प्रयोगनिमित्तज्ञानं भवितुञ्चुक्तमिति
तस्यैव मुख्यार्थतात्मर्ये शास्त्रप्रवृत्तिर्गौणार्थतात्पर्ये शास्त्राप्रवृत्ति-
रित्येव कल्पना ज्यायसीति अग्नीषोमावित्यादौ तात्पर्यग्रहसमय-
भेदेन कार्यतदभावौ सिद्धौ । तथा च न फलितमिदं ‘विभक्ति-
निमित्तककार्ये न प्रवृत्ति’रिति गां पाठयेत्यादौ विभक्त्युत्पत्तिवे-
लायामेव गौणार्थतात्पर्यस्यावश्यकत्वादित्यरुचेराह—अत्वं त्वं
सम्पद्यते इत्यादि । तथा चैतद्भाग्यप्रामाण्यादुक्तं रूपे पदकार्ये
एव परिभाषाप्रवृत्तिरिति । अत्वं त्वं सम्पद्यते इत्यत्र चि्वप्रत्ययो
वैकल्पिकत्वात् न भवति । एवममहान् महान्भूत इत्यत्रापि
बोध्यम् । परन्तु आरोपितसम्बोधत्वादिप्रकारेणैव बोधाद् गौण-
त्वमस्तीति भावः । त्वाद्यादेशदीर्घादीनामिति । त्वं सम्पद्यते
इत्यत्र ‘त्वाहौ सावि’त्यनेन त्वादेशः । अयुवां युवां बुध्यते, अय्यं
य्यं बुध्यन्ते इत्यादौ युवादेशादेरादिपदेन मंग्रहः । दीर्घादीत्या-

त्वमेवोचितम्; अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु तदनापत्तिः ।

किञ्च शुक्लामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टं, कर्तृक्रिये चानिर्दिष्टे इत्याद्युक्त्वा इहेदानीं गामभ्याज कृष्णां देवदत्तेत्यादौ सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्त एव कर्ता अभ्याजैव क्रियेत्य-

दिना त्वद्भवतीत्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्य संग्रहः । तत्रापि विभक्तावित्यनुवृत्त्या पदकार्यत्वाभावः, अतएव 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग्वाधत्' इत्येतज्ज्ञापनं प्रत्ययग्रहणेन सङ्गच्छते, अन्यथा युष्मच्छब्दाणिचि आदेशार्थं तस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वस्यासङ्गत्यापत्तेः । अन्यथेति—विभक्तिनिमित्तकार्येऽपि परिभाषाप्रवृत्तावित्यर्थः ।

ननु त्वाद्यादेशकरणेन पदं संस्कृत्याभूततद्भावविवक्षायां जातसंस्कारस्य बाधायोगेन नैते दोषाः, एकतरपक्षेण लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण दोषदानस्यादृष्टत्वादित्यरुचेराह—किञ्चेति । 'शुक्लामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टमि'त्यादिभाष्येण सामान्यतः क्रियाकर्मत्वविवक्षया द्वितीयादेस्साधुता भवतीत्यस्य लाभेन गौणस्थलेऽपि मुख्यार्थे एव क्रियाकर्मत्वादिविवक्षया पदं संसाध्य पश्चाद् गौणार्थविवक्षाप्रयोक्तुरपि भवतीत्यर्थः स्पष्टमेव लभ्यते । तेन फलितमेवेदं 'पदकार्ये अयं न्यायो न प्रातिपदिककार्य' इति । अग्नीषोमौ अग्निषोमावित्युभयोर्दर्शनात् क्वचित् द्वन्द्वं कृत्वा गौणार्थविवक्षा, क्वचित् पदे एव गौणार्थविवक्षां कृत्वा द्वन्द्वकरणमिति फलत्रलेन कल्प्यत इति विभावयन्तु सुधियः । 'कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टे इति । 'पुमान् स्त्रिये'तिसूत्रेण पुन्वोधकरप्रैव शेषेण निर्दिष्टाविति युक्तम् । गामेव कर्मेति—गामित्येतत्पदवाच्यमेवेत्यर्थः ।

केचित्तु—पदात्परत्वव्याप्यविषयताप्रयोजकशास्त्रविहितं कार्यं पदकार्यमिति वदन्ति । 'आन्महत' इत्यात्वमोत्वपत्वे च भवन्ति

र्थकेनार्थवत्सूत्रस्थभाष्येण कारकादिमात्रप्रयोगे योग्यसर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोग इत्येतत्तात्पर्यकेण सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधुत्वान्वाख्यानमित्यर्थलाभेन पाठनक्रियान्वयकाले पदस्यैव गौणार्थत्वप्रतीतिः प्रयोक्तुरपि । एवमेतन्मूलकः 'अभिव्यक्तपदार्थाय' इतिश्लोकोऽपि पदकार्यविषयकः । ध्वनितं चेदं 'सर्वादीनी' तिसूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमारभता वाचिककृता, 'पूर्वपरे' तिसूत्रेऽसंज्ञायामिति वदता सूत्रकृता, अन्वर्थसंज्ञया त-

तथाभूतमिति तत्र न्यायः प्रवर्तते । 'त्रेस्त्रयः'- 'औतोमृशसो'- रित्यादिशास्त्रं च न निरुक्तविषयताप्रयोजकमिति न तत्र परिभाषाप्रवृत्तिः, तदीयायाः कस्या अपि विषयतायाः पदात्परत्वव्याप्याया अभावात् । सुवन्तादेव तद्धितोत्पत्त्या तद्धितनिष्ठायास्तस्यास्तथाभूतत्वेन 'अत इञ्' इत्यादेः पदकार्यत्वसिद्धिः ।

एतन्मूलक इति—गौणमुख्यन्यायमूलक इत्यर्थः । अभिव्यक्तेति । अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थास्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥ इति श्लोकः ।

ध्वनितश्वेदमिति—गौणमुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयकत्वं ध्वनितमित्यर्थः, अन्यथानेनैव न्यायेन संज्ञायां सर्वनामत्वाद्यप्राप्तौ तदर्थः प्रयासो विफलः स्यादाचार्याणामिति भावः । संज्ञाभूतानामिति । संज्ञाशास्त्राणां विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेन 'सर्वादीनि सर्वनामानी'त्यस्य विभक्तिनिमित्तकत्वात्पदकार्यत्वाभावः । आरभतेति । अनुदात्तेत्यलक्षणम् 'आत्मनेपदमनित्यमि'त्यभिप्रायेण शता । आरभमाणेनेति तु युक्तम् ।

त्प्रत्याख्यानं कुर्वता भाष्यकृता च ।

‘अर्थाश्रय एतदेवं भवति शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे’ इति श्रुतसूत्रस्थभाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रय एव न्यायस्तद्विहितशब्दाश्रये च ते इत्यर्थः । गोत इति यथाश्रुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनोक्तरीत्यैव तस्य भाष्यस्य व्याख्येयत्वादित्यलम् ॥ १५ ॥

अर्थवद्ग्रहणे इत्यस्यापवादमाह—

अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ १६ ॥

ननु गौर्वाहीकः गां पाठयेत्यादौ गौणमुख्यन्यायेन वृद्ध्यात्त्वयोरप्राप्तिमाशङ्क्य ‘अर्थाश्रये एतदेवं भवति शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे’ इति समाधानस्य भाष्ये करणेन प्रातिपदिककार्यत्वेन परिभाषाप्रवृत्तिवारणमसङ्गतमित्यत आह—लौकिकार्थवत्त्वेति । लौकिकार्थवत्त्वस्य पदे एव सत्त्वेन अर्थाश्रय इत्यस्य पदाश्रय इत्यत्र तात्पर्यम्, शब्दाश्रय इत्यस्य प्रातिपदिकाश्रय इत्यत्र तात्पर्यमिति भावः ; यथाश्रुतार्थकत्वे ‘गोतो णिदि’तिसूत्रन्याससत्त्वे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वादर्थोपस्थित्या वृद्ध्यात्त्वयोरप्यर्थाश्रयत्वेन परिभाषावारणस्याशक्यत्वापत्तेः ॥ १५ ॥

तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति—ते अन्ता येषां तानि तदन्तानि तेषु विधिस्तम् । अर्थवता अनर्थकेनेत्यभेदे प्रकृत्यादित्वात् तृतीया, तत्पदार्थे तस्यान्वयः । अथवा लक्ष्यस्थमनादिकं कर्तृस्वान्ते विधिं प्रयुङ्क्ते करोति तं सूत्रस्थानि प्रयोजयन्तीत्यर्थविवक्षया प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीया बोध्या । अनिति प्रकृतिभावबाधनार्थं ‘कार्मस्ताच्छीत्य’इतिनिपातनमेकदेशानुमत्याऽस्यां ज्ञा-

‘येन विधि’रित्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितैषा । तेन राज्ञा साम्नेत्यादावल्लोपः, दण्डी वाग्मीत्यादौ ‘इन् हन्नि’ति नियमः, सुपयाः सुस्रोता इत्यादौ ‘अत्वसन्तस्ये’ति दीर्घः, सुशर्मा सुप्रथिमेत्यादौ ‘मन’इति डीप्निषेधश्च सिद्धः ।

पकम्, अन्यथानर्थकत्वात् कर्म इत्यत्र प्रकृतिभावाप्राप्त्या ‘नस्तद्धित’ इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । राज्ञेत्यत्रान् अर्थवान्, उणादीनामव्युत्पन्नत्वे सुजम्भन् इत्यनिजन्तेऽर्थवदुदाहरणस्त्रोध्यम् । अथवा अन्धातोः क्पिप्यान्शब्दादपत्येऽणि आन इत्यादावेवानिति प्रकृतिभावः स्यान्नत्वनर्थक इति बोध्यम् । दण्डीत्यत्रेन् अर्थवान्, वाग्मीत्यत्रानर्थकः । सुपया इत्यत्रास् अर्थवान् । अव्युत्पत्तिपक्षे प्रजामाचष्टे इत्यर्थे णिचि टिलोपे क्विपि णिलोपे च तन्दन्तवहुव्रीहावसिचि सुप्रजा इत्युदाहर्तव्यम् । सुश्रोता इत्यत्र श्रुधातोःसिप्रत्ययः, तस्य तुडागमेनागमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वेनास् अनर्थकः । ननु यदागमन्यायेनास्पदेनागमसहितस्यासौ ग्रहणेन तस्य चार्थवत्त्वेनानर्थकोदाहरणमयुक्तम्; न च निर्दिश्यमानस्यासौ ग्रहणेन तस्यानर्थकत्वमेवेति वाच्यम्, अस्पदोत्तरषष्ठ्यभावेन तस्या अनुपस्थानात् निर्दिश्यमानपरिभाषया अर्थवदसन्तावयवास्पदीयनिर्दिश्यमानावयवस्योपधाभूतस्य दीर्घ इत्यर्थस्यैव सत्त्वेन निर्दिश्यमाने अर्थवत्त्वस्यानन्वयाच्च; न च ‘उणादीन्यव्युत्पन्नानी’तिदृष्ट्या श्रोतसित्यस्यैवार्थवत्त्वेनासोऽनर्थकत्वमिति वाच्यम्, तथा सति सुपया इत्यत्राप्यनर्थकस्यैवासस्सत्त्वेनार्थवदुदाहरणदानासङ्गत्यापत्तेः, इति चेत्—न, श्रुधातोर्विचि गुणे श्रो इति तस्मात्पञ्चम्यन्तात्तसि प्रत्यये श्रोतसिति तदनुकरणस्य सुशब्देन बहुव्रीहौ सुश्रोता इत्यत्रासोऽनर्थकत्वमित्याशयात् । सुशर्मेति । अत्र मन्त्रर्थवान् ।

अन्ये तु परिवेषिपीध्वमित्यत्र ढत्वव्यावृत्तये क्रियमाणात्
'इणः पीध्वमि'त्यत्राङ्ग्रहणादर्थवत्परिभाषाऽनित्या, तन्मूलक-
मिदमित्याहुः ।

'विभाषेट' इत्यत्रानर्थकस्यैव पीध्वमः सम्भवादत्रापि

सुप्रथिमेति । अत्रेमनिच्छप्रत्ययावयवस्य मनोऽनर्थकत्वन्वो-
ध्यम्, शोभनः प्रथिमाऽस्या इत्यर्थे अनित्यनर्थकस्य ग्रहणाद् 'अनो
वहुव्रीहे'रित्येव सिद्धे अनर्थकस्य मनोग्रहणे नैतदुदाहरणं युक्तम् ;
न सुप्रथिमाऽसुप्रथिमेति बहुव्रीह्युत्तरपदकनञ्त्वरूपे उदाहरण-
मिति परे । 'अनो बहुव्रीहे'रित्यत्र बहुव्रीहिपदेन प्रातिपादिक-
स्य विशेषणात् तदन्तविधिना तत्रापि सिद्धौ प्रथिमानमतिक्रान्ता
अतिप्रथिमेत्युदाहरणमुचितमित्यपरे । केचित्तु सुप्रथिमेत्यादौ
'अनो बहुव्रीहे'रित्यस्य सुराङ्गीत्यत्रेव वाधेन पक्षे 'अन उपधालो-
पिन'इतिङीवापत्तिः, अनर्थकस्य मनोग्रहणे तु मन इत्यनेन
वाध्यसामान्यचिन्तया तस्यापि वाध इत्यनर्थकस्य मनोग्रहणे फलं
सम्यग्गेवेत्याहुः । वस्तुतः सुगरिम्नीतनूममुकनाम्नीमितिप्रयोगद-
र्शनात् 'मन' इत्यस्यामि 'अन उपधे'त्येव वाधकमित्यतिप्रथिमे-
त्येव युक्तमित्यम्बाकर्त्री । सुगता प्रथिमानं सुप्रथिमेति नवीनाः ।

परिवेषिपीध्वमिति — परिपूर्वकाजौहोत्यादिकाद्विपधातोर्वि-
धिलिङि सीयुडागमे सकारलोपे द्वित्वेऽभ्यासगुणे परिवेषिपीध्व-
मिति साधुः । अस्धातोर्विधिलिङि कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदे
व्यतिपीध्वमित्यत्रार्थवतः पीध्वमः सम्भवेन तत्र मूर्धन्यधारणाया-
ङ्ग्रहणस्य चारिताभ्यात् ज्ञापकासङ्गतिरिति तु न वाच्यम्, तत्र
'उपसर्गप्राट्ठभ्यामि'तिविहितपत्वस्यासिद्धत्वेन पीध्वमोऽभावेना-
ङ्ग्रहणस्य चारिताभ्याभावात् आगमसमभिव्याहारे तद्विशिष्टस्यै-
वार्थवत्त्वेनेटः परन्व पीध्वमोऽर्थवत्त्वासम्भवात्तत्रार्थवत्परिभाषा-

तस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाङ्गादिति परे ॥ १६ ॥

ननु 'उश्चेत्यत्र 'लिङ्सिचा'वित्यत आत्मनेपदेष्वित्येव सम्बन्धेतानन्तरत्वादत आह—

एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिःसह वा निवृत्तिः॥ १७॥

वाशब्द एवार्थे । परस्परान्वितार्थकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः; एककार्यनियुक्तानां बहूनां लोके तथैव दर्शनादिति भावः।

यच्चत्र ज्ञापकं 'नेङ्वशि' इत्यत इडित्यनुवर्त्तमान 'आर्द्धधातुकस्येट्' इत्यत्र पुनरिङ्ग्रहणं तद्वि नेत्यस्यासम्बन्धार्थमिति—तन्न, 'दीधीवेवीटामि'तिसूत्रे भाष्ये तत्रत्येङ्ग्रहणप्रत्याख्यानायेङ्ग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनरिङ्ग्रहणस्येटो गुणरूपविकाराभावार्थकत्वस्योक्तत्वेन तद्विरोधात् । नञो निवृत्तिस्तु

वाधेऽप्यत्र वाधे मानाभावादङ्ग्रहणं ज्ञापकमेवेति दिक् ॥ १६ ॥

एकयोगनिर्दिष्टानामिति—एकस्मिन् योगस्सम्बन्धस्तेन निर्दिष्टानामेकान्वितानामित्यर्थः । यथा किञ्चे अन्वितानां लिङ्सिजात्मनेपदानामितिबोध्यम् । एतदेवाह—परस्परान्वितार्थकपदानामिति—स्वप्रयोज्यविषयतया साक्षात्परम्परया वा निरूपिताया विषयता तत्प्रयोजकानामित्यर्थः । योगपदं कार्यपरमिति केनचिदुक्तं न युक्तं, योगशब्दस्य कार्यपरतायाः क्वाप्यदृष्टत्वाद्नन्वयान्च, एकत्रार्थे योगस्सम्बन्ध इतिमूलेन विरोधान्च । एतेषामेव क्वचित्सहानुवृत्तिनिवृत्ती क्वचिदेकदेशानुवृत्तिरिति परिभाषाद्वयेनोच्यते । द्विवचननिर्देशस्तु बहुवचनस्याविवक्षाबोधनार्थः । परस्परान्वितार्थकं क्वचित्पदत्रयं, क्वचित्पदद्वयं सर्वग्राह्यमिति तात्पर्यम् ।

‘क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत’ इतिन्यायेन सिद्धा ।

वस्तुतस्तु—‘दीधीवेवीटामि’ तिसूत्रस्थभाष्यमेकदेश्युक्तिः,
‘आर्द्धधातुकस्ये’ तिसूत्रस्थेङ्ग्रहणस्य ‘नेड्वशी’ तिसत्रे भाष्ये
प्रत्याख्यानात् तत्करणेन गुरुतरयत्नमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यान-
स्यायुक्तत्वात् ॥ १७ ॥

नन्वल्लगधिकारः प्रागानङ उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गा-
धिकारादित्यनुपपन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात्; तथा ‘दामहायना-
न्ताच्चे’त्यादौ ‘सङ्ख्याव्ययादेः’ इत्यतः सङ्ख्यादेरित्यनुवर्त्ततेऽ-
व्ययादेरिति निवृत्तमिति चानुपपन्नमत आह—

एकयोगनिर्दिष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते ॥ १८ ॥

एकत्रार्थे योगः सम्बन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभि-
धायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थ इति ‘पक्षात्ति’रिति सूत्रे कैयटः । ताव-

तद्विरोधादिति । इदमुपलक्षणं सूत्रारम्भसामर्थ्यान्नञ्चो नि-
वृत्तौ ज्ञापितायां स्वांशो चरितार्थ्याभावादित्यपि बोध्यम् ।

ज्ञापकजिज्ञासायां तु ‘ईदृहेदृद्विवचनं प्रगृह्यमि’त्यत ईदृदित्ये-
तन्मात्रानुवृत्त्यैव सिद्धावेकाराननुवृत्त्यर्थं क्रियमाणम् ‘अदसो मा-
दि’त्यत्र माद्ग्रहणमेव; ज्ञापितायान्त्वाद्यायामेकारानुवृत्तिनिरासाय
चरितार्थम् । ‘लिङ्सिचा’वित्यतः सिज्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धौ ‘हनः
सिच’ इत्यत्रत्यं सिज्ग्रहणञ्च ज्ञापकम् । ‘दामहायनान्ताच्चे’त्यत्र
‘संख्यादेरिति वक्तव्य’मितिवातिकप्रत्याख्यानमेकदेशस्यापि ‘सं-
ख्याव्ययादेर्डीवि’त्यतः संख्यादेरित्यस्यानुवृत्त्या कृतम् ; अन्त्या-
या अभावे अव्ययस्याननुवृत्तये संख्यादेरित्यस्याप्यननुवृत्तेः
प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् ।

न्मात्रांशे स्वरितत्वप्रतिज्ञात्रलाल्लभ्यमिदम् । स्पष्टा चेयं 'दामहा-
यनान्ताच्चे' तिसूत्रे 'औतोऽम्शसो' रितिसूत्रे च भाष्ये पूर्वा च ॥१८॥
ननु 'त्यदादीनाम' इत्यादिनेममित्यादावनुनासिकः स्यादत
आह—

भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥ १९ ॥

'अणुदित्सूत्रेऽप्रत्यय इत्यनेन सामर्थ्यात्सूत्रेण प्राप्तं

कैयट इति । अनेनारुचिस्सूचिता ; 'अलुगुत्तरपदे' इत्यवतर-
णभाष्यविरोधात् 'औतोम्शसो' रित्यत्राचिनवमित्यत्रात्वाप्रवृत्त्यर्थं
'वा सुपी' त्यतो वेति निवृत्तं सुपीत्यनुवर्त्तत इति भाष्यविरोधाच्च
उभयत्र समासस्याभावात् ॥ १७ ॥ १८ ॥

इमावित्यादौ 'त्यदादीनाम' इत्यनेनानुनासिकाकारस्य विधा-
नेऽपि ऐचोऽनुनासिकस्याभावेन शुद्धस्यैवौकारस्य 'वृद्धिरेची' त्यनेन
विधानात् इमे इत्यत्र परस्येकारस्य द्विमात्रत्वेन तत्सदृशगुणकस्यैव
विधानेन दोषाभावेन द्विवचनाद्यपेक्षयैकवचनस्य प्राथम्याच्च
द्वितीयैकवचनान्तमवतरणम् । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणन्नेति ।
कर्त्तरि तृतीया, ग्रहणमिति भावे प्रत्ययः । ननु भाव्यमानं विधेय-
भूतं लक्ष्यस्थं तेन सवर्णग्रहणं न प्रसक्तं, सूत्रे एवाणुदित्सूत्रप्रवृत्ते-
र्लक्ष्ये सवर्णग्राहकताया अनुपयोगाच्च तत्र निषेधो व्यर्थ इति
चेत्—न, बोध्यबोधकयोरभेदेन भाव्यमानपदेन विधेयताप्रयो-
जकपदस्यैव ग्रहणात् । किञ्च पदे सवर्णग्राहकतायां बोधकत्व-
सम्बन्धेनाणहेतुरण्वोधकं हि पदं सवर्णग्राहकमित्यणा बोधकत्व-
सम्बन्धेन पदे सता हेतुना पदेन सवर्णग्रहणम्भवति । भाव्य-
मानेन विधेयभूतेन तेन हेतुना सवर्णानां ग्रहणन्न भवतीति परि-
भाषार्थः । तथा च हेतावेपा तृतीया विधेयबोधकमेव भाव्यमान-
पदमिति बोध्यम् । अप्रत्यय इत्यनेनेति । अस्य बोध्यत इत्यने-

जातिपक्षेण प्राप्तं गुणाभेदकत्वेन च प्राप्तं नेत्यर्थः । अतएवाणुदित्सूत्रे प्रत्ययादेशागमेषु सवर्णग्रहणाभावं प्रकारान्तरेणोक्त्वा 'एवं तर्हि सिद्धे यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं ने'ति ।

किञ्च ज्याद ईयस इत्येवान्तर्यतो दीर्घे सिद्धे ज्यादादिति

नान्वयः । नेत्यर्थ इति । अस्य बोध्यत इति शेषः । अयम्भावः— 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय' इत्यत्राप्रत्यय इति पृथक् योगः, प्रत्ययः सवर्णग्राहको नेत्यर्थः ; यदि चायं सूत्रप्राप्तस्यैव निषेधस्तदा योगविभागो व्यर्थस्तत्सामर्थ्यात् प्रदर्शितप्रकारत्रयेण प्राप्तं वार्यते, परन्तु तावतापि व्यर्थमेव 'इहल्यघो'रित्यनेन ह्रस्वेकारकरणेनैव ग्राहकसूत्रवलेन दीर्घे सिद्धे ईकारकरणात् 'ज्यादादीयस' इत्यत्र अदादेशेनैव ग्राहकशास्त्रवलेन दीर्घे सिद्धे दीर्घोच्चारणाच्चादेशे, इड्विधानेनैवाणुदित्सूत्रवलेन दीर्घस्यापि विधिसिद्धौ 'वृत्तो वे'तिसूत्रारम्भसामर्थ्यादागमे, अनभिधानात्प्रत्यये, सवर्णाग्रहणे सिद्धे अप्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेवेतिसामर्थ्यादनेनैवाप्रत्ययग्रहणेनैकदेशानुमत्येयं परिभाषा ज्ञाप्यते; भाव्यमानस्य प्रत्ययागमादेशरूपांशत्रयात्मकत्वादिति भावः । ननु नेदमप्रत्ययग्रहणमुक्तपरिभाषाज्ञापकमपि तु प्रतीयते विधीयत इति व्युत्पत्त्या प्रत्ययपदस्य वाच्यार्थ एव परिभाषार्थः, अथवा प्रत्ययस्यैवाग्राहकत्वनागमादीनामित्येव सामर्थ्यात् कुतो न कल्प्यत इत्यत आह— अतएवाणुदित्सूत्र इति । प्रकारान्तरेणेति— उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ज्ञापयतीति— एकदेशानुमत्या बोधयतीत्यर्थः । वाच्यार्थत्वे नैवं वदेदिति भावः । नेतीति । भाष्ये उक्तमिति शेषः । अत्रैवाणुदित्सूत्र इत्यस्यान्वयः ।

उक्तभाष्यस्य वाच्यार्थपरतयापि कथाश्चिह्नपनाग्रहे आह— किञ्चेति । इदं भाष्यं परिभाषार्थस्याप्रत्ययपदवाच्यत्वे विरुद्धयेतेति ।

दीर्घोच्चारणमस्या ज्ञापकम् । अणुदित्त्वत्रे च भाष्ये स्पष्टेषा ।
 'चोःकु'रित्यादौ भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणम्, विधेये उकारो-
 च्चारणसामर्थ्यात् । एतन्मूलकमेव भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न
 गृह्णातीति नव्याः पठन्ति ॥ १९ ॥

भावः । तेन च प्रत्ययसंज्ञक एवार्थ इति सिद्धम् । ज्ञापिताया-
 मग्रस्यां कथं दीर्घोच्चारणं स्वांशे चरितार्थं, ह्रस्वाकारविधानेऽपि
 सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धेः, न च पररूपं बाधकम्भविष्यतीति वाच्यम्,
 लोपग्रहणमनुवर्त्येकारस्य लोपविधानेनैव सिद्धेऽकारविधानसा-
 मर्थ्येन पररूपस्याप्रवृत्त्या दीर्घसिद्धेः, इति चेत्—न, लोपे 'अकृ-
 त्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घापत्याकारविधानस्य पररूपे सत्यपि
 व्यर्थत्वाभावात् । न च 'अङ्गकार्य' इति परिभाषया 'अकृदि' ति-
 दीर्घाभाव इति वाच्यं, तस्या भाष्ये लक्ष्यसंस्काराय क्वाप्यना-
 श्रयणात् । ननु धृष्णुयेत्यत्र दीर्घवारणाय 'अकृदि' त्यत्र क्तितीत्य-
 स्यानुवृत्तेरावश्यकतया लोपे दीर्घाभाव इति चेत्, अत्रोच्यते—
 अकारविधानसामर्थ्येन पररूपन्नेति कल्प्येत आहोस्विदविकृताकार
 एव श्रूयते इति वा कल्प्येतेत्यत्र विनिगमकाभावेनाकारविधा-
 नस्यावश्यकत्वात् । किञ्चाकारविधित्सया दीर्घोच्चारणं पाणिनिना
 कृतम्, तदनुपपन्नम् ; ह्रस्वकरणेनापि ग्राहकसूत्रवलेनाऽकारविधि-
 सम्भवेन दीर्घोच्चारणजनकप्रयत्नस्यानुपयोगात् । तस्मात्परि-
 भाषाज्ञापने ह्रस्वकरणेन दीर्घविधानस्याशक्यत्वात्तदर्थं दीर्घो-
 च्चारणमावश्यकमिति नानुपपन्नं दीर्घोच्चारणम् । एतदेव स्वांशे
 चारितार्थ्यं नाम येनानुपपन्नेन किञ्चिज्ज्ञाप्यं तेन ज्ञापितेन सानु-
 पपत्तिरवश्यं परिहरणीयेति । अकारविधानमेवास्तु दीर्घेण रूप-
 सिद्धिर्भविष्यतीदन्त्वन्यत् । तस्यैव किं समाधानमिति चेत्—
 पूर्वोक्तमेव गृहाणेत्यलम् ।

ननु कोऽयं परिभाषार्थः ? न तावत् विधेयताप्रयोजकं पदं स्वसवर्णग्राहकन्नेत्यर्थः, 'त्यदादीनाम' इत्यत्र विधेयताप्रयोजकमेतिपदं तत्स्वसवर्णस्य शुद्धह्रस्वाकारस्यापि दीर्घानुनासिकयोरिव ग्राहकन्न स्यादिति तत्सुत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तिः ; यदि च स्ववोध्यसवर्णग्राहकन्नेत्यर्थः, तथापि स एव दोषः ; स्ववोध्यो ह्रस्वोऽकारस्तत्सवर्णस्य एव ; यदि च स्ववोध्यविशिष्टग्राहकन्नेत्यर्थः, वैशिष्ट्यञ्च स्वभिन्नत्व-स्वसवर्णत्वोभयसम्बन्धेन, स्वस्मिन् स्वभिन्नत्वाभावान्न दोष इत्युच्यते, तथापि जातिपक्षे स्ववोध्यो दीर्घोऽपि सानुनासिकोऽपि तद्विशिष्टत्वमुक्तसम्बन्धाभ्यां शुद्धह्रस्वाकारे तस्याग्रहणस्यापरिहार एव ; एवं स्ववोध्य एको ह्रस्वोऽकारस्तद्वैशिष्ट्यमपरस्मिन् तादृशोऽकारे तस्याग्रहणापत्तौ स इत्यत्र स्यात्, एष इत्यत्र न स्यात् ; अत्रोच्यते—विधेयताप्रयोजकं पदं स्वविशिष्टग्राहकन्नेत्यर्थः, वैशिष्ट्यं स्वसवर्णत्व-स्वावृत्तिधर्मवत्त्वोभयसम्बन्धेन । 'त्यदादीनाम' इत्यत्र स्वमेति तद्विशिष्टसानुनासिको दीर्घश्च तत्र स्वसवर्णत्वस्य, स्वावृत्तिधर्मोऽनुनासिकत्वं दीर्घत्वञ्च तस्य च सत्त्वात्तयोर्ग्रहणाभावः । शुद्धह्रस्वाकारे च स्वावृत्तिधर्मवत्त्वस्याभावान्न दोषः । नन्वेवं तत्पुरुषीयत्व-तत्कालिकत्वादयः स्वावृत्तयो धर्मास्तद्वत्त्वस्य तत्रापि सत्त्वात् स दोषो दुरुद्धर इति चेत्—न, श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकस्यैव धर्मस्य ग्रहणेन तेषां धर्माणामतादृशत्वेन दोषाभावात् । न च तद्व्यक्तित्वन्तथाविधं तदादाय दोषानिस्तार इति वाच्यं, तदतिरिक्तत्वेनापि धर्मस्य विशेषणान् । न चानुगम इति वाच्यं, भेदविशिष्टान्यत्वेनानुगमसम्भवात् ; वैशिष्ट्यं स्वप्रतियोगिवृत्तित्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन बोध्यम् । न चैवमपि स्वावृत्तयो धर्माः तादृशा उदात्तत्वस्वरितत्वादयः तद्वतामपि ग्रहणन्न स्यात्, तथा च वृद्धेभ्य इत्यादाद्युदात्तानुदात्तयोः स्थान्यन्तरतमयोर्विधानन्न स्यात्, इष्यते तु गुणानामभेदकतया सर्वेषामुदात्तादीनामेकाराणां विधानमिति

नन्वेवम् 'अदसोऽसे'रित्यादिनाऽम् इत्यादौ दीर्घविधानं
न स्यादत आह—

भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति ॥ २० ॥

वाच्यं; स्वरत्वव्याप्यधर्मेतरत्वस्यापि निवेशनीयत्वात् ।

अथवा स्थानप्रयत्नजन्यतावच्छेदकस्यैव धर्मस्य निवेशः ; तत्पुरुपीयत्वतद्व्यक्तित्वाद्यश्च न तथेति न तादृशधर्ममादाय दोषः । स्वरत्वव्याप्यधर्मेतरत्वमत्रापि देयमेव, तेषामपि तादृशजन्यतावच्छेदकत्वात् । न चैवमपीकोयणचीत्यादौ दोष एव, तत्र विधेयताप्रयोजकं यण्पदं तत्सवर्णाप्रसिद्ध्या विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेन परिभाषाया अप्रवृत्त्या सानुनासिकयोर्यकारवकारयोरपि विधानापत्तेः ; न च स्वबोध्यविशिष्टनिवेशाद्दोष इति वाच्यम्, 'त्यदादीनाम' इत्यत्र जातिपक्षे स्वबोध्यो दीर्घस्तद्विशिष्टो ह्रस्वस्तस्याग्रहणापत्तेः, इति वाच्यम्, यतः स्वतादात्म्यस्वनिष्ठशक्तिनिरूपकतावच्छेदकसमुदायाद्यटकत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन स्वविशिष्टो यस्तद्विशिष्टस्य ग्राहकं विधेयताप्रयोजकं पदत्र भवतीत्यर्थः । अन्त्ये वैशिष्ट्यं पूर्ववदेव बोध्यम् । तादात्म्यनिवेशात् 'त्यदादीनाम' इत्यादौ न दोषः, द्वितीयसम्बन्धनिवेशादिकोयणचीत्यादौ न दोषः, अग्रिमवैशिष्ट्यनिवेशफलन्तु पूर्वमुक्तमेवेति सुधियो विभावयन्तु ॥ १९ ॥

नन्वेवमिति—भाव्यमानस्य सवर्णाग्राहकत्वे इत्यर्थः । ननु उच्च ऊश्चेति ह्रस्वदीर्घयोस्समाहारद्वन्द्वेन तत्रोभयोर्विधानसिद्धिः, अतएव कांमुद्यामुक्तं ह्रस्वदीर्घयोस्समाहारद्वन्द्व इति चेत्—न, उच्चऊश्चेतिसमाहारद्वन्द्वे घित्वात् ह्रस्वस्य पूर्वनिपाते नपुंसकह्रस्वत्वदीर्घत्वयोः प्राप्तावपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् ह्रस्वे पश्चात् सवर्णदीर्घे लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्रवृत्तौ दीर्घस्यैव

‘दिव उत्’ ‘ऋत उत्’ इति तपरकरणमस्या ज्ञापकम् ।
तित्स्वरितम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टैया ॥ २० ॥

श्रवणापत्तेः ।

दिव उदिति—तपरकरणं हि दीर्घव्यावृत्त्यर्थम्, एतत्परिभा-
पाया असत्त्वे तु दीर्घस्य पूर्वपरिभापयाऽविधानसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेव । न च ज्ञापितेऽपि स्वांशे चारितार्थ्याभावः, सवर्णग्राह-
कत्वेऽपि वकारस्य स्थानिनो द्विमात्रन्यूनकालिकत्वेनान्तरतम्या-
द्भ्रस्यस्यैव प्रवृत्तेः ननु ‘च्छ्वोश्शूडि’तिसूत्रे कृतीत्यस्याननुवृत्तेः
द्यभ्यामित्यादौ परत्वात् पूर्वमूठि आन्तरतम्यात् ‘दिव उदि’-
त्यनेन प्राप्तस्य दीर्घस्य वारणार्थं, दिवुधातोः क्विपि ऊठि भ्यामि
द्यभ्यामित्यादौ ह्रस्वार्थञ्च तपरत्वं चरितार्थमिति चेत्—न, प्रति-
पद्विधित्वेन पूर्वं ‘दिव उदि’त्यस्यैव प्रवृत्तेः ; निरनुबन्धकग्रहणे
न सानुबन्धकस्ये’तिपरिभापया दिवुधातोः क्विप्यप्रवृत्तेश्चेति
वाच्यं, दिवमिच्छतोत्यर्थे क्यजन्तात् क्विप्यह्लोपयलोपयोरूठि
भ्यामि द्यभ्यामित्यादौ ह्रस्वार्थन्तस्यावश्यकत्वात् । न चोठि
अह्लोपस्य स्थानिवत्त्वं, क्वौ विधिं प्रतीतिनिषेधात् । न चोत्वे
तस्य स्थानिवत्त्वेनापदान्तत्वादुत्वाभावः, स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन
दृष्टस्य कार्याभावात् । कार्यं हि उकारस्य, स च न स्थानिभूता-
दचः पूर्वत्वेन दृष्टः । स्थानिवत्सूत्रेण तु तथा दृष्टत्वमलभ्यम्,
शान्तीयत्वात्पूर्वत्वादिघटितस्यातिदेशाभावाच्च । ऋत उदिति—न
च तपरत्वं सूत्रान्तरप्राप्तदीर्घस्याप्यभावार्थम्, अतएव पितृराज्य-
मित्यादौ दीर्घासाधुत्वमिति वाच्यम्, ‘उरण् रपर’ इतिसूत्रस्थे ऊर-
परइतिभाष्यप्रयोगे ‘सवितूरत्मयो यथे’तिरामायणप्रयोगे च दी-
र्घदर्शनात् अक्षरमर्यादयाऽलाभाच्च सूत्रान्तरप्राप्तस्य तस्येष्टत्वात् ।

अत्र केचित्—इयं परिभाषा सूत्रकारानभिप्रेता ह्रस्वोकार-
करणेनाप्यान्तरतम्यादीर्घे सिद्धे ‘ऊदुपधाया गोह’ इत्यत्र ऊदिति-

ननु गवे हितं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनावधा-

दीर्घोच्चारणस्य सूत्रकृतो वैयर्थ्यापत्तेः ; भाष्यकारानभिप्रेता च, कथमन्यथा उऊदिति प्रश्लिष्य गोह इति विकृतनिर्देशः प्रत्याख्यातः, ह्रस्वोकारकरणेनापि परिभाषावलेन दीर्घसिद्ध्या विकृतनिर्देशस्य प्रत्याख्यानसम्भवेन प्रश्लेषासङ्गत्यापत्तेः, इत्याहुः—तत्र, 'दोषो णा'वित्यत्र दुपो णावित्यस्यैव सुवचत्वेन तत्र दीर्घविधानार्थत्वात् । न च ह्रस्वोकारानुवृत्तावपि परिभाषया दीर्घसिद्धिः, तक्रन्यायेन गुणं वाधित्वाऽऽन्तरतम्याद्द्वस्वस्यैव विधानापत्तेः । न च ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानं व्यर्थं, गुणवाधनार्थत्वात् । न वा भाष्यविरोधः, विकृतनिर्देशाभावे ह्रस्वोकारकरणे तक्रन्यायेन गुणं वाधित्वा जुगृहेत्यादावान्तरतम्याद्द्वस्वविधानापत्तेः । दीर्घप्रश्लेषे तु तत्सामर्थ्यात्तक्रन्यायाप्रवृत्त्या पूर्वं गुणे आन्तरतम्यादीर्घसिद्धिर्भवतीति प्रश्लेषसार्थकः । न च ह्रस्वकरणे ह्रस्वस्यैव विधाने 'नाभ्यस्तस्याची'त्यस्याग्रे गुहश्चेतिकरणेन गुह उपधाया गुणो नेत्यर्थेन गुणाभावोपपत्तौ ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् तक्रन्यायवाधेन गुणे कृते आन्तरतम्याद्द्वस्वकरणेऽपि दीर्घविधानसिद्धौ दीर्घप्रश्लेषासङ्गतिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्, गुहधातोर्णिजन्ताल्लुडि अजुगृहदित्यादावुपधागुणेऽनेन प्रतिपदोक्तत्वाद्द्वस्वात्पूर्वं दीर्घोकारे विधानसामर्थ्यात्, 'णौ चङ्'्युपधाया ह्रस्व'इतिह्रस्ववारणेन दीर्घप्रश्लेषस्य मर्थक्यात् ।'

वस्तुतस्तु—नैतत्परिभाषायाः फलम् । न चामू इत्यत्र दीर्घविधानं फलम्, 'अदमोऽस्ते'रितिसूत्रे ह्रस्वदीर्घयोस्समाहारद्वन्द्वेनापि तस्मिन्नेः । न च निर्देशासङ्गतिः, सूत्रत्वादीर्घे कृते ह्रस्वप्रवृत्तिरितिकल्पनया निर्देशोपपत्तेरिति दिक् ॥ २० ॥

ननु गवे हितं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनेति । ननु 'ननु' मताद्गम्यं त्यनेन लुप्तत्वेन लुप्तत्यर्थनिमित्तकं कार्यमद्गम्य

नेत्यर्थकेनात्रप्रत्ययलक्षणाभावान्न दोष इत्यवतरणासङ्गतिः ; न चाङ्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकार्यस्यैव तेन निषेधात्प्रकृते न दोषः अवादेशस्याङ्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वाभावादिति वाच्यम्, फलाभावेन तादृशनिवेशस्याभावात् ; न चान्वादेशीयोद्देश्यताया अङ्गपर्याप्तत्वाभावादङ्गपर्याप्तोद्देश्यताकार्यस्यैव तेन निषेधः, अतएवोत्क्रामेत्यादौ हेतुकि प्रत्ययलक्षणोपरस्मैपदपरकशित्परकक्रमेरचोदीर्घः, अन्यथाऽपर्याप्त्या तत्राप्यच्त्वावच्छिन्नोद्देश्यताया अङ्गवृत्तित्वेन निषेधापत्तिरिति वाच्यम्, शब्दानित्यत्ववारणायाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्यैवघटितस्योच्चारणप्रसङ्गेऽयादिघटितस्साधुरित्यर्थस्यावश्यकत्वेन एज्घटितगोशब्दरूपेऽङ्गे एवोद्देश्यतायाः पर्याप्तत्वात्, इति चेत्, अत्रोच्यते—शब्दानित्यत्ववारणायैवमर्थकरणे केशवोऽत्रेत्यादावप्यजव्यवहितपूर्वस्यैवघटितस्य केशवशब्दस्यापि प्रसङ्गेऽय्घटितस्य तस्य साधुत्वापत्त्याऽजव्यवहितपूर्वो य एच् तद्घटितस्योच्चारणप्रसङ्गे अयादिघटितस्साधुरित्येवार्थः कर्तव्यः, तथाचैचोऽजव्यवहितपूर्वत्वाभावेन न दोषः । 'न लुमताङ्गस्ये'त्यनेन च लुमता लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नाङ्गपर्याप्तोद्देश्यताकार्यस्यैव निषेधः । पूर्वोक्तार्थे तु दधि-मध्वित्यादावपि 'सुप्तिङन्तं पदमि'तिपदसंज्ञाया निषेधापत्तिः, तस्या अपि लुप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वाङ्गपर्याप्तोद्देश्यताकत्वयोः सत्त्वात् । तथा चाङ्गपर्याप्तोद्देश्यताया एज्घटितनिष्ठाया लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नत्वाभावात् एज्निष्ठायास्तस्याश्चाङ्गपर्याप्तत्वाभावात्प्रकृते न प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्यवतरणं सम्यगेव । न चैवघटितनिष्ठाया अप्युद्देश्यतायाः परम्परया लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नत्वादवतरणासङ्गतिरेव साक्षादवच्छिन्नत्वनिवेशे फलाभावादिति वाच्यम्, उत्क्रामेत्यादौ क्रमत्वावच्छिन्नाया अङ्गपर्याप्ताया लुप्तप्रत्ययपरस्मैपदान्यव्यवहितपूर्वत्वेनावच्छिन्नत्वेन निषेधापत्त्या साक्षादवच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वान् । न च केशवोऽत्रेत्याद्यनु-

रोधेनाजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्यैजन्तस्योच्चारणप्रसङ्गेऽयाद्यन्त-
 स्साधुरित्येवार्थः क्रियते, तथा चाङ्गपर्याप्ताया एजन्तत्वावच्छि-
 न्नविषयताया लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वेनाव-
 तरणासङ्गतिरेवेति वाच्यम्, 'गोरग्वचनं स्वरसिद्धयर्थमिति
 वार्तिकरीत्या गवाग्रमित्यादौ गोशब्दस्यागागमे गो-अ इति
 स्थिते 'आगमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वमिति'त्य-
 नुसारेण गोशब्दस्यानर्थकत्वान्तस्यार्थबोधनाय प्रसङ्गस्यैवाभावे-
 नावादेशानापत्तेः ; अजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टो य एच् तद्धटितस्ये-
 त्युक्तौ तु अच् अकारस्तदव्यवहितपूर्वत्वविशिष्ट एच् ओकारस्त-
 द्दटितस्यार्थवतो गो-अइत्यस्योच्चारणप्रसङ्गेऽवघटितस्य गवेत्यस्य
 साधुत्वेनादोषात् । न चैवमपि 'जराया जरसन्यतरस्यामि'त्यस्य
 जराशब्दान्तं यदङ्गन्तदवयवस्य जरापदीयनिर्द्दिश्यमानस्याजादि-
 प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्य जरसित्यर्थेन निर्जरपुत्र इत्यादौ प्रत्यय-
 लक्षणेन जरसादेशापत्तिः अङ्गपर्याप्तोद्देश्यताया लुप्तप्रत्ययाव्यव-
 हितपूर्वत्वेनावच्छिन्नत्वाभावात् 'न लुमताङ्गस्ये'त्यस्याप्राप्तेरिति
 वाच्यम्, अङ्गपर्याप्तधर्मेण साक्षात् परम्परया वाऽवच्छिन्ना या
 लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यता तन्निरूपक-
 कार्यन्नेत्यर्थकरणेन निर्द्दिश्यमानत्वावच्छिन्नोद्देश्यता याऽस्ति त-
 स्याः परम्परयाङ्गपर्याप्तधर्मेण साक्षाल्लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन
 चावच्छिन्नत्वात्तामादायैव निषेधप्रवृत्तेः । यदि चाङ्गवृत्तिर्या
 पट्यन्तपदप्रयोज्या विषयता लुप्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेन साक्षा-
 दवच्छिन्ना तन्निरूपकं कार्यन्नेत्यर्थः, उक्तामेत्यादौ च परस्मै-
 पदेन साक्षादवच्छिन्नायाः सप्तम्यन्तशित्पदप्रयोज्यविषयतायाः
 पट्यन्तपदप्रयोज्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तिः, प्रकृते त्वेचपदप्रयो-
 ज्याया विषयतायाः पट्यन्तपदप्रयोज्यत्वस्य लुप्तप्रत्ययाव्यवहित-
 पूर्वत्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वस्य च सत्त्वेन निषेधादवतरणमसङ्गत-
 मित्युच्यते—तदा चित्रायां जाता चित्रेत्येवावतरणं बोध्यम् ।

ननु 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग्वाधत' इति न्यायेने-
त्संज्ञालोपाभ्यां प्रागेव लुकि प्रत्ययलक्षणेन केवुद्धिरेव स्यान्नतु
एवुद्धिरित्यन्परत्वाभावेनावादेशप्राप्तेरवतरणमसङ्गतमेव; ननु
सूत्र एवेत्संज्ञालोपयोः कृतयोरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव लक्ष्यस्थत्वेन
लुकि प्रत्ययलक्षणेनाचपरत्वं सूपपादमिति चेत्—न, लुक्प्रयोज-
कसमासादीनामपि तेन न्यायेन प्राबल्यबोधनादित्संज्ञालोपयो-
र्लुक्प्रयोजकसमाससम्भावनायां पूर्वमप्रवृत्तेः; अतएव गोमत्प्रिय
इत्यादौ पदान्तरसापेक्षसमासात्पूर्वमपि गोमत्प्रकृतिकसोर्हलङ्ग्या-
दिलोपो नेति चेत्—न, हे वारे इति भाष्यप्रयोगात्संज्ञापेक्षया
लुकः प्राबल्याबोधनात् । कथमन्यथा सम्बुद्धिसंज्ञायां कृतायां
लुकि प्रत्ययलक्षणेन सम्बुद्धिगुणस्तत्र । नन्वस्तुक्तभाष्यान् सम्बु-
द्धिसंज्ञायाः पूर्वं प्रवृत्तिरित्संज्ञालोपयोः पूर्वं प्रवृत्तौ बीजाभाव
इति चेत्—न, धर्मिग्राहकमानेन लाघवेन च साधुत्वविधायकशा-
स्त्रापेक्षयैव लुकः प्राबल्यबोधनात्; संज्ञाशास्त्रेण 'तस्य लोप' इति
शास्त्रेण वा न कस्यचित् साधुत्वम्वोध्यते इति स्पष्टमेव । नन्वेता-
दशविशेषविषयकत्वे फलाभाव इति चेत्—हे वार इत्यस्यैव फल-
त्वसम्भवात्, सम्बुद्धिसंज्ञापेक्षया प्राबल्यं न बोध्यत इत्यपेक्षया
साधुत्वविधायकापेक्षया प्राबल्यं बोध्यत इत्येतत्कल्पनायामेव
लघुत्वात् । अतएव 'त्रित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो वक्तव्यः'
इति वार्तिकं चरितार्थम् । गर्गाविदा इत्यादौ चञो लुकि प्रत्यय-
लक्षणेन त्रित्स्वरप्राप्तौ तत्प्रतिषेधार्थं हि वार्तिकम्, इत्संज्ञातः
पूर्वं लुकि स्वराप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । 'लुकि न स्थानिवदि'त्यप्यत-
एव चरितार्थम्, तद्धि पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ
'द्विगोर्लुगनपत्य' इत्यणो लुकि 'लुक् तद्धितलुकी'त्यनेन डीपो लुकि
'सन्नियोगशिष्टानामि'तिपरिभाषयाऽऽनुको निवृत्तौ कर्त्तव्यायां
डीपो लुकः स्थानिवद्भावेनान्यतरापायाभावादानुको निवृत्त्यभावे
प्राप्ते स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम्, लुकि लुप्रत्र स्थानिवदिति तदर्थः;

देशापत्तिरत आह—

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ २१ ॥

वर्णप्राधान्यविषयमेतत् । तत्रञ्च 'प्रत्ययलोपे' इति सूत्रे स्था-

इत्संज्ञालोपाभ्यामपि पूर्वं लुकि अज्मात्रस्थानिकादेशाभावात्स्थानिवत्त्वाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तिः । किञ्च 'प्रत्यय' इति महासंज्ञया बोधकस्यैव प्रत्ययत्वेन लोके ङकाररहितस्यैव ए-इत्यस्य बोधकत्वेन प्रत्ययसंज्ञा स्यान्नतु डे-इत्यस्य प्रत्ययादर्शनस्यैव च लुक्पदार्थत्वेन प्रत्ययत्वसम्पादनद्वारेत्संज्ञालोपयोरुपजीव्यत्वेन लुकावाधाभाव इति दिक् । परन्तु गवे हितमितिवद् गोहितमित्यादाववादेशापत्तिरित्यर्थः । गावौ हितौ यस्य तद्गोहितमितिसमास इति न कोऽपि दोष इत्याहुः ।

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति—वर्ण आश्रयो निमित्तव्यस्येत्यर्थः । ननु यदि वर्णोद्देश्यकार्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणसूत्रं प्रवर्तते इत्यर्थः, तर्हि वेधा इत्यादौ 'ससजुषोरु' रितिरुत्वे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणेन पदत्वानापत्ती रत्वस्य वर्णाश्रयत्वादिति चेत्—न, प्रत्यासत्त्या लुप्तप्रत्ययवृत्तिवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके कार्ये इत्यर्थात् । ननु तावतापि तत्रैव दोषः, सत्वस्य लुप्तप्रत्ययवृत्तित्वादिति चेत्—न, लुप्तप्रत्ययवृत्तिर्या वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ना विषयता तन्निरूपके कार्ये इत्यर्थेनादोषात्, प्रकृते तादृशविषयताया अभावात् । तत्रञ्चेति—परिभाषारूपञ्चेत्यर्थः, परन्त्वस्मिन्नर्थे त्वप्रत्ययोऽयुक्तः तच्चेत्येव वक्तव्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु—तत्त्वञ्चेत्यस्य सारांशस्त्वित्यर्थः । अयम्भावः—यथान्यत्र किञ्चिज्ज्ञापकम्भवति ज्ञापनोत्तरं स्वांशे चारितार्थ्यं भवति तथा प्रकृते नास्ति, किन्तु तत्तत्पदमहिम्ना प्रत्ययलोपसूत्रस्यैव तथार्थोऽस्ति येन वर्णाश्रये न प्रवृत्तिर्भवतीति; तद्व्यतिरिक्तमिति—

निवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्येतरा-
विशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमित्येतत्सिद्धम् ।
वर्णप्राधान्यं च वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपं, प्रत्ययनिरूपितविशे-

त्येव सिद्धे प्रत्ययपदस्वारस्यात् प्रत्ययत्वव्याप्येति वक्ष्यमाणोऽर्थः;
स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणात् प्रत्यये प्राधान्य-
लाभः, तेन वर्णस्य प्राधान्येनाश्रयणे प्रत्ययलक्षणाभाव इति फलति ।

प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वरूपमिति । ननु तद्यदि इतरनिष्ठवि-
शेष्यतानिरूपितप्रकारत्वानाश्रयत्वरूपम् तदा गोहितमित्यादावे-
ज्जिष्ठविशेष्यतानिरूपिताव्यवहितपूर्वत्वावच्छिन्नप्रकारताश्रयत्वेन
लुप्तप्रत्ययस्य प्राधान्याभावात्प्रत्ययलक्षणाभावेऽपि हे दीर्घाहो
निदाघेत्यादौ प्रत्ययलक्षणेनासुपीतिनिषेधानापत्त्या रत्वेनोत्पाना-
पत्तिः, लुप्तप्रत्ययस्योक्तप्राधान्याभावात्; दधि-मध्वित्यादौ प्रत्यय-
लक्षणेन 'सुप्तिङन्तमि'तिपदत्वानापत्तिश्च, सुपः प्राधान्याभावात्;
सखेत्यादावनङ्गाभावश्चेति चेत्—न, वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छि-
न्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वस्य प्रत्ययप्राधान्यपदार्थ-
त्वात् । तस्य च गोहितमित्यादौ चित्रायां जाता चित्रेत्यादौ चा-
भावान्न प्रत्ययलक्षणम् । न च, ह्रस्वस्य पिति कृती'ति तुक्-कृदि-
त्यादौ न स्यात् प्रत्ययस्य प्राधान्याभावेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरिति
चाच्यम्, ह्रस्वान्त एव प्रत्ययस्यान्वयात् ।

किञ्चावयवत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नप्रत्ययत्वव्याप्य-
धर्मावच्छिन्नविषयताश्रयत्वं प्रत्ययप्राधान्यम् । अणो योऽकार-
स्तदन्तात्प्रातिपदिकान्ङीधित्यर्थात् चित्रायां जाता चित्रेत्यादौ
तादृशप्रकारताभिन्नविषयता नास्ति । गोहितमित्यादावेकार-
निष्ठविषयतायाः प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वाभाव इति
प्रत्ययप्राधान्याभावः ।

प्यत्तारूपं च, तेन गोहितमित्यादाववादिर्न, चित्रायां जाता चित्रेत्यादावणो योऽकारस्तदन्तान्डीविति डीप्च न । इयम-
ल्विधौ स्थानिवच्चाप्राप्तावपि प्राप्तस्य प्रत्ययलक्षणविधेर्निषेधि-
केति स्थष्टं भाष्ये ॥ २१ ॥

वर्णप्राधान्यश्च वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपमिति । यदीतरनि-
ष्टविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वं तर्हि गोहितमित्यादावेज्जि-
ष्टविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वेन प्राधान्याभावान्निषेधानाप-
त्तिः; यदीतरपदेन प्रत्ययस्य ग्रहणात् प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वं तत्, तर्ह्यनेनैव चित्रेत्यादौ
वर्णस्य प्राधान्यात् प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपश्चेतिलक्षणांतरस्य
वैयर्थ्यम्, इति चेत्, अत्रोच्यते—इतरपदेनावयवी गृह्यते । ततश्चा-
वयविनिष्टविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत्वमितराविशेषणत्व-
मित्यस्यार्थः । तच्च गोहितमित्यादावस्ति । चित्रेत्यादौ चावयवि प्रा-
तिपदिकन्तन्निष्टविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वस्यैवाकारे सत्त्वेन
प्राधान्यानापत्त्या प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपमुक्तम् । यदि प्रत्य-
यत्वव्याप्येत्यादिनिवेशेनैवोभयत्र प्राधान्यसिद्धौ प्रत्ययनिरूपिते-
त्यादिलक्षणान्तरं न वक्तव्यमित्युच्यते—तर्हीष्टापत्तिः । मित्रशीः
अतृणोडित्यादौ च वर्णप्राधान्याभावान्न प्रत्ययलक्षणनिषेधः ।

भाष्यकारमते प्रत्ययलोपसूत्रत्रियमार्थमेव, स्थानिचलसूत्रेण
सर्वत्र निर्वाहान् । मित्रशीः-अतृणोडित्यादावीत्वादेर्हलादित्वानि-
मित्तकस्य विशेषणतयाऽल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वेन यद्यपि न निर्वा-
हन्थापि तत्रोपायान्तरस्य शब्दरत्ने उक्तवान् । तन्मते गोहितं
चित्रेत्यादावनन्विधावितिनिषेधेन स्थानिवद्भावाप्राप्तिरेव ।

तनु नियमशान्त्राणां सूत्रमते विधिमुख्येनेव प्रवृत्त्या गोहित-
मित्यादी प्रत्ययलक्षणन्दुर्वारमिति तदर्थं 'वर्णाश्रय' इतिपरिभाषा-

ननु 'अतः कृकमो'त्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणं
व्यर्थमत आह—

वश्यकीति चेत्—न, तल्लक्षणमित्येवसिद्धे प्रत्ययग्रहणेन प्रत्ययत्व-
व्याप्यधर्मस्य यत्राश्रयणं तत्रैवेदं सूत्रं प्रवर्तत इत्यर्थेन गोहितमि-
त्यादौ प्रवृत्त्यभावात् । न च तथाप्यण्स्म्वन्ध्यकारत्वस्य प्रत्ययत्व-
व्याप्यत्वेन चित्रेत्यादौ प्रत्ययलक्षणप्राप्त्या परिभाषा मन्तव्येति
वाच्यम्, एकपदेन प्रत्ययत्वव्याप्यस्य यत्राश्रयणमित्यर्थेन तस्यैक-
पदोपात्तत्वाभावात् । तदाह—इयमल्विधौ स्थानिवत्त्राप्राप्तावपी-
ति । तथा च वार्त्तिकमते मित्रशीः अतृणेडित्यर्थं सूत्रस्यावश्यकत्वे-
न गोहितमित्यादावपि प्रत्ययलक्षणापत्त्या वर्णाश्रय इति मन्तव्येति
भावः । मित्रशोरित्यादावुपायान्तरन्तु भाष्यकृद्दूहितत्र वार्त्तिकका-
रोहितम् । ननु वार्त्तिकमतेऽपि प्रत्ययत्वव्याप्यधर्माश्रयमेव कार्यं
प्रत्ययलोपे सति भवतीत्येवार्थस्सूत्रस्य कर्त्तव्यः, प्रत्ययलोपे तल्ल-
क्षणमित्येवसिद्धे प्रत्ययग्रहणात्; तथा च मित्रशोरित्यादौ कथं
प्रत्ययलक्षणमीत्वादौ प्रत्ययत्वव्याप्यस्यानाश्रयणात्; न च हलादि-
ङ्किञ्चादि तथा, तस्य तथात्वेऽपि एकपदोपात्तत्वाभावात्; इति
चेत्—न, प्रत्ययत्वव्याप्यविषयताप्रयोजकपदप्रतिपाद्यतावच्छेदक-
धर्माश्रयं कार्यमेव प्रत्ययलोपे सति भवतीत्यर्थस्यैव तन्मते प्रत्यय-
ग्रहणेन बोधनात्; तथा च तत्र हलादित्वस्य तथाभूतत्वेनादोपात्
सुदृप्तप्रासाद इत्यादौ वार्त्तिकमते दोष एव अस्त्वस्यातथात्वेन-
तत्सूत्राप्राप्तावपि स्थानिवत्सूत्रप्राप्तिसत्त्वात् । अतएव भाष्यकारेण
तदेव नियमफलमुक्तम् । वार्त्तिकमतेऽपि तत्र दूपणोद्धारः शब्दर-
त्नादावुक्तः तत्रैव द्रष्टव्य इत्यलम् ॥ २१ ॥

कमिग्रहणेन सिद्धे इति—'विष्वग्देवयोश्चे'तिसूत्रे अप्रत्य-
यग्रहणेन धातुग्रहणेऽपि तदादिविधिज्ञापनात्कमादावुत्तरपदे पर

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ २२ ॥

इदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयटादयः । कंसैस्तु न सोऽन-
भिधानात् । 'प्रत्ययस्य लुगि'त्यादौ भाष्ये स्पष्टा । 'ष्वुलृत्चा'-
वित्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यपि । इदं शाकटायनादिरीत्या ।
पाणिनेस्त्वव्युत्पत्तिपक्ष एवेति शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ।
'आयनेयी'तिशूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् ॥ २२ ॥

ननु देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवादेः सन्नन्तत्वप्रयुक्त-

इत्यर्थेनायस्कंस इत्यस्य सिद्धावित्यर्थः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि
प्रातिपदिकानि — उणाद्यन्ततदादीनि अव्युत्पन्नानि प्रकृतिप्रत्य-
यविभागशून्यानीत्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न युक्तमुणादिप्रत्ययमात्रस्य
प्रातिपदिकत्वाभावात् । ननु तावतापि उणाद्यन्ततदादीनि प्रकृ-
तिप्रत्ययविभागशून्यानीति विरुद्धमेवेति चेत्—न, उणाद्यन्त-
तदादित्वेन शाकटायनाभिप्रेतानि वस्तुतः प्रकृतिप्रत्ययविभाग-
शून्यानि, उणाद्यन्तानि प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रयोज्यपाणिनिसूत्र-
प्रवृत्त्यनर्हाणीति वाऽर्थात् । इदमेवेति—कंसग्रहणमेवेत्यर्थः ।
अनभिधानादिति—कमेः सः कंस इतिभाष्यकारोक्तेरिति भावः ।
नन्वेवं सभिदशब्दस्य यजुदशब्दस्य चाव्युत्पन्नत्वे सपिपा-यजुपे-
त्यादौ प्रत्ययावयवसकाराभावेन पत्वानापत्तिरिति चेत्—न, उणा-
द्यन्तत्वेन पराभिमतानि बहुलं साधनीत्यर्थकेन 'उणादयो बहुल-
मि'तिशूत्रेण पत्वोपपत्तेः । आयनेयीतिशूत्रे भाष्ये इति—तत्र हि
शमेः स्यः शङ्गः शण्ड इत्यादौर्वाणादिकमाशङ्क्य 'प्रातिपदिकविज्ञा-
नाद्य भगवतः पाणिनेस्सिद्धमि'त्युक्तम् । प्रातिपदिकविज्ञानादित्य-
स्य प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यप्रातिपदिकविज्ञानादित्यर्थः ॥ २२ ॥

धातुत्वाद्यापत्तिरत आह—

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणम् ॥ २३ ॥

‘यस्मात्प्रत्ययविधि’रिति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि-
प्रत्यय इति योगो विभज्यते । गृह्यमाण उपतिष्ठत इति शेषः ।

देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवादेरिति । धातुत्वे ‘सुपो धात्व’-
तिलुगापत्तिः । न च प्रातिपदिकावयवसुप्साहचर्येण धात्ववय-
वोऽपि सुप् संज्ञाप्रयोजक एव गृह्यत इति प्रकृते धातुसंज्ञाप्रयो-
जकत्वाभावात् लुगिति वाच्यम्, पदसंज्ञाप्रयोजकत्वस्य तत्रापि
सत्त्वात् । वृत्तिप्रयोजकत्वमपि साहचर्यादलभ्यमिदानीम्, देवदत्तो
गार्ग्य इत्यत्र देवदत्तो गार्ग्येति समुदायस्यापि तद्विहितान्तत्वेन
प्रातिपदिकत्वात्तदवयवस्य सुपो वृत्त्यप्रयोजकस्यापि सम्भवेन
साहचर्यस्यासम्भवात् । देवादेर्द्वित्वापत्तिरपि दोषः । यदि
‘सन्यङो’रित्यत्रानभ्यासस्येत्यस्य सम्बन्धस्तच्च बहुव्रीहिवलात्सन्न-
न्तविशेषणं तदा स दोषो नास्ति । न च वाक्यसंस्कारपक्षे
प्रथममेव देवादेर्द्वित्वापत्तिरिति वाच्यम्, एकतरपक्षेण लक्ष्य-
सिद्धेः पक्षान्तरेण दोषदानस्यानुचितत्वेन तत्पक्षानाश्रयणेनापि
तदोपवारणसम्भवात् ।

प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति—‘सनाद्यन्ता धातव’इत्यादौ स-
न्निति प्रत्ययग्रहणस्य सत्त्वात् तदादिरित्यस्योपस्थितिः, तत्र सना-
द्यन्ता इत्यस्याभेदेनान्वयः, तथा च सनादिर्यस्माद्विहितस्तदादिर्य-
स्सनाद्यन्त इत्यादिक्रमेण बोधः । यत्र चान्तपदं नास्ति यथा इया-
प्रातिपदिकादि’त्यत्र, तत्र तदादेरित्यस्योपस्थितस्य इयान्भ्या-
मभेदेन विशेषणान् ‘येन विधि’रिति तदन्तविधिना इयावन्ता-

तेन तदाद्यन्तांशः सिद्धः । तदन्तांशस्तु 'येन विधि'रित्यनेन सिद्धः । स च शब्दरूपं विशेष्यमादाय विशेष्यान्तरासत्त्वे ।

तदादेरित्यर्थस्तदाह—तदन्तांशस्तु । येनेति । स च शब्दस्वरूपमिति । इदमत्र बोध्यम्—यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यं सूत्रे नोपात्तं यथा 'ङ्यावि'त्यत्र, तत्रोपस्थिततदादिशब्दस्वरूपविशेषणादेव ङ्याव्यां तदन्तविधिः; यत्र विशेष्यान्तरं सूत्रे उपात्तमस्ति यथा 'यञ्चिञ्चोरचे'त्यत्र प्रातिपदिकादिति, तत्र प्रातिपदिकमेव विशेष्यीकृत्य प्रत्ययेन तदन्तविधिः; धर्मिण उपस्थितौ फलाभावेन तदादित्वमात्रस्योपस्थितस्य स्वरूपसम्बन्धेन प्रत्ययान्तेऽन्वयः । नामार्थत्वेन स्वरूपसम्बन्धेन कथमन्वय इति चेत्—अस्तु तदनुरोधेन धर्मिणस्तदादेरुपस्थितिः तस्य चाभेदेन तदन्तेऽन्वयः । तदेवोच्यते—विशेष्यान्तरासत्त्वं इति ।

क्वचित्तु लक्ष्यानुरोधान् प्रमाणान्तराद्वा विशेष्यान्तरसत्त्वेऽपि तदादिरूपविशेष्यमादाय प्रत्ययेन तदन्तविधिं कृत्वा पुनर्विशेष्यान्तरमादाय प्रत्ययान्ततदादिना तदन्तविधिः, यथा 'वनोरचे'त्यादौ वन्नन्तान्तादित्यर्थेनातिधीवरीत्यस्य सिद्धिः । प्रमाणान्तु 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'तिसूत्रेऽनुत्तरपदग्रहणमेव । तद्धि परमसर्पिः कुण्डिकेत्यादौ पत्ववारणाय । समासात्पूर्वपदस्याध्याहारेण तदेव विशेष्यान्तरमादायमुसप्रत्ययौ तदन्तत्रोधकौ, ताभ्यामुपस्थितं तदादित्वन्तु स्वरूपसम्बन्धेन तत्रैव विशेषणम्, इमुम्प्रत्ययान्तं यत्पूर्वपदं तदादित्वविशिष्टन्तस्य पत्वमित्यर्थं परमसर्पिरित्यत्र प्रात्यभावेन तद्व्यर्थं सदुक्तार्थं ज्ञापकम् । ज्ञापिते तु इमुमन्ततदाद्यन्तपूर्वपदस्येत्यर्थेन तत्र प्राद्या स्वांशे चरितार्थम् । यदि तु सर्पिणादिकमव्युत्पन्नमेव, इमुसपदत्र प्रत्ययबोधकम् तदाऽतिधीवर्गानिलक्ष्यानुरोधादेव तथा कल्प्यते ।

यत्तु—प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायाक्षेपात्तद्विशेषण-
त्वेन तदन्तविधिरिति—तन्न, इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदा-
येन व्यभिचारेणाक्षेपासम्भवात् ।

यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादेरित् न्तांश-

यत्तु प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायविशष्टः प्रत्ययत्वादित्यनुमितिरूपाक्षेपेणोपस्थितस्य
स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्य प्रत्ययेन विशेषणात्तदन्तविधौ प्रत्य-
यान्तः स्वप्रकृत्यवयवकसमुदाय इत्यर्थेन सिद्धौ प्रत्ययग्रहणपरि-
भाषा निष्फलेति तदाशयः ।

अत्रेदं चिन्त्यते—एतादृशार्थे देवदत्तश्चिकीर्षेति समुदायस्य
धातुत्वापत्तिरेव, तस्य प्रत्ययान्तत्वेन तत्प्रकृत्यवयवकत्वेन च
निरासासम्भवात् । यदि च स्वप्रकृत्याद्यवयवकसमुदायः साध्य-
त्वेनाभिमतः तर्हि बहुचप्रत्यये व्यभिचारः । न च परत्वावच्छिन्न-
विधेयताश्रयत्वं हेतुस्तन्नास्ति तत्रेति न दोष इति वाच्यम्, रुणद्धी-
त्यादौ शनमप्रत्यये हेतोः सत्त्वेन स्वप्रकृतीरुधेति तदाद्यवयवकत्वस्य
रुनध्समुदायेऽभावेन तत्र व्यभिचारस्य तावतापि सत्त्वात् ।

यदि च साध्ये प्रकृतित्वमपर्याप्त्यापि गृह्यते रुमात्रस्यापि
तदस्ति तन्निष्ठाद्यवयवतानिरूपकत्वं रुनध्समुदायस्यास्ति घटक-
त्वरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्विशिष्टो नेति न व्यभिचार
इत्युच्यते, तदाह—इयानित्यादाविति । अत्र परत्वावच्छिन्नविधे-
यताश्रयत्वस्य सत्त्वेऽपि तादृशसमुदायो नास्तीति व्यभिचारो
दुरूद्धरः । यदि च परत्वे सति परत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वं
हेतुः, प्रकृते परत्वाभावेन न व्यभिचारः, परन्तु शब्दबोधे शब्द-
निष्ठवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितहेतुत्वेनानुमित्योपस्थितस्य शा-ब्दबोधे
भानन्न स्यात्, अतः परिभाषा मन्तव्यैवेति बोध्यम् ।

मात्रोपस्थितिरिति 'अङ्गस्ये'ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । एवं यत्रापि पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्यय आश्रीयते तत्रापि तदादीत्यन्तांशोपस्थितिः, परन्तु तत्र पञ्चम्यन्तता । अतएव 'एङ्हस्वादि'ति सूत्रे एङन्तादित्यर्थलाभः ।

अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं 'येन विधिंस्तित्र

यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयत इति, यथा 'स्यतासील्लुटोः'-'सुपि चे'त्यादौ, तत्र तदन्तांशोपस्थितौ तु लृङन्तलृङन्त-तदादौ सुवन्ततदादावित्यर्थेन द्वितीयाद्धातोर्द्वितीयस्याङ्गस्य च कार्यं स्यात्; तदन्तानुपस्थितौ तु यथासम्भवं 'लृलुटो'रित्यत्र 'धातो'रिति पञ्चम्यन्तानुरोधेन पञ्चम्यन्ततैव तदादेरित्यस्य, व्यपदेशिवद्भावाच्च स्वस्मिन्नेव तदादित्वं, 'सुपि चे'त्यादावङ्गस्येति पठ्यन्तानुरोधेनात इत्यनुरोधेन च पठ्यन्ततैवेति ध्येयम् । 'आन्महत्समानाधिकरणजातीययो'रित्यत्र जातीयरप्रत्ययेनोपस्थिततदादिविशेष्यमादाय महच्छब्देन तदन्तविधावतिमहाजातीय इत्यत्रात्वसिद्धिः, तदन्तांशोपस्थितौ तु न स्यादिति बोध्यम् । एङन्तादिति । आक्षिप्तस्य शाब्दबोधे भानाभावेनाङ्गस्याक्षेपेण तु तदन्तविधिर्न युक्त इत्यन्यत्रोक्तमिति भावः । हे कतरदित्यत्र सम्बुद्धव्यवचकारान्तस्यापि ह्रस्वान्ततदादित्वेन ततः परस्य सम्बुद्धव्यवचस्य ह्रलो लोपापत्तिस्तु न, एङ्साहचर्येणाङ्गानवयवभिन्नस्यैव ह्रस्वस्य ग्रहणान् । सम्बुद्धव्यवचवाचटितस्यैव तदादेर्ग्रहणमुक्तसाहचर्यादिति तु न युक्तम्, हे कुलेत्यत्र लोपानापत्तेः । सम्बुद्धिविशिष्टभिन्नस्यैव ह्रस्वस्येङ्साहचर्येण ग्रहणम्; विशिष्टस्यैव स्वावयवत्वस्वावयवस्थानिकादेशभिन्नत्वोभयसन्बन्धेनेत्यापि कश्चित् । उभयत्रापि तदन्तांशानुपस्थितौ मूलमग्रिमा परिभाषेति नत्रैव शष्ठीभविष्यति ।

भाष्ये उक्तम्—परमगार्ग्यायण इति, परमगार्ग्यस्यापत्यमिति-
विग्रहेऽपि गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न विशिष्टात्; निष्कृष्य ताव-
न्मात्रेणैकार्थीभावाभावेऽपि वृत्तिर्भवत्येव । अत्र चेदं भाष्यमेव
मानमित्यन्यत्र विस्तरः ।

प्रत्ययमात्रग्रहणे एषा न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण इति

परमगार्ग्यस्यापत्यमिति । राजपुरुषस्यापत्यं राजपौरुषि-
रिति वारणाय तद्धितप्रत्ययः स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छि-
न्नवाचकतापर्याप्त्यधिकरणाद्भवतीत्यर्थस्याभ्युपेयतया परमगार्ग्य-
स्यापत्यमित्यर्थे स्वार्थापत्यरूपार्थान्वयितावच्छेदकं परमाभिन्न-
गर्गापत्यत्वं, तदवच्छिन्नवाचकतापर्याप्त्यधिकरणं परमगार्ग्येति-
समुदायः तस्य च यन्नन्ततदादित्वाभावः, नेष्यते च ततः प्रत्ययः,
यतश्चेष्यते गार्ग्यशब्दात्स च न तादृश इति कथं भाष्यसङ्गतिरि-
त्यत आह—निष्कृष्येति । एतस्यैव व्याख्यानं—तावन्मात्रेणेति,
तत्पर्याप्तेत्यर्थः । तथा चास्मादेव भाष्यात्तादृशपर्याप्त्यधिकरण-
वटकादपि तद्धितो भवतीति कल्प्यत इति भावः । न चैवं राज-
पौरुषिरिति स्यादिति वाच्यम्, धर्मिन्नाहकमानेन प्रत्ययान्तत्वव्या-
प्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकतद्धितविषयकत्वाद्दुक्तज्ञापनस्य । न
चैवं शिवस्य भगवतोऽपत्यं शिवभागवतमित्यत्र भगवच्छब्दा-
त्प्रत्ययो न स्यादणप्रत्ययस्य प्रत्ययान्तत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नो-
द्देश्यताकत्वाभावादिति वाच्यम्, तद्भाष्यप्रयोगादेव समामस्येव
प्रत्ययस्यापि सिद्धेः ।

प्रत्ययमात्रग्रहणे इति - प्रत्ययबोधकत्वे सति प्रत्ययेतरा-
बोधक इत्यर्थः । ननु प्रतीपिपतीत्यत्रेण्धातोस्सनि द्वितीयस्यैका-
चस्सशब्दस्य द्वित्वे 'सन्धत'इत्यभ्यासावयवाकारस्येत्वे तस्यो-
त्तरखण्डरूपसन्परत्वेन 'अञ्जनगमामि'तिदीर्घमाशङ्क्योत्तर-

‘उगितश्चे’तिसूत्रे भाष्ये । इयमङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २३ ॥

खण्डस्याप्रत्ययत्वाद्दीर्घाभाव इति सन्नन्तप्रकरणे शब्देन्दुशेखरे प्रतिपादितम्; तत्र धातुत्वायोत्तरखण्डस्य ‘सनाद्यन्ता धातव’ इत्यत्रत्यसन्पदेन ग्रहणस्यावश्यकतया प्रत्यययेतरबोधकत्वेन प्रत्ययमात्रग्रहणाभावात् कथं ‘सनाद्यन्ता’ इत्यत्र परिभाषाप्रवृत्तिः इति चेत्—न, उत्तरखण्डस्य प्रत्ययत्वेनादोषात् । अजन्ताङ्गस्य भ्रूलादौ सनि दीर्घ इत्यर्थेन प्रत्यासत्त्या यादृशङ्गलादौ सनि दीर्घः तादृशसन्निरूपिताङ्गत्ववत् एव दीर्घ इत्यर्थस्य लाभेनोत्तरखण्डस्य ‘आगन्तुकानामग्रे निवेश’ इति न्यायेन विधेयत्वेन कुतश्चिद्विहितत्वाभावेन पूर्वभागस्य तन्निरूपिताङ्गत्वाभावेन प्रतीपिपतीत्यादौ दीर्घाभावः ; शेखरे अप्रत्ययत्वादित्यस्याजन्तवृत्त्यङ्गत्वोपयोगिप्रत्ययत्वाभावादित्यर्थेन तद्विरोधाभावात्, हन्गमवयवाच्साहचर्येणाभ्यासानवयवस्यैवाचोऽजन्ताङ्गावयवस्य ग्रहणेन दीर्घाप्राप्त्या शेखरस्य खण्डनीयत्वाच्च ।

केचित्तु—‘सन्यत’ इतीत्वे प्रतिपद्विधित्वात् पूर्वं दीर्घं ह्रस्वः ; अप्रत्ययत्वादितिशेखरोक्तन्तु न युक्तम्, प्रतीपिपेत्यादौ ‘अप्रत्यादि’त्यप्रत्ययानापत्तेरित्याहुः ।

परे तु—‘प्रत्ययमात्रग्रहण’ इत्यत्र मात्रपदेन प्रातिपदिकमात्रस्यैव निरासः, तथा च प्रत्ययबोधकत्वे सति प्रातिपदिकाबोधक इत्यर्थेनाप्रत्ययरूपोत्तरखण्डबोधकत्वेऽपि दोषाभाव इत्याहुः ।

अन्ये तु—प्रत्ययमात्रग्रहण इत्यस्य प्रत्ययविशिष्टग्रहण इत्यर्थः, वैशिष्ट्यं स्वबोधकत्व-स्वविशिष्टाबोधकत्वोभयसम्बन्धेन, तत्र वैशिष्ट्यं स्वैतरत्व-स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयैतरत्वेतदुभयसम्बन्धेन, उत्तरखण्डस्याप्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिरिति व्याचक्षुरिति दिक् ।

उगितश्चेति—अत्रोगितपदस्य सर्वनामभवतुरूपप्रातिपदिक-

‘येन विधिंरितिहृत्रे भाष्य एतद्वटकतदन्तांशस्याप-
वादः पठ्यते—

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ॥ २४ ॥

यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परि-

बोधकत्वेन प्रत्ययमात्रबोधकत्वाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्त्या
निर्यवमतीत्यादिसिद्धिः ॥ २३ ॥

तदन्तांशस्यापवादः पठ्यत इति । एतेन परिभाषापास्तदन्त-
विधिर्नेत्यर्थः फलितः । तथा च ‘प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या’ इत्यस्याः
पञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वविशिष्टप्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषय-
ताप्रयोजकं पदन्तदन्तबोधकन्नेत्यर्थः । यत्र पञ्चम्यन्तात्परः
प्रत्यय इति— यत्र शास्त्रे पञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वविशिष्टः प्रत्यय
इत्यर्थः । न च ‘रदाभ्यामि’त्यस्य तकारविशेषणत्वेन पञ्चम्यन्ता-
र्थावधिकपरत्वविशिष्टप्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताया अ-
भाव इति वाच्यम्, प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वव्यवहारेण निष्ठाव-
यवत्वस्य प्रत्ययत्वव्याप्यत्वात् । न च तदवच्छिन्नविषयता-
प्रयोजकं निष्ठातपदं न निष्ठापदीमिति वाच्यम्, तादृशविषयता-
प्रयोजकपदघटकमित्यर्थेनादोषात् ।

कार्यान्तरविधानायेति—न तु स्वस्यैव विधानायेत्यर्थः ।
एतेन परिभाषार्थे विषयतापदेन विधेयताभिन्ना विषयता गृह्यत
इति सूचितम् । तथा च पञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वविशिष्टप्रत्य-
यत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताप्रयोजकमित्यर्थः फलितः । यत्र
स्वस्य विधानायेव प्रत्ययग्रहणं यथा ‘ऋन्नेभ्यो ङीवि’त्यादौ तत्रै-
तद्वाक्यार्थबोधात्प्राक् प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तिसमये ङीपः
प्रत्ययत्वस्यैवाभावेन प्रत्ययग्रहणत्वाभावात्तत्परिभाषाप्रवृत्त्युप-
योग इत्येतत्फलितमेव कार्यान्तरविधानायेति भावः ।

स्यादेव । 'स्यतासी ललुटो'रित्यादौ ललुटोः परयोरित्यर्थे
नियमेनावधिसाकाङ्क्षत्वेनोपस्थितधातोरित्यस्यैवावधित्वेनान्वयान्न

तद्भाष्यं निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ विरुणद्धीत्यस्या अनुपस्थितौ
मानाभावेनावतरणमसङ्गतमेवेत्युच्यते, तदा अन्धातोः क्विपि
'डावुभाभ्यामि'तिडाप्रत्यये टिलोपे 'सुप्पितावनुदात्ता'वित्यनुदा-
त्तत्वे आशब्दादाचारक्विबन्तात् कर्त्तरि क्विपि नपुंसकह्रस्वत्वे
अ इत्यनुदात्तम्, तस्मादाचारक्विबन्तात्कप्रत्यये 'एकाच उपदेश'
इत्यनिटि अतो लोपे त इति तस्य दृषदित्यनेन सम्बन्धे दृषत्त इत्यत्र
नत्वापत्तिरिति बोध्यम् । न च निष्ठान्ततदादित्वाभावान्नत्वाप्रा-
प्तिरिति वाच्यम्, व्यतिसे इत्यत्रैव व्यपदेशिवद्भावेन तद्भाष-
सम्भवात् ।

ननु 'स्यतासी ललुटो'रित्यादौ पञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वेन
ललुटोरनाश्रयणात्प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्त्या तदादितदन्तोप-
स्थितौ लडन्तलुडन्ततदादौ परे इत्यर्थापत्त्यातिप्रसङ्गः स्यादित्यत
आह—'स्यतासी ललुटो'रित्यादाविति । 'तस्मिन्नि'तिपरिभाषाया
यथा सप्तम्यन्तार्थाव्यवहितपूर्वस्य कार्यं भवेत्तथा कर्त्तव्यमित्यर्थ-
कतया ललुटोरित्यत्र परयोरित्यस्य शेषेण ललुटोः परयोरित्य-
र्थस्य बोधनेन कस्मात्परयोरिति नियमेनाकाङ्क्षायामुपस्थितधातो-
रित्यस्यैवावधित्वेनान्वयात्पञ्चम्यन्तार्थात्परत्वेनाश्रयणात्परिभाषा-
प्रवृत्तिस्सुलभेति भावः ।

'हलुङ्यावभ्य' इत्यादौ ङ्यापोः प्रत्ययत्वेन प्रातिपदिकात्पर-
त्प्रस्य सत्त्वेऽपि नित्यसाकाङ्क्षबोधकपदाभावेनाकाङ्क्षाया
अभावेनाक्षेपाभावात् पञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वेन तयोराश्रयणा-
भावान्न परिभाषाप्रवृत्तिरिति तदादितदन्तोभयोपस्थितौ ङ्याव-
न्ततदादेरित्यर्थलाभेन तद्वधिकपरत्वेन सु-ति-सीनामाश्रयणात्तत्र

तदन्तविधिः । 'ड्याब्भ्य' इत्यादौ तु न दोषः, तत्र कस्मा-
दितिनियतावध्याकाङ्क्षाया अभावेन पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशे-
षणत्वाभावात् । अङ्गसंज्ञासूत्रे तु तदादेः प्रत्यये पर इत्यर्थे
पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वं स्पष्टमेव । अतएव 'उत्तमैकाभ्यां'मि-
त्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते ॥ २४ ॥

नन्वेवं कुमारी ब्राह्मणिरूपेत्यादौ 'घरूपे'तिह्रस्वापत्तिरत
आह—

तदन्तांशानुपस्थित्या तदादिमात्रस्योपस्थित्या तदेव विशेष्यीकृत्य
ड्याबन्ततदादिस्वान्तबोधकमिति ड्याबन्ततदाद्यन्ततदादेः परेषां
सु-ति-सीनां हलो लोप इत्यर्थेन बहुश्रेयसोत्यादौ सुलोपसिद्धिः ।
न च तदादेर्विशेष्यान्तरस्य सत्त्वे कथं प्रथमतदन्तविधिरिति
वाच्यम्, 'वनोरचे'त्यादिवदत्रापि सत्त्वादिति सर्वमभिप्रेत्याह—
ड्याब्भ्य इत्यादौ तु न दोष इत्यादि ।

आक्षिप्तपञ्चम्यन्तार्थावधिकपरत्वमादायापीयं परिभाषा प्रव-
र्त्तत इत्यर्थो धर्मिग्राहकमानादेवेत्याह—अतएवोत्तमैकाभ्यामिति ।
परिभाषायामपोदं ज्ञापकमिति बोध्यम्, अन्यथा 'सुपि चे'त्यत्र
तदादितदन्तोपस्थितौ सुवन्ततदादौ परे पूर्वस्य दीर्घ इत्यर्थेन
निर्देशासङ्गतिः स्पष्टैवेति दिक् ॥ २४ ॥

कुमारीब्राह्मणिरूपेत्यादाविति । नन्विद्यं शङ्का नोदयमर्हति,
'श्यतासी ललुटोः' 'सुपि चे'त्यत्रेवात्रापि पूर्वपरिभाषयैव तदन्त-
विध्यभावसिद्धेः; अतएव घाञ्जे न तदन्तविधिः, अन्यथा तत्र तद-
न्तविधौ कुमारीब्राह्मणितरेत्यादौ ह्रस्वापत्तेस्सत्त्वेन प्राथम्यात्तस्यै-
वावतरणत्वं वक्तुं युक्तं स्यादिति चेत्—न, तदादिरूपविशेष्यमा-
दाय प्राप्ततदन्तविधेरेव तया निषेधान् । अतएव 'रात्रेः कृती-

गृह्यते तत्र तदन्तविधिर्नेत्यर्थः, यथा 'रदाभ्यां निष्ठातो ने'त्यत्र,

केचित्तु—कार्यान्तरेत्यस्य प्रत्ययेतरकार्येत्यर्थः, तेन 'किमे-
त्तिङव्ययधादांस्वद्व्यप्रकर्षे' इत्यनेन तिङन्तरूपपञ्चम्यन्तार्थाव-
धिकपरत्वविशिष्टप्रत्ययत्वव्याप्यघसंज्ञकत्वावच्छिन्नविषयताप्रयो-
जकत्वेऽपि घपदस्यामरूपप्रत्ययविधानायैवाश्रयणादस्या अप्राप्त्या
तदन्तविधौ घान्ततदादिपचतितरेतिसमुदायादेवामो विधानेन
पचतितरामित्यस्य तद्धितान्ततदादित्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वसि-
द्धिः, अन्यथा तदन्तविधेरनया निषेधे तरप्रत्ययादेवामिसमुदा-
यस्य तद्धितान्ततदादित्वाभावेन प्रातिपदिकत्वानापत्तिरित्याहुः—
तन्न, उक्तयुक्त्या प्रत्ययान्तत्वस्याप्यभावेन पूर्वसूत्रेण प्रातिपदि-
कत्वसिद्धेः । समासग्रहणनियमस्य तु न विषयः, पचतीत्यस्य
स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेऽपि तरामित्यस्य तत्त्वाभावात् ।

परिगृह्यत इति—तद्वोधकं पदमुच्चार्यत इत्यर्थः । तदन्तवि-
धिर्नेति—प्रत्यासत्त्या तादृशप्रत्ययबोधकं पदं तदन्तबोधकत्वेत्य-
र्थः, यथा 'अतो भिस ऐस्'-'ह्रस्वनद्याप'इत्यादौ । रदाभ्यामिति ।
एतत्परिभाषाया अभावे निष्ठापदेन तदादितदन्तोपस्थितौ निष्ठा-
न्ततदाद्यवयवो यो रदाभ्यां परस्तकारस्तस्य नत्वमित्यर्थेन तृधातोः
क्तप्रत्यये इत्वे रपरत्वे टापि तीर्ता, तस्य ह्रपत् सम्बन्धे निष्ठा-
न्ततदाद्यवयवस्तकारः प्रत्ययावयव इव धात्ववयवोऽपि, स च
दकारात्परोऽप्यस्तीति तस्य नत्वापत्तिः ; परिभाषायाञ्च सत्यां
निष्ठापदस्य तदन्तबोधकत्वाभावेन तदुपस्थाप्यतदादिशब्दस्वरूपं
विशेष्यीकृत्य 'रदाभ्यामि'त्यनेन तदन्तविधौ रेफान्तो दान्तश्च यो
निष्ठा यस्माद्विहितस्तदादिस्ततः परस्य निष्ठावयवकारस्य नत्व-
मित्यर्थेन धातुतकारस्य नत्वाभावः । ननु ह्रपत्तीर्णेत्यादौ 'अन्त्य-
वाधेऽन्त्यसदेशस्ये'तिपरिभाषया धातुतकारस्य नत्वाप्राप्तिरिति
चेत्—न तीर्णमाचष्ट इत्यर्थे नत्वस्यासिद्धत्वेन पूर्वं णिचि

तेन दृपत्तीर्णेत्यादौ धातुतकारस्य न नत्वम् । तदन्तेत्यंशानुपस्थितावपि तदादीत्यंशस्योपस्थितौ रेफदान्तात्परस्य निष्ठातस्येत्यर्थ इति न दोषः, तदाद्यंशानुपस्थितौ मानाभावात् । तदन्तांशोपस्थितौ तूभयोरेकविषयत्वमेव स्यादिति दृपत्तीर्णेत्यादौ दोषः

टिलोपे तीर्णयतीत्यादावन्त्यस्यैव तकारस्य नत्वप्रवृत्त्यान्त्यवाधाभावात्, दृपत्तीर्णवानित्यस्योपलक्षणत्वाद्वा, तत्र ह्यन्तसदेशस्याभावेन सूत्राप्रवृत्तेः ।

केनचित्तु — आचारक्विवन्तप्रकृतिककर्तृक्विवन्तस्य ऋच्छब्दस्य देवशब्देन समासे देवर्त्त इत्यत्रान्त्यतकारस्य नत्वप्राप्त्यान्त्यवाधाभाव उक्तः—तत्र युक्तम्, 'निष्ठानत्वमवृद्धे'रित्यत्र वृद्धिपदस्य गुणस्याप्युपलक्षकत्वात् ।

नन्ववयवपट्टीविषयेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्त्या निष्ठा-न्ततदाद्यवयवो यो निष्ठापदीयनिर्दिश्यमानस्तदवयवस्य रदाभ्यां परस्य तकारस्य नत्वमित्यर्थेन धातुतकारस्य निष्ठापदीयनिर्दिश्यमानावयवत्वाभावेन परिभाषां विनापि दोषाभाव इति चेत्—न, प्रकृतसूत्रस्थभाष्यग्रामाण्यादत्र निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । भाष्ये हि 'रदाभ्यां किं ? चरितम्मुदितमि'त्युक्त्वा 'अथायुच्यमाने रदाभ्यामिति कस्मान्न भवती'त्याशङ्क्य 'रदाभ्यामिति न निष्ठा विशेष्यते, अपि तु तो विशेष्यते' इति समाहितम्; निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ तु निष्ठापदीयनिर्दिश्यमानविशेषणत्वेऽप्यागमव्यवधानेन दोषाभावात्तकारविशेषणत्वकथनमसङ्गतं स्यात् । यदि तु 'क्तवत्तूनिष्टे'तिसूत्रे षष्ठ्यभावेन निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्राप्त्याऽऽगमविशिष्टस्यापि क्तादेर्निष्ठासंज्ञायां रदाभ्यामित्यत्रत्यनिष्ठापदीयनिर्दिश्यमानत्वमागमविशिष्टस्यैवेति निष्ठापदीयनिर्दिश्यमानविशेषणत्वेऽपि दोषतादवस्थेन तकारविशेषणत्वमिति न-

त्यादौ तदादिविशेष्यकतदन्तविधेर्निषेधेऽप्युत्तरपदं विशेष्यमादाय प्राप्तस्य तस्य न निषेधः । न चानया तत्र निषेधो दुर्वारः; प्रत्ययवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजक एवैतस्याः प्रवृत्तिस्वीकारात् । अतएव घांशे तदादिविशेष्यकतदन्तविधेः पूर्वपरिभाषया निषेधेऽप्युत्तरपदविशेष्यकतदन्तविधिना दोषस्य सत्त्वेन प्राथम्यात्तदेवावतरणं वक्तुमुचितमित्यपास्तम्; तत्साध्यदोषाभावकस्यैव तदवतरणत्वेनोक्तरीत्या श्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकत्वेन परिभाषया दोषनिराकरणासम्भवात् ।

ननु मास्त्ववतरणान्तत्, उत्तरपदं विशेष्यमादाय तदन्तविधिना ह्रस्वापत्तिस्तु तत्र दुर्वारा इति चेत्—न, संज्ञाविधौ तदन्तविधिनिषेधसामर्थ्यात्प्रदेशेऽपि न तदन्तविधिरित्यनेन शब्देन्दुशेखरे समाहितत्वात् । तथा हि 'तरप्तमपौ घ' इत्यत्र तदन्तविधिनिषेधे प्रदेशे घपदस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वेन तदादितदन्तलाभः; संज्ञाविधौ निषेधाभावे तरबाद्यन्तस्य घसंज्ञायां प्रदेशे घपदस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वाभावेन तदन्तविध्यभावात्तरबाद्यन्ततदादेरेव लाभः । घरूपसूत्रेऽपि तदादिविशेष्यकतदन्तविधौ पूर्वपरिभाषया वारिते उत्तरपदविशेष्यकतदन्तविधौ घान्तो यावान् समुदायो लभ्यते तावानेव संज्ञाविधौ निषेधाभावे तदन्ततदादेर्घसंज्ञायां घरूपसूत्रे उत्तरपदविशेष्यकतदन्तविधिना लभ्येतेति प्रदेशे तदन्तविधौ संज्ञायां तन्निषेधो व्यर्थ एव । किञ्च रूपवादिनिमित्तको ह्रस्वः प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्यैवेकारस्य भवति, तत्साहचर्याद् घनिमित्तकोऽपि ह्रस्वः प्रत्ययपूर्वस्यैवेत्यर्थेनादोषः ।

केचित्तु—रूपवाद्यंशे अनया परिभाषया साक्षाच्छास्त्रवाधकल्पनापेक्ष्योत्तरपदस्य विशेषणत्वबोधनमेव युक्तन्तथा च घांशे अस्य विशेष्यत्वे सर्वेषामेकस्मिन्नन्वयाभावेन द्वन्द्वासाधुत्वापत्त्या तत्रापि विशेषणत्वमेवेति न घांशेऽपि तदन्तविधिरित्याहुः ।

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥२५॥

‘हृदयस्य हृल्लेखयदष्लासेष्वि’त्यत्र लेखग्रहणात् । तत्र लेखेति न घञ-

अन्ये तु—प्रत्ययवृत्तिश्रावणेत्यादि न निवेश्यते, प्रत्ययबोधकमात्रं न तदन्तबोधकं घांशे प्राथम्यादवतरणं वक्तुर्युक्तमेव; ‘रात्रेः कृती’त्यादौ तु सामर्थ्यात्तदन्तविधिः कृद्रूपोत्तरपदस्यासम्भवादित्याहुः—तत्र, अशब्दादाचारक्विवन्ताद् घञ्प्रत्ययेऽतोलोपे रात्रिम इत्यादावुत्तरपदस्य कृद्रूपत्वसम्भवेन चारिताथर्यादित्यास्ताम् ।

अथात्र कर्मधारये बहुव्रीहौ वा पुंस्वद्वावापत्त्या कुमारब्राह्मणिरूपेति स्थात्, पठ्ठीतत्पुरुषे ‘नदीतरे प्रतिपेधो वक्तव्यो न वक्तव्यः समानाधिकरण इति वर्त्तत’इतिभाष्यात्समानाधिकरणे एव ह्रस्वप्रवृत्तिलाभेनासङ्गत्यापत्तिरिति चेत्—न, वयोवाचके वैकल्पिकजातिकार्यस्थेष्टत्वेन ‘जातेश्चे’त्यनेन पुंस्वद्वावनिषेधात् बहुव्रीहौ दोषाभावात् । यद्वा कुमारीब्राह्मणिरूपेतिवाक्यमेव, अत्र समासे इष्टस्य पुंस्वद्वावस्य परत्वाद्वाधेन ह्रस्वापत्तिरित्याशयात् । इदमुपलक्षणं, ब्राह्मणिरूपेत्यादौ ह्रस्वान्नापत्तिरित्यपि बोध्यम् ।

लेखग्रहणादिति । ननु लेखग्रहणे तदन्तविधिना हृदयशब्दस्य परमलेखशब्देन समासे हृत्परमलेख इति भवति, तदभावे अणन्ततदादिरूपोत्तरपदपरत्वाभावेन हृदयपरमलेख इति वैपम्यान्कर्त्तव्यं ज्ञापकमिति चेत्—न, ‘गिलेऽगिलस्ये’त्यत्र तदन्तविधौ गिलान्त उत्तरपद इत्यर्थेन तिमिङ्गिलगिल इत्यस्य सिद्धौ ‘गिलगिले चे’त्यन्तत्सामर्थ्यात् ‘उत्तरपदाधिकारे प्रातिपदिकग्रहणे न तदन्तग्रहणमितिपरिभाषान्तरस्य ज्ञापितत्वेन लेखशब्दे तदन्तविध्यभावात् । अतएव ‘इष्टकेपीकामालानां चित्ततूलभारिष्वि’त्यादौ चित्तांशो न तदन्तविधिः, तेनेष्टकापरिचितमित्यादौ

न्तमनभिधानात् । इयञ्च 'हृदयस्ये'तिसूत्र एव भाष्ये स्पष्टा ॥२५॥

ह्रस्वाभावः ।

केचित्तु—तिमेर्गिलस्तस्य गिल इत्यर्थके तिमिर्गिलगिल इत्यत्र तदन्तविधावपि गिलगिलशब्दस्योत्तरपदत्वाभावेनाप्राप्त्या तत्र विधानार्थं 'गिलगिले चे'तिचरितार्थमित्याहुः—तत्र, अन्तरङ्गत्वेन पूर्वमेव मुम्सिद्धेः, वार्तिकेऽप्युत्तरपदसम्बन्धस्य सत्त्वेन तस्याप्राप्तेश्च । नापि गिलान्ते चेद्गिलगिल एवेति नियमार्थतया न ज्ञापकमिति युक्तम्; विधिनियमसम्भवे विधेरेव ज्यायस्त्वात्, 'वनोरचे'त्यादाविव विशेष्यान्तरसत्त्वेऽपि तदादिस्वरूपमादायापि तदन्तविधिना अणन्ततदाद्यन्तोत्तरपद इत्यर्थेन फलभेदाभावाच्च, ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् 'हृत्परमलेख'इत्यादेरनभिधानाच्च ।

न चैतत्परिभाषासत्त्वे उपसर्गस्य घञीत्यत्र तदन्तविध्यभावेन घञन्त इत्यर्थः कथमिति वाच्यम्, सूत्रारम्भसामर्थ्येन तदन्तविधिनिषेधाभावात्, नहि घञ् रूपमुत्तरपदं सम्भवति । न चाशब्दादाचारक्रिवन्तात् घञि तत्सम्भवः, तत्र दीर्घोत्तर'मिकोऽसवर्ण'इतिह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावे यणि वा दीर्घविधानस्य फलाभावात् । 'खित्यनव्ययस्ये'त्यत्र खित्पदस्य 'तत्पुरुषे कृती'त्यादौ कृत्पदस्य च प्रत्ययवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वाभावात्तन् निषेधः ।

उत्तरपदाधिकारे प्रातिपदिकग्रहण इत्यस्याः प्रातिपदिकवृत्तिविषयताप्रयोजकपदे एव प्रवृत्तिः, अतएव 'एकहलादौ पूर्यितव्य' इत्यत्र एकहलादिपदेन तदन्तविधिः ।

वस्तुनस्तु—एकहलादिपदे तदन्तविधाबुद्धकस्थितिशब्देऽप्यसंयुक्तहलादिस्तिशब्दस्तदन्तः स्थितिशब्द इति तत्राप्यादेशापत्त्यैकग्रहणसामर्थ्याच्च तदन्तविधिः । तथा च श्रावणप्रत्यक्षविषयता-

नन्वेवं परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीपगन्ध्यापुत्र
इत्यत्र 'ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्यो'रिति स्यादत आह—

वच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकं पदमुत्तरपदं विशेष्यीकृत्य
तदन्तवोधकन्नेत्येव परिभाषाद्वयस्थाने उच्यते ।

केचित्तु—पदघटितं विशेष्यीकृत्येत्याद्यर्थः, अतएव 'पादस्य
पदाज्याती'त्यादौ पूर्वपदं विशेष्यमादायापि पादशब्देन न तदन्त-
विधिः, तेन दग्धपादोपहत इत्यादौ न पदादेश इत्याहुः—तत्र,
तथा सति पक्वेषुकचितमित्यादावपि ह्रस्वत्वानापत्तिः, 'इष्टकेपी'
त्यादावपि तदन्तविधिनिषेधापत्तेः, दग्धपादोपहत इत्यत्र तु
भाष्यप्रयोगान्नेत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

अन्ये तु—पदघटितं विशेष्यमादायेत्येवार्थः, 'इष्टकेपीके'त्यादौ
पूर्वपदस्यानाक्षेपान्न दोषः, अतएव तुन्द्रशोकयोः परिमृजापनुदो-
रित्यादानुपपदं विशेष्यमादाय न तदन्तविधिरित्याहुः ।

वंस्तुतस्तु — अत्रोपपदशब्दस्याभावेन तदन्तविधेरप्रसङ्ग
एवेति दिक् ।

चन्द्रिकाकारास्तु — कुमारीग्राहणितरेत्यस्यैतत्परिभाषाफल-
त्वेन धरूपसूत्रे भाष्यकृतोक्तत्वेन श्रावणप्रत्यक्षेत्याद्यनिवेशः,
इयञ्च धर्मिग्राहकमानादादेशविधायक एव प्रवर्तते, अतएव रात्रेः
कृतीत्यादौ न दोषः; 'स्वित्थनव्ययस्ये'त्यत्र तु अनव्ययस्येत्येतसा-
मर्थ्यान्तदन्तविधिः, 'तत्पुरुषे कृती'त्यस्यादेशविधायकत्वाभावा-
देवादोषः, 'प्रातिपदिकग्रहण'इत्यस्य तु आगमविधायकेऽपि
प्रवृत्तिः, अतएव 'कारे सत्यागदस्ये'त्यत्र कारशब्दे न तदन्तविधिः,
अतएव न द्वयोरेकत्वसम्भव इत्याहुः ॥ २५ ॥

नन्वेवं परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीपगन्ध्यापुत्र

इति । नन्विदमवतरणत्र युक्तं; पूर्वपदरूपविशेष्यान्तरस्य सत्त्वेन तदादिविशेष्यकतदन्तविध्यभावे पूर्वपदं विशेष्यमादाय तदन्तविधिः; तदन्ते च तदादेरभेदेनान्वयः; तथा च तदाद्यभिन्नं यत्प्यङ्गन्तं पूर्वपदमित्यर्थस्यैव लाभेन परमकारीपगन्ध्येत्यस्य प्यङ्गन्तपूर्वपदत्वेऽपि प्यङ्गु यस्माद्विहितस्तदादित्वविरहेण सम्प्रसारणाप्राप्त्या दृष्टान्तत्वासिद्धेः; न च परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीपगन्ध्या पुत्र इत्यत्रापि स्यात् अर्थात्त स्यादित्येव तात्पर्यविषय इति वाच्यम्, तत्राभावस्यैवेष्टत्वेनोपपत्त्यभावात्; न च 'वनोरचे'त्यत्रेवात्रापि तदादिविशेष्यकतदन्तविध्युत्तरं पूर्वपदं विशेष्यीकृत्य पुनस्तदन्तविधिः; अथवा पूर्वपदस्य विशेष्यान्तरस्य सत्त्वेऽपि तद्विशेष्यकतदन्तविधेः प्रथमं पूर्वपरिभाषया निषेधात् तस्य सत्त्वेऽपि तदादिविशेष्यक एव तदन्तविधिः; तदन्तविधिप्रयोजकस्यैव विशेष्यान्तरस्य तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रतिबन्धकत्वात्, ततश्च प्यङ्गन्ततदादेः प्रत्ययग्रहणत्वाभावेन पूर्वपरिभाषया अप्राप्त्या पूर्वपदविशेष्यकतदन्तविधौ प्यङ्गन्ततदाद्यन्तपूर्वपदस्येत्यर्थेन परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्र प्राप्त्या दृष्टान्तत्वमुपपन्नमिति वाच्यम्, तथा सति परिभाषायामवतीर्णायामपि अतिकारीपगन्ध्यापुत्र इत्यत्र प्यङ्गन्ततदाद्यन्तत्वेन दोषस्य दुरूद्धरत्वादसङ्गतेस्तादवस्थ्यात्; न च 'अनङ् ऋतो द्वन्द्व' इत्यत्रेवात्रापि पूर्वपदत्राक्षिण्यते, ततश्च प्यङ्गन्ततदादेः सम्प्रसारणमित्यर्थेन दृष्टान्तत्वोपपत्तिरित्यपि युक्तं, दत्तोत्तरत्वात्; इति चेत्, अत्रोच्यते—तदाद्यभिन्नं प्यङ्गन्तं यत्पूर्वपदमित्येवार्थः; इवशब्दस्यातिकारीपगन्ध्या पुत्र इत्यत्रेत्यस्याग्रे उत्कर्षः; तथा चातिकारीपगन्ध्यापुत्र इत्यत्रेव परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः । यथा तत्र स्वाभाववत्त्वमन्वन्धेन भवति तथा परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्र स्यात्, मूलपुत्रे मूल्यपितृवदयं पण्डित इत्यत्र यथा, न न्यादिति यावदिति युक्तमेवावतरणमिति ।

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ २६ ॥

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न । ननु कोऽर्थोऽस्याः ? न तावत् स्त्रीप्रत्ययेऽनुपसर्जने तदादिविधिर्नेत्यर्थः, अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लक्ष्ये सत्त्वेऽपि तत्र तदादेरप्रसङ्गात्, उत्सर्गापवादयोस्समानदेशत्वभङ्गापत्तेश्च; नापि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अपवादत्वाद्वापि ग्रहणपदसम्बन्धेनानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययबोधके तत्पदघटिते शास्त्रे तदादिविधिर्नेत्यर्थः, 'प्यङ्स्सम्प्रसारणमि'तिसूत्रघटकप्यङ्पदस्यानुपसर्जनपरमकारीपगन्ध्याघटकप्यङ्बोधकत्वेन तदादिनियमाभावे प्यङ्न्तपूर्वपदस्येत्यर्थे परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणोपपत्तावप्यतिकारीपगन्ध्यापुत्र इत्यत्रापि सम्प्रसारणापत्तिः, तत्रापि प्यङ्न्तपूर्वपदस्य सत्त्वात्; इति चेत्, अत्र वदन्ति—'प्यङ्स्सम्प्रसारणमि'तिसूत्रे प्यङ्पदे आवृत्तिः, एकमनुपसर्जनतात्पर्यकम्, अपरमुपसर्जनतात्पर्यकम् । तत्रानुपसर्जनतात्पर्यके एषा तदादिनियमं वारयति, ततश्चानुपसर्जनप्यङ्न्तपूर्वपदस्य सम्प्रसारणमित्यर्थेन परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणम्; उपसर्जनप्यङ्न्ततात्पर्यके प्यङ्पदे तदादिनियमेनोपसर्जनप्यङ्न्ततदादिपूर्वपदस्येतिद्वितीयोऽर्थः, तथा च अतिकारीपगन्ध्यापुत्र इत्यत्र पूर्वपदस्य तदादित्वाभावादुपसर्जनवाक्यस्य, प्यङ् उपसर्जनत्वादनुपसर्जनवाक्यस्य चाप्राप्त्या सम्प्रसारणाभावः । न चोपसर्जनवाक्यस्यानर्थक्यम्, कारापगन्ध्या इव मनुष्य इत्यर्थे कनो लुपि प्यङ् उपसर्जनत्वेन कारापगन्धीपुत्र इत्यत्र चारिताभ्यात् । उपसर्जनत्वञ्च प्रकृते न शास्त्रीयं, प्रत्ययमात्रे तदसम्भवात्; नापीतरपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वं तत्, परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्रापि प्यङ् उपसर्जनत्वापत्तेः; अपि तु स्वान्तसमुदायपर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकताप्रयोजकत्वम् । स्वं यस्य प्रत्यय-

स्योपसर्जनत्वमिष्टं तत् । कन्लुवन्तष्यङन्तसमुदायपर्याप्तशक्ति-
निरूपकार्थः कारीषगन्ध्यासदृशः, अतिकारीपगन्ध्यापुत्र इत्यत्र
कारीषगन्ध्याकर्मकातिक्रमणकर्ता, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकार-
रता कारीषगन्ध्यापदार्थे करीषगन्धसदृशगन्धविशिष्टसम्बन्धि-
स्त्रीत्वविशिष्टापत्यरूपे, तदवच्छेदकता स्त्रीत्वे, तत्प्रयोजकत्वं ष्यङ्
इति लक्षणसमन्वयः । तथैवातिकारीपगन्ध्येत्यत्रापि बोध्यम् ।
परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्र च स्वान्तसमुदायः परमकारीषगन्ध्या,
तन्निष्ठशक्तिनिरूपकार्थः परमाभिन्नकरीषगन्धवत्सम्बन्धिस्त्रीत्व-
विशिष्टापत्यरूपः, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता परमपदार्थे,
तदवच्छेदकता टावर्थस्त्रीत्वे, तत्प्रयोजकत्वं टापो न तु ष्यङ् इत्य-
नुपसर्जनत्वन्तस्य बोध्यम् ।

अथवा अस्मिन् कल्पे आवृत्त्याश्रयणरूपगौरवभयेन स्त्रीप्र-
त्ययबोधकपदघटिते शास्त्रेऽनुपसर्जनेनेत्यस्योपस्थितिरित्यर्थः, न
तु तत्र तदादेरुपस्थितिस्तस्यानया बाधात् । अनुपसर्जनेनेति
तृतीयार्थोऽभेदः, तथा चानुपसर्जनष्यङन्तपूर्वपदस्य सम्प्रसारण-
मित्येक एवार्थः । परमकारीषेत्यत्रानुपसर्जनत्वात्सम्प्रसारणम्,
अतिकारीपगन्ध्यापुत्र इत्यत्रोपसर्जनत्वात्सम्प्रसारणाभावश्चोपप-
द्यते । न च कन्लुवन्तकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्रोक्तरीत्योपसर्जनत्वेन
सम्प्रसारणाभावप्रसङ्ग इति वाच्यम्, इष्टत्वात् । पूर्वकल्पादत्र-
कल्पे फलभेदस्त्वकिञ्चित्कर एव, गौरवस्येव पूर्वकल्पे कन्लुवन्ते
सम्प्रसारणापत्तेरपि बाधकस्य वक्तुं शक्यत्वात् । फलैक्याग्रहे तु
अस्मिन् कल्पे उपसर्जनत्वं स्वान्ततदाद्यव्यवहितपूर्वपदप्रयोज्य-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकताप्रयोजकत्वम् । कन्लुवन्ते
स्वान्ततदाद्यवधिकपूर्वपदस्याभावात्, परमकारीपगन्धीत्यत्र ष्य-
ङन्ततदाद्यवधिकपूर्वपदं परमपदन्तत्प्रयोज्यप्रकारताया एव स-
न्वयत्र तु विशेष्यताया इति उभयत्र विशेषणाभावप्रयुक्तो विशि-
ष्टाभाव इत्यनुपसर्जनत्वम् । अतिकारीपगन्ध्येत्यत्र पूर्वपदप्रयो-

ज्यातिक्रमणकर्तृनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकत्वप्रयोज-
कत्वरूपोपसर्जनत्वस्यैव सत्त्वेन न सम्प्रसारणमिति विभावय-
न्तु । नन्वेकदेशिसमासस्य कर्मधारयमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्य च
फलैक्यानापत्तिः, तथा हि—पिप्पल्या अर्धमर्धपिप्पलीत्यारम्भपक्षे
पूर्वपदार्थस्यार्धस्य प्राधान्यात्स्वान्तसमुदायोऽर्द्धपिप्पलीरूपः, तत्प-
र्याप्तशक्तिनिरूपकार्थः पिप्पल्यर्धरूपः, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिता
प्रकारता पिप्पलीनिष्ठा, तदवच्छेदकत्वं स्त्रीत्वे, तत्प्रयोजकत्वरूपो-
पसर्जनत्वं डीप इत्यनुपसर्जनेनेत्यस्योपस्थितिकल्पे 'हल्ङ्ङ्या-
न्ध्र्य' इत्यस्यानुपसर्जनभूतौ यौ ङ्ङ्यापौ तदन्तो यस्सुतिसीत्ये-
तत्सम्बन्धितदादिस्ततः परस्य सु-ति-सिरूपस्य हलो लोप इत्यर्थेन
सुलोपो न प्राप्नोति ; अर्द्धा चासौ पिप्पलीति कर्मधारये परम-
कारीपगन्धीत्यत्रेवानुपसर्जनत्वेन सुलोपः प्राप्नोतीति फलभेदः
स्पष्ट एव ; एवं गोवक्रयणीतिपूर्वपदार्थप्रधानकर्मधारयेऽप्युक्ती-
त्योपसर्जनत्वेनानुपसर्जनेनेत्यस्योपस्थितिकल्पे सुलोपानापत्तिश्च ;
इति चेत्—न, अवयवावयविभावसम्बन्धेत्तरमन्वन्धावच्छिन्नाया
एव प्रकारताया ग्रहणेनाद्ये प्रकारताया अवयवावयविभावसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वेन अन्त्ये अभेदस्य सम्बन्धत्वाभावेन सम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वस्याभावेन अनुपसर्जनत्वेनादोपात् । स्वान्ततदाद्यव-
धिकपूर्वपदपर्याप्तप्रयोजकता ग्राह्या, तेन परमा कारीपगन्ध्या
यस्या इति बहुव्रीहौ पूर्वपदे अन्यपदार्थनिष्ठविशेष्यताप्रयोजक-
ताया अपर्याप्त्या सत्त्वेऽपि न तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
निरूपितस्त्रीत्वनिष्ठावच्छेदकताप्रयोजकस्यापि प्यङ् उपसर्जनत्व-
मिति तादृशपरमकारीपगन्धीपुत्र इत्यादौ सम्प्रसारणसिद्धिः ।
नन्वेवमावृत्तिकल्पे निरुक्तस्थले—स्वान्तसमुदायः परमकारीपग-
न्ध्यारूपः, तत्पर्याप्तशक्तिनिरूपकार्थोऽन्यपदार्थः, तन्निष्ठविशेष्य-
तानिरूपितप्रकारता कारीपगन्ध्यानिष्ठा, तदवच्छेदकता स्त्रीत्व-
निष्ठा, तत्प्रयोजकत्वम्यैव प्यङ्सत्त्वेनानुपसर्जनवाक्यस्य न

प्रवृत्तिः ; नाप्युपसर्जनवाक्यस्योपसर्जनप्यङ्न्ततदादिरूपपूर्वपद-
 त्वाभावादिति फलभेदः इति चेत्—न, सम्प्रसारणाभावस्यैव
 तत्रेष्टत्वात् । अनेन सह फलैक्यायानुपसर्जनेनेत्युपस्थितिकल्पेऽपि
 सम्प्रसारणाभावस्यैवेष्टत्वेन प्रयोजकतायां पर्याप्तेरनिवेश एव ।
 न चैवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यादौ विशिष्टार्थनिरूपितैकार्थी-
 भावरूपशक्तेस्समुदाये सत्त्वेन तत्रत्यसकलविषयताप्रयोजकताप-
 र्याप्तेस्समुदाये सत्त्वेन पुत्रत्वावच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकतापि
 समुदायपर्याप्ता, सा परमरूपपूर्वपदेऽप्यस्ति, ततश्च स्वान्ततदाद्य-
 वधिकपूर्वपदं परमरूपं, तन्निष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावद्वि-
 शेष्यता पुत्रत्वावच्छिन्ना, तन्निरूपितप्रकारता कारीपगन्ध्यानिष्ठा,
 तदवच्छेदकता स्त्रीत्वनिष्ठा, तत्प्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वस्यैव
 प्यङ्न्तत्त्वेन सम्प्रसारणानापत्तिरिति वाच्यम् ; स्वविशिष्टविशे-
 ष्यतानिवेशेनादोपात्, वैशिष्ट्यञ्च स्वान्ततदाद्यवधिकपूर्वपद-
 प्रयोज्यत्व-स्वोत्तरपदपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वाभावव-
 त्तोभयसम्बन्धेन; पुत्रत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाश्च स्वोत्तरपुत्रपद-
 पर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यत्वस्यैव सत्त्वेन लक्षणघटकत्वा-
 भावादिति दिक् ।

अथवा स्त्रीप्रत्यय इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततदादावित्यर्थः, अनुप-
 सर्जन इति स्त्रीप्रत्ययान्ततदादेर्विशेषणं, शास्त्रीयमेव चोपसर्जनत्वं
 ग्राह्यं, तथा चानुपसर्जने स्त्रीप्रत्ययान्ततदादौ सति तदादिनियमो
 नेत्यर्थः ; अधिकव्यावर्तको नेति यावत् ; तदादिघटिते तदादि-
 त्वारोप इति तत्त्वम् । एवञ्च कारीपगन्ध्यारूपतदादिघटिते परम-
 कारीपगन्ध्याशब्दे तदादित्वारोपेण प्यङ्न्ततदादिरूपपूर्वपदस्य
 परमकारीपगन्ध्याशब्दस्य सम्प्रसारणसिद्धिः, अतिकारीपगन्धे-
 त्यत्र प्यङ्न्ततदादेरुपसर्जनत्वेन तद्घटिते समुदाये तदादित्वारो-
 पाभावात् न सम्प्रसारणं, कन्लुवन्ते च स्वत एव तदादित्वमिति
 सर्वमवदातम् ।

विषयसप्तमी । यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र तदादि-
नियमो न, यस्त्वप्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमोऽस्त्येवेत्यर्थः ।
प्रत्यासन्ध्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं
प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम् । तेनातिराज-
कुमारिरित्यादौ राजकुमारीशब्दार्थस्यातिशब्दार्थं प्रत्युपसर्जन-
त्वेऽपि तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन ह्रस्वसिद्धिः ।

विषयसप्तमीति—सत्सप्तमीत्यर्थः । स्त्रियं प्राधान्येनाहेति—
स्त्रीत्वं पूर्वोक्तप्रकारतावच्छेदकतया नाहेत्यर्थः । अप्राधान्येनेत्यस्य
तादृशप्रकारतावच्छेदकतयेत्यर्थः । प्रत्यासन्धेति । अयम्भावः—अ-
तिराजकुमारिरित्यत्र स्वान्ततदादिः कुमारीशब्दः, तदवधिकपूर्वपद-
मतिपदं, तत्प्रयोज्यविशेष्यतातिक्रमणकर्तृनिष्ठा, तन्निरूपितप्रकारता
कुमारीनिष्ठा, तदवच्छेदकता स्त्रीत्वे, तत्प्रयोजकत्वरूपोपसर्जनत्वं
ङीषः । एवमाद्यकल्पेऽपि स्वान्तसमुदायोऽतिराजकुमारीशब्दः,
तत्पर्याप्तशक्तिनिरूपकोऽर्थः राजकुमारीकर्मकातिक्रमणकर्ता, तन्नि-
ष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारता कुमारीनिष्ठा, तदवच्छेदकताप्रयोज-
कत्वरूपोपसर्जनत्वं ङीषः । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'त्यस्यानुपसर्जने-
नेत्युपस्थितिकल्पे अनुपसर्जनाभिन्नो यस्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं यदुपसर्ज-
नन्तदन्तसमासस्य ह्रस्वः । एवमेवाद्यकल्पे अनुपसर्जनवाक्यस्या-
प्यर्थः । उपसर्जनवाक्यस्य चोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्ततदादिरूपं य-
दुपसर्जनन्तदन्तस्य ह्रस्व इत्यर्थः । प्रकृते ङीष उपसर्जनत्वेनाद्य-
पक्षयोर्ह्रस्वाप्राप्तिः स्पष्टैव; अन्तिमपक्षे उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययो ङीप्,
तदन्ततदादिः कुमारीशब्दः, तच्च नोपसर्जनं, यदुपसर्जनं राजकु-
मारीशब्दो न स उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्ततदादिरिति ह्रस्वाप्राप्तिरिति

अतएवात्र परिभाषायां न शास्त्रीयमुपसर्जनत्वम्, असम्भवात् ।

अस्याः 'प्रत्ययग्रहणे' इत्यस्यापवादत्वात्तदेकवाक्यतापन्न-
त्वादत्रापि ग्रहणपदसम्बन्धेन स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे विशेष-

शङ्का । समाधानन्तु—प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्त-
त्वमानेतव्यं तद्धटकं पूर्वपदं विवक्ष्यते, स्त्रीप्रत्ययान्तत्वञ्च राज-
कुमारीशब्दे आनेतव्यं, न तद्धटकोऽतिशब्दः, अपि तु राजन्शब्दः,
तत्प्रयोज्यविशेष्यताया अभावादनुपसर्जनत्वमेव ङीषः । आद्य-
कल्पेऽपि स्वान्तसमुदायस्स एव गृह्यते यस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमा-
नेतव्यम्; स च राजकुमारीशब्द एव, तन्निष्ठशक्तिनिरूप-
कोऽर्थो राजसम्बन्धिकुमारीरूपः, तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रका-
रतावच्छेदकताप्रयोजकता न ङीष इत्यनुपसर्जनत्वमेवेति न
दोष इति ।

अतएवेति—प्रत्ययमात्रस्योपसर्जनत्वविवक्षणादेवेत्यर्थः । अ-
सम्भवादिति—प्रत्ययमात्रस्यासम्भवादित्यर्थः । नन्विदं न युक्तम्,
अस्य स्त्री ई याः निष्क्रान्ता निरिरित्यत्र प्रत्ययमात्रस्यापि तत्सम्भ-
वात् ; न च तस्य तत्त्वे फलाभावः, निरेरपत्यमित्यर्थे स्त्रीप्रत्यया-
न्ततदादेर्ढगित्यर्थकात् 'स्त्रीभ्यो ढगि'तिसूत्रात् निरिशब्दाद्गुगभाव-
स्यैव फलत्वसम्भवात्, उपसर्जने तदादिनियमान्निरिशब्दस्य स्त्री-
प्रत्ययान्ततदादित्वाभावात् ; इति चेत्—न, अतिकारीपगन्ध्यापुत्र
इत्यत्र प्रत्ययमात्रस्य तदसम्भवादित्यर्थात् स्त्रीबोधकाद्गुगित्यर्थ-
स्यैव 'ढकि लोप'इत्यनेन ज्ञापनसम्भवेन फलाभावाच्च स्त्रीप्रत्यया-
न्त एवानुपसर्जनत्वान्वयस्य पूर्वमुक्तत्वेन शास्त्रीयस्यापि ग्रहणे न
दोष इत्यपि प्रागुक्तत्र विस्मर्त्तव्यमिति दिक् ।

स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे इति—स्त्रीप्रत्ययत्वावच्छिन्नबोधकं
इत्यर्थः, यथा 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'त्यादौ । विशेषणग्रहणे इति-

ग्रहणे च प्रवृत्तिर्न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे । ध्वनितं चेदम्
'अर्थवत्'सूत्रे भाष्ये ।

इयञ्च वाचनिक्येव 'ष्यङ्'इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २६ ॥

नन्वेवं 'तरप्तमपौ घ'इत्यादिना तरवन्तादेः संज्ञा

स्यादत आह—

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ २७ ॥

स्त्रीप्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदे इत्यर्थः, यथा
'ष्यङ्स्संप्रसारणमि'त्यादौ । न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे इति-
उक्तस्थलद्वयातिरिक्ते स्त्रीप्रत्ययवृत्तिविषयताप्रयोजके नेत्यर्थः ।
अर्थवत्सूत्रे इति—तत्रत्यप्रत्ययपदस्यापि स्त्रीप्रत्ययवृत्तिविषयता-
प्रयोजकत्वेनैतत्परिभाषया अनुपसर्जने तदादिनियमाभावेन
राजकुमारीतिसमासस्य प्रत्ययान्तत्वेन पूर्वेणाप्राप्तप्रातिपदिकत्व-
विधानाय चारितार्थ्यसम्भवे समासग्रहणस्य नियमार्थत्वोक्तिर-
सङ्गता स्यादिति तत्र तदप्रवृत्तिर्ध्वनितेति भावः ।

वाचनिक्येवेति । भाष्यकारेण ज्ञापकन्नोपन्यस्तमिति भावः,
न तु ज्ञापकन्न सम्भवतीति ; अङ्गसंज्ञासूत्रे 'नेयङ्ङ्वङ्स्थानावस्त्री'-
त्यतोऽस्त्रीपदस्य सम्बन्धस्तस्य स्त्रीबोधकभिन्नोऽर्थस्तस्य च प्रत्यय
अन्वयः, स्त्रीबोधकञ्च 'प्रधानाप्रधान'न्यायेनानुपसर्जन एव गृह्यते,
तथा चानुपसर्जनस्त्रीबोधकभिन्नप्रत्यये गृह्यमाणे तदादिरित्युप-
तिष्ठत इत्यर्थादनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमालाभादियं परि-
भाषा लब्धेतिज्ञापनसम्भवान् ॥ २६ ॥

नन्वेवमिति—प्रत्ययग्रहणपरिभाषायास्वीकार इत्यर्थः ।
संज्ञाविधायिति । ननु कोऽस्या अर्थः ? संज्ञाविधायकशास्त्रघटकं

प्रत्ययबोधकं पदन्तदन्तबोधकन्नेत्येव यद्यपि शब्दमर्यादया लभ्यते, परन्त्वस्मिन्नर्थे प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकशास्त्रघटकं प्रत्ययबोधकं प्रत्ययपदमपि तदन्तबोधकन्न स्यात्, तथा च प्रत्ययान्तभिन्नमित्यर्थो न स्यात्; नापि संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपिता योद्देश्यता तत्प्रयोजकं प्रत्ययबोधकं पदन्तदन्तबोधकन्नेत्यर्थः, प्रातिपदिकसंज्ञया साक्षान्निरूपितोद्देश्यतायाः प्रयोजकमर्थवत्पदन्न तु प्रत्ययपदमिति न तत्र निषेध इति युक्तम्, 'कृदतिङ्'त्यादौ कृत्संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपितोद्देश्यतायाः प्रयोजकत्वस्याभावात्तिङ्पदे तदन्तबोधकत्वापत्तेः; अत्रोच्यते—संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपिता प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मेण साक्षादवच्छिन्ना योद्देश्यता तत्प्रयोजकशास्त्रघटकं प्रत्ययबोधकं पदन्तदन्तबोधकन्नेत्यर्थः। 'अर्थवत्'सूत्रे विधेयतया साक्षान्निरूपितायाः प्रत्ययत्वेन साक्षादवच्छिन्नत्वाभावान्न निषेधः; कृदतिङ्'त्यादौ च कृत्संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपितायास्तस्याः प्रत्ययत्वेन साक्षादवच्छिन्नतया तत्प्रयोजकशास्त्रघटकत्वात्तिङ्पदे निषेधः।

अथवा संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपितप्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताप्रयोजकं पदन्तदन्तबोधकन्नेत्यर्थः। अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययत्वावच्छिन्नोद्देश्यतायाः संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपितत्वविरहान्न निषेधः। 'कृदतिङ्'त्यादौ तिङ्त्वावच्छिन्नोद्देश्यतायाः कृत्संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपितत्वविरहेण निषेधाप्रवृत्तावपि प्रत्ययग्रहणेनैव तिङन्ततदादि भवतीत्यादिव्यावृत्तौ तदन्तविधिना तिङन्ततदादिव्यावर्तकातिङ्पदस्य वैयर्थ्यापत्त्या सामर्थ्यात्तदन्तविध्यभावः। न च व्यतिसे इत्यत्र सेमात्रस्य प्रत्ययत्वेषुपि व्यपदेशिवद्भावेन तिङन्ततदादित्वात्तद्व्यावर्तनार्थमतिङ्ग्रहणमस्त्विति वाच्यम्, 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यनेन स्वस्मिन् स्वघटकत्व-स्वघटितत्वयोरेवातिदेशस्य

लोकदृष्टान्तेन लाभात् स्वस्मिन् स्वान्ततदादित्वस्य तेन न्याये-
नातिदेशाभावेनातिङ्पदवैयर्थ्यात् । सेमात्रप्रयोजनकत्वे 'न
ह्येकमुदाहरणमि'तिन्यायेनातिङ्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापादनं न सम्यक्,
अशब्दादाचारक्विवन्तादाशिपि लिङि अतो लोपे यात् इत्यत्रापि
प्रयोजनसम्भवात् 'न ह्येकमुदाहरणमि'तिन्यायस्य विपयाभावात् ।

अथवा तिङन्ततदादिभिन्न इत्यर्थे प्रत्ययमात्रस्य कृतसंज्ञा-
पत्तौ 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ'इत्यत्र कृद्ग्रहणेनैव सिद्धौ
सार्वधातुकग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्त्या अत्र तदन्तविध्यभावः कल्प्यत
इत्यदोषः ।

अथवा प्रत्ययमात्रोद्देश्यके संज्ञारूपे कार्ये तिङन्ततदादेः
पर्युदासेन तिङ्पदस्य स्वबोध्यावयवपरत्वं, अवयवोद्देश्यकार्ये
यत्र समुदायः पर्युदस्यते तत्र समुदायबोधकपदानां स्वावय-
वपरत्वात्, तथा च तिङन्ततदाद्यवयवभिन्नस्येत्यर्थेनादोषात् ।
अतएव 'नञ्छव्यप्रशानि'तिसूत्रे प्रशान्शब्दस्य 'अत्वसन्तस्य
चाधातो'रितिसूत्रस्थधातुपदस्य च स्वावयवपरत्वेन प्रशान्शब्दा-
वयवभिन्नस्य नस्येत्यर्थः, धात्ववयवभिन्नो योऽस् तदन्तस्यो-
पधाया इत्यर्थः । 'पः प्रत्ययस्ये'त्यत्र प्रत्ययस्यादिः प इदित्यर्थे
प्रत्ययपदस्येत्संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपितोद्देश्यताप्रयोज-
कत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या प्रत्ययान्ततदाद्यादिः प इत्यर्थापत्त्या
पण्णामित्यादौ प्रकृतिपकारस्येत्वापत्तिस्तु न, प्रत्ययावयवेऽपि प्र-
त्ययत्वव्यवहारेणेत्संज्ञानिष्ठविधेयतया साक्षान्निरूपिताया आदि-
पत्वावच्छिन्नविषयताया अपि प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वेन
तत्रयोजकं 'पः प्रत्ययस्ये'तिसूत्रन्तद्दृढकप्रत्ययपदस्य तदन्तबोधक-
त्वाभावस्यानेन बोधनसम्भवात् । न चाद्यर्थे दोषाभावेऽपि
द्वितीयार्थे दोष एव, प्रत्ययपदस्य तावतापि संज्ञानिष्ठविधेयतया
साक्षान्निरूपितविषयताप्रयोजकत्वाभावादितिवाच्यम्, नागेश-
मते सूत्रान्तर्गतानामेवेत्संज्ञालोपयोस्सत्त्वेन 'प्राचांफ्स्तद्धित' इति

‘सुप्तिङन्तमि’त्यन्तग्रहणमस्या ज्ञापकम् । न च प्रत्यययोः पदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणसम्भवाञ्ज्ञापितेऽपि फलाभाव इति वाच्यम्, पदसंज्ञायाः स्वादि-

सूत्रघटकं यत्प्रत्ययबोधकं ष्फपदं तद्बोधकत्वेऽपि ‘षः प्रत्ययस्ये’तिसूत्रघटकप्रत्ययपदस्य प्रत्ययबोधकत्वाभावेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या तदाद्युपस्थितेरेवाभावेन तदन्तविधेरप्रसङ्गात् । ‘सामन्त्रितमि’त्यादौ आमन्त्रितेतिमहासंज्ञयाऽऽमन्त्रणं येन भवति तस्यैवामन्त्रितसंज्ञेतिबोधनान्तदन्तविधिः, प्रत्ययमात्रेणामन्त्रणस्यासम्भवात् । ‘तद्धितश्चासर्वविभक्ति’रित्यत्रासर्वविभक्तिं विशेष्यमादाय तदन्तविधिः; तदादिविशेष्यकतदन्तविधेरेवानेन निषेधात्, अत्युच्चैसावित्यादौ लुगभावाय ‘अव्ययादाःसुप’इत्यादौ विहितविशेषणस्यावश्यकत्वेन प्रत्ययमात्रस्याव्ययसंज्ञायां फलाभावाच्च । अतएव कृन्मेजन्त इत्यत्र निषेधो न । ‘कृत्तद्धितसमासाश्चे’त्यत्रार्थवदनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदन्तविधिः; कृत्तद्धितान्तश्चैवार्थवदितिभाष्येण कृत्तद्धितयोरर्थवत्त्वाभावादिति शेखरे स्पष्टम् । सर्वादिगणघटकडतरडतमप्रत्यययोस्तदन्तविध्युपायस्तु कौमुद्यामेव स्पष्टः । तथैव वतुडतिप्रत्यययोरपि तदन्तविधिः ।

वस्तुतस्तु नास्या उपयोगः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादीतिप्रातिपदिकमात्रस्योपस्थितिः, तस्य यथा ‘एङ्ह्रस्वादि’त्यत्रान्वयानुरोधेन पञ्चम्यन्तता तथा यत्रास्याः प्रवृत्तिरिष्यते तत्रापि पञ्चम्यन्ततैव, तथा च तदन्तविधेरप्राप्त्या न दोषः; स्वीकृतायामप्यस्यामनेकत्रानेकविलष्टकल्पनाया आवश्यकत्वेन तदपेक्षया परिभाषाया अकरणलाघवेन तदादेः पञ्चम्यन्तत्वकल्पनाया एव लघीयस्त्वात् ।

अन्तग्रहणमस्या ज्ञापकमिति—अस्या अभावे तदादिरूपवि-

विविधविषये प्रकृतिनिष्ठतया पदग्रहणस्य प्रत्ययमात्रग्रहण-
त्वाभावात् । 'सुप्तिङन्तमि'तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २७ ॥

नन्वेवमवतप्ते नकुलस्थितमित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य
क्वान्तत्वाभावात्समासो न स्यादत आह—

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ २८ ॥

शेष्यमादाय तदन्तविधौ सुवन्ततिङन्ततदादीत्यर्थस्यान्तग्रहणाभा-
वेऽपि लाभादिति भावः । ननु अन्तग्रहणे सति तदादिविशेष्यक-
तदन्तविधिना सुप्तिङ्पदस्य सुवन्ततिङन्ततदादीत्यर्थः, सुप्तिङ्-
पदस्यान्तशब्देन बहुव्रीहौ सुवन्तान्ततिङन्तान्तयोः पदसंज्ञा; अन्त-
ग्रहणाभावे सुवन्ततिङन्ततदादेरिति फलभेदात् कथं ज्ञापकमिति
चेत्—न, अन्तग्रहणे सति तदादेरुपस्थितावपि अन्तविशेषणतयो-
पस्थितयोः सुप्तिङोस्तत्र विशेषणत्वायोगात्, 'एकत्र विशेषणतया-
न्वितस्यापरत्र विशेषणतयान्वयो ने'तिव्युत्पत्तेः; तथा च तदादे-
रेव सुप्तिङन्तेऽभेदेनान्वय इति फलैक्यसम्भवात् विशेष्यान्तरा-
सत्त्वे इत्यस्य प्रकारान्तरेण तदन्तार्थलाभसम्भवे तदादिविशेष्यक-
तदन्तविधिर्नेत्यर्थः ।

कुत्रचित् विशेष्यान्तरमादाय तल्लभः, क्वचिदन्तग्रहणात्त-
ल्लाभः, अतएव 'सनाद्यन्ता' इत्यत्र न तदादिविशेष्यकतदन्तवि-
धिः, तथा च प्रकृते न तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयुक्तफलभेदा-
शङ्कापीत्यपि कश्चित् ॥ २७ ॥

नन्वेवमवतप्त इति—प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्वान्ततदादिप्रकृ-
तिकसुवन्तेन सह सप्तम्यन्तः समस्यत इत्यर्थेन नकुलस्थितश-
ब्दस्य क्वान्ततदादित्वाभावात् समासो न स्यादित्यर्थः । कृद्ग्र-
हणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति—कृन्मात्रनिष्ठविषयताप्रयो-

अस्याश्च कर्मणि क्तान्त उत्तरपदेऽनन्तरो गतिः प्रकृति-
स्वर इत्यर्थके 'गतिरनन्तर'इति सूत्रेऽनन्तरग्रहणं ज्ञापकम्,
तद्व्यभ्युद्धृतमित्यादावभावतिव्याप्तिवारणार्थम्, प्रत्ययग्रहण-
परिभाषयोद्धृतस्य क्तान्तत्वाभावादेवाप्राप्तौ तद् व्यर्थं सदस्या
ज्ञापकम् । न चाभ्युद्धृतमित्यादौ परत्वाद्गतिर्गतावित्यनेना-
भेनिघात एवेति वाच्यम्, पादादिस्थत्वेन पदात्परत्वाभावेन च

जकं पदं कृद्विशिष्टे लाक्षणिकमित्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वनिष्ठचर-
मावयवतानिरूपकत्व-स्वविशिष्टाघटितत्वोभयसम्बन्धेन, पुनर्वै-
शिष्ट्यं स्वेतरत्व-स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयेतरत्व-स्व-
निष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टगतिका-
रकान्यतरेतरत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन; एवंभूतो नकुलस्थितशब्दः,
समन्वयः स्पष्टः । लक्ष्यतावच्छेदकेन कृत्प्रत्ययविशिष्टत्वेनैव
कृदन्ततदादेः गतिकारकविशिष्टस्य तस्य च ग्रहणम् । अथवोक्तं
सम्बन्धैः कृद्विशिष्टे कृदन्ततदादित्वारोपोऽनया बोध्यते ततश्च
कृदन्ततदादित्वेनैवोभयोर्बोधः । एतेन शाब्दबोधे शक्तिलक्षणा-
ज्ञानस्य हेतुत्वात्तदभावेन परिभाषया बोधितोऽपि गतिकारक-
पूर्वस्य बोधोऽयङ्गत् एवेत्यपास्तम् ।

ज्ञापितेऽपि कथं चरितार्थमित्याह—न चाभ्युद्धृतमित्यादा-
विति । पदात्परत्वाभावेन चेति । नन्विदमयुक्तं, 'कुत्सने च
सुर्पा'त्यतः प्रागेव 'पदादि'त्यस्य निवृत्तेरन्यत्र स्पष्टत्वात्, 'गतिर्ग-
ता'वित्यस्य च ततः परत्वादिति चेत्, अत्र चन्द्रिकाकाराः—चो-
द्देशो, यतः पदात्परत्वाभावोऽतः पादादिस्थत्वमिति व्याचक्षुः—
तत्र, पदात्परस्यापि श्लोकद्वितीयपादादेः पदस्य पादादिस्थत्वेन
पदात्परत्वाभावस्य पादादिस्थत्वं प्रति व्यभिचरितत्वेन हेतुत्वा-

तदप्राप्तेः । अनन्तरग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्याद्गत्याक्षिप्तघातु-
निरूपितमेवानन्तर्यं गृह्यते इति न दोषः । न चाभ्युद्धृतमि-
त्यादावभिना समासेऽनन्तरस्योदः पूर्वपदत्वाभावेऽपि स्वार्थं
तदिति वाच्यम्, 'कारकादत्ते'तिष्वत्रे कारकादितियोगं विभज्य
गतिग्रहणमनुवर्त्य कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदा-

सम्भवात्; तस्माद्युक्तमेवैतदिति परे । न च परिभाषायां सत्यामु-
द्धृतशब्दस्य क्तान्तपदेन ग्रहणे तदनन्तरत्वमेवाभेरिति कथं तद्व्या-
वृत्त्या चरितार्थमनन्तरग्रहणमित्यत आह—सामर्थ्यादिति, अन-
न्तरग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । 'श्रावता विना न चारितार्थ्यं
तावज्ज्ञाप्यमि'तिन्यायादिति भावः । न च गतिसमभिव्याहारे-
ऽनया विशिष्टस्यैव कर्मक्तान्तपदेन ग्रहणे तदव्यवहितपूर्वस्य
धात्वनन्तरत्वं बाधितमिति वाच्यं, पुनः सामर्थ्याद्गतिसंमभि-
व्याहारेऽपि क्तान्ततदादेरेव ग्रहणमित्यस्य 'कृद्ग्रहण इत्यस्य मूल
एव स्पष्टत्वात् ।

अनन्तरग्रहणस्य परिभाषाज्ञापनमन्तरापि चारितार्थ्यं शङ्कते-
न चाभ्युद्धृतमित्यादावभिनेति । न चोद्धृतशब्दस्याभिना समा-
सेऽपि उद्धृतरूपसमासीयपूर्वपदत्वमुदोऽक्षतमेवेति कथमपूर्वपद-
त्वन्तस्येति वाच्यम्; उद्धृतरूपसमासीयपूर्वपदत्वमादाय प्रवृत्तं
'गतिरनन्तर' इति सूत्रं तत्समासीयथाथादिस्वरस्यैव प्रत्यासत्त्या
बाधकं स्यान्नत्वभ्युद्धृतेतिसमासीयस्य वहिरङ्गत्वादिति विशिष्टस-
मासीयथाथादिस्वरबाधनार्थं तत्समासेऽपि 'गतिरनन्तर'इति
सूत्रं प्रवर्तनीयं तत् समासापूर्वपदत्वाच्च न प्राप्नोति; उक्तरीत्याऽ-
नन्तरग्रहणसामर्थ्यादनन्तरमात्रस्य भवतीत्यर्थबोधनद्वारा अपूर्व-
पदत्वेऽपि स्वार्थमस्तु, न परिभाषायां ज्ञापकमित्याशयात् ।

त्तमिति नियमेन थाथादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणोद उदात्तत्व-
सिद्धेः । तस्मादन्तरग्रहणं व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवेति ज्ञापकमेव ।

यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र कृद्ग्रहणे
तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणमपिशब्दात्तदसमभिव्याहृतस्य केवलस्या-
पीत्यर्थः ; अन्यथानया कृद्ग्रहणविषये परत्वात् प्रत्ययग्रहण-

अभ्युद्धृतं पुरोहितमित्यादौ समासस्वरः प्राप्तस्तम्बाधित्वाऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तम्बाधित्वा 'गतिकारकोपपदादि'तिकृत्स्वरस्त-
म्बाधित्वा थाथादिस्वरः प्राप्तस्तम्बाधित्वा 'गतिरनन्तर'इतिप्रकृ-
तिस्वर इति स्वरप्रक्रिया । अभ्युद्धृतमित्यत्र 'गतिरनन्तर' इत्यस्या-
भावे थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्, तच्चेत् 'कारकादेव परमि'-
तिनियमेन वारितं, तदा 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्यनेन प्रकृति-
स्वरेण उद उदात्तत्वसिद्ध्यां तत्र 'गतिरनन्तर'इत्यस्याप्रवृत्तावपि
क्षतिविरह इति भावः । न चास्यामवस्थायां परिभाषाया अभावेन
उद्धृतशब्दस्य कृदन्ततदादित्वक्तान्ततदादित्वविरहात् कृत्स्वरस्य
थाथादिस्वरस्य वा न प्राप्तिरिति वाच्यम्, 'वनोरचे'त्यादाविवा-
त्रापि उत्तरपदं विशेष्यमादाय द्वितीयतदन्तविधिना कृदन्तान्त-
मुत्तरपदमित्याद्यर्थस्वीकारेणादोषात् ।

अपिशब्दात् तदसमभिव्याहृतस्येति । यद्यपि नेयमपिशब्द-
स्य मर्यादा, ब्राह्मणमानय शूद्रमप्यानयेत्युक्तौ ब्राह्मणसत्त्वेऽपि
शूद्रस्यानयनं प्रतीयते न तु तदसत्त्व एव, तथा च तदसमभि-
व्याहार इत्यसङ्गतं, तथाप्यग्रिमभाष्यात्तदसमभिव्याहार इत्यंशस्य
लाभेनादोषात् । अन्यथा—अपिशब्दाभावे । परत्वादित्यस्यापवा-
दत्वादित्यर्थः ; यथाश्रुतन्तु न युक्तम्, अन्यत्रास्याः चारिताश्र्या-
भावात् । यत्तु—व्यावक्रोशीत्यत्र 'स्त्रीप्रत्यय'इतिनिषेधेन प्रत्यय-

परिभाषाया चाध एव स्यादित्यपिग्रहणम् । अतएव साङ्कृटि-
नमिति 'गतिकारकोपपदानामि'ति 'कृद्ग्रहण' इति च परि-
भाषाभ्यां कृदन्तेन समासे कृते विशिष्टादेवाणि सिध्यति, न तु
सङ्कौटिनमितीति 'पुंयोगादि'तिसूत्रे भाष्योक्तं सङ्गच्छते, अन्य-
था तत्र केवलं कृटिन्नित्येतस्यापीनुणन्तत्वात्ततोऽणि पाक्षिक-
दोषो दुर्वार एव स्यात् । स्पष्टा चैयं 'समासेऽन्पूर्वे'इतिसूत्रे
भाष्यकैयटयोः ।

'गतिरनन्तर' इत्यत्र तु गतेः पूर्वपदस्य क्तान्त उत्तरपदे
परे कार्यविधानात्तत्समवधानेऽपि केवलस्य क्तान्तत्वेन ग्रहणं
बोध्यम् ।

ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अस्याश्चारितार्थ्यमिति परत्वमपि सुव-
चमिति—तत्र, तत्रैतस्या अप्यप्रवृत्तौ दोषाभावेन चारितार्थ्यस्य
साफल्यरूपस्याभावात् । अतएवेति—गतिसमभिव्याहारे केवल-
स्याग्रहणादेवेत्यर्थः ।

अहीनवाचिनि समासे क्तान्ततदादौ परे द्वितीयान्तं प्रकृत्ये-
त्यर्थके 'अहीने द्वितीये'तिसूत्रे 'अनुपसर्ग' इति वक्तव्यं, 'नेह
सुखप्राप्त' इति भाष्य उक्तं तदप्यस्या ज्ञापकम्, नहि परिभाषां
विना सुखप्राप्त इत्यत्र द्वितीयान्तस्य क्तान्ततदाद्युत्तरपदाव्यवहित-
पूर्वत्वं सम्भवतीति केचित् ।

ननु गतिसमभिव्याहारे केवलकृदन्तस्याग्रहणे उद्धृतं पुरो-
हितमित्यादौ 'गतिरनन्तर'इति न स्यादत् आह—गतिरनन्तर-
इत्यत्रेति । तत्समवधानेऽपि केवलस्येति । तत्र सूत्रसामर्थ्यात्
केवलस्य ग्रहणेऽप्यन्यत्रोक्तभाष्याद्ग्रहणमेवेति भावः ।

इयं च कृद्विशेषग्रहणे कृत्सामान्यग्रहणे च, न तु कृदकृद्ग्रहण इति 'अनुपसर्जनादि'तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ २८ ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च ॥ २९ ॥

पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिः । 'येन विधि'रित्यस्यायं प्रपञ्चः । तेनेष्टकचितं पकेष्टकचितमित्यादौ 'इष्टक्रेषीकामालानां चित'इति ह्रस्वः, महान्परममहान् परमाति-महानित्यादौ 'सान्तमहत'इतिदीर्घश्च सिद्धः । अतएव तदुत्तरपदस्येतिपाठोऽयुक्त इति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च, 'पादास्य पदाज्याती'त्यत्र न तदन्तग्रहणं, लक्ष्यानुरोधादिति सर्वं 'येन विधि'रित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २९ ॥

नन्वेवमस्यापत्यमिरित्यादावदन्तप्रातिपदिकाभावादित् न स्यादत आह—

कृद्विशेषग्रहणे । 'क्षेप' इत्यादौ । सामान्यग्रहणे । 'कर्तृकरणे कृते'तिसूत्रे । न तु कृदकृद्ग्रहण इति । अतएव कौम्भकारेयसिद्धि-द्वितीयतदन्तविधेः फलमुक्तं 'टिढ्ढे'तिसूत्रे भाष्ये ॥ २८ ॥

नन्वेवमिति—विशेषणेन तदन्तविधावित्यर्थः । अदन्तप्राति-पदिकाभावादिति । अन्तत्वं यत्किञ्चिद्विशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यं स्वघट-कत्व-स्वघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । आदित्वं यत्किञ्चिद्विशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यञ्च स्वघटकत्व-स्वघटकवर्ण-ध्वंसाधिकरणक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । मध्यत्वञ्च स्वघटकत्व-स्वघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्व-स्वघटकवर्णध्वंसाधिक-

रणक्षणवृत्तित्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन । घटकत्वञ्च स्वव्यापकत्व-
 स्वव्याप्यत्वाभाववत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्विशिष्टत्वम् ।
 व्यापकत्वञ्च स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वम् । व्याप्यत्वञ्च
 स्वाभाववदवृत्तित्वम् । प्रकृते उभयत्राधिकरणता वृत्तिता प्रति-
 योगिता विपर्यितासम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या, ज्ञानरूपाधिकरण-
 मादाय लक्षणसमन्वयः । तथा अदन्तत्वादादित्वे अकारवि-
 शिष्टत्वरूपे, वैशिष्ट्यं स्वघटितत्व-स्वध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तिवर्णा-
 घटितत्वोभयसम्बन्धेन, स्वघटितत्व-स्वप्रागंभावाधिकरणक्षणवृ-
 त्तिवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन । एवमकारमध्यकत्वमपि अ-
 कारविशिष्टत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितत्व-स्वध्वंसाधिकरणक्षणवृ-
 त्तिवर्णाघटितत्व-स्वप्रागंभावाधिकरणक्षणवृत्तिवर्णाघटितत्वैतत्त्रि-
 तयसम्बन्धेन बोध्यम् । घटितत्वञ्च स्वव्याप्यत्व-स्वव्यापक-
 त्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्विशिष्टत्वम् । अत्रापि
 व्यापकता व्याप्यता तद्घटकाधिकरणतादयश्च पूर्वोक्तस्वरूपा
 एव । पकारादौ रामशब्दादिघटकत्ववारणाय व्यापकत्वं, स्व-
 स्मिन् स्वघटकत्ववारणाय व्याप्यत्वाभावो निवेशितः । प्रकृते
 चास्यापत्यमिरित्यादावद्विशिष्टत्वरूपमदन्तत्वमकारे नास्ति, द्विती-
 यसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि स्वघटितत्वसम्बन्धस्याभावात्; तथा
 चादन्तप्रातिपदिकत्वनिबन्धनमिञ् न स्यादिति परिभाषा मन्त-
 व्या । कुम्भशब्दे ककारमकाररूपवर्णद्वये आदित्वापादनं केन-
 चित् कृतं न युक्तम्, तथाहि ककारे इष्टत्वात्, मकारे स्वघटकवर्ण-
 ध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वात्, ककारमकारातिरिक्तस्य ककारम-
 काररूपवर्णद्वयस्यानङ्गीकारात् । न च क-म-समुदाये आपाद्यते स-
 मुदायश्च स्वमतेऽतिरिक्त इति वाच्यम्, तादृशसमुदायत्वस्या-
 व्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन कविशिष्टमत्वस्य अव्यवहितपूर्वत्वस-
 म्बन्धेन मविशिष्टकत्वस्य वा वक्तव्यतया तद्वतः कुम्भशब्दे
 अभावात् । न च 'आद्यन्तवदेकस्मिन्नि'तिसत्रेण आदित्वान्तत्व-

व्यपदेशिवदेकस्मिन् ॥ ३० ॥

निमित्तसद्भावांद्द्विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशी, यस्तु व्यपदेशहेत्वभावाद्विद्यमानव्यपदेशोऽसहायः स तेन तुल्यं वर्त्तते कार्यं प्रतीत्येकस्मिन्नसहायेऽपि तत्कार्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तेनाकारस्याप्यदन्तत्वान्न क्षतिः । एकस्मिन्नित्युक्तेः सभासन्नयन आकारस्य नादित्वं, दरिद्रा-

शरीरे घटकत्वानिवेशतात्पर्यकेण, सूत्रप्रत्याख्यानपरेण 'अपूर्वानुत्तरलक्षणाद्वे'तिवार्तिकेन वा सिद्धे परिभाषाया न प्रयोजनमिति वाच्यम्, प्रकृते सिद्धावपि धुगित्यादौ धातौ धात्ववयवत्वस्य सूत्रवार्तिकाभ्यामसिद्ध्या वार्तिकमते स्वस्मिन् स्वान्तत्वादिव्यवहारस्य मुख्यत्वापत्त्या च परिभाषायाः सूत्रवार्तिकोभयप्रत्याख्यानपराया अवतारस्यावश्यकत्वात् ।

एकस्मिन्नित्यस्यासहाये इत्यर्थः । सभासन्नयनेत्यादिव्यावर्त्यत्रयप्रदर्शनेनातिदिश्यमानधर्मवदसमभिव्याहृतत्वे सति अतिदिश्यमानधर्मवदघटकत्वे सति अतिदिश्यमानधर्मवदघटितत्वमसहायत्वमिति ग्रन्थकृता सूचितम् । यद्यपि सभाकारेऽतिदिश्यमानसभासन्नयननिरूपितादित्वधर्मवत्सभासमभिव्याहृतत्वेनासहायत्वाभावान्न तन्निरूपितादित्वं; न वा सभासन्नयनशब्दे वृद्धत्वातिदेशः, अतिदिश्यमानवृद्धत्वधर्मवद्भासन्नयनघटितत्वेनासहायत्वाभावात् ; न वा आसन्नयनशब्दे प्रातिपदिकत्वातिदेशः, अतिदिश्यमानप्रातिपदिकत्ववत्सभासन्नयनशब्दघटकत्वेन सहायत्वान् ; इत्यंशत्रयस्यैकत्रापि साफल्यं सम्भवति; तथापि स्पष्टार्थं त्रितयोपादानम् । दरिद्राशब्दघटकेकारे न दरिद्रानिरूपितान्तत्वं, न वा दरिद्राशब्दे धातुत्वं, न वा दरिद्राशब्दे इवर्णान्तत्वं,

धाताविकारस्य नान्तत्वम्, अन्यथा संभासन्नयने भव इत्यर्थे 'वृद्धाच्छः' दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणोऽच स्यात् । अतएव हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं न । लोकेऽपि बहुपुत्रसत्त्वे नैकस्मिन्

क्रमेणांशत्रयस्य व्यभिचारेण ससहायत्वात् । नापि हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं, पदत्ववद्धटकत्वात् ।

तथा च स्वविशिष्टे स्वस्यातिदेश इति परिभाषार्थः पर्यवसितः; वैशिष्ट्यं स्वाश्रयाघटकत्वस्वाश्रयासमभिव्याहृतत्वस्वाश्रयाघटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन । नन्वेवं रामादिशब्दे उक्तसम्बन्धत्रयेण जराशब्दान्तत्वविशिष्टे जराशब्दान्तत्वातिदेशापत्तिरिति चेत्—न, स्वमुखप्रविष्टधर्मवत्त्वात्मकचतुर्थसम्बन्धस्यापि निवेशनीयत्वात्; प्रकृते स्वं जराशब्दान्तत्वं, तन्मुखप्रविष्टं जरात्वं, तद्वत्ताविरहेणादोपात् । मुखप्रविष्टत्वञ्च स्वघटकनिष्ठायावयवत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ना विशेष्यता तन्निरूपितप्रकारतावच्छेदकत्वम्, यथा जराशब्दान्तत्वमुखप्रविष्टं जरात्वम्, अदन्तत्वमुखप्रविष्टमत्वम् । अवयवत्वव्याप्यत्वनिवेशाद्धातौ धातुभिन्नत्वस्य नातिदेशः; धातुत्वस्य तत्र मुखप्रविष्टत्वाभावात्, केवलधातोः प्रयोगाभावेन समुदाये धातुभिन्नत्वरूपातिदिश्यमानधर्मस्य सत्त्वेन तदघटकत्वरूपसम्बन्धस्य तत्रासत्त्वाच्च । एवं भेदघटितधर्माणामतिदेशो निरसनीयः । ननु एकाचत्वातिदेशो न स्यात् तत्रावयवत्वव्याप्यधर्मस्याभावेन मुखप्रविष्टधर्मस्याभावादिति चेत्—न, एकाज्जिष्ठावयवतानिरूपकत्वस्यैवैकाचत्वरूपत्वेनावयवत्वस्यैवावयवत्वव्याप्यत्वात् । एवमेव धात्ववयवस्याप्यतिदेशः तादात्म्यसम्बन्धेन धातौ, तेन धुगित्यादौ न दोषः । एतेनेकारादावजव्यवहितपूर्वत्वातिदेशेन यणापत्तिः, धुगित्यादौ धात्ववयवत्वबन्धकारघटितत्वेन ससहायत्वादिदेशानापत्तिश्च केनचिद्वत्ता निरस्ता; आद्ये मुखप्रविष्ट-

ज्येष्ठकनिष्ठत्वादिव्यवहारोऽयं मे ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यम इति,
किन्त्वेकपुत्रसन् एव ।

धर्माभावात्, एकपदप्रतिपाद्यस्य पूर्वत्वाद्यघटितस्यैव धर्मस्याति-
देश इत्यर्थस्यातिदेशमात्रस्वभावसिद्धत्वाच्च, इदानीमतिदिश्य-
मानधर्मवदघटितत्वस्यानिवेशाद्द्वितीयापत्तेरप्यभावाच्च । यद्यपि
कुम्भशब्दादिककारे हल्द्वयघटितत्वातिदेशेन विशिष्टस्यैकहलादि-
त्वानापत्तिरित्युक्तम्—तदप्यविचारसहम् ; व्यपदेशिसदृशं कार्यं
लभत इत्युक्त्या कार्यप्रवृत्तये एवैतत्प्रवृत्तिलाभात् तस्यातिदेशोऽप्ये-
कहलादित्वात्ततेः, मुखप्रविष्टधर्माभावाच्चेत्यलं परदोषे दृष्टिपातेन ।
फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात् कर्मत्वमित्यस्य का
गतिः तत्रमुखप्रविष्टधर्माभावादिति चेत्—अयुक्तमेव, तादात्म्य-
स्यापि फलतावच्छेदकसम्बन्धतास्वीकारेण कर्मत्वोपपत्तेः ।

परे तु—स्वस्मिन् स्वघटकत्वस्वघटितत्वयोरेवानयाऽतिदेशः ।
परिभाषार्थस्तु एकस्मिन् घटकत्वघटकव्यापकत्वसम्बन्धे घटित-
त्वघटकव्याप्यत्वसम्बन्धे सति सम्बन्धद्वये यथा घटकत्वघटित-
त्वप्रयुक्तं कार्यन्तथा भवतीति तावतैव अन्तत्वादित्वैकाचत्वधात्व-
वयवत्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति विभावनीयम् । इयान् इरित्यादौ
च तद्धितान्तत्वस्य घटकत्वमात्रातिदेशेन लाभेऽपि तदादित्वा-
लाभात् कार्यकालपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तावपि यथोद्दे-
शपक्षे पूर्वजातप्रातिपदिकत्वस्यानुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पन-
यातिदेशेन निर्वाहः । असहायत्वस्यानिवेशान्निजौ चत्वार
एकाच'इतिभाष्यमप्युपपद्यते । ननु लोकन्यायसिद्धेयं परिभाषा,
लोके च ज्येष्ठत्वादीनामप्यतिदेश इत्यनुपपन्नमिति चेत्—न,
घटकत्वघटितत्वातिदेशेनैव ज्येष्ठत्वादिव्यवहारोपपत्तेः । तथाहि
पितृविशिष्टविशिष्टत्वं ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं मध्यमत्वञ्च । आद्ये
विशिष्टत्वं सर्वत्र स्वजन्यघटितत्वत्वाजन्याघटितत्वोभयसम्ब-

अनेन चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेशः । अतएव इयायेत्यादा-

न्धेन । अन्त्ये वैशिष्ट्यं ज्येष्ठत्वे स्वघटकत्व-स्वघटकोत्पत्ति-
ध्वंसाधिकरणक्षणावृत्त्युत्पत्तिकत्वोभयसम्बन्धेन, कनिष्ठत्वे स्वघ-
टकत्व-स्वघटकोत्पत्तिप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्त्युत्पत्तिकत्वोभयस-
म्बन्धेन, मध्यमत्वे स्वघटकत्व-स्वघटकोत्पत्तिध्वंसाधिकरणक्ष-
णावृत्त्युत्पत्तिकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववर्त्त्व-स्व-
घटकोत्पत्तिप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्त्युत्पत्तिकत्वसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकस्वाभाववर्त्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन । आद्याभाव-
निवेशाज्ज्येष्ठे नातिव्याप्तिः, द्वितीयाभावनिवेशात्कनिष्ठे नाति-
व्याप्तिः । एकपुत्रसत्त्वे घटकत्वमात्रातिदेशेन ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्व-
योरुपपत्तावपि मध्यमत्वन्नोपपद्यते, अभावप्रतियोगितावच्छेद-
कसम्बन्धस्यैव तत्र सत्त्वेनाभावात्मकसम्बन्धद्वयस्य तत्रासत्त्वा-
दिति न वाच्यम् ; उभयत्राभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन
वास्तविकघटकत्वस्यापि विवक्षितत्वेन प्रथमसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि
वास्तविकघटकत्वस्यासत्त्वेनोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावात्मकसम्बन्धस्य सुलभत्वात् घटकत्वमात्रातिदेशेन तृतीय-
सम्बन्धस्य घटकत्वरूपस्यापि संवलनान्मध्यमत्वोपपत्तिरिति
विभावनीयम् ।

अनेन चाशास्त्रीयस्यापीति । शास्त्रीयत्वं शास्त्रसङ्केतिताव-

१ स्वाभाववत्त्वेति । न चैतादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया प्रति-
योगितावच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिन्निरिति वाच्यम्,
अनुकूलत्वसम्बन्धेन पाकविशिष्टकृत्यभाववर्त्त्वैत्र इति शाब्दबोधपरस्य चैत्रो
न पचतीतिवाक्यस्य प्रामाण्यानुरोधेन वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
तायास्तार्किकैरङ्गीकारेण तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिता-
कभेदवत्त्वनिवेशेनादोषात् ।

वेकाच्चत्वनिबन्धनद्वित्वसिद्धिः । अतएव भवतीत्यादौ भूइत्य
स्याङ्गत्वम्, व्यतिसे इत्यादौ से इत्यस्य पदत्वम्, इयानित्यादौ
कार्यकालपक्षे तद्वितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वं च सिध्यति;
अन्यथा यस्माद्विहितस्तदादित्वाभावान्न स्यात् ।

यत्तु—योऽर्थवांस्तत्रार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेकाज्ज्व्यप-
देशो यथेयायेत्यादावर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजिति कैय-

च्छेदकधर्मत्वम् । अन्तत्वमादित्वञ्च 'येन विधिः' 'यस्मिन् वि-
धि'रिति शास्त्रसङ्केतितावच्छेदकत्वेन यद्यपि शास्त्रीयन्तथाप्येका-
च्चत्वस्य तत्त्वाभावेऽप्यतिदेशः ।

कैयटोक्तं खण्डयति—यत्त्विति । अयम्भावः—वाचकत्वस-
म्बन्धेन फलव्यापारविशिष्टः शब्दो धातुः सोऽन्यपदार्थः एका-
जितिवहुव्रीहौ एकोऽच्छब्दमात्रं यस्मिन् फलव्यापारविशिष्टशब्द-
रूपे धातावित्येकाच्चत्वमुपयत इण्धातौ । ननु धातुरर्थविशिष्ट-
शब्दः तदवयवः केवलइशब्दः स कथमेकाच् तत्रान्यपदार्थस्या-
सम्भवादिति चेत्—न, फलव्यापारविशिष्टः शब्दो धातुः तदव-
यवः फलविशिष्टः शब्दः स एकोऽच्छब्दमात्रं यस्मिन् फलवि-
शिष्ट इशब्दे एवम्भूत इत्युपपन्नो धात्ववयवएकाच् इ इति ।
त्यागोपादानाभ्यामिति । वर्त्तिपदार्थविवक्षायामर्थस्य त्यागः श-

१ तत्त्वाभावेऽपीति । ननु अदन्तत्वादौ शास्त्रीयत्वसिद्धयर्थं शास्त्रस-
ङ्केतितावच्छेदकधर्मघटितधर्मस्यैव शास्त्रीयत्वेन कथमेकाच्चस्याशास्त्रीयत्वं पाणि-
निगङ्केतसम्बन्धेनाचूदवत्त्वात्मकाच्चत्वेन शास्त्रसङ्केतितावच्छेदकधर्मण एकाच्च-
त्वस्य घटितत्वादिति चेत्—न, अभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तानवच्छेदकशास्त्रकारीयसङ्केतितावच्छेदकधर्मघटितधर्मस्यैव शास्त्रीयत्वेनाच्चे-
त्तादृशविशेष्यतानवच्छेदकत्वविरहेणानुपपत्त्यनवकाशादिति गुरुवरचरणाः ।

टः—तन्न, तस्यैकपदगित्यत्रत्यभाष्योक्तरीत्या मुख्यव्यवहार-
सत्त्वात् । एकपदगित्यत्रार्थेन युक्तो व्यपदेश इति भाष्य
उक्तम् । ऋक्त्वादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्याः शब्दमात्ररूपं
पदमेकोऽवयव इत्यर्थ इति तदाशयः । तस्मादेकस्मिन्स्तत्तद्धर्मा-
रोपेण युगपद्यथा ज्येष्ठत्वादिव्यवहाराः, यथा च शिलापुत्रकस्य
शरीरमित्यादावेकस्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वा-
चारोपेण तस्य शरीरमित्यादिव्यवहारः तथात्रैकाच्त्वादिव्यवहा-
रोपपत्तिरिति लोकन्यायसिद्धेयम् ।

न चासहाय एवैतत्प्रवृत्तौ भवतीत्यत्र भूइत्यस्याङ्गत्वा-
नापत्तिः ससहायत्वादिति वाच्यम्, शपमादायाङ्गत्वे कार्ये
यस्माद्विहितस्तदादित्वे तस्य संसहायत्वाभावात्, लोके विजा-
तीयकन्यादिसत्त्वेऽप्येकपुत्रस्य तस्मिन्नेवायमेव ज्येष्ठ इत्या-
दिव्यवहारवत् । न चैवं 'निजौ चत्वार एकाच' इति भाष्या-
सङ्गतिरिक्कारस्यासहायत्वाभावेन तत्रैकाच्त्वानुपपादनादिति वा-
च्यम्, एकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनया तत्प्रवृत्तेः । अर्थवता
व्यपदेशिवद्भाव इत्यत्रार्थवत्पदेनाप्यसहायत्वमुपलक्ष्यते, अर्थ-
बोधकेन शब्देन व्यपदेशिसदृशो भावः कार्यं लभ्यते इति
तदर्थः, प्रायोऽसहाय एवार्थवत्त्वात् । कुरुते इत्यादौ तशब्दा-

वदमात्रस्य ग्रहणम् ; अन्यपदार्थविवक्षायामर्थस्योपादानमि-
त्यन्यपदार्थे अजुघटितत्वमुपपन्नमिति । तन्नेति । एवं रीत्यैका-
च्त्वोपपादने एकपदा ऋगित्यत्रत्यभाष्यरीत्या मुख्यव्यवहार

कारोऽचामन्त्य इति व्यवहारे स आदिर्यस्येतिव्यवहारे चास-
हाय एवेति तत्र व्यपदेशिवद्भावेन टिसंज्ञासिद्धिरित्यन्यत्र
विस्तरः ॥ ३० ॥

ननु गर्गादिभ्यो विहितो यञ् तदन्तविधिना परमगर्गा-
दिभ्योऽपि स्यादत आह—

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ ३१ ॥

इयं च 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' 'उगिद्वर्णग्रहणवर्ज-
मि'तिवार्तिकस्थप्रत्ययांशानुवादः । अतएवेयं प्रत्ययविधिवि-
षय एव । अतएव 'येन विधि'रिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधि-

एवेति 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्नि'त्येतदुदाहरणत्वासङ्गत्या कैयटोक्तं
न युक्तमिति नागेशाशयः ॥ ३० ॥

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति—ग्रहणवत्प्रा-
तिपदिकप्रयोज्यं तदन्ते विधानन्न भवतीत्यर्थः । तेन गर्गादिशब्द-
प्रयोज्यं गर्गाद्यन्ते यञ्प्रत्ययस्य विधानञ्चेति बोध्यम् । ननु
किमिदं ग्रहणवत्त्वं ? न तावदानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वं,
गर्गादिपदानां तत्त्वोपपत्तावपि 'वृद्धाच्छ' इत्यत्र वृद्धपदस्य 'नौ-
द्वयच' इत्यत्र द्वयचपदस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वाभा-
वेन निषेधाप्राप्त्या तदन्तविध्यापत्तेः; नापि प्रातिपदिकत्वव्याप्य-
धर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वन्तत, द्वयच्चवृद्धत्वादीनां प्राति-
पदिकत्वव्याप्यत्वाभावात् पूर्वोक्तदोषानुद्वारात्; नापि प्रातिपदि-
कत्वव्याप्यविषयताप्रयोजकत्वन्तत, 'नौद्वयचः' 'वृद्धाच्छ' इत्यत्र
प्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता-
भेदसम्बन्धावच्छिन्नायाः द्वयच्चवृद्धत्वावच्छिन्नप्रकारताख्यवि-

भिन्ने 'ऽप्तृन्नि'त्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधि-

पयतायाः प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेन प्रकृतदोषोद्वारेऽपि 'अत इम्' इत्यादावपि प्रातिपदिकाधिकारेणोक्तरीत्या अत्वावच्छिन्नविषयतायाः प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेन तथैव 'उगितश्चे'त्यत्रोगित्वावच्छिन्नविषयताया अपि तत्त्वेनोभयत्र तदन्तविधिनिषेधापत्तेः; न चास्तु आद्यः पक्षः; वृद्धपदस्य वृद्धपदवत्त्वेन बोधकतया द्वयचूपदस्य द्वित्वविशिष्टाचपदवद्भटितत्वेन बोधकतया वृद्धत्वाच्चत्वरूपानुव्या अपि परम्परया विषयतावच्छेदकत्वेन निषेधोपपत्तेरिति वाच्यम्, एवं रीत्योगित्पदस्याप्युक्तवरूपानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन निषेधापत्तेः, 'वनोरचे'त्यादावपि निषेधापत्तेश्च, इति चेत्; अत्रोच्यते—वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकत्वे सति प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकत्वे सति प्रातिपदिकवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वं ग्रहणवत्प्रातिपदिकत्वम् । 'उगितश्चे'त्यत्रापि विषयताया वर्णत्वव्याप्योक्तत्वावच्छिन्नत्वान्न दोषः । न चैवं द्वयचूपदस्यापि वर्णत्वव्याप्यात्त्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन निषेधानापत्तिरिति वाच्यम्, धर्मितानवच्छेदकस्यैव वर्णत्वव्याप्यधर्मस्य ग्रहणेनादोषात् तत्र द्वित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकस्यैवाच्चत्वस्य सत्त्वात् । ननु 'अस्माया-मेधास्त्रजो विनि'रित्यादौ असूपदस्यापि ग्रहणवत्प्रातिपदिकत्वापत्त्या निषेधप्रवृत्त्या यज्ञस्वीत्याद्यसिद्ध्यापत्तिः; यत्तु केनचित् प्रत्ययस्याप्यसः सत्त्वेन प्रत्ययग्रहणभिन्नत्वाभावान्न दोषः प्रत्ययमात्रग्रहणभिन्नत्वनिवेशे च फलाभावादित्युक्तम्—तत्र, तथासति बहूनां प्रत्ययानामपि द्वयचत्वेन वृद्धत्वेन च द्वयचूपदवृद्धपदयोरपि प्रत्ययग्रहणभिन्नत्वाभावेन निषेधानापत्तेः; तस्मात् 'असमासे निष्कादिभ्य'इतिसूत्रे असमासग्रहणेनास्या अनित्यत्वेनैव दोषवारणं सम्यक् । अतएव 'रोणी'सूत्रे तदन्तविधिना आयकरौण

प्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्याद्युदाहरणं च सङ्गच्छते । अत एव च तदन्तविधिसूत्रे भाष्ये समासेत्यादिनिषेधस्य कथनवदस्य न कथनम् । सोऽपि निषेधो विशिष्य तत्तद्रूपेण गृहीतप्रातिपदिकसूत्र एव । ध्वनितं चेदम् 'असमासे निष्कादिभ्य' इति सूत्रे भाष्ये । अत्र च ज्ञापकं 'स पूर्वाच्चै' तिसूत्रम्, अन्यथा पूर्वादिनिः इत्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन ॥ ३१ ॥

नन्वेवं 'सूत्रान्ताट्ठक्'- 'दशान्ताड्ठः'- 'एकगोपूर्वात्' इत्यादेः केवलसूत्रशब्द-दशान्शब्दैकशब्दादिष्वपि प्रवृत्तिर्व्यपदेशिवद्भावात्स्यादत आह—

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ ३२ ॥

इति सिद्धं, 'मेघर्त्तिभयेषु कृञ्' इत्यत्र भयशब्देन तदन्तविधिना अभयंकर इति सिद्धमिति दिक् । नन्वेवमपि 'अनुदात्तादेरनि'त्यादावनुदात्तत्वादेर्वर्णत्वव्याप्यत्वेनानुदात्तादिपदस्य वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकत्वाभावात् निषेधाप्राप्त्या तदन्तविध्यापत्तिरिति चेत्—न, वर्णत्वव्याप्यधर्मेण साक्षादवच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वाप्रयोजकत्वे सति प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकत्वे सति उगित्त्वावच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकत्वन्तत्त्वमित्यदोषात् । अतएवेति—अपूर्वत्वाभावादेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति—प्रातिपदिकेन स्ववृत्तिप्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकपदघटितं यदन्तादिपदघटितं पदं तत्प्रयोज्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयीभूतं प्रत्ययविशिष्टं कार्यं न व्यपदेशिवद्भाव इत्यर्थः । प्रत्ययवैशिष्ट्यं स्वतादात्म्यस्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वैतदन्यतरस-

पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येकयोग एव कर्त्तव्ये पृथग्योगकरण-
मस्या ज्ञापकम् । न च 'इष्टादिभ्य' इतिसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थन्तथा पाठः,
अतएवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम्; ज्ञापकपरभाष्यप्रामा-
ण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात्, एकयोगेऽपि तावत्
उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । अतएव 'नान्तादसङ्ख्यादे'-
रिति चरितार्थम्, अन्यथां पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भा-
वेन सङ्ख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

इयञ्च प्रातिपदिकग्रहणे एव, न तु प्रातिपदिकाप्राति-
पदिकग्रहणे । तेन 'उगितश्च'त्यत्र न दोष इति तत्रैव भाष्ये
स्पष्टम् ।

मन्धेन । प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वनिवेशाद्भवतीत्यादौ उगिद्भवच्छ-
न्देन डीप् लभ्यते 'उगितश्च'त्यत्रान्तपदाघटितत्वाच्च । अन्तादि-
पदघटितत्वनिवेशात् रौण इत्यत्र रोणीशब्देन व्यपदेशिवद्भावः
'रोणी'सूत्रेऽन्तादिपदघटितत्वाभावात् । प्रत्ययनिवेशादग्रदन्ति-
त्यत्राग्रशब्दे व्यपदेशिवद्भावेनाग्रान्तत्वाहन्तस्य दन् दत्रादेशस्य
प्रत्ययरूपत्वाभावात् । प्रत्ययस्य द्वितीयसम्बन्धनिवेशात् पञ्चम
इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वं न, अनेन निषेधात्, मटः
प्रत्ययत्वाभावेऽपि प्रत्ययोद्देश्यकत्वात् । व्याप्यत्वनिवेशादेव 'अनु-
दात्तादेरञि'त्यादौ व्यपदेशिवद्भावेनानुदात्तमात्रादप्यञ्सिद्धिः,
अनुदात्तत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः ।

पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येकयोग इति । कृतपूर्वीत्यत्र सपूर्वकः पूर्व-
शब्दो मुख्यः, पूर्वीत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन सपूर्वत्वमितिभावः ।
अतएव धर्मिग्राहकमानात्सूत्रोपात्तावयवबोधकशब्दविषयकत्व-

इयं, 'ग्रहणवता' इति च परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैवेति 'असमासे निष्कादिभ्य' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तेन अहन्नित्यादेः परमाहनशब्दे केवलाहनशब्दे च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३२ ॥

ननु 'वान्तो यी'त्यादौ यादौ प्रत्यय इत्यर्थः कथमत आह—

यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ ३३ ॥

तदन्तविधेरपवाद इयम् । वाचनिक्येषा 'येन विधि'

लाभः । नन्वेवमनिष्टीत्यस्येष्टत्वपक्षे का गतिरेकयोगनिर्दिष्टत्वेन सपूर्वादित्यस्यानुवृत्त्यसम्भवादिति चेत्—न, इष्टादिगणे पूर्वशब्दं पठित्वा इष्टान्तादिनिरितिन्यासः कर्त्तव्य इत्याशयात् ॥ ३२ ॥

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे । यत्पदेन सप्तम्यन्तं परामृश्यते । अलग्रहण इत्यस्यल्लवोधक इत्यर्थः । विधिपदेन कर्मव्युत्पत्त्या कार्यमुच्यते । 'येन विधि'रित्येतदपवादत्वात् 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा' इतिन्यायेनाभेदेन विशेषणमिति लब्धम् । तथा चाल्लवोधके सप्तम्यन्ते पदेऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजके सति यत् कार्यं तत् तदादौ, अर्थात् स्वविधायकशास्त्रघटकाभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्रयोजकसप्तम्यन्तपदवोध्यालादौ भवतीत्यर्थः । यथा 'वान्तो यि प्रत्यय' इत्यादौ यि पदे सप्तम्यन्तमल्लवोधकमभेदेन विशेषणं सद्यकारादिवोधकमिति बोध्यम् ।

वाचनिक्येपेति । भाष्ये वचनस्वरूपमेव पठितम्, न तु ज्ञापकमुपन्यस्तमिति भावः । नैतावता ज्ञापकन्नास्तीति भ्रमितव्यम्, 'वान्तो यि प्रत्यय' इत्यस्यैव ज्ञापकत्वात् । तथाहि एतस्या अभावे 'येनविधि'रितिसूत्रवलाद्यान्ते प्रत्यय इत्यर्थापत्त्या यान्त-

प्रत्ययस्यासम्भवेन सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ननु नैतद्युक्तं, गोश-
 व्दान्मयटि गोमयं गोमयमतति गोमयात् तमाचष्ट इत्यर्थे णिचि
 टिलोपे गोमययतीत्यादौ यान्तप्रत्ययस्य सम्भवेन सूत्रसार्थक्य-
 सम्भवात्; न च स्थानिवद्भावः, अञ्जलादेशत्वात्; नापि वहि-
 रङ्गासिद्धत्वं, 'नाजानन्तर्य'इतिनिषेधात्; नापि भान्तप्रत्ययस्या-
 सम्भवादेतस्या अभावे 'अपो भी'ति व्यर्थं सदस्या ज्ञापकमिति
 वाच्यं, तत्सामर्थ्याद्धीति सप्तमी स्वतन्त्रैव न प्रत्यये विशेषण-
 मितिकल्पनया प्रत्ययाव्यवहितपूर्वस्य भकाराव्यवहितपूर्वस्या-
 पस्तकार इत्यर्थेन चारितार्थ्यसम्भवात्; न वा 'कोः कत्तत्पुरुषे-
 ऽची'त्यस्याजन्ते उत्तरपदे इत्यर्थापत्त्या कद्रथः कद्रद इत्यनयो-
 रायनेनैव सिद्धौ 'रथवदयोश्चे'ति व्यर्थं सदस्या ज्ञापकमिति
 सम्यक्, रथवदशब्दाभ्यामाचारक्विवन्ताभ्यां कर्त्तरि क्विप्य-
 लोपे रत् वत् तयोः कुशब्देन समासे चारितार्थ्यात्; स्थानिवद्भा-
 वेनाजन्तत्वन्तु न, कदादेशस्य पदचरमावयवत्वेन 'न पदान्ते'ति-
 निषेधात् स्थानिभूतादचः पूर्वस्य कार्याभावाच्च; तावन्मात्रप्रयो-
 जनकत्वे तयोरेवानुकरणं कृत्वा रद्वदोरित्येव कर्त्तव्ये 'रथवदयो'-
 श्चेति ज्ञापकमेवेति तु न वाच्यम्, रम्धातोः च्धातोः क्विपि
 रत् वत् इत्येतद्ब्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवात्; इति
 चेत्—न, 'नल्यपी'त्यस्य ज्ञापकत्वात्, अन्यथा प्रदायेत्यादावीत्वा-
 प्राद्या 'नल्यपी'त्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न च प्रदायच्छत्रमित्यादौ
 तुकि हलन्तत्वसम्भवेन प्राप्तस्येत्वस्य वारणाय तस्यावश्यकत्वम्; न
 चैत्वे कर्तव्ये तुको वहिरङ्गासिद्धत्वं, 'नाजानन्तर्य'इतिनिषेधात्;
 इति वाच्यम्, इदानीम् 'आतो लोप इटि चे'त्यस्याजन्त इत्यर्था-
 पत्त्या तुकः पूर्वमेवातो लोपे ईत्वाप्राप्त्या निषेधस्य वैयर्थ्यधौ-
 व्यात् । तस्मात् ज्ञापकसिद्धैवेयम् ।

ननु किमेतस्याः फलं ? न चैतस्या अभावे 'वान्तोयि प्रत्यय'
 इत्यस्य यकाररूपे प्रत्यये यान्ते वा प्रत्यय इत्यर्थापत्तौ गव्य-

मित्यादौ वान्तादेशो न स्यात् गोमययतीत्यादौ वान्तादेशस्या-
दित्येतत्परिहार एव फलमिति वाच्यम्, अन्वयस्य कामचारेणै-
कत्रद्वयमितिरीत्या ओदौतोरेवोभयोस्वातन्त्र्येणान्वयेन यका-
राव्यवहितपूर्वो यः प्रत्ययाव्यवहितपूर्व ओकरादिस्तस्य वान्ता-
देश इत्यर्थेनोक्तप्रयोगद्वयेऽव्याप्त्यतिव्यप्तिपरिहारसम्भवात् । न-
चैवमपि गोयानमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्व-
स्य स्वतश्च यकाराव्यवहितपूर्वत्वस्य सत्त्वेन वान्तादेशापत्तिरिति
वाच्यं, वृक्षे शाखेतिवत् 'अमिपूर्व' इतिवच्च प्रत्यये आधेयेऽप्याधा-
रत्वारोपेण सप्तमीमाश्रित्य प्रत्यये यो यकारोऽर्थात् प्रत्ययावयवो
यो यकारस्तदव्यवहितपूर्वयोरोदौतोरित्यर्थेन सर्वदोषवारणस-
म्भवात् । ननु उष्ट्रगोयुगमित्यादौ गोयुगचूप्रत्ययावयवयकाराव्य-
वहितपूर्वस्य तत्प्रत्ययावयवौकारस्यावादेशापत्तिरिति चेत्—न,
औकारसाहचर्येणौकारस्यापि यकारघटितप्रत्ययाघटकस्यैव ग्रह-
णेनादोषात् । गव्युगचि कर्तव्य ओकारोच्चारणसामर्थ्याच्च तत्र
नापत्तिः । यत्तु केचित्—उष्ट्रगोयुगशब्दात् पुनः पुनर्गिलोपटि-
लोपाभ्यां यकारादिलोप उष्ट्रगोरित्यत्रौकारस्य श्रवणार्थमोकारो-
च्चारणमित्याहुः—तत्र युक्तम्, लोपात् प्रागेवोपदेशावस्थायामवा-
देशप्राप्त्यौकारश्रवणासम्भवात् । नापि 'अपो भी'त्यस्य भादावि-
त्यर्थसम्पादनेनाङ्घ्रित्यादिसिद्धिरिति फलं युक्तम्, उक्ती-
त्या प्रत्ययावयवे भकारे परे इत्यर्थेनादोषात् । 'कोः कन्तत्पुरुषे-
ऽची'त्यस्यापि उत्तरपदावयवेऽचि परे इत्यर्थाद्बलादावुत्तरपदे न
कदादेशः, एतेन तत्रादेशाभावार्थमियमावश्यकतीति परास्तम् ।
'डमो ह्रस्वाद्ची'त्यस्य अचूप्रको यो ह्रस्वात्परो डम् तदन्तं यत्पदं
ततः परस्य पदस्य, ह्रस्वात्परो यो डम् तदन्तं यत्पदं पदपरकं ततः
परस्याच इति वार्थं इति न नव्यमतेऽपि परमदण्डिडनावित्यादौ
दोषः; अन्यथा परिभाषाया अभावे ह्रस्वात्परो यो डम् तदन्तं
यत्पदं ततः परस्य पदावयवस्याचो डमुडित्यर्थापत्तौ नव्यमते

कार्यित्वनिवेशेन 'उत्तरपदत्वे चे'ति निषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन दण्डित्यस्य पदत्वे द्विवचनान्तपदमादायौकारस्य पदावयवा-
 च्चवेन प्राप्तस्य ऊमुटोऽभावाय परिभाषाया आवश्यकत्वापत्तिः ।
 न च परिभाषाया अभावे 'गोत्रेऽलुगुची'त्यत्र तदादिवि-
 ध्यभावे अजादौ प्राग् दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुगि-
 त्यर्थाभावे प्राग्दीव्यतीयप्रत्ययस्थस्याचो विषये इत्यर्थस्यैव
 सत्त्वेन गर्गरूप्यमित्यादौ हलादावप्यज्वति प्रत्यये विवक्षितेऽलु-
 गापत्तिस्तत्रापि तादृशाज्विपयतायास्सत्त्वादिति वाच्यम्; प्राग्-
 दीव्यतीयप्रत्ययघटकाजव्यवहितपूर्वत्वविवक्षायामलुगित्यर्थे गर्ग-
 रूप्यमित्यादौ दोषाभावात्, प्राग्दीव्यतीयप्रत्यये सर्वत्राचस्सत्त्वे-
 नाग्रहणसामर्थ्यादजादावित्यर्थलाभाच्च । न चातृणोडित्यादौ
 नित्यत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे इमागमाय प्रत्ययलक्षणेन ह्लादिपित्-
 सार्धधातुकपरत्वं वक्तव्यं; वर्णाश्रये इति निषेधस्तु न, तस्य व-
 र्णाप्राधान्यविषयत्वात्, परिभाषाया अभावे सार्धधातुकस्थे हली-
 त्यर्थे वर्णाप्राधान्यसत्त्वात् प्रत्ययलक्षणनिषेधापत्त्येमागमानापत्तिः
 इति वाच्यम्; लोपस्यापि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन परत्वात्
 प्रतिपदोक्तत्वाच्च इमागमस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेः, भाष्यमते 'नाभ्यस्त-
 स्याची'त्यतोऽचि नेत्यनुवृत्त्या हल्ग्रहणाकरणाच्च । परिभाषा-
 सत्त्वे इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे पिवाद्यादेश इत्यर्थे पिवती-
 त्यादौ सिद्धान्तभूते एकान्तपक्षे भूतपूर्वगत्या इत्संज्ञकशकारादित्व-
 मादायादेशः; परिभाषाया अभावे च प्रत्ययस्थे इत्संज्ञकशकारे
 परे इत्यर्थकरणे भूतपूर्वगत्यापि इत्संज्ञकशकारपरत्वासम्भवेन
 पिवतीत्याद्यनापत्तिरित्यपि न फलम्; इत्संज्ञकशकारे परे इत्यर्थे
 सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या इत्संज्ञकशकारपरत्वसम्भावनायामित्यर्थेनादो-
 पात्, यदीत्संज्ञालोपो न स्यातां तर्हीत्संज्ञकशकारपरत्वं स्यादिति
 सम्भावनायास्सत्त्वात् ।

अत्रोच्यते—नैतस्याः फलम्, अतएव 'एकह्लादौ पूरयि-

रित्यत्र भाष्ये पठिता । अस्याश्च स्वरूपसती सप्तमी निमित्तम् ।
अतएव 'नेड्वशि कृती'त्यादौ वशादेः कृत इत्याद्यर्थलाभः ।
इयञ्च 'आर्धधातुकस्येडि'तिसूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्या-
द्विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्व एव प्रवर्तते । तेन

तव्य' इत्यत्र 'ह्रस्वात्तादौ तद्धित' इत्यत्र चादिग्रहणं सार्थकम् ;
परिभाषासञ्चे हलि-तीतिकरणेनैव तदादिविधिना हलादौ
तादावित्यर्थलाभेन आदिग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति केचित् ।

बहुषु स्थलेष्वनेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया परिभाषायाः स्वीकार-
स्यैवौचित्यम् ; एकहलादावित्यादावादिग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति परे ।

स्वरूपसती सप्तमी निमित्तमिति । न तु सप्तम्यर्थत्वेन शास्त्र-
प्रतिपादितार्थबोधिकैव सप्तमी निमित्तम्, अपि तु 'डि ओस्
सुप्' इत्येतत्स्वरूपमेव निमित्तमिति बोध्यम् । तेन वशि कृति
इत्यत्राधिकरणार्थाप्रतीतावपि तदादिविधिरिति भावः । आदि-
ग्रहणसामर्थ्यादिति—वलि आर्धधातुकस्येतिन्यासेऽपि तदादि-
विधिना वलादेरार्धधातुकस्येत्यर्थलाभसम्भवादिति भावः ।
उभयोस्सप्तम्यन्तत्व इति । ननु वलि आर्धधातुके इति न्यासकरणे
स्वांशे चारितार्थ्याभाव इति चेत्—न, 'तस्मिन्नि'तिपरिभाष-
याऽऽर्धधातुकाव्यवहितपूर्वस्येडागमापत्तेः । केनचित्—उभयोः
सप्तम्यन्तत्व एवेतिज्ञापनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एव समानाधिकरण-
विशेषणस्थले समानविभक्तिकत्वनियमेनैव तद्भावादित्युक्तं—तन्न;
मृदु पचति सोमेन यजेत प्रकृत्या चारुरित्यादावसमानविभक्ति-
कयोरपि समानाधिकरणत्वदर्शनात् । सादेः पदस्येति नार्थ इति ।
तथासति पट्स्त्वित्यत्र धुट् न स्यादिति दोषः । ननु तदादिविध्य-
भावेऽपि 'यिन विधि'रितिसूत्रेण तदन्तविधिना सान्तस्य पदस्ये-

‘डः सि धुडि’त्यादौ सादेः पदस्येति नार्थः । ‘तीपसह’ ‘सेऽसि-
चो’त्यादौ यथा तादेरित्याद्यर्थलाभस्तथा शब्देन्दुशैखरे निरू-
पितम् ॥ ३३ ॥

घटपटं घटपटावित्यादिसिद्धये आह—

सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति ॥ ३४ ॥

स्यर्थेन पटत्स्वित्यादौ धुडनापत्त्या सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या च तदन्त-
विध्यभावात् पदावयवस्य सस्येतिवैयधिकरण्येनान्वयस्यावश्य-
कतया समानाधिकरणाविशेषणत्वाभावादेव तदादिविध्यभावे
उभयोःसप्तम्यन्तत्व एव प्रवृत्तिरित्यस्य न फलमिति चेत्—न,
उभयसप्तम्यन्तत्वस्यानिमित्तत्वे तदादिविधिसत्त्वे सामानाधि-
करण्यान्वये सूत्रवैयर्थ्याभावेन सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैय-
धिकरण्यस्यान्याद्यत्वेन सामानाधिकरण्यान्वय एव स्यादित्या-
शयात् । ननु ‘तीपसहे’त्यत्र ‘सेऽसिची’त्यत्र च पठ्यन्तस्यैवार्ध-
धातुकपदस्यानुवृत्त्या तदादिविध्यप्राप्त्या तादेः सादेरार्धधातु-
कस्येत्यर्थो न स्यादित्यत आह— तीपसह-सेऽसिचोत्यादाविति । श-
ब्देन्दुशैखरे निरूपितमिति । तत्र हि ति से इति सप्तम्यौ प्रथमार्थे,
आर्द्धधातुकस्येत्यस्येव बलादेरित्यस्याप्यनुवृत्तिः, तदेकदेशबल-
पदार्थेऽभेदसम्बन्धेन तकारसकारयोरन्वयः, तथा च तकाराभिन्नो
यो बल् सकाराभिन्नो यो बल् तदादेरार्धधातुकस्येत्यर्थ इत्यर्थक-
मुक्तम् । तीति से इति सप्तम्योः स्वातन्त्र्येण भेदेन विशेषणत्व-
मङ्गीकृत्य तकारान्वयवहितपूर्वो य इपादिः सकारान्वयवहितपूर्वो
यः कृदादिस्ततः परस्यार्धधातुकस्येत्यर्थस्तु न युक्तस्तत्यामेतस्यां
परिभाषायाम्, तथासति सर्वत्र तथैव निर्वाहे परिभाषाया निष्फ-
लत्वापत्तिरित्यलम् ॥ ३३ ॥

घटपटं घटपटावित्यादिसिद्धय इति । ननु अविशेषेण द्वन्द्व-

‘द्वन्द्वश्च प्राणी’त्यादिप्रकरणाविषयः सर्वो द्वन्द्व इत्यर्थः ।
‘चार्थे द्वन्द्व’इतिसूत्रेण समाहारेतरेतरयोरविशेषेण द्वन्द्वविधा-

मात्रे उद्भूतावयवभेदविवक्षारूपेतररयोग-तिरोहितावयवभेद-
विवक्षारूपसमाहारयोस्सत्त्वेन सर्वस्मादेव द्वन्द्वीभूतशब्दात् वि-
वक्षाभेदेनैकवचनद्विवचनयोरुपपत्तावत्वं परिभाषयेति चेत्—न ।
द्विविधो हि शब्दो भवति, कश्चनोद्भूतावयवभेदकसमुदायबोधको
यथा वृक्षशब्दोऽतएव तत्र बहुवचनान्त एव वृक्षा इति प्रयुज्यते,
कश्चन तिरोहितावयवभेदकसमुदायबोधको यथा वनशब्दस्तत्रैक-
वचनान्त एव वनशब्दः प्रयुज्यते; तथा चाविशेषेणेतरेतरयोग-
समाहारयोर्द्वन्द्वविधानेऽपि द्वन्द्वीभूतोऽपि घटपटादिशब्दः एक-
विधसमुदायबोधक एव स्यादिति एकस्मिन् घटपटादिरूपद्वन्द्वी-
भूतशब्द उभयविवक्षाया अभावेनैकवचनद्विवचनान्तत्वमनुप-
पन्नमिति तदुपपत्तये परिभाषारम्भः । अयम्भावः—वनवृक्षादि-
कतिपयशब्दस्योभयविधसमुदायबोधकत्वाभावेऽपि लोकशब्दसर्व-
शब्दयोः सर्वे लोकाः सर्वो लोक इत्युभयविधप्रयोगस्यैकसमुदाय-
बोधकस्थले दृष्टतयोभयविवक्षायाः शब्दैकवृत्तित्वेऽविरोधेन तत्र
यथोभयविवक्षा भवति तथा द्वन्द्वीभूतैकघटपटादिशब्देऽप्यविशेषे-
णोभयत्र द्वन्द्वविधानलब्धवोभयविवक्षा परिभाषया बोध्यत इति ।
ननु परिभाषायां द्वन्द्वपदस्य तन्त्रैकशेषादिना सकलद्वन्द्वपरत्वे एक-
वचनानुपपत्तिः एकद्वन्द्वपरत्वे सर्वेतिविशेषणानुपपत्तिः, लोक्यते
दृश्यत इति ध्युत्पत्त्या लोकत्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वसमुदायपर्याप्तत्व-
योः स्वीकारेऽपि द्वन्द्वत्वस्य तथात्वाभावादिति चेत्—न, सकल-
द्वन्द्वबोधकत्वेऽपि जात्येकत्वविवक्षयैकवचनान्तत्वोपपत्तेः । ननु
पाणिपादमिन्द्रादौ नित्यैकवक्षायस्यैव दर्शनात् ‘सर्वो द्वन्द्व’ इत्यनुप-
पन्नमित्यत आह—द्वन्द्वश्च प्राणीन्यादीति । ‘चार्थे द्वन्द्व’इत्ये-

नान्यायसिद्धेयम् । 'तिप्यपुनर्वस्वो'रितिसूत्रस्थवहुवचनस्येति-
ग्रहणमस्या ज्ञापकं, तद्विदं तिप्यपुनर्वस्वित्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थम् ।
न चैवमप्यत्र 'जातिरप्राणिनामि'ति नित्यैकवद्भावेन बहुवचना-
भावादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्, तद्वैकल्पिकत्वस्याप्यनेन
ज्ञापनात् । न चैते प्राणिन इति वाच्यम्, 'आपोमयः प्राण'
इतिश्रुतेरङ्घ्रिनिना रलायमानप्राणानामेव प्राणित्वात् । स्पष्टं चेदं

तत्सूत्रविषय इति यावत् । बहुवचनस्येतिग्रहणमस्या ज्ञापकमिति ।
द्वन्द्वीभूततिप्यपुनर्वसुशब्दस्योद्भूतावयवसमुदायबोधकत्वे बहुव-
चनान्तत्वस्यैव सत्त्वेन इदन्तिप्यपुनर्वस्वितिव्यावृत्त्यस्थलाभावाद्ब-
हुवचनग्रहणं व्यर्थं, तिरोहितावयवभेदकसमुदायबोधकत्वे एक-
वचनान्तत्वस्यैव सत्त्वेन बहुवचनान्तस्यासम्भवात् सूत्रस्यैव
वैयर्थ्यमित्युभयविवक्षां ज्ञापयतीति युक्तम् । ज्ञापितायान्तुभङ्ग-
विवक्षायां सम्भवव्यभिचारयोस्सत्त्वेन स्वांशे चारितार्थ्यम् ।
न चैवमप्यत्र जातिरप्राणिनामितीति । 'द्वन्द्वश्च प्राणी'त्येतत्प्रक-
रणाधिपय एवायमिति ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याभाव इति भावः ।

तद्वैकल्पिकत्वस्यापीति । तथा चोभयवचनान्ततिप्यपुनर्व-
सुशब्दस्य सत्त्वेन सम्भवव्यभिचारयोस्सत्त्वेन स्वांशे चारितार्थ्यं
सुषटम् । नन्विदं न युक्तं, तस्य वैकल्पिकत्वे वदराणि चामलकानि
च वदरामलकमिति वत् वदरामलकानीत्यपि स्यात्, नैतदिष्यत
इति चेत्—न । ज्ञापितं हि वैकल्पिकत्वं व्यवस्थितं, व्यवस्था चैयं
वदरत्वादिजातेः प्राधान्ये विवक्षिते एकवद्भावः वदरादिव्यक्तेः
प्राधान्ये विवक्षिते बहुवचनान्तत्वमिति । ननु वदरामलकमित्या-
दौ वदरत्वादेर्धर्मविशेषणतयैव भानात् जातेः प्राधान्याभाव इति
चेत्, इदं प्राधान्यं पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्याधिविषयता-

‘तिष्यपुनर्वस्वो’रितिसूत्रे भाष्ये । अतएव ‘द्वन्द्वश्च प्राणी’त्यादौ
प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति विपरीतनियमो न ॥ ३४ ॥

सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ॥ ३५ ॥

‘व्यत्ययो बहुलमि’तिसूत्रे भाष्ये बहुलमिति योगविभागेन
‘पृष्ठीयुक्तश्छन्दसी’तिसूत्रे वेति योगविभागेन चैषा साधिता ।

समनियतत्वम् । नन्वेवं तिष्यत्वपुनर्वसुत्वयोः प्राधान्ये विवक्षिते
एकवचनं भविष्यति तद्व्यावृत्त्यर्थमन्यत्र बहुवचनस्य द्विवचनार्थं
च बहुवचनग्रहणं चरितार्थमिति परिभाषाज्ञापकञ्च भविष्यतीति
चेत्, अत्रोच्यते—‘फल्गुनीप्रोष्ठे’त्यतो नक्षत्रग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे
पुनर्नक्षत्रग्रहणात् तिष्यपुनर्वसुनक्षत्रव्यक्तिप्राधान्य एव ‘तिष्यपुन-
रितिसूत्रं प्रवर्तते; तत्र ‘जातिरप्राणी’त्यस्याप्राप्त्या परिभाषां विना
समाहारेतररेतरयोगान्यतरविवक्षाया एव सत्त्वे एकवचने बहु-
वचनस्थाभावात् बहुवचने व्यावर्त्याभावात् व्यर्थं सत् बहु-
वचनग्रहणं परिभाषां ज्ञापयति । ज्ञापितायाश्चोभयविवक्षयास्ति-
ष्यपुनर्वसुशब्दे सत्त्वेनैकवचनव्यावृत्तिपुरस्सरं बहुवचनस्थानिता-
लाभाय बहुवचनग्रहणं चरितार्थमिति । ननु ज्ञापनद्वयेऽपि बहु-
वचनग्रहणं व्यर्थमेव, ‘द्वन्द्वश्च प्राणी’त्यादिसूत्राणामेवामेव समा-
हार इत्यतन्निव्यामकत्वेनान्यत्र तिष्यपुनर्वस्वादावैकवचनाभावेन
व्यावर्त्याभावादिति चेत्—सत्यम्; एतद्बहुवचनग्रहणमेव प्राण्य-
ङ्गादीनां समाहार एवेति मूलोक्तनियमाकारेऽपि ज्ञापकम्, तथा
च तन्प्रकरणाविषय उभयविवक्षायास्तत्त्वेन चरितार्थत्वमुपपन्न-
मिति दिक् ॥ ३४ ॥

बहुलमिति योगविभागेनेति—छन्दसि विधीयमानानि मर्या-
णि कार्याणि बहुलं भवन्तीत्यर्थः । वेति योगस्याप्ययमेवार्थ इत्यं-

तेन प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यतीत्यादि सिद्धम्, युध्यत इति प्राप्नोति ॥ ३५ ॥

ननु 'क्षिय' इत्यादावियङ्कथमत आह—

प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ ३६ ॥

'क्षिय' इतीयङ्निर्देशोऽस्या ज्ञापकः । तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिबन्धनविभक्तिकरणादनित्या चेयमिति 'क्षियो दीर्घादि' तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

तत्सिद्धं 'सर्वे विधय' इति । युध्यतीति सिद्धमिति । ननु 'अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमित्यनयैव परिभाषया युध्यतीतिपरस्मैपदोपपत्तौ प्रकृतपरिभाषायाः फलं न युक्तमिति चेत्—न, प्रकृतपरिभाषायाः फलत्वेन तदुदाहरणपरभाष्येण तस्या असत्त्वबोधनात्, तदभावस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ३५ ॥

क्षिय इत्यादावियङ् कथमिति—'क्षियो दीर्घादि' तिसूत्रे क्षीत्यस्य लक्ष्यस्थक्षिधातोरनुकरणत्वेन धातुत्वाभावाद्धातुत्वनिबन्धनमित्यङ् न स्यादिति भावः । प्रकृतिवदनुकरणमिति—अनुकरणत्वं स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वम्, प्रकृतिरनुकार्यं तद्वत् तद्वृत्तिधर्मवदित्यर्थः । तथा च धातुत्वातिदेशादियङ् उपपद्यते । नन्वेवमधातुपर्युदासात् प्रातिपदिकत्वाभावे विभक्त्यनुपपत्तिरित्यत आह—तत्रैवेति । अनित्येति । यत्किञ्चित्कार्यायानुकार्यधर्मरूपो भवति, यत्किञ्चित्कार्याय नेति बोध्यम् । ननु कृत दीर्घस्यानुकरणे तद्वलादेव दीर्घान्तत्वलाभे सूत्रे दीर्घग्रहणं व्यर्थं, ह्रस्वान्तानुकरणे घित्वेन गुणापत्तिरिति चेत्—न, दीर्घान्तस्यैवानुकरणमित्यत्रैव दीर्घग्रहणस्य तात्पर्यात् । केनचित्—लक्ष्यघटकेऽनुकार्ये धातौ फलाभावेन स्थितस्य घित्वाभावस्यानुकरणे क्षिप-

ननु रामावित्यादौ वृद्धौ कृतायां कार्यकालपक्षे कथं पदत्वम् ? उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावाद्यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्वाभावादत आह—

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ३७ ॥

अनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः । तत्रान्यसादृश्यनिषेधे-

ऽन्तैवातिदेशेन गुणाभावः, सखिशब्दसाहचर्येणानुकरणाक्षिशब्दावयवकारमिन्नस्यैव 'धिसंज्ञा'सूत्रे ग्रहणादस्य घित्वाभावाच्च गुणाभाव इत्युक्तम्—तन्न युक्तम्, शास्त्रीयवचनेनाशास्त्रीयधर्मातिदेशस्य क्वाप्यदर्शनात्, शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिफलायैव 'अचः परस्मिन्नि'त्येतद्भिन्नातिदेशस्य प्रवृत्तेश्च । द्वितीयसमाधानमपि न युक्तं; तत्साहचर्येण हरिशब्दावयवमिन्नादेरपि ग्रहणापत्तौ बहूपप्लवः स्यात्, सखिशब्दे प्रथमोपात्तसकारस्यापि साहचर्येणोक्तार्थलाभसम्भवे तदुपेक्षायां बीजाभावाच्च ॥ ३६ ॥

कार्यकालपक्षे कथं पदत्वमिति—एकादेशेन सुपस्तदादेश्वापहारेण सुवन्ततदादित्वाभावात् 'सुप्तिङन्तमि'त्यस्याप्राप्तिरिति भावः । ननु एकादेशवदिते औ शब्दे परादिवद्भावेन सुप्त्वं एकादेशवदिते रामावित्यादौ पूर्वान्तवद्भावेन तदादित्वमिति सुवन्ततदादित्वात्पदत्वं स्यादेवेत्यत आह—उभयत इति । नन्विदं न युक्तं, भपदसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्ष एवेति पूर्वाक्तस्वग्रन्थेन विरोधान्, व्यवस्थितपक्षद्वयमध्य एकस्मिन् पक्षे लक्ष्यसिद्धौ पक्षान्तरे लक्ष्यासिद्धावपि श्रुत्यभावेन यथोद्देशपक्षे पदत्वसिद्धेश्चेति चेत्—न, प्राचीनमनाभिप्रायेणैतद्ग्रन्थस्य सत्त्वात् । किञ्च कार्यकालपक्षे अंशद्वयम्—त्यदेशत्यागो यदा कार्यं तदा मंग्लेति च, तत्रासादा एव यथोद्देशपक्ष एवेत्यत्रकारेण व्याचर्यते, अन्त्यांशस्तु पद-

संज्ञायामप्यस्त्येवेति न विरोधः । भसंज्ञासाहचर्येण परनिमित्तक-
 'स्वादिष्वि'तिपदसंज्ञाया एव तत्रत्यपदपदेन ग्रहणमिति केचित् ।
 'उभयत आश्रयण' इतिनिषेधोद्भावनमप्ययुक्तं, प्राचीनमताभिप्रा-
 यकं वा, स्वमते उभयत आश्रयणोऽपि अन्तादिवद्भावस्येष्टत्वात् ।
 केनचित्तु—तदादित्वस्य प्रत्ययान्यवहितपूर्वत्वघटिततया व्यप-
 वृक्तत्वेन नातिदेश इत्युक्तम्—तत्तु अत्यन्तमसङ्गतम्, तदादित्वे
 प्रत्ययान्यवहितपूर्वत्वघटितत्वस्य कथमप्यसम्भवात् ।

चस्तुतस्तु—नेदं परिभाषायाः फलम्, यथोद्देशपक्षे पूर्वजात-
 पदसंज्ञाया राम औ इत्यस्य स्थाने रामावित्यादेश इत्यानुमानिक-
 स्थान्यादेशभावमादाय रामावित्यत्र स्थानिवद्भावेन लाभसम्भ-
 वात् । ननु राम औ इत्यवस्थायां पदसंज्ञावृद्ध्यादेशयोः प्राप्तौ
 कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वादादेशप्रवृत्त्या न यथोद्देशपक्षेऽपि
 पदत्वसिद्धिरिति चेत्—न, अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्व,
 विरोधाभावेन वाध्यवाचकभावासम्भवात्समकालमेव वा पद-
 संज्ञायाः प्रवृत्तेः । ननु चकारेत्यत्र कृधातोर्लिटि द्वित्वे पूर्वस्या-
 भ्यासत्वे उरदत्वे रपरत्वे कर-ऋइत्यवस्थायां करित्यस्याभ्या-
 सत्वाभावेन हलादिः शेषो न स्यात्, अभ्यासस्यानर्थकत्वेनानु-
 मानिकस्थान्यादेशभावस्यार्थवत्त्वनिवन्धनस्याभावेन स्थानिवद्भा-
 वाप्रसक्तेः, द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वाभावेन पुनरभ्याससंज्ञाया अप्रा-
 प्तेः; स्वीकृतेन तु अनेन न्यायेन ऋइत्यत्र स्थितं द्विरुक्तधातु-
 पूर्वभागत्वमभ्यासत्वं वा करित्यत्रानीय हलादिः शेष उपपद्यते
 इति फलमिति चेत्—मैवम्, अर्द्धाधिकस्य मात्राकालिकस्य ऋका-
 रस्य विकृतत्वेन प्रकृतपरिभाषाया अप्राप्तेः । न च द्वित्वशास्त्र-
 विशिष्टसमुदायविशिष्टस्याभ्याससंज्ञा विधीयते, वैशिष्ट्यञ्च स्वी-
 योद्देश्यताश्रयघटितत्व-स्वीयविधेयताश्रयघटितत्व-स्वविशिष्टाघ-
 टितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन, तृतीयसम्बन्धघटकं वैशिष्ट्यं स्वीयो-
 द्देश्यताश्रयेतरत्व-स्वीयविधेयताश्रयेतरत्वोभयसम्बन्धेन; स च

समुदायः कृ-कृ इति तद्विशिष्टश्चाद्यः कृ इति, वैशिष्ट्यञ्च स्वारम्भकत्व-स्वारम्भकाव्यवहितपूर्वत्वोभयसम्बन्धेन, समन्वयः सुगमः; एवञ्च कृकृइतिसमुदाये यत् द्वित्वशास्त्रविशिष्टत्वन्तत् 'एकदेशविकृत'न्यायेन कर-कृसमुदायेऽतिदिश्यते इति द्वित्वशास्त्रविशिष्टसमुदायः कर कृ इति तद्विशिष्टश्चाग्रिमसम्बन्धाभ्यां कर् इति तस्याभ्याससंज्ञेति युक्तमेव न्यायफलमिति वाच्यम्; द्वित्वशास्त्रविशिष्टसमुदायत्वस्य स्वीयोद्देश्यताश्रयत्वरूपविकृतावयवघटितत्वेनातिदेशालभ्यत्वात् । न च तवैव कथं हलादिः शेष उपपद्यते इति वाच्यं; यतो द्वित्वशास्त्रविशिष्टस्याभ्याससंज्ञेत्यर्थः, वैशिष्ट्यञ्च स्वीयविधेयताश्रयावधिकपूर्वत्व-स्वीयोद्देश्यताश्रयसमभिव्याहृतवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन; कर-कृइत्यत्र करित्यस्य विधेयताश्रयोत्तरखण्डपूर्वत्वमस्ति, उद्देश्यताश्रयकृसमभिव्याहृतो द्वित्वपूर्वकालिकोवर्ण उपसर्गावयवादिस्तदघटितत्वञ्च करित्यस्यास्तीत्युपपन्नं न्यायं विनाप्यभ्यासत्वम् । अथवाऽन्त्यसम्बन्धस्थाने स्वीयोद्देश्यताविशिष्टत्वं देयं, वैशिष्ट्यं स्वाश्रयत्व-स्वाश्रयप्रकृतिकत्वैतदन्यतरसम्बन्धेन, कृकृइत्यत्र कृइत्यत्राद्यः सम्बन्धः, कर-कृइत्यत्र करित्यत्रोद्देश्यताश्रयः कृ, तत्प्रकृतिकत्वमस्तीति समन्वयः । न च प्रहिणोतीति फलं, तत्र हि प्रहितीति स्थिते अनुप्रत्ययं युगपद्गुणत्वयोः प्राप्नोति 'हिनुमीने'त्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं गुणे हिनुशब्दस्यानर्थकत्वेनानुमानिकादेशत्वस्यासत्त्वेन स्थानिवद्भावाप्राप्तेरनेन न्यायेनैव हिनुशब्दत्वं सम्पादनीयमिति फलत्वं सम्यगेवेति वाच्यम्; गुणस्य 'अचः परस्मिन्नि'ति स्थानिवद्भावेन हिनुशब्दत्वस्योपपत्तेः । न च पूर्वत्रासिद्धीय इति निषेधः, तस्य दोष उति प्रतिषेधान् । प्रकृष्टो रा यस्मिन् कुले तत् प्ररि कुलं ततो द्विवचने प्रराभ्यामित्याद्यौ रिशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेन रैशब्दत्वादाव्यसिद्धिर्गित्यपि फलं न युक्तम्, रैशब्दस्य रीत्यादेश इत्यानुमानिकत्वान्यादेशभावकल्पनात् स्थानिवद्भावेनैव निरुद्धः । गुणोदकमि-

त्यादौ 'उदकेऽकेवल' इति स्वरसिद्धयर्थं दकशब्दस्यानेन न्याये-
नोदकशब्दत्वं, तत्र ह्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकादेश इति फलम्—इत्यपि
न, 'पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्प्रागन्तरङ्गोऽप्येकादेशो ने'तिपरि-
भापया स्वरस्यैव पूर्वं प्रवृत्तेः । अतएवानुमानिकस्थान्यादेशभाव-
माश्रित्यास्य न्यायस्यानाश्रयणं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

एकदेशः विकृतो विकारप्रतियोगी यस्मिन्, यन्निष्ठविकार-
प्रतियोगी एकदेश इति यावत् स एकदेशविकृतः । यथा रामिति
मान्तनिष्ठविकारप्रतियोगी रामेत्यकारान्तस्यैकदेशोऽकारस्तथा च
यदेकदेशविकृतोऽर्थात् यदेकदेशप्रतियोगिकविकारविशिष्टो यो
भवति स ततोऽन्यो न भवतीत्यर्थः । यथा रामशब्दैकदेशाकार-
प्रतियोगिकविकारविशिष्टो रामिति मान्तस्ततोऽन्यो न भवति ।
अथवा विकृतमिति भावप्रत्ययान्तो विकार इत्यर्थः, एकदेशस्य
विकृतं यस्मिन्निति व्यधिकरणवहुव्रीहिः । यद्वा एकदेशपदमेकदेश-
प्रतियोगिके लाक्षणिकम्, समानाधिकरणवहुव्रीहिरेव एकदेशपद-
स्वरसादेव प्रतियोगिभूतावयवभिन्नसकलावयवसद्भावः तदितर-
वर्णासद्भावश्च सूचितः, तेन जराशब्दैकदेशविकृतो जरशब्दो न
तु निर्जर शब्द इति बोध्यम् । तथा च स्वविशिष्टं स्वतो भिन्नं न
भवतीत्यर्थः, वैशिष्ट्यं स्वघटकमात्रप्रतियोगिकविकारवत्त्व-स्व-
विशिष्टाघटितत्वैतदुभयसम्बन्धेन, सम्बन्धे वैशिष्ट्यं स्वाघटकत्व-

१ तथा चेति । केचित्तु—प्रकृतिविशिष्टत्वमेकदेशविकृतत्वम्, वैशिष्ट्य
स्वघटकोद्देश्यकविकारेतरयावद्वटितत्व-स्वघटकोद्देश्यकविकारघटितत्व - स्वविशि-
ष्टाघटितत्वैः, सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यं स्वानवयवत्व-स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारेतर-
त्वाभ्याम् ; अत्र निर्जरघटकरेफमात्रस्य रेफान्तस्य निर्जरेतिसमुदायस्य च जरा-
शब्दत्ववागणाय संमर्गत्रयोपादानम्, रामिति मान्तस्य प्रकृतित्वमिद्वये संसर्ग-
घटक आशः, वीवधशब्दे 'विभाषा विवधाच्चे'ति टन्ठक्सिद्धये द्वितीय
इति प्राहुः ।

ऽन्यत्वाभावः सुतराम् । अतएव तादृशादर्थबोधः, अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानात्ततो बोधो न स्यात् । एवं च राम इति मान्तस्य यस्माद्विहितस्तत्त्वम् औ इत्यस्य परादिवत्त्वेन सुप्तमिति तदादितदन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तम् । छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारवन्मान्ते तत्त्वं लोकन्यायसिद्धम् । अतएव 'प्राग्दी-

स्वघटकमात्रोद्देश्यकविकारेतरत्वोभयसम्बन्धेन । निर्जरशब्दे जराशब्दवैशिष्ट्यवारणाय द्वितीयः सम्बन्धः, तत्रोक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टो निशब्दः तद्धटितत्वात्तद्व्युदासः । राशब्दे जराशब्द-वैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनाभावेन न तस्मिन् तद्रूपताव्यवहारः । नापि रामावित्यादौ रामशब्दैकदेशविकृतत्व-मेकादेशस्य, तद्धटकमात्रोद्देश्यकत्वाभावात् ।

अतएवेति—मान्ते रामि अदन्तरामशब्दाभेदस्यान्तया बोधि-तत्वादेवेत्यर्थः । स्वाभेदस्य बोधनात्स्ववृत्तिदाशरथिनिरूपितशक्ति-मन्त्वबोधनमर्थात् सिद्धमिति बोध्यम् । न चैवं सति अदन्त-त्वादिधर्मवत्त्वमपि स्यादिति वाच्यं, तस्य वर्णसन्निवेशसापेक्ष-त्वेनातिदेशालभ्यत्वाद्विकृतावयवनिबन्धनत्वाच्च । अन्यथा—परि-भाषाया अभावे । शक्ततावच्छेदकज्ञानादेव शक्तिज्ञानमिति बोध्यम् । एवञ्चेति—परिभाषास्वीकारे चेत्यर्थः । आर्थसमाज-ग्रस्तमिति—अर्थस्यायमार्थः, समाजः समुदायः, आर्थश्चासौ समाज आर्थसमाजस्तेन ग्रस्तं व्याप्तमित्यर्थः । प्रकृते अर्थपदेन सुप्तं तदादित्वञ्च विवक्षितमिति बोध्यम् । लोकसिद्धत्वेऽपि शास्त्रे तदाश्रयणे प्रमाणमाह—अतएवेति, परिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः । 'प्राग्दीव्यतोऽणि'तिसूत्रे दीव्यदिति 'तेन दीव्यति खनती'त्यत्रत्य-दीव्यतीत्यस्यानुकरणं, तच्च न सम्भवति, अनुकरणस्यानुकार्यस-

व्यतः'इतिसूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरण-
मिदमित्युक्त्वा 'किमर्थं विकृतनिर्देशः एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो
भवत्येव। परिभाषैकदेशविकृतमनन्यवदि'तीत्युक्तम् । एतेनार्यं
न्यायः शास्त्रीयकार्य एव शास्त्रीयविकार एवेत्यपास्तम् ।

मानानुपूर्वीकत्वनियमात् । स्वीकृते चास्मिन् न्याये दीव्यतीत्ये-
तदेकदेशविकृतो दीव्यदिति, तच्च दीव्यतितोऽभिन्नमिति न्यायेन
योधिते दीव्यति चेत्समानानुपूर्वीकत्वाद्दीव्यतेरनुकरणं भवितु-
मर्हति, तदभिन्नं दीव्यदपि भवत्येव दीव्यतेरनुकरणमिति
सुपपन्नं ज्ञापकत्वम् । अत्रापि स्वांशे चारितार्थ्यस्य चर्चा
न कार्या, यदनुपपत्त्या यत् कल्पितं तेन तदुपपत्तिमात्रस्यैव
ज्ञापनेऽपेक्षितत्वात् । न च दीव्यतीत्येतद्वटकदीव्यत एवानुक-
रणं दीव्यदित्यस्तु, तथा सत्यनुपपत्तिविरहाज्ज्ञापनासम्भव इति
वाच्यम् ; तथासत्यवधेर्दीव्यतो निरर्थकत्वेनावध्ववधिमतोस्ताजा-
त्यमितिनियमवलात् प्रत्ययार्थबोधनाय निर्दिष्टपदकसूत्र एवाधि-
कार इत्यर्थात्लाभेन प्रत्ययार्थबोधकंपदाघदितेऽपि शास्त्रे 'वाह्यादि-
भ्यश्चे'त्यादावणधिकारापत्तेः । दीव्यतीत्यस्यावधित्वे तु न
दोषः, तस्यार्थबोधकत्वेनोक्तन्यायविषयत्वात् । दीव्यतिशब्दैकदेश-
शदीव्यच्छब्दानुकरणमिति—दीव्यतिशब्दैकदेशो दीव्यच्छब्दो-
ऽनुकरणमित्यर्थः । यत्तु केनचित् दीव्यतिशब्दैकदेशेतिप्रतीकमुपा-
दाय दीव्यतिशब्दवृत्त्यर्थवत्त्वं तान्ते आरोप्य कृतमनुकरणमित्यर्थ
इत्युक्तम्—तन्न युक्तं, प्रकृतोपयोग्यर्थशून्यत्वादर्थवत्त्वारोपस्यानु-
करणोऽनुपयोगाच्च । एतेनेति—'प्राग्दीव्यत' इतिसूत्रस्थज्ञापकपरभा-
ष्येणेत्यर्थः । तत्र हि विकारस्य कार्यस्य च शास्त्रीयत्वाभावाच्छा-
स्त्रीयविकारकार्ययोरेव ग्रहणे तद्भाष्यविरोधः स्यादिति भावः ।

विकृतावयवनिबन्धनकार्ये तु नायम्, छिन्नपुच्छे शुनि
पुच्छवन्व्यवहारवद्विकृतावयवव्यवहारस्य दुरुपपादत्वात् ।

एवमक्तपरिमाणग्रहणेऽपि नायम्, उक्तयुक्तेः । एतत्
'येन विधिः' इत्यत्र भाष्यकैयटयोर्ध्वनितम् ।

विकृतावयवेति—विकृतो योऽवयवस्तन्निमित्तकं यत्कार्यमित्यर्थः । तेन निजरशब्दे आदन्तत्वप्रयुक्तं कार्यन्नेत्यर्थः ।

अक्तपरिमाणग्रहण इति—परिच्छिन्नपरिमाणग्रहण इत्यर्थः ।
उक्तयुक्तेरिति—लोके छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवन्निष्ठस्य सेटकपरिमितत्वादेर्व्यवहाराभावादित्यर्थः ।

यत्तु केनचित्—संख्यात्वव्याप्यपरिमाणत्वव्याप्यधर्मानयने तद्धटितधर्मानयने च तदप्रवृत्तिरिति प्रतिज्ञाय शतत्वशतमुद्राघटितमञ्जूपात्वयोः सेटकत्वसेटकपरिमितधान्यघटितमञ्जूपात्वयोश्च नातिदेश इत्युक्तम्—तत्तु न विचारसहम्, शतं ब्राह्मणा इत्यादिप्रयोगदर्शनात् शतशब्दः संख्येयपरः, शतत्वं संख्या न तु संख्यात्वव्याप्यधर्मः । मञ्जूपायां मञ्जूपात्वे वा शतमुद्राघटितत्वं स्वपुष्पायमानं, रामशब्दो रेफघटित इतिव्यवहारवत्, ब्राह्मणो वस्त्रघटित इतिव्यवहाराभावात् । घटितत्वं व्याप्यत्वे सति व्यापकत्वाभाववत्त्वमिति निश्चीयते, मञ्जूपा मञ्जूपात्वं वा न शतमुद्रादिव्याप्यमित्यागोपालाङ्गनं प्रसिद्धमित्यहो व्यामोहः ! इत्यलमसत्पदार्थपर्यालोचनेन । एवमत्रैव केचिदित्युपक्रम्य जरात्वस्य चतुष्ट्वसमनियतत्वमुक्तम्—तदपि पदार्थानवबोधविजृम्भितम्, प्रत्युच्चारणभिन्नजराशब्दनिष्ठैकजरात्वस्य प्रतिधर्मिभिन्नचतुष्ट्वसंख्यासमनियतत्वासम्भवात् । तत्रैवाभिशाब्दत्वातिदेशाभावेनोपसर्गात्परत्वाभावाद् ह्रस्वो नेत्युक्तम्—तदप्य-

ज्ञानविलसितम् । न ह्युपसर्गत्वमभिश्चदत्वरूपं तद्वदितं वा येना-
भिश्चदत्वानतिदेशप्रयोज्य उपसर्गत्वाभावः स्यादिति विभाव-
यन्तु सुधियः ।

प्रकृतमनुसरामः । किन्नामाक्तपरिमाणत्वम् ? न तावद्य-
त्किञ्चित्संख्यासमनियतत्वं, जरात्वाद्यानुपूर्व्याः तिङ्त्वप्रत्यय-
त्वादीनाञ्च शास्त्रकारसम्मतोऽक्तपरिमाणत्वव्यवहारो न स्यात्,
उक्तयुक्त्या कस्या अपि संख्यायास्तेषां समनियतत्वाभावात्,
सेटकपरिमितत्वादीनामपि संख्यासमनियतत्वाभावादक्तपरिमाण-
त्वव्यवहाराभावप्रसंगात् । इदन्तु तत्त्वं—संख्यात्वपरिमाणत्वा-
न्यतरव्याप्ययत्किञ्चिज्जातिव्यापकाभावप्रतियोगित्वमक्तपरिमाण-
त्वम् । व्यापकत्वघटकाधिकरणता च स्वाश्रयाश्रयत्वसम्बन्धाव-
च्छिन्ना बोध्या । यथा संख्यात्वव्याप्या जातिः पञ्चत्वत्वं, स्वाश्रया-

अक्तपरिमाणत्वमिति । अन्ये तु—संख्यात्वपरिमाणत्वान्यतरव्याप्य-
धर्मावच्छिन्नप्रकारात्कबुद्धिनिष्ठप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयता-
श्रयविशिष्टत्वं तत्त्वम्, वैशिष्ट्यं स्वघटितत्व-स्वसमनियतत्वान्यतरेण, द्वयच्छ-
त्वादेरेकत्वादिप्रकारकबुद्धिनिष्ठप्रतिबन्धयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयता-
श्रयीभूतद्वित्वादिघटितत्वात् जरात्वादेश्च तादृशजरागतचतुष्टयसमनियतत्वादक्त-
परिमाणत्वमुपपद्यते; न च घट एकः रामप्रकृतित्वाभाववत् इति समूहात्म-
नबुद्धिनिष्ठप्रकृतित्वाभावप्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतामादाय प्रकृतित्वेऽपि
अक्तपरिमाणत्वापत्तो अतिदेशो न स्यादिति वाच्यम्, तादृशबुद्धौ मुख्यविशे-
ष्यताद्वयशून्यत्वनिवेशनादोषात्; न चैकत्र द्वयंरीत्या जायमानज्ञाने विशेष्यता-
द्वयविग्रहात् तादृशमेव एकत्वप्रकृतित्वाभाववत् रामितिज्ञानमादाय अतिव्या-
प्तितादवस्थमिति वाच्यम्, तादृशबुद्धित्वव्यापकप्रतिबन्धयतानिवेशनादोषात्; न
चैवमपि घटाभाववान् प्रकृतित्वाभाववान् इतिनिश्चयविशिष्टघटाभाववत् राम
इति निश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतामादाय दोष इति वाच्यम्, प्रतिबन्धकतायां
ज्ञानवैशिष्टयानवच्छिन्नत्वनिवेशनादोषात् इत्याहुः ।

यत्र त्वद्धं तदधिकं वा विकृतं तत्र जातिव्यञ्जकभूयोऽ-
वयवदर्शनाभावेन तच्चाप्रतीतौ कार्यसिद्धयर्थं विकृतानलरूपा-
वयवत्वप्रतीत्यर्थं च स्थानिवत्सूत्रम् ।

श्रयत्वसम्बन्धेन तदधिकरणं पञ्चाक्षरावयवकः समुदायः, तन्निष्ठा-
भावो जरात्वाभावाभावो न स्यात् अपि तु घटत्वाद्यभावः, तदी-
यप्रतियोगितावच्छेदकं घटत्वत्वम्, अनवच्छेदकं जरात्वाभावत्वं,
तद्वत्त्वरूपव्यापकत्वं जरात्वाभावस्य, तत्प्रतियोगित्वं जरात्वस्येति
लक्षणसमन्वयः । अङ्गत्वधातुत्वपदत्वादीनाञ्च न तथात्वं, तेषा-
मभावस्य कामपि संख्यात्वव्याप्यजातिं प्रति व्यापकत्वाभावात् ।
एवं तिङ्त्वोपसर्गत्वप्रत्ययत्वाद्यभावाः पञ्चत्वत्वादिजातिव्यापका
इति तेषामक्तपरिमाणत्वसिद्धिः । येषां धर्माणां परिगणिताक्षरा-
रम्भकसमुदायात्मकव्यक्तिवृत्तित्वं तेषामक्तपरिमाणत्वम्, अङ्गत्व-
धातुत्वपदत्वानां न तथेति न तान्यक्तपरिमाणानीति निष्कर्षः ।
ननूदकशब्दत्वस्याप्यक्तपरिमाणत्वादानेन न्यायेन दकशब्दे उदक-
शब्दत्वानयनपरभाष्यविरोध इति चेत्—न, तद्भाष्यस्यैकदेशयुक्त-
त्वात्, 'पूर्वोत्तरनिमित्तकार्यादितिपरिभाषया गुडोदकमित्यादौ
'उदकेऽकेवल' इति स्वरस्य बहिरङ्गस्याप्येकादेशात्प्रागेव प्रवृत्तेः ।

ननु अनेनैव न्यायेन सर्वत्र सिद्धौ स्थानिवत्सूत्रं किमर्थमित्यत आह—यत्रत्वित्यादि । जातिव्यञ्जकैत्यादि, यथा रामाये-
त्यादौ, तत्र सुप्त्वातिदेशार्थमित्यर्थः । तच्चाप्रतीताविति—अन-
न्यत्वाप्रतीतावित्यर्थः, लोके छिन्नाधिकावयवके इवादौ श्वत्वाद्य-
प्रतीतेरिति भावः । विकृतानलरूपेति—चर्मन्शब्दाण्येचि क्विपि
टिणिलोपे चर्मित्यत्रान्तत्वातिदेशार्थमित्यर्थः, तत्रानेन न्यायेन
न सिद्धिः, विकृतावयवनिबन्धनत्वाद्भ्रन्तत्वव्यवहारस्य ।

ननु अभीयादित्रैकादेशे उपसर्गत्वस्याक्तपरिमाणत्वेनानति-

क्वचित्तु लक्ष्यानुरोधान्न्यायानाश्रयणम्, तेनाभीयादि-
त्यादिसिद्धिः । स्पष्टं च कचिन्न्यायाप्रवृत्तिः 'प्रथमयोः पूर्व-
सवर्ण' इत्यत्र कैयटेन दर्शितेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३७ ॥

इति परिभाषेन्दुशेखरे शास्त्रत्वसम्पादकपरिभाषाप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ बाधवीजकथनप्रकरणम्

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ ३८ ॥

पूर्वात्परं बलवत् विप्रतिषेधशास्त्रात्पूर्वस्य परं बाधकमिति
यावत् ॥ ३८ ॥

देशाद्बह्वस्वत्वाप्रवृत्तावपि भान्तस्याभित्यस्य पदत्वमनेन न्यायेना-
दाय जज्ञत्वापत्तिरित्यत आह—क्वचिदित्यादि ।

इति विजयायां शास्त्रत्वसम्पादकपरिभाषाप्रकरणं समाप्तम् ।

शास्त्रघटकपदप्रयोज्यविषयतानियामकपरिभाषां व्याख्याय शा-
स्त्रस्य बलवत्त्वप्रयोजकपरिभाषाप्रकरणं व्याख्यातुमारभमाणः सा-
मान्यरूपेण बलवत्त्वप्रयोजकप्रदर्शकपरिभाषामाह—पूर्वपरनित्या-
न्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इति । क्रमेण निष्कृष्य व्याख्या-
यते—पूर्वात्परं बलवत् विप्रतिषेधशास्त्रादिति । पूर्वपरशब्दयोः

१ उत्तरोत्तरमिति । 'आनुपूर्व्यं द्वे वाच्ये' इत्युत्तरशब्दस्य द्वित्वे
'समासवच बहुलमि'ति बहुलग्रहणेन समासवद्भावः तथा च पूर्वपरनित्यान्तर-
ङ्गापवादानां यदुत्तरं तद्वलीय इत्यर्थः ।

नन्वेवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातडा बाधितो धिर्न स्यादत
आह—

सम्बन्धिशब्दत्वात् स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टं शास्त्रं स्वापेक्षया
बलवत् स्वोत्तरत्वादित्यनुमानाकारो लभ्यते । उत्तरत्वस्य बलव-
त्त्वप्रयोजकत्वे बीजमाह— विप्रतिषेधशास्त्रादिति । एतेन विप्रति-
षेधशास्त्रस्य परशास्त्ररूपपक्षावृत्तित्वाद्धेतुत्वासिद्धिरित्यपास्तम् ।
परस्य बहिरङ्गत्वानित्यत्वोत्सर्गत्वान्यतमधर्मवत्त्वे दुर्बलत्वेन
बाधदोष इति न वाच्यं, विप्रतिषेधशास्त्रोपन्यासेन तुल्यबलत्व-
स्यापि सूचनेन स्वनिरूपितबहिरङ्गत्वाभाववत्त्व-स्वनिरूपिता-
नित्यत्वाभाववत्त्व-स्वनिरूपितोत्सर्गत्वाभाववत्त्वसम्बन्धानामपि
हेतौ पक्षतावच्छेदके च निवेशवोधनात् । परं बाधकमिति यावदि-
ति—परशास्त्रेण स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन स्वविहितकार्यश्रया-
तिरिक्तत्वेन च पूर्वशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोच
इति बोध्यम् ॥ ३८ ॥

नन्वेवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातडा बाधितो धिर्नैति । नन्वेवं
पूर्वशास्त्रापेक्षया पूर्वोक्तप्रकारद्वयेन संकोचकत्वरूपबाधकत्वस्य पर-
शास्त्रे स्वीकारे इदन्न युक्तं, तातडि धिभावं परत्वाद्बाधित्वा जाते
स्थानिवद्भावेन हित्वं दुर्लभम्; 'तातडादेः स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो
वक्तव्य' इतिवार्तिकेन स्थानिवत्त्वनिषेधात् भिन्तादित्येव रूपं
वैकल्पिकत्वेन तदभावे बाधकाभावाद्धिभावसिद्धेश्च । अथ वैक-
ल्पिकत्वेन तातडत्तदभावौ विधेयौ तातडा इव तदभावेनापि पर-
त्वाद्बाधितो धिर्न स्यादपि तु हेरेव श्रवणं स्यादिति सम्यगेवावतर-
णम्, तातडा इत्युत्तरमिव तदभावेनापीति शेष इति चेत्—न,
अप्राप्तविभाषास्थलेऽभावस्य सिद्धत्वेन भावमात्रस्यैव विधेयत्वात् ।
अतएव 'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वै'त्यनेनाभावस्याविधेयत्वान् तत्पक्षे

पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ३९ ॥

नन्वेवं तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे पुनस्तयादेशः
स्यादत आह—

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव ॥ ४० ॥

तत्र क्वचिच्चरितार्थयोरेकस्मिन्युगपदुभयोः कार्ययोर-

मुमुक्षते वत्सः स्वयमेवेत्यत्र 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'तिसूत्रेण तत्प्रक-
रणविधेयसन्नियोगशिष्टाभ्यासलोपविधायकेनाभ्यासलोपो न ।

केचित्तु—भिन्धीत्यत्र परत्वाद्धिना वाधितोऽकच् न स्या-
दित्यवतरणमाहुः—तदपि न, कुत्सानिमित्तकत्वेनाकचो वहिरङ्ग-
त्वेनैव वाधात् तुल्यबलत्वाभावेन विप्रतिषेधसूत्राप्राप्तेः ।

परे तु—भिन्धीति भिन्तादित्यस्योपलक्षणं, तत्र परत्वात्तातडि-
धिभावं वाधित्वा जाते धिभावस्याप्राप्त्या 'तातडादेः स्थानिवत्त्व-
प्रतिषेधो वक्तव्य' इतिवार्तिकस्य वैयर्थ्यमित्याशयकमवतरणमाहुः ।

पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति—प्रसंगशब्दो लुप्तसप्तम्यन्तः, पुनः
प्रसंगे प्राप्तौ सत्यां विज्ञानं शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च परत्व-
मूलकवाधस्थले स्ववृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन सङ्कोच इति यावत् ।
प्रथमान्तविज्ञानशब्दान्तमेव परिभाषास्वरूपम्, अधिकन्तु समा-
धानरूपम् ॥ ३९ ॥

सकृद्गताविस्थादि—विप्रतिषेधे सति सकृद्यद्वाधितं तत् गतौ
प्राप्तौ सत्यामपि वाधितमेव न प्रवर्तत इत्यर्थः, उभयरूपेण पूर्वशास्त्रे
संकोच इति यावत् । उभयत्र वीजमुपन्यस्यति तत्र क्वचिच्चरिता-

अवतरणमाहुरिति । भाष्यानुयायिनस्तु तिसृणामित्यत्र नुटः
परत्वात्तिस्रादेशे 'सकृद्गतावि'तिन्यायेन नुट् न स्यादित्यवतरणमाहुः ।

संभवेन वाधकाभावात्पर्यायेण तृजादिवत् शास्त्रद्वयप्रसङ्गे
नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः । यथा

र्थयोरित्यादिना । पर्यायेण तृजादिवदिति—यथा एवुल्लूचौ
पर्यायेण भवतस्तथा वृक्षेभ्य इत्यत्रैत्वदीर्घयोरपि पर्यायेण
प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

ननु पर्यायेण प्रवृत्तिरित्यसंगतं, तथा सति विधेयशून्य-
स्यापि कस्यचिद्देश्यस्य साधुत्वाभावाय विधेये क्लृप्तस्योद्देश्यता-
वच्छेदकव्यापकत्वस्य भङ्गापत्तेः पक्तेत्यादौ धातुत्वरूपोद्देश्यता-
वच्छेदकाधिकरणे स्वाव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन ष्वुलोऽभावस्य
सत्त्वात्; न चात्रोक्तसम्बन्धेन व्यापकत्वस्य विधेयद्वये वाधितत्वेन
अन्यत्र तथा नियमस्वीकारेऽपि प्रकृते उद्देश्यतावच्छेदकसामा-
नाधिकरण्यमात्रस्वीकारेण पर्यायेण प्रवृत्तौ वाधकाभाव इति
वाच्यम्, तथा सति प्रकृते कदाचिद्विधेयद्वयशून्यस्य पक्षद्वयस्यापि
साधुतापत्तेः; अत्रोच्यते—प्रकृते विधेये अन्यतरवैयर्थ्यापत्त्योद्दे-
श्यतावच्छेदकं प्रति विधेयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नव्यापकतायाः
अभानेऽप्यन्यतरत्वावच्छिन्नव्यापकताया एव शास्त्रतात्पर्यविप-
यत्वात्, तस्य चावाधात् विधेयशून्यस्य साधुत्वाप्रसक्तेः, व्यापक-
ताघटकाधिकरणस्यान्यतरानधिकरणस्यैव प्रकृते निवेशेन विधेय-
तावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताभानेऽपि क्षत्यभावाच्च ।

नियमार्थमिति । विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥

१ शास्त्रद्वयप्रसङ्ग इति । यद्यपि उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनैव विधेया-
न्वयो भवति, अन्यथा विधेयहितोद्देश्यप्रयोगस्यापि साधुता प्रसज्येत, इत्यत्र
पर्यायेणेतिवचनं न सद्गच्छते; तथापि विधेयद्वयविधानसामर्थ्यात् तत्तद्विधेया-
न्यतरत्वावच्छिन्नाया एव व्यापकतायाः प्रकृते अभ्युपेतवान्न दोष इत्याशयः ।

तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति,
यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिञ्च कार्यं तदोभयोर्न करोति
यौगपद्यासंभवात्, तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयोः क्वचिन्नलक्ष्ये
यौगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थः;
तत्र कृते यदि पूर्वप्राप्तिरस्ति तर्हि तदपि भवत्येवेति पुनः
प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरिति 'विप्रतिषेध'सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

यत्तु कैयटादयः—व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोप-
प्लवाद्दुभयोरपि शास्त्रयोः तत्तल्लक्ष्यविषययोश्चारितार्थ्येन
पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्तौ परमेवेति नियमार्थमिदमिति
सकृदतिन्यायसिद्धिः, अत्र पक्षे एतन्नियमवशादेतल्लक्ष्यविष-
यकर्षणशास्त्रानुपप्लव एव; जातिपक्षे तूद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते
क्वचिल्लक्ष्ये चरितार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः सत्प्रतिपन्न्यायेन

इतिवचनानुसारेण परकार्यरूपविधेयस्य पाक्षिकप्राप्तिरूपस्य
नियमत्वप्रयोजकस्य सत्त्वादिति भावः । परमेवेति—न पूर्वमिति
नियमस्तेन पश्चादपि न पूर्वप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अप्रतिपत्तौ प्राप्ता-
यामिति—भृत्यस्थानीयं लक्ष्यं कस्यापि शास्त्रस्य विधेयसम्बन्धरूपं
कार्यं न करिष्यतीति भवति शास्त्राप्रवृत्तिरूपाप्रतिपत्तिरित्यर्थः ।
परविध्यर्थमिति—'विधिरत्यन्तमप्राप्तावि'त्युक्तेरिति भावः ।

व्यक्तौ पदार्थ इति । 'त्रैल्य'इत्यादिशास्त्रघटकन्यादिपदानां
त्रित्वाद्युपलक्षिततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ने शक्तिरिति न शक्यतावच्छे-
दकतत्तद्व्यक्तित्वभेदेऽपि शक्तिभेदः, उपलक्षणीभूतधर्मस्यैक्यात् ;
एकेन पदेनैकतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नस्यैव बोधादन्यतद्व्यक्तित्वाव-
च्छिन्ने कार्यं न स्यादिति प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लव इति बोध्यम् ।

युगपदुभयासम्भवरूपविरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ परविध्यर्थ-
मिदमिति पुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरित्याहुः—तन्न, व्यक्तिपक्षे
सर्वं लक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात्,
न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव
जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात् । अतएव 'सरूप'सूत्रे
भाष्ये जातौ पदार्थेऽनवयवेन साकल्येन विधेः प्रवृत्तौ गौर-
नुबन्ध्य इत्यादौ सकलगवामनुबन्धनासम्भवात्कर्मणो वैगुण्य-
मुक्तम्; द्रव्यवादे चासर्वद्रव्यावगतेगौरनुबन्ध्य इत्यादावेकः
शास्त्रोक्तः अपरोऽशास्त्रोक्त इत्युक्तम् । किञ्च न हि भाष्योक्त-
तृजादिदृष्टान्तस्य व्यक्तिपक्ष एव सर्वं विषयत्वं न जातिपक्षे
इत्यत्र मानमस्ति । अपि च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिरूपविषय-

सत्प्रतिपक्षन्यायेनेति—विरुद्धसाध्यसाधकहेतुमान् पक्षः सत्-
प्रतिपक्षः, यथा वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्नयभावव्याप्यपापा-
णमयत्ववानित्यादौ वह्नेस्तदभावस्य च नानुमितिः, एकपरामर्श-
स्यापरसाध्यकानुमितौ प्रतिबन्धकत्वात्, तद्वत्तावुद्धिं प्रति तदभा-
वव्याप्यवत्तावुद्धेः प्रतिबन्धकत्वात्; तद्वत् एकस्यापि शास्त्रस्य
न प्रवृत्तिः ।

सर्वं लक्ष्यं शास्त्रमिति । लक्ष्यं कर्म, शास्त्रं कर्तृ । न ब्राह्मणं
हन्यादिति । व्यक्तिपक्षे एकस्या एव ब्राह्मणव्यक्तेर्हननं निषिद्धं
स्यान्न सर्वासामिति जातिपक्षाश्रयणम् । अत एवेति—जातिपक्षे
शास्त्रस्य सकललक्ष्यव्यापकत्वादेवेत्यर्थः । अनवयवेनेत्यस्यैव
व्याख्यानम् साकल्येनेति । द्रव्यवादे चेति—व्यक्तिपक्षे चेत्यर्थः ।

लाभेन चरितार्थयोरियं व्यक्तिविरोधात्स्वविषयकत्वं न कल्प-
यतीति वक्तुं शक्यम् । जातिपक्षेऽपि तज्जात्याश्रयतद्व्यक्ति-
विषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः ।
तत्र लक्ष्यानुसारात् क्वचिच्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्वचिल्लौकिक-
दृष्टान्ताश्रयणमिति भाव्यसम्मतमार्ग एव युक्त इति बोध्यम् ।
द्वयोः कार्ययौगपद्येनासम्भव एव विप्रतिषेधशास्त्रोप-

इयं व्यक्तिः—लक्ष्यरूपा व्यक्तिरित्यर्थः । स्वमते व्यवस्थामाह—
तत्र लक्ष्यानुसारादित्यादिना । शास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणमिति—
यथा पर्यायेण ण्वुल्लूचौ भवतस्तथा पर्यायेण प्राप्तिः स्यादि-
त्यर्थः । लौकिकदृष्टान्ताश्रयणमिति—यथा तुल्यवलयोरेकः प्रेष्यो
नोभयोः कार्यं करोति तथा लक्ष्यं नोभयोः शास्त्रयोर्विधेयसम्बन्धं
करिष्यतीत्यर्थः ।

यौगपद्येनासम्भव एवेति—न त्वेकस्य कार्यद्वयासम्भव
एवेत्यर्थः । यथा शिष्टादिति । अत्र तातड्शादेशयोरेकस्थानि-
कत्वाभावेऽपि यौगपद्यासम्भवाद्धिप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिः । ननु शा-
सहीतिस्थिते हिनिरूपिताव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टशास्त्रं शासि,
अङ्गव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टहिशब्दत्वं हौ युगपदस्त्येवेति युगपत्प्र-
वृत्तौ को विरोध इति चेत्—न, हिनिरूपिताव्यवहितपूर्वस्य शासः

१ विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगीति । गाव्यादीनामसाधुत्वाय स्वविधेय-
घटितं साधु तदन्यदसाधु इत्यवश्यं सकलशास्त्रेण ज्ञापनीयम्, एवञ्च 'तुह्यो'
रित्यनेन शास्तादित्यस्य साधुत्वं शाहीत्यस्यासाधुत्वं 'शा हावि'त्यनेन च
शाहीत्यस्य साधुत्वं शास्तादित्यस्यासाधुत्वमित्येवं प्रतिपादनात् अन्योऽन्यं
विरोधोऽपि स्फुटत्येवेति ध्येयम् ।

योगी, इदम् 'इको गुणो'तिस्त्रकैयटे स्पष्टम् ; यथा शिष्टादि-
त्यादौ तातड्शाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्या-
सम्भवः । यद्यपि तातडादेः स्थानिवच्चेनास्त्येव तत्, तथा-

प्रसंगे शा साधुरित्यर्थे शासूहीत्यस्य प्रसङ्गे शामात्रस्य, एवमङ्गो-
त्तरत्वविशिष्टस्य, हेः प्रसङ्गे तातड् साधुरित्यर्थे शासः प्रसङ्गे तात-
ड्मात्रस्य साधुत्वापत्त्या निमित्तवाचकपदानामावृत्त्या विधेयेऽपि
निमित्तानन्तर्यविशेषणस्यावश्यकत्वेन युगपदुभयोः प्रवृत्तौ विधेये
स्वस्वनिमित्तानन्तर्यवाधेन विरोधस्य स्पष्टत्वात् । ननु विधेये
निमित्तानन्तर्यदानेऽपि 'इको यणञी'त्यादौ अजव्यवहितपूर्वे-
गृघटितस्य स्थानेऽजव्यवहितपूर्वयणघटितः साधुरित्यर्थे सुधी
उपास्य इत्यस्य प्रसङ्गे सुध्युपा सुध्यु इत्यादीनां सुध्युपास्यो देवो
मध्वरिरित्यादीनां च प्राप्तस्य साधुत्वस्य वारणाय 'स्थानेऽन्तरत-
म'परिभाषया अजव्यवहितपूर्वेगृघटितस्य प्रसङ्गेऽजव्यवहितपूर्व-
यणघटितोऽन्तरतम आदेश इत्यर्थो वक्तव्यः, साहचर्यं च स्वघ-
टकश्रौतस्थानीतरयावद्वर्णघटितत्व-स्वविशिष्टाघटितत्वोभयरूपेण,
वैशिष्ट्यञ्च स्वघटकेतरत्व-स्वघटकोद्देश्यकश्रौतादेशेतरत्वोभयस-
म्बन्धेन, तथा च प्रसक्तापेक्षया न्यूनाधिकवर्णघटितस्य आदे-
शस्य न प्रसङ्गः, एवञ्चान्तरतमपरिभाषयैव सुध्यु इत्यस्य शामा-
त्रस्य तान्मात्रस्य चादेशत्वाभावसिद्धौ विधेये निमित्तानन्तर्य-
दानस्य फलाभाव एव ; किञ्चैगृघटितस्य प्रसंगे यणघटितः साधु-
रित्यर्थस्य बोधनेऽपि यण्मात्रे शाम्बस्य व्यापारः, तदितरवर्णा-
नान्तु प्रसक्तानामेवादेशे सन्निवेशो न न्यूनाधिकानां मानाभावान्
इत्यन्तरतमपरिभाषामन्तरेणाप्युक्तदोषाणामुद्धाराद्विधेये निमित्तान-
न्तर्यानिवेश इति विरोधाभाव इति चेत्—न, अजव्यवहित-
पूर्वेगृघटितस्य प्रसङ्गे यणघटितः साधुः नदघटितोऽसाधुरिति

प्यादेशप्रवृत्त्युत्तरमेव स, न तु तत्प्रवृत्तिकाले । एवं नुम्-
ज्वन्वयोः प्रियक्रोष्टूनीत्यादौ युगपदसम्भवः, 'यदागमा'
इत्यस्य नुम्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तेः । एवं भिन्धीत्यत्र तातङ्घिभाव-
योर्युगपदेकस्थानिसम्बन्धस्याङ्गरूपनिमित्तानन्तर्यस्य चासम्भवो

व्यापारस्य सुधी उपास्य इत्यस्य साधुत्वाभावायावश्यकतया
प्रकृतेऽपि शास्हीत्यस्य प्रसङ्गे शाघटितः साधुरन्योऽसाधुरित्यर्थे
शास्तात् शातात् इत्यनयोरसाधुत्वे बोधिते अङ्गात्परत्वविशिष्ट-
हीत्यस्य प्रसङ्गे तातङ्घटितस्साधुरन्योऽसाधुरितिवोधनेन शाही-
त्यस्य शास्हीत्यस्य चासाधुत्वं बोधितमिति एकेन यस्य साधुत्वम-
परेण तस्यासाधुत्वमिति विरोध इति बोध्यम्; प्रियक्रोष्टूनीत्यादा-
वपि एकेन तृज्वद्भावाघटितस्य प्रियक्रोष्टूनीत्यस्यासाधुत्वमपरेण
नुमघटितस्य प्रियक्रोष्टूनीत्यस्यासाधुत्वबोधनाद्विरोधः, तथा नुमनु-
टोरपि विरोध उन्नेय इति मूलोक्तविधेयान्वयि निमित्तानन्तर्य
हेयमेवेत्याहुः ।

यत्तु—नुमनुटोर्विषये तु वारीणामिति लक्ष्यस्यैवोभाभ्यां सा-
धुत्वबोधनेऽपि उभयोरपूर्वबोधकत्वासम्भवेनैकस्य विधायकत्वम-
परस्यानुवादकत्वं वक्तव्यं तत्र कस्य विधायकत्वं कस्यानुवादकत्व-
मित्यादिग्रन्थेन विरोधोपपादनम्—तच्चिन्त्यम्, नुमि दीर्घाभावेन
वारीणामित्यस्य नुटि दीर्घे वारीणामित्यस्य साधुत्वेनोभाभ्यां
वारीणामित्यस्यैव साधुत्वबोधनासम्भवात् ।

यदपि मूलोक्तं न युक्तमादेशप्रवृत्तिकाले निमित्तानन्तर्याभा-
वेऽपि तदुत्तरं स्थानिवद्भावेन तत्सत्त्वेनासम्भवोपपादनस्यैवा-
सम्भवादित्युक्तम्—तदपि न, प्रवृत्तिकालिकविरोधमात्रेण 'विप्र-
तिषेध'सूत्रप्रवृत्तिसम्भवात् ।

यदपि किञ्च 'यदागमा'इतिन्यायस्यागमप्रवृत्तिकाल एव

बोध्यः । नुमुनुटोरपि नुख्यजादिविभक्त्यानन्तर्यवाधो नुमि
ह्रस्वान्ताङ्गवाध इत्यसम्भवाद् विप्रतिषेधः ।

क्वचिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् स्वरि-
तेनाधिकं कार्यमित्यर्थात्पूर्वमेव भवति । तेन सर्वे पूर्वविप्रति-

प्रवृत्तिः, 'आद्यन्तावि'तिशास्त्रसहकारेणोद्देश्यग्रहणग्राह्यत्वविशिष्टा-
नामागमानां तत्तच्छास्त्रैर्विधानादित्युक्तम्—तदपि न, प्रकृते
स्वाभीष्टसाधके प्रवृत्तिकाले उद्देश्ये तृजन्तत्वाभावेनोद्देश्यग्राह्यत्वे-
ऽपि आगमविशिष्टे तृजन्तत्वाभावेन तृजन्तरूपविधेयं सर्वनाम-
स्थानरूपनिमित्तानन्तर्यवाधेन विरोधस्य स्पष्टत्वात् । किञ्च स्व-
स्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवोऽपि दुरूपपाद एवेति तदुत्तरशाङ्काग्रन्थो-
ऽप्यसङ्गतः, विधेयं निमित्तानन्तर्यस्य पूर्वमेव बुद्ध्यारूढत्वेन
विरोधस्य स्पष्टत्वान्, तद्दृश्यस्थं कृत्वैव हि स्थानिवद्भावेन
विरोधाभावस्योपपादितत्वात् ।

तदुत्तरं तेषां विधेयकुक्षिप्रविष्टत्वेन शास्तीत्यादावपि हिपरक-
शादेशापत्तिरिति दूषणदानमपि भावानवबोधविजृम्भितमेव, आ-
वृत्त्योद्देश्यविधेययोर्भयत्रैव निमित्तानन्तर्यविशेषणस्य ग्रन्थका-
राभिप्रेतत्वान् ।

न च विशिष्टस्य विधेयत्वेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन शाश्वदे
एव विधेयता पर्यवस्यति, हिशब्दपूर्वत्वन्तु 'सर्वादीनीत्यादौ
सर्वार्थवाचकत्वमिदोद्देश्यगतमेवापेक्षितमिति न दोष इति वाच्यं,
शिष्टादित्यत्राप्युद्देश्यं 'शान्धान्तौ हिशब्दपूर्वत्वस्य सत्त्वेनासम्भव-
स्य दुरूपपादत्वादि'ति तदुत्तरग्रन्थोऽप्यविचारमणीयः ; सर्वार्थ-
वाचकत्वस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सर्वनामपदं विशेषणत्वे-
नोद्देश्यगतत्वमात्रेण तन्योपपत्तिः, प्रकृते हि पूर्वत्वार्थशिष्टशादेशस्य
विधानेन शादेशो स्वरूपसम्बन्धेन पूर्वत्वस्य विशेषणत्वेन प्रवृत्ति-

पेधाः संगृहीता इति 'स्वरितेन' इति सूत्रे भाष्ये । 'विप्रतिपेध'-
सूत्रस्थपरशब्दस्येष्टवाचित्वात्तत्संग्रह इति 'विप्रतिपेध' सूत्रे
भाष्ये ॥ ४० ॥

नन्वेवमेधत इत्यादौ परत्वाद्धिकरणे 'अनुदात्तङित' इत्या-
दिनियमानुपपत्तिः, तेन व्यवधानात्, अत आह—

विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥ ४१ ॥

अत्र 'बृद्भ्यः स्यसनोः' इति सूत्रेण स्ये विभाषाऽतङ्-
विधानं ज्ञापकम्, अन्यथा स्यव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ सामा-

काले तदभावे उद्देश्यगतत्वमात्रेण तदुपपादनस्याशक्यत्वादित्य-
लमसदर्थचिन्तनेनेति दिक् ।

परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति । अपरमितिच्छेदेन पूर्वविप्रतिपे-
धसंग्रहस्तु न युक्तः ; परविप्रतिपेधस्यासंग्रहापत्तेः, प्रमाणमन्तरेणा-
वृत्तेरसम्भवाच्च ॥ ४० ॥

नन्वेत्रमिति । परत्वाद्धिकरणे इति । खश्चानशादौ विकरण-
स्यावकाशो लिडादौ नियमस्यावकाश इति भावः । पूर्वविप्रतिपे-
धेन तु न निर्वाहः, तस्य भाष्योक्तस्थल एव स्वीकारात् । 'तिप्र-
सि'त्यादिसामान्यसूत्रेण विहितानाम् 'अनुदात्तङित' इत्यादिनिय-
मेनेतरनिवृत्तिरितिपक्षे इदं बोध्यम् । तिवादिविध्येकवाक्यतया
नियमसूत्राणां विधायकत्वमिति सिद्धान्तपक्षे तु लकारावस्थायां
सार्वधातुकपरत्वाभावात् परत्वाद्धिकरण इत्युक्तिरसङ्गता स्यात् ।
परत्वादिति नित्यत्वस्योपलक्षणम्, अन्यथा विकरणस्य नित्यत्वे-
नातुल्यबलत्वात् 'विप्रतिपेध' सूत्राप्रवृत्तौ परत्वादित्यस्यासङ्गत्याप-
त्तिः । अन्यथा स्यव्यवधानं इति । परिभाषाया अभावे परत्वात्

न्यशास्त्रेणोभयसिद्धौ विकल्पविधानं व्यर्थं स्यात् । अत्रार्थे
ज्ञापिते तु स्य इति विषयसप्तमी बोध्येति 'अनुदात्तङित' इत्यत्र
भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं
ज्ञापकमिति 'शदेः शित' इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् ।

वस्तुतोऽस्माज्ज्ञापकात् 'अनुदात्तङित' इत्यादिप्रकरणं ति-
वादिविध्यैकवाक्यतया विधायकम् । तत्र धातोरिति विहितपञ्चमी
तत्समानाधिकरणम् 'अनुदात्तङित' इत्यादिविहितविशेषणमेव,
एवं च लावस्थायां स्येऽपि तद्व्यवधाने तड्सिद्धिः । शवादि-
भ्यस्तु पूर्वमेव नियमः ।

यद्वा लमात्रापेक्षत्वाद्दन्तरङ्गा आदेशा लकारविशेषापेक्षत्वा

ल्लुट्स्थाने 'तिवा'दिसूत्रेण पदद्वये तडः परत्वात् स्यप्रत्यये तेन
व्यवधानान्निवृत्त्याप्राप्तयोभयपदस्थित्यैव सिद्धे अतड्विधानं व्यर्थं
सत्परिभाषाज्ञापकं, ज्ञापितायां त्वस्यां स्यप्रवृत्तेः प्राक् नियमप्रवृ-
त्तिवारणाय चरितार्थमिति भावः ।

नन्वस्यामचस्थायां स्यप्रत्ययपरत्वाभावात् कथं 'वृद्धभ्यः स्य-
सन्' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यत आह—स्य इति तु विषयसप्तमीति ।
पक्षान्तरमाह—विकरणव्यवधानेऽपीति । अस्मिन् पक्षे स्य इति
परसप्तम्येव । विप्रतिषेधशाम्बावाधश्चेतिलाघवम् । सिद्धान्तभूतं
वृत्तीयं पक्षमाह—यस्तुतर्जति । तत्रेति—तिवादिसूत्रे इत्यर्थः ।
विहितपञ्चमीति । ल्लुटोः परयो प्रतिपदोक्तत्वात्स्यतासिप्रत्यययोः
कृतयोः प्रवृत्त्यर्थं सा आवश्यकीति भावः । शवादिभ्यस्तु पूर्वमेव
नियम इति । तिवादिसूत्रस्य परत्वेन तद्व्यवधानतया नियमस्या-
पि परत्वान्, तं विना सार्धधातुकपरत्वाभावाच्चेति भावः ।

त्स्यादयो वहिरङ्गा इति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामपि न दोषः । अत्र पक्षे 'वृद्भ्यः स्ये'तिस्त्रयं स्यविषय इति व्याख्येयम् । आत्मनेपदशब्दादौ भाविसंज्ञाश्रयणीयेति तच्चम् । भिन्नवाक्यतया सामान्यशास्त्रविहितानां नियमे तु लुगादिनेव नियमेन जातनिवृत्तिरङ्गीकार्या । 'भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्था इति त्रूयात् किं तेन कृतं स्यादि'निन्यायस्तु नात्र शास्त्रे आश्रयितुं युक्तं, नियमादिशास्त्रा-

विहितपञ्चम्यां गौरवादाह—यद्वेति । इदञ्च युक्तं, सामान्यापेक्षाद्विशेषापेक्षं वहिरङ्गमित्यस्य भाष्यानारूढत्वेन खण्डयिष्यमाणत्वात् । अत्र पक्षे इति । स्यादीनां वहिरङ्गत्वेनान्तरङ्गत्वात्प्राप्तं नियममपवादत्वेन वाधित्वा 'वृद्भ्यः'इति प्रवर्तत इति बोध्यम् । न चेदानीं स्यपरत्वाभावात् कथं प्रवृत्तिरित्यत आह—वृद्भ्य इत्यादि । ननु जातस्य संज्ञाकरणात् संज्ञया विधाने अन्योऽन्याश्रय इत्यत आह—आत्मनेपदशब्दादाविति । विहितानां नियमे दोषमाह—जातनिवृत्तिरिति । ननु 'भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्था'इतिनिषेधेऽपि भोजनस्यानिवृत्तिरिवात्रापि जातस्यानिवृत्तिरित्यत आह—भुक्तवन्तं प्रतीति । ननु बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेऽसाधनत्वं प्रकृत्यर्थक्रियान्वधि लिङ्गार्थः, निषेधार्थकमादिशब्दयोगे च क्रियायां तदभावः प्रतीयते, तथा च भोजनं बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेऽसाधनत्वाभाववदित्येव प्रतीयेत, तस्य च जातेऽपि भोजनेऽवाधितत्वेन बोधनसम्भवात् कथं तत्र तद्वाक्यं व्यर्थमिति चेत्—न, विध्यर्थकलिङ्गादिना प्रवृत्तिः निषेधार्थकपदसमभिव्याहारे निवृत्तिश्च प्रकृत्यर्थक्रियायां प्रतीयते, जाते च भोजने निवृत्तेर्वाधितत्वेन तस्य वैयर्थ्यसम्भवात् । यत्तु—विध्यर्थे लिङ्गे विधानात् प्रवृत्तिजनकत्वेन तात्पर्यविषयत्वं

णां वैयर्थ्यापत्तेः । ध्वनितं चेदं 'स्थानेन्तरतम'इतिसूत्रे भाष्ये । शास्त्रानर्थक्यं तु वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये तिरस्कृतम् । सामान्यशास्त्रेणोत्पत्तिस्तु 'सरूप'सूत्रस्थकैयटरीत्या प्रधानानुरोधेन गुणभेदकल्पनात्तावत्प्रकृतिकल्पनया कार्या, प्रत्ययनिवृत्तौ च तत्कल्पितप्रकृतेरपि निवृत्तिः कल्पयेति गौरवमित्यन्यत्र विस्तरः ॥४१॥

परान्नित्यं बलवत्, कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । तत्राकल्पनाभा-

तदर्थः, नञादिसत्त्वे च निवृत्तिजनकत्वेन तात्पर्यविषयत्वं भासते, तथा च कृतभोजने निवृत्त्यप्रयोजकत्वेन तन्नैरर्थक्यस्य स्पष्टत्वम् इत्युक्तं—तत्तु शाब्दबोधरीत्यनवबोधविलसितम् ।

वैयर्थ्यापत्तेरिति । ननु तदपीष्टमेवेत्यत आह—तिरस्कृतमिति । वर्णनाप्यनर्थकेन न भवितव्यं किम्पुनरियता सूत्रेणेति हि तत्सूत्रे भाष्यम् । ननु विहितानां नियमे सामान्यशास्त्रेण कथमेकस्माद्धातोः परस्यैकस्य लस्याष्टादशादेशाः, अष्टादशानां युगपदेकस्थानिकत्ववाधादित्यत आह—सामान्यशास्त्रेणेत्यादि । प्रकृत्यपेक्षया प्रत्ययः प्रधानमिति बोध्यम् । प्रत्ययनिवृत्ताविति । नियमशास्त्रेणेति शेषः ॥ ४१ ॥

परान्नित्यं बलवदिति । स्वविशिष्टं शास्त्रं स्वापेक्षया बलवत् । उभयत्र वैशिष्ट्यं स्वप्रवृत्तिप्राकालिकप्राप्तिकत्व-स्वप्रवृत्त्युत्तरकालिकप्राप्तिकत्व-स्वनिष्ठान्तरङ्गत्वानिरूपकत्व-स्वनिष्ठापवादत्वानिरूपकत्वेतन्नुत्पद्यसम्बन्धेन । एवं च परस्याप्यनेनैव बलवत्त्वम्, अतएव परत्वात्त्रित्यत्वाद्येत्यत्र परत्वादित्युक्तिरेकदेशिन इत्युक्तं शेखरे । कृताकृतप्रसङ्गिहिरङ्गोत्सर्गयोर्बलवत्त्वाभावेऽपि न व्यभिचारः, तत्र निरुक्तहेतोरभावादिति बोध्यम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वस्य बलवत्त्वव्याप्यत्वे व्यभिचारशङ्कानिवारकानुवृत्तकर्मसाह - अकल्प-

चकस्याभावकल्पनापेक्षया बलसाभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम् । तदाह—

कृतकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् ॥ ४२ ॥

अतएव तुदतीत्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वात् शप्रत्ययादिर्भवति ॥ ४२ ॥

यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वमित्याशयेनाह—

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४३ ॥

इदं 'शदेः शित' इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि न्यविशतेत्यत्र विकरणे कृते तदन्तस्याकृते धातुमात्रस्येत्यड-

साभावकस्येति । तुदतीत्यादौ शप्रत्यये कृते 'क्विति चे'तिनिपेधेनाप्रवृत्तावपि प्राप्तिमात्रेण गुणस्यापि कृताकृतप्रसङ्गित्वशङ्का न कार्या, बाधकावाधितप्रसङ्गस्यैव प्रकृते लक्ष्यानुरोधेन ग्रहणात् । आदिपदेन रुणद्धि रन्धयतीत्यादेः सङ्ग्रहः । तत्र श्रमो गुणापेक्षया 'रधिजभोरची'त्यस्योपधावृद्धयपेक्षया नित्यत्वं बोध्यम् ॥ ४२ ॥

'शदेः शित' इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेकव्यक्तिनिमित्तकमेव कृताकृतप्रसङ्गित्वं गृह्यते । तत्फलितमाह—शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्निति, शब्दान्तरादिति, शब्दान्तरे इति च । तदन्तस्येति ।

शप्रत्ययादिरिति । शित्करणसामर्थ्यात् गुणाभावस्तु न वाच्यः, विचतीत्यादौ तस्य सम्प्रसारणार्थत्वात् । यद्यपि प्रतिपदोक्तत्वात् शप्रत्यय इति सुज्यते, तथाप्यादिपदग्राह्ये गत्यन्तराभाव इति भावः ।

नित्य इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

एतत्तुल्यन्यायेनाह—

शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चा-
नित्यत्वम् ॥ ४४ ॥

एतन्मूलकमेवाह—

लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्निधिरनित्यः ॥ ४५ ॥

अतिदेशविषय इयमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेनोक्ता ॥ ४५ ॥

यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण तद्विधेयकार्ययोरेव नित्यत्वादि-
विचारो यदापि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभावस्तदाह—

क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणापि नित्यता ॥ ४६ ॥

विकरणविशिष्टस्यैव लङ्व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टाङ्गत्वादितिभावः ।
एतत्फलन्तु इप्धातोः सनि इड्द्वित्वयोः प्राप्ताविटि कृते पिशब्द-
स्याकृते इटि पशब्दस्य प्राप्तत्वेन व्यक्तिभेदेनानित्याद् द्वित्वादकृते
कृतेऽपि सन एव प्राप्तत्वेन नित्यत्वात् पूर्वमिटि पिशब्दस्य
द्वित्वे एपिपिपतीति भवतीति । एवं कृताकृतप्रसङ्ग एकेनैव लक्ष-
णेनापेक्ष्यत इत्येतत्फलितमाह—लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्निति ।
अतएव नुमजरसोः प्राप्तयोः परत्वाज्जरसित्युक्तं भाष्ये । नुमो हि
जरसादेशात्पूर्वमजन्तलक्षणेन जरसादेशादुत्तरं जलन्तलक्षणेन
प्राप्तत्वादनित्यत्वम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

यदा तु लक्ष्यानुरोधान् व्यक्त्यैक्यस्य लक्षणैक्यस्य वा नादरः
तदा आह—क्वचित् कृताकृतेति ॥ ४६ ॥

कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य पुनः प्रसङ्गमात्रं नित्य-
त्वव्यवहारे प्रयोजकं, न तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्ग एव
तथेति भावः । तदाह—

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न
तदनित्यम् ॥ ४७ ॥

क्वचित्तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्ग एव गृह्यते ।
तदाह—

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्य-
नित्यम् ॥ ४८ ॥

सप्तमे कैयटेनैतदुपष्टम्भकं लोकव्यवहारद्वयमुदाहृतम् ।
वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेऽपि सुग्रीवस्य

यदा कृताकृतप्रसङ्गमात्रमपेक्षते न तु बाधकाबाधित एवेत्या-
ग्रहस्तदा आह—यस्य च लक्षणान्तरेणेति । सप्तमाध्यायभाष्य-
व्याख्यावसर इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एतदुपष्टम्भकमिति—एतत्परिभाषाद्वयज्ञापकमित्यर्थः । यथा

१ यस्य च लक्षणान्तरेणेति । एतदुदाहरणं त्वापयति मापयति इति ।
अत्रहि मपर्यन्तस्य त्वमादेशानन्तरं पररूपे सति 'प्रकृत्यैकाजि'तिप्रकृति-
भावेन टिलोपनिमित्तविघातेऽपि अनया टिलोपस्य नित्यत्वम् । न चान्तरङ्ग-
त्वात्पररूपे प्रकृतिभावे त्वादयतीतिरूपमिष्यते इति वाच्यम्; 'नाजानन्तये'इति-
निषेधात्, अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च । वाणपरिभाषा तु भावकार्ये एव
प्रवर्तते, धर्मिग्राहकमानादिति ।

वालिनः प्राबल्यं न व्यवहरन्ति, भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लब्धेऽपि पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति चेति । सर्वं चेदं लक्ष्यानुसंधाद्व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥

‘लुटः प्रथमस्य’ इति सूत्रे भाष्ये—

स्वरभिन्नस्यैव प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४९ ॥

इति पठ्यते । यत्र त्वेकस्यैव कार्यस्य परत्वं नित्यत्वं च तत्रेच्छ-
यान्यतरत्तदुभयं वा तस्य बलवत्त्वे नियामकमुल्लेख्यम् । अतएव
तत्र तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्चेति भाष्य उच्यते । वस्तुतस्तत्र
परत्वादित्युक्तिरेकदेशिनः । स्पष्टं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे ।

भगवत्प्रयत्नेनैव सुग्रीवस्य पाण्डवानां च जयेऽविशिष्टेऽपि लोकाः
वालिनं प्रति सुग्रीवस्य प्राबल्यं न व्यवहरन्ति कौरवान् प्रति
पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति, तथा प्रकृतेऽपि लक्षणान्तरेण
निमित्तविधातस्थलप्रसङ्गस्य बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्गत्वा-
भावे अविशिष्टेऽपि क्वचिन्नित्यत्वं क्वचिदनित्यत्वमिति
भावः ॥ ४८ ॥

नियामकमुल्लेख्यमिति, उभयोरपि बलवत्त्वप्रयोजकत्वा-
दिति भावः । परत्वादित्युक्तिरेकदेशिन इति—नित्यत्वेन नित्य-

१ स्वरभिन्नस्येति । एतदुदाहरणं दध्युदकमिति । अत्र हि दधि-उदक-
मितिस्थिते ‘नन्विषयस्ये’त्याद्युदात्तत्वेनेकारस्यानुदात्तस्य कृताकृतप्रसङ्गितया
प्राप्तो यणादेशः पूर्वं न भवति, यत ‘उदकेऽकेवले’ इति पूर्वपदान्तोदात्तस्वरेण
भिन्नस्य स्थाने प्राप्तत्वादनित्यः स्तस्मात् ‘उदकेऽकेवले’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं
कृते प्रवर्तते, तत ‘उदात्तस्वरितयोर्यण’ इति स्वरितत्वमुकारस्य सिद्धयतीति ।

‘णौचडि’इति ह्रस्वापेक्षया नित्यत्वान्तरङ्गत्वप्रयुक्तद्वित्वस्य प्रथमतः प्रवृत्तौ नित्यत्वादित्येव भाष्य उक्तम् । एवं नित्यान्तरङ्गयोर्वलवत्त्वमपि यौगपद्यासम्भव एवेति बोध्यम् ॥ ४६ ॥

नित्यादप्यन्तरङ्गं वलीयः, अन्तरङ्गे वहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् । तदाह—

स्यानित्यापेक्षयाऽधिकवलवत्त्वेन तुल्यवलत्वाभावेन ‘विप्रतिपेध’-सूत्राप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ४६ ॥

नित्यादप्यन्तरङ्गं वलीय इति । इदन्तु अन्तरङ्गवहिरङ्गयोः समकालप्राप्तिकत्वे बोध्यम्, जातवहिरङ्गापेक्षया हि अन्तरङ्गस्य वलवत्त्वबोधने फलाभावात् । नित्यादपीति । अपिशब्दात् परादपीति बोध्यम् । अन्तरङ्गञ्च उत्सर्गाभिन्नं गृह्यते तेनोत्सर्गरूपान्तरङ्गस्य वलवत्त्वाभावेऽपि न बाधः, तद्विन्नस्यैव पक्षत्वात् । असिद्धत्वादिति । न चासिद्धत्वस्य वहिरङ्गनिष्ठत्वेन हेतुसाध्यवैयधिकरण्यमिति वाच्यम्, अन्तरङ्गत्वस्यैव हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् । असिद्धत्वादित्यन्तग्रन्थस्तु अन्तरङ्गत्वस्य वलवत्त्वप्रयोजकतायामनुकूलतर्कस्य प्रतिपादकः । असिद्धत्वमभावप्रतियोगित्वम् । तथा च अन्तरङ्गदृष्ट्या वहिरङ्गस्याभावप्रतियोगित्वात् अर्थादन्तरङ्गशास्त्रस्य वहिरङ्गशास्त्रविषयकज्ञानाभावात् विरोधिज्ञानाभावेन लक्ष्येऽन्तरङ्गस्य निःशङ्कप्रवृत्तिः । वहिरङ्गस्य तु स्वविरोध्यन्तरङ्गज्ञानात् लक्ष्ये साशङ्कप्रवृत्तिरित्यन्तरङ्गस्य वलवत्त्वं, लोके तथैव दर्शनात् । यद्वा अन्तरङ्गे वहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति हेतुरेव, वहिरङ्गविषयकज्ञानाभावादित्यर्थः । तस्य चाभावस्यान्तरङ्गे पक्षे सत्त्वान्न साध्यवैयधिकरण्यम् । तथा च स्वविशिष्टं शास्त्रं स्वापेक्षया बलवत्, स्वविशिष्टत्वात् । उभयत्र वैशिष्ट्यं स्वनिष्ठापवादत्वानिरूपकत्वस्वनिरूपितान्तरङ्गत्वोभयसम्बन्धेन ।

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ५० ॥

अन्तर्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्येऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् । एवं तदीयनिमित्त-

अथवा स्वविषयकाज्ञानाभावो हेतुः, स च परिभाषालभ्य इत्याह—असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । अनेन जातस्य समकाल-प्राप्तिकस्य च बहिरङ्गस्य ज्ञानाभावः । अन्तरङ्गशास्त्रे बोध्यत इत्यजातबहिरङ्गके लक्ष्ये इव जातबहिरङ्गकेऽपि लक्ष्ये अन्तरङ्ग-शास्त्रं प्रवर्त्तत इति बोध्यम् ।

अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्लक्षणो आह—अन्तर्मध्ये इत्यादि । अन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वयोश्च सनिरूपकत्वेन यन्निरूपितान्तरङ्गत्वं विवक्षितन्तदीयनिमित्तसमुदायान्तर्भूतनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वम्, यन्निरूपितं बहिरङ्गत्वं विवक्षितं तदीयनिमित्तसमुदायबहिर्भूतनिमित्तकत्वं बहिरङ्गत्वमित्येव लक्षणम् ; न त्वन्तरङ्गत्वे बहिरङ्गत्वस्य तस्मिन् वा तस्य प्रवेश इति नाऽन्योन्याश्रयशङ्का । मूले अन्तरङ्गलक्षणे बहिरङ्गस्य, बहिरङ्गलक्षणे अन्तरङ्गस्योपादानन्तु वस्तुगत्या तयोरेव सत्त्वेन बोध्यम् । स्वविशिष्टं शास्त्रं स्वापेक्षया अन्तरङ्गं, स्ववि-

तदन्तरङ्गमिति । तेन पदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति ग्रामणिनी इत्यादी कृताकृतप्रसङ्गानित्यादपि तुमः प्राक् ह्रस्वत्वस्य सिद्धिः, अन्यथा तुमि अनजन्तत्वान्न स्यात् । एवं परादन्तरङ्गस्योदाहरणं त्रियतीत्यादि । अत्र हि परमपि लघूपथगुणं बाधित्वा पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वा-दियद् परापेक्षया अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे बीजश्च अन्तरङ्गदृष्ट्या परस्यासिद्धत्वेन गुणपदसम्भवरूप विप्रतिषेधाभाव एव । अतएव 'ओमाडोश्चे'त्याद्ग्रहणं चरितार्थम् । तथा नित्यादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादेव पद्म्या-मृद्रयेत्यादी अनया पर्यगादेशस्य अनिदृश्यात् पूर्व्यणादेशः साधितो भाष्ये ।

समुदायाद्बहिर्भूनाङ्गकं वहिरङ्गम् । एतच्च 'खरवसानयो'रिति सूत्रे 'असिद्धवत्'सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । अत्राङ्गशब्देन शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यते, शब्दशास्त्रे तस्यैव प्रधानत्वात् । तेनार्थनिमित्तकस्य न वहिरङ्गत्वम् । अतएव 'न तिसृचतसृ' इतिनिषेधश्चरितार्थः, अन्यथा स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकतिसृपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् त्रयादेशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अतएव 'त्रयादेशे

शिष्टं स्वापेक्षया वहिरङ्गम् । आद्ये वैशिष्ट्यं स्वीयनिमित्तसमुदाय-
घटकनिष्ठविषयताप्रयोजकसप्तम्यन्तपदघटितत्वसम्बन्धेन; अन्त्ये
स्वघटकसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयताश्रयघटितसमुदायनिमित्तक-
त्वसम्बन्धेन । स्वमुभयत्र शास्त्रम् । निमित्तत्वञ्च प्रवृत्तिप्रयोजकत्व-
मिति निर्गलितोऽथः । समन्वयो यथा—'वाह ऊठ्'इत्येतन्निमित्त-
समुदायः विश्वोह इत्यत्र विश्ववाहरूपमङ्गम्, तद्धटको णिवः, शसः
पूर्वस्याङ्गत्वात्, तन्निष्ठविषयताप्रयोजकं सप्तम्यन्तमार्धधातुकपदं,
तद्धटितत्वं गुणशास्त्रस्येति तस्य 'वाह ऊठि'त्येतदपेक्षया अन्तरङ्ग-
त्वम् ; एवं 'पुगन्तलघूपधस्य चे'त्येतदपेक्षया तस्य वहिरङ्गत्वम्,
स्वघटकसप्तम्यन्तम्पदमार्धधातुकपदं, तत्प्रयोज्यविषयताश्रयो णिवः,
तद्धटितसमुदायो विश्ववाहरूपमङ्गं, तन्निमित्तकत्वमूठ्शास्त्र-
स्येति दिक् ।

अतएवेति—अर्थकृतवहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणादेवेत्यर्थः । तिसृ-
णामित्यत्र त्रिआमिति स्थिते त्रयादेशापेक्षया परत्वात् तिस्रादेशे
सङ्कृतिन्यायेन त्रयादेशाभावे 'न तिस्रि'तिदीर्घे निषिद्धे तिसृ-
णामिति भवति, तत्र उभयोः शास्त्रयोः प्रकृतिप्रत्ययोभ्यापेक्षत्वे-
ऽपि तिस्रादेशे स्त्रीत्वरूपार्थस्याधिकस्यापेक्षितत्वेन वहिरङ्गत्वेना-
न्तरङ्गत्वात् त्रयादेशे स्थानिवद्भावेन प्राप्तमपि तिस्रादेशमुक्तरीत्यैव

सन्तस्य प्रतिषेध' इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यवार्तिकदि सङ्ग-
च्छते । एतेन गौधेरः पचेदित्यादावेयादीनामङ्गसंज्ञापेक्षत्वेन

वाधित्वा नुटि तथैव दीर्घे ततस्तिस्त्रादेशे 'लक्ष्ये लक्षण'न्यायेन
पुनर्दीर्घाप्राप्तौ 'न तिस्त्रि'तिनिषेधो व्यर्थ इति बोध्यम् । ननु
तिस्त्रादेशशास्त्रे यथा स्त्रीत्वं निमित्तं तथा त्रयादेशे आमंशविशि-
ष्टरूपोपादानसत्त्वेनार्थोऽपि निमित्तमिति चेत्—न, तिस्त्रादेशे वि-
भक्तिसंज्ञाया अपि निमित्तत्वात् । न च 'स्वरूप'सूत्रबलेनाम-
संज्ञाया अपि सत्त्वेन तदंशे साम्यं, तथापि तिस्त्रादेशे त्रिशब्दांशे
उपस्थितस्यार्थस्याधिक्यम् । ननु तवापि त्रयादेशे त्रिशब्दांशे
अर्थोपस्थितिस्तुल्येति चेत्, अत्रोच्यते—अर्थापेक्षमन्तरङ्गत्वं वहि-
रङ्गत्वं वदता नार्थगताल्पत्वाधिकत्वे अपेक्षणीये, अर्थव्यक्तीनामा-
नन्त्यान् तयोर्निर्धारयितुमशक्यत्वात् । किन्त्वर्थगतधर्मे विषय-
त्वे वा न्यूनत्वाधिकत्वे अपेक्षणीये; तथा च आमंशे अर्थोपस्थिता-
वपि तत्रत्यार्थत्वधर्मतस्त्रिशब्दांशे उपस्थितार्थत्वरूपधर्मस्य भेदा-
भावेनाधिकधर्मस्यानाश्रयणात् अवच्छेदकभेदेन विषयताभेदाद-
र्धत्वावच्छिन्नविषयताया अप्येकत्वेनानाधिक्यात् । तथा च त्रया-
देशे त्रित्वम् अर्थत्वम् आमसंज्ञा, तिस्त्रादेशे त्रित्वम् अर्थत्वं विभ-
क्तिसंज्ञेति धर्मत्रयनिमित्तकत्वं समानम्, अधिकं स्त्रीत्वं निमि-
त्तमिति तस्य वहिरङ्गत्वम् । अर्थस्य द्वेषाभावेऽप्यर्थस्यैक्येनार्थद्वय-
निमित्तकत्वाभावादिति कश्चित्—तत्र, प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरैक्य-
स्योपपादनासम्भवात् ।

एतेन—अर्थकृतवहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेनेत्यर्थः । गौधेर इति ।

१ इति बोध्यमिति । न च स्थानिवत्त्वेन त्रिशब्दत्वात् तिस्त्राणामित्यत्र
'पट्टप्रिननुभौ हलादि'गिति स्वस्य वाग्याय स्थानिवत्त्वनिषेधवार्तिकमा-
दशकर्मामि वाच्यम्, यार्तिकेण त्रयादेश एव स्थानिवत्त्वनिषेधात् ।

गोधाशब्दात् ढकि 'आयनेयी'तिसूत्रेण ढकारस्यैयादेशे आकार-
लोपे यलोपे गौधेर इति सिद्धयति । अर्थकृतान्तरङ्गत्ववहिरङ्गत्व-
ग्रहणे प्रत्ययसंज्ञाङ्गसंज्ञाद्वयाश्रितत्वेन वहिरङ्गन्तया एयादेशस्य
लोपं प्रत्यसिद्धत्वात् यलोपो न स्यात् । यलोपेऽपि वल्लोपसंज्ञा-
द्वयाश्रयणेनोभयोः साम्यमेवेति चेत्—न, लोपसंज्ञाया विधेयको-
टावाश्रयणेन निमित्तत्वाभाव इत्याशयात्, अतएवारुचेः पचेदि-
त्यस्योपन्यासाच्च । पचेदित्यत्र हि इयादेशे अत्संज्ञा-सार्वधातुकसं-
ज्ञायासंज्ञानां तिसृणामुपादानेन संज्ञाद्वयापेक्षलोपापेक्षयैकस्या
आधिक्येन वहिरङ्गत्वम् ।

ननु स्वमतेऽपि एयादेशयादेशयोर्निमित्तसमुदायो ढ इति
अयात् इति, तदन्तर्भूतो यर् इति यत् इति समुदायः, तन्निमित्त-
कत्वेन वलि लोपस्यान्तरङ्गत्वेन तदपेक्षया तयोरसिद्धत्वं दुर्वारम्;
न च यकारस्यादेशावयवत्वेन निमित्तसमुदायान्तर्भूतत्वाभावेन
तद्वद्वितवर्णद्वयात्मकसमुदायस्य निमित्तसमुदायान्तर्भूतत्वाभाव
इति न दोष इति वाच्यम्, स्थानिद्वारा यकारस्यापि तदन्तर्भूतत्वात्;
अतएवाक्षरित्यादावूठो यणपेक्षया वहिरङ्गत्वेन 'नाजानन्तर्य'
इत्यस्यावतरणं सङ्गतम्, अन्यथोकारस्योठशास्त्रीयनिमित्तसमुदा-
यान्तर्भूतत्वाभावेन यणोऽन्तरङ्गत्वाभावात्तदसङ्गतिः, स्थानि-
द्वारकान्तर्भूतत्वमादायैव ज्ञापकपरभाष्यसङ्गतिश्च; अन्यथा
विश्वोह इत्यादौ सम्प्रसारणस्य 'वाह ऊठि'त्येतन्निमित्तसमुदा-
यान्तर्भूतत्वाभावेन लघूपधगुणे लघ्वादिपदेन तस्याश्रयणेन
तस्यान्तरङ्गत्वाभावेन ज्ञापितेऽपि स्वांशे चारितार्थ्याभावेनासंग-
त्यापत्तेः, अङ्गपदेन सप्तम्यन्तपदेनाश्रीयमाणस्यैव ग्रहणस्य वक्ष्य-
माणत्वेन षष्ठ्यन्तपदोपात्तयकारस्य वहिर्भूतत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च;
यकारस्य विधेयान्तर्गतत्वेन स्वघटकेतरानिमित्तकत्वसम्बन्ध-
स्यापि निमित्तसमुदायवैशिष्ट्यनियामकतया प्रवेशेन लोपस्यान्त-
रङ्गत्वाभाववर्णनं केपाञ्चित्तु न युक्तम्, उक्तावतरणज्ञापकभाष्य-

वहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वाद्बलि लोपो न स्यादिति परास्तम्, एयादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ।

योरसङ्गत्यापत्तेः, तद्वदत्रापि प्राप्तेश्च; परनिमित्तकत्वेन लोपस्य वहिरङ्गत्वन्न युक्तमियादेशस्यापि पूर्वनिमित्तकत्वेन साम्यादित्यपि कस्यचिदुक्तं हेयमेव, अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चेतिमूलग्रन्थविरोधात्; ऊकाल इत्यत्र समाहारद्वन्द्वोपपादकत्वेन निपादस्थपत्यधिकरणोपन्यासोऽप्यनुपयुक्तोऽयुक्तश्च ।

अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चेति । अयम्भावः—अन्तरङ्गत्वाभावविशिष्टवहिरङ्गस्यैवासिद्धत्वं परिभाषया बोध्यत इति गौधेरः पचेदित्यादिलक्ष्यानुरोधात् कल्प्यते । एयादेशोयादेशयोरुक्तरीत्या वहिरङ्गत्वेऽपि अपरनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्यापि सत्त्वेनान्तरङ्गत्वाभावविशिष्टवहिरङ्गत्वाभावेन लोपदृष्ट्याऽसिद्धत्वाभाव इति । वस्तुतस्तु—अन्तर्भूतनिमित्तकत्वम् अपरनिमित्तकत्वं शाब्दोपस्थितनिमित्तकत्वमित्याद्यनेकविधमन्तरङ्गत्वम् । वहिरङ्गत्वन्तु अन्तरङ्गत्वेन विवक्षितं यच्छास्त्रं तन्निरूपितान्तरङ्गत्वप्रयोजकधर्माभाववत्त्वरूपमेकविधमेव । प्रकृते अन्तरङ्गत्वप्रयोजकधर्मस्यापरनिमित्तकत्वरूपस्य सत्त्वेन वहिरङ्गत्वाभावात् न तयोरसिद्धत्वमिति बोध्यम् । अथापरनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वे किं प्रमाणमिति चेत्, अत्रोच्यते—‘अतोऽमि’तिसूत्रे तपरकरणमेव मानम्; तद्धि दीर्घव्यावृत्त्यर्थं, नपुंसके च ह्रस्वस्यैव सर्वत्र सत्त्वेन तद्व्यर्थं सत् अपरनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वमिति ज्ञापयति । ततश्च अश्च आश्चेति समाहारद्वन्द्वे सुपो लुकि अजा इति स्थिते सवर्णदीर्घापेक्षया अपरनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वेन पूर्वं ह्रस्वे ततो दीर्घे ‘लक्ष्ये लक्षण’न्यायेन पुनर्ह्रस्वत्वाप्राप्तवत इति तपरकरणे सौरमादेशाभावेन सोर्लुकि आ इति सिद्धय-

ति, अन्यथा परत्वादीर्घे ततो ह्रस्वे व्यावर्त्यालाभेन तस्य वैयर्थ्यं स्यादिति बोध्यम् । अतएव समाहारद्वन्द्वेन उकाल इति न कृतम् । स्वीकृते तु तस्मिन् उञ्च ऊञ्च उश्चेति समाहारद्वन्द्वेऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्वं ह्रस्वे ततो दीर्घे उक्तन्यायात्पुनर्ह्रस्वाप्राप्त्या उकाल इति न कृतमिति बोध्यम् । न च 'अदसोऽसेर्दादुदोम' इत्यत्र उञ्च ऊश्चेति समाहारद्वन्द्व इति कौमुदीविरोधः उक्तरीत्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं ह्रस्वे ततो दीर्घे ह्रस्वरूपासिद्धेरिति वाच्यम् ; तस्या एतदूपणेनैव दूषितत्वात्, 'भाव्यमानोप्युकारः सवर्णान् गृह्णाती'त्यनया ह्रस्वोकारमात्रोच्चारणेनैव ह्रस्वदीर्घयोर्विधानस्य शेखरकृता प्रतिपादनाच्च । 'विकरणेभ्यो नियमो चलीयानि'त्येतज्ज्ञापकेन विभाषा परस्मैपदविधानेनापरनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वमित्यस्यैव ज्ञापनेन पचते इत्यादौ विकरणेभ्यः पूर्वमपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादात्मनेपदसिद्धौ 'विकरणेभ्यं' इत्यस्या अपि एतन्मूलकत्वमेवेति बोध्यम् । ननु ज्ञापितेऽपि तदन्तरङ्गत्वे ऊञ्च इति स्थिते ह्रस्वस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वं दीर्घस्यान्तर्भूतनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वमित्युभयोः साम्यमेवेति चेत्—न, वहिरङ्गत्वेन विवक्षितशास्त्रवटकसप्तम्यन्तपदेनाश्रीयमाणसमुदायघटकवृत्तिविषयताप्रयोजकसप्तम्यन्तपदघटितत्वस्यैवान्तरङ्गत्वरूपत्वात् ह्रस्वविधायके चोपयुक्तसप्तम्यन्ताभावेन दीर्घस्यान्तरङ्गत्वाभावात् । न च 'वाह ऊठ्' इत्यत्र सप्तम्यन्तपदाभावेन 'पुगन्तलघूपधस्य चे'त्यस्य तं प्रत्यन्तरङ्गत्वाभावेन ज्ञापकतापरभाष्यविरोधापत्तिरिति वाच्यम्, समकालप्राप्तिकान्तरङ्गत्वकुक्षावेवोभयत्र सप्तम्यन्तपदस्य प्रवेशनीयत्वात् । ज्ञापकपरभाष्यन्तु जातासिद्धत्वाभिप्रायकं, तत्र चान्त एव सप्तम्यन्तपदप्रवेश इत्यदोषात् । ननु समकालप्राप्तिकान्तरङ्गत्वलक्षणे उभयत्र सप्तम्यन्तपदप्रवेशे अन्तरङ्गत्वाद्विद्यङ् रियति पियतीति भाष्यविरोधः, तत्र गुणशास्त्रीयसप्तम्यन्तपदेनाश्रीयमाणस्तिप् तदन्तर्भूतनिमित्तकत्वाभावात्, इ-

यङः रि अ इत्येतदन्तर्भूतनिमित्तकत्वेऽपि तस्य सप्तम्यन्तपदेना-
नाश्रयणादिति चेत्—न, शीघ्रोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्व-
स्येयङः सत्त्वेनादोषात् । अतएव 'नन्वेवमसुस्रुवदित्यादौ लघू-
पधगुणादुवङ्गोऽल्पनिमित्तकत्वाभावादुवङ् न स्यादि'तिशंकाग्रन्थ
उपपद्यते, अन्यथा गुणशास्त्रीयाङ्गपदेनाश्रीयमाणः असुस्रुअ इति
समुदायस्तदन्तर्भूतोऽकारस्तन्निमित्तकत्वेनोवङ्गोऽन्तरङ्गत्वात् श-
ङ्काया उत्थानाभावात् । मम तु गुणशास्त्रीयसप्तम्यन्तपदेनाश्रीय-
माणान्तर्भूतनिमित्तकत्वस्योवङ्गोऽभावात् सोपपद्यते । शीघ्रोप-
स्थितनिमित्तकत्वेन च समाहितम् । अतएव च 'स्योन इत्यत्र
ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशः, नशब्दमाश्रित्य गुण'इतिभाष्ये
सप्तम्यन्तपदेनाश्रीयमाणशब्दमादायैवान्तरङ्गत्वमुक्तम् । ननु तत्रै-
वान्तरङ्गत्वाद्यणो गुणवाधकत्वमिष्यत इतिसिद्धान्तभाष्यविरोधः
यणशास्त्रे गुणशास्त्रीयसप्तम्यन्तं यत्तदाश्रीयमाणसमुदायान्तर्भूत-
निमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वाभावादिति चेत्—न, शीघ्रोपस्थितनि-
मित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य यणि सत्त्वात् । ननु उभयत्र सप्तम्यन्त-
पद्यटिनान्तरङ्गत्वस्य किम्फलं ? कश्च इश्च ईशरचेति द्वंद्वे क-इ-
ईशेतिस्थिते परमपि सवर्णदीर्घं वाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्गुणे
अयादेः कयीशा इति सिद्धयति, अन्यथा परत्वादीर्घे गुणे कशा
इति स्यात्, इति समकालप्राप्तिकवहिरङ्गासिद्धत्वस्य मूर्धाभिपत्तो-
दाहरणस्यापि शीघ्रोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वेनैव सिद्धे-
रिति चेत्—नास्तीति गृहाण ।

नन्वपरनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्वीकारे 'नामी'त्यत्रामीति
न्यासे राम आमिति स्थिते नित्यत्वादीर्घे नुट् न स्यादित्यन्तर्प्रति-
पादकभाष्यामर्दानः, अपरनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य नुटः स-
त्त्वेन तस्यैव पूर्व प्रवृत्तेः; दुदृपतीत्यादौ दिव-स इति स्थिते
परमपि उठं वाधित्वाऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रथमं-
कानो दिशब्दस्यैव द्वित्वेऽभ्यासे उकारश्रवणानापत्तिः; जायं-

त्यादौ गुणे औपदेशिकाजन्तत्वमादाय थल इटो निषेधाय 'अ-
चस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमि'तिसूत्रे भाष्यकृत्कृतस्योपदेशपदानु-
वर्तनस्य वेयध्यापत्तिश्च, अपरनिमित्तकत्वेन गुणापेक्षान्तरङ्ग-
त्वान् पूर्वमिटो निषेधसिद्धेः; इति चेत्—न, उक्तभाष्यादपरनिमि-
त्तकादेशविधायकत्वमन्तरङ्गत्वमितिस्वीकारात् नुट्द्वित्वनिषेधा-
नामनादेशत्वेनादोपात्, जहर्थेत्यत्र गुणात्पूर्वं प्राप्तस्येटो निषेधे
गुणे पुनः प्राप्तस्येटो निषेधायोपदेशपदानुवृत्तेरावश्यकत्वाच्च ।

यदि च—'अतोऽमि'त्यादौ तपरत्वं मुखसुखार्थमेव, अश्च
आश्चेति समाहारद्वन्द्वे अमित्येव रूपम्भवति, उकाल इत्यत्र
समाहारद्वन्द्वेन ह्रस्वोकारोच्चारणे लाघवस्य सत्त्वेऽपीदृशलाघवस्य
नादरः, अतएव लाघवात् समाहारद्वन्द्वेन पट्चतुर इति अस्थिद-
धिसक्थ्यक्षण इति च न्यासं विहाय इतरेतरयोगेन 'पट्चतुर्भ्यः'
'अस्थिदधिसक्थ्यक्षणाभि'ति गुरुन्यासः कृत इति मन्यते—तदा
अपरनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वं मास्तु, गौधेरः पचेदित्यादावन्तर्भूत-
निमित्तकत्वेन लोपस्यान्तरङ्गत्वात्तं प्रति एयियादेशयोरसिद्धत्वेन
वलि लोपो न स्यादिति तु न, वलि लोपे अन्तरङ्गपरिभाषाया
अप्रवृत्तिकल्पनात् ; वृश्चतीत्यादौ वलि लोपदृष्ट्या संप्रसारणासि-
द्धत्वप्रतिपादनपरभाष्यविरोधस्तु न, जातवहिरङ्गासिद्धत्वाभाव-
स्यैव कल्पनात् ; अतएव क्तोपचतीत्यादौ णिजपेक्षपुको यलोप-
दृष्ट्या नासिद्धत्वं, 'चे ले क्तोपे'रितिनिर्देशश्चोपपन्नः ; याथावरः
जातिरित्यादौ यङोऽकारलोपस्य प्रत्ययनिमित्तकस्य यलोपे ना-
सिद्धत्वमिति केचित् ।

नागेशानुयायिनस्तु—अज्निष्ठान्यानन्तर्यनिमित्तके कार्ये
कर्तव्ये कृते च यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र कर्तव्ये वहिरङ्गा-
सिद्धत्वन्नेत्यर्थकेन 'नाजानन्तर्य'इत्यनेनैवोक्तदोषाणां परिहार
इति वदन्ति ।

संज्ञाकृतवहिरङ्गत्वाश्रयणपरकैयटविरोधं स्वमते उपपाद्य

ननु 'येन विधिस्तदन्तस्ये'तिसूत्रे भाष्ये 'इको यणची'त्यादावपि तदन्तविधौ स्योन इत्यत्रान्तरङ्गत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यते, तन्न सिद्धचेत्, ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गत्वाद्गुण एव स्यादित्युक्तम्; अत्र कैयटः—सिवेर्वाहुलकादौणादिकेनप्रत्यये गुणबलोपोठां प्रसङ्गे ऊठ् अपवादत्वाद्द्वलि लोपं बाधते, गुणं त्वन्तरङ्गत्वाद्बाधते; गुणो ह्यङ्गसम्बन्धिनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्द्धधातुकं चाश्रयति, ऊठ् तु चकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः; तत्र कृते यण्गुणौ प्राप्नुत इति; एवं च संज्ञापेक्षस्यापि बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति चेत्—न, तदन्तविधावपि बहुपदार्था-

खण्डयति—नन्विति । इको यणचीत्यादावपि तदन्तविधाविति—'येन विधि'रिति सूत्रेण विशेषणमात्रस्य तदन्तसंज्ञकत्वे तदपवादभूताया 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्प्रहण'इतिपरिभाषायां अपि प्रकारमात्रपरसप्तम्यन्ते प्रवृत्त्यापत्तौ 'इको यणची'त्यादावर्चातिपदस्यापि अजादावित्यर्थे इत्यर्थः । अपवादत्वादिति—अनुनासिकनिमित्तकस्योठोऽपवादत्वादित्यर्थः । एतेन दिव्धातोर्णिजन्तात्क्वपि णिलोपे तस्य स्थानिवद्भावाद्द्वलोपाप्राप्त्या तत्रोठश्चारितार्थेनापवादत्वाभावः, ऊठि तु न स्थानिवत्त्वं 'कौ विधिं प्रती'तिनिपेधादित्यपास्तम् । अन्तरङ्ग इति—पञ्चसंज्ञापेक्षगुणापेक्षया संज्ञात्रयापेक्षस्योठोऽन्तरङ्गत्वमिति भावः । तदन्तविधावपीति—'इको यणची'त्यादौ तदादिविधिनाऽजादावित्यर्थेऽपि सि ऊन इति समुदायस्योभयत्राश्रयणेऽपि संज्ञाद्वयापेक्षयणपेक्षया पञ्चसंज्ञासापेक्षगुणस्याधिकसंज्ञासापेक्षत्वेन त्वद्रीत्या बहिरङ्गत्वस्यैव सत्त्वेन

पेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्य गुणे सत्त्वेन तत्र दोषकथनपरभाष्या-
सङ्गतेः, बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यां बहुपेक्षत्वाल्पापेक्षत्वयोः शब्द-
मर्थ्यादयाऽलाभाच्च । तथा सत्यसिद्धं बहुपेक्षमल्पापेक्ष इत्येव
चदेत् । अतएव 'विप्रतिषेध'सूत्रे भाष्ये गुणाद्यणादेशोऽन्तरङ्ग-
त्वादित्यस्य स्योन इत्युदाहरणं, न तु गुणादूह अन्तरङ्गत्वादि-
त्युक्तम् । त्वद्वीत्या तदपि वक्तुमुचितम् । प्राथम्यात्तदेव वा
वक्तुमुचितम् । मम त्वन्तरङ्गरीभाषया तद्वारणासम्भवात्तन्नो-
क्तम् । किञ्च सिद्धान्ते नित्यत्वात् गुणात् पूर्वमूठ, गुणस्तु
ऊठि यणा बाधितत्वादित्यः । ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्येण
च परिभाषायामङ्गशब्देन सप्तम्याद्यन्ततयोपात्तं शब्दरूपं निमि-

गुणस्यान्तरङ्गत्वप्रतिपादनपरभाष्यासङ्गत्यापस्या संज्ञाकृतं गुण-
स्योठं प्रति बहिरङ्गत्वं न युक्तमिति भावः । शब्दमर्थ्यादयेति—
शब्दशक्त्येत्यर्थः । तथा सतीति—बहुपदार्थापेक्षत्वाल्पपदार्थापेक्ष-
त्वयोरन्तरङ्गबहिरङ्गत्वप्रयोजकत्वे इत्यर्थः । चदेदिति—भाष्यकार
इति शेषः । अतएवेति—गुणापेक्षयोऽन्तरङ्गत्वाभावादेवेत्यर्थः ।
त्वद्वीत्येति—संज्ञाकृतमपि बहिरङ्गत्वमित्तिरीत्येत्यर्थः । तदपीति—
गुणादूहोऽन्तरङ्गत्वमपीत्यर्थः । ननु तद्धिना गुणाद्यणादेशोऽन्त-
रङ्गत्वादितिकथनासङ्गत्या तदपि कथितप्रायमित्यत आह—
प्राथम्यादिति ।

ननु स्वमतेऽपि गुणाद्यणादेश इति भाष्यस्योपपत्तये गुणा-
पेक्षया पूर्वमूठः प्रवृत्तिरावश्यकी, सा कथं स्यादित्यत आह—
किञ्चेति, किन्त्वित्यर्थः । सिद्धान्ते—स्वमत इत्यर्थः । यणा
बाधितत्वादिति—लक्ष्यानुरोधात् बाधकाबाधितकृताकृतप्रसङ्गित्व-

त्तमेव गृह्यत इति स्पष्टमेवोक्तम् ।

यत्तु कैयटेन तदन्तविधिपक्षे परत्वाद्गुणः प्राप्नोतीत्युक्तं
तत्तूनशब्दमाश्रित्येत्यादि भाष्यासङ्गत्या चिन्त्यम् ।

रूपनित्यत्वस्याश्रयणादिति भावः । परिभाषायामङ्गशब्देनेति—
परिभाषाघटकान्तरङ्गशब्दघटकाङ्गशब्देनेत्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न
युक्तं, 'वाह ऊठ्'सूत्रे सप्तम्यन्तपदाभावेन ज्ञापकतापरभाष्यास-
ङ्गत्यापत्तेः । तथा च वहिरङ्गत्वेन विवक्षितं यच्छास्त्रं तद्घटक-
पदप्रयोज्यविषयताश्रयघटकवृत्तिविषयताप्रयोजकसप्तम्यन्तपञ्चम्य-
न्तान्यतरपदघटितत्वमन्तरङ्गत्वमिति लभ्यते । वहिरङ्गत्वेन वि-
वक्षितं 'वाह ऊठ्'सूत्रं तद्घटकाङ्गभपदप्रयोज्यविषयताश्रयो
विश्ववाह इति समुदायस्तद्घटको ण्विः तदन्तस्यैव शशाद्यन्यव-
हितपूर्वत्वेन भत्वात् तन्निष्ठविषयताप्रयोजकं सप्तम्यन्तपद-
मार्धधातुकपदं तद्घटितं 'पुगन्तलघूपधस्ये'तिसूत्रमिति तदन्त-
रङ्गम् । अन्तरङ्गत्वेन विवक्षितं यच्छास्त्रं तद्घटकसप्तम्यन्तपद-
प्रयोज्यविषयताश्रयघटितवृत्तिविषयताप्रयोजकपदघटितत्वं वहि-
रङ्गत्वम् । अन्तरङ्गत्वेन विवक्षितञ्च 'पुगन्तलघूपधस्य चे'ति
शास्त्रं तद्घटकसप्तम्यन्तपदमार्धधातुकपदं तत्प्रयोज्यविषयताश्रयो
ण्विः तद्घटितं विश्ववाहिति तन्निष्ठविषयताप्रयोजकमङ्गपदं तद्-
घटितं 'वाह ऊठ्'सूत्रं तद्गहिरङ्गमिति लक्षणसमन्वयः । कार्क्य-
कालपक्षेऽङ्गभसंज्ञाशास्त्रैकवाक्यतया 'वाह ऊठ्'सूत्रस्यापि प्रत्यये
यचीत्यादिसप्तम्यन्तपदघटितत्वमस्त्येवेति तु न वाच्यम्, स्वमते
संज्ञाशास्त्राणां विधिशास्त्रेणैकवाक्यतायाः शब्देन्दुशेखरे खण्डित-
त्वात्, तावतापि समन्वयासम्भवाच्च । परमिदं जातासिद्धत्वप्र-
योजकान्तरङ्गवहिरङ्गभावस्थल एव । समकालप्राप्तासिद्धत्वस्थले
तु उभयत्र सप्तम्याद्यन्ततयोपात्तमेवाङ्गपदेन गृह्यत इति पूर्वमुक्तम् ।

बलि लोपेऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तते इति तु न युक्तम्, तत्सूत्रे भाष्य एव ब्रश्वादिषु लोपातिप्रसङ्गमाशङ्क्योपदेशसामर्थ्यान्न, न च वृश्चतीत्यादौ चारितार्थ्यं, बहिरङ्गत्वात् संप्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव तत्प्राप्तेरिति भाष्योक्तेः ।

यत्तु नलोपस्य पट्संज्ञायामसिद्धत्वात्पञ्चेत्यत्र 'न पट्' इति निषेध इति—तच्चिन्त्यम्; नलोऽस्य हि पदसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं वाच्यम्, तच्च न संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् । पञ्चेत्यत्र निषेधस्तु स्त्रियां यत् प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यान-

गौधेर इत्यादावेयादेशादेर्वलिलोपापेक्षयाऽसिद्धत्वाभावाय 'चे लोकोपे'रिति निर्देशेन 'बलि लोपेऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तते' इति ज्ञाप्यते, अन्यथा चलोपापेक्षया णिज्जिभित्तकपुको बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाद्यलोपाप्राप्त्या निर्देशासङ्गत्यापत्तेरिति प्राचीनोक्तं खण्डयति—वलिलोपइत्यादिना । अत्र यद्वक्तव्यन्तदुक्तम् । वृश्चतीत्यादावित्यादि । इदं यथा नोपपन्नं तथोक्तम् ।

पञ्चेत्यत्र टापोऽभावाय पट्संज्ञा वक्तव्या, तदर्थञ्च कार्यकालपक्षे पट्संज्ञादृष्ट्या नलोपासिद्धत्वमवश्यं वक्तव्यम्, तच्च संज्ञाकृतबहिरङ्गत्व एवोपपद्यत इति संज्ञाकृतमपि बहिरङ्गत्वं वक्तव्यमित्याशङ्क्य समाधत्ते—यच्चित्यादिना । पञ्चेत्यत्र निषेधस्त्विति । ननु 'नलोपः सुबि'त्यादिना पट्संज्ञादृष्ट्या नलोपासिद्धत्वं किन्न स्यादिति चेत्—न, तत्र संज्ञापदेन घिसंज्ञाया एव ग्रहणस्य तत्सूत्रस्थभाष्यतो लाभात् । तत्र हि दत्तदण्डिनौ दण्डित्वावित्यादौ नलोपस्य घिसंज्ञादृष्ट्याऽसिद्धत्वेन घित्वाभावात् पूर्वनिपातानियमं फलमुक्त्वा यदा घित्वन्तदा पूर्वनिपातः, यदा पूर्वनिपात-

सामर्थ्येन भूतपूर्वपटत्वमादायेति बोध्यम् । अतएव कृति
तुग्ग्रहणं चरितार्थम्; वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वेऽपि
नलोपस्य बहिरङ्गत्वाभावात्, भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वेऽपि
नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात् । परम्परया निमित्तत्वमादाय
बहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम् । ध्वनितं चेदं 'नलोपः सुप्'
इति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ।

स्तदा नलोपे घित्वमित्यन्योऽन्याश्रयमाशङ्क्य संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्
यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भावि तस्य पूर्वनिपात इत्यर्थेन समाहितम्;
अन्यस्या अपि संज्ञाया ग्रहणे षट्संज्ञादृष्ट्या नलोपासिद्धत्वेन सा-
र्थक्यसम्भवात् सामर्थ्योक्तेरसङ्गत्यापत्तेः । 'द्वन्द्वे घी'त्यस्यैता-
दृशार्थं फलं द्युलिहौ ग्रामणि राजानावित्यादि बोध्यम् । व्याख्या-
नसामर्थ्येनेति । अन्यथा पडादिभ्यष्टापोऽसम्भवात् ङीप् न
स्यादित्येव वदेदिति भावः । वस्तुतस्तु व्याख्यानसामर्थ्येने-
त्यस्य व्याख्यानबलेनेत्यर्थः । भूतपूर्वपटत्वमादायेत्यस्य लुगर्थं
पूर्वं भूतं जातं पट्त्वं संकेतसम्बन्धेन पट्पदवत्त्वरूपं तत् स्था-
निवद्भावेनादायेत्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न युक्तं, प्रियपञ्चा द्रौपदी-
त्यत्र ङापोऽभावाय तादृशव्याख्यानसंभावश्यकत्वेन सामर्थ्य-
स्योपक्षीणत्वात् । अतएवेति—संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणा-
देवेत्यर्थः । 'नाजानन्तर्य'परिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । वस्तु-
तस्तु नाजानन्तर्यपरिभाषाया अभावेऽपि तत्स्थले बहिरङ्गपरि-
भाषाया अनित्यत्वाश्रयणेन नेदं संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणे
लिङ्गं, वृत्रहभ्यामित्यादावन्तर्भूतनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्यापि
सत्त्वाच्च । ध्वनितमिति—तत्र हि सन्निपातपरिभाषया वृत्रह-
भ्यामित्यादौ तुगभावमुपपाद्य कृति तुग्ग्रहणं प्रत्याख्यातं; न

अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च वहिरङ्गमसिद्ध-
मित्यर्थः । वृश्चत्यादिषु पदसंस्कारपक्षे समानकालत्वमेव द्वयो-
रिति बोध्यम् । एतेनान्तरङ्गं वहिरङ्गाद्वलीय इति परिभाषान्त-
रमित्यपास्तम्, एनामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये तस्याः
प्रत्याख्यानाच्च । अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् ।

इयञ्च त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तते, त्रिपाद्या असिद्धत्वात् ।

त्वन्तरङ्गपरिभाषया ।

वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वादनन्तरङ्गादिपदं व्याख्याय
वाक्यार्थमाह—अन्तरङ्ग इत्यादि । जातासिद्धत्वसमकालिकासि-
द्धत्वयोः फले अन्ते निरूपयिष्येते । ननु वृश्चतीत्यादौ भविष्यन्-
त्प्राप्तिकस्यापि सम्प्रसारणस्य बलोपदृष्ट्याऽसिद्धत्वोक्तिरसगता
स्यादित्यत आह—वृश्चत्यादिष्विति । एतेनेति—अर्थद्वयस्या-
प्यनयैव सद्ग्रहेणेत्यर्थः । एनामिति—असिद्धं वहिरङ्गमित्येतत्प-
रिभाषामित्यर्थः । तस्याः—अन्तरङ्गं वहिरङ्गाद्वलीय इत्यस्या
इत्यर्थः । लिङ्गमिति—उपस्थितिप्रयोजकं चिह्नमित्यर्थः । अन्त-
रङ्गशास्त्रं गत्वा प्रतिपादयति वहिरङ्गशास्त्रं नास्तीति त्वं जानी-
हीति यावत् ।

अन्तरङ्गशास्त्रत्वस्य लिङ्गत्वे फलमाह—त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तते
इति । अन्तरङ्गशास्त्रे त्रिपादीस्थे न प्रवर्त्तते इत्यर्थः । असिद्ध-
त्वादिति—प्रतिपाद्याभावे प्रतिपादनासम्भव इति भावः । वहिर-
ङ्गशास्त्रत्वं तु न लिंगं, तस्य जातत्वे कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रतिपाद-
नवैयर्थ्यात्, तस्य त्रिपादीस्थत्वेऽपि अन्तरङ्गस्य सापादिकत्वे
आगच्छ हे पयोद् आगच्छ हे पयोद् इत्येतत्सिद्धयर्थं परिभाषा-
प्रवृत्तेरिष्टत्वाच्च । तथा हि—अटतीत्यट् पयस्यट् पयोद् तत्र

अस्याश्च 'वाह ऊठ्'सूत्रस्थमूठ्ग्रहणं ज्ञापकमित्येषा सपादस-
साध्यायीस्था, अन्यथा संप्रसारणमात्रविधानेन लघूपधगुणे

सम्बोधनवाक्यनिमित्तकः प्लुतो 'दूराद्धूते चे'त्यनेनाटोऽकारस्य,
पयोदेत्यत्र पर्यद इति स्थिते संयोगात्पूर्वाकारस्य गुरोः 'गुरोरनृत'
इति प्लुतो वाक्यनिमित्तको वहिरङ्गस्रैपादिकः अन्तरङ्गोत्वट्ट-
ष्ट्याऽसिद्ध इति 'अतो रोर'प्लुताद'प्लुत'इतिसूत्रविहितोत्वसिद्धिः ।
वहिरङ्गशास्त्रत्वस्य लिङ्गत्वे तु प्लुतस्य वहिरङ्गस्य त्रिपादीस्थत्वेन
सापादिकपरिभाषां प्रत्यसिद्धत्वेनाभावादसिद्धत्वप्रतिपादनासम्भ-
वेनोत्वानापत्तिः । 'पूर्वत्रासिद्धमि'त्यनेन तु नासिद्धत्वासिद्धिः, एहि
सुश्रोता अत्रेत्यादिसकललक्ष्यप्राप्तस्य तस्याप्लुताद'प्लुते इत्येतत्सा-
मर्थ्येन बाधादिति तत्रैव शब्देन्दुशेखरे उक्तम् । त्रिपाद्यामप्रवृत्ते-
रेवाभिषेणयत्यभिषिणोति राज्ञः सर्वेषामित्यादौ णत्वश्चुत्वपत्वेपु
त्रिपादीस्थेषु अन्तरङ्गेषु कर्त्तव्येषु पत्वाहोपसुडादीनां वहिरङ्गाणां
नानयाऽसिद्धत्वम् ।

नन्वेतस्या अष्टाध्याय्यां पाठाभावेन कथमेतद्दृष्ट्या त्रिपाद्या
असिद्धत्वमित्याह—अस्याश्चेत्यादि । परिभाषाया ज्ञापकबो-
ध्यरूपत्वात् बोधस्य बोधकदेशस्थत्वौचित्यादिति भावः ।
लघूपधगुण इति । लोकसिद्धेन 'अन्तरङ्गं वहिरङ्गाद्गुणोऽसिद्धिरिति न वाच्यं;
न्यायेन लघूपधगुणात्पूर्वमाद्गुणे विश्वौहोऽसिद्धिरिति न वाच्यं;
तस्याप्येतस्यामेवान्तर्भावेणास्यामवस्थायामभावात्, लघूपधगुण-
स्यैवान्तरङ्गत्वाच्च ।

न च 'ऊडिदंपदाद्य'पुत्रैद्युभ्य'इतिसूत्रेण प्रष्टोह इत्यादौ स्वरो
न स्यादूठोऽग्रहण इति ज्ञापकत्वासिद्धिरिति वाच्यम्, ऊठ्युपधा-
ग्रहणं कर्त्तव्यमिति तत्सूत्रस्थवार्त्तिकेन स्वरस्यानिष्टत्वात् प्रतिप-
दोक्तपरिभाषासहकारेणोक्तवार्त्तिकस्योपधापदमुच्चार्य विहितस्यै-

वोढो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थात् । कौमुद्यां प्रष्टौह इति तत्सूत्रोदाहरणन्तु वृत्तिकारानुसारेण, वस्तुतोऽयुक्तमेव, जूरा तूरेत्यादेरेव तदुदाहरणात् । अतएव भाष्ये शेखरे च ज्ञापकत्वविचारावसरे एतदुपणत्रोपन्यस्तमिति केचित् ।

‘उपधाग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम्, अन्त्यस्य माभूत्, अक्षद्युवे’ इति भाष्येणान्त्यव्यावृत्तिरेवोपधाग्रहणस्य प्रयोजनं लभ्यते, अप्रतिषेधोक्त विश्वौह इत्यस्यापि व्यावर्त्यत्वे तत्साधारण्येनानुपधाभूतव्यावृत्त्यर्थमित्येव वदेत्, शेखरे ज्ञापकविचारसमये एतदोपानुपन्यासमात्रेण वृत्तौ कौमुद्याञ्च प्रष्टौह इत्युपन्यासस्यायुक्तत्वबोधनानौचित्यात् । उद्देश्यविधेयभावसम्बन्धेनान्वितार्थकपदद्वयघटितसमुदायोपादाने ‘विभाषा दिक्समासे’ ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थवृत्तीये’त्यादावेव प्रतिषेधोक्तपरिभाषाया ग्रन्थकृता प्रवर्त्तनेन तत्रैव प्रवृत्तेरौचित्येनानित्यत्वेन चाभेदेनोपधान्वितोऽवोधकोपधापदोऽपदघटित ऊठ्युपधेतिसमुदाये तस्याप्रवृत्तेः प्रष्टौह इत्यादाविष्ट एव स्वर इति परे ।

तर्हि ज्ञापकत्वं कथमिति चेत्, उच्यते—स्वरविधायके ‘वाह ऊठि’त्यत्र च ह्रस्व एव कर्त्तव्ये दीर्घस्य विधानं ज्ञापकमेव । तद्धि ‘एत्येधत्युठ्सु’ इत्येतत्प्रवृत्त्यर्थमिदानीं लघूपधगुणे ‘वृद्धिरेची’त्येव सिद्धम् । ज्ञापितायाञ्चास्यां ‘वाह ऊठि’त्यस्यासिद्धत्वेन लघूपधगुणाप्राप्तौ ‘वृद्धिरेची’त्यस्याप्रवृत्तौ वृद्धयनापत्त्या दीर्घग्रहणमेत्येधत्युठ्स्वित्येतत्प्रवृत्तिसम्पादनेन चरितार्थम् । न च तत्रापि ह्रस्वकरणेन वृद्धेः सिद्धौ दीर्घग्रहणं न स्यांशे चरितार्थमिति वाच्यम्, अवतीत्यः जनस्य ऊः जनौरित्यादौ ‘ज्वरत्वरे’तिदीर्घे ऊठि वृद्धयनापत्तेः । तत्रापि ह्रस्वकरणे जूरावित्यादौ दीर्घश्रवणानापत्तेः । न च स्वरविधायके ह्रस्वकरणे जूरेत्यादौ स्वरानापत्तेर्न दीर्घग्रहणं ज्ञापकमिति वाच्यम्, स्वरविधायके वार्तिके च ठित्करणेनादोपात् ।

‘वृद्धिरेचि’इतिवृद्धौ विश्वौह इत्यादिसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।
सत्यां ह्येतस्यां बहिरङ्गसम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणो न

ननु स्वरविधौ तद्वार्तिके च ठिदितिकरणे पदद्वयाधिक्येन बहुव्रीह्याश्रयणेन च गौरवमिति चेत्, अत्र चन्द्रिकाकाराः—स्वरविधायके वार्तिके च ऊठित्यत्र दीर्घेणोकारोऽपि प्रश्लिष्यते, ऊठ्साहचर्याच्च स वकारस्थानिक उपधाभूतो धातुस्थो गृह्यते, तेन सोमसुतः अक्षद्यवा तस्थुषः यून् इत्यादौ न स्वरापत्तिः, इत्थञ्च सम्प्रसारणमात्रविधानेन सिद्धे ऊठ्ग्रहणं ज्ञापकमित्याहुः ।

अस्तु वा ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यात् प्रतिपदोक्तपरिभाषा-श्रयणाच्च स्वराभाव एवेष्टः ; प्रष्टौह इति स्वरोदाहरणं कौमुदीका-रस्य प्रमाद एवेति यथान्यासेनैवोठ्ग्रहणं ज्ञापकमिति परे ।

दीर्घविधानमेव ज्ञापकमित्यपरे; तथा हि—ह्रस्व उठ् एव विधीयतां, स्वरेऽपि ह्रस्व एव, ‘उवरत्वर’-‘च्छ्वोः शूडि’तिसूत्र-द्वयेनापि ह्रस्व एव विधातव्यः, वृद्धावपि तथैव, जूरावित्यादौ दीर्घश्रवणन्तु उठित्यादेशद्वयविधानपूर्वकसवर्णदीर्घकरणेनोपपन्नं भविष्यतीति—तत्र, ज्ञापितेऽपि दीर्घोच्चारणस्य चरितार्थत्वा-सम्भवात्, आवयतीत्यौरित्यादौ ण्यन्तादवेः क्वपि णिलोपे आङ्गत्वात्सवर्णदीर्घं वाधित्वा वृद्धौ यणि वौरित्यापत्त्या आदेश-द्वयविधानासम्भवाच्चेति दिक् ।

बहिरङ्गसम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादिति । ननु सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेऽपि तस्य पूर्वरूपेणापहारात् पूर्वरूपस्य च बहिरङ्ग-त्वाभावाद्गुणो निरावाध इति चेत्, अत्र केचित्—पूर्वरूपे सम्प्रसारणतुल्यत्वं ‘हल’इतिसूत्राब्धाप्यते, अन्यथा हूतमित्यादौ पूर्वरूपस्यैव सत्त्वेन तस्य वैयर्थ्यापत्तेः ; स्थानिवद्भावेन तु न निर्वाहः, सम्प्रसारणत्वस्यालमात्रवृत्तित्वात्, स्थान्येकदेश-

स्यात् । न च 'पुगन्ते'तिसूत्रे निमित्तमिको विशेषणम्,

वृत्तित्वाच्च; अचः परस्मिन्नित्यपि न, स्वविधित्वात् दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च; इत्थं च सम्प्रसारणनिष्ठं वहिरङ्गत्वमपि पूर्वरूप-
स्येति न दोषः; अतएव ज्ञापकतापरभाष्यमप्युपपद्यते; जागृढ-
इत्यादौ ग्रहेर्यद्बलुगन्तात् तसि उत्तरखण्डे सम्प्रसारणपूर्वरूपाभ्यां
ऋदुपधत्वे यद्बलुग्निसिद्धको रिगागमो न, सम्प्रसारणस्था-
निकपूर्वरूपस्यापि वहिरङ्गत्वातिदेशेन रिगागमापेक्षयाऽसिद्ध-
त्वादित्याहुः ।

परे तु—'सम्प्रसारणञ्चे'तिसूत्रेण सम्प्रसारणात्परस्याचो निवृ-
त्तिमात्रमुच्यते, पूर्वपरयोर्निवृत्तिं कृत्वाऽपूर्वस्यैकस्यानयने गौर-
वात् । तथा च सम्प्रसारणमेव वर्तते इति सर्वमुपपन्नं, हल्श्चेति
सूत्रञ्च चरितार्थम् । न च जागृढ इत्यादौ परनिवृत्तिरूपादेशस्य
स्थानिवत्त्वेन ऋकारस्य यणापत्तिरिति वाच्यम्, तस्यानादेशत्वात्
सम्प्रसारणस्यैव पूर्वरूपात्मकस्यादेशत्वात् । नन्वेवं राममित्यादा-
बुक्तयुक्त्या 'अमि पूर्व'इतिपूर्वरूपेणापि परस्याकारस्य निवृत्तौ
मकारात्मके सुपि 'सुपि चे'तिदीर्घः स्यादिति चेत्—न, मकारस्य
सुत्वाभावात्, अर्धाधिकविकारेणैकदेशविकृतन्यायाप्रवृत्तेः, म-
कारस्यानादेशत्वेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्तेश्च । न च द्वयोः स्थाने
एकादेशेन द्वयोर्निवृत्तिरपूर्वस्य स्थितिर्लभ्यते, न परस्य निवृत्ति-
रिति वाच्यम्; एकस्य सत्त्वेऽपि द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावस्य सत्त्वात् घटसत्त्वे घटपटौ न स्त इतिवत्, अन्यसहायेन
स्थितस्यान्यासहायेन स्थितावपूर्वत्वोपपत्तेश्च ।

निमित्तमिको विशेषणमिति—अङ्गविशेषणत्वे हि सार्वधातु-
काद्यव्यवहितपूर्वाङ्गाद्यवस्येको गुण इत्यर्थे भिनत्तीत्यादौ भिन-
द्-ति इतिस्थिते सार्वधातुकाव्यवहितपूर्वाङ्गं भिनद् तदवयवस्ये-
कारस्य गुणापत्तिः, इको विशेषणे तु 'येन नाव्यवधान'न्यायेन

अतएव भिनत्तीत्यादौ न गुणः, एवञ्च 'नाजानन्तर्य' इति निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम्; प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रैवान्वयात्, 'पुगन्ते'त्यादौ कर्मधारयाश्रयणेन प्रत्ययपराङ्गावयवत्वधूपधारूपेको गुण इति 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रभाष्यसम्मतेश्च भिनत्तीत्यादावदोषाच्च । अकारान्तोपसर्गेऽनकारान्ते चोपपदे वहेर्वाहेर्वा णिविचित्रनिधानान्न स्त

भेत्तेत्यादावेकवर्णव्यवधाने चरितार्थत्वाद्नेकव्यवधानाद्न न गुण इति भावः । एवञ्चेति—अज्जिष्ठं यत्प्रत्ययनिरूपितमानन्तर्यतन्निमित्तकत्वेनेत्यर्थः । वस्तुतस्तु—नेदं युक्तं, सामर्थ्यादेकवर्णव्यवहितस्येको गुणविधानेनाज्जिष्ठान्यनिरूपिताव्यवहितत्वरूपाजानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावेन नाजानन्तर्यपरिभाषाया अप्रवृत्तेः तत्राप्येकवर्णव्यवधानसहने मानाभावात् । प्रत्ययास्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेनेति । इदञ्च युक्तं, संकेतसम्बन्धेन प्रत्ययपदवत्त्वस्यैव प्रत्ययपदार्थत्वेन घटत्वादिवदुत्थिताकाङ्क्षत्वाभावात्, पुत्रादिपदार्थे आकाङ्क्षोत्थापकजन्यत्वादिवदत्र ससम्बन्धिकस्य कस्यचिदर्थस्याभावात् । पुगन्तेत्यादौ कर्मधारयाश्रयणेनेति—लघ्वी चासावुपधा च लघूपधा पुक्कि अन्तः पुगन्तः पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधमितिसामाहारस्तस्य पुगन्तलघूपधस्येत्यस्याश्रयणेनेत्यर्थः । अदोषादिति—इक उपधात्वाभावादिति भावः । ननु इदं ग्रहणञ्च ज्ञापकम्, अकारान्तोपसर्गे प्रौह इत्यत्र लघूपधगुणे 'वृद्धिरेचो'त्येतद्वाधित्वा 'एङि पररूपमिति पररूपे इष्टवृद्धेरमिद्वयपत्तेः, अनकारान्ते चार्थे इत्यादौ लघूपधगुणे अकारध्वशा नापनेत्येतत् आह—अकारान्तोपसर्गे इत्यादि । वहेर्वाहेर्वेति—वहेर्णिवः, णिजन्ताद् वाहेर्विजित्यर्थः । ननु णिजन्ताद्वाहेर्विति न

एव । वार्युहेत्यादि तुहतेः क्विपि बोध्यम् । धातूनामनेकार्थत्वा-
न्नार्थासंगतिः । प्रौह इत्याद्यसाध्वेव, वृद्धेरप्राप्तेः । अस्योहस्या-
नर्थक्यान्न 'प्राद्गोहो' इत्यस्यापि प्रवृत्तिः ।

न च कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामेतत्प्रवृत्तिर्दुर्वरिति वाच्यम्,
पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावेन पूर्वस्य तन्निरूपित-

युक्तं, णिजन्ताद्विजितिप्रतीकमुपादाय 'अनेन लोके विश्ववाद्-
शब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते न त्वस्योद् अङ्गभसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेन
वाहो विशेषणात् णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादिति शब्दे-
न्दुशेखरोक्तेन विरोधादिति चेत्—न, आक्षिप्तस्य शाब्दबोधे
भानाभावात् कार्यकालपक्षेऽपि संज्ञाशास्त्राणां विध्येकवाक्यताया
असम्भवाच्च तस्य ग्रन्थस्य खण्डनीयत्वात् वाहप्रयत्न एतदभि-
प्रायेणैतद्ग्रन्थस्य सत्त्वाच्च ।

न च कार्यकालपक्ष इति । पूर्वं प्रति अन्तरङ्गपरिभाषां प्रती-
त्यर्थः, परस्य त्रिपादीस्थान्तरङ्गशास्त्रस्य, पूर्वस्य सापादिकबहिरङ्ग-
स्येति कस्यचिद्व्याख्यानन्तु अविचारितरमणीयम्; यतोऽस्य
ग्रन्थस्यैतादृशार्थकत्वे परिभाषादृष्ट्या त्रिपादिकान्तरङ्गस्यासिद्धत्व-
मात्रप्रतिपादनेन परिभाषायास्तत्राप्रवृत्त्युपपत्तौ पूर्वस्य तन्निरूपित-
बहिरङ्गत्वाभावादित्येतत्पर्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्यापत्तेः, त्रिपाद्या
असिद्धत्वहेतुनैव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमुक्त्वा तद्धेतुनैव पुनस्तत्राप्रवृ-
त्त्युक्तेः पुनरुक्तत्वापत्तेश्च, उत्तरस्य पक्षद्वयसाधारण्यात् शङ्कादले
कार्यकाल इति विशेषोक्तेरसङ्गत्यापत्तेश्च, त्रिपाद्यसिद्धत्वहेतोरस्या-
मिव परिभाषान्तरेऽपि समानत्वात् कार्यकालेऽन्यासां प्रवृत्तिर्भवति
अस्या नेति वैषम्ये वीजाभावाच्च । तस्मादयमाशयः—यथोद्देशे
परिभाषाणां ज्ञापकदेशस्थत्वेन सापादिकत्वात् त्रिपाद्यामसिद्धत्वे-
नाप्रवृत्तावपि कार्यकाले विधिदेशस्थत्वेन परिभाषाणां विधिशा-

बहिरङ्गत्वाभावात्तया तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवात् । न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वात्तदभावेन तं प्रति परासिद्धत्वं पूर्वत्र इत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम्, एवं हि त्रिनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । किञ्च पूर्वत्रैत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तेनानु-

स्यस्य च समानदेशस्थत्वेन 'पूर्वत्रासिद्धमि'त्यस्याप्रवृत्त्याऽसिद्धत्वाभावेन त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरव्याहतेति । तदेवाह कार्यकालपक्ष इति । उत्तरन्तु परिभाषां प्रत्यन्तरङ्गस्यासिद्धत्वाभावेऽपि सापादिकबहिरङ्गं प्रति त्रैपादिकान्तरङ्गस्य 'पूर्वत्रासिद्धमि'त्यनेनासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावे तन्निरूपितबहिरङ्गत्वस्याप्यभावः, 'सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गमि'तिभाष्यात्, तथा च परस्परसापेक्षान्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वयोरभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति । न च 'पूर्वत्रासिद्धमि'त्यतः प्रागेव परिभाषा त्रैपादिकान्तरङ्गे प्रवृत्ततां, तदानीमन्तरङ्गबहिरङ्गयोस्सत्त्वात्; न च पश्चात्पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रवृत्त्या परिभाषाबोधितस्याप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम्, अन्तरङ्गैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्यन्तरङ्गत्वेन परिभाषया तद्दृष्ट्यापि पूर्वस्यासिद्धत्वेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य पूर्वशास्त्रज्ञानाभावात् तन्निरूपितासिद्धत्वमन्तरङ्गस्य बोधयितुमसामर्थ्यादिति परिभाषाबोधितस्याप्रामाण्याप्रसक्तेरित्याह — न चानयेत्यादि वाच्यमित्यन्तेन । एवं हीति—पूर्वापरीभावे नियामकाभावे हीत्यर्थः ।

प्रत्यक्षत्वेनेति — प्रत्यक्षप्रमाणस्य सर्वतो बलवत्त्वादिति भावः । गुरुवरवालयशास्त्रिणस्तु — ग्रन्थकारोक्तयुक्तौ सर्वथाऽपरितुष्यन्तोऽन्त्यां व्यवस्थां वर्णयन्ति । तथाहि परिभाषा द्विविधा—शास्त्रत्वसंपादिका शास्त्रत्वावच्छिन्नोद्देशिका च । तत्र यथा विना अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसाधुत्वप्रकारकबोधजनकत्वरूपशास्त्रत्वमेव न तां

मानिक्या अस्या बाध एवोचितः । अतः कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यामस्या अनुपस्थितिरेव । अतएव कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्योक्तयुक्तीरुत्त्वा 'अयुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादि'त्युक्तं 'विसर्जनीय'सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तिना । त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे कर्त्तव्येऽयं परिहारो न युक्त इति तदर्थः । किन्तु

प्रति परं शास्त्रमसिद्धमित्यर्थकपूर्वत्रासिद्धमित्यनेन त्रैपादिकस्यासिद्धत्वाभावेन सा त्रिपाद्यां प्रवर्तते, यथा 'तस्मिन्नि'त्यादि । यथा विनापि उक्तशास्त्रत्वमस्ति तां प्रति निरुक्तार्थकपूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वात् सा त्रिपाद्यां न प्रवर्तते, यथा 'असिद्धं बहिरङ्गमि'ति सर्वमुपपन्नम् । अस्या बाध इति —परिभाषातः पूर्वं प्रवृत्तिरिति यावत् ।

किन्तु वचनमेवारब्धव्यमिति । सुध्युपास्य इत्यत्र संयोगान्तलोपाभावाय 'यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः', चक्रयत्रेत्यत्र संयोगादिलोपाभावार्थं निगाल्यत इत्यत्र 'अचि विभाषे'तिलत्वार्थं ब्रीहिवापाणीत्यादौ णत्वार्थं 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेपु,' कृतस्यापत्यं कार्तिरित्यादौ 'रदाभ्यामि'तिनत्वाभावाय 'निष्ठा नत्वमवृद्धेः', नृमतोऽपत्यं नास्मत्तमित्यादौ 'मादुपधाया'इतिवत्त्वाभावाय 'नृमतो वप्रतिषेधः', नार्कटः नार्पत्य इत्यत्र विसर्गप्रतिषेधाय 'विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे' इत्यादिवचनानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः ।

ननु त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिमभ्युपगच्छतामस्माकमन्तरङ्गपरिभाषयैव सर्वदोषोपशमात् वचनानि न वक्तव्यानीति लाघवात् त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरेवास्तु, अतिप्रसङ्गस्तु यथोद्देशपक्षाश्रयणेन परिहरणीय इति चेत्—न, लाघवेन युक्तिसिद्धस्य बाधायोगात् । अतएव व्यक्तिशक्तिस्वीकारापेक्षया जातिशक्तिपक्षे सत्यपि लाघवे व्यक्तिशक्तिः स्वीकृता तार्किकैः । किञ्च ममापि

संयोगान्तलोपे झलोऽपकर्षणेन यणः प्रतिषेधवचनाभाव एव । चक्रयत्रेत्यत्र यणः पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वं वाच्यं चक्रयकैदित्यत्र तत्रास्तीति तदर्थं संयोगादिलोपग्रहणम् कर्तव्यमेव तत्रापि, तत्र हि इण्धातोर्लङि 'तिङ्श्चे'त्यकचि अकैदितिरूपम् तत्राकचस्तन्मध्यपतितत्वाभावेन तन्मध्यपतितन्यायाप्रवृत्त्या तिङन्ततदादित्वाभावेन अकैदित्यस्य पदत्वाभावात् । तक्षधातोर्ण्यन्तात् क्विपि णिलोपे सुपि पदत्वे संयोगान्तलोपे तगिति रूपं, संयोगादिलोपस्तु न, णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ; तत्र 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदि'त्यस्याप्रवृत्त्यर्थं च संयोगादिलोपग्रहणम् । णिलोपस्य बहिरङ्गत्वाभावेन न परिभाषया सिद्धिः । प्लायते इत्यत्र प्रअयते इति स्थिते पदद्वयापेक्षेण 'उपसर्गम्यायतावि'तिसूत्रेण लत्वार्थभावश्यकस्य दीर्घरूपैकादेशस्थानिवत्त्वस्य प्रतिबन्धकीभूत'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदि'तिवचनस्याप्रवृत्तये लत्वग्रहणं तवाप्यावश्यकमेव । परिभाषया च न निर्वाहः, दीर्घस्यान्तरङ्गत्वात् । प्राहिणोदित्यत्र पूर्व धातोः साधनेनैव योगस्य सिद्धान्ततया पश्चाद्दुपसर्गयोगे अन्तरङ्गत्वाद्गुणे हिनुशब्दनिमित्तक- 'हिनुमीने'तिणत्वप्रवृत्तये गुणस्थानिवद्भावस्यैव शरणीकर्तव्यतया णत्वग्रहणमपि तत्रावश्यकम् । णत्वस्यैव बहिरङ्गतया न तत्राभीष्ट-सिद्धिकरी परिभाषा । ऋधातोः क्तप्रत्यये निष्पन्नादृशब्दादाचारक्विवन्तात् लङि आर्तदित्यत्र निष्ठानत्वाभावाय वार्त्तिकाश्रयण-मेव तत्रापि । न बहिरङ्गपरिभाषा कल्याणाय, वृद्धेर्बहिरङ्गत्वात् । एवं ऋशब्दान्मतुवन्तादाचारक्विवन्तात् लङि आर्मतदित्यत्र वत्वा-भावार्थं वचनारम्भ एव तत्रापि युक्तः, वृद्धेरन्तरङ्गत्वात् । ऋशब्द-प्रकृतिककल्पप्रत्ययान्तात् ऋकल्पशब्दाद्लङि आर्कल्पदित्यर्थं 'विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे' इत्यप्यावश्यकमेवेत्यलं भाष्यसम्मतयु-क्त्युल्लंघनेन ।

प्रसङ्गान् 'विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे' इत्यस्यार्थो विचार्यते ।

उत्तरपदशब्देन वृत्तिचरमावयवो गृह्यते इति रामः करोति नार्कल्पिरित्यादौ नातिव्याप्यव्याप्ती । दास्याः पुत्र इत्यादौ समासेऽलुकि विसर्गोपपत्तये रत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयरेफस्य वृत्तिचरमावयवे परे न विसर्ग इत्यर्थेऽपि गीःपतिरित्यादौ दोष इति न वाच्यम् ; वृत्तिचरमावयवनिमित्तको यो रेफस्तस्य न विसर्ग इत्यर्थः । गीःपतिरित्यादौ च न रेफस्तथाभूतः । निमित्तता च यथाकथञ्चिदेव, तेन नार्कूटः नार्कल्पिरित्यादौ न दोषः, रेफनिमित्तवृद्धिनिमित्तप्रातिपदिकावयवकूटकल्पादेरपि अपर्याप्त्या वृद्धिनिमित्तताद्वारा रेफनिमित्तत्वात् । न चोपाच्छेतीत्यादौ दोषः, वृत्तिचरमावयवस्थानेऽर्थवतो निवेशात् । न च राम इत्यादावपि सुरुपार्थवन्निमित्तकत्वेन रेफस्य विसर्गानापत्तिरिति वाच्यम्, खर्विशिष्टो विसर्गोऽसाधुरित्यर्थात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वघटितार्थवदव्यवहितपूर्वस्थानिकरेफस्थानिकत्वस्वनिमित्तकत्वोभयसम्बन्धेन । उपाच्छेति परमर्त्त इत्यादौ खर् छकारादिस्तद्धटितोऽर्थवान् ऋच्छादिः तदवधिकपूर्वोऽकारस्तत्स्थानिको वृद्ध्यादिद्वारा रेफः तत्स्थानिकत्वं छकारादिनिमित्तकत्वं च जायमानविसर्गो स्यादिति तस्यासाधुत्वोपपत्तिः । न च दास्याः पुत्र इत्यादौ नूँः पाहीत्यादौ च विसर्गस्यासाधुत्वापत्तिः, पकाररूपखरः वैशिष्ट्यनियामकं स्वनिमित्तकत्वमस्ति, स्वघटितोऽर्थवान् पुत्रशब्दः पाहिश्च इत्यत्र तदव्यवहितपूर्वः सकारो नकारश्च तत्स्थानिकरेफस्थानिकत्वमप्यस्ति विसर्गस्येति खर्विशिष्टत्वादिति वाच्यम्; रेफे रत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्यापि निवेशेनादोषात् । वस्तुतस्तु—स्वनिष्ठनिमित्ततानिरूपितरत्वावच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्वाव्यवहितपूर्वस्थानिकत्वोभयसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्विशिष्टस्य रेफस्य न विसर्गः । उपाच्छेतीत्यादौ ऋच्छमादाय परमर्त्त इत्यादौ ऋकारमादाय समन्वयः । रत्वावच्छिन्नविधेयतानिवेशान्न नूँःपाहीत्यादौ दोषः । निमित्ततानिवेशान् गीःपतिरित्यादौ न दोषः,

वचनमेवारब्धव्यमिति तदाशयः । अतएव निगाल्यत इत्यादौ
 ल्त्वार्थं 'तस्य दोष'इतिवचनमेवारब्धम्, अन्यथान्तरङ्गत्वा-
 णिलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । येऽपि लक्ष्या-
 नुरोधादानुमानिक्याप्यन्तरङ्गपरिभाषया प्रत्यक्षसिद्धस्य पूर्वत्रे-
 त्यस्य बाधं वदन्ति तेऽपि लक्षणैकचक्षुर्भिर्नादत्तव्यमिति दिक् ।

अतएव 'ओमाडोश्च'इत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम्, तद्धि
 खट्वा आ ऊढेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वा-

उद्देश्यदत्तप्रविष्टविषयतामात्रस्य निमित्ततापदेन ग्रहणात् । नार्कूटः
 नार्कल्पिरित्यादौ न दोषः, प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नविषयताया
 अपर्याप्त्या कूटादौ सत्त्वादित्यलम् ।

अतएव निगाल्यत इति—कार्यकालपक्षेऽप्यन्तरङ्गपरिभाषा-
 यास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तत्वादेवेत्यर्थः । पूर्वत्रेत्यस्य बाधमिति—तथा
 सति त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धकासिद्धत्वस्याभावेन
 त्रिपाद्यामस्याः प्रवृत्तिर्निरावाधेति भावः । लक्षणैकचक्षुर्भिति—
 लक्षणद्वारैव लक्ष्यसाधुत्वं जानतां लक्षणैकचक्षुषां लक्ष्यानुरोधेन
 लक्षणं व्यवस्थापयतां दुस्तरोऽन्योऽन्याश्रय इति भावः ।

धर्मिप्राहकमानेन जातवहिरङ्गासिद्धत्वबोधकत्वमेवास्या न
 समकालप्राप्तवहिरङ्गासिद्धत्वबोधकत्वमिति भ्रमनिरासाय तदंशो-
 ऽपि मानमाह—अतएवेति, समकालप्राप्तवहिरङ्गासिद्धत्वबोध-
 कत्वादेवेत्यर्थः । न च खट्वा आ ऊढा इतिस्थिते परमपि सवर्ण-
 दीर्घं बाधित्वा नित्यत्वाद्गुरो दीर्घाप्राप्त्या प्राप्तवृद्धिबाधनार्थमाङ्-
 ग्रहणं चरितार्थं नोक्तार्थज्ञापकं स्यादिति वाच्यं, नित्यापेक्षयाऽप्य-
 पवादस्य वलीयस्त्वेन पूर्वं दीर्घस्यैव प्रवृत्तौ ततो गुरो रूपसिद्धौ
 व्यर्थस्य तस्य ज्ञापकत्वसम्भवात् । न च ज्ञापनोत्तरमपि व्यर्थमे-

द्रुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ पररूपार्थम् । साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यन-
न्तरं पूर्वं धातोरुपसर्गयोगे पश्चात् खद्वाशब्दस्य समुदायेन
योगाद्गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति 'सम्प्रसारणाच्चे'तिसूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । एहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्दसम्बन्धे तु नास्य प्रवृ-

वान्तरङ्गापेक्षयाप्यपवादस्य वलीयस्त्वानिति वाच्यम्, अपवाद-
स्याप्यस्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावाभावविषये दैत्यारिरित्यादौ चरितार्थ-
स्य प्रकृतेऽन्तरङ्गेण गुणेन वाधसम्भवात् । तदुक्तम्—'अपवादो
यद्यन्यत्र चरितार्थः तर्ह्यन्तरङ्गेण वाध्यत' इति । पदद्वयसम्बन्धि-
वर्णद्वयापेक्षत्वस्योभयोः साम्येन 'अचः परिस्मिन्नि'तिभाष्योदा-
हृते मृद्व्या-पट्व्येत्यत्र पूर्वयण इव पूर्वोच्चरितनिमित्तकत्वरूपान्त-
रङ्गत्वस्य दीर्घे एव सत्त्वेन च अन्तरङ्गत्वं गुणस्य कथमित्यत
आह—साधनबोधकैत्यादि । एवं रूपेण योगे हेतुरग्रे वक्ष्यते
क्रियायाः साध्यत्वेनेत्यादिना । नन्वेवं रीत्या गुणस्यान्तरङ्गत्वेऽ-
प्यचः परिस्मिन्निति भाष्यरीत्या दीर्घस्याप्यन्तरङ्गत्वमित्यव्यवस्थेति
चेत्—न, स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणां क्रमेणैव बोधविषयत्वेन
तत्क्रमेणैव तद्बोधकशब्दयोगेन तद्रीत्यैव मृद्व्यापट्व्येत्यादावपि
पूर्वयणोऽन्तरङ्गत्वात्, एतज्ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यात् पूर्वोच्चरि-
तनिमित्तकत्वस्य निमित्तानामेकपदघटकत्वे एवान्तरङ्गत्वप्रयोजक-
त्वाभ्युपगमाच्च । एतदभिप्रायेणैवोच्यते—भाष्ये स्पष्टमिति ।

ननु आङ्पूर्वकेण धातोरेहीतिरूपं तदनुकरणे एहिशब्दे-
ऽनुकार्यघटकैकारे पूर्वान्तवद्भावेनाङ्त्वात् 'अनुकरणं प्रकृतिवदि'-
त्यतिदेशेन लब्धाङ्त्वे अनुकरणैकदेशभूतकारे शिवादिशब्दयोगे
प्राप्तवृद्धिवाधपुरस्सरं पररूपार्थमाद्ग्रहणं न ज्ञापकं स्यादित्यत
आह—एहीत्यनुकरण इत्यादि । अनेन च प्रकृत्येकदेशपर्याप्तधर्म-
स्यानुकरणैकदेशेऽप्यतिदेशः, अतएवांप्सुमन्तावाज्यभागाचित्या-

तिः, ज्ञापकपरसम्प्रसारणाच्चैतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानित्यं प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशमादाय लब्धाङ्त्वे एतदप्रवृत्तेः ।

यत्तु पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन, उपसर्गेण तत्संज्ञकशब्देन साधनेन कारकेण तत्प्रयुक्तकार्येण, अतएवानुभूयत इत्यादौ सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारसिद्धिरिति—
तन्न । क्रियायाः साध्यत्वेन बोधात्साध्यस्य च साधनाकाङ्क्ष-
तया तत्सम्बन्धोत्तरमेव निश्चितक्रियाबोधेन साधनकार्यप्रवृत्त्यु-
त्तरमेव क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकस्य सम्बन्धौचित्यात् ।
अतएव 'सुट्कात्पूर्व' इतिसूत्रे पूर्वं धातुरूपसर्गेणेत्युक्त्वा

दावनुकरणभूताप्सुघटके सुशब्दे अनुकार्यसप्तम्यन्तैकदेशसुशब्द-
गतसुत्वमादाय प्राप्तलुकोऽभावाय 'अपो योनियन्मनुष्वि'ति मनु-
ष्यलुक्चरितार्थः । आ-इहीत्यनयोरनुकरणद्वयमित्यन्ये । न च पद-
संस्कारपक्षे एहीति रूपं संसाध्य पश्चाच्छिवादिसम्बन्धे पूर्वान्तवद्भा-
वेन लब्धाङ्त्वे एकारे पररूपार्थमाङ्गहणं चरितार्थमिति वाच्यम्,
एवं रीत्यामि प्रयोगो न भवति ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यादेव ।

धातूपसर्गनिमित्तकगुणस्यान्तरङ्गत्वोपपादनेन पूर्वं धातुरूपस-
र्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन धातूपसर्गनिमित्तकं कार्यमन्तरङ्गमिति
प्राचां सिद्धान्तो नागेशस्य सम्मत इति भ्रमवारणाय प्राचीनमत-
मुपपाद्य खण्डयति -यत्त्वित्यादिना । अतएवानुभूयत इति । अनुस-
मभिव्याहारेण भूधातोर्ज्ञानार्थकत्वमित्यभिमानः । निश्चितक्रियेति ।
साध्यशरीरेण्याः साधनसम्बन्धोत्तरमेव स्वरूपनिष्पादादिति भा-
वः । साधनकार्येति । येन क्रमेणार्थस्य ज्ञानगोचरता तेनैव क्रमेण श-
ब्दाभियोगः, शब्दाभियोगक्रमेणैव शब्दनिमित्तकार्याणां प्रवृत्त्यौ-
चित्यमिति भावः । अतएव—साधनयोगस्य प्राथम्यादेवेत्यर्थः ।

नैतत् सारं पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेत्युक्तवो-
क्तयुक्त्या अस्यैव युक्तत्वमुक्तं साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयती-
त्यादिना भाष्ये । उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेण धातुनैवार्थाभिधा-
नादुक्तेषु कर्मणि लकारादिसिद्धिः । पश्चाच्छ्रोतुर्वोधाय द्योतको-
पसर्गसम्बन्धः । एवञ्च अन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तः सुट्
संक्रुतीत्यवस्थायां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्त्तते ततो द्वित्वादि ।
अतएव प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं 'यदागमा'इतिन्यायेन

उक्तयुक्त्या—क्रियायास्साध्यत्वेनेत्यादियुक्त्येत्यर्थः । निर्वर्त्तयति-
उत्पादयतीत्यर्थः । धातुनैवार्थाभिधानादिति । शब्दार्थसम्बन्धस्या-
नादित्वात् भूधातोर्ज्ञानार्थत्वस्यानुसम्बन्धात्प्रागपि सत्त्वेन सकर्म-
कत्वात्कर्मणि लकारे बाधकाभावः ; अनुः केवलं प्रयोक्तुर्ज्ञानार्थ-
तात्पर्यं श्रोतारं ग्राहयति ; अतएव श्रोतुर्ज्ञानार्थबोधोऽनुसम्बन्धो-
त्तरमेव ; नहि श्रोतुर्वोधः कर्मसंज्ञायां लकारे वा कारणं येन पूर्वं
कर्मणि लकारो न स्यादिति सर्वमभिसन्धायाह—पश्चाच्छ्रोतुर्वो-
धायेति । बुद्ध्यारूढानामेवार्थानां बोधनाय शब्दोच्चारणात् सर्व-
पामर्थानां तत्तदर्थबोधकशब्दप्रादुर्भावात्प्रागेवोपस्थितत्वात् साध-
नबोधकशब्दनिमित्तककार्यापेक्षयोपसर्गार्थनिमित्तककार्यस्य शीघ्रो-
पस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवोत्पत्तिः, तेन संचस्कारे-
त्यादौ लिङपेक्षया भूषणरूपोपसर्गार्थस्य प्रथमतरमेवोपस्थितत्वेन
तन्निमित्तकसुट् लिङ्निमित्तकद्वित्वतोऽन्तरङ्गतर इत्याह—एवञ्चे-
त्यादिना । अतएवेति—साधनबोधकप्रत्ययनिमित्तककार्याणामुप-
सर्गसंज्ञकशब्दमात्रनिमित्तककार्यापेक्षया पूर्वोत्पन्नत्वादेवेत्यर्थः ।
यदागमा इति । पुकः पूर्वमेव णत्वे परिभाषाया अनुपचोग
एव स्यादिति भावः । वस्तुतस्तु पूर्वमुपसर्गयोगेऽपि परिभाषोप-

समाहितं भाष्ये । अतएव प्रत्येति प्रत्यय इत्यादिसिद्धिः, अन्यथान्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे रूपासिद्धिः । यदुपसर्गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गार्थाश्रितं विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वात् तदन्तरङ्गम्, यत्तु न तथा तत्र पूर्वागतसाधननिमित्तकमेवान्तरङ्गम् । अतएव 'न धातुरिति सूत्रे प्रेद्ध इत्यत्र गुणो वहिरङ्ग इति भाष्य उक्तम् । किञ्च पूर्वमुपसर्गयोगे धातूपसर्गयोः समास एक

योग इति तदवतरणे प्रतिपादितम् । अतएवेति—साधनबोधक-प्रत्ययस्य पूर्वमुत्पत्त्या तन्निमित्तककार्यस्य प्रथमप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः, अर्ध्यातामित्यादौ पूर्वं प्राप्ताया अपि 'आटइच्'तिवृद्ध्याः पूर्व-मातामादेशोत्तरप्रवर्तमानस्यापीयङ् आङ्गत्वेन प्रवृत्तिरिवात्रापि गुणस्यैव पूर्वागतोपसर्गसापेक्षदीर्घापेक्षयाऽङ्गत्वेन पूर्वप्रवृत्तौ नेदं फलमिति केचित् । अन्यथेति—पूर्वमुपसर्गयोग इत्यर्थः । पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—यदुपसर्गनिमित्तकमित्यादिना । यत्तु न तथेति—नोपसर्गार्थनिमित्तकमित्यर्थः । भाष्य उक्तमिति । धात्वञ्जलोप-निमित्त आर्धधातुके सति गुणो नेत्यर्थे प्रेद्ध इत्यत्र नकारलोपे क्तप्रत्ययनिमित्तके सति 'आद्गुण'इतिगुणस्यापि निषेधापत्तिमा-शङ्क्य 'न धातुलोप'इतिनिषेधापेक्षयोपसर्गसापेक्षगुणस्य वहिरङ्ग-त्वेनामिद्वत्त्वान्निषेधाभावेन निषेधाप्रवृत्तिरिति तत्रोक्तं, पूर्वमुप-सर्गयोगे तु क्तप्रत्ययसापेक्षनिषेधस्यैव वहिरङ्गत्वेन भाष्यविरोधः स्यादिति भावः । किञ्च पूर्वमुपसर्गयोग इति—साधनबोधककलका-रात्पूर्वमुपसर्गसंज्ञकशब्दयोगे 'कुगतिप्रादथ'इत्यनेन प्रभवतीत्यादौ प्रभु इत्यस्यैव समासे सोपसर्गधातोः सामासिकस्वरंगंकरवर्गोपनि-रित्यर्थः । अन्यभवदित्यादावनुभूइत्यस्य समासे पाक्षिकस्यैव प्रत्यय प्रकृतिभावस्य 'न समास'इतिनिषेधापत्तिरपि बाध्या । पूर्व

स्वर्याद्यापत्तिरिति 'उपपदमतिङ्'इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्, भावार्थकप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तेः । अतएव 'गौरध्ययन' इति निर्देशः सङ्गच्छते । इदं च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं, भावतिङोऽपि पूर्वमुत्पत्तेः; अन्यथा तत्र समासापत्तिः । तिङि तु अतिङिति-निषेधान्न दोषो यदि भावतिङ्युपसर्गयोगोऽस्तीत्यलम् ।

यत्तु—विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमन्तरङ्गं विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात्; यथा रुदादिभ्यः सार्वधातुके इत्यत्र 'रुदादित्वं सार्वधातुकत्वञ्च, तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानञ्चावश्यकमिति या-सुडन्तरङ्गः; एतेन यत् 'अनुदात्तङित'इतिसूत्रे कैयटेनोक्तं

लकारयोगे 'अतिङि'तिनिषेधात्तिङन्तस्यासामर्थ्याद्भात्वन्तस्य च समासाभाव इति बोध्यम् । भावार्थकप्रत्ययस्यापीति—पूर्वोत्पत्ति-प्रयोजकयुक्तेस्तुल्यत्वादिति भावः । न्यायसिद्धेऽर्थे ज्ञापकमप्याह— अतएव गौरध्ययन इति । सामान्यापेक्षमिति । न तु ल्युट एव पूर्वोत्पत्ताविति भावः । तत्रेति—भावतिङीत्यर्थः । यदि भावेति । भावतिङ्युपसर्गयोगाभावे तु सामान्यापेक्षस्य नोपयोगः, परन्तु नैवं, विक्रियते इत्यादौ तत्राप्युपसर्गयोगोपलम्भात् ।

विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्याधिकस्येति—विशेषस्य व्याप्यस्य ज्ञानात् सामान्यस्य व्यापकस्य धूमज्ञानाद्दह्नेरिवानुमानं, सामान्य-धर्मज्ञानार्थिनज्ञानविषयस्य विशेषधर्मस्य ज्ञाने सामान्यज्ञानमाव-श्यकमितिरीत्या वा सामान्यज्ञानं, ततश्च विशेषस्य श्रुतत्वान् सामान्यस्यानुमितत्वादुपस्थितयोर्द्वयोर्निमित्तत्वमित्यभिमानादिति बोध्यम् । तदेवोपपादयति—यथेत्यादिना । एतेनेति—विशेषापेक्षस्य

लमात्रापेक्षयान्तरङ्गास्तिवादयो लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गाः
 स्यादय इति तदप्यपास्तम्, विशेषापेक्षत्वेऽपि तस्य सामान्य-
 धर्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्रस्य दुरूपपादत्वात्, परनिमित्त-
 कत्वेन स्यादीनां बहिरङ्गत्वाच्चेति—तन्न, विशेषस्य व्याप्य-
 त्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे माना-
 भावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादनात्, भाष्ये एवं विधान्त-
 रङ्गबहिरङ्गभावस्य क्वाप्यनुल्लेखाच्च ।

विशेषधर्मरूपाधिकनिमित्तकत्वादेव बहिरङ्गत्वस्योपपादनेनेत्यर्थः ।
 बुद्धिस्थहेतुमुपपादयति—विशेषेति । सामान्यधर्मनिमित्तकत्वाभा-
 वेनेति । न हि शास्त्रप्रमाणसिद्धस्य सार्वधातुकत्वस्य प्रत्ययत्व-
 धातुत्वज्ञानमन्तराऽज्ञातत्वमिव प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धस्य लृट्त्वस्य
 लत्वज्ञानं विनाऽज्ञातत्वं, येन लृट्त्वज्ञाने लत्वज्ञानमावश्यकं स्या-
 दिति भावः । लृट्त्वज्ञानाय कथंचिल्लत्वज्ञानापेक्षायामपि स्याद्वि-
 कार्यं वटे कुलालपितुरिवान्यथासिद्धत्वेन लत्वस्यानिमित्तत्वाद्-
 धिकनिमित्तकत्वप्रयुक्तस्य बहिरङ्गत्वस्य दुरूपपादत्वात् तत्राभीष्टस्य
 स्यादीनां बहिरङ्गत्वस्य प्रकारान्तरेणाप्युपपत्तावसदर्थवल्म्वनन्तव
 वृथेत्याह—परनिमित्तकत्वेनेत्यादि । इदानीं 'रुदादिभ्य' इतिविहित-
 स्येदोऽपि बहिरङ्गत्वं न सम्भवतीत्याह—तन्नेत्यादिना । निमित्तत्वे
 मानाभावेनेति । प्रकृते शाब्दबोधोपपत्ताया एव निमित्तताप-
 देन ग्रहणादनुमित्युपस्थितेऽपि धर्मे शब्दजन्योपस्थितोपपत्ता-
 समनियतायास्तस्या दुरूपपादत्वमिति बोध्यम् । ननु अर्थापत्त्यो-
 पस्थितस्यापि क्वचिच्छब्दबोधे भानदर्शनादत्रापि सार्वधातुकत्व-
 ज्ञानान्यथानुपपत्त्योपस्थितस्य धातुत्वादेर्भानसम्भवेन निमित्तत्वं
 स्यादित्यत आह—एवंविधेत्यादि । सार्वधातुकत्वे तस्यापेक्षितत्वे-

यत्तु मत्पुत्रे भाष्ये पञ्च गावो यस्य सन्ति स पञ्चगु-
रित्यत्र मत्प्राप्तिमाशङ्क्य 'प्रत्येकमसामर्थ्यात् समुदायादप्रा-
तिपदिकत्वात् समासात् समासेनोक्तत्वादि'ति सिद्धान्तिनोक्ते
'नैतत्सारम् उक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थ उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितो
यथा पाञ्चनापिति'रिति पूर्वपक्षयुक्तिर्भाष्ये । 'द्विगोर्लुगनपत्ये'
इतिलुग्विधानात्तद्धितार्थद्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुशब्दश्च
द्विगुरिति तदाशयं कैयटः । ततो द्वैमातुरः पाञ्चनापितिः
पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्यादौ सावकाशद्विगोर्वहुव्रीहिणा

ऽपि इति घटे कुलालपितुरिवान्यथासिद्धत्वेनानिमित्तत्वमित्यपि
चोध्यम् ।

भाष्ये दृश्यमानं विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वमेकदेशिनोक्तमिति
बोधनाय भाष्यमुपपादयति—यच्चित्यादिना । प्रत्येकमसाम-
र्थ्यादिति—नेत्यध्याहृत्य सर्वत्रान्वयः, प्रत्येकं पञ्चअसृशब्दात्
गोअसृशब्दादित्यर्थः, असामर्थ्यात् पञ्चशब्दार्थस्य गोपदार्थे
नान्वयान्मत्वर्थेऽन्वयासम्भवेनेति भावः । समुदायात्—पञ्चअ-
सृगोअसृरूपात् । समासात्—पञ्चगुशब्दादित्यर्थः । यथा पाञ्च-
नापितिरिति । पञ्चानां नापितानामपत्यमित्यर्थे तद्धि-
तार्थे विहितेन द्विगुसमासेनोक्तेऽप्यपत्यरूपार्थे इवप्रत्ययः ।
द्विगोर्लुगनपत्ये इति । द्विगुनिमित्ततद्धितस्यानपत्यार्थकस्य
लुगनेन विधीयते, द्विगुसमासेनोक्ते तद्धितार्थे तद्धितानुत्पत्तौ
हि सूत्रं व्यर्थं स्यादिति चोध्यम् । पञ्चगुशब्दश्च द्विगुरिति ।
तथा सत्यपि टच् न, समासान्तविधेरनित्यत्वान् । सावकाशद्विगो-
रिति । निरुक्तलक्ष्ये न बहुव्रीहेः प्रसक्तिः प्रथमान्तत्वाभावादिति

प्रकृते परत्वाद्वाधं इत्याशयेन 'नैव द्विगुः कस्तर्हि बहुव्रीहि' रिति सिद्धान्तिनोक्ते तमवकाशमजानानो 'अपवादत्वाद् द्विगुः प्राप्नोती'ति पूर्वपक्षी । अन्यपदार्थे सुवन्तमात्रस्य विधीयमान- बहुव्रीहेः संज्ञ्यायास्तद्वितार्थे विधीयमानो द्विगुर्विशेषविहितत्वाद्वाधकः प्राप्नोतीति कैयटः । ततः सिद्धान्त्येकदेश्याह— 'अन्तरङ्गत्वाद् बहुव्रीहिः । कान्तरङ्गता ? अन्यपदार्थे बहुव्रीहिविशिष्टेऽन्यपदार्थे द्विगुस्तस्मिन्श्चास्य तद्वितेऽस्तिग्रहणं क्रियत' इति । अधिकास्त्यर्थपेक्षमत्वर्थनिमित्तो द्विगुर्वहिरङ्ग इति कैयटः ।

नैया सिद्धान्त्युक्तिः, एतावताप्यपवादत्वाहानेः, अच्सामान्यापेक्ष्यणो विशिष्टसवर्णाजपेक्षदीर्घेण वाधदर्शनात् । किञ्च उक्तीत्या परत्वेनैव वाधसिद्धेः, किञ्च अत्राधिकापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वम् न केवलविशेषापेक्षत्वेनेति नैतद्वाप्यारूढं

भावः । तमवकाशमिति—पाञ्चनाभितिरित्यादौ विद्यमानमित्यर्थः । सिद्धान्त्येकदेश्याहेति—साध्यांशस्य युक्तत्वात्सिद्धान्तित्वं, हेतोर-युक्तत्वादेकदेशित्वम् । अन्तरङ्गत्वमुपपादयति—अन्यपदार्थे इत्यादि । तस्मिन्श्चास्य तद्वित इति—अस्य द्विगोरर्थद्वारा निमित्तभूते तस्मिन् मनुषि तद्वित इत्यर्थः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरित्यन्तरङ्गत्वोपपादनपरभाष्येण विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वलाभेऽप्येकदेश्युक्तत्वेनानादर इति बोध्यम् ।

अपवादत्वाहानमिति—अन्तरङ्गादप्यपवादस्य बलवत्त्वादित्यर्थः । विशिष्टसवर्णेति । विशिष्टत्वमेवाह सवर्णेति । उक्तीत्ये-

विशेषापेक्षस्य वहिरङ्गत्वम् । अतएव सुबन्तसामान्यापेक्षो बहु-
 व्रीहिस्तद्विशेषापेक्षो द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये । न चार्थकृतवहिर-
 ङ्गत्वस्य अनाश्रयणादिदमयुक्तम्, एकदेश्युक्तित्वेनादोपात् ।
 अतएवास्तिग्रहणं नोपाध्यर्थं किन्तु अस्तिशब्दान्मतुवर्थमिति
 त्वदभिमतं वहिरङ्गत्वमपि द्विगोर्नास्तीति प्रतिपाद्य सिद्धान्तिना
 'मत्वर्थे द्विगोः प्रतिषेधो वक्तव्य' इतिवचनेनैतत्सिद्धमित्यु-
 क्तम् । अतएव 'तदोः सः सौ' इति सूत्रेऽनन्त्ययोरिति चरि-
 तार्थम्, अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादन्यात्वेऽ-
 नन्त्यस्यैव सत्त्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । 'पादः पत्' इति
 सूत्रे भाष्यकैयटयोरप्येतदन्तरङ्गत्वाभाव एव सूचित इति सुधि-
 यो विभावयन्तु ।

नन्वेवमसुश्रुवदित्यत्र लघूपधगुणादुवङ्गोऽल्पनिमित्तत्वा-
 भावाद्दुवङ् न स्यादिति चेत्—न, तत्रान्तःकार्यत्वरूपान्तरङ्ग-

ति—अवकाशत्वरीत्येत्यर्थः । नोपाध्यर्थमिति—न मतुपो निमि-
 त्तत्वार्थमित्यर्थः; बहुव्रीहिवन्मतुपोऽपि शब्दशक्तित्वाभाव्यादस्त्य-
 र्थविषयता स्यादित्याशयः । सिद्धान्तिना—सिद्धान्त्येकदेशिने-
 त्यर्थः । परमसिद्धान्ती तु परत्वादेव बहुव्रीहिमाह ।

नन्वेवमसुश्रुवदित्यत्र लघूपधगुणादुवङ्गोऽल्पेति । स्तुधातो-
 लुङि चङि द्वित्वे असुस्त्रादितिस्थिते सार्वधातुकनिमित्तकलघूपध-
 गुणस्य चङ्निमित्तकस्योवङ्गश्च प्राप्तौ अन्तरङ्गत्वाद्दुवङ् भवति,
 तत्र सिद्धयेत्, उभयोः परनिमित्तकत्वाविशेषादित्यर्थः । न च
 गुणशास्त्रघटकाङ्गपदप्रयोज्यविषयताश्रयः असुस्त्रुज इति तद्घटका-

त्वसत्त्वात् । अन्तःकार्यत्वं च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वम्,
 अङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात् । इदमन्तरङ्गत्वं लोकन्यायसिद्ध-
 मिति । मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्याणि करोति
 ततः सुहृदां ततः सम्बन्धिनाम् ; अर्थानामपि जातिव्यक्तिलिङ्ग-
 संख्याकारकाणां बोधक्रमः शास्त्रकृत्कल्पितः तत्क्रमेणैव च
 तद्बोधकशब्दप्रादुर्भावः कल्पित इति तत्क्रमेणैव तत् कार्याणीति
 पट्व्येत्यादावन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणादेशस्य
 बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वादित्यादिना 'अचः परस्मिन्नि'तिसूत्रे
 भाष्ये स्पष्टम् । तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव,

कारनिष्ठविषयता प्रयोजकसप्तम्यन्ताच्पदघटितत्वरूपान्तर्भूतनि-
 मित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य उवडि सत्त्वाच्छङ्कोदयाभाव इति वा-
 च्यम्, समकालप्राप्तिकवहिरङ्गासिद्धत्वस्थले 'ऊनशब्दमाश्रित्य य-
 णादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण'इतिभाष्यात् सप्तम्यन्तपदेनोपात्तस्यै-
 वाङ्गपदेन ग्रहणस्योक्तत्वात् । पूर्वोपस्थितेति—पूर्वोच्चरितेत्यर्थः ।
 नन्वेवं खट्वा आ ऊढेत्यत्राडः पूर्वोपस्थितिमादाय गुणस्योक्तान्त-
 रङ्गत्वमनुपपन्नं तदपेक्षया खट्वाकारस्यैव प्रथमोच्चरितत्वादिति
 चेत्—न, सति सम्भवेऽर्थकृतस्यैव पूर्वोपस्थितत्वस्य ग्रहणं, तदस-
 म्भवे उच्चारणकृतस्यैति व्यवस्थयाऽदोषान् चङ्कोऽनर्थकत्वान् ।
 प्रथमं शरीरकार्याणीति । सर्वापेक्षया शरीरस्य प्रथममुपस्थितत्वा-
 दिति भावः । जानिव्यक्तीत्यादि । शब्दश्रवणानन्तरं प्रथमं जाति-
 बुद्ध्याग्च्छा भवति, जातिपदं धमेमात्रपरं, ततस्तत्पुरस्कारेण व्य-
 ञ्जः, नतो जानिविशिष्टव्यक्तौ विशेषप्रणिधाने लिङ्गं, नतस्सजाती-
 यपदार्थान्तरमापेशापेशाबुद्ध्या संख्या, नतो विजानीयक्रियापेशं
 चारक बुद्ध्याग्च्छं भवति, तेनैव क्रमेण तत्तदर्थबोधकशब्दप्रादु-

यथा षट्पद्येत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्याने, न तु जातस्य वहिरङ्गस्यैतादृशेऽन्तरङ्गेऽसिद्धतानियामकम्, प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव लाभात्, इति 'वाह ऊठ्'सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अतएव वाय्वोरित्यादौ वलि लोपो यणः स्थानिवत्त्वेन वारितः 'अचः परस्मिन्नि'त्यत्र भाष्यकृता । क्रमेणान्वाख्याने तु उक्तोदाहरणे पूर्वप्रवृत्तिकत्वमप्यन्तरङ्गत्वं, वहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्तिरूपं बोध्यम् ।

यत्तु—एवं रीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति—तच्चिन्त्यम्; स्रजिष्ठ इत्यादौ विन्मतोर्लुकि टिलोपस्यापवादविन्मतोर्लुक्प्रवृत्त्या जातिपक्षाश्रयणेन वारणप्रयासस्य 'प्रकृत्यैकाच'इतिसूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे भाष्यकृतकृतस्य नैष्कल्यापत्तेः, त्वदुक्तरीत्या विन्मतोर्लुको वहिरङ्गासिद्धत्वेन अनायासतस्तद्वारणात्,

भाव इत्यर्थः । तदपीति—अन्तःकार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वमपीत्यर्थः । अतएवेति—जातवहिरङ्गासिद्धत्वानियामकत्वादेवेत्यर्थः । यणः स्थानिवत्त्वेनेति । जातासिद्धत्वनियामकत्वे तु विलम्बोपस्थितौ कारनिमित्तकस्य यणोऽन्यैव लोकसिद्ध्याऽसिद्धत्वेन यलोपवारणसम्भवात्स्थानिवद्वावपर्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । उक्तोदाहरण इति—मृद्व्याः षट्पद्येत्यादावित्यर्थः । पूर्वप्रवृत्तिकत्वमिति । परिभाषाया नोपयोग इति भावः ।

स्रजिष्ठ इत्यादाविति—विनो लुकि प्राप्तस्य स्रज्वटकाजु-
देश्यकस्य लोपस्येत्यर्थः । त्वदुक्तरीत्येति—पूर्वस्थानिकत्वमन्तरङ्ग-
त्वमितिस्वीकारेणेत्यर्थः । वस्तुतो नेदं भाष्यं सिद्धान्तभूतं, तक्र-

भाष्ये ईदृशरीत्या वहिरङ्गासिद्धत्वस्य क्वाप्यनाश्रयणाच्च, परि-
भाषायामङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्च ।

इयं चोत्तरपदाधिकारस्थवहिरङ्गस्य नासिद्धत्वत्रोधिकेति
'इच एकाचोऽमि'तिसूत्रे भाष्ये पूर्वपक्षयुक्तिरिति सा नादर्त्तव्या ।
परन्तप इत्यादावनुस्वारे नासिद्धत्वं मुमः, त्रिपाद्यां तद-
प्रवृत्तेः । नव्यमतेऽपि यथोद्देशपक्षाश्रयणेनान्यथासिद्धोदाहरण-
दानेन तस्य तदुक्तित्वमावश्यकमित्याहुः । आभीयेऽन्तरङ्गे
आभीयस्य वहिरङ्गस्य समानाश्रयस्य नानेनासिद्धत्वम्, असि-

न्यायेन बाधके प्रवृत्ते उत्सर्गस्याप्रवृत्तेष्टिलोपाप्रवृत्तेः ।

नादर्त्तव्येति । ननु तर्हि तत्फलस्यानुस्वारे कर्त्तव्ये मुमोऽसि-
द्धत्वाभावस्य कथं सिद्धिरत आह—परन्तप इत्यादि । इदमुप-
लक्षणम् अरुनुद इत्यत्र संयोगान्तलोपेऽसिद्धत्वाभावस्य ।
नव्यमतेऽपीति—दीक्षितमतेऽपीत्यर्थः । फलस्यान्यथासिद्धत्वा त-
द्भाष्यस्यैकदेश्युक्तत्वं स्पष्टमेवेति बोध्यम् ।

आभीये अन्तरङ्गे आभीयस्य वहिरङ्गस्य समानाश्रयस्येति ।
इयं पंक्तिर्न समीचीनतया योजयितुं शक्यते । तथाहि—पपुप
इत्यादौ वसोः संप्रसारणे पपाउस् अस् इति स्थिते 'आतो लोप'
इत्येतद्दृष्ट्या संप्रसारणस्य वहिरङ्गासिद्धत्वादाभीयासिद्धत्वाच्चा-
लोपो न न्यादित्याशंक्य व्याश्रयत्वेनाभीयासिद्धत्वं परिहृत्य 'वहि-
रङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतावर्थो, कथं सत्यन्तरङ्गे
वहिरङ्गं सति च वहिरङ्गे अन्तरङ्गम् ? न चात्रान्तरङ्गवहिरङ्गयो-
र्युगपत्समवस्थानमस्ति, नानभिनिवृत्ते वहिरङ्गे अन्तरङ्गं प्राप्नोति,
तत्र निर्मिन्नमेव वहिरङ्गमन्तरङ्गम्ये'तिप्रन्थेन वहिरङ्गासिद्धत्वमपि
भाष्ये परिहृतम् । यथा स्थान इत्यादौ यण गुणयोर्युगपत्प्राप्तिरस्ति

द्वत्वात्, इति 'असिद्धवत्'सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं सिचिवृद्धेः
'येन नाप्राप्त'न्यायेनान्तरङ्गवाधकत्वमूलकं न सिच्यन्तरङ्गम-
स्तीति 'इको गुण'इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५० ॥

न तथा पपुप इत्यादौ, संप्रसारणप्रवृत्तिकाले आलोपादीनां
निमित्ताभावादप्रसङ्गः, आलोपप्रवृत्तिकाले च निर्वृत्तं संप्रसारणं
ततश्च निमित्तमेवालोपादीनां संप्रसारणमिति नास्ति परिभाषो-
पस्थानमित्यर्थः कैयटेनोक्तः । तेनैव च पचावेदमित्यत्राप्येवं
सति जातासिद्धत्वं न स्यादित्याशङ्क्य भाष्यमन्यथा व्याख्यातम् ।
तथाहि—इयं परिभाषा 'वाहूऊठ'इत्येतज्ज्ञापितत्वादाभीया
आभीयेष्वालोपादिषु कर्त्तव्येषु असिद्धेति न प्रवर्तते, असिद्धत्वम-
भावप्रतियोगित्वम्, नैवास्ति परिभाषेत्यर्थः, तदप्रवृत्तौ चाऽऽलो-
पादीनि भवन्तीति भाष्यस्थपदान्यस्मिन्नर्थे एवं योजितानि—
सत्यन्तरङ्ग इति विध्यपेक्षित इत्यर्थः, तत्र निमित्तमेवेति परि-
भाषाया असिद्धत्वादप्रवृत्ताविति भावः, वसुसम्प्रसारणञ्चैकं परि-
भाषाया आलोपादीनाञ्च आश्रय इति समानाश्रयत्वाद्भवत्येवा-
सिद्धत्वम्परिभाषया इति । स्वस्या असिद्धत्वेऽप्यदृष्टपिशाचन्याये-
नासिद्ध्याप्यनयाऽन्तरङ्गं प्रति बहिरङ्गासिद्धत्वप्रतिपादने वाधका-
भावः, समानाश्रयत्वमप्यन्यूनाधिकनिमित्तकत्वमेवाऽन्यथाऽति-
प्रसङ्गात् चिन्त्यं कैयटोक्तम्, किन्तु अन्तरङ्गस्याभीयस्याभीयां
परिभाषाम्प्रत्यसिद्धत्वात्परिभाषया प्रतिपाद्याभाव इव तस्यासिद्ध-
त्वप्रतिपादनासम्भवः । अन्तरङ्गशास्त्रत्वस्य लिङ्गत्वेन परिभाषाया
अन्तरङ्गशास्त्रस्थत्वेन समानाश्रयत्वमिति परे । परन्तु मूले बहि-
रङ्गे समानाश्रयत्वमाभीयत्वमिति विशेषणमनुपयुक्तमेवेति वि-
भावयन्तु ।

येन नाप्राप्तन्यायेनान्तरङ्गवाधकत्वमूलकमिति । एतेन न

सिच्यन्तरङ्गमस्तीति नापूर्वमिति बोध्यम् ।

अथ जातवहिरङ्गासिद्धत्वस्य किम्फलमिति चेत्, अत्रोच्यते—पचावेदमित्यत्र लोडुत्तमद्विवचनान्तस्येदमशब्देन सहैकादेशे पूर्वान्तवद्भावेन लोडुत्तमसम्बन्धित्वस्य, स्वत एत्वस्य च सत्त्वेन 'एत् ऐ'रितिप्राप्तन्तद्रूपेऽन्तरङ्गे कर्त्तव्ये पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन वहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वादेतऐरित्यस्याप्रवृत्तिरिति फलम् । यदि च इतऐरितिन्यासेनापि पचावेदमित्यत्र वारणसम्भवः, भवानीत्यादावायादेशः स्यादिति तु न भ्रमितव्यम्, तक्रन्यायेन न्यादेशेन इतांगरित्यस्य बाधसम्भवादित्युच्यते—तदा पचावेदमित्यत्र 'आमेत'इत्यामादेशवारणमेव फलमिति कश्चित्, तदपि न युक्तम्, प्रतिपदोक्तस्यैकारस्य ग्रहणेनादोपात् । एधस्व पचस्वेति सततं यत्राभिधीयत इत्यर्थे 'आख्यातमाख्यातेने'तिसमासे 'बहुवचने भक्त्येदि'त्येत्वे एधस्वपचस्वेभ्य इत्यत्र प्रतिपदोक्तस्यैकारस्यामादेशापत्तेस्तादवस्थ्यात् तद्वारणायैव परिभाषा मन्तव्येत्यपि न, 'द्वित आत्मनेपदानामि'त्यत आत्मनेपदानुवृत्त्या प्रतिपदोक्तपरिभाषाञ्चाश्रित्यात्मनेपदमुच्चार्य्य विहितस्य लोट एकारस्यामादेश इत्यर्थकरणेन पचावेदमित्यादावामादेशवारणसिद्धेरैविधायके आत्मनेपदसम्बन्धेनापि पचावेदमित्यत्रायादेशवारणं सम्यगेव । न च 'सवाभ्यां वामा'वित्यस्यात्मनेपदमुच्चार्य्य विहितकारस्येत्यर्थो न कर्त्तव्यः, एधस्वेत्यत्रादेशानापत्तेः, एवञ्च एधस्वेदमित्यत्रामादेशाभावात् जानासिद्धत्वं वक्तव्यम् । न च एधस्वेत्यत्रापि मेघदकेकारस्य पर्जन्यन्यायेन 'द्वित आत्मने'इत्यनेनैतत्वे आत्मनेपदमुच्चार्य्य विहितकारस्य सत्त्वेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाभावेनैधस्वेदात्मत्यादौ न दोष इति वाच्यम्, तदादेशानां देरत्यनेत्यभ्य एकारोवारणनामर्थेन ज्ञापनात्मेघदकेकारस्यैत्याप्रवृत्तौ, न ज्ञापनात्पर्याप्तवाभ्यामित्येनद्विहितानवयवकागदस्यस्यामादेश इत्यर्थकरणेनादोषात् । ननु आम्पुददित्यत्र क्षरणार्थक-

सूद्धातोर्णिजन्तात् लुङि चङि द्वित्वे उपधाह्रस्वे सन्वद्भावेऽभ्या-
सस्य दीर्घे णिचि प्राप्तलघूपधगुणे बहिरङ्गस्योपधाह्रस्वस्यासिद्धत्वं
मन्तव्यम्; 'नाजानन्तर्य्य'इत्यस्य तु न विषयः, गुणस्याजानन्त-
र्य्यनिमित्तकत्वाभावात्, एकवर्णव्यवधाने येन नाव्यवधानन्या-
येन गुणप्राप्तावपि नाजानन्तर्य्यप्रवृत्तौ मानाभावात् । क्तोः
कित्वेनार्द्धधातुकविशिष्टस्यैवेको गुणो विधीयते । वैशिष्ट्यञ्च
स्वपूर्वत्व-स्वोपदेशकालिकलघुत्ववत्त्वोभयसम्बन्धेन । एवञ्चेको
णिजुपदेशकालिकलघुत्वाभावाद् गुणाप्रवृत्तेर्नेदं फलमिति तु न
युक्तम्, तोतोर्तीत्यादौ बलोपोत्तरजातलघुत्वकेऽपि गुणदर्शनेनो-
क्तार्थस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । यदि च यद्भ्रूलुक्छान्दसत्वेन
छन्दसि दृष्टानुविधानस्यैव सत्त्वेन न तत् प्रकृतार्थप्रतिबन्धकम्,
तुर्वाधातोर्वनिपि तोर्वेत्यत्र गुणानुपपत्तिरपि न प्रकृतार्थप्रति-
बन्धिका, 'न धात्वितिनिपेधेन तत्र गुणस्यानिष्टत्वात् तत्र-
त्याख्यानेऽपि फलैक्याय तदनभिधानस्यैवौचित्याच्चेत्युच्यते—
तदा नेदम्फलम् । यत्तु केनचित्—अन्ये तु पुगन्तसाहचर्या-
त्सार्वधातुकसाहचर्याच्चार्द्धधातुकपरेऽपि स्वोत्तरप्रत्ययानिमित्त-
कस्यैवेको गुणविधानान्न दोष इति प्राहुरित्युक्तम्—तत्र युक्तम्;
सादृश्ये प्रतियोग्यनुयोगिवृत्त्येकधर्मस्यापेक्षिततया स्वत्वस्या-
ननुगतत्वेन तद्वटितैकधर्मस्योभयवृत्तित्वासम्भवात्, पुगन्तप्रति-
योगिकस्य सार्वधातुकप्रतियोगिकस्य वा सादृश्यस्येकिकि निरु-
क्तधर्मेण प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्च; ह्रीधातोः क्विवन्तादाचष्टे
णिचि पुकि ततो हेतुमणिचि लुङि चङि णिचो लोपेऽजिह्विपदि-
त्यत्र स्वोत्तरप्रत्ययनिमित्तकत्वापीकः सत्त्वाच्च, वेञ्धातोः क्विपि
सम्प्रसारणे तुकि निष्पन्नादुत्प्रातिपदिकादाचारकिपि श्रोततीत्यादौ
स्योत्तरप्रत्ययनिमित्तकस्यैवेकः सत्त्वाच्च । गुरुसंज्ञायां संयोगपदेन
प्रत्ययावयवानिमित्तकसंयोगस्यैव क्तोः किच्यसामर्थ्यान् लाघवाद्
प्रहणे तु फलं सम्यगेव, सार्वधातुकसाहचर्यान् । लघुत्वानिमित्त-

स्यैवार्द्धधातुकस्य ग्रहणे तु न फलं, णिचो लघुत्वनिमित्तत्वात् ।
 क्रोः कित्त्वेन भेत्तेत्यादिलक्ष्यानुरोधेन च लघूपधविहितप्रत्ययान्य-
 वहितपूर्वस्यंको गुण इत्यर्थेनासू पुददित्यादौ णिचो लघूपधविहित-
 त्वाभावेन गुणाप्रवृत्त्या नेदं फलं सम्यगित्यपि कश्चित् । एतन्मते
 असुस्रुवत् रियतीत्यादौ गुणस्याप्राप्त्या तदपेक्ष्यान्तरङ्गत्वादुवङ्ग-
 दिप्रतिपादकभाष्यविरोधो न, उपायस्योपायान्तरादूपकत्वात् ।
 नाप्यदिद्रपदित्यादौ द्राधातोर्णिजन्ताल्लुङि चङि पुकि द्वित्वे
 उपधाह्रस्वत्वे अदिद्रपदितिनिष्पन्ने णिङ्निमित्तकोपधावृद्धौ कर्त्त-
 व्यायां वहिरङ्गोपधाह्रस्वस्यासिद्धत्वसम्पादनेन सफला 'असिद्धं
 वहिरङ्गमि'तिपरिभाषा, वित्साहचर्येण अद्रटितप्रकृतिकस्यैव णितो
 ग्रहणेनादोषात् । रजयति मृगानित्यादौ 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य'
 इत्यनेन वृद्धेरनित्यत्वान्न दोषः । शास्धातोर्णिजन्ताल्लुङि अशशा-
 सदित्यत्र 'णौ चङी'तिह्रस्वे ऽपि वृद्ध्या लक्ष्ये लक्षणन्यायेन
 पुनर्ह्रस्वाप्रवृत्त्या च रूपसिद्धौ शास्धातौ 'नाग्लोपी'तिनिषेध-
 सामर्थ्येन ह्रस्वोत्तरं वृद्ध्यप्रवृत्तिज्ञापनान्नेदं फलमिति केचित्—
 तन्न, तेन शान्त्रवाधापेक्ष्या परिभाषाकल्पन एव लाघवान् ।
 ग्रहधातोर्ग्र्यङ्लुङन्तात्तसि सम्प्रसारणे जागृह इत्यादौ ऋदुपधत्व-
 सम्पादकस्य तस्मिन्निमित्तकसम्प्रसारणस्य रुगादौ कर्त्तव्ये असिद्ध-
 त्वाय न परिभाषावश्यकता, यङ्लुकदच्छान्दसत्वात्, अभ्यास एव
 ऋदुपधत्वस्यान्वयाच्च । नाप्यतिखट्वाघटकखट्वशब्दाद्वापोऽभावो
 ह्रस्वासिद्धत्वेन फलम्, लक्ष्ये लक्षणन्यायेन तस्मिद्धेः । अतिष्टि-
 पदित्यत्रापीकारन्यासिद्धत्वेन गुणाभावोऽपि न फलम्, औपदेशि-
 कलघूपधस्यैव गुणविधानस्योक्तत्वादिकारोधारणसामर्थ्याच्च । न
 च हे जगदस्येत्यादौ टापोऽभावाय वहिरङ्गह्रस्वासिद्धत्वार्थं सा,
 तदक्ष्यन्वाद्वापो चारणत्वशक्यं, प्रथमप्रवृत्त्युद्देश्यत्वेनाश्रीयमाण-
 नमुदायविशिष्टं जगदिति तद्रटितत्वस्यैव सन्धेन स्वाघटकत्व-
 स्यघटकमात्रोद्देश्यकधिकारातिरिक्तयोभयसन्धेन स्यीयप्रथम-

प्रवृत्त्युद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणसमुदायविशिष्टाघटितत्वरूपतद्दक्ष्यत्ववि-
 रहादिति वाच्यम्, पुनर्ह्रस्वेनेष्टसिद्धेः । न च लक्ष्ये लक्षणन्यायेन
 पुनर्ह्रस्वासम्भवः, समुदायोद्देश्यकटापा सहैकादेशस्य ह्रस्वशास्त्री-
 यप्रथमप्रवृत्त्युद्देश्यसमुदायविशिष्टत्वेन तद्धटितस्य जगदम्बेत्यस्य
 तद्दक्ष्यत्वाभावात् पुनष्टाप् तु न, तद्दक्ष्यत्वात् । तथाहि—स्वीय-
 प्रथमप्रवृत्तिर्जगदम्बशब्दाद्वापः प्रवृत्तिस्तदुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणो ज-
 गदम्बसमुदायस्तत्त्वं लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जगदम्बाशब्देऽपि
 तद्विशिष्टत्वमन्तिमह्रस्वस्य नास्ति, तस्य तद्धटकमात्रोद्देश्यकत्वेन
 स्वघटकमात्रोद्देश्यकधिकारातिरिक्तत्वाभावात्, अपि तूदासीनस्य
 कस्यचित् तद्धटितत्वस्य जगदम्बशब्देऽसत्त्वात् । न च ह्रस्वे
 कर्त्तव्ये जगदम्बाशब्दे यत्तद्दक्ष्यत्वन्तदेकदेशविकृतन्यायेन जग-
 दम्बशब्दे आनीय पुनर्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जगदम्बाशब्दे आ-
 नीयत इति तद्दक्ष्यत्वान्नात्र ह्रस्वत्वेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, ह्रस्व-
 स्य विभक्तिनिमित्तकत्वेन विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमितिपरि-
 भाषया लिङ्गविशिष्टन्यायेन जगदम्बाशब्दे तद्दक्ष्यत्वाभावात् ।
 न च यासाशब्दे पुनरत्ववारणाय तद्दक्ष्यत्वं लिङ्गविशिष्टपरिभा-
 षया विभक्तिनिमित्तकार्येऽप्यानेतव्यमेवेति वाच्यम्, 'न यास-
 यो'रितिनिर्देशेन पुनरत्वाप्रवृत्तेरेव कल्पनात्, तत्रैव 'विभक्तौ
 लिङ्गे'तिपरिभाषया अप्रवृत्तिकल्पनाच्च । हे जगदम्बेत्यादौ स-
 म्बुद्धयव्यवहितपूर्वत्वं निमित्तीकृत्य जायमानो ह्रस्वस्तन्निमित्त-
 चिनांशकटापं प्रत्यनिमित्तं स्यादिति रीत्यापि टापोऽभावः परि-
 भाषां चिनापि सिद्धः, अतएव बुद्धावित्यादावपि न टाप् इति न
 फलं जातासिद्धत्वस्य । यासेत्यादौ तु 'न यासयो'रितिनिर्देशा-
 द्वाप् । हे लक्ष्मीत्याद्यनुरोधेन सम्बुद्धौ सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्त्तत
 इति न भ्रमितव्यं, नदीह्रस्वत्वस्यैव विशिष्य भाष्योक्तेः । यत्तु—
 अम्बात्रेत्यादौ ह्रस्वोत्तरैकादेशे पूर्वान्तवक्त्रावेनैकादेशविशिष्टे अ-
 म्बार्थकत्वेऽपि न ह्रस्वः, पदद्वयसन्निधिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहि-

रङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वादित्येव फलम्;—तत्र उत्तराकारपूर्वभूत-
सम्बुद्धयपेक्षया उत्तराकारपर्यन्तैकादेशविशिष्टस्य पूर्वत्वबुद्धय-
भावेन ह्रस्वत्वाप्राप्तेः । स्वयं भवतीति स्वयम्भूस्तस्मै स्वयम्भुवे
इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन क्विप्परत्वमादाय प्राप्ते ऊठि विभक्तिनिमित्त-
कत्वेन बहिरङ्गस्योवङोऽसिद्धत्वं परिभाषाफलमित्यपि न, छकार-
साहचर्येण विभक्त्यनिमित्तकस्यैव वस्य ग्रहणेनादोषात् । न चोक्त-
स्वयम्भूशब्दादाचारक्विवन्तात् घञर्थे कप्रत्यये स्वयम्भुव इत्यादौ
वकारस्योठोऽभावायासिद्धत्वं वकारस्य विभक्त्यनिमित्तकत्वेनोक्त-
साहचर्येणाशक्यवारणत्वादिति वाच्यं, साहचर्येण यगितरप्रत्यया-
निमित्तकस्यैव वस्य ग्रहणेनादोषात्; यगितरत्वनिवेशेन ब्राह्मण-
कण्डूतिरितिभाष्यप्रयोगे कण्डूयतेर्यगन्तात् क्तिचि अहोपयलोपयोः
स्थानिवद्भावेन यगकारनिमित्तकोवङवयवकारस्योठव्यदो-
षात् । न च इप्धातोः कर्तृक्विवन्तप्रकृतिकाचारक्विवन्तात् कर्तृ-
क्विवन्तेषुशब्दस्याशब्देन समासाद्वा आचारक्विवन्ताह्णितिपि
शपि पररूपे छत्वे इच्छतीत्यादौ छकारस्य क्विपमादाय शत्व-
प्रवृत्तेस्तादृशसाहचर्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् पूर्वोक्तं फलं युक्तमेवेति
वाच्यम्, इष्टसिद्धेः । तत्रापि छत्वस्यासिद्धत्वेन शत्वाप्रवृत्त्यर्थञ्चान्-
न्तरङ्गपरिभाषा मन्तव्येति बोध्यम् । कर्तृक्विवन्तप्रकृतिकाचार-
क्विवन्तभूधातोर्यति भव्यमित्यादावुठोऽभावाय सा । दिव्धातोः
कप्रत्यये दिवः, मन्धातोः क्विपि नलोपे तुकि मत्, तयोस्समासे
ततो णिचि टिलोपे णिलोपे दिवमितिमान्तस्य मशब्देन समासे
णिचि टिलोपे देवयतीत्यादावुठोऽभावाय सा । नौशब्दस्याशब्देन
समासे नावशब्दादाचारक्विवन्ताण्णावहोपे नावयतीत्यत्रोठोऽभा-
वायापि सा । अहोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न, कौ विधिं प्रति निषेधात् ।
दीङो घञर्थे के द्वियशब्दादाचारक्विवन्ताण्णावहोपे द्विययती-
त्यादौ क्विपो वकारमादाय यलोपस्याभावायापि सा बोध्या ।

समकालप्राप्तबहिरङ्गासिद्धत्वफलमथ विचार्यते । रियति पियति

अमुस्त्ववत अयजे इन्द्रं मृद्व्या पट्व्या एषु प्रयोगेषु लघूपध-
गुणापेक्षया इयङ्बुवङोः, अयज-इ-इन्द्रमित्यवस्थायां दीर्घापेक्षया
गुणस्य, मृदु-ई-आ पटु-ई-आइत्यवस्थायां परयणपेक्षया पूर्वयणश्च
शीघ्रोपस्थितिनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वेन पूर्वं प्रवृत्तिः समकालप्राप्ति-
कबहिरङ्गासिद्धत्वफलम्, अन्यथा आद्येषु गुणस्य चतुर्थे दीर्घस्य
परत्वादापत्तिः, अन्त्ययोः शब्दपरविप्रतिषेधेन परयणश्च प्रवृत्तिः स्यात्
पूर्वस्य यण् न स्यादिति केचित्—तन्न, 'येन नाव्यवधान'न्यायेन
पुगन्तसाहचर्येण चार्धमात्रिकवर्णव्यवधानस्यैव सहनेन मात्रिक-
व्यवधाने प्रवृत्तौ मानाभावेन गुणस्याप्राप्तेः । न च भीधातोर्ध्वर्थे
ऋप्रत्यये तदन्ताचारक्खिन्तात्कर्त्तरि क्विपि अलोपयलोपयोराचार-
क्खिन्ताल्लटि भयति वनिपि भेवेत्यादावहोपस्य स्थानिवद्भावात्
'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति गुणो न स्यात्, मम तु अन्तरङ्गत्वादि-
यङ्खियतीत्यादिभाष्यप्रामाण्यान्मात्रिकवर्णव्यवधानेऽपि लघूपध-
गुणप्रवृत्त्या लघूपधत्वादेव गुणसिद्धिरित्यर्धमात्रिकव्यवधानमेव
सह्यत इति न युक्तमिति वाच्यम्, अर्धमात्राधिककालिकं यच्छ्रू-
यमाणं तदतिरिक्तव्यवधानस्यैव सहनेनादोषात् । यत्तु—रियती-
त्यादौ सत्यपि गुणे जातस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादियङादिः स्यादि-
ति—तन्न, 'नाजानन्तर्य' इति निषेधात्; अयजे इन्द्रमित्यत्र पदसं-
स्कारपक्षे गुणप्रवृत्तिसमये दीर्घस्याप्राप्त्या गुणप्रवृत्तेरव्याहृतत्वात्
नित्यत्वाच्च । अपवादत्वाद्दीर्घस्तु न वाच्यः ; यणगुणशास्त्रायाच्पदप्र-
योज्यविषयतायास्सवर्णाच्चत्वावच्छिन्नविषयतां प्रत्येव व्यापकत्वात्
तत्र सवर्णाच्चत्वावच्छिन्नविषयताश्रयाभिन्नवृत्तित्वं स्यादिति पूर्व-
कारस्य तादृशविषयताश्रयभिन्नत्वेनाच्पदेन तस्य ग्रहणे बाधकाभा-
वात्, मृद्वेत्यादावपि क्रमिकान्वाख्यानपक्षे पूर्वयणसमये तृतीया-
या अभावेन परयणोऽप्राप्तेः शब्दपरविप्रतिषेधेन जातेऽपि परयणा-
देशे तस्य स्थानिवद्भावेन पूर्वयणः प्रवृत्तेश्च । न च इउआ एपां समासे
परयणादेशे पदान्तविधित्वेन स्थानिवद्भावाभावेन पूर्वयणादेशो न

नन्वेवमक्षच्चूरित्यादौ बहिरङ्गस्योठोऽसिद्धत्वादन्तरङ्गो यण्
न स्यादत आह—

नाजानन्तर्ये बहिष्प्रवृत्तिः ॥ ५१ ॥

स्यादित्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वं पूर्वयणादेश इतिफलमिति वाच्यं, जातब-
हिरङ्गासिद्धत्वेन परयणादेशस्यासिद्धत्वेन पूर्वयणादेशप्राप्तेः । 'ना-
जानन्तर्य' इतिनिषेधादसिद्धत्वाभावे तु फलं युक्तमेव, अन्तरङ्गत्वा-
त्पूर्वयण एव पूर्वं प्रवृत्तेर्वा इति सिद्धेः । यलोपस्तु न, परयणो
बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च । यलोपे निषेधस्तु न,
लोपाजादेशस्यैव निषेधविषयत्वात् । रुद्यादित्यादौ प्रकृतिप्रत्यया-
पेक्षाभ्यामडीङ्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुडिति तु न फलं, परस्मैपदेष्विति
विषयसप्तम्या लावस्थायामेव यासुटः प्रवृत्तेस्तस्य नित्यत्वाच्च । अ-
भवकदित्यत्र नित्यमकचं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादितश्चेतीकारलोपः
पूर्वमकचि तु अभवतकीति स्यादिति बोध्यम् । कश्च अश्च ईशश्च
केशा इत्यत्र नित्यमपि गुणं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादीर्घ इत्यपि फलम् ।
अपवादत्वादीर्घ इति तु न युक्तम्, अकारद्वयनिमित्तकगुणं प्रत्यप-
वादत्वेऽप्यकारेकारनिमित्तकगुणं प्रति तत्त्वाभावात् । इच्छतीत्या-
दौ छत्वे कृतेऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकि लघूपधत्वाभावान्न गुण इत्यपि
फलं सम्यगेव । अविभयमित्यत्र भी-अभ इति स्थिते परमपि गुणं
बाधित्वा ऋनिमित्तके द्वित्वेऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतेऽभ्यासे इकार-
श्रवणम् । जन् अतीति स्थिते परमशुपधालोपं बाधित्वाऽन्तर-
ङ्गत्वात् 'इलावि'तिद्वित्वे जङ्गतीतिसिद्धिः, पूर्वमलोपे द्वित्वाना-
पत्तेरिति दिक् ॥ ५० ॥

नन्वेवमिति—बहिरङ्गपरिभाषायाः स्वीकार इत्यर्थः । अन्त-
रङ्गो यण् न स्यादिति बहिरङ्गत्वेन विवक्षितमूठ्शास्त्रं तद्वटका-
रूपद्वयान्यत्रिषयताश्रयो दिविति तद्वटकः स्थानिद्वारा उकारः

अत्र 'पत्वतुको'रितिसूत्रस्थं तुग्रहणं ज्ञापकम् । अन्यथा अधीत्य प्रेत्येत्यादौ समासोत्तरं ल्यप्प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वान्न्यव्युत्पत्तिपर्यन्तमप्यसंहितायाऽवस्थानाम्भवेनैकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गत्वमिति प्रेद्ध इत्यादौ गुणो बहिरङ्ग इति ग्रन्थेन 'न धातुलोप'इतिसूत्रे

तन्निष्ठविषयताप्रयोजकमचूपदं तद्वदितत्वेन यणोऽन्तरङ्गत्वमिति भावः । 'पत्वतुकोरसिद्ध'इत्यस्य पत्वे तुकि च कर्त्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धमित्यर्थः । समासोत्तरमिति । ल्यपस्तन्निमित्तकत्वादिति भावः । अधि-इ-त्वा इति स्थिते समासे तत्र संहितायाः 'संहितैकपदे नित्ये'त्यभियुक्तोक्त्या नित्यत्वात् युगपदेकादेशल्यपोः प्रवृत्तौ तुकि कर्त्तव्ये 'पत्वतुको'रित्यनेन एकादेशस्यासिद्धत्वात्तुगभवति, नाजानन्तर्यपरिभाषाया अभावे तु बहिरङ्गत्वादेवैकादेशस्यासिद्धत्वेन तुक्सिद्धौ तुको ग्रहणं व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम् । ज्ञापितायान्त्वस्यामञ्जिष्टल्यव्निरूपितानन्तर्यनिमित्तकतुगपेक्ष्यैकादेशस्य बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वाभावेन तुग्रहणं चरितार्थम् । प्रेद्ध इत्यादाविति—'न धातुलोप आर्द्धधातुक'इत्यस्य धात्वंशलोपनिमित्त आर्द्धधातुके सति गुणो नेत्यर्थे प्रेद्ध इत्यादौ धात्वंशनकारलोपनिमित्ते क्तप्रत्ययरूपे आर्द्धधातुके सति 'आद्-गुण'इतिगुणो न स्यादित्याशङ्क्य गुणो बहिरङ्गो निषेधोऽन्तरङ्ग इति निषेधस्यासिद्धत्वेनादर्शनान्निषेधो न स्यादिति समाहितं, तत्र गुणस्य पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वरूपमेव बहिरङ्गत्वं भाष्याभिप्रेतमिति भावः । तद्भाष्यस्यैकादेश्युक्तत्वेनाप्रामा-

‘संयोगान्तस्य लोपः’ इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् ।

यत्तु—पत्वग्रहणमपि ज्ञापकम्, अन्यथा कोऽसिचदित्यादौ पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन पत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति—तन्न, इणः पूर्वपदसम्बन्धित्वेन पत्वस्यापि पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन उभयोः समत्वात्, एका-

प्यमिति चेत्तदाह—संयोगान्तस्य लोप इति । तत्र हि ‘यणः प्रतिषेधो वाच्यो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादि’त्युक्तम् । सुद्ध्युपास्य इत्यादौ यणः पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वं वाच्यमिति भावः । ननु वृक्षे छत्रमित्यत्र ‘पदान्ताद्वे’ति तुकि कर्तव्ये एकादेशस्यासिद्धत्वार्थं तुक् चरितार्थम्, तत्रैकादेशस्यान्तरङ्गत्वेन बहिरङ्गपरिभाषयाऽनिर्वाहात् ; न चासिद्धत्वेऽपि ‘छे चे’तितुक् प्रवृत्त्या न विशेष इति वाच्यम्, तथापि वैकल्पिकत्वासिद्धेरिति चेत्—न, ‘पदान्तपदाद्योरिति वक्तव्यमि’तिवार्त्तिकेन पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैव तुक्यसिद्धत्वात् । नन्वेवमपि वृक्षस्य इः वृक्षेः तस्य छत्रं वृक्षे छत्रमित्यादावेकादेशस्य तथाभूतस्यासिद्धत्वार्थं तुगग्रहणमस्ति चेत्—न, सेरित्यादिवत् ‘न चैङ्गः पदान्तात्परोररस्ती’तिभाष्यात् ज्ञापकपरप्रकृतभाष्याच्च तस्यानभिधानात् ।

कोऽसिचदित्यादाविति—कोइत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तवद्भावेन पदत्वमोसिचदित्यस्य परादिवद्भावेन, सिचदित्येतन्मात्रस्यैकादेशविकृतन्यायेन वा पदत्वादेकपदसम्बन्धित्वमिणः, द्वितीयपदसम्बन्धित्वं सकारस्येति पत्वस्यापि पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वम् । एकादेशस्य तत्त्वन्तु स्पष्टमेव । न च ‘अन्तादिवक्त्रे’त्यस्य शास्त्रीयकार्ये एव प्रवृत्त्या बहिरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्त्यर्थकथन्तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, परिभाषया अप्रवृत्तिद्वारा पत्वप्रवृत्त्यर्थत्वेन शास्त्रीयकार्यार्थत्वात् । प्रसङ्गात् पत्वग्रहणस्य चारिता-

देशस्य परादिवत्त्वेनौसिचदित्यस्य पदत्वेन सस्य पदादित्वाभावान्न 'सात्पदाद्यो'रित्यनेन निषेधः, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे कार्य्य-कालपक्षेऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तः पूर्वमुपपादितत्वाच्च ।

परिभाषार्थस्तु अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्ट्वप्रकृप्तिर्न, बहिष्पदेन बहिरङ्गम्, तस्य भावो बहिष्ट्वं बहिरङ्गत्वं, तत्प्रयुक्तासिद्धत्वस्य न प्रकृप्तिः, न प्राप्तिरिति, असिद्धं बहिरङ्गमित्युक्त्वा नाजानन्तर्य इति वक्ष्यामीति भाष्योक्त्या तत्रत्यस्यान्तरङ्गे इत्यस्यानुवृत्तिसूचनात् ।

ध्याय 'सात्पदाद्यो'रित्यस्याप्राप्तिरुच्यते—ओसिचदित्यस्य पदत्वेनेति । तथा चौकारस्य पदादित्वं न तु सकारस्येति न 'सात्पदाद्यो'रित्यस्य प्रवृत्तिः । न च तदप्रवृत्तेरशास्त्रीयत्वात् कथं परादिवद्भावः, पत्वनिषेधाप्रवृत्तेः पत्वरूपत्वेन शास्त्रीयत्वात् । यत्तु—कोइत्यस्य पूर्वान्तवद्भावेन पदत्वेऽपि 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवद्भाव'इतिनिषेधेनौसिचदित्यस्य पदत्वाभावात्पदादादिरितिपञ्चमीसमासेन 'सात्पदाद्यो'रितिपत्वनिषेधसिद्धिरित्युक्तम्—तत्र, ओसिचदित्यस्य पदत्वेऽपि सकारस्य पदात्परत्वविशिष्टस्यादित्वस्याक्षतेः, उभयत आश्रयण इत्यस्य स्वमते अभावाच्च । त्रैपादिकेऽन्तरङ्ग इति । तथा च न पत्वहृष्ट्वैकादेशस्यासिद्धत्वेन सिद्धिरिति भावः ।

१ इति भाव इति । इदं मूलाशयवर्णेनमात्रम् । वस्तुतस्तु अन्तर्गङ्गपरिभाषाया 'वाह ऊट्'मूत्रदेशत्वात् प्रथमपादस्यतुगप्रदृग्णत्वापितायामस्यां ततोऽनुवृत्तिर्न युज्यते, किन्तु बहिष्ट्वपदार्थस्य नित्यसाक्षात्त्वादान्तरङ्गलाभ इति ध्येयम् ।

तेन पचावेदमित्यादौ न दोषः, अन्तरङ्गस्याचस्थानिककार्यस्यैत्वस्यान्यानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावात् । जातस्य बहिरङ्गस्येत्युक्त्या अयजे इन्द्रः धियतीत्यादौ बहिरङ्गदीर्घगुणादेर-

अनुवृत्तिसूचनादिति—‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ ‘नाजानन्तर्य’ इति भाष्योक्तौ नाजानन्तर्य इत्युत्तरार्द्धे पूर्वस्यान्तरङ्ग इत्यस्यानुवृत्तिरिति भावः । तेन—अज्जिष्टान्यानन्तर्यनिमित्तकत्वस्यान्तरङ्गविशेषणत्वेनेत्यर्थः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्मध्ये कस्याप्यज्जिष्टान्यानन्तर्यविशेषणत्वे तु प्रकृते बहिरङ्गगुणस्य तथात्वेनासिद्धत्वानापत्तिः । जातस्य बहिरङ्गस्येति । नन्वेवमधीत्येत्यादौ ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधत’ इतिपरिभाष्यकादेशात्पूर्वमधि-इ-त्वेति स्थिते ल्यपि अधिइयेत्यत्र समकालमेवकादेशतुकोर्बहिरङ्गान्तरङ्गयोः प्राप्तौ जातबहिरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्राप्तौ तुकः स्वांशे चारितार्थ्याभाव इति चेत्—न, अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकस्यैव ल्यपः प्राबल्यस्य तथा बोधनेन प्रकृते ल्यवुत्तरमपि दीर्घप्रवृत्त्या ल्यपस्तन्निमित्तविनाशकत्वाभावेन प्राबल्याबोधनान् । अतएव निरेष्य दुरेष्येत्यादौ निर्दुर्पूर्वकान् प्यन्तादिषुः क्त्वाप्रत्यये अन्तरङ्गानपीतिन्यायेन ल्यप्प्रयोजकसमासे ल्यपि च गुणात् पूर्व कृते प्रतिपदोक्तत्वेन गुणात् पूर्व ‘ल्यपि लघुपूर्वादि’त्यनेन शौर्यादेशे गुणे निरेष्य दुरेष्य इति न, किन्तु ल्यवुत्तरमपि गुणादेशप्रवृत्त्या ल्यपो गुणनिमित्तविनाशकत्वाभावेन प्राबल्याभावादान्तरङ्गत्वाद्गुणे ल्यपि लघुपूर्वकत्वाभावेनागदेशाप्राप्तौ णिलोपे निरेष्य दुरेष्येत्यस्य सिद्धिः । नन्वेवं पराजग्ध्यन्त्यादौ परा-अट्-स्त्वा इति स्थिते ल्यप एकादेशनिमित्तविनाशकत्वाभावेनाप्राबल्यात् तत्पूर्वं समकालमेव वा दीर्घं परादिव्यङ्गायेन जग्ध्यादेशे पराजग्ध्यन्ति म्यादिति चेत्—न, जग्ध्यादेश-

सिद्धत्वम् । अतएव 'इण् डिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वाच्छचड-
 न्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादि'त्यादि संगच्छते । अतएव 'ओमाडोश्च'
 इत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि शिव-आ-इहीति स्थिते परमपि
 सवर्णदीर्घे वाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद्गुणे वृद्धि-
 वाधनार्थम् । न चाक्षयूरित्यत्र ^{माणे} कृते ऊठोऽसिद्धत्वादलि लोपा-
 पत्तिरिति वाच्यम्, अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्त्तव्ये,
 कृते च तस्मिन् यदन्तरङ्गं प्राप्नोति, तत्र च कर्त्तव्ये नासिद्ध-
 त्वमित्येतदर्थत्; असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारणे
 त्वस्या वेयर्थ्यं तेनैव सिद्धेः । अतएव 'नलोपः सुप्'इति सूत्रे
 कृति तुग्रहणं चरितार्थम्, अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ बहिर्भू-
 तभ्यामनिमित्तकपदत्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गतया नलोपस्यासिद्धत्वेन
 सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । मम तु तुक्वजानन्तर्यसत्त्वान्न

द्वारा परस्परया दीर्घनिमित्तविनाशकत्वस्य सत्त्वेनादोषात् ।
 अतएवेति - जातस्यैवासिद्धत्वाभावबोधनादेवेत्यर्थः । परमपि स-
 वर्णदीर्घमिति । समकालस्थलेऽपि प्रवृत्तावन्तरङ्गपरिभाषाया नि-
 पेधे परत्वादीर्घे गुणे शिवेहोतिसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ऊठोऽ-
 सिद्धत्वादिति - वलि लोपापेक्षया बहिरङ्गत्वेनोठोऽसिद्धत्वादिति
 भावः । अस्या वैयर्थ्यमिति - नाजानान्तर्यपरिभाषाया वैयर्थ्य-
 मित्यर्थः । तेनैव - अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वनैवेत्यर्थः । अत-
 एव नलोप इति - नाजानन्तर्यपरिभाषायास्तत्त्वादेवेत्यर्थः ।
 अन्यथा - अनित्यत्वे प्रकृते प्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं न्यादिति
 भावः । मम तु - नाजानन्तर्यपरिभाषावादिनन्तु । अतएव-

दोषः । न चैवं सति 'ह्रस्वस्य पिती'तिसूत्रस्थभाष्यविरोधः, तत्र हि ग्रामणिपुत्र इत्यत्र 'इको ह्रस्वोऽड्य'इतिह्रस्वे कृते तुक्-
माशङ्क्य ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन समाहितम्, नाजानन्तर्य
इत्यस्य सत्त्वे तत्र तदप्राप्तेरसङ्गतिः स्पष्टैवेति वाच्यम्, तेन
भाष्येणास्या अनावश्यकत्वबोधनात् । एतज्ज्ञापकेनान्तरङ्ग-
परिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव न्याय्यत्वात् । अतएव 'अचः

ति—नाजानन्तर्यपरिभाषाया अभावादेवेत्यर्थः । नन्वत्र तस्या-
स्सत्त्वेऽपि न दोषः, समकालप्राप्तत्वादिति चेत्—न, परिभाषा-
स्वीकारस्तत्र जातत्वनिवेशः, तदपेक्षया बहिरङ्गपरिभाषाया अनि-
त्यत्वेनैव सकलातिप्रसङ्गभङ्ग इत्येव युक्तमिति भावः ।

अत्रेदं बोध्यम्—ग्रामणिपुत्र इत्यत्र बहिरङ्गपरिभाषया तुग्वा-
रणपरभाष्यान्नाजानन्तर्य इति नास्तीति कल्प्यतेऽन्यथाऽनया
बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्यापत्त्या भाष्यासङ्गतिः । तुक्प्रहरणेन
च बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते । तेनैवाक्षर्यूरि-
त्यादौ यण्वलिलोपाभावौ सिद्धौ, रामयोरित्यादावयादेशापेक्षया
'ओसि चे'त्यस्यासिद्धत्वाभावः, रामेणेत्यादौ गुणापेक्षयेनादेश-
स्यासिद्धत्वाभावश्च सिद्धः । श्याते इत्यत्रायादेशापेक्षया बहिरङ्ग-
स्यापि गुणस्यासिद्धत्वाभावः । एषु प्रयोगेषु नाजानन्तर्यपरिभा-
षया वारणसम्भवेऽपि अचजे इन्द्रमित्यादौ मृद्व्या-पट्ठ्येत्यादौ
चैतस्या अप्रवृत्तये जातबहिरङ्गत्वविषयकत्वमपि वक्तव्यम्, तद-
पि गौरवमेव । अक्षर्यूरित्यत्र बलिलोपवारणायाजानन्तर्ये अन्त-

१ तत्र नदप्राप्तेरिति । श्रीनस्याजानन्तर्यस्य प्ररणे तु न भाष्याविरोध
इति भाष्याविरोधोद्धारणं विभावनीयम् ।

परस्मिन्नि'तिसूत्रे भाष्ये पटु-ई-आ इत्यत्र परयणादेश-
स्यानयाऽसिद्धत्वात्पूर्वयणादेशः साधितः । अतएवैषा परि-
भाषा भाष्ये पुनः क्वापि नोल्लिखिता । अतएवान्तरङ्गपरि-
भाषामुपक्रम्य विप्रतिषेधसूत्रेऽस्या बहूनि प्रयोजनानि सन्ति,
तदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु इत्युक्तं 'सम्प्र-

रङ्गे कृते चेत्यर्थान्तरकरणापत्तिश्च स्यात् । तथापि दीङ्धातोर्विचि
'मीनाती'त्यात्वे विचो लोपे शसि 'आतो धातो'रित्याकारलोपे दः,
अस्य अः आः, शसि आलोपे अः, पशुं सनोनीति पशुसाः, पन्-
धातोर्विचि 'विङ्वनोरनुनासिकस्याऽऽदि'तिनकारस्यात्वे शसि
आलोपे पशुसः, यायावरः, यातिः इत्याद्यर्थमन्तरङ्गपरिभाषाया
अनित्यत्वसपि वक्तव्यमेव; अन्यथाऽनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गस्यालो-
पस्य बलमात्रनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गस्य यलोपस्य च कर्त्तव्ये वहि-
रङ्गस्यात्वस्याकारलोपस्य चासिद्धत्वेनातो लोपस्य यलोपस्य चा-
भावापत्तिः । नाजानन्तर्घ्यपरिभाषया तु न निर्वाहः, अन्तरङ्ग-
स्याज्जिष्ठान्यानन्तर्घ्यनिमित्तकत्वाभावात् । इत्थञ्चावश्याश्रयणी-
येनानित्यत्वेनैव सर्वत्र निर्वाहे नाजानन्तर्घ्यपरिभाषा नाश्रयणी-
येत्येव युक्तमिति तत्त्वम् ।

अनित्यत्वेन वहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तियोग्यानां केषाञ्चि-
त्स्थलानामनुगमरूपैव नाजानन्तर्घ्यपरिभाषा; ग्रामणि पुत्र इत्यत्र
सन्निपातपरिभाषयाऽपि तुग्वारणस्य भाष्ये सत्त्वेन वहिरङ्गपरि-
भाषया वारणस्य भाष्यकारेणावहेलनान्, पशुस इत्यादावननु-
गतानित्यत्वस्वीकारेऽपि बहुषु स्थलेषु अनुगतानित्यत्वस्वीकारे

१ पटु ई आ इति । अनया जातस्यैवामिद्धत्वाद्दीकागदिदमपि
विभाषनीयम् ।

सारणाच्च' इति सूत्रे भाष्ये, प्रतिविधानं च परिभाषाविषयेऽनित्य-
त्वाश्रयणमेवेति ध्वनितमित्यलम् ॥ ५१ ॥

नन्वेवं गोमत्प्रिय इत्यादौ पदद्वयनिमित्तकसमासा-
श्रितत्वेन बहिरङ्गं लुक्ं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्बहुल्यादिलोपे
नुमादयः स्युरत आह—

अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्ं बाधते ॥ ५२ ॥

बाधकाभावात्, 'नासूया तत्र कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियत इत्यु-
क्ते'रिति परे ॥ ५१ ॥

नन्वेवमिति—अन्तरङ्गपरिभाषायाः स्वीकार इत्यर्थः । बहिरङ्गं
लुक्मिति । ननु गोमत्सु प्रियसु इति दशायां हलङ्ग्यादिलोपसमये
लुकोऽप्राप्त्या बहिरङ्गं लुक्ं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वादित्युक्तिरसंगता,
जातस्य समकालप्राप्तस्य वा बहिरङ्गस्यैवासिद्धताबोधनात् ; न च
लुक्पदं तत्प्रयोजकसमासस्योपलक्षकम् तस्य लोपसमकालप्राप्तत्वा-
दिति वाच्यं, तस्याप्यन्यपदार्थान्तर्भावेण वृत्तिकल्पनोत्तरमेव प्रवृ-
त्तेरिति चेत्—न, अप्राप्तिमत्त्वरूपबहिरङ्गत्वस्य सत्त्वेनादोषान् ।
हलङ्ग्यादिलोप इति । नन्वेतदपेक्षया नुमः परत्वादिदमयुक्तमिति
चेत्—न, अपरनिमित्तकत्वेन लोपस्यान्तरङ्गत्वात्, पूर्वं नुम्यपि
दोषस्यैव सत्त्वेनापाद्यमानेऽर्थे न्यायानादराच्च । नुमादयः स्युरिति ।
ननु पूर्वं नुम्यच्च उपधात्वाभावेन निरवकाशत्वापूर्वं दीर्घं एव स्या-
दिति नुमादय इत्ययुक्तमिति चेत्—न, उपधापदस्य पूर्वमात्रां-
पलक्षकत्वेन नुमुत्तरं दीर्घस्य भावकाशत्वेन परत्वाच्चित्यत्वाच्च
नुम एव पूर्वं प्रवृत्तिरित्याशयान्, आपाद्यमाने अर्थे न्याया-
नादरणाच्च ।

अन्तरङ्गानपीति । अपिशब्देन अन्तरङ्गबाधकस्यान्तरङ्गा-

अत्र च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रं ज्ञापकम् । त्वत्कृ-

पेक्षया दुर्बलयोः परनित्ययोर्वाधकत्वं लोकसिद्धं संगृह्यते, न त्वप-
वादवाधकत्वम्, तस्य निरवकाशत्वेन प्रावल्यात् । तेन ह्यः श्वः
आदितः मध्यत इत्यादौ परमपि 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घं वाधित्वा
'अव्ययादि'तिलुक् । ब्रह्मिष्ठा इत्यादौ ब्रह्मन्-अस्-इष्ट इति दशायां
परमपि टिलोपं वाधित्वा सुपो लुकि अन्रूपटेलोपे ब्रह्मिष्ठा इति
सिद्धयति, परस्य लुकाऽवाधे अन्रूपटः परत्वाहोपे तस्याभीया-
सिद्धत्वेन अन्रूपटः पुनर्लोपाभावे असिद्धयापत्तेः । शोभना
आपो यस्मिन् तत् स्वपकुलमित्यादौ सुपथिवनमित्यादौ च प्रति-
पदोक्तरूपान्तरङ्गमपि 'अपृन्नि'ति दीर्घं 'पथिमथी'त्यात्वं च
वाधित्वा लुक् । नन्वपि घटितपाठे तत्कुलमित्यादौ लुगर्थं कृतस्य
'त्यदादिभ्यश्च वक्तव्य' इति वार्तिकस्य वैयर्थ्यम्, अनेनैव न्या-
येन परमपि त्यदाद्यत्वं वाधित्वा 'स्वमोर्नपुंसकादि'त्यनेन लुक्-
सिद्धेः; अपि घटितपाठाभावे तु अत्वस्यान्तरङ्गत्वाभावेन न्यायेन
तद्वाधासिद्धेर्वार्तिकं सार्थकम्; एवं लुकः परवाधकत्वे भवतादि-
त्यादौ परमपि तातडादेशं वाधित्वा 'अतो हे'रिति लुक् स्यादिति
चेत्—न, तत्कुलमित्यादौ उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयो-
ज्यापवादशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनायां पूर्वमुत्सर्गशास्त्रं न प्रवर्तत इत्य-
र्थकोपसंज्ञनिष्पद्यमाणनिमित्तन्यायेन लुकोऽप्रवृत्त्या वार्तिकस्याव-
श्यकत्वात्, यदि पूर्वं लुक् न स्यात्तर्हि त्यदाद्यत्वे 'अतोऽमि'ति
स्यादितिसंभावनायाः प्रकृते सत्त्वान् । भवतादित्यादौ लुकोऽन्त-
रङ्गमात्रवाधकत्वेऽप्यनिमित्तकत्वेन तातडोऽन्तरङ्गत्वान् प्रकारा-
न्तरेणैवोभयोस्समाधेयत्वेनादोषान् । कोऽसौ प्रकार इति चेत्—
'ज्ञापकसिद्धन्न सर्वत्रे'ति गृहाण ।

अत्र चेति—प्रकृतपरिभाषायामित्यर्थः । लुगपेक्षयाऽन्तरङ्ग-

तमित्यादौ लुगपेक्षयान्तरङ्गत्वाद्बिभक्तिनिमित्तकेन 'त्वमावेक-
वचने' इत्यनेन सिद्धे इदं व्यर्थं सदेतज्ज्ञापकम् । ननु तव पुत्रः
त्वत्पुत्र इत्यादौ तवममादिवाधनार्थं तदावश्यकमिति चेत्, एवं

त्वादिति—लुकः पदद्वयापेक्षसमाससापेक्षत्वात् त्वमयोः पूर्वप-
दमात्रापेक्षत्वादिति भावः ।

तवममादिवाधनार्थमिति—त्वत्पुत्रइत्यादौ तवममौ त्वद्वित-
मित्यादौ तुभ्यमह्यौ च 'त्वमावेकवचन' इत्यस्य निरवकाशत्वेन
वाधकौ प्राप्तौ, तेषां वाधनार्थं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति चरितार्थ-
मित्यर्थः । ननु समासात्प्रागेवालौकिकप्रक्रियावाक्ये युष्मद्-अस्
अस्मद्-अस्तित्यादौ वाधकस्यापि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'तिसूत्रस्य
विभक्त्या व्यवधानेनाप्राप्त्या तवममादिप्रवृत्तिरव्याहृतैव; न च
विभक्तेरपि प्रत्ययत्वान्तामादायैव 'प्रत्ययोत्तरपदयो'रितिसूत्रं प्रव-
र्त्ततेति वाच्यम्, उत्तरपदसाहचर्येण वृत्तिचरमावयवप्रत्ययस्यैव
ग्रहणेन विभक्तिमादाय प्रवृत्तेरसम्भवात्, अन्यथा त्वया मये-
त्यादावप्यनेनैव सिद्धे त्वमामेकवचनमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति
चेत्—न, 'उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद् उपसंजातनिमित्त-
माद्युत्सर्गं वाधत'इतिन्यायं न प्रक्रियादशायामपि 'प्रत्ययोत्तरपद-
योश्चे'त्यस्य तवममादिवाधकत्वसम्भवात् । अस्ति हि यदि
तवममादिशास्त्रं न प्रवर्त्तते तदा समासे सुबुद्धि 'प्रत्ययोत्तरपद-
योश्चे'तिसूत्रं प्रवर्त्ततेतिगमभावेना । न च सामर्थ्यादेव तन्न्याय-
माश्रित्य तवममादिवाधकत्वं वक्तव्यम्, ततो वरं परिभाषाकल्प-
नम्, तथा ननि हि न साक्षाच्छास्त्रवाध इति वाच्यम्, दधतीत्या-
दौ 'अदभ्यन्नादि'त्यादिना तथा वाधकस्य क्लृप्तनया तदाश्रयणे-
नैव पारिनाश्यासम्भावे अक्लृप्तपरिभाषाकल्पनाया अन्याय्य-
त्वात् । न च तवममादिवाधमात्रप्रयोजनकत्वे तवममोऽप्यवृत्ता-

तर्ह्यत्रत्यमपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिस्तज्ज्ञापिकेति भाष्यकृतः । युष्म-

वित्येव वक्तव्यं, तावतैव त्वत्पुत्रइत्यादौ तवादीनामप्राप्त्या 'त्व-
मावेकवचन' इत्यनेनैव सिद्धेरिदं सूत्रं व्यर्थं सदस्या ज्ञापकमिति
वाच्यम्, आक्रोशविवक्षायां 'पृष्ठ्या आक्रोश'इत्यलुकि तव पुत्र
इतिवृत्तौ तवादेशानापत्तेः, सूत्रसत्त्वे विभक्त्या व्यवधानेन तवा-
देशस्य सुलभत्वाच्च । न च तवममौडस्यलुकीत्येवास्तु लुक्विषये-
नैत्यर्थेनोक्तदोषाभावादिति वाच्यम्, तव सुन्दरः पुत्रो यस्येति
त्रिपदबहुव्रीहौ मध्यमपदेन व्यवधानादुत्तरपदपरत्वाभावेन
सूत्राप्राप्त्या परिभाषाया इदानीमभावेन ऊस्परं तवादेशप्रवृत्तेर-
लुक्प्रवृत्त्या फलभेदात् । न च ज्ञापकसाजात्येन सप्तम्यन्तस्यैव
व्यधिकरणबहुव्रीहिर्न पृष्ठ्यन्तस्येति वाच्यम्, 'असति बाधके
प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात' इति न्यायाद्बाधकबाधनार्थत्वकथन-
परभाष्याच्च व्यधिकरणबहुव्रीहिसामान्यस्य कल्पनात् । न च सूत्रं
मपर्यन्तानुवृत्तिर्वा न ज्ञापिते चरितार्थम्, 'त्वमावेकवचन'इत्यत्र
विभक्तेरननुवृत्त्यैव त्वत्कृतमित्यादौ परिभाषया पूर्वमेव ऊसो
लुकि बाधकस्यापि तवममादेशशास्त्रस्याप्रवृत्त्या त्वत्पुत्रइत्यादौ च
त्वमादेशसिद्धेरिति वाच्यम्, त्वं सुन्दरः पुत्रो यस्येति त्रिपदबहु-
व्रीहौ युष्मत्सुन्दरपुत्रइत्यादौ त्वमादेशापत्तेः । सिद्धान्ते तु विभ-
क्तिपरत्वाभावेन 'त्वमावेकवचन'इत्यस्य मध्यमपदेन व्यवधाना-
दुत्तरपदपरत्वाभावेन 'प्रत्ययान्तरपदयोरचे'ति सूत्रस्य चाप्रवृत्त्या
दोषाभावान् ।

मपर्यन्तानुवृत्तिस्तज्ज्ञापिकेति - युष्मद्ग्रन्थमाचारिक्यापि

१ मपर्यन्तानुवृत्तिस्तज्ज्ञापिकेतीति । तवादेशमप्राप्त्या तव
'त्वमावेकवचन' इत्यनेनैव सिद्धेरिदं सूत्रं व्यर्थं सदस्या ज्ञापकमिति

दादिभ्य आचारक्विप् तु न, सम्पूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतापरभाष्य-
प्रामाण्यात्, 'ह्रस्वनद्याप' इतिनुड्विधायकसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्ये-

आचक्षाणणिचि च विभक्तिपरत्वाभावेन 'त्वमावेकवचन' इत्य-
स्याप्रवृत्त्या प्रत्ययनिमित्तकत्वमादेशाय प्रत्ययांशे चारितार्थ्येन तदं-
शेऽपवादत्वाभावेन 'हृदयस्थोत्सर्गसमानदेशा' इतिन्यायस्याभावेन
तत्र सर्वादेशवारणाय मपर्यन्तानुवृत्तेश्चारितार्थ्यान्न ज्ञापकत्वमि-
त्यत आह—युष्मदादिभ्य इत्यादि । सम्पूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतापर-
भाष्यप्रामाण्यादिति । नन्विदं न युक्तं, संपूर्णसूत्रज्ञापकताया
बाधकबाधनार्थत्वव्यवस्थापनेन खण्डितत्वात् । तत्खण्डनेऽत्र
चारितार्थ्यमपि हेतुरिति चेत्—न, तद्भाष्यघटितघटकमपर्यन्ता-
नुवृत्तिज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यादित्यर्थे ग्रन्थकर्तुस्तात्पर्यात् ।
नुड्विधायकसूत्रस्थेति—तत्र हि काश्प्रत्ययादितिविहितस्यामो
नुट् कस्मान्नेत्याशंक्याकारानुबन्धेन सानुबन्धकत्वात् 'निरनुबन्ध-

सिद्धे तदनुवृत्तिर्व्यर्था । न चानुवृत्तिर्मास्तु वैयर्थ्यात् इति शङ्क्यम्, अनुवृत्तिकार-
णपरभाष्यप्रामाण्येन अनुमितस्वरितत्वप्रतिज्ञावैयर्थ्यात् । ननु वार्तिककारमते
तदन्त्यायाभावेन 'प्रत्ययोत्तरे' तिसूत्रस्यापवादत्वाभावे एव, तन्न्यायवादिभाष्यमते
च 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा' इति न्यायस्यैवाभावः, तस्मात्सर्वादेशत्ववारणाय
मपर्यन्तानुवृत्तिः कार्येति चेत्—न, यत्रापवादशास्त्रीयस्थानिताया अवच्छेदकं सा-
क्षत्परम्परया वा उत्सर्गशास्त्रीयस्थानितावच्छेदकं तत्र 'उत्सर्गसमानदेशा' इति
न्यायस्य भाष्यकृताप्यभ्युपगमात् । न च 'प्रत्ययोत्तरे' तिसूत्रस्य 'तवममौडसी'-
तिसूत्रमात्रं नोत्सर्गः, किन्तु बाध्यसामान्यचिन्तापक्षे आत्वयत्वादयोऽपि,
एवञ्च तदनुवृत्त्यभावे कदाचिदन्यस्यापि तदादेशावतिरिति वाच्यम्; ज्ञाप-
कतापरभाष्यप्रामाण्येन 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे' तिसूत्रविषये बाध्यविशेषचिन्ताया
एवाभ्युपगमादिति दिक् ।

न हलन्तेभ्य आचारक्विबभावाच्च । एवमेवैकार्थकाभ्यां प्रातिपदिकप्रकृतिकणिकोऽपि अनभिधानं बोध्यम् । एतेन तत्रादेशार्थं

कप्रहणे न सानुबन्धकस्ये'ति समाधायोक्तम्—तर्ह्यकारानुबन्धः कर्त्तव्योऽवश्यं कर्त्तव्योऽन्यथा मकारस्येत्संज्ञापत्तिः, न चेत्संज्ञकत्वे मकारोच्चारणं व्यर्थम्, न च 'मिदंचोऽन्त्यात्पर' इत्यस्य प्रवृत्त्यर्थं, काश्चातोर्विधीयमानस्यामोऽन्त्यादचः परत्वे फलाभावात्प्रत्ययान्ताद्विधीयमानस्यान्त्यादचः परत्वे परश्चेत्यनेन प्रत्ययपरत्वे वा विशेषाभावादिति मकारोच्चारणसामर्थ्यान्नेत्संज्ञेत्यर्थकं भाष्यमुक्तम् । हलन्तेभ्यो युष्मदादिशब्देभ्य आचारक्विबन्तेभ्य आमि प्रत्ययपरत्वेऽन्त्यादचः परत्वे विशेषसम्भवेन भाष्यासङ्गत्या हलन्तेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानमिति बोध्यम् । एवमेवैकार्थकाभ्यां प्रातिपदिकप्रकृतिकणिकोऽप्यनभिधानमिति । ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यादिति शेषः ।

न च 'मपर्यन्तस्ये'तिसूत्रे परिग्रहणाभावे 'यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैव स्यात्, क्व च मान्ते, युष्मयतेरस्मयतेरप्रत्यय' इति भाष्ये युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां णिच उक्तत्वादिदमसङ्गतमिति वाच्यम्, तद्भाष्यस्य बहुत्वार्थकयुष्मदस्मच्छब्दविषयकत्वेन तद्विरोधाभावात् ।

वस्तुतस्तु—'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'त्यत्र विभक्त्याधित्यनुबन्धप्रत्ययोत्तरपदयोर्था विभक्तिस्तदव्यवहितपूर्वयोयुष्मदस्मदोस्त्वमाधित्यर्थः क्तव्यः; त्वत्पुत्रः त्वदीय इत्यत्रालौकिकप्रक्रियावाक्ये लुक्ः प्रागेव सामर्थ्यात् प्रवर्त्तते । न च आक्रोशे विवक्षिते 'पृष्ठा आक्रोशे' इत्यलुकि तव पुत्र इत्यादौ चारितार्थ्येन त्वत्पुत्रइत्यादौ पूर्वं लुकि 'न लुमताङ्गस्ये'तिनिषेधेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ विभक्तिपरत्वाभावेनादेशो न स्यादिति वाच्यम्, एकत्र द्वयमितिरात्या युष्मदस्मदोरेव 'प्रत्ययोत्तरपदयो'श्च सम्बन्धेन विभक्त्यव्यवहित-

प्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्यपास्तम् । ननु मपर्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वादेशत्ववारणाय चरितार्था; न च 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा' इतिन्यायेनासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसम्मतान् मपर्यन्तस्यैवादेशे सिद्धे तदनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्, तस्य शनमकजादौ व्यभिचारादिभि चेत्—न, शनमि मिच्चेन बहुचि पुरस्ताद्ग्रहणे नाकचिप्राक्टेर्ग्रहणेन तस्य बाधेऽपि अत्रोत्सर्गस्य त्यागे मानाभा-

पूर्वयोस्सतोः प्रत्ययाव्यवहितपूर्वयोरुत्तरपदाव्यवहितपूर्वयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमावित्यर्थे आक्रोशे अलुकि विभक्त्या व्यवधानादप्राप्त्या सामर्थ्यात् 'न लुमते'तिनिषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन त्वत्पुत्र इत्यादौ दोषाभावात् । न च विभक्त्या व्यवधानादुत्तरपदपरत्वासम्भवः, शास्त्राप्रवृत्तये प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । युष्मदस्मदोराचारक्विपि णिचि वा प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वेऽपि विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वाभावेनादेशाप्राप्त्याऽनभिधाने प्रमाणाभाव इति बोध्यम् । विभक्तावित्यस्याननुवृत्तौ तु प्रत्ययपदेन प्रत्ययमात्रस्य ग्रहणेन 'त्वमावेकवचने' 'प्रत्ययोत्तरपदयो'रित्येकवाक्यकरणेनैव सिद्धे वाक्यभेदो ऽर्थः स्यादिति बोध्यम् । न चास्तु एकवाक्यता, मास्तु विभक्तावित्यस्यानुवृत्तिः, प्रत्ययपदञ्च प्रत्ययत्वावच्छिन्नबोधकमस्त्विति वाच्यम्, आचारक्विवादावादेशापत्तेः; आचारक्विपोऽनभिधानेऽपि णिचोऽनभिधाने मानाभावात् । युष्मदयतेरितिभाष्यमपि स्वरसत् एव तथासति संगच्छत इति परं ।

तदनुवृत्तिरिति—मपर्यन्तानुवृत्तिरित्यर्थः । शनमकजादाविति । शनम् शपोऽपवादोऽपि अन्त्याच्चः परो भवति, शप् तु धातोः परः, अकच् टः प्राग्भवति, कस्तु प्रातिपदिकात् पर इति समानदेशत्वस्य व्यभिचारः । मानाभावादिति—मिच्चादिरूपविशेषकारणवत्तात्तत्र तत्रोत्सर्गसमानदेशा इति न्यायस्य बाधेऽपि ततोऽन्यत्राप्रवृत्तौ

वात् । अतएव 'तस्मिन्नपि च' इत्यनेन युष्माकाद्यादेश-

मानाभावादित्यर्थः । न च 'असति वाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात' इतिन्यायेनात्र शास्त्रे उत्सर्गसमानदेशा इति न्यायाभाव एव मित्त्वादिना किन्न कल्प्यत इति वाच्यं, मपर्यन्तानुवृत्तेर्ज्ञाप-
कतापरभाष्यस्यैव वाधकत्वात् ।

युष्माकास्माकादेशावपि तन्न्यायसत्त्वे एव चरितार्थो सा-
मान्यतः तदभावकल्पने वाधकावित्याह—अतएवेति—'उत्सर्गस-
मानदेशा' इति न्यायस्य सत्त्वादेवेत्यर्थः । 'तस्मिन्नपि च युष्मा-
कास्माकावि'तिसूत्रेण युवयोर्युष्माकं वा अयं यौष्माक यौष्माकीण
इत्यादावपि खञ्जि च युष्मदस्मदोः युष्माकास्माकावादेशौ
भवतः । तवायं तावकीनः तावकः, मामकीनः मामकः इत्यत्र 'तव-
कममकावेकवचन'इतिसूत्रेण युष्माकास्माकयोर्द्वित्वबहुत्वविव-
क्षायां सावकाशयोरेकत्वविवक्षायां वाधकौ तवकममकादेशौ
भवतः । यदि चाक्रडादेशमेव विदध्यात् तर्हि 'डिञ्चे'त्यनेन दका-
रस्यादेशे यौष्माक इत्यादेस्सिद्धावपि 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा'
इतिन्यायेनाक्रडादेशस्यापवादभूतौ तवकममकादेशावप्यन्तस्यैव
स्यातामिति तावकइत्यादेरसिद्धत्वापत्तिः । अतो युष्माकास्माकावादे-
शौ कृतौ । तन्न्यायाभावे तु तवकादेरनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वे दोषा-
भावात् तौ व्यर्थावित्युक्तन्यायज्ञापकाविति भावः । ननु 'उत्सर्गस-
माने'तिन्यायज्ञापनात्पूर्वं मपर्यन्तानुवृत्तिवैयर्थ्याभावेनान्तरङ्गान-
पीतिन्यायाभावेन युवयोरयमिति विग्रहे युष्मद्-ओस्-ईन इतिस्थिते
विभक्तिव्यवधानेन युष्माकादेशाप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वाद्धिभक्तिनिमि-
त्तकयुवादेशे विभक्तिलुकि स्थानिवद्भावेन युष्माकादेशे यौष्मा-
कीणः, आकडि तु यौवाकीन इति फलभेदात्कथं ज्ञापकम् ? एवं
फलभेदाभावे युष्माकादेशस्य वैयर्थ्यं, वैयर्थ्यं न्यायः, न्यायं च
विभक्तिलुकि युवादेशाभावे आक्रडादेशेन निद्धे फलभेदाभावा-

विधानं चरितार्थम्, अन्यथा आकडादेशमेव विदध्यात् ।

द्वैयर्थ्यमिति चक्रकापत्तिरिति चेत्, अत्रोच्यते—‘स्वार्थे परिपूर्णं पदमर्थान्तरेऽभिसम्बध्यत’ इतिन्यायेन स्वार्थोपस्थित्युत्तरमेव बहिर्भूतापत्त्याद्यर्थसम्बन्धेनान्तरङ्गत्वात्स्वार्थनिमित्तकविभक्तेरेव पूर्वमुत्पत्तिः । ततश्च विभक्त्या व्यवधानात्प्रातिपदिकाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्तद्धितोऽनुपपन्नः । तथा च पूर्वाह्णेत इत्यादौ तरवव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टसप्तम्यभावेन घसंज्ञकनिमित्तकसप्तम्यलुग्विधायकघकालतनेत्यस्य वैयर्थ्यात् तद्धितनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताककार्ये कर्तव्ये विभक्तेरविद्यमानवद्भावः कल्प्यते । सा च विभक्तिस्तद्धितपरकत्वेन सम्भाविता गृह्यते धर्मिग्राहकमानात् । तथा च तद्धितनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकं प्रातिपदिकत्वं, तदवच्छिन्नोद्देश्यताकतद्धितप्रत्ययरूपकार्यं, तत्र कर्तव्ये विभक्तेरविद्यमानत्वाद्विभक्तिव्यवधानेऽपि तद्धितोत्पत्त्या औपगवादिसिद्धिः, लुग्विधानञ्च चरितार्थम् । एवञ्च तद्धितनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकं युष्मच्छब्दत्वमस्मच्छब्दत्वं, तदवच्छिन्नोद्देश्यताकं ‘युवावौ द्विवचने’ इतिसूत्रं, तस्मिन् कर्तव्ये ओस्विभक्तेरविद्यमानवद्भावान्न यौष्माकीण इत्यादौ युवाद्यादेशः; तद्धितपरत्वेन सम्भावितत्वस्य दानान्न युवयोरित्यादावविद्यमानवद्भावः । तथा च न फलभेद इति बोध्यम् ।

नन्वेवमपि युष्मकदिति स्थिते ‘अकञ्विपये नायत्र्याय’ इत्युक्तेः साकचो युष्माकादेशे यौष्माकीणः दकारस्याकङ्ङि यौष्माकीणः इति फलभेद इति चेत्—न, ‘अनाप्यक’ इति धर्मिग्राहकमानेन साकञ्चानपहारके निर्दिश्यमानपरिभाषा न प्रवर्तते इत्येव कल्प्यते । युष्माकादेशस्तु न तथेति तत्र न्यायप्रवृत्त्या न साकचो युष्माकादेश इति—तदपि न, तावतापि युष्माकादेशाप्रवृत्तेराकडादेशस्य साकचोऽनपहारकत्वेन प्रवृत्त्या फलभेदस्य तदवस्थत्वान् ।

आकङ्क्षि तत्रकाद्यादेशयोरेतदपवादयोरुक्तन्यायेनान्त्यदेशत्वा-
पत्तिः, अतस्तद्विधानम्, इदमेव च तज्ज्ञापकम् । यद्यपि

अत्र केचित्—धर्मिग्राहकमानादिदमशब्दे एवाकञ्विषये नायं
न्याय इतिकल्पनेन युष्माकादेशस्याकडादेशस्य चानिर्दिश्यमाने
साकचि प्रवृत्त्यभावेन फलभेदाभावः, अतएव 'भिन्धकीत्यत्राकचि
धित्वं न प्राप्नोती'तिभाष्यमुपपन्नं, साकचो निर्दिश्यमानत्वाभा-
वात् ; किमः क इत्यस्यावृत्त्याककिमः साकचः कादेश इत्यर्थकश-
ब्देन्दुशेखरोऽप्युपपद्यते इत्याहुः—तदपि न, परमयुवकाभ्यामि-
त्यादौ कृताकचा समासे युवादेशानापत्तेः सामान्यतोऽकञ्विषये
निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेरेव कल्पनात् । भिन्धकीत्यत्रेति-
भाष्यादिविरोधस्तु परिहृतः पूर्वम् ।

अत्र गुरुचरणाः—युष्मदस्मदवयवमकारांत्परस्याकआदेश
इत्यर्थकमादाक इति न्यासेनैव सिद्धौ युष्माकास्माकादेशयोर्वे-
यर्थेन ज्ञापकत्वं बोध्यम्, साकचोऽपि पक्षद्वयेऽपि यौष्माक इत्या-
दिसिद्धेरित्याहुः ।

ननु 'अजादेर्द्वितीयस्ये'त्यस्य 'एकाचो द्वे प्रथमस्ये'त्येतदपवा-
दत्वेऽपि तत्समानदेशत्वाभावेन नात्र शास्त्रे 'उत्सर्गसमानदेशा'
इति न्यायाश्रयणमिति चेत्—न, मपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकतापरभाष्य-
प्रामाण्येन तन्न्यायस्यावश्यश्रयणीयत्वात् । उत्सर्गशास्त्रोयोद्देश्य-
तावच्छेदकाधिकरणपर्याप्तोद्देश्यतावच्छेदककत्वं यत्रापवादशास्त्रे
तद्विषयकत्वस्य धर्मिग्राहकमानेन न्याये कल्पनेनादोषात् । उत्स-
र्गशास्त्रोयोद्देश्यतावच्छेदकप्रथमैकान्त्याधिकरणपर्याप्तत्वस्य द्विती-
यैकान्त्येऽभावात् ।

इदमेव च तज्ज्ञापकमिति—युष्माकास्माकादेशविधानमेवां-
त्सर्गसमानदेशा अपवादा इत्येतज्ज्ञापकमित्यर्थः । विरोधे बाधक-

विरोधे बाधकत्वमिति वार्तिकमतेऽयं न्यायः, भाष्यकारस्तु विनापि विरोधं सत्यपि सम्भवे बाधकत्वमिच्छतीत्यनभिहित-सूत्रस्थकैयटरीत्या नायं नियमः, तथापि युष्माकाद्यादेशविधान-ज्ञापित उत्सर्गः स्वीक्रियत एवेति प्रकृते न दोषः । एतद्भाष्य-मपि तत्स्वीकारे मानम् । एवञ्च मपर्यन्तानुवृत्तिस्त्वत्कृतमित्या-दौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्था । तत्र चान्तरङ्गत्वाच्चमावित्येव सिद्धे व्यर्था सैतज्ज्ञापिका । ज्ञापिते त्वस्मिन्नेतद्विषये तवादी-नामप्राप्त्या तदपवादत्वाभावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरि-तार्थेति तदाशयः ।

स्वमिति—एकस्य द्विकार्ययोगरूपविरोध इत्यर्थः । अयन्न्याय इति—उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इत्यर्थः । विनापि विरोधमि-ति—एकस्य द्विकार्ययुक्तत्वरूपविरोधं विनापीत्यर्थः । सत्यपि सम्भव इति—उक्तविरोधाभावेऽपीत्यर्थः । अतएव भवेदित्यादा-वियादेशस्य परदीर्घबाधकत्वं, द्वितीयैकाचो द्विर्वचनं प्रथमैकाचो द्विर्वचनस्य बाधकं, सर्वेषामित्यादौ सुटो नुड्बाधकत्वम् । नाय-न्नियम इति—फलितो नास्तीत्यर्थः । तथापीति—फलितत्वाभा-वेऽपीत्यर्थः । उत्सर्ग इति—उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इत्यर्थः । स्वीक्रियत एवेति । भवेदित्यादौ व्यभिचारवारणन्तूक्तरीत्या बोध्यम् । प्रकृते न दोष इति—न मपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकत्वासङ्गति-रित्यर्थः । एतद्भाष्यमपीति—मपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकतापरभाष्यम-पीत्यर्थः । अपिशब्दाद्यष्माकाद्यादेशः । एवञ्चेति—उत्सर्गसमान-देशा इत्यस्य स्वीकारे चेत्यर्थः । त्वत्कृतमित्यादाविति—पूर्वं वि-भक्तिलुकि त्वमावेकेत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः ।

यत्तु हरदत्तेनान्तरङ्गप्रवृत्तौ प्रत्यय उत्तरपदे च मपर्यन्ता-
सम्भवेन तदनुवृत्तिर्व्यर्था सती ज्ञापिकेत्युक्तम्—तन्न, अन्त-
रङ्गाणामप्यपवादवाध्यत्वेन तद्विषये तदप्रवृत्तेः ।

वस्तुत इदं ज्ञापकं वार्त्तिकरीत्यैव, भाष्यरीत्या तु वाचनिक
एवायमर्थ इत्याहुः ।

इयं 'सुपो धातु'इति लुग्विषयैवेति केचित् । 'एङ्ह-
स्वात्सम्बुद्धेः'- 'न यासयो'रिति सूत्रस्थाकरप्रामाण्येन लुङ्मात्र-

अन्तरङ्गप्रवृत्ताविति—तवममयोः प्रवृत्तावित्यर्थः । व्यर्था
सतीति—तवादेशे मपर्यन्तासम्भवात् ममादेशे व्यावर्त्याभावा-
च्चेति भावः । तद्विषये तदप्रवृत्तेति—'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'-
त्येतद्विषये 'तवममौडसी'त्यस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः । युष्माकास्माकादे-
शविधानं न ज्ञापकं, ज्ञापितेऽपि स्वांशे चारिताभ्यांभावात् तस्मि-
न्नाणिकाकडनेकवचन इतिन्यासेनैव सिद्धेरिति न युक्तं, यथा-
स्थितन्यासापेक्षयाऽस्य न्यासस्यालघुत्वात् ।

वस्तुत इति । वार्त्तिकमते एकस्य द्विकार्ययोगरूपविरोधे एव
वाध्यवाधकभावादुत्सर्गसमानदेशा इत्यस्य फलितत्वेऽपि भाष्य-
मते तादृशविरोधाभावेऽपि वाध्यवाधकभावाभ्युपगमेन फलित-
त्वाभाव इति । यदि चोक्तन्यासस्य गुरुत्वान्न तेन स्वांशे चारिता-
भ्यांभाव इति विभाव्यते, तर्हि ज्ञापकसिद्ध एवायमन्तरङ्गानपीति
न्यायः । अतएव भवतादित्यत्रानेन न्यायेन तातडादेशं वाधित्वा
हेलुकमाशंश्च ज्ञापकसिद्धस्याभार्त्तिकत्वेन समाहितं शब्देन्दुशे-
खर । अतएवारुचेराहुरित्युक्तम् ।

इयं सुपो धात्विति । धर्मिप्राहकमानादिति तद्भावः ।
आक्षरेति—भाष्यकैयटेत्यर्थः । तथा च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमेवेति

विषया । आद्ये हे त्रपु इत्यादावनेन न्यायेन लोपं बाधित्वा लुग्भवतीति भाष्ये उक्तम् । अन्त्येऽन्तरङ्गांश्च विधीन् सर्वोऽपि लुग्बाधते न तु सुब्लुगेव । अतएव 'सनीसंस' इत्यादौ न लोपो न भवति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादावेकादेशात् प्रागेव टापो लुक्, अन्यथा कृतैकादेशस्य लुक्प्रकारश्रवणं न स्यादिति कैयट उक्तम् । एतद्विरोधात् 'तद्राजस्ये'तिसूत्रे कैयटेनोक्तम्—अङ्गानतिक्रान्तोऽत्यङ्ग इत्यत्र सुपो लुकि बहुवचनपरत्वाभावात् 'तद्राजस्ये'तिलुक् न स्यादिति-

बोध्यम् । अनेन न्यायेनेति—अन्तरङ्गानपीतिन्यायेनेत्यर्थः । एतद्भाष्यमप्यपिशब्दघटितपाठे मानम् । अतएव सनीसंस इति—अन्तरङ्गमपि नलोपमनेन न्यायेन बाधित्वाऽचियडोलुक् ततो 'नलुमते'तिनिषेधान्नलोपो नेत्यर्थः । अन्यथेति—सुब्लुक-एव बलवत्त्वबोधने इत्यर्थः । कृतैकादेशस्येति—अस्य अन्तरङ्गत्वादित्यादिः । एतद्विरोधादिति—प्रदर्शितेन टाब्लुको बलवत्त्वबोधनतात्पर्यकेण कैयटेन विरोधादित्यर्थः । लुग् न स्यादिति । अयम्भावः—'तद्राजस्य बहुपु तेनैवास्त्रियामि'तिसूत्रस्य बहुष्वर्थेषु विद्यमानस्य तद्राजसंज्ञकप्रत्ययस्य लुक्, न तु स्त्रियामित्यर्थः । तत्र बहुपु इत्यस्य बहुवचने परे इत्यर्थे भाष्यकारेणोक्तं अङ्गान् अतिक्रान्तोऽत्यङ्ग इत्यत्र पदाधिक्रान्वाख्याने अति सु अङ्ग अण् अस् इति स्थिते तद्राजलुक एकपदापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वम्, अपर-निमित्तकत्वेन सामासिकलुकोऽप्यन्तरङ्गत्वमित्यन्तरङ्गत्वे समाने परत्वान् सामासिकलुकि 'न लुमते'तिनिषेधेन प्रत्ययलक्षणाभावेन बहुवचनपरत्वाभावात्तद्राजलुग्न स्यादिति । तत्र कैयटेन इदमा-

शङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे अन्तरङ्गानपीतिन्यायेनायं लुक्-
सुब्लुको बाधकः स्यादित्याशङ्क्य सुब्लुक एवानेन बलवत्त्वं
बोध्यत इति तत् प्रौढ्येति द्रष्टव्यम् । लुगपेक्षया लुको बल-
वत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति तदाशङ्कासमाधानं वक्तुं युक्तम् ।
अनेन न्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजक-

शङ्कितम्—अन्तरङ्गानपीत्यादि । अयं लुगिति—तद्राजलुगित्य-
र्थः । तथा च बहुवचने परे इत्यर्थेऽपि न दोष इति भावः ।
पुनस्तेनैव समाहितं—सुब्लुक एवेति, न तु लुग्मात्रस्येत्यर्थः,
धर्मिग्राहकमानादिति तद्भावः । इयमुक्तिः पूर्वोक्तात् पञ्चखट्व-
इत्यत्रत्यकैयटादिरुद्धा, अतएवायं प्रौढिवादः, तदेतदुच्यते—
प्रौढ्येति, अशुद्धमिति यावत् । नन्वेतत्समाधानस्यायुक्तत्वे शंका
तिष्ठत्येव कैयटस्य, तस्याः किं समाधानमिति चेदाह नागेशः—
लुगपेक्षयेति । धर्मिग्राहकमानात् लुगितरकार्यापेक्षयैव लुको
बलवत्त्वमनया बोध्यते न तु लुगपेक्षयापीति तद्भावः । अन्त-
रङ्गनिमित्तविनाशकस्यैव लुको बलवत्त्वमित्यस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् तद्राजलुकस्सामासिकलुगिनमित्तविनाशकत्वाभावेन लुग-
पेक्षया सामासिकलुगपेक्षया लुकः तद्राजलुकः बलवत्त्वमशक्यं
वक्तुमित्यर्थ इति परे । तदाशंकासमाधानमिति—तस्य कैयटस्य
आशंकायाः समाधानमित्यर्थः ।

अनेन न्यायेनेत्यादि । तत्र फलम्—अर्णुहि इत्यत्र तानादि-
काङ्क्षणातोर्लोटस्सिपोह्यादेशे मध्ये उपत्यये तन्निमित्तकगुणात्पूर्वम्
'उतश्च प्रत्ययात्संयोगपूर्वादि'त्यनेन हेतुगनेन न्यायेन न, तत्र
लुको गुणनिमित्तविनाशकत्वाभावात् । अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते तु
असंयोगपूर्वत्वाभावात् हेतुगिति बोध्यम् । ननु गोमत्त्रिय
इत्यादी समामोत्तरं लुकः प्रपृच्या समासान् प्रातिपदिकत्वाशंक-

समासादीनां च प्राचल्यं बोध्यत इति अन्यत्र विस्तरः ॥५२॥

नन्वेवं सोमेन्द्रेऽन्तरङ्गत्वादाद्गुणे पूर्वपदात् परेन्द्रशब्दाभावेन 'नेन्द्रस्य' इति वृद्धिनिषेधो व्यर्थः, अन्तादिवद्भावस्तु भयत आश्रयणे निषिद्धः । किञ्च वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोति, अन्तादिवत्त्वोभयाभावेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेन न्द्रशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेनोभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यस्याभावेन तदाश्रयणे चोत्तरपदत्वेऽपि

पदापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाद्धल्ल्यादिलोपः पूर्वं कस्मान्नेत्यत आह—
तत्प्रयोजकसमासादीनाञ्चेति । आदिना प्रातिपदिकत्वस्येति
दिक् ॥ ५२ ॥

पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दाभावेनेति—सोमेन्द्रशब्दयोस्समासे गुणे पूर्वपदस्य सोमशब्दस्येन्द्रशब्दस्य चाभावेन पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दस्य वृद्धिर्नेत्यर्थकस्य 'नेन्द्रस्य परस्ये'त्यस्याप्राप्त्या वृद्धिनिषेधो न स्यादिति भावः । ननु एकादेशविशिष्टे सोमे शब्दे पूर्वान्तवद्भावेन पूर्वपदत्वमुपपन्नमिति चेत्—न, तथापि इन्द्रशब्दस्याभावेन पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दस्याभावात् । ननु परादिवद्भावेनेन्द्रशब्दस्येन्द्रशब्दत्वमपि भविष्यतीति चेदाह—अन्तादिवद्भावस्त्विति । वस्तुतस्तु एकारान्ते पूर्वान्तवद्भावेन पूर्वपदत्वे तदेकारादावेव परादिवद्भावेन इन्द्रशब्दत्वेऽपि पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दाभाव एवेति बोध्यम् । अन्तादिवत्त्वोभयाभावेऽपीति । अन्तादिवत्त्वोभयातिदेशे हि 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवदि'तिनिषेधः प्रवर्तते । प्रकृते अन्तादिवत्त्वोभयाभावेन तन्निषेधस्याप्रवृत्तावपि वृद्धिर्न प्राप्नोति निमित्तमन्वल्गनाभावादिति हृदयर्थं हेतुं प्रकटयति, एकादेशविशिष्टे सोमे शब्दे पूर्वान्तवत्त्वेन पूर्वपदत्वेन न्द्रशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेन तदाश्रयणे उत्तरपदत्वानिदेशाश्रयणे उत्तरपदत्वेऽपि

तस्यानच्क्त्वादेकस्यैकादेशेन परस्य नित्येन यस्येति लोपेनाप-
हारात् । न च परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति
तत्सम्भव इति वाच्यम्, उत्तरपदाद्यच्स्थानिकत्वाद् वृद्धेस्तद-

अनच्क्त्वात् । तदेवोपपादयति—एकस्येति, आद्यस्येत्यर्थः ।
परस्य उत्तरस्य यस्येतिलोपेनापहारादित्यन्वयः । 'देवताद्वन्द्वे चे'
त्यनेन हि पूर्वोत्तरपदयोर्घटकस्याचो वृद्धिर्विधीयते । पुनः प्रका-
रान्तरेण निमित्तसम्बलनमाशंक्य खण्डयति—न च परादिवद्भा-
वेनेति । एकादेशविशिष्टस्येति—एन्द्रशब्दस्येत्यर्थः । मान्तस्यैकदे-
शविकृतन्यायेन पूर्वपदत्वमित्यपि योज्यम् । तत्सम्भव इति—वृद्धि-
प्राप्तिसम्भव इत्यर्थः । उत्तरपदाद्यच्स्थानिकत्वादिति । एतदुक्त-
म्भवति—केवलमुत्तरपदत्वन्तु अशास्त्रीयत्वान्नातिदेष्टुं योग्य, किन्तू-
त्तरपदाद्यच्त्वं परादिवद्भावेनानेयम्, तस्य शास्त्रीयाच्चघटितत्वे-
न शास्त्रीयत्वादिति प्रश्नाशयो वाच्यं, तस्य च वर्णमात्रवृत्तित्वेना-
तिदेशासम्भवस्नाद्रूप्यानतिदेशादिति ।

ननु किमिदं ताद्रूप्यम् ? न तावद्वर्णमात्रवृत्तित्वं तत्, स्वत्वा-
भिरित्थत्र टापा सहैकादेशविशिष्टत्वत्वाशब्दे पूर्वान्तवद्भावेनाद-
न्तत्वमादाद्य ततः परस्य भिन्न ऐसापत्तेरदन्तत्वस्य वर्णमात्रवृत्ति-
त्वाभावेनाताद्रूप्यत्वात् ; नापि वर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितत्वं तत्,
अदन्तत्वे स्वतः अत्रे च व्यपदेशिवद्भावेन वर्णमात्रवृत्तिध-
र्मघटितत्वं बोध्यमिति युक्तम्, क्षीरपेणेत्यादावेकादेशविशिष्टे
पेशब्दे णत्वायैकाजुत्तरपदत्वत्वातिदेशानापत्तेः तस्यापि तथा-
भूतान्त्वघटितत्वात् ; न च तत्रैकान्त्वस्य स्वतः सिद्धत्वादुत्तर-
पदत्वं पूर्वान्तवद्भावेनानीयते, तस्याताद्रूप्यत्वादिति वाच्यम्,
तस्याशास्त्रीयत्वेनातिदेशासम्भवात् ; नाप्यैकादेशस्यानिविशिष्टवर्ण-
मात्रवृत्तिधर्मघटितत्वं तत्त्वं, वैशिष्ट्यत्र स्ववृत्तित्वस्वस्थानि-

भावेनाप्राप्तेस्ताद्रूप्यानतिदेशात् ; अन्यथा खट्वाभिरित्यादा-
चपि पूर्वान्तवच्चेनादन्तत्वे भिस ऐस्त्वापत्तिरिति भाष्ये
स्पष्टम् । अतएव पूर्वेषुकामशम इत्यादावन्तरङ्गत्वादाद्गुणे
वृद्धिर्न स्यादित्याशङ्कितम्, तदेकदेशमात्रस्य विकाराभावाच्च ।

कादेशावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, अच्त्वस्य स्वस्थानिकादेशावृत्तित्वे-
नादोपादित्यपि साधु, उत्तरपदाद्यच्त्वस्य वर्णमात्रवृत्त्यच्त्व-
वटितत्वेऽपि अच्त्वस्यैकादेशस्थानिभूतेन्द्रशब्दघटकेकारविशिष्ट-
त्वाभावात् उत्तरपदाद्यच्त्वे विशिष्टधर्मघटितत्वस्याभावेन ताद्रू-
प्यत्वानापत्तेरिति चेत्, अत्रोच्यते—अच्त्वमादाय ताद्रूप्यत्वाभा-
वेऽपि एकादेशस्थानी इकारस्तद्विशिष्टं निरुक्तोभयसम्बन्धेनोत्तर-
पदाद्यच्त्वमेव, तच्च वर्णमात्रवृत्त्यपि तद्घटितमपि व्यपदेशिवद्भा-
वेन तदेवेति तदपि ताद्रूप्यमेवेति दिक् ।

अन्यथेति । ताद्रूप्यस्याप्यतिदेश इत्यर्थः । भाष्य इति—
अन्तादिवत्सूत्रस्थे भाष्ये इत्यर्थः । तत्र हि 'वर्णाश्रये अन्तादिव
दभावप्रतिषेधो वक्तव्यः, न वा अताद्रूप्यातिदेशादि'त्युक्तम् ।
अत्र ज्ञापकं 'पत्वतुकोरसिद्ध'इति सूत्रे तुग्रहणम्, अन्यथा
अधीत्येत्यादावेकादेशस्य परादिवद्भावेन ह्रस्वत्वात्तकृमिद्वेस्तद्व्य-
र्थमेवेति । अनएवेति—ताद्रूप्यानतिदेशादेवेत्यर्थः । पूर्वेषु काम-
शम्याम्भव इत्यर्थेऽपि पूर्वमन्तरङ्गत्वादाद्गुणे एकारस्योत्तरपदाद्य-
च्त्वाभावेन 'प्राचो ग्रामनगराणामित्यनेन दिशःपरेषां नगरवा-
चिनां ग्रामवाचिनाञ्चाद्यचोऽपि परे वृद्धिरित्यथैकेन वृद्धिर्न स्या-
दित्याशङ्क्य अनेन न्यायेन गुणात्पूर्वमेव वृद्धिः साधितेति भावः ।
ननु सोमशब्दस्यैकादेशविकृतन्यायेन पूर्वपदत्वम्, एन्द्रशब्दस्य
तेनोत्तरपदत्वमानीय उत्तरपदाद्यच्त्वस्यार्थममाजप्रस्तत्वाद्गुणः
प्राप्तेत्यन आह—तदेकदेशेति । एकाररूपविकारस्य पूर्वपरोभयैक-

तदुक्तं भाष्ये—इन्द्रे द्वावचौ एको 'यस्ये'तिलोपेनापहृतः, अपर
एकादेशेन, ततोऽनञ्च इन्द्रशब्दः सम्पन्नः तत्र कः प्रसङ्गो
वृद्धेरिति; मरुदादिभिरिन्द्रस्य इन्द्रे इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातः ।
अत आह—

पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ ५३ ॥

अत्र च 'नेन्द्रस्य' इति निषेध एव ज्ञापक इति 'अन्ता-
दिवच्च'- 'विप्रतिषेधे परमि'तिसूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५३ ॥

देशविकारत्वात् तदेकदेशमात्रविकारविशिष्टं तदन्यवन्नेतिन्याया-
कार इति भावः । अत्रैव प्रमाणमाह—तदुक्तमित्यादिना । निषेधस्य
चारितार्थ्यमाशङ्क्य निराकरोति—मरुदादीति ; पूर्वनिपात इति ।
'अजाद्यदन्तं पूर्वम्'- 'अभ्यर्हितञ्चे'तिसूत्रवार्तिकाभ्यामिति शेषः ।
सोमस्य तु सर्वोत्कृष्टशिवशिरसोह्यमानत्वाद्भ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातः,
विष्णुशब्दस्येन्द्रशब्देन इन्द्रेऽपीन्द्रशब्दस्यैव पूर्वनिपातः, इन्द्रस्य
सर्वदेवाधिष्ठावृत्तेनाभ्यर्हितत्वादिति न तत्र निषेधस्य चारितार्-
थ्याशा । इदमत्र बोध्यम्—परिभाषयां पूर्वपदमुत्तरपदञ्च वस्तुस-
न्निमित्तं यस्मिन् कार्ये तत्र कार्यं गृह्यते, न तु पूर्वपदत्वोत्तरपद-
त्वाभ्यां कार्य्यानिमित्ततायामाग्रहः, तेन परमाहमित्यादावन्तर-
ङ्गादप्येकादेशात्प्रागेवानया परिभाषया 'त्वाहौ सा'वित्यनेनाहा-
देशः सिद्धः । नहि तत्र पूर्वपदत्वादिना निमित्ततास्ति । एकादेश-
पदेनापि सन्धिकार्यमात्रमुच्यते । अतएव रात्रिमटइत्यादौ 'रात्रेः
कृति विभाषे'ति मुमः प्रागन्तरङ्गोऽपि यण् न । न च नाजानन्तय-
निषेधेन निर्वाहः, तस्य जातासिद्धत्वविषयकत्वात्, प्रतिपदोक्त्या-
न्मुम् इत्यस्यापि यक्तुं शक्यत्वाच्च ॥ ५३ ॥

नन्वेवमपि प्रधाय प्रस्थायेत्यादावन्तरङ्गत्वादिषु कृतेषु
ल्यप् स्यादत आह—

अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते ॥५४॥

‘अदो जग्धि’रितिसूत्रे ति-कितीत्येव सिद्धे ल्यब्रह्मण-
मस्या ज्ञापकमिति ‘अदो जग्धि’रित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥५४॥

नन्वेवमियायेत्यादौ द्वित्वे कृतेऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे
तदसिद्धिरत आह—

अन्तङ्गत्वादिति—पदद्वयापेक्षसमासापेक्षल्यवपेक्षयैकपदापे-
क्षस्य ‘दधातेर्हि’रित्यादेरन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । ‘नल्यपी’तिसूत्रा-
करणलाघवात् प्रकृतिप्रत्ययमात्रनिमित्तकं कार्यं ल्यविवक्षये न
प्रवर्त्तत इत्येव ल्यब्रह्मणेन ज्ञाप्यतामिति तु न वाच्यम्, अधीत्ये-
त्यादौ तुकोऽप्यभावापत्तेः । क्त्वाश्रयानुबन्धकार्याणां ल्यव्विषये-
ऽप्रवृत्तिज्ञापनेऽपि अनुभूयेत्यादौ गुणनिषेधः प्रोह्येत्यादौ संग्रसा-
रणं, प्रमध्येत्यत्र नलोपश्च न स्यात् । तत्त्वं तु ल्यब्रह्मणं व्यर्थं
सत् स्वप्रवृत्तिविरोधिप्राप्तेर्वाधेन चारितार्थ्ये स्वप्रवृत्त्युत्तरप्राप्तिवाधे
न समर्थमिति स्थानिवद्भावेन ल्यवुत्तरप्राप्तेत्ववारणाय ‘न ल्यपी’-
त्यस्यावश्यकत्वमिति । अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकस्यैव ल्यपः
प्राचल्यं, तेन प्रपूर्वकादिष्वधातोर्ण्यन्तात् क्त्वाप्रत्यये प्रेष्यगत
इत्यादौ न गुणात्पूर्वं ल्यप्, अन्यथा रोगुणात् पूर्वं ‘ल्यपि लघु-
पूर्वादि’त्यनेनायादेशापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५४ ॥

इयायेन्यादाविति—आदिना इयेपेत्यादेस्संग्रहः । द्वित्वे कृते
इति—दीर्घे कर्तव्ये द्वित्वस्य न बहिरङ्गासिद्धत्वं, ‘नाजानन्तर्य’
इति निषेधान् । अतएव आदतुस्त्वतुरित्यादि सिद्धम् । अन्त-
रङ्गत्वादिति—वृद्धिगुणापेक्षयेत्यादिः । अत्र ‘नाजानन्तर्य’ इति नि-

वार्णादाङ्गं बलीयो भवति ॥ ५५ ॥

तेनान्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा वृद्धिरिति तत्सिद्धिः ;
'अभ्यासस्यासवर्णो' इतोयङ्विधायकसूत्रस्थमसवर्णग्रहणमस्यां
ज्ञापकम् ; तद्वीपतुरित्यादावियडादिव्याभृन्व्यर्थम् ; एतत्परि-
भाषाभावे त्वीपतुरित्यादावन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण बाधात्तद्
व्यर्थम् ; इयङ्बुवडौ ह्यभ्याससम्बन्धिनिमित्तकत्वाद्बहिरङ्गौ ;

पेधो न, तस्य जातासिद्धत्वविषयत्वात् । वृद्धिगुणविधायकशा-
स्त्रघटकाङ्गपदप्रयोज्यविषयताश्रयघटकः पर इकारस्तन्निष्ठविषयता-
प्रयोजकात्पदघटितत्वं यथा दीर्घस्य तथा दीर्घविधायकशास्त्र-
घटकपूर्वपरयोरिति पदप्रयोज्यविषयताश्रयेकारद्वयसमुदायघटक-
परेकारनिष्ठविषयताप्रयोजकाज्जादिपदघटितत्वेन वृद्धिगुणयोरप्य-
न्तरङ्गत्वं समानमिति तु न वाच्यं, विषयताप्रयोजकपदस्य सप्त-
म्यन्तस्यैव ग्रहणेन वृद्धिगुणयोरन्तरङ्गत्वाभावात् । वार्णादित्यस्य
वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकादित्यर्थः । आङ्गमित्यस्य अङ्ग-
त्वावच्छिन्नोद्देश्यकमित्यर्थः । तेनेति — वार्णादाङ्गमितिन्यायेने-
त्यर्थः । 'असवर्णग्रहणमि'तिसूत्रमियर्त्तित्यादौ चरितार्थमिति
तद्भावः । तद्वीति—असवर्णग्रहणं हीत्यर्थः ।

दीर्घापेक्षया इयङ्बुवडोर्वहिरङ्गत्वमुपपादयति—इयङ्बुवडौ हि
अभ्याससम्बन्धिनिमित्तकत्वादिति—अभ्याससम्बन्धिभूतसमुदा-
याङ्गनिमित्तकत्वादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—इयङ्गशास्त्रघटकाङ्ग-
पदप्रयोज्यविषयताश्रय इदमिति समुदायः, तद्वदकपरेकारवृत्तिवि-
षयताप्रयोजकसप्तम्यन्तात्पदघटितत्वेन दीर्घस्यान्तरङ्गत्वमिति ।
न चेयङ्बुवडोरपि दीर्घशास्त्रघटकपूर्वपरयोरित्येतत्पदप्रयोज्यविष-
यताश्रय इ-इ इति समुदायः, तद्वदकपरेकारवृत्तिविषयताप्रयोजक-

न चैयद्वपवादः, येननाप्राप्तिन्यायेनेयतीत्यादिसकललक्ष्यप्राप्त-

सप्तम्यन्ताच्पदघटितत्वरूपान्तरङ्गत्वाविशेष इति वाच्यम्; स्वप्र-
योज्यविषयताश्रयघटकत्व-स्वघटकपदप्रयोज्यविषयतापर्याप्त्यनधि-
करणत्वोभयसम्बन्धेन बहिरङ्गशास्त्रघटकपदविशिष्टवृत्तिविषयता-
प्रयोजकसप्तम्यन्तपदघटितत्वस्यैवान्तरङ्गपदार्थत्वेनादोषात् ।

यत्तु—प्राचीनमतेनैतद्ग्रन्थस्य सत्त्वेन तन्मते संज्ञाकृतबहि-
रङ्गत्वस्यापि सत्त्वेनाभ्याससंज्ञासापेक्षत्वेनेय इव डोर्धहिरङ्गत्वमि-
त्यभिप्राय इति—तन्न, दीर्घस्याप्यगादिसंज्ञापेक्षकत्वाविशेषात् ।

केचित्तु — अभ्यासनिमित्तकत्वेनाभ्याससंज्ञोत्तरप्राप्तिमदिय-
डाद्यपेक्षया अभ्याससंज्ञानपेक्षस्य दीर्घस्य पूर्वप्रवृत्तिकत्वेनान्तरङ्ग-
त्वमित्याहुः—तन्न, ह्लादिः शेषोत्तरमेवोभयोः प्राप्तत्वेन द्वयो-
रप्यभ्याससंज्ञोत्तरप्राप्तिकत्वाविशेषात् ।

केचित्तु—द्वित्वप्रयोज्यसंज्ञानिमित्तकार्याणां द्वित्वनिमित्त-
प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वनिमित्तकत्वमिति 'ह्रःसंप्रसारणमि'ति सूत्रा-
रम्भसामर्थ्यात् कल्पयते; तद्धि अजृह्वदित्यत्र चङ्परणौ 'ह्रःसंप्र-
सारणं' विदधदपि निरुक्तकल्पनाऽभावे 'अभ्यस्तन्य चे'त्यनेनैव
तत्र संप्रसारणसिद्धौ व्यर्थं स्यात्; कल्पिते च तस्मिन् 'अभ्य-
स्तन्य चे'त्यस्य द्वित्वप्रयोज्याभ्यस्तसंज्ञानिमित्तकत्वेन द्वित्वनिमि-
त्तभूतप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वनिमित्तकत्वेन णिच्चा व्यवधानेनाप्राप्तेः
गृह्यं स्मार्थकम्; अतएव ष्युलन्तहायकशब्दप्रवृत्तिकक्यजन्ता-
न्तनि जिह्वायकीचिपतीत्यादौ 'अभ्यस्तन्य चे'तिसम्प्रसारणत्रः
नथा चैयद्वदेरपि अतुन्निमित्तकत्वेन प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्षन्वेन
बहिरङ्गत्वमित्याहुः ।

न चाम्बर्णप्रहणमीयतुरित्यादौ इ-इ-अतुन्निमित्थिते यण्दी-
चैकादेशौ प्रतिपद्विभित्त्वान्प्रवाध्य 'दीर्घे इणः कित्ती'त्यभ्यासस्य
दीर्घे उत्तरस्वण्टम्येणो यणि च कृते स्थानियङ्गायेन प्राप्तम्येणो

यणपवादत्वस्यैव निर्णयात्—इति प्राञ्चः ।

परे तु—एतत्परिभाषाभावेऽभ्यासस्येतिसूत्रमेव व्यर्थम् ;

निवृत्त्यर्थमस्त्विति वाच्यम्, तन्न्यायेनेयङं वाधित्वा जाते दीर्घे इयङप्रवृत्तेः ।

यणपवादत्वस्यैवेति । यथा 'कुष्वोःकूपौ चे'तिसूत्रं 'विस-
र्जनीयस्य स' इत्यस्यैव सकललक्ष्यप्राप्तस्य वाधकं, न तु 'शर्परे
विसर्जनीय'इत्यस्येति भावः । ननु यण्गुणयोरन्यतरत्वेन व्याप-
कत्वात्तयोर्यथा 'अकस्सवर्ण'इति वाधकं तथा यण्दीर्घयोरुभयो-
र्वाधकमियङ्, तत्रान्यतरस्य सकललक्ष्यप्राप्तत्वाभावेन विशेषात् ।
अत्रत्यं तत्त्वमग्रे वक्ष्यते । न च इयत्तीत्यादौ ऋ-ऋ-ति इति
स्थिते यणं तन्न्यायेन वाधित्वा 'अर्तिपिपत्योश्चे'तीत्ये इ-ऋ-ति
इति स्थिते यणः पुनरप्राप्त्या न तस्यापि सकललक्ष्यप्राप्तत्वमिति
वाच्यम् ; यणं वाधित्वाऽपवादत्वादीर्घः प्राप्तः, तं वाधित्वा प्रति-
प्रद्विधित्वादित्वं प्राप्तं, तदपि 'अभ्यासविकारेषु वाध्याः पूर्वं
प्रवर्तन्त'इतिन्यायेन वाधित्वोत्सर्गभूतमुरदत्वं, तत् इत्ये निष्प्रत्यहं
यणः प्राप्त्या सकललक्ष्यप्राप्तत्वोपपत्तेः ।

यत्तु—ऋ-ऋ-ति इति स्थिते 'सार्वधातुके'तिगुणः प्राप्तः, तं
वाधित्वा परत्वाल्लघूपधगुणः, तं वाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्यण्, तं
वाधित्वा अपवादत्वादीर्घः, तं वाधित्वा परत्वात्प्रतिप्रद्विधित्वाच्च
'अर्तिपिपत्योश्चे'रितित्वं, तदप्यभ्यासविकारन्यायनोरदत्वं, तदपि
वाधित्वा परत्वाद्भ्रस्वः, तमपि वाधित्वा पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेन
सार्वधातुक्रगुणः, तमपि तमपीतिचक्रापत्तिरिति—तत्र, प्रतिप-
द्विधित्वादेव 'श्ला'वितिद्वित्वं ततोऽनमित्तिकत्वेन सर्वापेक्षयान्तर-
ङ्गत्वाद्भ्यासविकारे वाध्याः पूर्वमितिन्यायेनेत्यापेक्षया च पूर्वमु-
रदत्वे प्रतिप्रद्विधित्वेनेत्ये यणप्राप्त्या चक्रकन्यासम्भवान् ।

न चेयायेयेपेत्यादौ चरितार्थम्, तयोरपि पूर्वप्रवृत्तगुणस्य पूर्वप्रवृत्तवृद्धेश्च 'द्विर्वचनेऽची'ति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे कृते पुनः प्राप्ते गुणवृद्धी बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्सर्वणदीर्घापत्तेः; न चैयतीत्यादौ तच्चरितार्थम्, तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे उरित्येव ब्रूयात्; खोरित्यनुवर्तते; इणो यणिति

ननु ईपतुरित्यादौ इकारांशे यण एव सकललक्ष्यप्राप्तत्वेन तदपवादत्वेऽपि दीर्घस्य तत्त्वाभावेन तदपवादत्वाभावेनान्तरङ्गत्वेन दीर्घस्यैव प्रवृत्त्याऽसवर्णग्रहणस्य चैयर्थ्येऽपि ऊखतुरित्यादावुकारांशे सकललक्ष्यप्राप्तदीर्घस्याप्यपवादत्वेन प्राप्तस्योवङ्गोऽप्रवृत्तयं आवश्यकत्वादसवर्णग्रहणं ज्ञापकमिति चेत्—न, उकारांशमात्रव्यावृत्त्यर्थत्वे अभ्यासस्यानावितिन्प्राप्तेनैव सिद्धे असवर्णग्रहणस्य चैयर्थ्येन ज्ञापकत्वमित्याशयात् ।

रूपातिदेशेनापहारे इति । नन्वतिदेशेन अतिदिष्टधर्मज्ञानमेवाहार्यात्मकं भवति, न तु तद्वर्म्मविरुद्धस्थितधर्मस्यापहारो भवति, अतएवातिदिश्यमानधर्मविरुद्धधर्मप्रयुक्तकार्याभाव इत्येवोक्तं, न तु तद्विरुद्धधर्माभाव इति प्रकृते पूर्वस्थितधर्मापहारोक्तिः पुनर्गुणवृद्धिप्राप्तिश्चासङ्गतेति चेत्—न । रूपातिदेशस्थले वास्तविकमेव रूपन्तत्रोत्पद्यते । तदुत्पत्तिश्च पूर्वरूपसद्भावे न सम्भवति, विभिन्नयोरानुपूर्व्यैरिक्कशब्दवृत्तित्वायोगादनुपलब्धश्च । तस्मान् पूर्वरूपापहारं विना गत्यभावः । अतएव 'तृज्वत्कोण्डु'रित्यतिदेशे कोण्डुशब्दस्य कोश्रा कोश्रारवित्यादिरूपाणि भवन्ति । वस्तुना रूपातिदेशस्थले तद्रूपविशिष्टादेश एव नात्यर्थमित्यस्यैव वक्तव्यत्वाच्च । चरितार्थमिति । नवर्णान्परत्वाभावान् दीर्घस्यानवकाशत्वेन बाधावणश्च तत्राप्राप्तेरिति भावः । उरित्येव ब्रूयादिति—न च उरितिन्यासे अङ्गन्येत्यन्याचीत्यन्य च मन्वन्धे ऋवर्णान्ताङ्ग-

साहचर्याद्व्याख्यानाच्च ऋधातोरेव ग्रहणम्; अर्तेरिवर्णस्येय-
डित्यर्थः; अभ्यासस्यार्तावित्यभ्यासस्यार्तेरिति वा गुरुत्वान्न
युक्तम् ; न च ए-ऐ-ओ-औशब्देभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो
लिटीयडाद्यर्थे तत्सूत्रमावश्यकं, तथा ओणुधातोर्षुलन्तादि-
च्छाव्यजन्तात्सन्युवोणकीयिपतीत्याद्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम्,
पाठप्रथमाह्निकान्तस्थभाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानात्, अन्त्ये

स्याचि परे इयडित्यर्थे कर्त्तारवित्यादावियङ्गापत्त्या फलभेद
इत्यत आह—एवोरिति । तथापि ऋकारस्य य इकारस्तस्येयडि-
त्यर्थे ऋकारेकारयोः स्थान्यादेशभावसम्बन्धस्यैव सम्भवेन इय-
र्तित्यत्रोरदत्त्वे एवोक्तेरित्या 'अर्त्तिपिपत्योश्चे'त्यस्य प्रवृत्त्या ऋकार-
स्थानिकेकारस्याभावादियङ् न स्यादरियर्त्तित्यादेरसिद्ध्यापत्तेश्चे-
त्यत आह—इणो यणिति । सूत्रान्तरसाहचर्यस्यादर्शनादाह—
व्याख्यानादिति—'न ह्येकमुदाहरण'न्यायेन सूत्रस्य ज्ञापकत्वप्रद-
र्शकभाष्यमूलकादचिणुधात्वित्यता धातुग्रहणानुवृत्तिमूलकाद्वा
व्याख्यानादित्यर्थः ।

पाठेति—'दाश्वानि'तिसूत्रस्येत्यर्थः । तत्र हि निरुक्तपरिभा-
षाज्ञापनसमये 'अभ्यासस्यासवर्ण'इत्यस्येयर्त्तित्यत्र चारितार्थ्य-
माशङ्क्य 'न ह्येकमुदाहरणमि'त्यादिना समाहितम् । उक्तस्थले चा-
रितार्थ्यसम्भवे तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । प्रत्ययग्रहणमपनीय
तत्स्थानेऽनेकाच् इति वक्तव्यमित्यारम्भप्रत्याख्यानयोः फलैक्या-
यापि ए-ऐ-ओ-औषब्देभ्य आचारक्विपोऽनभिधानं बोध्यम् । 'इजा-
देश्च गुरुमतोऽनृच्छ'इत्याम तु नः अनृच्छइतिपर्युदात्तेनानतिदिष्ट-
गुरुमत्त्वस्यैव तत्र ग्रहणादिति केचित् । कटीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य ईधा-
तोरेयाञ्चकारेत्युदाहरणात्तादृशसाहचर्यानाश्रयणमित्यन्ये । द्वित्वे

द्वितीयद्विर्वचनस्यैव सत्त्वेन त्वदुक्तप्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात् ;

एण्डत्यादि स्थिते इदानीं परिभाषाया अभावेनान्तरङ्गत्वाद् ह्रस्व-
म्बाधित्वाऽप्यादेशादेरेव प्रवृत्त्या तेषु चारितार्थ्यासम्भव इति परे ।
अतएव इण्धातोर्लिटि द्वित्वात्पूर्वमपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्
थलि परत्वाद्गुणे द्वित्वे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावेन
स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तौ इत्येति स्थिते सूत्रं चरितार्थमित्यपास्तम्,
तत्रापि ह्रस्वं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादयादेशस्यैव प्रवृत्तेः । अन्त्ये द्वि-
तीयद्विर्वचनस्यैवेति—नामधातावपि अजादेस्तु आद्येतरस्येत्युक्त-
त्वेनाद्येतरस्यैकाचो द्वित्वमिति भावः । आद्यैकाचो द्वित्वे तु
ओण्ओण् इतिस्थिते 'ह्रस्वः' 'हलादिः शेष' इत्यनयोः प्राप्तौ पर-
मपि हलादिः शेषम् 'अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो ने'त्यनेन
वाध्याः पूर्वं प्रवर्तन्त इत्यर्थकेन बाधित्वा ह्रस्वे हलादिः शेषे इय-
ङ्गर्थं चरितार्थं स्यादिति भावः ।

अत्रेदं बोध्यम्—'हलादिःशेष' इत्यस्य यदि अभ्यासस्य
आदिभूतं हलमुद्दिश्य शेषविधायकत्वमादीतरहलो निवृत्तिश्च
फलिता, तर्हि आटतुरित्यादौ उद्देश्याभावेनाप्रवृत्तौ टकारनिवृत्तिर्न
स्यात् । इतरनिवृत्तिपूर्वकस्वस्थितिरूपशेषविधाने गौरवञ्च । तस्मा-
दभ्यासावयवस्यादीतरस्य हलो निवृत्तिरेव विधीयते । तावतैवा-
दिहलस्थितिस्सिद्धैव बोधिता स्यात् सति सम्भवे । आटतुरित्यादौ
तु अन्त्यहलो निवृत्तिमात्रमादिहलस्थितेरभावात्, पपाचेत्यादौ तु
पचो द्वित्वे चकारस्यानेन निवृत्त्यपेक्षया लाघवाद्धलादेरजन्तस्यै-
वैकाचो द्वित्वतात्पर्यबोधनद्वारैव चकारनिवृत्तिबोधनम् । तथा
चाजाद्यनेकाऽधातो आदिभूतादचः परस्य द्वितोयस्येति, नामधा-
तावजादेस्तु आद्येतरस्येति चेतत्फलितमेव । तेन नामधातौ मध्य-
मस्थस्याप्यैकाचो हलादेरजन्तस्यैव द्वित्वमिति स्थितम् । तेन मनश-

एवं च सम्पूर्णसूत्रस्य ज्ञापकता युक्ता ; यद्यपि भाष्ये यदयम् 'अभ्यासस्यासवर्ण' इत्यसवर्णग्रहणं करोतीति ग्रन्थेनासवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते, तथापि न ह्यन्तरेण गुणवृद्धौ असवर्णपरोऽभ्यासो भवतीति तदुपपादनग्रन्थेन सम्पूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते ; अग्रेऽपि 'नैतदस्ति ज्ञापकम्, अत्यर्थमेतत्स्यादि'त्यनेन सूत्रसार्थक्यमेव दर्शितम्, असवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तु तद्व्यावर्त्यप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमेव दर्शितं स्यात्; न चाकृतव्यूहपरिभाषयेयेपेत्यादौ सवर्णदीर्घप्राप्तिः, यदि दीर्घो न स्यात्तर्हि गुणः स्यादिति सम्भावनायाः सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तेः सूपादत्वादिनि कथं सम्पूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति वाच्यम्,

शब्देन ओणकशब्दस्य समासे मन ओणकीयिथिपतीत्यादौ णशब्दस्यैव द्वित्वेन चारितार्थ्यशंकापि न । एतेन मनशब्देन समासे ओणित्यस्याद्येतरत्वाद्योपो दुर्वार इत्यपास्तम् । इथेपिथेत्यादाविपधातोर्लिटि थलीडागमे कृते गुणस्याचपर्याप्तनिमित्तताकत्वाभावेन 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्याप्रवृत्त्या परत्वाद्गुणे द्वित्वे हलादिशोपे ह्रस्वे सूत्रं चरितार्थमित्यपि न, ह्रस्वापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद्यादेशस्यैव पूर्वप्रवृत्तेः । हलादिशोपान् पूर्वमेव 'अभ्यासविकारे वाध्यबाधकभावो नै'त्यनेन ह्रस्वप्रवृत्तौ ततो हलादिशोपे सूत्रं चरितार्थमेवेति चेत्—उक्तीत्या एमात्रस्य द्वित्वेनायादेशस्यैव प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

एवञ्चेति—उरितिकरणेनैवेयतीत्यस्य सिद्धौ चेत्यर्थः । इयेपेत्यादाविति—आदिना इयायेत्यस्य संग्रहः । इयेपेत्यत्र गुणदीर्घयोः परस्परं निमित्तविनाशकत्वेनाकृतव्यूहेत्यस्याप्रवृत्तावपीयायेत्यत्र दीर्घन्य वृद्धिनिमित्तविनाशकत्वाभावेन दीर्घे परिभाषा-

तस्या असत्त्वात्, सत्त्वे वा एतद्भाष्यप्रामाण्येन यत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेव तन्निमित्तविनाशकवहिरङ्गविधेः प्राप्तिः तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकाराच्च ; न चान्तरङ्गत्वाद् दीर्घोऽपोयायेत्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च गल्यसवर्णे इयङ्विधानेनेदं सूत्रं चरितार्थं, न च 'अचि श्नु' इत्यनेन सिद्धिः, वृद्धिबाधनार्थत्वात् इति वाच्यम्, प्रत्यासत्त्याऽसवर्णपदेनाभ्यासोत्तरखण्डसम्बन्ध्यसवर्णाच्च एव ग्रहणात्, शास्त्रबाधकल्पनापेक्षया परिभाषाज्ञापकत्वस्यैवौचित्याच्चेत्याहुः ।

सा चैयं धर्मिग्राहकमानादाङ्गवर्णयोः समानकार्यित्व एव ।

प्रवृत्तेर्बाधकाभाव इति बोध्यम् । एतद्भाष्येति—ज्ञापकपरभाष्येत्यर्थः । यत्रान्तरङ्गकार्येति । प्रकृते न तथा, द्वित्वात्पूर्वमपि गुणस्य प्राप्तेः । प्रत्यासत्त्येति—उत्तरखण्डपूर्वस्यैवाभ्यासत्त्वेनाभ्यासकार्यसन्निध्यस्योत्तरखण्डे सत्त्वादिति भावः ।

धर्मिग्राहकमानादिति—समानकार्यित्वं धर्मः, परिभाषा धर्मी, तद्ग्राहकं बोधकं, मानं प्रमाणम् 'अभ्यासस्यासवर्ण' इतिसूत्रं, तस्मादित्यर्थः । तद्विषये तथैव सत्त्वादिति भावः । समानकार्यित्व एवेति—समानस्थानिताकत्व एवेत्यर्थः । तत्त्वञ्च चार्णशास्त्रीयस्थानितासमानाधिकरणस्थानिताकत्वमाङ्गशास्त्रे, यथेयायेत्यादाविण्धातोल्लिङ्गि तस्य गलादेशे द्वित्वे इङ्अइतिस्थिते दीर्घशास्त्रीयस्थानिता परेकारनिष्ठा तत्समानाधिकरणस्थानिता वृद्धिनिरूपिता तन्निरूपकत्वं वृद्धिशस्त्रस्येति समन्वयः । पर्याप्त्यनिवेशाद्दीर्घीयस्थानितासमुदायनिष्ठा वृद्धिशस्त्रीयस्थानिता परेकारनिष्ठेति समानस्थानिकत्वाभाव इत्यपास्तम् । ननु त्वं स्त्रीत्यत्र

यत्तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्व एवैवेति—तन्न,

त्व-अद्-अमिति स्थिते अन्तरङ्गत्वादतो गुणे कृते टिलोपेनादन्त-
त्वाभावान्न टाविति कौमुदीग्रन्थासङ्गतिः, लोपीयस्थानितापररूपी-
यस्थानितयोरपर्य्यास्याऽकारनिष्ठत्वेन समानस्थानिताकत्वेनानया
परिभाषया पूर्वं टिलोपे टापो दुर्वारत्वादिति चेत्—न, वाण-
शास्त्रीयस्थानितावच्छेदकपर्य्याप्त्यधिकरणपर्याप्तस्थानिताकत्वस्यैव
समानस्थानिताकत्वपदार्थतयाऽदोषान्, इयायेत्यादौ दीर्घीयस्था-
नितावच्छेदकपरत्वपर्याप्तिः परेकारे तत्रैव बृद्धिस्थानितापर्याप्ते-
स्सत्त्वात्, त्वमित्यादौ पररूपीयस्थानितावच्छेदकपरत्वपर्याप्त्य-
धिकरणे परेऽकारे लोपस्थानितापर्याप्त्यभावाच्च, हलन्तादेशस्यैव
भाष्यसम्मतत्वाच्च, 'शोपे लोप' इतिसूत्रस्थशेषग्रहणेन परिभाषाया
अप्रवृत्तिज्ञापनाच्च । स्थानिताया निवेशादुच्छति युच्छतीत्यादा-
वन्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकि लघूपधत्वाभावेन गुणाभावः । कार्यित्व-
निवेशे तु तुग्गुणयोस्समानकार्यित्वेन तुकः पूर्वमनया गुणापत्तेः
गानइत्यत्र गाअआनेति स्थिते अन्तरङ्गत्वादीर्घे मुको प्राप्स्या
गानइति रूपस्यैव सत्त्वेनादादिकादविशेषः कौमुद्यक्त उपपद्यते,
कार्यित्वनिवेशे दीर्घेण मुकस्समानकार्यित्वादनया मुगागमे विशे-
पापत्तेः । चच्छ्रावित्यादौ द्वाद्धाअ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वाद्भ्यासा-
ऽऽकारस्य तुक्यजन्ताभ्यासत्वाभावेन ह्रस्वो न स्यादित्याशङ्क्य
अभ्यासावयवस्याचो ह्रस्व इति वैयधिकरणान्वयकरणपरभाष्यम-
प्यतएव सङ्गच्छते, अन्यथाऽनया पूर्वं ह्रस्वस्यैव प्रवृत्त्या तद्विरोधा-
पत्तिः । समानकार्यित्वविषयत्वादेव गाते इत्यादौ गाअआते इति
स्थिते आङ्गादपि 'आतो डित' इतिसूत्रात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात्सवर्ण-
दीर्घसिद्धिः । वारिणी इत्यादौ नुमः पूर्वमन्तरङ्गत्वादीर्घापत्तिः,
समानस्थानिकत्वाभावेन प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तेः, 'यं न ना-
प्राप्तं न्यायेन नुमो वाचकत्वन्तु न, वारिणोरित्यादिसकलक्षद्य-

ज्ञापितेऽपीयायेयेषेत्याद्यसिद्धेः, सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वाच्च ।

प्राप्तयण्वाधकत्वस्यैव सम्भवादिति तु न युक्तम् ; लक्ष्यानुरोधेन वाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेनोभयवाधकत्वात् । स्योन इत्यादौ सि-
उ-न इति स्थिते गुणं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्यणिष्यते, तन्न स्यात्,
अनया गुणस्यैव प्रवृत्तेरिति तु नाशङ्क्यं ; वक्ष्यमाणरीत्या अस्या
अनित्यत्वात् । ननु प्रष्टेत्यादौ ह्रस्वस्य तुक् छकारस्य शकार इत्य-
नयोस्समानकार्यित्वाभावेन प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्त्या अन्तर-
ङ्गत्वात् पूर्वं तुकि तस्य निवृत्तये सतुग्रहणस्यावश्यकत्वेनानित्यत्वे
न ज्ञापकमिति चेत्—न, अन्तरङ्गत्वाद्यणो गुणवाधकत्वमिष्यत
इतिभाष्यादस्या अनित्यत्वात् । नन्वनित्यत्वाश्रयणस्यावश्यक-
त्वेन तेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात्समानस्थानिकत्वविषयकत्वकल्पनानव-
काश इति चेत्—न, असमानस्थानिकत्वेनाप्रवृत्तिस्थलानामनुग-
मेऽपि लाघवस्य सत्त्वात् ।

ज्ञापितेऽपीयायेत्याद्यसिद्धिरिति—इयायेत्यादौ परेकारनिमित्त-
क्तकत्वं दीर्घस्य प्रत्ययनिमित्तकत्वं वृद्धेरिति तयोस्समाननिमित्तक-
त्वाभाव इति भावः ।

परे तु—आङ्गशास्त्रविशिष्टत्वं वार्णशास्त्रे समाननिमित्तक-
त्वम् ; वैशिष्ट्यञ्च स्वीयस्थानितापर्याप्त्यधिकरणवृत्तित्व-स्व-
घटकसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयताश्रयघटकवृत्तित्वान्यतरसम्बन्धेन
स्वविशिष्टविषयताप्रयोजकसप्तम्यन्तपदघटितत्वंसम्बन्धेन ; इया-
येत्यादौ वृद्धिशस्त्रवैशिष्ट्यं दीर्घस्य यतस्तद्घटकाचूपदप्रयो-
ज्यविषयताया वृद्धिनिरूपितस्थानितापर्याप्त्यधिकरणपरेकारवृत्ति-
त्वम् ; कारकेत्यादौ यणशास्त्रोयाचूपदप्रयोज्यविषयताया वृद्धि-
शास्त्रीयसप्तम्यन्तपदप्रयोज्यविषयताश्रयाकघटकाकारवृत्तित्वेनोभ-
योस्समाननिमित्तकत्वादियङं यणञ्चान्तरङ्गमपि बाधित्वाऽऽङ्गं
वृद्धिकार्यं सिद्धम् ; स्योन इत्यत्र यणशास्त्रघटकसप्तम्यन्ताचूपद-

स्योन इत्यत्र तु चक्ष्यमाणीत्याऽस्या अनित्यत्वादप्र-

प्रयोज्योकारनिष्ठविषयताया गुणशास्त्रवैशिष्ट्याभावेन समान-
निमित्तकत्वाभावेनाङ्गमपि गुणमन्तरङ्गत्वाद्वाधित्वा यणादेशः ;
ननु ऊखतुरित्यत्राङ्गत्वाद्भ्रस्वे कृते दीर्घे पूर्वान्तवद्भावेनाभ्या-
सत्वेऽपि लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनर्ह्रस्वाभावो भवति, तत्र
दीर्घशास्त्रघटकसम्प्रत्यन्तपदप्रयोज्यविषयतायां ह्रस्वशास्त्रवैशि-
ष्ट्याभावेन समाननिमित्तकत्वाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्ता-
वाङ्गमपि ह्रस्वमन्तरङ्गत्वाद्वाधित्वा दीर्घे ह्रस्वापत्तिरिति चेत्—
न, सम्प्रत्यन्तपञ्चम्यन्तान्यतरपदस्य निवेशेन पञ्चम्यन्ताक्-
पदप्रयोज्याभ्यासवृत्तिविषयतायां ह्रस्वशास्त्रवैशिष्ट्यसत्त्वेनादो-
पात् ; नन्वेवमपि यणशास्त्रस्य समाननिमित्तकत्वाभावेन
तस्य ह्रस्वेनावाधात् चक्रकापत्तिः, तथा हि उ-उस्-अतुसिति
स्थिते यणमपवादत्वात्प्रवाध्य दीर्घः प्राप्तस्तमाङ्गत्वाद्वाधित्वा
ह्रस्वः प्राप्तस्तमप्यन्तरङ्गत्वाद्वाधित्वा यण् प्राप्तस्तं दीर्घं इत्यावर्त्त-
नात् तदर्थं पष्ठम्यन्तपदस्याप्यन्यतमत्वेन प्रवेशे स्थोनइत्यत्रापि
यणो गुणेन वाधापत्तिरिति चेत्—एतदाशयंनैव तत्पक्षस्य दूषि-
तत्वात् ; वस्तुत ऊखतुरित्यत्र उख्-उख्-अतुसिति स्थिते अभ्या-
सविकारे वाध्यवाधकभावाभावेन हलादिश्लेषह्रस्वयोस्समकाले
प्रवृत्तेस्तस्मिन् काले न दीर्घप्राप्तिः ; खकारेण व्यवधानात्तदुत्तरं
दीर्घे पुनर्लक्ष्ये लक्षणन्यायेन ह्रस्वाप्रवृत्त्या न दोषः ; एतदाशयंनैव
कौमुद्यां परत्वादित्युक्तिः ; दीर्घस्य परकालिकप्रवृत्तिमत्त्वादिति
तस्या अर्थ इति समाननिमित्तकत्वं निर्दुष्टमेव—इत्याहुः ।

सिबेर्नप्रत्यये नित्यत्वाद्गुणात्पूर्वमृठि सिऊन इति स्थिते गुण-
मन्तरङ्गत्वाद्वाधित्वा यण् भवति, स न स्यात्, आङ्गत्वाद्गुणस्यैव
प्राप्तेरित्यत आह—स्थोन इत्यत्रेत्यादि । स्थानिवत्त्वेनेति । ननु

वृत्तौ गुणादन्तरङ्गत्वाद्यणादेशः । न चैवमपीयायेत्यादावियङ्
दुर्लभः, तत्र कर्त्तव्ये वृद्ध्यादेः स्थानिवत्त्वेनासवर्ण इति प्रति-

इयायेत्यत्र इ-ऐ-अ इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वादायादेशे इ-आयेति
स्थिते इयङ् भवति, तत्र स्थानिवद्भावेनायादेशे इबुद्ध्या-सवर्णा-
च्परत्वेनेयेङोऽप्राप्तिस्तेऽभिमता, सा न युक्ता, आयादेशस्थानिनि
वृद्ध्यादेशे इत्वस्याभावात् ; न चैकारे प्रथमं स्थानिवद्भावेन
सवर्णाच्चत्वमानीय पुनरायादेशे स्थानिवद्भावेन सवर्णाच्चत्वानय-
नमविवादमिति वाच्यं, लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनः स्थानिवत्त्वा-
प्राप्तेः; अतएवैतिकेत्यादौ लक्ष्ये लक्षणन्यायेन स्थानिवद्भावद्वया-
भावः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे शेखरोक्तस्संगच्छते, आयादेशेनैकारस्या-
पहारेण तत्र प्रथमं स्थानिवद्भावाप्राप्तेश्चेति चेत्, अत्रोच्यते—
स्थानिवदित्यत्र स्थानिपदेन स्थानिस्थान्यपि गृह्यते । तथा चादेशः
आयादेशस्स स्वस्थानिस्थानी इकारस्तद्धृत्तिसवर्णाच्चत्ववान् स्या-
द्वितीयङादेशप्राप्तिः । अतएव सुनयिकेत्यादौ धात्वन्तत्वाद्यकारस्य
'धात्वन्तयकोस्तु नित्यमि'त्यस्य प्रवृत्तिः, अन्यथा नयरूपानुमा-
निकादेशे नीरूपस्थानिस्थानिगतस्य धातुत्वस्यातिदेशाभावे नित्ये-
त्वानापत्तिः । नन्वेतिकेत्यादावेकस्थानिवद्भावेनैव टापा सहैका-
देशः स्वस्थानी पररूपनिष्पन्नोऽकारस्तत्स्थानी वर्णद्वयात्मकस्त-
द्वत्स्यात्तत्श्चेत्वं न स्यादिति चेत्—न, टापा सहैकादेशस्थानी
पररूपात्मकोऽकारश्चाकारश्चेति समुदायस्तत्स्थानित्वस्य कुत्रा-
प्यभावेनादोषात् ।

केचित्तु—'यूनस्ति'रितिनिर्देशादतिदेशविषये लक्ष्ये लक्षण-
न्यायो न प्रवर्तत इति ज्ञापनेनात्र स्थानिवद्भावद्वयप्राप्तिः, अन्यथा
यु-उन इति स्थिते कृतस्य दीर्घैकादेशस्य स्थानिवद्भावेऽपि यु-
उन इति वृद्धौ पूर्वरूपस्योक्तन्यायेन पुनः स्थानिवद्भावाप्राप्त्या

पेधादिति वाच्यम्, सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवच्चाप्रवृत्तेः ।

तच्च सामान्यापेक्षम्, अभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डाजादेशस्य

संप्रसारणपरत्वाभावेन निपेधाप्राप्त्या संप्रसारणे निर्देशासंगतिः, एतिकेत्यादौ तु न यास्योरितिज्ञापकान् त्यदाद्यकारेण जातपर-
रूपस्य स्थानिवच्चं नेति कल्पनेनादोष इत्याहुः—तत्र, संप्रसार-
णस्थानिकपूर्वरूपस्य 'हल'इतिसूत्रारम्भसामर्थ्यात्सिम्प्रसारणतुल्य-
त्वातिदेशेन पूर्वरूपेण पूर्वपरनिवृत्तिपूर्वकापूर्वस्यैकस्य बोधनापेक्ष-
या लाघवेन परनिवृत्तिपूर्वकपूर्वस्थितेरेवाभ्यनुज्ञादानस्य युक्ततया
च पुनः स्थानिवद्भावमन्तरेणैव निपेधप्रवृत्त्या निर्देशोपपत्तेः ।

सूत्रारम्भसामर्थ्यादिति । ननु इयथ-इयर्त्तीत्यादा सूत्रस्य
चारितार्थ्यम्, इण्धातोर्लिटि सिपि थलि द्वित्वनिमित्ताचोऽभा-
वेन 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्याप्राप्त्या परत्वाद्गुणे एरूपस्य द्वित्वे ह्रस्वे
तस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वाभावेनोत्तरखण्डस्य स्थानिवद्भावा-
प्रवृत्तेः, इयर्त्तीत्यादौ गुणात्पूर्वमभ्यासस्वेत्वेऽपि उत्तरखण्डस्य
स्थानिवद्भावेऽप्यसवर्णाचत्वस्याक्षतत्वाच्च; न चाभ्यासस्यानिकि
अभ्यासस्याश्चोरितिन्यासेनैवोपपत्तावभ्यासस्यासवर्ण इत्यस्य वं-
यर्थेन युक्तमेव ज्ञापकत्वमिति वाच्यं, तथा सति ज्ञापितेऽपि
चारितार्थ्याभावेन ज्ञापनासम्भवादिति चेत्—न, अभ्यासस्या-
नणि अभ्यासस्यानावितिन्यासेनैव सिद्धावसवर्णग्रहणस्य ज्ञापक-
त्वसिद्धेरप्रत्युहत्वात् । इयर्त्तीत्यादौ स्थानिवद्भावेन ऋबुद्धावप्य-
नष्वत्वस्य इयथेत्यत्र स्थानिवद्भावाप्राप्त्या स्वत एवाणिभन्नत्वस्ये-
कारभिन्नत्वस्य च सत्त्वेनेयद्गुपपत्तेः । ज्ञापिते तु इयायत्त्यादाव-
णिभन्नत्वाभावादियडोऽभावापत्त्योखतुरित्यत्रेकारभिन्नत्वेनोवडा-
पत्त्या च चरितार्थमसवर्णग्रहणम् । गुरुचरणास्तु—इयथेत्यादौ
प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वं द्वित्वमेवेत्याहुः ।

तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवचं नेति । अतएवारतीत्यादौ यणादेशस्य स्थानिवच्चादभ्यासस्य 'दूलोप'इतिदीर्घो दुर्लभ इत्यपास्तम्; दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च । अरियियादित्यत्र तु

अतएवेति—इयङादेशे कर्तव्ये न स्थानिवदिति विशेषापेक्षं विहायाभ्यासकार्य इत्यादिसामान्यापेक्षज्ञापनादेवेत्यर्थः । अरती-
ति । ऋधातोर्यङ्लुगन्ताल्लटो भेरदादेशे अभ्यासस्योरदत्वे रुक्मि
च कृते उत्तरखण्डस्य यणि 'रोरी'तिलोपे दीर्घे रूपसिद्धिस्तत्रोक्त-
ज्ञापनाभावे यणस्थानिवत्त्वेन रेफलोपनिमित्तरेफाभावेन 'दूलोप'
इतिदीर्घो न स्यादिति भावः । बहिरङ्गत्वेन यणोऽसिद्धत्वन्तु न,
नाजानन्तर्यं इति निषेधात् । रोरीत्येतदपेक्षयाऽपि यणो न बहिर-
ङ्गासिद्धत्वं, तस्य त्रिपादीस्थत्वेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । वस्तु-
तस्तु स्थानिवद्भावेऽपि न क्षतिः, दीर्घविधौ हि रेफस्य रेफत्वेन
न निमित्तत्वमपि तु रेफलोपनिमित्तत्वेन, तस्य च रेफाज्ञानेऽपि
लोपदर्शनेन ऋकारे एव ज्ञानसम्भवेन दीर्घप्रवृत्तेस्सूपपादत्वात् ।
दीर्घविधौ तन्निषेधाच्चेति—न पदान्तसूत्रेण स्थानिवत्त्वनिषेधा-
दित्यर्थः । न च तत्र दीर्घपदेन त्रैपादिकस्यैव ग्रहणम्, अतएव
'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदि'त्यवष्टभ्य वरेयलोपस्वरवर्यं द्विर्वचना-
दीनां प्रत्याख्यानं सङ्गतम्, अन्यथा फलभेदापत्तेरिति वाच्यम्,
'चिण्णमुलो दीर्घोऽन्यतरस्यामि'तिसूत्रे 'मितां ह्रस्व'इत्यतो ह्रस्व-
ग्रहणमनुवर्त्य तद्विकल्पेनैव सिद्धे दीर्घग्रहणसामर्थ्येन तत्रैतस्यापि
ग्रहणावश्यकत्वेन वर्यकोटौ दीर्घस्याप्युपलक्षणत्वेन दीर्घातिरि-
क्तानामेव द्विर्वचनादीनां प्रत्याख्यानात् । स्पष्टञ्चेदं 'चिण्णमुलो'-
रितिसूत्रे शब्देन्दुशेखरे । तत्रस्थकौमुदीग्रन्थस्तु चिन्त्य एवेत्यपि
तत्रैव स्पष्टम् । न च 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्था-
निवदि'त्युक्तत्वादिदं न युक्तमिति वाच्यम्, तत्र दीर्घग्रहणस्य

स्थानिवत्त्वेनेयङ् भवत्येव, तस्य स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रति-
बन्धकत्वाभावात् ।

फलाभावात् । विव्यतुरित्यादौ 'उपधायाश्चे'त्यनेन दीर्घे कर्तव्ये
यणः स्थानिवत्त्वनिषेधेन दीर्घस्तु न, प्रत्यासत्त्या धात्ववयवस्यै-
वेको दीर्घविधानेनाभ्यासोत्तरखण्डस्यैव धातुत्वेनाभ्यासावय-
वेको दीर्घाप्राप्तेः । अतएव 'कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो ङ वक्त-
व्य' इत्यनेन परिपूर्वाद्भ्येचो ङप्रत्यये ङलोपे परिक्रय इत्यत्रोप-
सर्गावयवको न दीर्घः ।

अरियियादिति—अर्त्तैर्यङ्गुगन्ताङ्गिङि द्वित्वे अभ्यासस्य
रिगागमे रिङ्गिङ्यङोः प्राप्तौ परत्वादुत्तरखण्डस्य रिङ्गदेशे तस्य
स्थानिवद्भावेनाभ्यासस्येयङ् भवति । स्थानिवद्भावस्यानेन निषे-
धस्तु न, अभ्यासकार्यसाधकत्वात् । यदि तु अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव
रिङ्गदेशादियङ्, अतएव रिङ्गदेशस्य स्थानिवद्भावाद्यलोपो न,
पूर्वं रिङ्गदेशे यकारस्य स्थानिभूतादचः पूर्वत्वाभावेन स्थानिव-
द्भावाभावेन यलोपापत्तेदुर्वारत्वात् ; यलोपे बहिरङ्गासिद्धत्वन्तु
न, अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तके अन्तरङ्गे इयङि कृते निषेधात् ।
इत्युच्यते—तदा प्रतिबन्धकीभूतत्वं न देयम् । अतएव कर्त्वी-
त्यत्र प्रञ्जिलप्रादिधातोर्लिटोऽतुसि द्वित्वे इ-इ-अतुसिति स्थिते
'एरनेकाजि'तियणि इयतुरित्यत्र यणः स्थानिवद्भावेन नाभ्यासे-
कारस्य यण् । अचकारणदित्यादौ 'काण्यादीनाम्वे'ति ह्रस्वाभावे
वृद्ध्यादेशस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वमादाय दीर्घसन्वद्भावौ
न, स्थानिवद्भावस्यानेन निषेधात् । प्रतिबन्धकीभूतत्वनिवेशे तु
नैतत्सिद्धयेत ; स्थानिवद्भावस्याभ्यासकार्यसाधकत्वान्, अभ्या-
सत्वावच्छिन्नोद्देश्यकार्याभावेनाद्यदोषाभावेऽपि द्वितीयस्य वञ्च-
लेपत्वान्, अभ्यासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वनिवेशेन दोषवारणा-

इयं चाङ्गसम्बन्धिन्याङ्ग एवेति 'स्वरितो वा' इति सूत्रे
भाष्ये । तत्र हि कुमायै इत्यादौ यणुत्तरमाडुक्तः ।

इयं चानित्या, 'च्छ्वो'रिति सतुडनिर्देशात् । अन्यथाङ्ग-

पेक्षया निष्फलनिवेशाभावस्यैव युक्तत्वाच्च । अभ्यासकार्येत्यनुक्तौ
तु नीधातोर्लिटि, निन्यतुरित्यादावनेन निषेधादुत्तरखण्डाजादेश-
स्थानिवद्भावानापत्या 'अनिदितामि'ति नलोपापत्तिः, तदुक्तौ
तु नलोपस्याभ्यासकार्यत्वाभावाच्च दोषः । उत्तरखण्डनिवेशाद्व-
त्रश्चेत्यत्राभ्यासकार्ये संप्रसारणनिषेधे कर्त्तव्येऽभ्यासावयवोर-
दत्वस्य स्थानिवद्भावः । एतद्वचनफलन्तु अचीकमत अतूतव-
दित्यत्र दीर्घसन्वद्भावयोः कर्त्तव्यत्वे उत्तरखण्डाजादेशस्य ह्रस्वस्य
स्थानिवद्भावः ।

अङ्गसम्बन्धिन्याङ्ग इति—अङ्गनिष्ठोद्देश्यताके अङ्गाधिकार-
स्थे कार्ये एवेयं परिभाषा प्रवर्तत इत्यर्थः । धर्मिग्राहकमाना-
दिति भावः । कुमायै इत्यत्राङ्गत्वेऽप्यङ्गनिष्ठोद्देश्यताकत्वविरहान्न
पूर्वमाडिति भावः ।

अनित्येत्यादि । 'च्छ्वोश्शूडि'तिसूत्रे तकारोऽपि छकारात्पूर्वं
प्रश्लिष्यते, तेन तुग्विशिष्टस्य छकारस्य प्रष्टेत्यादौ शकारः,
अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात् 'छे चै'तितुकि छकारस्य शकारेऽपि तकार-
श्रवणापत्तिः । न चाकृतव्यूहपरिभाषया न पूर्वं तुंगिति वाच्यम्,
तस्या असत्त्वात् । अनित्यत्वाभावे तु वार्णपरिभाषयैवान्तरङ्गा-
दपि तुकः पूर्वमेव शकारे सतुग्निर्देशस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न च
समानस्थानिकत्वाभावात्परिभाषाया अप्रवृत्तेर्वैयर्थ्याभाव इति
वाच्यम्, समानस्थानिकत्वस्याप्यनित्यत्वमूलकत्वात् । न च
समानस्थानिकत्वं एवेयमित्येव सतुग्निर्देशाज्जाप्यते इति युक्तम् ;
न्योन इत्यादौ यणुगुणयोस्समानस्थानिकत्वेनानया पूर्वं गुणस्य-

त्वात्पूर्वं तुकः शादेशे तुकोऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ ५५ ॥

नन्वेवं सेदुप इत्यादौ क्रमोरन्तरङ्गत्वादिटि ततः संप्रसारणेऽपीटः श्रवणापत्तिरिति चेद्, अत्र केचित्—

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ ५६ ॥

न कृतो विशिष्ट उहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो यैरित्यर्थः ;
भाविनिमित्तविनाशे इत्यध्याहारः ; वहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य निमि-

त्वापत्तेः, चञ्छम्यत इत्यादावनया तुकः पूर्वं नुमः प्रवृत्तेरभावा-
पत्तेश्च । अङ्गसम्बन्धिन्याङ्ग एवेत्यसङ्गतमेव, कुमायं इत्यादाव-
स्या अनित्यत्वादेवाटः पूर्वमप्रवृत्तिसिद्धेः । अतएव ज्ञाने वारिणी
इत्यादावाङ्गत्वादन्तरङ्गाभ्यामपि वृद्धिपूर्वसवर्णदीर्घाभ्यां पूर्व
इयादेशः, अन्यथा इयादेशस्याङ्गोद्देश्यकत्वाभावादेतस्या अप्रवृत्त्या
पूर्वमप्रवृत्त्यापत्तेः । न च तस्य वैयर्थ्यं, हलन्ते चारितार्थ्यादिति
दिक् ॥ ५५ ॥

नन्वेवमिति—पूर्वोपस्थितनिमित्तकार्यस्य मनुष्योऽयं प्रात-
रुत्थाय शरीरकार्याणि करोतीति लोकन्यायेन प्रथमं प्रवृत्तिवर्णने
सतीत्यर्थः । क्रमोरन्तर्गङ्गत्वादिटीति—सद्धातोर्लिटः क्रसौ धातो-
र्द्विवैत्वाभ्यासलोपेषु सेद्वस् इत्यवस्थायामेव वलादित्वरूपश्री-
त्रोपस्थितनिमित्तकस्यटः शसप्रत्ययोत्पत्त्युत्तरप्रवृत्तिर्ग्यमाणसम्प्र-
सारणात्पूर्वं प्राप्तेरिति भावः । इटः श्रवणापत्तिरिति—तत्स्थानि-
कयणः श्रवणापत्तिरित्यर्थः । यणद्वारकमिट एव श्रवणं वा बो-
ध्यम् । केचिदिति—दीक्षितादय इत्यर्थः । अध्याहार इति । अ-
न्यथा यथाश्रुतपरिभाषार्थे शास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ।

त्तविनाशे पश्चात्सम्भावितेऽन्तरङ्गं नेति यावत् ; अत्र च ज्ञापकं 'समर्थानां प्रथमात्' इति सूत्रे समर्थानामिति । तद्वि-
सूत्थितादिभ्यः कृतदीर्घेभ्यः प्रत्ययोत्पत्त्यर्थम्, अन्यथान्तर-
गत्वादीर्घे कृत एव प्रत्ययप्राप्त्या तद्व्यर्थता स्पष्टैव ; तत्र हि
भाविन्याऽऽदिवृद्ध्या संवर्णाच्चत्वविनाशः स्पष्ट एव ; न चात्रै-
कादेशप्रवृत्तिसमये वृद्ध्यप्राप्त्यैकादेशे कृते आदेशे वृद्धेः प्राप्ता-
वपि तन्निमित्तविनाशाभाव इति वाच्यम्, तद्द्वारैव तन्निमि-
त्तविनाशसत्त्वेनाक्षतेः ; न च सूत्थितौ बहिरंगतया वृद्धेरसि-

बहिरङ्गेणेति । फलितमिदं, न तु बहिरङ्गत्वान्तरङ्गत्वे परिभाषा-
प्रवृत्तौ निमित्तम् । पश्चादिति—उत्तरकालिके इत्यर्थः । अत्र चे-
ति—परिभाषायामित्यर्थः । समर्थानामिति—कृतसन्धिकार्या-
दिति तदर्थः । अन्यथेति—परिभाषाया अभाव इत्यर्थः । अन्त-
रङ्गत्वादिति । प्राप्तिसंत्वन्तस्त्वमप्राप्तिकत्वञ्च बहिरङ्गत्वम् । अचत्व-
विनाश इति । अल्पाचतरमिति सौत्रप्रयोगाद्विभक्तिसंयोगा-
भ्यामचि पदत्वं वैकल्पिकमितिकल्पनात् कुत्वाभावः । तद्द्वारैवे-
ति—एकादेशविनाशद्वारैवेत्यर्थः । श्रीपायैत्यत्र दीर्घनिमित्तस्यात्व-
स्यादेशेऽनुवर्त्तमानस्य धर्मिणाशान्नाशः सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्र-
योजक इव एकादेशेऽपि सतः संवर्णाच्चत्वरूपनिमित्तस्य धर्मिणा-
शादेव नाश एतत्परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजक इति भावः । निमित्तवि-
नाश इत्यस्य निमित्तविशिष्टो विनाश इत्यर्थो वा । वैशिष्ट्यञ्च स्वप्र-
तियोगिकत्व-स्वस्थानिकादेशप्रतियोगिकत्वं तदन्यतरसम्बन्धेन । न
च सूत्थितानामिति । ननु जानस्य तत्कालप्राप्तस्य वा बहिरङ्गस्यैवा-
सिद्धत्वं बहिरङ्गपरिभाषया बोध्यते, वृद्धेश्च भविष्यत्प्राप्तिकत्वा-
त्कथं दीर्घापेक्षयाऽसिद्धत्वमिति चेत्, अत्रोच्यते—अन्तरङ्गप्रवृत्ति-

द्वत्वान्न तन्निमित्तविनाश इति वाच्यम्, 'समर्थग्रहणेनै-
तद्विषये तस्या अप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् ; यत्तु समर्थग्रहणेनान्त-
रंगपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यत इति—तन्न, असिद्ध-
परिभाषया समकालप्राप्तवहिरंगस्य पूर्वजातवहिरंगस्य चान्तरंगे
कर्तव्येऽसिद्धत्वं बोध्यते. न तु जातेऽन्तरङ्गे तस्य तत्त्वं बोध्यते,
मानाभावात् फलाभावाच्च ; एवं च सूत्थितादावेकादेशस्य परि-
भाषासाध्यत्वाभावेन तदनित्यत्वज्ञापनासंभवात् ; 'अन्तरङ्गानपि

समये उपस्थितस्य वहिरङ्गस्यासिद्धत्वम्बोध्यते, अनुपस्थितस्याप्य-
सिद्धत्वे मानाभावात् । उपस्थितिश्चान्तरङ्गप्रापकतया, तत्प्रति-
बन्धकतया च । तेन रूपेणोपस्थितिः प्रायस्तथोरेवेत्प्रेतत्कालतैव
जातस्येत्याद्युक्तिर्ग्रन्थकारस्य । प्रकृते च स्वप्रवृत्तिप्रतिबन्धकपरि-
भाषाप्रवृत्तिकारणीभूताया वृद्धेः परिभाषाद्वारा स्वप्रवृत्तिप्रतिबन्ध-
कतया दीर्घप्रवृत्तिसमये उपस्थितैव वृद्धिरिति तस्या असिद्धत्वं
युक्तमेवेति बोध्यम् । किञ्चान्तरङ्गनिमित्तविनाशनिमित्तकत्वेनान्त-
रङ्गदेशस्थत्वेन च परिभाषाप्यन्तरङ्गा तद्दृष्ट्यैव तत्समकालप्रा-
प्ताया वृद्धेरसिद्धत्वेन परिभाषाया अन्तरङ्गनिमित्तविनाशज्ञाना-
भावात् न प्रवर्तत सेति बोध्यम् । समर्थग्रहणेनेति । यद्विना न
चारिताभ्यं तत्कल्पनीयमेवेति बोध्यम् । एतद्विषये—अकृतव्यूह-
परिभाषारूपान्तरङ्गे कर्तव्य इत्यर्थः । . . .

अनित्यत्वमेवेति । न तु परिभाषेति बोध्यम् । तथा च
सूत्थितशब्दे दीर्घस्य प्रथमप्रवृत्त्याऽकृतसन्धेरेव प्राप्रत्ययवारणार्थं
समर्थग्रहणमिति भावः । तदनित्यत्वज्ञापनामम्भवादिति ।
सु-उत्थितेति स्थिते वृद्धेरप्रवृत्त्या दीर्घस्य च प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गपरि-
भाषायां विनैव निराबाधदीर्घप्रवृत्त्या कृतसन्धिकार्यादेव प्रत्ययोत्प-

विधीनि'त्यादेरप्यस्यामेवान्तर्भावः ; एतत्प्रवृत्तौ च निमित्त-
विनाशसम्भावनापि निमित्तम् ; अतएव गोमद्वण्डीत्यादौ
हल्ङ्यादिलोपो न, अन्यथा हल्ङ्यादिलोपकाले सामासि-
कलुकोऽप्राप्त्या तदुत्तरं चापहार्याभावाद्प्राप्त्या लोपस्यैवा-
पत्तेः ; अस्ति चात्रापि यदि लोपो न स्यात्तर्हि लुक्
स्यादिति सम्भावना ; 'अल्लोपो न'इतिसूत्रस्थतपरकरणं तु
परिभाषानित्यत्वज्ञापनेन चरितार्थम् ; तद्धि आन इत्यादौ

त्तिसम्भवेन समर्थग्रहणस्य चारितार्थ्याभावेन ज्ञापकत्वासङ्ग-
त्यापत्तेः । न हि परिभाषाधीना दीर्घप्रवृत्तिव्येनानित्यत्वात्तद-
प्रवृत्तावप्राप्तदीर्घप्रवृत्त्यर्थं चरितार्थं समर्थग्रहणं स्यादिति भावः ।
अस्यामेवान्तर्भाव इति । गोमत्प्रियइत्यादौ गोमत्सु प्रियस्वि-
त्यवस्थायां हल्ङ्यादिलोपस्य निमित्तं सुः, कारणमात्रस्य निमि-
त्तत्वात्, तस्य सामासिकलुका विनाशस्य भावित्वात् पूर्वं हल्-
ङ्यादिलोपस्यानयैवाभावसम्भवात् । प्रजगध्यंत्यादौ जगध्यादेश-
निमित्तस्य तादिकित्त्वस्य ल्यपा विनाशस्य भावित्वात् पूर्वं जगध्या-
देशस्याप्राप्त्या ल्यपि जगध्यादेशार्थं ल्यवग्रहणमिति भावः ।

एतत्प्रवृत्ताविति—अकृतव्यूहपरिभाषाप्रवृत्तावित्यर्थः । निमि-
त्तविनाशसम्भावनेति—यद्यन्तरङ्गं पूर्वं न प्रवर्त्तत तदा वहिरङ्गे-
णान्तरङ्गनिमित्तविनाशः स्यादिति सम्भावनेत्यर्थः । अतएवेति—
सम्भावनाया निमित्तत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथेति—सम्भावनाया
निमित्तत्वाभाव इत्यर्थः । लोपस्यैवापत्तेरिति—निमित्तविनाशस्य
भावित्वाभावेन प्रकृतपरिभाषाया अप्राप्तेरिति भावः । ननु सम्भा-
वनाया निमित्तत्वे तपरकरणं व्यर्थमित्यत आह—अल्लोपो न
इति । तद्धीति—तपरकरणं हीत्यर्थः । आन इति । अनधातोः क्विपि

लोपवारणाय, अन्यथा दीर्घाभावे लोपसम्भावनयैतत्परिभाषा-
बलाद्दीर्घाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव—इत्याहुः ।

‘समथानामि’तिसूत्रे कैयटस्तु समर्थवचनेनेयं परि-
भाषा ज्ञाप्यते अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति । तेन षपुष इत्या-
दावन्तरङ्गत्वात् पूर्वं कृतोऽपीडागमो निवर्तत इति वदन् न कृतो
व्यूहो विशिष्टस्तर्को निमित्तकारणविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपो
यैरित्यर्थमभिप्रैति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति
यावत् । सूत्रितादिभि वृद्धौ दीर्घनिवृत्तौ सावृत्तिनिर्माभूदिति

‘अनुनासिकभ्ये’तिदीर्घे शसि रूपम् । लोपेति—आलोपेत्यर्थः ।
अन्यथेति—अनित्यत्वाभाव इत्यर्थः । दीर्घाभाव इति । यदि
दीर्घो न स्यात् तर्हि लोपः स्यादिति दीर्घनिमित्तविनाशसम्भाव-
नायास्सत्त्वेन दीर्घाप्राप्तौ सत्यपि तपरकरणे लोपप्राप्त्या तपरकरणं
व्यर्थमिति बोध्यम् । अनित्यत्वफलन्तु अतिभवकानित्यादौ सर्व-
नामसंज्ञाया निमित्तभूतानुपसर्जनत्वस्य भाविना समासेन विना-
शसम्भावनायामनया वाक्येऽपि सर्वनामत्वाप्राप्तावकचोऽप्रवृत्त्या-
पत्तिः, अनित्यत्वेऽकचसिद्धिरिति । दान् शान् भ्यां धातुभ्यां
क्वपि शसि दानः ज्ञान इत्यादौ लोपाभावस्तु न तपरकरणफलम्,
नयोर्नित्यण्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन लोपाप्राप्तेः ।

सावृत्तिनिर्माभूदिति । ननु कृतदीर्घान् सूत्रितशब्दादिभि
दीर्घरूपादेशस्य वृद्धावपि न तथा दीर्घनिमित्तविनाशः, दीर्घेणैव
स्वनिमित्तविनाशस्य कृतत्वान् ; किञ्च नैमित्तिकस्य दीर्घस्य
वृद्धयैव विनाशात् परिभाषया तद्विनाशस्याशक्यत्वाच्चेदमनु-
पपन्नम् ; किञ्च दीर्घविनाशेऽपि देवदत्तहन्तृहृतन्यायेनोकारश्रवण-
मप्यनुपपन्नमिति चेत्, अत्रोच्यते—निमित्तस्य विनाशो तत्प्रयुक्त-

समर्थानामिति । लोकन्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि लोके
निमित्तं द्विविधं दृष्टम्—कार्यस्थितिनियामकं तदनियामकं च ।
आद्यं यथा न्यायनये अपेक्षाबुद्धिस्तन्नाशे द्वित्वनाशाभ्युपग-
मात् । वेदान्तनये प्रारब्धस्य विक्षेपस्थितिनियामकत्वं च प्रसि-

कार्यविशिष्टस्य स्थाने तत्कार्यरहितस्वरूपातिदेशोऽनया बोध्यते,
तावतैव नैमित्तिकविनाशस्योपपत्तेरुकारश्रवणोपपत्तेश्च । दीर्घनि-
मित्तस्याकत्वस्य सवर्णात्वस्य चैकादेशोऽपि सत्त्वात् वृद्धयैव तस्य
विनाशाच्च न किमप्यनुपपन्नम् । किञ्च निमित्तं सवर्णाकत्वं नैमि-
त्तिकद्वादेशस्थितिः स्थानिनो निवृत्तिश्च, तत्र दीर्घैकादेशोऽप्यनुव-
र्त्तमानसवर्णाकत्वस्य वृद्ध्या विनाशे उकाररूपस्थानिनो निवृत्ति-
रूपनैमित्तिकस्याप्यपायेऽभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतयोकारागमे
आद्योकारस्य निवृत्तिपूर्वकौकारे विहिते आवादेशे सावृत्थितिः
प्राप्नोतीति बोध्यम् । समर्थानामितीति । कृतसन्धिकार्यादेव प्र-
त्ययस्थितिरिति बोधनेन निमित्तापाय इत्यस्यात्राप्रवृत्तिस्समर्थ-
ग्रहणेन बोध्यत इति सौत्थितिसिद्धिः ।

निमित्तविनाशे भाविनि नैमित्तिकस्यानुत्पत्तिः, निमित्तवि-
नाशे सति जातस्य नैमित्तिकस्यापाय इत्युभयोर्ज्ञापकसिद्धत्वाविशे-
पेऽपि कैयटमते लोकसम्मतत्वमपीति प्रदर्शयति—लोकन्यायेति ।
कार्यस्थितिनियामकमिति—यावन्निमित्तं तिष्ठति तावत्कार्यं तिष्ठ-
तीत्यर्थः । अपेक्षाबुद्धिरिति । अयमेकः अयमेक इत्याकारापेक्षाबु-
द्धिः, ततो द्वित्वसंख्योत्पत्तिः, ततोऽपेक्षाबुद्धिनाशः, ततो द्वित्वनाश
इति लोकस्थितिः ; तत्र निमित्तभूतापेक्षाबुद्धिनाशान्नैमित्तिकस्य द्वि-
त्वस्य नाशो दृष्टः । प्रारब्धस्येति । कर्मै द्विविधं, सञ्चितं प्रार-
ब्धञ्च । यत् फलप्रदानोन्मुखन्न तदाद्यं, यत् तदुन्मुखं तद्द्वितीयम् ।
नत्राद्यम्य ब्रह्मसाक्षात्कारेण नाशः, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि

द्वमेव । द्वितीयं यथा दण्डादि तन्नाशेऽपि घटनाशादर्शनात् ।
शास्त्रे लक्ष्यानुरोधाद्भवस्था । भाविनिमित्तविनाशे पूर्वमनुत्पत्तौ
तु न कश्चित् न्यायो नापि संप्रतिपन्नो दृष्टान्तः । समर्थाना-
मित्यस्यापि लोकासिद्धार्थज्ञापनेन चारितार्थ्यसम्भवे लोकासिद्धा-
पूर्वतादृशार्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति तदाशय इति बोध्यम् ।

परे तु—सेदुष इत्यादौ पदावधिकेऽन्वाख्याने सेद्वस् अस्
इति स्थिते इत्संप्रसारणयोः प्राप्तयोः प्रतिपदविधित्वात्पूर्वं संप्र-

तस्मिन् दृष्टे परावरे' इतिश्रुतेः । द्वितीयस्य तु भोगादेव क्षयः,
'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपी'तिवचनात् । तत् याव-
दस्ति तावत् भोगात्मकः संसारः, तस्य नाशे संसारनाश इति
वेदान्तिमतम् । विद्वेषेति—संसारेत्यर्थः । वस्तुतस्तु अपेक्षा-
बुद्ध्यादिस्थले तथादर्शनेऽपि निमित्तनाशत्वेन नैमित्तिकनाशत्वेन
न कार्यकारणभावः, दण्डनाशे घटनाशादर्शनेन व्यभिचारात् ;
किन्त्वपेक्षाबुद्धिनाशत्वादिविशेषरूपेणैव कार्यकारणभावस्य वक्त-
व्यतया न प्रकृतोऽर्थो लोकन्यायसिद्धः, तथा च 'प्रक्षालनाद्धि पङ्क-
स्ये'तिन्यायात् लुकाऽनुत्पत्तिरिव नैमित्तिकानुत्पत्तिरेव युक्तेत्याहुः—
तन्न, अयमर्थो लोकेऽपि कश्चिद् दृष्ट इत्येतावन्मात्रे ग्रन्थतात्पर्यात् ।
लक्ष्यानुरोधाद्भवस्थेति । अनेनास्यानित्यत्वं लब्धमिति बोध्यम् ।
तेनातिभवकानित्यादावनयाऽकञ्च युक्त इत्यपास्तम् । सम्प्रतिपन्न
इति—चादिप्रतिवादिःसम्मत इत्यर्थः । ननु ज्ञापकसिद्धेऽर्थे नास्ति
दृष्टान्ताद्यपेक्षेत्यत आह—समर्थानामिति ।

परिभाषां विनय सर्वदोषपरिहारमाह--परे त्वित्यादिना ।
पदावधिकेऽन्वाख्यान इति । पदं विभज्य साधुत्वान्वाख्यान
इत्यर्थः । प्रतिपदविधित्वादिति—प्रतिपदोक्तत्वादित्यर्थः । सम्प्र-

सारणे बलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति तत्सिद्धिरिति 'सम-
र्थानामितिसूत्रे कैयटे असिद्धवत्सूत्रे च कैयटे स्पष्टमेतत् । यद्यपि
प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे बीजं, तथापि
पूर्वप्रवृत्तौ सावकाशत्वेऽपि नियामकं भवत्येवेति तदाशयः ।
निरूपितं चैतद्बहुशः शब्देन्दुशेखरे । समर्थानामितिसूत्रस्थ-
समर्थग्रहणं तु विपुण इत्यादावकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र

सारणसूत्रे वसोस्साक्षादुपादानात्त्वम् । नन्विडागमविधायकेऽपि
'वस्वेकाजि'तिसूत्रे वसोस्तथैवोपादानादुभयोस्समत्वमेवेति चेत्—
न, 'वस्वेकाजि'तिसूत्रस्य नियमार्थत्वेनेतरव्यावृत्तिमात्रतात्पर्यक-
त्वेन 'आर्धधातुकस्येड्वलादे'रित्यस्यैव विधायकत्वेन तत्त्वाभा-
वात् । ननु स्वमते नियमशास्त्रस्य विधिमुखेनैव प्रवृत्तेस्तत्त्वमस्त्ये-
वेति चेत्—न, प्राचीनाभिमतपरिभाषायास्तन्मतेनैव खण्डनस्यौ-
चित्यात् । स्वमते सद् सद् वस् असिति विभागेऽन्तरङ्गत्वात्स-
म्प्रसारणं पूर्वं बोध्यम् । उभयोः प्रतिपदविधित्वेन नित्यत्वान्
सम्प्रसारणस्य पूर्वं प्रवृत्तेश्च वस्वन्तसमुदायस्यैवोभयत्राश्रयणेन
नान्तरङ्गत्वमिटः । न च पूर्वमिडागमेऽपि सम्प्रसारणे यणि
सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाद्बलिलोपे रूपसिद्धिरिति वाच्यम्, नाजा-
नन्तर्ये इत्यस्यान्तरङ्गे कर्तव्ये कृते चेत्यर्थेनाक्षय्यरित्यत्रेव दोषा-
भावात् । बाधकत्वे बीजमिति—अपवादस्य स्वप्रवृत्त्युत्तरोत्तमर्ग-
प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वे बीजमित्यर्थः । इदन्तु सावकाशमिति भावः ।
ननु सेदुप इत्यस्यान्यथेतोपपत्तौ परिभाषाया अनभ्युपगमेन
सौत्थितिरित्यादावन्तरङ्गत्वात् कृतदीर्घेभ्य एव प्रत्ययोत्पत्त्या
समर्थानामिति व्यर्थमित्याह—समर्थानामिति । विपुण इत्यत्र
'विप्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धे'रितिवातिक्रान् विपुञ्च् इत्य-

तथाभ्रमवारणाय न्यायसिद्धार्थानुवाद एव । ध्वनितं चेदं विप्र-
तिपेधसूत्रे भाष्ये । तत्र हि वैक्षमाणिरित्यन्तरङ्गपरिभाषोदाहरण-
मुक्तम् । किञ्च विभज्यान्वाख्याने सु-उत्थित-अस्-इ इति स्थिते
'वार्णादाङ्गं वक्तोयं' इति प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्थग्रहणमित्यत्रैव

वस्थायां णप्रत्ययः, अचो लोपः । न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति ।
न तु दोषवारणायेत्यर्थः । ध्वनितञ्चेदमिति—न्यायसिद्धार्थानु-
वादत्वं ध्वनितमित्यर्थः । इदं हि तत्र भाष्यं—'वृद्धेरैकादेशः वैक्ष-
माणिः सौत्थितिः वृद्धिश्च प्रा'नोत्येकादेशश्च परत्वाद्द्विस्त्यादेकादे-
शो भवत्यन्तरङ्गत' इति । कृतसन्धिकार्यात्प्रत्ययोत्पत्त्यर्थं चेत सम-
र्थग्रहणम्, अन्तरङ्गत्वाभावेऽपि प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवैकादेशस्यावश्य-
कत्वेनान्तरङ्गत्वाधीनत्वेमेकादेशस्योच्यमानमसङ्गतं स्यादिति वो-
ध्यम् । मम तु समर्थग्रहणस्यान्तरङ्गत्वसिद्धार्थबोधकत्वेन न दोषः ।

ननु समर्थग्रहणेनाकृतव्यूहपरिभाषा ज्ञापिता, सा तद्धितविधौ
न प्रवर्त्तते इत्येव तेन बोध्यते, ततश्चान्तरङ्गत्वादेवैकादेशो वैक्षमा-
णिरित्यत्रेति युक्तन्तदुदाहरणत्वमस्येत्यरुचेराह—किञ्चेति । वृद्धि-
वारणाय समर्थग्रहणमिति—तथा च पूर्वमेव दीर्घ इति भावः ।
एवं च समर्थग्रहणस्य सार्थकत्वादज्ञापकत्वमित्याशयः । ननु सम-
र्थग्रहणेनाकृतव्यूहेति ज्ञाप्यते ; ततश्च प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्थग्र-
हणं, वार्णपरिभाषा तु नातिरिच्यते ; अकृतव्यूहरूपैव सेत्यरुचे-
राह—अतएवेति—परिभाषाया अभावादेवेत्यर्थः । ननु दोषि-
नमते पपुप इत्यादौ मम्प्रसारणेन वलादित्वरूपनिमित्तविनाशे
भाविनि पूर्वमितोऽप्रवृत्तेः मम्प्रसारणे कृते तन्निमित्तक एवातो
लोपो वाच्यः, मम्प्रसारणस्यासिद्धत्वे न न म्यादिति युक्त एव
परिभाषायां सत्यां वार्त्तिकारम्भः ; कैयटमतेऽपि पूर्वमन्तरङ्गत्वा-
दिति तन्निमित्तकालोपे च कृते मम्प्रसारणेनेतो निमित्तस्य वला-

कैयटे स्पष्टम् । अतएवासिद्धवत्सूत्रे 'वसुसंप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यं, पपुष इत्यादौ वसोः संप्रसारणे कृते आतो लोपो यथा स्यादिति भाष्ये उक्तम् । पदस्य विभज्यान्वाख्याने पूर्वोक्तकैयटरीत्या पूर्वं संप्रसारणे इटोऽप्राप्तावुस्निमित्तक एवातो लोप इति तदाशयः । अन्यथान्तरङ्गत्वादिटि तन्निमित्तक एवातो लोप इति तदसङ्गतिः । अतएव चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध इति वचनं वार्त्तिककृतारब्धं भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम् । प्रत्यङ्ग-मन्तरङ्गम् । अस्यां परिभाषायां सत्यां तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अतएव 'च्छ्वो'रितिसूत्रेऽवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कार्यः, अन्त-

दित्वस्य विनाशे निमित्तापाय इति परिभाषयेटोऽपाये तथैव तन्नि-
मित्तकातो लोपस्याप्यपाये पुनस्सम्प्रसारणनिमित्तक एवालोपो
वक्तव्य इति तस्यासिद्धत्वाभावाय वार्त्तिकारम्भस्यावश्यकत्वा-
न्नैतद्भाष्यविरोधः परिभाषास्वीकर्त्तुरित्यत आह—अतएवेति ।
प्रतीच इत्यादौ प्रति-अच्-असिति स्थिते अन्तरङ्गत्वात्प्राप्तस्य यणः
प्रतिषेधे अल्लोपे दीर्घे च प्रतीच इति सिद्धम् । ननु प्रतिषेधो ना-
पूर्वः, किन्त्वकृतव्यूहपरिभाषालभ्य एव, अतएव न प्रत्याख्यात
इति चेदतएवारुचेराह—अतएवेति । वस्तुतस्तु चावितिदार्धवि-
धानसामर्थ्याद्यणाद्यभावमुपपाद्य वार्त्तिकं प्रत्याख्यातमेव । तथा च
भाष्यम्—'इहान्ये आचार्य्याश्चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमाहुः, तदिहापि
साध्यम्, नैप दोषः, एतदेव ज्ञापयत्याचार्य्यो न चौ प्रत्यङ्ग-
म्भवतीति यद्यं चौ दीर्घत्वं शास्ती'ति । ननु अस्मादपि परिभा-
षाया अभाव एव लभ्यते; सत्यां हि तस्यां दीर्घत्वसामर्थ्यो-
क्तिरमङ्गतेति चेत्—न, दीर्घत्वसामर्थ्येन परिभाषैवांशतो ज्ञाप्यत
इति नात्पर्याप्त । प्रष्टेत्यादौ छकारमात्रम्य शत्वे तन्निमित्तकतुः

रङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम् । एतत्सत्त्वे तु तुको-
ऽप्राप्त्या यत्नावश्यकत्वकथनमसङ्गतमिति स्पष्टमेव । न चैत-
दनित्यत्वज्ञापनार्थमेव तदिति तदाशयः, अवश्यमत्रेत्यक्षर-
स्वारस्यभङ्गापत्तेः । किञ्चानयैव 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'- 'अदां
जरिधर्त्यवि'त्यनयोश्चारितार्थ्येन तज्ज्ञापकवशाल्लुग्ल्यपोरन्तर-
ङ्गवाधकता भाष्योक्ता भज्येत । किञ्चैषा भाष्ये न दृश्यते । तदु-
क्तमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेन—निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय

श्रवणं स्यादित्यत उक्तम्—अवश्यमित्यादि । एतत्सत्त्वे त्विति—
परिभाषायास्सत्त्वे त्वित्यर्थः । यत्नश्च 'च्छ्वो'रितिसूत्रे सतुग्र-
द्वगुरूपो बोध्यः । एतदनित्यत्वेति—परिभाषाऽनित्यत्वेत्यर्थः ।
अवश्यमत्रेत्यक्षरस्वारस्येति । तुको निवर्त्तकोपायस्य सर्वथाऽभावे
हि तथाकथनौचित्यमिति भावः । न च प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनेनै-
नस्या अनित्यत्वेन बांछ्धातोः क्विपि शादेशाभावाय च यत्नाव-
श्यकत्वं, न तु परिभाषाया अभावेनेति वाच्यम्, तावताप्यक्षर-
स्वारस्यभङ्गस्यैवापत्तेः । अतएवारुचेश्चाह—किञ्चानयेति । त्वमादे-
गजरध्यादेशयोर्निमित्तभूतविभक्तितादित्वयोलुग्ल्यव्याम्बिनाशस-
म्भावनयाऽनया पूर्वमप्रवृत्त्या 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'तिसूत्रस्य ल्यव-
ग्रहणस्य च चारितार्थ्यं बोध्यम् । यदि चाकृतव्यूहपरिभाषाज्ञाप-
नद्वारैव तज्ज्ञापकता भाष्याभिप्रेतेत्युच्यते तदा नायं दोषः, अत
आह—किञ्चेति । एषेति अकृतव्यूहपरिभाषेत्यर्थः । अकृतव्यू-
हेत्यानुपूर्व्या अदर्शनेऽपि 'अन्तरङ्गानपि विधीनि'त्यादिना तदर्श-
नमस्त्येवेति न किञ्चिदेतदित्यत आह—तदुक्तमिति । स्वरूपतोऽ-
नाश्रयणमात्रेण कैयटोक्तिमङ्गनिरिति चेत्, परिभाषास्वीकार
एव युक्त इत्येवेति ।

इति परिभाषाया भाष्यकृतानाश्रयणादिति । पदसंस्कारपक्षे हरिरित्यादौ विसर्गे कृते ततो गच्छतीत्यादिसंबन्धे हरिः गच्छतीत्याद्येव साधु । तद्विषये पदसंस्कारपक्षानाश्रयणं वेति दिक् ॥५६॥

गच्छतीत्यादिसम्बन्धेनावसानभङ्गे भाविति पूर्वं विसर्गाप्रवृत्त्याऽवसाननिमित्तकस्य जातस्य विसर्गस्य निवृत्त्या वा हरिगच्छतीति भवति परिभाषासत्त्वे । तस्या अभावे तु वाक्यसंस्कारपक्षे तत्सिद्धावपि पदसंस्कारपक्षे हरिः गच्छतीत्यस्याप्यापत्तिरिति दूषणमिष्टापत्त्या वारयति—पदसंस्कारपक्ष इत्यादिना । वस्तुत इदन्न युक्तं, 'विसर्जनीयस्य स' इतिसूत्रभाष्यविरोधात् । तत्र हि—'विसर्जनीयस्य स' इतिसूत्रे खरीत्यस्यानुवृत्त्यभावेऽपि खरनिमित्तकस्यैव विसर्गविधानस्य वैयर्थ्यं, खरवसानयोस्सत्वविधानेनैव सिद्धेः, अवसानमात्रनिमित्तकस्य सत्त्वे शर्परे विसर्गविधानस्य वैयर्थ्यं, तत्र सत्त्वाप्राप्त्या विसर्गस्य सिद्धेः । न च वासः क्षौममद्भिःप्सातमित्यादौ ःकः प्रयोर्वाधनार्थं तत्सार्थकम्, तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे कुण्डोः ःकः पौ चाशरीत्येव ब्रूयादितिरित्या खरीत्यस्यानुवृत्तिस्तिरस्कृता । यद्यवसाननिमित्तकस्य विसर्गस्यावसानभङ्गे भाविन्यपि पूर्वं प्रवृत्तिरवसानभङ्गे वा जातेस्य तस्य निवृत्त्यभावः, तदा पदसंस्कारपक्षे कः इत्यवसाने विसर्गं कृत्वा त्सहरित्यस्य सम्बन्धे सत्त्वाभावार्थं शर्परइत्यस्यावसानमात्रनिमित्तकविसर्गस्य सत्वविधानेऽपि चारितार्थ्यसम्भवेन भाष्योक्ता ज्ञापकता भज्येत । तस्मात् परिभाषा मन्तव्या, पदसंस्कारपक्षस्यैतद्विषयंऽनाश्रयणं वेत्येव चेराह—तद्विषय इत्यादि ।

परिभाषाया अभावे तु हरिः श्रोमित्यस्य वैदिकसम्प्रदायसिद्धशिक्ताकारवचनवलात् कथञ्चित्साधुत्वं वाक्यशब्दे पूर्वं जातस्य कुत्वस्यानिवृत्त्यां वागाशीर्द्धत्तो वाचिक इति रूपस्य कथं सिद्धि-

अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् ॥ ५७ ॥

रिति न वाच्यम्, पूर्वत्रेत्यत्र विषयसप्तम्या सपादसप्ताध्यायीस्थ-
कार्यप्रवृत्तिसम्भावनायां त्रैपादिकस्य पूर्वमप्रवृत्तिरित्यर्थात्, तद्वि-
षये वाक्यसंस्कारपक्षस्यैवाश्रयणाद्वा । नाप्येतस्या अभावे वृत्तो
वृक्षः सिच्यत इत्यादौ 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन' इत्यनेनासिद्धत्व-
निषेधाद्विसर्गान्तेषु कार्येषु कृतेषु 'सर्वस्य द्वे' इतिद्वित्वे पूर्वखण्डे
रोरभावादुत्वानापत्त्या रूपासिद्धिरापाद्या, तस्यानित्यत्वेनादो-
पात् । निमित्तापायइत्यस्याभावे ष्टा गतिविवृत्तावितिधातुपाठे पका-
रनिमित्तकषट्त्वस्य 'धात्वादे' रितिसत्त्वेन पस्य निवृत्तावपि निवृ-
त्त्यभावे स्थाता स्थानमित्याद्यसिद्धिर्न, षट्त्वस्य लक्षणवशसम्पन्न-
त्वेन बोधकत्वेन तात्पर्यविषयीभूतस्वरूपस्यैव 'त्रेस्त्रय' इत्यत्रेव
बोध्यतया लक्ष्ये 'नकारजावनुस्वार' इत्यभियुक्तोक्त्या टवर्गश्रवणा-
प्रसक्तेः । विभाजयितृशब्दाण्यन्तोत्तरनृजन्ताद् 'विभाजयितुर्णि-
लोपश्चाञ् च वाच्य' इतिवार्तिकेदञ्च णिलोपे च विभाजित्रमिति
सिद्धयति । परिभाषाया अभावेऽन्तरङ्गत्वाण्णोर्गुणायदेशयोस्स-
तोरलोऽन्त्यपरिभाषया यकारमात्रस्य लोपापत्तिः । परिभाषायान्तु
गुणायदेशयोर्निमित्तभूतस्य णेलोपेन विनाशसम्भावनाया पूर्वम-
प्रवृत्त्या णेरिकारस्यैव लोपेनादोपः । न च यलोप इति वक्तव्ये
णिग्रहणसामर्थ्याद् गुणायदेशौ नेति वाच्यं, विभाजयितृशब्दाद्यलो-
पप्रत्यययोरपत्तेरिति चेत्—अस्तु परिभाषा । तथासत्यन्तरङ्गान-
पीतिपरिभाषाद्वयमनेकत्रानेकक्लिष्टकल्पनञ्च नाश्रयणीयमिति ला-
वचमिति दिक् ॥ ५६ ॥

परनित्यान्तरङ्गेतिसद्गाहकवाक्याच्चरममर्थ निष्कृष्य प्रमाण-
यति—अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयानिति । अत्रापवादः पक्षः

तत्रापवादपदार्थमाह—येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते
स तस्य बाधको भवति । प्राप्तइति भावे क्तः । येन नाप्राप्त
इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यकप्राप्तावित्यर्थः, नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थ-

परादीनां सङ्ग्राहकोऽपिः, हेतुरप्यपवादत्वरूपोऽपवादशब्देनैवोक्तः,
तथा चापवादपदार्थस्य सनिरूपकतया यन्निरूपितापवादभूतं य-
च्छास्त्रं तत् तस्मात् परान्नित्यादन्तरङ्गादपि बलवत्, अपवादत्वा-
दित्यनुमानाकारलाभः । तत्रेति । तच्छब्देन पूर्वोक्तानुमानप्रयोगः
परामृश्यते । घटकत्वं च सप्तम्यर्थोऽपवादपदार्थान्वयि । आहेत्य-
स्यापरं कर्म आरभ्यत इत्यन्तमेव । अपवादत्वस्य बलवत्त्वप्रयो-
जकतावीजं लोकसिद्धमाह—स तस्य बाधको भवतीति भावे क्त
इति । नपुंसके भावे क्तस्य योगे 'षष्ठ्या उपसङ्ख्यानमि'तिवार्ति-
केनात्र छात्रस्य हसितमित्यत्रेव कर्त्तरि षष्ठी न, शेषषष्ठ्या भाष्ये
तस्य प्रत्याख्यानान्त, अत्र च शेषत्वस्याविवक्षणात् । नञोऽप्राप्त
इत्यनेन समासे नलोपाद्यापत्तिः, असमासे प्रथमान्तप्रतियोगिवा-
चकपदाभावादत्यन्ताभावबोधानापत्तिः, तस्मान्नैकधेतिवन्निषेधार्थ-
कनशब्दस्य 'सुप् सुपे'तिसमासः, पृषोदरादित्वान्न लोपाभावो वा ।
येनेति । कर्त्तरि तृतीया । नञ्द्वयस्येति—निषेधार्थकनशब्दपक्षे
नवर्थकद्वयस्येत्यर्थः । प्रकृत्यर्थे प्राप्तौ दाढर्थं व्यापकत्वमेव, तदे-
वावश्यकत्वम्, अवश्यमशब्दसमानार्थकोऽवश्यशब्दोऽप्यस्ति,
आवश्यकधमर्णयोरितिनिर्देशात् । फलितमाह—एवञ्चेत्यादि ।
ततोऽपीदं लब्धम्—शास्त्रं स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकधर्माव-
च्छिन्नोद्देश्यताकशास्त्रस्य बाधकं, यथा 'वृद्धिरेची'तिशास्त्रस्योद्देश्य-
तावच्छेदकमेजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टात्वं, तद्व्यापकमेजव्यवहित-
पूर्वत्वविशिष्टात्वं, तदवच्छिन्नोद्देश्यताकस्य 'आद्गुण' इतिशास्त्रस्य
'वृद्धिरेची'ति बाधकम् । मूले विशेषपदेन बाधकत्वेनाभिमतस्य

ग्रहणं, द्वितीयविशेषपदं व्याप्यबोधकं, सामान्यपदञ्च व्यापकपरं, सामान्यधर्मे सामान्यविशेषपदार्थमहिम्नैव लब्धं विशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वं शब्दतस्तत् कथ्यमानं येन केनापि सम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावे वृत्तितालाभार्थं, न तूद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्याग्रहः । तेन 'अजादेद्वितीयस्येत्यनेन 'एकाचो द्वे प्रथमस्येत्यस्य बाधः । तस्य ह्युद्देश्यतावच्छेदकं धात्ववयवादिभूताच्परत्वविशिष्टं द्वितीयैकाचत्वं, तच्च यद्यप्युद्देश्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धेनोर्णुर्नावेत्यत्र नुशब्देऽस्ति, तत्र धात्ववयवप्रथमैकाचत्वं स्वरूपसम्बन्धेन नास्ति, किन्तूर्णित्यत्रास्तीति तयोस्मामानाधिकरण्यस्याप्यभावेन व्याप्यव्यापकभावस्य सर्वथाऽभावेऽपि स्वघटकाच्चवदुत्तरत्वसम्बन्धेन प्रथमैकाचत्वस्य द्वितीयैकाचि सत्त्वात् तस्य द्वितीयैकाचत्वव्यापकत्वमुपपन्नम् ।

नन्वत्र बाधः कः पदार्थः ? न तावत् व्यापकधर्मावच्छिन्ने व्याप्यधर्मावच्छिन्नभिन्नत्वबोधनम् ; तथा सति 'अजादेद्वितीयस्येत्येतदीयोद्देश्यतावच्छेदकमादिभूताचत्वं व्याप्यं, तद्धर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वस्य प्रथमैकाचत्वघटकाच्चत्वस्य व्यापकत्वात्तद्धर्मावच्छिन्ने बोधनं स्यात्, तथा सति धातोरादिभूतो योऽच् तद्भिन्नाज्घटितो यः प्रथमैकाच तस्य द्वित्वमित्यर्थे आटतुरित्यादावडित्यस्य तथाभूताभिन्नाज्घटितत्वाभावाद्द्वित्वानापत्तेः, त्रिणणित्तद्वितत्वस्यादिबृद्ध्युद्देश्यतावच्छेदकस्य व्याप्यतया तद्धर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वस्योपधावृद्धयन्तवृद्धयद्देश्यतावच्छेदकं व्यापकीभूतं त्रिणणित्प्रत्ययत्वं तदवच्छिन्ने बोधनेनोपधावृद्धेरन्तवृद्धेश्च त्रिणणित्तद्वितभिन्ने एव प्रवृत्त्या त्रिणणित्तद्विते तयोरप्रवृत्तेर्न्यायेनैव सिद्धावनुशक्तिकादिगणे पुष्करशच्छब्दस्य पाठसामर्थ्यात् 'आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते' इतिभाष्यविरोधापत्तेश्च । स च पाठोऽनुशक्तिकादीनाञ्चेत्युभयपदवृद्धयर्थः । न वा यैर्विशेषणैः यैर्विशेष्यभूतैः पदार्थैर्विशेषितो व्याप्यो धर्मः तैस्तैर्विशेषितव्याप्यध-

स्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वबोधनं व्यापकीभूतधर्मावच्छिन्ने सः ।
 तथा सति द्वितीयैकाग्निष्टपरत्वावधिभूतत्वविशिष्टं धात्ववयवादि-
 त्वविशिष्टं यदृत्त्वं तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वस्य धात्ववयवप्रथमैका-
 च्त्वघटकाच्त्ववतो बोधनेनाऽऽतुरित्यादावट्धातुघटकस्याचस्त-
 दतिरिक्तत्वसत्त्वान्न दोषः । उर्णुनावेत्यादौ च द्वितीयैकाच् तु तन्नि-
 ष्टपरत्वावधित्वस्य धात्ववयवाद्यत्त्वस्य चोकारे सत्त्वेन तदव-
 च्छिन्नातिरिक्तत्वविरहान्न तद्धटितस्य द्वित्वम् । एवञ्चोद्देश्यताव-
 च्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेनैव वृत्तित्वग्रहणेऽपि न दोष इत्यपि
 युक्तम्, उक्तभाष्यविरोधतादवस्थ्यात् । तथाहि व्याप्यं त्रिण्णित्त-
 त्तद्धितत्वं, तच्च प्रातिपदिकावधिकपरत्वेन विशेषितं कृत्वा प्रा-
 तिपदिकावधिकपरत्वविशिष्टत्रिण्णित्तद्धितत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वे-
 न त्रिण्णित्प्रत्ययत्वावच्छिन्ने सकोचे पाठस्य चारितार्थ्यात् ।

अत्रोच्यते—तत एव भाष्याद् व्याप्यभूतया शाब्दबोधीय-
 विषयतया व्यापकीभूतायाशाब्दबोधीयविषयताया बाधः । शा-
 ब्दबोधीया च विषयता शाब्दबोधीयविशेष्यतया प्रकारतया च
 संकुचिता भवति । ततश्चोपधाभूतान्निष्टविशेष्यतानिरूपिताव्यव-
 हितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतारूपोपधावृद्धिसम्बन्धिनी त्रि-
 णित्प्रत्ययत्वावच्छिन्ना विषयता अजन्ताङ्गनिष्टविशेष्यतानिरू-
 पिताव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्ना अन्त्यवृद्धिसम्बन्धिनी त्रि-
 णित्प्रत्ययत्वावच्छिन्ना प्रकारतारूपा वा विषयता । प्रातिपदिक-
 निष्टविशेष्यतानिरूपिताव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्रिणित्त-
 द्दितत्वावच्छिन्नप्रकारतारूपविषयताया न व्यापिका, तदभाववति
 मरुच्छब्दप्रकृतिकङ्गि प्रत्यये एनस्यास्सत्वात् । तथा च न्यायेन
 बाधाप्राप्त्या ज्ञापकेन बाधस्साधितः ।

अथोद्देश्यदलप्रविष्टैर्विशेष्यैर्विशेषणैश्च पदार्थैर्विशेषितो य
 उद्देश्यतावच्छेदको धर्मः स एव व्याप्यतया व्याप्यकतया च
 गृह्यते । तथाऽपि न भाष्यविरोधः । प्रातिपदिकोत्तरत्वविशिष्ट-

दाह्यबोधकत्वात् । एवं च विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्न-

त्रिणिणत्तद्वित्वापेक्षयाऽदुपधोत्तरत्वाजन्तोत्तरत्वविशिष्टत्रिणिण-
त्प्रत्ययत्वस्य मारुतिरित्यत्र व्यभिचारेणाव्यापकत्वात् । इदमेवा-
भिप्रेत्यानयकाशविषयत्वं विधेयविषयत्वमेतस्योच्यते । अनयोः
पक्षयोर्वाधोऽपि विषयतायां व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तवृत्तित्व-
बोधनम्, तादृशधर्मे तादृशधर्माश्रयातिरिक्तवृत्तित्वबोधनम् ।
'इको यणचो'त्यादौ इक्त्वावच्छिन्नकार्यितायाऽच्त्वावच्छिन्ननिमि-
त्तताया वाधोऽप्रेक्षा कैयटस्य तु न युक्ता, इमिष्टविशेष्यतानिरूपि-
ताव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नाच्त्वावच्छिन्नप्रकारतात्मकनि-
मित्ततानाक्रान्ते सुधीकारे कार्यिताया अजिष्टाव्यवहितपूर्वत्वस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितेक्त्वावच्छिन्नविशेष्यतारूपायास्स-
त्वेनाव्याप्यत्वात् ।

नन्वेवमपि 'नेमौ रहौ कार्यिणौ निमित्तनिद्वर्वचनस्ये'तिग्रन्थेन
रत्वावच्छिन्ननिमित्ततया यत्त्वावच्छिन्नकार्यिताया वाधो भाष्यो-
क्तोऽसंगतः स्यात्, 'यणो मयो द्वे वाच्य' इति शास्त्रायाया
मयः परत्वविशिष्टयणत्वावच्छिन्नकार्यिताया 'अचो रहाभ्या-
मि'तिशास्त्रायाया अजुत्तरत्वविशिष्टरेफहकारान्यतरोत्तरत्वविशि-
ष्टयत्त्वावच्छिन्नकार्यितायाश्चाजुत्तरत्वविशिष्टपूर्वत्वविशिष्टरत्वा-
वच्छिन्ननिमित्तत्ववति हर्यनुभव इत्येतद्वदकरेफे अभावेना-
व्यापकत्वात्; केवलम् 'अनचि चे'तिशास्त्रायाया अचःपरत्ववि-
शिष्टाच्पूर्वत्वाभावविशिष्टयत्त्वावच्छिन्नकार्यिताया एव व्यापकतया
तस्याः स्वाश्रयातिरिक्तवृत्तित्वबोधने हर्यनुभवे रेफस्य द्वित्वाभावो-
पपादनेऽपि मद्रहदे पररेफस्य 'अचो रहाभ्यामि'त्यनेन, धात्रंशे
रेफस्य 'यणो मय' इत्यनेन, अर्हणेत्यादौ 'अनचि चे'त्यनेन द्वित्वा-
पत्तेर्वञ्जलेपत्वात्; न च बाध्यसामान्यचिन्तया सकलद्वित्वकार्यि-

वृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः ।

तावाधकत्वमिति विवरणकारोक्तं युक्तमिति वाच्यम्, एकस्यानेकशास्त्रप्रयोज्यं यत्रानवकाशत्वं तत्रैव बाध्यसामान्यचिन्ताविषयत्वेन विवरणस्य गुरुचरणैः खण्डितत्वादिति चेत्, अत्रोच्यते— अन्योऽयं तत्रकौण्डिन्यन्यायान् माठरपरिवेपणन्यायो येन रत्वावच्छिन्ननिमित्ततया यत्त्वयण्त्वावच्छिन्नकार्थितयोर्बाधः, तेन च व्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयतया व्यापकधर्मावच्छिन्नविषयताया बाधः । स्वावच्छेदकव्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तवृत्तित्वस्य व्यापकधर्मावच्छिन्नविषयतायां बोधनञ्च बाधः, तथा च रेफातिरिक्तस्यैव यरो द्वित्वम् । एतन्न्यायमादायैवेकोयणचीत्यत्र कार्थितया निमित्तत्वबाधं युक्तमाशङ्क्य तस्मादित्युत्तरस्थेतिनिर्देशेन समाहितं कैयटेन । परन्तु बाध्यबाधकयोरेकप्रकरणस्थत्वं यत्र तत्रैवायं न्यायः प्रवर्तते; तत्र च यत्किञ्चिदनुगतरूपावच्छिन्नस्य प्रतिपाद्यत्वेन विषयत्वं यस्यामिच्छायां तत्प्रयोज्यकृतिविषयत्वम्; भवति च वर्णद्वित्वप्रतिपादनविषयकमहेच्छापूर्वकावान्तरेच्छाधीनकृतिगोचरत्वम् 'अचोरहाभ्यामित्यारभ्य 'दीर्घादाचार्याणामित्येतदन्तसूत्रवार्तिककदम्बस्य, तद्गतकय्यण्पदयो रेफेतरस्वार्थपरता मूपपादेव । इदञ्च न एरजिकोयणचीत्यादीनां भिन्नप्रकरणस्थानामिति न तत्रान्य विषय इति द्विक् ।

ननु 'आहुण' इको यणचीत्यनयोर्बाधकत्वम् 'अकस्मवर्गे-दीर्घ' इत्यस्येप्यते, तत्रोपपद्यते, दीर्घशास्त्रीयसवर्णाजव्यवहितपूर्व-न्यविशिष्टात्तत्रावच्छिन्नविषयतां प्रत्याहुण इत्येतदीयाजव्यवहित-पूर्वत्वविशिष्टात्तत्रावच्छिन्नविषयतायाः श्राशदत्यादी व्यभिचारेणा-व्यापकन्याय अजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टेत्तत्रावच्छिन्नविषयतायाध-देन्यारिभिन्यादी व्यभिचारेणाव्यापकत्वादिनि येन—न, दीर्घाव-विषयताधिकरणे नचद्विषयतात्वेन नयोर्भावेऽन्यन्यतरविषयता

नास्तीत्याकारकाभावस्यासत्त्वेन तदन्यतरत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवस्वरूपव्यापकत्वस्योभयत्र सत्त्वात् ।

नन्वेवं प्रमेयत्वादिना दीर्घायविषयताया अपि यणीयविषयतां प्रति व्यापकत्वाद् व्यवस्थापत्तिरिति चेत् — न, दीर्घशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या तेन रूपेण व्यापकतामादाय बाधायोगात् ।

न चैवमपि 'एरनेकाजि'तिशास्त्रीयविषयताऽऽद्गुणशास्त्रीयविषयतेकोऽप्यर्थातिशयविषयतानामन्यतमत्वेन व्यापकतया गुणादेरिवैरनेकाजितियणोऽपि बाधापत्त्या वात्प्रस्यति प्रद्वयीति न स्यात्, एवं 'विसर्जनीयस्य सः' 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यनयोरप्यन्यतरत्वेन व्यापकतामादाय 'कुष्वो ः क ः पौ चे'त्यनेन बाधापत्त्या वासः क्षौममित्यादावपि जिह्वामूलीयाद्यापत्तिरिति वाच्यम्, स्वीयविषयताविशिष्टधर्मवद्विषयताकशास्त्रस्य स्वेन बाध इत्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वव्यापकतावच्छेदकत्वस्वव्यापकतावच्छेदकधर्मविशिष्टभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । पुनर्वैशिष्ट्यं स्वव्यापकत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । अन्यतमत्वे आद्यसम्बन्धसत्त्वेऽपि द्वितीयसम्बन्धाभावः, यतः स्वव्यापकतावच्छेदकमन्यतरत्वं तद्व्यापकत्वतद्भिन्नत्वसम्बन्धाभ्यां तद्विशिष्टत्वस्यैव सत्त्वम् । अन्यतरत्वं तु स्वविषयताविशिष्टं भवति । तत्र ह्याद्यसम्बन्धोऽस्ति द्वितीयोऽप्यस्ति, यतो व्यापकतावच्छेदकमन्यतमत्वमन्यतरत्वञ्च । आद्यस्यान्यतरत्वे व्यापकत्वत्र, द्वितीयस्य तस्मिन् भेदो नेति अन्यतरत्ववद्विषयताप्रयोजकयोरेव बाधः; न त्वन्यतमत्ववद्विषयताप्रयोजकयोरनेकाजित्यस्येति द्रष्टव्यम् । एवं 'विसर्जनीयस्य स' इत्येतदीयविषयतागततद्व्यक्तित्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वात्तद्विशिष्टत्वमेवान्यतरत्वस्येति न तदादायोभयोर्बाधः, अपि तु तद्व्यक्तित्वस्यैव स्वविशिष्टत्वात्तद्विषयताप्रयोजकसत्वशास्त्रस्यैव बाध इति सर्वसमञ्जसम् ।

नन्वेवमुर्द्धदितिशास्त्रीयविषयताया व्यापकतावच्छेदकम् 'उप-
धायाश्च' 'मृजेर्वृद्धिः' 'पुगन्तलघूपधस्यचे'ति शास्त्रीयविषयतात्रय-
गतमन्यतमत्वं तत्र व्यापकतावच्छेदकं यत्पुगन्तेत्युपधायाश्चेति-
शास्त्रद्वयीयविषयताद्वयगतमन्यतरत्वन्तद्विशिष्टत्वमेव स्वव्यापक-
त्वस्वभिन्नत्वाभयसम्बन्धेन, न तु तद्विशिष्टभिन्नत्वमित्यन्यतमत्व-
वद्विषयतात्रयप्रयोजकशास्त्रत्रयस्य बाधो न स्यादिति ररारामपवाद-
इत्यनुपपन्नमिति चेत्, अत्रोच्यते—स्वव्यापकतावच्छेदकधर्म-
विशिष्टभिन्नत्वरूपद्वितीयसम्बन्धघटकव्यापकतावच्छेदको धर्मः
उभयावृत्तिर्गृह्यते, ततश्च प्रकृते नान्यतरत्वमादाय दोषः, तस्यो-
भयवृत्तित्वात् । न च 'एरनेकाजि'तिसूत्रीयविषयताघटितान्यमत्व-
मादायैरनेकाजित्यस्यापि बाधेन वातप्रम्यीत्यादौ दीर्घापत्तिरिति
वाच्यम् अन्यतरत्वमादाय गुणयणौ बाधित्वा दैत्यारिरित्यादौ
चरितार्थस्याकस्ववर्णे दीर्घस्य वारुणपरिभाषया बाधेन एरनेकाच-
इत्यस्यैव प्रवृत्तेः ।

परं तु—अपवादशब्दोऽत्र बाधकपरः, 'उर्द्धदि'त्यत्र हि ऋ-
कारस्य चङो णश्च प्रातिस्विकरूपेणोपादानादुपधायाश्च पुगन्त-
लघूपधस्य च मृजेर्वृद्धिरितिसूत्राणां प्रतिपदविधित्वेनैव बाधकमु-
र्द्धदितिसूत्रमित्याहुः । ननु गुणदीर्घत्वानामपवाद इति ग्रन्थेन
'अचि र ऋत' इत्यस्य गुणादिं प्रत्यपवादत्वमुच्यमानमसङ्गतं
स्यात्, तथा हि—तदीयविषयतानां तिङ्गन्तिष्ठन्तीत्यत्र दीर्घ-
त्वयोः प्रियतिङ्गः पुत्र इत्यत्र गुणदीर्घयोर्विषयताया व्यभिचारेण
तत्तद्व्यक्तित्वेनाव्यापकत्वान् : नापि त्रितयमात्रवृत्त्यन्यतमत्वेन
व्यापकता युक्ता, प्रियतिङ्गोरित्यादौ सर्वास्माभवेन तेनाप्यव्या-
पकत्वान् : नार्थोक्तयणर्थातिविषयताघटितान्यतमत्वेन व्यापक-
त्वं, तथा च न प्रियतिङ्गोरित्यत्र व्यभिचारशंकेति युक्तम् :
स्यव्यापकतावच्छेदकयर्गायविषयतागततद्व्यक्तित्ववर्धशिष्टवर्धय
तादृशान्यतमत्वे मन्यादिनि चन—न. प्रियतिङ्गोरित्यादायि-

तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्ये ह्येतस्य बाधकत्वे वीजम् । अतएव

कोचणचीत्यनेनैव रेफस्य सिद्धतया 'अचि र ऋत्' एतदीयविपयताया अदग्धदहनन्यायेन तत्राभावात्, त्रितयगतान्यतमत्वेनैव व्यापकतायास्सुबचत्वात् । एवम् 'एत्येधत्यूठ्स्वि'त्यस्येणेध्विपये पररूपबाधनमात्रतात्पर्येणोपसर्ग एव प्रवृत्त्या तत्र सर्वत्र 'एडि पररूपमि'त्यस्य प्राप्त्या तदीयविपयताया व्यापकत्वाद् वृद्धत्या तस्यैव बाधः । तद्धटितधोरोमाडोश्चैडिपररूपयोरन्यतरत्वेन व्यापकतामादाय न बाधः, अन्यतरत्वे द्वितीयसम्बन्धविरहान् । ननु 'यचि भमि'त्यनेन स्वादिष्वितिमुप्तिङन्तमित्यनयोर्बाध इष्यते, अतएव राजन्येत्यत्रान्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वमादायापि न नलोपः, स च बाधो न स्यात्, अन्यतरत्वे निरुक्तर्वाशष्ट्यविरहादिति चेत्—न, बाध्यसामान्यचिन्तयोभयोर्बाधान् । पूर्वोक्तबाधप्रकारस्य बाध्यविशेषचिन्ताविपयत्वान् । लक्ष्यानुरोधेन च पक्षद्वयं व्यवस्थितम्, अतएव शब्देन्दुशेखरेऽजन्तपुष्टिङ्गप्रकरणे बाध्यसामान्यचिन्तयैव मुप्तिङन्तमित्यस्य बाध उक्तः । एवमतो गुण इत्यकस्सवर्ण इत्यस्यैव बाधकम्, न तु प्रथमयोः पूर्वसवर्णः अकस्सवर्ण इत्यनयोः । श्रोत्रादिग्रहणमसंयोगोपधादित्यस्यैव बाधकम्, न तु 'न क्रोडादिसहितासंयोगोपधादि'त्यस्य । नासि-
क्रोदरग्रहणम् न क्रोडादीत्स्यैव बाधकन्न तु 'सहनञ्'सहितस्य 'न क्रोडादी'त्यस्य । नन्वेवमाम यादस्याटोर्बाधको न म्याटपि तु याट एवेति चेत्—न, याटोऽपवादत्वान् म्याटः परत्वाद्बाध इत्यदोषान् । मध्येऽपवादन्यायपुरस्तादपवादन्यायो च पूर्वोक्त-
बाधवीजवर्णनेनैव गतार्थो ।

व्यापकत्वं बाध्यतावीजमुक्त्वा बाधकतावीजं व्याच्यत्वमाह—
तदप्राप्तियोग्य इति । अत्रेदं बोध्यम्—तदप्राप्तियोग्ये अचारिता-
र्थ्ये सति कृतेऽप्यचारितार्थ्यमेकं, तदप्राप्तियोग्ये अचारितार्थ्ये

सति कृते चारितार्थ्यं द्वितीयम् । आद्यस्थले उत्सर्गोद्देश्ये अपवा-
देन स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वं बोध्यते । तत्रापवादे जाते प्राप्तौ
सत्यामुत्सर्गः प्रवर्त्तते, यथा रमाग्रामित्यत्रापि कृतेऽपि याद् प्रव-
र्त्तते । द्वितीयस्थले उत्सर्गोद्देश्ये अपवादेन स्वप्रवृत्तियोग्यातिरि-
क्तत्वं स्वविहितकार्याश्रयातिरिक्तत्वञ्च बोध्यते, यथा सर्वेषामि-
त्यादौ सुटि कृतेऽपि न नुट् । ननु 'स्वमोक्षेपुंसकादि'त्यस्याप्राप्ति-
योग्येऽचरितार्थत्वात् कृतेऽपि लुक्चरिताथत्वात् 'अतोऽमि'त्य-
नेन स्वप्रवृत्तियोग्यं ज्ञानस्विति तद्विन्नत्वेनैव लुक् उद्देश्यतावच्छे-
दकावच्छिन्ने संकोचात् कृतेऽमि लुक् स्यात् ; न चांश्विधान-
सामर्थ्यात् स्वविहितकार्याश्रयातिरिक्तत्वेनापि सङ्कोच इति
वाच्यम्, नियमभङ्गेनाव्यवस्थापत्तेस्तावतापि दुर्वारत्वादिति
चेत्—न, स्वप्रवृत्त्युत्तरोत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्यवैयर्थ्य-
सम्भावनाविपर्यत्वाभावे सति तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थत्वे सति
कृतेऽप्यचरितार्थत्वं यत्र तत्र स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन संकोचः ।
अन्यत्र स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन स्वविहितकार्याश्रयातिरिक्त-
त्वेन च संकोच इति नियमेनादोपात् । आमो धर्मत्रयसत्त्वादेक-
रूपेणैव सङ्कोचः । अमादेशे सुडागमे च त्रितयाभावसत्त्वाद्बुभय-
रूपेण सङ्कोचः ।

ननु तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्ये सति कृतेऽप्यचारितार्थ्ये 'स्व-
प्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन सङ्कोच' इत्येवापवादस्थलेऽस्तु, न तु कृते
चारितार्थ्ये उभयरूपेण सङ्कोचः, फलाभावात् ; सुट्शास्त्रे आम्त्या-
कारप्रश्लेषेणाकारादावामि सुटो विधानेन नुटि आकारादित्वा-
भावेन सुटाऽप्रवृत्तेः ; 'अजादेद्वितीयस्थे'त्यस्य कृते प्रथमैकाचो
द्वित्वे चारितार्थ्येन परत्वादेव बाधकत्वं, सकृद्भितिन्यायेन पूर्व-
स्याप्रवृत्तिः ; उभयरूपेण सङ्कोचे 'ईत्राध्मो'रित्यस्य द्वित्वे कृते
चरितार्थस्य प्रवृत्तौ द्वित्वानापत्तेः ; 'पचो व' इति कृते पक्व इत्यत्र
कृतवानापत्तेश्च, तदोस्सस्मावितिसूत्रानाप्यकइतिसूत्राभ्यान्त्यदाद्य-

‘आयादय’ इति सूत्रे गोपायिष्यतीत्यादावायादीन्वाधित्वा परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवन्तीत्याङ्क्य ‘अनवकाशा आयादयः, गोपायतीत्यादावपि शप्स्यादिः प्राप्नोति । न च सति शप्यसति वा न

त्ववाधापत्तेश्च; अतएव ‘इदमो म’ इति सूत्रं चरितार्थम्, तद्व्याख्याश्रयणे तु ‘यस्साचिदो’-‘ः पुंसी’ तिसूत्राभ्यां त्यदाद्यत्ववाधेनैव मकारोपपत्तौ तस्य वैयर्थ्यापत्तेः, सामर्थ्यादनित्यत्वकल्पनापेक्षया तस्यानाश्रयणकल्पनस्यैव युक्तत्वात्; दिग्घे इत्यादौ परत्वादिग्घादेशो सकृद्गतिन्यायेन द्वित्वाभावः; पिप्ये इत्यादौ कृते द्वित्वे चरितार्थत्वात् परत्वान् प्यादेशो पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् द्वित्वमिति चेत्, अस्तु तथैवेति केचित् । बाधकतावीजन्तु तदप्राप्तियोग्ये अचारितार्थमेव, तद्व्याप्यत्वमिति यावत्; न तु तत्कृतवैयर्थ्यं न वा तद्व्यतिरेकप्राप्तिस्सफलं वेत्याग्रहः । तेन नुटि कृते चारितार्थेऽपि मुट् बाधकः । ‘एङ्हस्वादि’-त्यस्य हे त्रपो इत्यत्र लुका बाधेऽपि तत्र ‘न लुमते’ति निषेधानित्यत्वेन चरितार्थेऽपि ह्रस्वस्य गुणः एङ्हस्वादित्यस्य बाधकः, तेन हे हरे इत्यत्र गुणे कृते सुलोपार्थेऽग्रहणं चरितार्थम् । अत्रैव प्रमङ्गमुपन्यस्यति—अतएव आयादय इत्यादिना । अतएवेत्यस्य तद्व्याप्यत्वमात्रस्य बीजत्वादेवेत्यर्थः । आयादयो वा सार्वधातुके नित्यमितिन्यासमुपक्रम्येदं भाष्यं प्रवृत्तम् । गोपायिष्यतीत्यादावायादीन् वाधित्वा परत्वात् स्यादयः स्युः । तत्र कृते सार्वधातुके नित्यमित्यास्याप्राप्त्या प्राययोगेन वैकल्पिके प्रायप्रत्यये गोपायिष्यति गोपिष्यतीत्यस्य सिद्धिः स्यादिति भावः । ननु आयादीनां कथमनवकाशत्वं गोपायतीत्यादौ न्यप्रत्ययाप्राप्तियोग्ये चारितार्थादित्यत आह—गोपायतीत्यादावपीति । स्यनामिशपामन्यतमत्वेन बाध इति भावः । ननु शपि कृतेऽपि गो-

विशेषः, अन्यदिदानीमिदमुच्यते नास्तिविशेष इति, यदुक्त-
मायादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाश' इति भाष्ये उक्तम् ।
एवमत्रैतत्प्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थ्येऽपि तदव्याप्तोऽवकाशो नास्तीति
सममेव । किञ्चानेन न्यायेन तत्प्रवृत्त्युत्तरमपि चारितार्थ्ये तद्-
बाधबोधनम्, अन्यथानवकाशत्वेनैव बाधे सिद्ध एतत्कथन-
स्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, तत्क्रकौण्डिन्यन्यायप्रदर्शनस्यापि वैयर्थ्या-
पत्तेश्च । यथा प्रथमद्विर्वचनस्य तदुत्तरं सावकाशेनापि द्वितीय-
द्विर्वचनेन बाधः, यथा चादेशपि प्रवृत्त्या चरितार्थेनादेः परस्ये-

पायति अकृतेऽपि गोपायतीति फलाभावात्त शप् स्यादिति कथ-
मनवकाशत्वमायादीनामित्यत आह अन्यदिदानीमिति । शपः
प्राप्तिः फलवती माभूदायादीनां व्याप्यत्वन्त्वस्त्येवेति भावः ।
एतद्भाष्याद् व्याप्यत्वमात्रस्य बाधकताबीजत्वं लभ्यते । एवमत्रे-
ति । यथा शपः फलाभावेऽपि प्राप्तिमात्रेण अयादीनां व्याप्यत्वम्,
एवमत्र बाध्यबाधकभावे कृते चारितार्थ्येऽपि व्याप्यत्वं बाधक-
ताबीजमस्तीति भावः । पूर्वग्रन्थेन कृते चारितार्थ्येऽपि बाधो भव-
तीत्यर्थस्य लाभेऽपि तत्र प्रमाणान्तरदानाय स्वप्रार्थमुच्यते—
किञ्चानेन न्यायेनेति । अन्यथेति । व्याप्यत्वमात्रस्य बाधकता-
बीजत्वाभावे इत्यर्थः । अनवकाशत्वेनेति । वैयर्थ्येनेत्यर्थः, तस्य
किञ्चिदर्थज्ञापकत्वन्तु ज्ञापकस्थले सुप्रसिद्धमिति भावः । एतत्क-
थनेति—येन नाप्राप्त इतिन्यायकथनेत्यर्थः । कृते चारितार्थ्येऽपि
बाधे फलमाह—यथेति । अनभ्यासग्रहणं प्रत्याचक्षाणस्य भाष्य-
कारस्य मतेनेदम्बोधयम् । अत्र परत्वाद्बाधेनाप्यदोष इत्यरुचेराह—
यथेति । 'अलोऽन्त्यस्येत्यनेनेकवाक्यतया विधाने पुनरादेः परस्ये-
त्यनेनेकवाक्यत्वे प्रमाणाभावेन 'आदेः परस्ये'त्यस्य न कृते चारि-

त्यनेनालोऽन्त्यस्येत्यस्य बाधः । तदुक्तं 'मिदचोऽन्त्यात्' इति सूत्रं
भाष्ये 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति, अन्यथा ब्राह्मणोभ्यो
दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र तक्रदानेन दधिदानस्य
बाधो न स्यात्, तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्य-
सम्भवात् । अतएव विषयभेदेऽप्यपवादत्वम् । अतएवाचि
रादेशेन सुटोऽप्यपवादत्वाद्वाद्वाधमाशङ्क्य 'न तिस्रि'तिज्ञापकेन
समाहितं वृज्वत्सूत्रे भाष्ये । तेन विषयभेदेऽपवादत्वाभाव एव

तार्थ्यमित्यरुचेराह—तदुक्तमिति । सत्यपि सम्भव इति—समा-
वेशसम्भवेऽपीत्यर्थः । अन्यथेति । चारितार्थ्याभाव एव बाधक-
त्वाङ्गीकार इत्यर्थः । अतएवेति—व्याप्यत्वमात्रस्य बाधकत्ववी-
जत्वादेवेत्यर्थः । विषयभेद इत्यस्य विभिन्नकार्यित्व इत्यर्थः ।
अचि रादेशेनेति—प्रकृते रेफादेशः, प्रत्ययस्य सुडिति विषयभेदः
स्पष्टः । विषयभेदे अपवादत्वाभावे शङ्कासमाधाने निर्दले स्याता-
मिति भावः । तेनेति—'न तिस्रि'तिज्ञापकेनेत्यर्थः । ननु विषय-
भेदेऽपि बाधे ब्राह्मणोभ्यो दधि दीयतां, कम्बलः कौण्डिन्यायेत्या-
दावपि कम्बलदानेन दधिदानस्य बाधापत्तिः, सुटा यासुट् न
बाध्यते, लिङो यासुट् तकारथकारयोस्सुडिति विषयभेदादिति
फक्किकाप्यनुपपन्नेति चेत्—न, सजातीययोरेव बाध्यबाधक-
भावो भवति दधितक्रयोर्भोजने रुच्युत्पादकत्वेनास्ति माजात्यं-
न दधिकम्बलयोः, एवमेककालिकयोरेव बाध्यबाधकभावः, अत
एवाद्य ब्राह्मणाय दधि दीयतां इवः कौण्डिन्याय तक्रमित्यादौ न
बाध्यबाधकभावः, तथा च परस्मैपदेष्वित्यत्र विषयसप्तम्या लिङ
एव यासुट् आदेशोत्तरकाले तकारथकारयोः सुडिति कालभेदान्न
बाध्यबाधकभावः । विषयभेदादित्यस्य कालभेदादित्यर्थः । अत

बोधयत इति कश्चित्—तन्न, विन्मतोर्लुका टिलोपमात्रस्य
बाधानापत्तेः । यत्तु 'दयतेर्दिगि'निसूत्रे द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य
चारितार्थ्यं कैयटेनोक्तं तत्प्रौढ्या । ध्वनितं च तेनापि तस्य
तथात्वं तदुत्तरग्रन्थेन । असंभवे एव बाधकत्वं विरोधस्य

एव 'प्यायः पी'त्यनेन 'लिङ्घडोश्चे'ति विषयसप्तम्या लिटः पूर्व-
मेव प्यादेशेन न पिप्य इत्यादौ द्वित्वबाधइत्यदोषात् । विन्मत्तो-
र्लुक्कृति—प्रकृत्यैकाजित्यस्य प्रत्याख्याने स्रजिष्ठ इत्यादाविष्टनि
विनो लुकि स्रजित्यस्य टेलोपः कस्मान्नेत्याशङ्क्य लुका स्रग्विण-
ष्टेर्विनो लुगुत्तरं प्राप्तस्य स्रजष्टेश्च जातिपक्षाश्रयणेनेष्टन् निमित्त-
कटिलोपत्वावच्छिन्नस्य बाधेनोभयोर्लोपस्य बाध उक्तो भाष्यका-
रेण, सोऽसङ्गतः स्यात्, स्रजेत्यस्य टेलोपः विनश्च लुगिति विष-
यभेदादित्यर्थः । तस्माद्विषयभेदेऽपि बाध इति सिद्धम् ।

ननु दयतेर्दिगिति द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य चारितार्थ्येन ना-
नवकाशत्वाद्द्वित्वस्य दिग्यादेशेन बाध इति कैयटेन यदुक्तन्ततो
विरोधः, त्वया चारितार्थ्येऽपि बाधाङ्गीकारादित्याह—तत्प्रौढ्ये-
ति । तत् कैयटोक्तम्, प्रौढ्येति अशुद्धमित्यर्थः । तेनापीति—कैय-
टेनापीत्यर्थः । तस्येति—पूर्वकैयटग्रन्थस्येत्यर्थः । तथात्वमि-
ति—अशुद्धत्वमित्यर्थः । तदुत्तरग्रन्थेनेति । तत्र हि दिग्यादेशमु-
पक्रम्य नवमनवकाशः, कृते द्विर्वचने प्रवृत्त्यविधातात् । अथ
पुनरेवमप्यनवकाशं मन्यसे, तदा लक्ष्यदोषप्रसङ्ग इत्युक्तम् ;
तत्रापि पुनरित्याद्यक्तग्रन्थेन चारितार्थ्यप्रतिपादनपरस्य पूर्वग्रन्थ-
स्यारुचिप्रस्तत्वमुपाध्यायो मन्यते इति ध्वन्यते ।

असंभवे इति—समावेशासम्भव इत्यर्थः । दूषितत्वादिति—
, सत्यपि सम्भवे बाधनसम्भवतीति 'मिदृचोन्त्यादि'तिसूत्रस्थभाष्येण

तद्बीजत्वादिति वार्तिकमतं तु भाष्यकृता दूषितत्वान्न
लक्ष्यमिद्व्युपयोगि । तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि तदप्राप्तियोग्ये-
ऽचरितार्थविषयो विधेयविषय एव चेति 'तद्वितेष्वचामादेः'

दूषितत्वादित्यर्थः । न लक्ष्यमिद्व्युपयोगीति । यथोत्तरं मुनीनां
प्रामाण्यमितिभावः । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधः निरवकाशत्वेन
बाधश्च येननाप्राप्तन्याय एवान्तर्भूत इति द्वयोः समानविषयत्वप्र-
तिपादनायाह—तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपीति । तदप्राप्तीति—विषय-
तयोर्व्याप्यव्यापकभावविषय इत्यर्थः । विधेयविषय इति—एक-
कार्यविधायकशास्त्रेणापरकार्यविधायक शास्त्रस्य बाधो, न त्वेकका-
र्यविधायकशास्त्र एव व्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयतया व्यापक-
धर्मावच्छिन्नविषयताया बाध इत्यर्थः । इदञ्चाचारित्यर्थविषय-
त्वकथनेनैव गतार्थम्, एकशास्त्रीयविषयतयोर्व्याप्यव्यापकभाव-
विरहादिति बोध्यम् । रत्नावच्छिन्ननिमित्ततया यत्त्वावच्छिन्न-
कार्यिताया बाधस्तु माठरपरिवेपणन्यायादित्युक्तं प्राक् । माठर-
न्यायेनैव च 'वाऽवसान' इत्यत्र चत्वावच्छिन्नविधेयतया झल्-
त्वावच्छिन्नकार्यिताया बाधात् चर्भिन्नभल एव चत्वाविधानात्
रत्नमुपिपत्तिपान्तशब्देऽपवादेनापि 'वाऽवसान' इत्यनेन जश्त्वेन
डकारे कृते चत्वेन टकारे रत्नमुट् इति, तदभावे रत्नमुडिति
सिद्धयति, चरतिरिक्तत्वेन सङ्कोचाभावे तु तक्रन्यायेन जश्त्वं
बाधित्वाऽनेन पकारस्यैव चत्वेनान्तरतम्यात् पकारे रत्नमुप् तद-
भावे जश्त्वे रत्नमुडिति स्यात्, न तु टकारान्तो रत्नमुट् इति
बोध्यम् । एतन्न्यायस्य चासार्वत्रिकत्वान् विशद्वदभित्रत्वेनेदन्ते न
सङ्कोचो यकारातिरिक्तत्वेन च बलि न संकोचः ।

तद्वितेष्वचामादेरिति । तत्र ह्यादिबृद्धौ अन्त्योपधात्क्षणवृद्धेः
प्रतिषेधो वक्तव्यः, कौण्डः जागत इत्युपक्रम्य मध्यं तक्रकौण्डिन्य-

‘धातोरेकाचः’ इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५७ ॥

क्वचित्तु सर्वथानवकाशत्वादेव बाधकत्वं यथा डेरामो-
याडादिबाधकत्वम् । न हि याडादिषु कृतेषु डेराम् प्राप्नोति,
निर्दिश्यमानस्य व्यवधानात् । तत्र स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव

न्यायेन बाधमाशङ्क्य नाप्राप्ते दधिदाने तक्रदानमारभ्यते, इह
पुनरप्राप्त्यामन्त्योपधालक्षणायां वृद्धावचामादिवृद्धिरारभ्यते सु-
श्रुत् सौस्त्रतइति वैषम्यमुद्भावितम्, अनेनाचारितार्थ्यविषयत्वं
स्पष्टमेवोक्तम् । धातांरेकाच इत्यादीति । अतद्गुणसंविज्ञानबहु-
व्रीहिणा ‘नित्यं कौटि’-‘लुपसदचरे’त्यनयोर्ग्रहः, तत्र हि उत्तरयो-
र्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यमित्युक्तम् । कुटिल-
गमनतात्पर्यं ब्रजतीति माभूदित्यर्थं नित्यग्रहणं न, अभिधान-
स्वाभाव्याद् ब्रजतीत्यनेन कौटिल्यरूपविशेषस्याप्रतीत्या तत्प्रयो-
गाभावसिद्धेरिति भाष्यार्थः । कौटिल्य एव इत्यर्थबोधनद्वारा
क्रियासमभिव्यवहारे यद्गोऽभावार्थन्नित्यग्रहणमस्त्वित्याशङ्क्या-
माह—क्रियासमभिव्याहारं च नैतेभ्यो यद्वा भवितव्यमिति ।
अत्र चकारेण पूर्वोक्तविशेषासम्प्रत्ययादिति हेतुरनुकृष्यते । बाध-
व्यते अत्र क्रियासमभिव्याहारस्याप्रतीत्या तत्र तत्प्रयोगाभाव-
सिद्धेस्तदपि नित्यग्रहणस्य न फलमित्यर्थः । केवलव्याप्यव्यापक-
धर्माविच्छिन्नोद्देश्यताकयोर्बाध्यबाधकभावे तु अनुकर्षणार्थकच-
कारवैयर्थ्यं गत्यर्थकधातुत्वधातुत्वयोर्बाध्यव्यापकभावादेव गत्य-
र्थकधात्वतिरिक्तत्वेन धातोः सद्गोचादेव तत्र तत्प्रयोगसिद्धेरिति
भावः । विधेयविषयत्वकथनेनाजादिशब्दे बाधकतया बोध्यताया
न बाधः, अनप्यत्र विशब्दे त्रिमंजासिद्धिरिति द्विक् ॥ ५७ ॥

क्वचित्तु सर्वथानवकाशत्वादिति । इदञ्चापूर्वम्, किन्तु अनेन
नाप्राप्त्यावर्त्यवकदेशमनूय तत्र सद्गोचविशेषः प्रतिपाद्यते इति ।

तेषां बाधः । तत्र बाधके प्रवृत्ते यद्युत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव, यथा तत्रैव याडादयः । अप्राप्तौ तु न, यथा पचेयुरित्यादौ दीर्घबाधके निरवकाश इयादेशे दीर्घाभावः । तदेतत् पठ्यते—
क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति ॥५८॥

अपवादशब्दोऽत्र बाधकपरः, तदुक्तं गुणो यङ्लुकोः इत्यत्र भाष्ये 'अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्ते, अजीगणत्, अत्र गणोरीत्वमपवादत्वाद्बलादिः शेषं बाधते, न गणोरीत्वमपवादत्वाद्बलादिः शेषं बाधते, किं तर्हि ?

तदेतत्पठ्यत इति । क्वचिदपवाद इत्ययं नापूर्वः किन्तु स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वमात्रबोधनफलित एवेति भावः । क्वचिदिति—सर्वथा निरवकाशस्थल इत्यर्थः । ननु कृते चारितार्थ्ये सति यो बोधकस्स एवापवादशब्दशक्यो वक्ष्यमाणगुणो 'यङ्लुकोरिति' सूत्रस्थभाष्याल्लभ्यते तर्हि निरवकाशस्थलस्थबाधकतात्पर्येण अभ्यासविकार इत्यत्र क्वचिदपवादविषय इत्यत्र च प्रयुक्तोऽपवादशब्दोऽनुपपन्न इत्यत आह—अपवादशब्दोऽनेति । अत्र प्रकृतपरिभाषायामित्यर्थः । तथा च बाधकमात्रे लाक्षणिकः, सुखमात्रे स्वर्गशब्दवदिति बोध्यम् । तदेव भाष्यमुपपादयति—तदुक्तमित्यादिना । अभ्यासविकार इत्यस्याः भाष्ये फलन्तमजीगणदिति, तदुपपादयति ग्रन्थकारः—अत्रेत्यादि बाधते इत्यन्तग्रन्थेन । अभ्यासविकार इत्यस्याभावे हलादिः शेषस्य बाधकं गणोरीत्वम्यात्, तथा चार्जीगणदिति न स्यात्, परिभाषया बाधकत्वाभावे बोधिते हलादिः शेषे कृते ईत्वे रूपसिद्धिरिति भावः । अत्राशङ्कते भाष्यकारः—न गणोरिति । परिभाषया चापवादार्थ्येव बाधक-

अनवकाशत्वादि'तिग्रन्थेन । गणरूपाभ्यासान्त्यणस्येत्वमित्यर्थे
हलादिः शेषेण तन्निवृत्तौ'तदनवकाशम्, इत्वे तु कृते न तस्य
प्राप्तिः अन्त्यहलोऽभावात् । अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभा-
वाभावेन च साधितम् । तस्मिंश्च सति लोपे कृते सामर्थ्या-
च्छिष्टस्यान्त्येत्वमिति न दोषः । न च येन नाप्राप्त्यायेनापवा-
दत्वमप्यस्य सुवचं, तस्य चरितार्थविषयताया उक्तत्वात् । 'इको

त्वाभावो बोध्यते । अनेन कृते चारितार्थ्ये यो बाधकस्स एवा-
पवाद इति स्पष्टमेव लभ्यते । इति ग्रन्थेनेत्यस्य तदुक्तमित्यने-
नान्वयः, कृते चारितार्थ्ये यो बाधकस्स एवापवादशब्दप्रति-
पाद्य इत्युक्तमित्यर्थः । अनवकाशत्वमुपपादयति—गणरूपाभ्या-
सान्त्यणस्येति । लाघवान् सामानाधिकरण्येनैवान्वय इति भावः ।
णस्येति तु अलोऽन्त्यविधिलभ्यः । इत्वे तु कृते इति । इदञ्च
प्रकृतोपयोगि । बाध्यबाधकभावाभावेनेति । तथा चाभ्यासविकारे
बाध्यबाधकभावो नेत्याकारिकैव परिभाषेति न दोष इति भावः ।
तस्मिंश्च सतीति—अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावाभावे च
सतीत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । गणरूपाभ्यासस्येत्यर्थे अभ्यासभ्यास-
र्थक्यादानुमानिकस्थान्यादेशकल्पनाया अभावादुक्तपरिमाणे एक-
देशविकृतन्यान्याप्रवृत्तेश्चाभ्यासे गणरूपत्वाभावादिति भावः । सा-
मर्थ्यादिगणधातोरभ्यासस्येतिवैयधिकरण्यान्ययाऽनर्थकेऽप्यानुमा-
निकस्थान्यादेशकल्पनादिवेति भावः । ननु निरवकाशस्थलेऽपि
येननाप्राप्त्यायेनेव बाधान् तेन बाधकस्यैव चापवादपदप्रति-
पाद्यत्वान् निरवकाशस्थलेऽपि यो बाधकस्तस्यापवादत्वं सुवच-
नेवेत्याह—नच येन नेत्यादि । तस्य चरितार्थेति, तेन न्यायेनापि
चारितार्थ्यविषये यो बाधकर्तृत्वेचापवादत्वस्य पूर्वप्रतिपादित-

झल्' इत्यत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् । तत्र हि 'अज्झने'निदी-
र्घेण गुणोत्तरं फलाभावेनानवकाशत्वाद्गुणे बाधिते दीर्घोत्तरं
गुणः स्याद्, दीर्घविधानं तु मिनोतेर्दीर्घे कृते 'सनि मीमे'त्यत्र
मीग्रहणेन ग्रहणेऽर्थवत्, तत्र पश्चात् प्राप्तगुणबाधनार्थम्,
'इको झलि'तिक्रममित्युक्तम् । अन्यथाऽपवादत्वेन बाधे

भाष्येण लाभात् 'इको झलि'ति भाष्यादपि तथैव लभ्यत इत्याह-
इको झलीति । अयम्भावः 'इको झली'तिसूत्रम्भास्तु, बुभूपतीत्यादौ
गुणाप्राप्तियोग्येऽचरितार्थेन, गुणे कृते फलाभावेन कृतेऽप्यचरिता-
र्थेन गुणम्बाधित्वा दीर्घेण रूपसिद्धेरित्याशङ्क्य दीर्घोत्तरं गुणो
माभूदित्येतदर्थं सूत्रं स्थापितम् । न च दीर्घोत्तरं गुणे अजन्तस्य
दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यं, दीर्घाभावे ह्रस्वान्तस्य मिधातोः
सनि 'सनिमीमे'तिसूत्रस्थमीग्रहणेन ग्रहणाभावे मित्सतीतिरूपा-
सिद्ध्या दीर्घविधानस्य सार्थक्यादिति । न च न ह्येकमुदाहरण-
न्यायेन मिग्रहणे एव कर्त्तव्ये अज्ग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्,
अजादेशगमेरित्यर्थस्यापि लाभार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न च
लाक्षणिकत्वेन कृतदीर्घस्य मिनोतेः मीनातिग्रहणेन चरितार्थेन
मीग्रहणेन न ग्रहणमिति वाच्यम्, 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति-
न्यायेन माग्रहणे लाक्षणिकस्यापि ग्रहणात् तत्साहचर्येण मीग्रह-
णेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात् । न चास्यामव-
स्थायां क्त्वाभावेनैज्विपयत्वात् मिनोतेरप्यात्वे माग्रहणेनैवेसः
सिद्धौ मीग्रहणेन ग्रहणाभावेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्, एज्जिमि-
त्तत्वं निमित्तोक्त्य प्रवर्त्तमानात्वस्यैज्जिमित्तत्वविघातकहलन्ता-
चेतिक्त्वमपवादकमित्सादेशं प्रति निमित्तात्वासम्भवात् । अतएव
मीग्रहणं सार्थकम्, अन्यथा आत्वेन मीनातेरपि माग्रहणेनैव
सिद्धे तद्वैचर्यं स्यात् । अन्यथेति—निरवकाशस्थलेऽप्यपवाद

तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेर्भाष्यस्य सूत्रस्य चासंगतिरिति स्पष्टमेव ।

यत्तु काञ्चनीत्यादावपवादमयङ्विषयेऽप्यण् भवति, 'कचिदपवादविषयेऽपी'तिन्यायादिति—तन्न, 'अण् कर्मणि च' इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि 'अणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थं गोदायो व्रजती'त्याद्युक्तम् । काञ्चनीत्यादौ काञ्चनेन निर्मितेत्यर्थे शैपिकोऽण् बोध्यः ।

अत्रेदं बोध्यम्—येन नाप्राप्ते इत्यत्र येनेत्यस्य यदि स्वेतरेणेत्यर्थस्तदा स्वविषये स्वेतरन्नद्यत् प्राप्नोति तद्वाध्यं विध्यन्तराप्राप्तविषयाभावात् । इयमेव वाध्यसामान्यचिन्तेति व्यवहृत्यते । अनवकाशत्वेन वाधेऽप्येषा वक्तुं शक्या यद्युदाहरणमस्ति, विनिगमनाविरहात् । यदि तु येनेत्यस्य लक्षणो-नेत्यर्थः कार्येणेत्यर्थो वा, तदा वाध्यविशेषचिन्ता । अनवकाशत्वेन वाधेऽप्येतद्वाधेन सार्थक्यमुत तद्वाधेनेत्येवं विशेषचिन्ता संभवति यद्युदाहरणमस्ति ॥ ५८ ॥

शब्दप्रवृत्तौ । अत्राप्यपवादत्वादेव गुणस्य दीर्घेण वाधे अपवादत्वाद्वाधे उत्सर्गाप्रवृत्तेर्दीर्घोत्तरं प्राप्तस्य गुणस्याभावाच्च सूत्रावश्यकत्वानापत्तेः ।

अनिवृत्त्यर्थमिति । अन्यथा न्यायेनैवाणस्सिद्धौ पुनरणग्रहणस्य व्यर्थत्वमेवेति बोध्यम् । शैपिकोऽणिति—शेष इति विधिसूत्रविहितोऽणित्यर्थः, 'वृद्धाच्छ' इति त्वधिकारविषयो नतु विधिविषय इत्याशयः ।

अत्रेदं बोध्यमित्यादिग्रन्थान्तु वाध्यत्वप्रयोजकधर्मवर्णनेनैव व्याख्याताः । यद्युदाहरणमस्तीति । इदमुक्तिर्वैचित्र्यमात्रम्, 'अक-

तत्र येन कार्येणेत्यर्थे पररूपत्वावच्छिन्ने कार्ये आरभ्य-
माणाया वृद्धेस्तद्वाधकत्वे निर्णीते किंशास्त्रविहितस्येत्येवं तद्वि-
शेषचिन्तायामाह—

पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान् ॥ ५९ ॥

अवश्यं स्वपरस्मिन्वाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरवाधेन
चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य वाधे मानाभावः,
आकाङ्क्षानिवृत्तेः, विप्रतिषेधशास्त्रवाधे मानाभावाच्चेत्येतस्य
बीजम् ॥ ५९ ॥

‘नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्ते’त्यस्यौष्ठाद्यंशे ङीप्निषेधत्वाव-
च्छिन्नवाधकत्वे निर्णीते किंविहितस्येत्याकाङ्क्षायामाह—

मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६० ॥

तेनौष्ठादिषु पञ्चसु ‘असंयोगोपधादि’तिप्रतिषेध एव
वाध्यते, न तु सहनञ्ज्विद्यमानलक्षण इति ‘नासिकोदर’
इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । पूर्वोपस्थितवाधेन नैराकाङ्क्ष्यमस्या
बीजम् ॥ ६० ॥

ननु ‘वा छन्दसी’त्यनेन ‘सैर्ह्यपिच्चे’त्यनन्तरस्यापिच्व-
स्येव हेरपि विकल्पः स्यात्, तथा ‘नेटी’तिनिषेधोऽनन्तरहल-

स्वरणे दीर्घः ‘गुणदीर्घोत्वानामपवाद’ इत्याद्युदाहरणस्य प्रसिद्ध-
त्वात् । येन लक्षणोन्, येन कार्येण इत्याद्यपि न विशेषावगति-
हेतुः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

न्तलक्षणाया इव सिचिवृद्धिमृजिवृद्धयोरपि स्याद् अत उक्तन्या-
यमूलकमेवाह—

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ ६१ ॥

अतएव 'संख्याव्ययादे'रिति ङीब्रहणं चरितार्थम्,
तद्वचनन्तरस्य ङीषो विध्यभावाय । 'न क्तिची'तिसूत्रे दीर्घ-
ग्रहणं च चरितार्थम् ; तद्वचनन्तरस्य 'अनुदात्तोपदेशे'त्यस्यैव
निषेधाभावाय । 'मध्येऽपवादा' इतिन्यायापेक्षयाऽनन्तरस्येति-
न्यायः प्रबल इत्यष्टाभ्य इति सूत्रे कैयटः । प्रत्यासत्तिमूलको-
ऽयम् । लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेत्यपि पक्षान्तरम् । तत्र तत्र
क्वचित्स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्सामर्थ्येन वा बाध्यतेऽयं न्यायः,
यथा 'टिड्ढे'तिसूत्रेण डापा व्यवहितस्यापि ङीषो विधिः, 'न
षडि'त्यादिना द्वयोरपि टाब्ङीपोः प्रतिषेधः । इयं च 'शि
सर्वनामस्थानम्'इत्यादौ भाष्ये स्पष्टेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६१ ॥

ननु दधतीत्यादावन्तरङ्गत्वादन्तादेशेऽल्विधौ स्थानिव-
च्चाभावाददादेशो न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिरत आह—

ननु दधतीत्यादावन्तरङ्गत्वादिति—द्वित्वोत्तरमभ्यस्तसंज्ञा
तदुत्तरप्रवृत्तिमददादेशापेक्षया अन्तादेशस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेना-
न्तरङ्गत्वादित्यर्थः । ननु जज्ञतीत्यादानैमित्तिकत्वेन सर्वापेक्षया
पूर्वमेव 'जक्षित्यादय' इत्यभ्यस्तत्वे समकालमेव प्राप्तयोरन्तादेशा-
दादेशयोर्निर्वकाशत्वेनान्तादेशं वाधित्वा अदादेशश्चरितार्थ इति
चेत्—न, अन्तादेशे उपदेशिवद्भावेन तत्राप्यन्तादेशस्य पूर्वमेव
प्रवृत्तेः, कार्यकालपक्षे कार्यप्रवृत्तिप्राक्क्षणे एव संज्ञायाः प्रवृत्त्या-

पूर्वं ह्यपवादो अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥ ६२ ॥

लक्ष्यैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वा-
भावनिश्वये उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति, अन्यथा विकल्पा-
पत्तिरित्यर्थः । अभिनिविशन्ते इत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः ।
'अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ' इतिन्यायस्य तु नात्र प्राप्तिः,
अन्तादेशाप्राप्तिविषये चारितार्थ्याभावात् ॥ ६२ ॥

लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तत्तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनाप्यपवाद-
विषयं परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यं संस्करोति, तस्यापि शास्त्र-
प्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्तेस्तदाह—

प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ ६३ ॥

तत इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात्प्रागपीत्यर्थः प्रक-
ल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अतएव प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये इदं द्वयमप्युक्त्वा न
कदाचित्तावदुत्सर्गो भवत्यपवादं तावत्प्रतीक्षत इत्यर्थकमुक्तम् ।

ऽभ्यस्तसंज्ञासमकालमेवान्तादेशप्रवृत्तेः, अदादेशवैयर्थ्यस्य सुवच-
त्वाच्च । लक्ष्यैकचक्षुष्क इति—लक्षणद्वारैव साधुत्वज्ञानवा-
नित्यर्थः ॥ ६२ ॥

लक्ष्यैकचक्षुष्क इति—लक्ष्यसाधुत्वं शास्त्रमन्तरेणैव जानन्नित्यर्थः । ननु तस्य शास्त्रापेक्षा कुत इत्यत आह—तस्यापीति ।
'एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके च
कामधुगि'तिश्रुतेरिति भावः ॥ ६३ ॥

अतएवेति—परिभाषाद्वयस्य सद्भावादेवेत्यर्थः ।

एतन्मूलकमेव नवीनाः पठन्ति—

उपसंजनिष्यमाणानिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्त-
मप्युत्सर्गं बाधत इति ॥ ६४ ॥

यत्तु अभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटेन प्रकल्प्य चैतिप्रतीकमु-
पादाय यथा 'न संप्रसारणे' इति परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं

एतन्मूलकमेवेति—वैयर्थ्यमूलकमेवेत्यर्थः। उपसंजनिष्यमाणो-
ति—उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्यापवादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भा-
वनायां पूर्वमुत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः। यत्रापवादेन स्वप्रवृ-
त्तियोग्यातिरिक्तत्वेनोत्सर्गोद्देश्ये सङ्कोचेऽप्यपवादस्य वैयर्थ्यमेव
तत्रोत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्यस्वप्रवृत्तिसम्भावनावि-
पयातिरिक्तत्वेनापि सङ्कोच इति तत्त्वम्, यथा दधतीत्यादौ।
अत्रापवादपदेन निषेधपर्युदासापवादाः सर्वे गृह्यन्ते, तेन ररन्धलु-
रित्यादौ यदि क्विचन्न स्यात्तदा नुमि संयोगात्परत्वेनासंयोगादिति
स्यादितिसम्भावनायां नुमः पूर्वं क्विचन्न। अतएव नलोपो न,
'अनुपसर्गाह्लिम्पविन्दे'त्यादिसूत्रेण उपसर्गयोगात्पूर्वं शप्रत्ययेन
'शे मुचादीनामि'तिनुमि उपसर्गयोगे प्रलिम्प इति च न, यदि
पूर्वं शप्रत्ययो न स्यात्तदोपसर्गयोगेऽनुपसर्गादिति निषेधस्त्यादिति
सम्भावनायास्तत्राऽपि सत्त्वात्। प्रफुल्लत इत्यादावुपसर्गयोगा-
त्पूर्वं लत्वं न, वागत्रेत्यादावत्रेत्यस्य योगात्पूर्वं द्वित्वं न। यत्राप-
वादोत्सर्गयोः क्वचित्समकालप्राप्तिस्तत्रायं न्यायो न प्रवर्तते।
अतएव गविष्टिर इत्यत्र 'गर्वातिवचनादेवालग्नि'तिभाष्यं सङ्ग-
च्छते, अन्यथा गोइ इति दशायां यदि लृग् न स्यात्तर्ह्यवादेशे
हलन्तात्परत्वेनालुक्स्यादितिसम्भावनाया पूर्वमलुकरिसिद्धौ गवी-
तिवचनादितिभाष्यमसङ्गतं स्यात्; ऋदुपधेभ्यो लिटः क्विच-

पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेध इत्युक्तं, तत्तु तत उत्सर्ग इत्याद्यक्षरार्थाननुगुणम् । यत्तु अपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्ग-
वाक्यार्थ इति तदर्थ इति—तन्न, अभिनिविशन्तेऽपवादविषय-
मित्यादिपदस्वारस्यभङ्गापत्तेः, पदजन्यपदार्थोपस्थितौ वाक्या-
र्थबोधभावे कारणाभावाच्च ।

मि'तिवार्तिकमपि सङ्गच्छते, अन्यथा यदि गुणो न स्यात्तदा
किञ्चनेन निषेधः स्यादिति सम्भावनया पूर्वं गुणाप्राप्त्या तत्करण-
वैयर्थ्यापत्तेरिति कश्चित् ।

वस्तुतो 'हलदन्तादि'तिसूत्रे अदन्तग्रहणसामर्थ्यात् लुग्विषये
उपसङ्गनिष्पद्यमाणन्यायो न प्रवर्तते, हलन्तादिति विहितविशेषण-
मिति वा कल्पनया भाष्यसङ्गतेः । ववृक इत्यादौ तु यदि किञ्चन्न
स्यात्तदा गुणे असंयोगादिति स्यादिति सम्भावनया किञ्चमपि
न प्राप्नोति पूर्वोक्तसम्भावनया गुणोऽपि न प्राप्नोतीति किञ्चवि-
धानार्थं वार्तिकावश्यकत्वम् । यत्तु—अस्य न्यायस्य वैयर्थ्यविषयत्वे
ममन्धतुरित्यादौ असंयोगादित्यस्य अपिहिङ्किदित्यस्य च सम-
कालप्रवृत्त्या ररन्धतुरित्यादौ पूर्वं किञ्चनेन नलोपो दुर्वार इति—
तन्न, न्यायाप्रवृत्तावपि नित्यत्वेन पूर्वं लुम्बसंयोगात्परत्वाभावेन
किञ्चाप्राप्तेः, पर्युदासविषये प्रवृत्तौ ज्ञापकं 'दीर्घोऽकित' इत्यकिङ्ग्र-
हणमेवेति दिक् ।

इत्युक्तमिति । एतन्मते प्रकल्पयेत्यस्य रचयित्वेत्यर्थः । अननु-
गुणमिति । उत्तरकालिकत्वस्य क्त्वाप्रत्ययेनैव लाभादिति भावः ।

अपवादविषयमिति । अस्मिन् व्याख्याने लक्ष्यज्ञानस्थानपे-
क्षणात् लक्ष्यबोधकापवादविषयशब्दोपादानमनर्थकमिति भावः ।
कारणाभावाच्चेति । कार्ये कारणातिरिक्तस्यानपेक्षणादिति भावः ।

यत्र त्वपवादो निषिद्धस्तत्रापवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तते एव, यथा वृक्षादित्यत्र 'नादिची'तिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधादप्रवर्त्तमानस्य वृद्धिवाधकत्वाभावाद् वृद्धिः प्रवर्तते । अतएव 'तौ सदि'त्यादि संगच्छते । अतएव निर्देशाद् भ्रष्टावसरन्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणम् । ध्वनितं चेदम् 'इको गुण' इतिसूत्रे भाष्य इति भाष्यप्रदीपोद्घोते निरूपितम् । अत्र देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं ने'तिन्यायस्य विषय एव नास्ति । हते देवदत्त उन्मज्जनं न, देवदत्तहननोद्यतस्य तु हनने भवत्येवोन्मज्जनम् प्रकृतेऽपि न पूर्वसवर्णदीर्घेण वृद्धेर्हननं किन्तु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रं, प्रसक्तस्यैव निषेधात् । प्रतिपदोक्तत्वमपि निरवकाशत्वे सत्येव वाधप्रयोजकम् । स्पष्टं चेदं 'शेषाद्विभाषा' इतिसूत्रे भाष्ये । तत्र हि शेषग्रहणमनर्थकं, ये प्रतिपदं विधोयन्ते ते वाधका भविष्यन्तोत्याशङ्क्यानवकाशा हि विधयो वाधका भवन्ति, समासान्ताश्च कवभावे सावकाशा

अनाश्रयणमिति । उद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तरेव शास्त्रावसरत्वेन तस्यापवादिनिषेधस्थलेऽपि सत्त्वेनावसरभ्रष्टत्वाभावाच्च । शेषग्रहणमनर्थकमिति । ननु रम्यपथ इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वाद्प्रत्यये कृतेऽपि कप् माभूदित्यर्थमस्त्वित्यत आह—ये प्रतिपदमिति । वाधका इति—स्यप्रवृत्त्युत्तरमपि कपं चारविष्यन्तीत्यर्थः । अनवकाशा हीति । तथा च येन नाप्राप्तन्यायस्थले एव तथा वाधो नान्यत्रेति भावः । न च तेनैव वाधाऽस्त्वित्यत आह—समासान्ताश्चेति । तथा च प्रतिपदविधिव्यं शोघोपस्थितनिमित्त-

इत्युक्तम् । क्वचिदनवकाशत्वाभावेऽपि परनित्यादिसमवधाने
शीघ्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकं बलवत्त्वं, प्रतिपदविधित्वे-
नापि; परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां
मिथः प्रसङ्गे परवृत्तीयस्त्वमिति 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे
कैयटेन पाठात् । अतएव रमे इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेत्व
आकारप्रश्लेषाद्बल्लड्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य एङ्ह-
स्वात्' इतिलोपेन साधितम् ॥ ६४ ॥

नन्वयजे इन्द्रमित्यादावन्तरङ्गस्यापि गुणस्यापवादेन
सवर्णदीर्घेण बाधः स्यादत आह—
अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तरङ्गान्तरङ्गेण बाध्यते ॥ ६५ ॥
निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्ववृजस्याभावात् । एवं च प्रकृ-

कत्वरूपमन्तरङ्गत्वमेव नातिरिक्तं बाधनिमित्तमिति बोध्यम् ॥ ६४ ॥

बाधकत्ववृजस्याभावादिति । अन्तरङ्गपरिभाषामवाधित्वैव
येन नाप्राप्तन्यायेन गुणं बाधित्वा द्वैत्यारिरित्यादौ चरितार्थस्य
सवर्णदीर्घस्यान्तरङ्गपरिभाषाबाधकत्वे मानाभावः । किञ्चापवाद-
त्वेऽपि व्याप्यविषयतया व्यापकविषयतायां सङ्कोचे एव स्यात्,
तथा चावर्णे सवर्णजव्यवहितपूर्वागितरत्वेनाचि वा अगव्यव-
हितोत्तरत्वविशिष्टसवर्णाज्भिन्नत्वेन सङ्कोचेऽपि अयज-इ-इन्द्रमि-
त्यादौ गुणप्रवृत्तिप्रतिहतैवेति नापूर्वेयं परिभाषेति तत्त्वम् । अत
एव पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वविषय इदमिति वक्ष्यते ।
तादृशान्तरङ्गस्थले एवापवादशास्त्रीयव्याप्यविषयतया व्यापकवि-
षयतायां सङ्कोचेऽपि उत्सर्गशास्त्रस्यापवादशास्त्रविषये प्रवृत्तियो-
न्यता । अतएवावशब्दादाचारकिञ्चन्तात् कर्त्तरि किपि ऊरित्यत्र

तेऽन्तरङ्गेण गुणेन सघर्णदीर्घः समानाश्रये चरितार्थो यण्-
गुणयोरपवादोऽपि बाध्यते । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्ग-
विषय इदम् । यत्तु—आगमादेशयोर्न बाध्यबाधकभावो भिन्न-
फलत्वात्, अतएव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां, कम्बलः कौण्डिन्या-
येत्यादौ कम्बलदानेन न दधिदानबाध इति 'च्छ्वो'रितिसूत्रे
कैयटः—तन्न, 'अपवादो लुग्दीर्घत्वस्ये'ति 'दीर्घोऽकितः' इति
सूत्रस्थभाष्यविरोधात् ॥ ६५ ॥

नन्वजीगणदित्यादौ गणोरीत्वं निरवकाशत्वाद्बलादिः
शेषं बाधेत तत्राह—

समानाश्रये चरितार्थ ऊट् अक्षद्यरित्यत्रान्तरङ्गत्वाद्बलि लोपेन
बाध्येतेत्यपास्तम्, अपवादत्वात्सङ्कोचेन बलि लोपाप्राप्तेः ।

यण्गुणयोरपवाद इति । ननु यणि सिज्जलोपस्यासिद्धतया
एकादेशे च सिद्धतया यण्गुणयोरप्राप्तियोग्ये आतीन्द्रित्यादौ दीर्घ-
स्य चारितार्थ्येन कथमपवादत्वमिति चेत्—न, एकादेशविषये
अविशेषात्सर्वं प्रति सिज्जलोपः सिद्ध इति तद्वार्तिकस्यार्थाद्यणोऽपि
तत्र प्राप्तिस्तत्त्वात्, 'न ह्येकमुदाहरण'न्यायेन सिज्जलोप एकादेशो
भवतीत्यर्थकवार्तिकेनैव सिद्धे अकस्सघर्ण इत्यस्याचारितार्थ्यात्,
सिज्जलोपस्यासिद्धत्वेन यणः प्रवृत्त्यभावेऽपि उद्देश्यतावच्छेदका-
क्रान्तिरूपाया यणः प्राप्तेस्तत्रापि सत्त्वाच्च ॥ ६५ ॥

निरवकाशत्वादिति । गणरूपस्याभ्यासस्येत्वमित्यर्थकस्य 'इ
च चगण' इत्यस्य हलादिःशेषेण गणकारलोपे निरवकाशत्वम्बो-
ध्यम् । बाधेनेति । बाधे हि णकारस्यत्वे ह्यच्चे च कृते अग्लोपि-
त्वादीर्घाभावे अजिगणदिति स्यादिति बोध्यम् ।

अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ६६ ॥

‘दीर्घोऽकितः’ इत्यकिद्ग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा यंयम्यते इत्यत्र नुकि कृतेऽनजन्तत्वाद् दीर्घाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । इयं परान्तरङ्गादिबाधकानामप्यबाधकत्वबोधिका ।

अकिद्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति—अन्यथेति—परिभाषाया अभावे इत्यर्थः । दीर्घाप्रतियोग्ये अचरितार्थत्वेनानवकाशत्वादीर्घं बाधित्वा नुकि कृते अनजन्तत्वादीर्घाप्राप्त्याऽकिद्ग्रहणं व्यर्थम्, तेन परिभाषाज्ञापने तु नुकिः पूर्वं दीर्घो माभूदित्यकिद्ग्रहणम् । न च तस्याभवस्थायामभ्यासस्याकितं एव सत्त्वेन कृतेऽप्यकिद्ग्रहणे दीर्घो दुर्वार इति वाच्यम्, यदि दीर्घो न स्यात्तदा नुकि कृते अकिदितिनिषेधः स्यादिति सम्भावनायास्सत्त्वेनोपसंजनिष्यमाणन्यायेन पूर्वन्दीर्घाप्राप्तेः । अकिद्ग्रहणाभावे तु बाधकसम्भावनाया अप्यभावेन दीर्घो दुर्वारः स्यादित्यकिद्ग्रहणं चरितार्थम् । न च नुकि कृते अनजन्तत्वेन दीर्घाप्राप्त्याऽकिद्ग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्, यावत्पर्यन्तं व्यर्थं तावज्ज्ञाप्यमिति न्यायाद्वैयधिकरणान्वयस्यापि ज्ञापनात् । न च परिभाषाज्ञापनोत्तरमपि वैयधिकरणान्वयस्यावश्यज्ञापनोयत्वेनावश्यकत्वात्तदेव ज्ञाप्यतां नुकि दीर्घाभावाय चरितार्थं स्यादिति परिभाषायां न प्रमाणमिति वाच्यम् ; ‘अभ्यासे ह्रस्व’ इत्यनेन ह्रस्वस्यैव सत्त्वेन तपरकरणसामर्थ्यादौपदेशिकह्रस्वस्यैव ग्रहणम्, अतएव भाम्धातोर्वाभाम्यत इत्यत्र ह्रस्वे कृतेऽपि न नुकि, तथा च दीर्घे कृतेऽप्यौपदेशिकह्रस्वत्वमादाय नुकिः प्रवृत्त्या तक्रन्यायैर्नैव दीर्घस्य बाधेन कृते नुकि दीर्घाप्राप्त्याऽकिद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । न चेदानीं परिभाषाया अभावेन तक्रन्यायेन ह्रस्वं बाधित्वा वाभाम्यत इत्यत्र नुको व्यावृत्त्यर्थन्तपरकरणस्य चारितार्थ्येनौपदेशिकेत्यर्थाभावेन कृते

तेनाचीकरत् मोमांसत इत्यादि सिद्धम् । आद्ये सन्वद्भावस्य परत्वाद्दीर्घेण बाधः प्राप्नोति ; अन्त्ये 'मान्बधे'तिदीर्घेणान्तरङ्गत्वादित्वस्य बाधः प्राप्तः ।

यत्तु—यत्रैकैकप्रवृत्त्युत्तरमपि सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्रैवेदमिति 'अत एक' इतिसूत्रे कैयटः—तन्न, नुकि कृते दीर्घाप्राप्त्या

दीर्घेऽप्यचारिताश्र्येन निरवकाशत्वेनैव दीर्घं बाधित्वा नुकि दीर्घाभावाय चरितार्थमकिद्ग्रहणं न परिभाषाज्ञापकं स्यादिति वाच्यं, वनीवच्यते चर्करीतीत्यादौ तक्रन्यायेनैव नीगादिना दीर्घस्य बाधेन दीर्घाप्राप्तेः यंयम्यत इत्येतन्मात्रार्थत्वे पदलाघवात् न ह्येकमुदाहरणमिति न्यायाच्चानुक इत्येव सिद्धेऽकिद्ग्रहणस्य वैयर्थ्येन परिभाषाज्ञापकत्वसम्भवात् । ननु ह्योधातोर्गडि आत्वे द्वित्वे चाच्छायत इत्यत्रान्तरङ्गत्वात्तुकि दीर्घेव्यावृत्त्यर्थमकिद्ग्रहणमस्तु न ज्ञापकमिति चेत्—न, प्रत्यासत्त्याऽभ्यासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकस्यैव कितो ग्रहणेन यद्ग्रहणं निमित्तकस्यैव कितो ग्रहणेन वा चाच्छायत इत्येतद्व्यावर्तकत्वाभावात् । अतएव जहातेर्जाहातीत्यादावभ्यासस्य व्यपदेशिवद्भावेन किद्ग्रहित्वेन किद्ग्रहितभिन्नस्येत्यर्थकस्याकित इत्यस्य न व्यावर्त्यत्वमिति ज्ञापकं सुवचम् । ननु नुकोऽनुस्वारे तस्य वणंसमाप्नाये पाठेनाच्छ्वात् चरिकर्त्तित्यादौ रिगागमे अजन्ताभ्यासस्यैव सन्वेन च सामानाधिकरण्येऽप्यकिद्ग्रहणस्य तद्व्यावर्तकत्वेन चारिताश्र्यान्न वैयधिकरण्यान्वयज्ञापकत्वमिति चेत्, दीर्घसाहचर्येणाऽभ्युभयानात्मकस्यैवाचो ग्रहणाद् वणंसमाप्नाये तत्पाठस्यानित्यत्वात् रिगागमेनैव सिद्धे रिगागमसामर्थ्यात् तत्र दीर्घाप्रवृत्तिस्सिद्धत्वेनाकिद्ग्रहणस्य तद्व्यावर्तकत्वाभावेन वैयर्थ्यात् ।

ननु एकैकप्रवृत्त्युत्तरं यत्र सर्वेषां प्रवृत्तियोग्यता तत्रैव प्रवर्तते

धर्मिग्राहकमानविरोधात्, मान्वादीनां दीर्घे कृते इत्वाप्राप्त्या
'गुणो यडलुक्रोरिति सूत्रस्थभाष्योक्ततदुदाहरणासङ्गतेत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ ६६ ॥

इति कैयटाशयः, यन्म्यत इत्यत्र नुमुत्तरमकित इति निषेधेऽपि
वैयधिकरणान्वयेन दीर्घप्रवृत्तियोग्यताऽस्त्येवेति न धर्मिग्राहक-
मानविरोध इति चेदाह—मान्वाधेति । नन्वत्रापि अभ्यासस्याय-
माभ्यास इतिव्युत्पत्त्याऽभ्यासस्थानिकस्याचो दीर्घ इत्यर्थेन परि-
भाषां विनापीत्वस्यैव पूर्वं प्रवृत्त्या दोषाभाव इत्यत आह—
गुणो यडलुक्रोरिति । तत्र डोढौक्यत इत्यत्र ह्रस्वं परत्वाद्वाधित्वा
दीर्घः स्यादित्याशङ्क्याभ्यासविकारपरिभाषया पूर्वं ह्रस्वे दीर्घ-
न्वाधित्वा गुणे डोढौक्यत इति सिद्धयतीत्युक्तं, तत्र ह्रस्वोत्तरं
दीर्घापचाद्गुणस्यैव प्रवृत्त्या वाध्यत्राधकयोर्ह्रस्वदीर्घयोरेकप्रवृत्त्यु-
त्तरमुभयोः प्रवृत्त्यभावेन तदसङ्गत्यापत्तिः, योग्यतापर्यन्ताशयवर्ण-
नेन तु गुणेन वाधेऽपि दीर्घप्रवृत्तियोग्यतायास्सत्त्वेनात्रापि न दोष
इति बोध्यम् । नन्वभ्यासविकारे वाध्यत्राधकभावाभावेऽनया
बोधिते केन भाव्यमिति चिन्तायां यथा सुमावेशः तथा भवती-
त्यर्थस्यैव लाभेन बोभूयत इत्यादौ गुणे ह्रस्वस्य ह्रस्वे गुणस्य प्रवृ-
त्तिसम्भवेन परत्वरूपाधिकवलेन पूर्वं गुणे ह्रस्वे लक्ष्यलक्षणन्या-
येन पुनर्गुणाप्रवृत्तौ बोभूयत इत्यसिद्धिः; न च गुणस्य वैयर्थ्यं,
डोढौक्यत इत्यत्र ह्रस्वं विना इकोऽभावेन ह्रस्वस्यैव पूर्वं प्रवृत्त्या
ततो गुणार्थन्तस्य सार्थक्यात्, अतो वाध्याः पूर्वं प्रवृत्तन्त इत्येव
परिभाषार्थ इति न दोष इति बोध्यम् । विच्यथ इत्यादौ व्यधो
लिटीत्येतदपेक्षया वाध्यस्य हलादिः शेष इत्यस्य पूर्वं प्रवृत्तौ वकार-
स्य सम्प्रसारणापत्तिरिति तु न वाच्यम्, उभयेषां ग्रहणसामर्थ्येन
सम्प्रसारणतदाश्रयकार्ययोर्वलवत्त्वबोधनादिति दिक् ॥ ६६ ॥

ननु तच्छीलादितृन्विपये ष्वुलपि स्यात्, न च तृन्न-
पवादोऽसरूपापवादस्य विकल्पेन बाधकत्वाद्, अत आह —

ताच्छीलिकेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति ॥ ६७ ॥

ष्वुलि सिद्धे निन्दहिंसादिमूत्रेणैकाज्भ्यो वुञ्जविधानमत्र
ज्ञापकं, तत्र ष्वुल्लुञ्जोः स्वरे विशेषाभावात् । ताच्छीलिकेष्विति
विषयसप्तमी । तेन ताच्छीलिकैरताच्छीलिकैश्च वाऽसरूपविधि-
र्नेति बोध्यम् । नन्वेवं कम्प्रा कमूत्रैत्याद्यसिद्धिः 'नमि-
कम्पी'तिरेण 'अनुदात्तेतश्च हलादे'रिति युचो बाधादिनि
चेत्—न, 'सुददीपदीक्षश्चे'त्यनेन दीपैर्युञ्जनिषेधेनोक्तार्थस्यानि
त्यत्वात् ॥ ६७ ॥

नन्वेवं हसितं छात्रस्य हसनमित्यादौ घञ्, इच्छति
भोक्तुमित्यत्र लिङ्लोटावीपत्पानः सोमो भवतेत्यत्र खल्
प्राप्नोतीत्यत आह—

तच्छीलादीति । कर्तृसामान्ये विहितस्य ष्वुलस्ताच्छील्यवि-
शिष्टे कर्त्तरि विधाने बाधकाभावादिति भावः । एकाज्भ्य इति ।
एकाचि त्रिभिर्मित्तकाद्युदात्तत्वे त्रिभिर्मित्तकान्तोदात्तत्वे विशे-
षाभावादिति भावः । विषयसप्तमीति । तेनैकस्यापि ताच्छीलि-
कत्वे इयं प्रवर्त्तत इति बोध्यम् । नन्वेवमिति । ताच्छीलिकेषु वाऽ-
सरूपविध्यभाव इत्यर्थः । दीपैर्युञ्जनिषेधेनेति । 'नमिकम्पी'ति
रेण बाधादेव युचोऽभावसिद्धेरिति भावः ॥ ६७ ॥

प्राप्नोतीति । वाऽसरूपविधेरिति शेषः । कृत्यतृचोर्वाधेति ।

कल्युट्त्तुमुन्खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति ॥ ६८ ॥

इदं च वाऽसरूपविधेरनित्यत्वात्सिद्धम् । तदनित्यत्वे ज्ञापकं च 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति । तत्र हि चकारसमुच्चितलिटा कृत्यतृचोर्वाधो माभूदिति कृत्यतृचोर्ग्रहणं क्रियते इत्यन्यत्र विस्तरः । वाऽसरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ६८ ॥

ननु श्वः पक्त्यत्र वाऽसरूपविधिना लुडपि प्राप्नोति, कृते आदेशे वैरूप्यादत आह—

लादेशेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति ॥ ६९ ॥

आदेशकृतवैरूप्यवत्सु लकारेषु स नास्तीत्यर्थः । अत्र च 'ह्रशश्चतोर्लड् च' इति लड् विधानं- ज्ञापकम् । अन्यथा परोक्षे लिटा लडः समावेशोऽसारूप्यात्सिद्ध इति किं लड्-विधानेन । शत्रादिभिस्तिङां समावेशार्थं शत्रुविधायके विभाषाग्रहणानुवृत्तिः 'लिटः कानज्जे' इति वाग्रहणं च कृतं तज्ज्ञापयति । वाऽसरूपसूत्रेऽपवाद आदेशत्वानाक्रान्तः प्रत्यय

वाऽसरूपविधेरनित्यत्वे तु वाधेऽपि पक्षे कृत्यतृचोः सिद्धेस्तयोर्वैयर्थ्यमिति बोध्यम् । वाऽसरूपविधेरनित्यत्वादेवोभयोः परिभाषयोस्सिद्धौ पृथक् ज्ञापनं प्रसञ्चार्यम् ॥ ६८ ॥

ननु श्वः पक्त्यति । ननु 'नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति परिभाषया लुटलुटोरसारूप्याभावादेव वाऽसरूपविध्यभावः तदादेशयोश्चोत्सर्गापवादत्वाभावः, अतएव 'ह्रशश्चतोर्लड् च' इति लड्-विधानमपि न व्यर्थम् इति चेत्, अत्रोच्यते—लकारे वाऽसरूपविध्यभावाच्च न परिभाषा आरभ्यते, अपि तु लादेशेषु तदभावाच्च

एव गृह्यत इति कैयटादौ ध्वनितम् । तत्फलं 'तु पच्चे तिङ्'
इति बोध्यम् ॥ ६६ ॥

ननु 'डमो ह्रस्वादि'त्यादौ डमः पास्याचोऽचिपरतो
डम इति वेतिसन्देहः स्यादत आह—

परिभाषा आरभ्यते, तत्रैव शत्रुविधायके विभाषाग्रहणानुवृत्तिः
'लिटः कानञ्चे'ति वाग्रहणञ्च प्रमाणम्, अतएव परिभाषायामपि
लादेशेष्वित्येवास्ति न तु लकारेष्विति ॥ ६९ ॥

'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय' इत्यस्या व्याख्यान-
नमेतत्पर्यन्तं विधाय बलीयःपदघटितत्वसाधर्म्येणोपस्थितामुभ-
यनिर्देश इति परिभाषां व्याख्यातुमाह— नन्विति । सन्देह इति ।
'डमो ह्रस्वादची'त्यादौ ह्रस्वादिति पञ्चमीनिर्देशादुपस्थितस्योत्त-
रस्येत्यस्य, अचीति सप्तमीनिर्देशादुपस्थिते पूर्वपदार्थे तस्य वोत्त-
रपदार्थेऽभेदेनान्वयात् डमः पराभिन्ना योऽचः पूर्वस्तस्य डमुट्,
अचः पूर्वाभिन्नो यो डमः परस्तस्येत्यर्थो वा, प्रत्यङ् आत्मेत्यत्र
डमः पराभिन्नस्याचः पूर्वस्य कस्याप्यभावेन सूत्राप्रवृत्तावपि प्रत्यङ्-
परम-आत्मेत्यादौ तथाभूतस्य परम इत्यस्य सत्त्वेन तत्र सूत्रस्य
चारितार्थ्यसत्त्वेन न सन्देहस्सम्भवतीति न वाच्यम् ।

इदमत्र चिन्त्यम्— उपस्थितयोः पूर्वपरयोः परस्परमनन्वयेऽपि
वाधकाभावेन विशोष्यविशोपणभावे विनिगमकाभावेन च द्वयो-
र्ङमुट्पदार्थे एवान्वये उद्देश्यभेदेन विधेयस्यापि भेदापत्त्या ह्रस्वा-
त्परो यो डम् तदन्तं यत्पदं ततः परस्य डमुट्, अचः पूर्वस्य डमु-
डिति वाक्यभेदापत्तिः ; सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न युक्तो
गौरवादिति पूर्वस्येत्यस्य परपदार्थे परस्य वा पूर्वपदार्थेऽभेदेना-
न्वयेऽभेदेन विशेषणपदोत्तरविभक्तेर्निरर्थकतया पष्ठार्थवाधस्या-
वश्यकत्वेन तदंशविकलं पूर्वत्वं परत्वं वा परिभाषयोपस्थाप्यं,

उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ ७० ॥

‘अची’तिसप्तमीनिर्देशस्य ‘मय उज्ज’ इत्युत्तरत्र चारि-
ताथर्यात्पञ्चमीनिर्देशोऽनवकाश इति ‘तस्मादित्युत्तरस्ये’त्यस्यैव
प्रवृत्तिः, यत्र तु ‘डः सि धुडि’त्यादावुभयोरप्यचारितार्थ्यं तत्र
‘तस्मिन्नि’तिसूत्रापेक्षया तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य परत्वात्तैवैव
व्यवस्था । एवमुभयोश्चारितार्थ्येऽपि यथामि सर्वनाम्न इत्यादौ ।

पूर्वस्य विशेष्यत्वविवक्षायां परत्वं पष्ठ्यर्थविकलमुपस्थाप्यं, तस्य
च परत्वस्य पूर्वपदार्थेऽन्वयोऽच्यपदार्थे वान्वय इति विचारे
श्रुतत्वात् अच्यपदार्थे एवान्वय उचितः, परपदार्थस्य विशेष्यत्व-
विवक्षायां पूर्वत्वं तथाभूतमुपस्थाप्यं, तस्य च श्रुतत्वात् परपदार्थ-
ऽन्वयं विहाय डमुपदार्थे एवान्वयः, तथा च डमः. परो योऽच्
ततः पूर्वस्य डमुडित्यर्थे डमो डमुट् प्राप्तः, अचः पूर्वं यो डम्
ततः परस्य डमुडित्यर्थेऽचो डमुट् प्राप्त इति विभिन्नविषयत्वात्
सन्देहोपपत्तिः । तत्र ‘तस्मिन्नि’ति-‘तस्मादि’तिपरिभाषयोर्म्म-
ध्ये यस्या बलवत्त्वं तयैव प्रथमं स्वविधेयमुपस्थाप्यं, तस्य विशेष्य-
त्वसम्भवेन विशेषणत्वाभावात् विशेष्यत्वं, पश्चाद्परयोपस्थाप्यस्य
विशेषणत्वम् । ‘डमो ह्रस्वादची’त्यादौ पञ्चमीनिर्देशस्थानवकाश-
त्वेन ‘तस्मादि’त्यस्या एव बलवत्वमिति ‘तस्मादि’तिपरिभाषयैव
प्रथमं स्वविधेयमुपस्थाप्यं, ‘शि तुगि’त्यादौ सप्तमीनिर्देशस्य निर-
वकाशत्वेन तस्मिन्नित्यनयैव प्रथमं स्वविधेयमुपस्थाप्यमिति तत्फ-
लितमाह—उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति ॥ ७० ॥

इति विजयायां बाधवीजकथनप्रकरणं नमाप्तम् ।

तत्रामोति सप्तमी 'त्रेह्यय' इत्यत्र चरितार्था आदिति पञ्चमो
'आज्जसेरसुरगि'त्यत्र चरितार्थेति स्पष्टं तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये
कैयटे च ॥ ७० ॥

इति परिभाषेन्दुशेखरे वाधवीजकथनप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ शेषार्थकथनप्रकरणम् ।

ननु 'अतः कृकमी'तिसत्वमयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् कुम्भ
शब्दस्यैवोपादानादत आह—

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥७१॥

सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रातिपदिकबोधकशब्द-

अतः कृकमीति सत्वमयस्कुम्भीत्यत्र नेति । विसर्जनीयस्य
कुम्भरूपोत्तरपदपरत्वाभावात् अयसः कुम्भीति समासे ङ्यन्तस्यैव
तत्त्वात् । कुम्भादावुत्तरपद इत्यर्थः केनचिदुत्प्रेक्षितस्तु हेय एव,
तदादिविधिप्रापकाभावात् एकदेशविकृतन्यायोपन्यासोऽपि तथैव,
भकारान्तस्य तेनन्यायेन कुम्भशब्दत्वेऽपि तस्योत्तरपदत्वाभावात् ।
ङ्यन्तस्य तेन न्यायेन तत्त्वन्तु दुरूपपादमेव, तस्य तदेकदेशविकृ-
तत्वाभावात् । प्रातिपदिकग्रहणे इत्यादि । प्रातिपदिकग्रहणे प्राति-
पदिकबोधकपदे उच्चारिते सति प्रत्यासन्त्या तेनैव पदेन लिङ्गबोध-
कप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणं बोधनं भवतीत्यर्थः । ननु 'अत इवि'त्या-
दौ अतपदस्यापि अदन्तप्रातिपदिकबोधकत्वेन रमा गौरीत्यादि-
लिङ्गविशिष्टबोधकत्वापत्तिः, इत्यत आह—सामान्यरूपेणेत्यादि ।

ग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणं बोध्यम् । अपिनां केवलस्यापीत्यर्थः । अस्याश्च ज्ञापकं समानाधिकरणाधिकारस्थे 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति सूत्रे स्त्रीलिङ्गश्रमणादिशब्दपाठः, स्त्रीप्रत्ययविशिष्टश्रमणादिभिश्च कुमारीशब्दस्यैव सामानाधिकरण्यं, न तु कुमारशब्दस्येति तदेतज्ज्ञापकम् ।

इयं च 'द्विपत्परयो'रित्याद्युपपदविधौ, समासान्तविधौ, मह-

प्रातिपदिकत्वतद्व्याख्यानुपूर्वीप्रकारेण बोधके सतीत्यर्थः । अल्पद-
श्चादन्तत्वप्रकारेण बोधकम्, अदन्तत्वञ्च न प्रातिपदिकत्वरूपन्त-
द्व्याप्यं वेत्ति न दोषः । नन्वेवं स्त्रीलिङ्गश्रमणाशब्दपाठस्य ज्ञाप-
कत्वानापत्तिः, कुमारत्वस्य कुमारक्रीडायामिति धातावपि सत्त्वेन
प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वाभावेन तेन रूपेण बोधककुमारशब्दे परि-
भाषाया अप्रवृत्तौ ज्ञापितायामपि स्त्रीलिङ्गनिर्देशानुपपत्तेस्तादव-
स्थादिति चेत्—न, प्रातिपदिकत्वव्याप्यशाब्दबोधीयविषयता-
प्रयोजकस्यैव प्रातिपदिकग्रहणपदेन ग्रहणात् 'कुमारः श्रमणे'ति-
सूत्रेण कुमारप्रकृतिकसुवन्तस्यैव बोधेन तत्रत्यकुमारपदप्रयोज्य-
विषयताया प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेनादोषात् । नन्वेवम् 'अत
डञ्चि'त्यत्रापि प्रातिपदिकाधिकाराददन्तप्रातिपदिकस्यैव ग्रहणे-
नादन्तत्वावच्छिन्नशाब्दीयविषयताया अपि प्रातिपदिकत्वव्या-
प्यत्वेनाल्पदस्यापि प्रातिपदिकग्रहणत्वापत्तिरिति चेत्—न, प्रातिप-
दिकत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिताभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता-
भिन्नविषयताया एव ग्रहणेनादोषात् अदन्तत्वावच्छिन्नविषयता-
यास्तादृशप्रकारताभिन्नत्वाभावात् ।

इयमनित्यत्वाद्यत्र यत्र न प्रवर्तते तानि परिगणयति—
द्विपत्परयोरित्यादि । द्विपत्पदे अस्या अप्रवृत्त्या द्विपर्नाताप इत्यत्र

दात्वे, जित्स्वरे, राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः, 'वहोर्नञ्ज्वदुत्तर-
पदभूम्नी'त्यादौ समाससङ्घातग्रहणेषु च न प्रवर्तत इति ड्याप्-

न खश, समासान्तविधावप्रवृत्त्या मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञीत्यत्र
'राजाहस्सखिभ्य' इति टच् न; महदात्वे अप्रवृत्त्या महती प्रिया
यस्य स महतीप्रियः इत्यत्र 'आन्महत' इत्यात्वन्न; जित्स्वरे अप्र-
वृत्त्या इञ्प्रत्ययान्तदाक्षिशब्दान्डीषि दाक्षीत्यत्र जित्प्रत्ययान्तत्व-
मादायाद्युदात्तत्वन्न; राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ब्राह्मणकुमार-
शब्दयोः परयो राजन्शब्दस्य विधीयमानः प्रकृतिस्वरः राजब्राह्म-
णी राजकुमारीत्यत्र न, तत्रत्यब्राह्मणकुमारशब्दयोरेतस्या अप्रवृत्तेः।
वहोर्नञ्ज्वदुत्तरपदभूम्नीत्यादौ समाससङ्घातग्रहणेषु चेति। अने-
नोत्तरपदार्थगतबहुत्वबोधकबहुशब्दपूर्वपदकसमासे बहवो गो-
मन्तो यस्मिन् स बहुगोमानित्यादौ नञ्पूर्वपदकसमासस्य विधी-
यमानमन्तोदात्तत्वं यथा अतिदिदश्यते, तथा बहवो गोमन्तो
यस्यां सा बहुगोमती इत्यत्राप्यनया उत्तरपदार्थगतबहुत्वार्थकबहु-
शब्दपूर्वपदकसमासत्वं बहुगोमतीत्यत्रानीयान्तोदात्तत्वं न भवति,
तत्रत्यसमाससङ्घाते अस्या अप्रवृत्तेः। समाससङ्घातग्रहणे त्विति
न स्वतन्त्रमप्रवृत्तिस्थलम्, अपि तु वहोर्नञित्यनेनान्वितं, तेना-
न्यत्र समाससङ्घातेऽपि प्रवर्तत एव। अतएव 'बहुव्रीहेरूधस'
इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधो न। एवं समासान्तविधावप्रवृत्तिरपि समा-
सावयवे राजादावेव, तेन समासान्तविधावपि समाससङ्घात-
ग्रहणे प्रवर्तत एव। अतएवोद्देशान्तबहुव्रीहित्वमनया डीपन्त
आनीय कवापादितो 'बहुव्रीहेरूधस'इतिसूत्रभाष्ये, तेन अतिश-
यितो भ्राता यस्याः सा अतिभ्रात्रीत्यत्र ऋदन्तोत्तरपदकबहुव्रीहि-
त्वमनया ड्यन्ते आनीय प्राप्तस्य नित्यकपः पूजितार्थकभ्रातृश-
ब्दान्तबहुव्रीहित्वमनया ड्यन्त आनीय 'वन्दिते भ्रातु'रित्यनेन

सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । विभक्तिनिमित्तकार्ये च नेत्यपि तत्रैव । तत्र समासान्तविधाववयवग्रहणे एव न, समाससङ्घातग्रहणे तु प्रवर्तते एव, स्वरविधावेव समाससङ्घातग्रहणे तत्र दोषोक्तेः, 'बहुव्रीहेरुधस' इति सूत्रभाष्याच्च । एतावत्स्वेवानित्यत्वाद-प्रवृत्तिः, 'दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता' इति भाष्योक्तेः ।

नन्वेवं 'बहुव्रीहेरुधसो डीप्' इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः, तत्र हि कुण्डोष्णीत्यत्र 'नद्यतश्चे'ति क्त्वापादितो नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यर्थात्, नद्यन्तस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसङ्गतिः, नद्यन्तानां यः समास इत्यर्थेन परिहृतम् नद्यन्तप्रकृतिकसुवन्तो-

निषेधः । कस्यचिदत्रातिभ्रात्रीघटितद्वितीयसमासकरणवीजन्तु नावधारयामः । एतत्सर्वं स्पष्टप्रतिपत्तये वक्ष्यते मूले तत्र समासान्तविधावित्यादिना । विभक्तिनिमित्तकंति । तेन बहुगोमतीत्यत्र 'उगिदचामि'तिनुम् न । साकल्येन परिगणिता इति । सकलाः परिगणिता इत्यर्थः ।

नन्वेवमिति—प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यानुपूर्वीप्रकारेण प्रातिपदिकग्रहणे एवास्याः प्रवृत्तावित्यर्थः । तदसङ्गतिरिति । 'नद्यतश्चे'तिसूत्रे निरुक्तोभयप्रकारेण प्रातिपदिकबोधकपदाभावेन प्रातिपदिकग्रहण इत्यस्या अप्रवृत्तेरिति भावः । प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्ममात्रस्य ग्रहणं न तु आनुपूर्व्या एवेत्याग्रह इति भावः । तेन बहुव्रीहित्वस्य तद्व्याप्यत्वेन परिभाषाप्रवृत्तिः सुलभेति न दोषः । ननु लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणं परिभाषया बोधितमपि न भवितुमर्हति, प्रातिपदिकबोधकपदस्य तत्र शक्तिलक्षणयोरभा-

चरपदकः समास इतीति चेत्—न, अनया परिभाषया स्त्रीप्रत्य-
यसमभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यध-
माणां विशिष्टेऽपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यते इत्याशयात् ॥ ७१ ॥

वात् ताभ्यामुपस्थितस्यैव च शब्दधीविषयत्वात्, तत्राप्यन्यथा-
नुपपत्त्या लक्षणास्वीकारे तु केवलस्याग्रहणप्रसङ्गः, एकेन पदे-
न शक्यलक्ष्ययोर्युगपद्बोधस्यादर्शनादित्यत आह—अतिदिश्यत
इति । स्वविशिष्टे स्ववृत्तीनां वर्णत्वव्याप्यधर्माघटितधर्माणा-
मारोपोऽनया बोध्यत इति बोध्यम् । वैशिष्ट्यं स्वनिष्ठाद्यवयव-
तानिरूपकत्व-स्वविशिष्टोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयीभूतलिङ्ग-
बोधकप्रत्ययनिष्ठचरमावयवतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । तत्र
वैशिष्ट्यं स्वपर्याप्तत्व-स्वघटितपर्याप्तत्वान्यतरसम्बन्धेन बोध्यम् ।
यथा कुमारशब्दविशिष्टः कुमारीशब्दः, तत्र स्वं कुमारशब्दः
तदाद्यवयवत्वस्य स्वपर्याप्तोद्देश्यताघटितापरसम्बन्धस्य च स-
त्त्वात् तत्र स्ववृत्तिकुमारत्वस्यारोपेण सूत्रस्थकुमारपदेन कुमारी-
शब्दस्य कुमारशब्दस्य च लक्षणां विनैव बोधोपपत्तिः । शक्य-
तावच्छेदकारोपस्य लक्षणात्वे तु न विद्वेषः । अय इव कर्णी
यस्यास्सा अयस्कर्णीत्यादौ अयस्कर्णप्रकृतिकङ्गीपन्तकर्णीशब्दस्या-
र्थवत्त्वाभावेन कर्णीशब्देन ग्रहणाभावे सत्त्वन स्यादिति नाशंक-
नीयम्, अनया कर्णशब्दगतार्थवत्त्वस्य कर्णीशब्द आरोपात् ।
एतदर्थमेव द्वितीयसम्बन्धघटकोद्देश्यतायां स्वघटितपर्याप्तत्वस्य
निवेशः । अतएव च दीर्घमुखमानिनीत्यादौ 'अमानिनीति वक्त-
व्यमि'तिनिषेधेन 'क्यङ्मानिनोश्चे'तिप्राप्तपुंस्वद्भावस्य 'स्वाङ्गा-
च्चेत' इतिनिषेधः प्रतिपिध्यते, अन्यथा दीर्घमुखमानिनशब्दप्रकृति-
कङ्चन्तमानिनीशब्दस्यार्थवत्त्वाभावेन 'अमानिनी'तिनिषेधो न
स्त्रात् । मम तु द्वितीयसम्बन्धनिवेशेन मानिनशब्दगतार्थवत्त्वस्य

नन्वेवं युनः पश्येत्यत्रैव युवतीः पश्येत्यत्रापि 'श्वयुवे'ति-
संप्रसारणं स्यादत आह—

मानिनीशब्दे आरोपेणार्थवत्त्वान्निषेधसिद्धिः । यतो यः प्रत्ययो
विहितस्तदादितदन्ते एव तद्वृत्तिधर्मारोप इत्यत्र तु न मानं,
दीर्घमुखमानिनीत्युदाहरणपरभाष्यविरोधश्चेत्येतत्सर्वं 'स्वाङ्ग-
ञ्चेत'इतिसूत्रे शेषरे स्पष्टम् । यदि तु अर्थवतः कर्णाशब्दस्याभा-
वादनर्थकस्यापि कर्णाशब्दस्य ग्रहणं, दीर्घमुखमानिनीति भाष्या-
दनर्थकस्यापि मानिनीशब्दस्य ग्रहणमित्युच्यते, तदा स्वाचयव-
कत्व-स्वोद्देश्यकप्रत्ययान्तत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टे स्वगतध-
र्मारोप इत्यर्थेऽपि न दोष इति बोध्यम् । रमेत्यादावदन्तत्वा-
रोपेणोञ्प्रत्ययस्तु न, तस्य वर्णत्वव्याप्यधर्मघटितत्वात् ।

केचित्तु कुम्भश्च कुम्भी च देवश्च देवी चेति 'पुमान्स्त्रिये'त्ये-
कशेषेण निर्देशादुभयोर्ग्रहणम्, अनुकरणं प्रकृतिवदित्यतिदेशेनानु-
करणत्वेऽपि स्त्रीबोधकत्वात् इति नास्याः फलमित्याहुः—तन्न,
'प्रातिपदिकाद्वात्पर्य' इत्यत्र प्रातिपदिकग्रहणेन रमागौरीत्यादी-
नां ग्रहणानापत्तेः, 'विष्वग्देवयो'रित्यत्र बहुवचनत्वापत्तेश्च,
'अनुकरणं प्रकृतिवदि'त्यनेनार्थवत्त्वातिदेशस्यादर्शनाच्च ॥ ७१ ॥

नन्वेवमिति—प्रातिपदिकग्रहण इत्यस्य स्वीकारे इत्यर्थः ।
युवतीः पश्येति—तिप्रत्ययान्ते युवन्शब्दत्वस्यानयाऽतिदेशादि-
त्यर्थः । वस्तुतस्तु नेदमस्या असाधारणं फलं, 'श्वयुवे'त्यत्रान
इत्यस्य सम्बन्धेनान्नन्तानां श्वादीनां सम्प्रसारणं विधायते, प्राति-
पदिकग्रहणपरिभाषयाऽन्नन्तत्वन्नायास्यतीत्येतत्तात्पर्यकभाष्येणा-
स्यान्यथासिद्धेः । तद्भाष्यस्य नकारप्रक्षेपेण नकारान्तानामन्न-
न्तानां श्वादीनामित्यर्थे तात्पर्यम्, तेन नकारान्तत्वस्य वर्णत्वव्या-
प्यधर्मघटितत्वेन परिभाषया नातिदेशः, अन्यथा कुमारत्वस्यैव

विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ ७२ ॥

स्पष्टा चैयं 'शुबो रनाकौ' इत्यत्र भाष्ये । घटघटीग्रहणेन
लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्तन्मूलैवेत्यन्ये ॥ ७२ ॥

प्रातिपदिकत्वव्याप्यस्याप्यन्नन्तत्वस्यातिदेशेन भाष्यासङ्गत्यापत्तेः ।
अतएव 'श्वयुवे'तिसूत्रे शेखरे नकारप्रश्लेष उक्तः । तत्रत्यप्रश्लेष-
खण्डनन्तु न युक्तं, मघवत् इत्यत्रानुमानिकस्थान्यादेशभावेनान्न-
न्तत्वात्सम्प्रसारणस्य प्रकारान्तरेण वारणासम्भवात् । सुपथी
सखीत्यादावात्वणिद्वद्भावभावः परिभाषाफलं बोध्यम् ।

विभक्तौ लिङ्गेति—विषयसप्तम्या विभक्तिसम्बन्धिकार्ये
कर्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तते इत्यर्थः । तेन विभक्त्यु-
द्देश्यकविभक्तिनिमित्तकानां सर्वेषां ग्रहणम्, अतएव शुन्या शुन्ये
इत्यादौ गौरादिङीष्स्थानिकयणमाश्रित्य प्राप्तस्य 'उदात्तयणो हल्-
पूर्वादि'ति विभक्त्युदात्तत्वस्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'न गोश्व-
न्नि'त्यनेन गोशब्दात् श्वशब्दात् परस्य स्वरो नेत्यर्थकेन प्रसक्तः
प्रतिषेधो न, एतस्यापि विभक्तिसम्बन्धित्वात् । सख्यावित्यादौ
'सख्युरसम्बुद्धावि'ति णिद्वद्भावश्च न, दीर्घाही प्रावृद्धित्यत्रायस्क-
र्णित्यत्रैव ङीवन्ते अहीशब्दे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अहन्शब्दत्व-
मादाय अहन्नित्यनेन न रुत्वं, तस्य पदत्वद्वारा परम्परया विभ-
क्तिनिमित्तकार्यत्वेन अनया प्रातिपदिकग्रहणपरिभाषाया निषे-
धात् । ननु चित्रगवीणामित्यत्र 'कुमति चे'त्यनेन णत्वं न स्यात्,
प्रत्यासत्त्या कवर्गवदुत्तरपदघटितसमासप्रकृतिकविभक्तिसम्बन्धि-
नकारस्यैव तेन णत्वम्, अतएव आक्रोशे पठ्या अलुकि पूर्वपा-
पानां विपाकेन इत्यत्र कवर्गवदुत्तरपदघटितसमासत्वेऽपि विभक्ते-
स्तत्प्रकृतिकत्वाभावात् णत्वम्, ततश्च चित्रगवीणामित्यत्र ङीवन्ते
कवर्गवदुत्तरपदघटितसमासत्वं लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैवानीय तत्प्र-

ननु 'तस्यापत्यमि'त्येकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशाद्
गाग्यो गाग्यावित्याद्युक्तमत आह—

सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ ७३ ॥

कृतिकविभक्तित्वं वक्तव्यम्, सा च विभक्तिकार्यत्वेनानया निपि-
द्वेति चेत्—न, 'अट्कुष्वाङि'त्यनेनैव सिद्धेरिति दिक् ॥ ७२ ॥

गाग्यो गाग्याविति । ननु 'तस्यापत्यमि'त्यनेन तत्सम्बन्धे-
कत्वनपुंसकत्वविशिष्टापत्यरूपार्थबोधकोऽणादिप्रत्ययो भवतीत्ये-
वार्थो बोध्यते, ततश्च गाग्यः गाग्यावित्यादौ यञ्प्रत्ययस्यैकत्व-
नपुंसकत्वविशिष्टापत्यबोधकत्वेनैकत्वविशिष्टवाचकादेकवचनं न-
पुंसकत्वविशिष्टवाचकात्परयोः स्वमोरमित्यर्थकाभ्यां 'द्वेकयोर्द्विव-
चनैकवचने'—'अतोऽमि'तिसूत्राभ्यामेकवचनस्य सोरमादेशस्य
चैवं साधुत्वेन पुल्लिङ्गताद्विवचनयोरनुपपत्तिरित्यत आह—सूत्रे
लिङ्गिति । अतन्त्रमिति—अविवक्षितमित्यर्थः । सूत्रघटकशब्द-
जन्यबोधविषयत्वेन तात्पर्यविषयत्वं लिङ्गस्य संख्यायाश्च नेत्यर्थः ।
तेन तयोः शास्त्रघटकपदजन्यशाब्दबोधविषयत्वन्न, शाब्दबोधी-
यविषयतायास्तात्पर्यीयविषयताप्रयोज्यत्वात् । ततश्चापत्यत्वाव-
च्छिन्नबोधकत्वमेव यत्रादीनामिति विशेष्यगतलिङ्गसंख्यानुसारे-
णैव लिङ्गसंख्याकार्यमित्यर्थः ।

नन्वेवं तस्यापत्यमित्यादौ अपत्यपदस्य नपुंसकत्वबोधकत्वा-
भावेन तत्प्रकृतिसोरमादेशो न स्यात्, न च नपुंसकादित्यस्य
लक्षणया स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरबोधकादित्यर्थ इति न.दोष इति वाच्यम् ।
तत्र भवस्तत्र जाते इत्यत्रापि पुंस्त्वाविवक्षणात् सोरमादेशापत्तः,
न चाविवक्षितत्वेऽपि तन्निरूपितशक्तेस्सर्वेन न सोरमादेशानु-
पपत्तिर्नपुंसकादित्यस्य नपुंसकत्वनिरूपितशक्तिमत इत्यर्थादिति
वाच्यम्, तट इत्यत्र पुंस्त्वविवक्षायामपि सोरमादेशापत्तेर्नपुंस-

‘अर्द्धं नपुंसकम्’ इति नपुंसकग्रहणमस्या ज्ञापकम् ।

कत्वनिरूपितशक्तेस्तत्रापि सत्त्वात्, अत्रोच्यते—अर्थभेदेन शब्द-
भेदाङ्गीकारात् नपुंसकत्वशक्तिमतस्तदशब्दात् भिन्न एव पुंस्त्व-
शक्तिमान् तदशब्दः । ‘तदन्त्रिष्वि’त्यमरस्य तु प्रमाद एव ।
नानर्थित्वव्यग्रहंरोऽपि समानानुपूर्वीकत्वमात्रेण बोध्य इति स्पष्टं
शब्देन्दुशेखरे । एवञ्चापत्यमित्यत्र नपुंसकत्वशक्तिमत्त्वेन नपुंस-
कत्वशक्तिमतः प्रातिपदिकात्परयोः स्वमोरित्यर्थेनामादेशः सिद्धः ।
तट इत्यादौ नपुंसकत्वशक्तिमत्त्वाभावेनादोषः । तत्र भवः तत्र
जात इत्यादौ च लिङ्गाविवक्षायामपि पुंस्त्वशक्तिमत्त्वस्यैव
सत्त्वेनामादेशाभावः । किञ्च तस्यापत्यं तत्र भवस्तत्रजात इत्यादौ
नपुंसकत्वादेः प्रकारतया भानेऽपि तत्तत्प्रत्ययशक्यतावच्छेद-
कतयाऽविवक्षितत्वेन न तत्तत्प्रत्ययजन्यबोधे प्रकारतया भानं,
यथा घटो द्रव्यपदशक्य इति वाक्यजन्यज्ञाने घटत्वस्य प्रकारतया
भानेऽपि द्रव्यपदशक्यतावच्छेदकतयाऽविवक्षितत्वेन द्रव्यपद-
जन्यशाब्दबोधे प्रकारतयाऽभानम् । एवञ्च नपुंसकत्वावच्छिन्न-
बोधकात्परयोरित्यर्थेऽप्यमादिसिद्धिः

नपुंसकग्रहणमस्या ज्ञापकमिति । ननु नपुंसकत्वबोधकस्यैव
नपुंसकशब्दबोध्यतया नपुंसकत्वबोधकोऽर्द्धशब्दः समस्यत इत्य-
र्थेन नपुंसकग्रहणे सति पुंस्त्वबोधकशब्दशब्दस्य ग्रामार्द्ध इत्यादौ
नानेन समासः, नपुंसकग्रहणाभावेऽर्द्धमित्यत्र नपुंसकत्वविवक्षा-
यामपि तस्यार्द्धपदार्थेऽर्द्धशब्दे स्वरूपसम्बन्धेनैवान्वयेन नपुंसक-
त्वविशिष्टोऽर्द्धशब्दः समस्यत इत्यर्थेन लिङ्गस्य केवलान्वयित्वेन
ग्रामार्द्ध इत्यत्राप्यर्द्धशब्दस्य नपुंसकत्वविशिष्टत्वेन समासापत्त्या
कथम्व्यर्थं नपुंसकग्रहणमिति चेत्, अत्रोच्यते—नपुंसकग्रहणा-
भावे अर्द्धमित्यस्य नपुंसकत्वविशिष्ट इत्यर्थे पूर्वापरत्वत्रैवार्द्धशब्द-
स्य पाठेन सिद्धे पृथक् योगकरणसामर्थ्यान् नपुंसकत्वबोधक इत्य-

नित्यनपुंसकत्वार्थं तु न तदित्यन्यत्र निरूपितम् । धान्य-
पलालन्यायेन नान्तरीयकतया तयोरुपादानमिति 'तस्यापत्यम्'
इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अतएवाकडारसूत्र एकेतिचरितार्थ-
मित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७३ ॥

र्थलाभेन नपुंसकग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापकम् । न चैवं ज्ञापिताया-
मपि तस्यां कथं चरितार्थं, पृथक् योगकरणादेव नपुंसकत्वबो-
धक इत्यर्थलाभसम्भवादिति वाच्यम् । सत्यामेतस्यां पृथक्यो-
गकरणात् नपुंसकत्वस्य विवक्षा, तस्य चान्यत्र कल्पस्यरूपसम्ब-
न्धं विहाय बोधकत्वसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थद्वयकल्पनापेक्षयैकदे-
शिनैत्यस्यासम्बन्धकल्पनायामेव लाघवेनोक्तार्थलाभाय नपुंसक-
ग्रहणस्य चारितार्थ्यात् । परिभाषाया अभावे तु विवक्षयास्वत-
स्सिद्धत्वेन बोधकत्वसम्बन्धेनान्वयमात्रस्यैव कल्पनीयत्वेनैकदे-
शिनैत्यस्याननुवृत्तिकल्पनापेक्षया लाघवम्बोध्यमिति ।

नन्वर्धमित्यत्र नपुंसकत्वस्य सत्त्वे पुनर्नपुंसकग्रहणाद् 'द्विवर्द्धं
सुवर्द्धमि'तिन्यायात् नित्यनपुंसकस्यार्द्धशब्दस्येत्यर्थ एव कस्मान्ने-
त्याह—नित्यनपुंसकत्वार्थं तु नेति । 'एओङ्'सूत्रे समांशतात्पर्ये-
णापि अर्द्ध एकार अर्द्ध ओकार इत्यत्र पुंस्त्वस्यैवाभिधानेन नित्य-
नपुंसकत्वं समांशवाचिनोऽप्यर्द्धशब्दस्याप्रासांगिकमेवेति बोध्यम् ।
धान्यपलालन्यायेनेति । यथा धान्यमात्रार्थिनाऽपि धान्यमात्रस्या-
नेतुमशक्यतया पलालमप्यानीयते तथाऽपत्याद्यथमात्रबोधेच्छार-
प्याचार्यस्य शब्दात् लिंगसंख्याभ्यां विना प्रातिपादिकार्थमात्रबो-
धस्याशक्यतया तयोरुपादानमिति बोध्यम् । नान्तरीयकतया—
आवश्यकतयेत्यर्थः । वचनस्यातन्त्रत्वे प्रमाणमाह—अतएवेति ।
एकेतिचरितार्थमिति । अन्यथा पदं भमित्यादावेकत्वविवक्षयैव
संज्ञेत्यत्रैकत्वविवक्षयैव वा सिद्धिरिति भावः ॥ ७३ ॥

ननु 'भृशादिभ्यो भुव्यच्चे'रिति विधीयमानः क्यङ् क्
दिवा भृशां भवन्तीत्यत्रापि स्यादत आह—

नञ्त्रियुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥७४॥

नञ्ज्युक्तमिवयुक्तं च यत्किञ्चिद् दृश्यते तत्र तस्माद्धिन्ने
तत्सदृशेऽधिकरणे द्रव्ये कार्यं विज्ञायते, हि यतस्तथार्थगतिर्गतिः ।
न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृतो भवति । अतश्च्यव-
न्तभिन्ने च्यवन्तसदृशेऽभूततद्भावविषये क्यङिति नोक्तदोषः ।
'ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामि'त्यादौ विभक्तिग्रहणं ह्येतन्न्या-

स्यादिति । भृशाशब्दस्य च्यवन्तभिन्नत्वादिति भावः । अन्यस-
दृशेति नञ्समभिव्याहृतमिवसमभिव्याहृतञ्च पदं स्वसादृश्यस्व-
भिन्नत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टबोधकं, नञ्पदमिवपदञ्च तात्पर्य-
ग्राहकम् । अतएवाब्राह्मणः चन्द्र इवेत्यादौ ब्राह्मणभिन्नो ब्राह्मण-
सदृशः क्षत्रियादिः चन्द्रभिन्नश्चन्द्रसदृशो मुखादिः प्रतीयते न तु
लोष्टादिः । तथा ह्यर्थगतिरिति—हि यतः शब्दशक्तिस्वभावान्तथा
गतिरतस्तथाभूतमित्यर्थः । एतेनात्र ज्ञापकजिज्ञासा न कार्य्येति
बोध्यम् । अत्र विनिगमनाविरहात् भेदविशिष्टसादृश्यं सादृश्य-
विशिष्टभेदश्चार्थः । अतएव

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञ्ार्थाः पट् प्रकीर्त्तिताः ॥”

इत्यभियुक्तोक्तौ सादृश्यभेदयोः पार्थक्येन कथनम् । द्रव्य-
पदार्थे इत्यर्थः । अभूततद्भावविषये इति—च्यवन्तसादृश्यमभूतत-
द्भावविषयत्वेनेत्यर्थः । विभक्तिग्रहणमिति । अप्रथमापदेनैव विभ-
क्तिरनेन तत्सदृशतद्भिन्न इत्यर्थाद्विभक्तावित्यस्य लाभादिति भावः ।

यसिद्धार्थानुवाद एव । एतेन विभक्ताविन्यायस्याऽनित्यत्वे
ज्ञापकमिति वदन्तः परास्ताः, अनित्यत्वे भाष्यसंमतफला-
भावात् । अतएव 'अकर्त्तरि च' इति सूत्रे कारकग्रहणं भाष्ये
प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् । स्पष्टा चेयं 'भृशादिभ्य' इतिसूत्रे
भाष्ये । अत्रान्यसदृशेत्युक्त्या सादृश्यस्य भेदाघटितत्वं
सूचयति । निरूपितं चैतन्मञ्जूपायाम् ॥ ७४ ॥

ननु व्याघ्री कच्छपीत्यादौ सुवन्तेन समासात्ततोऽप्यन्त-
रङ्गत्वादाप्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीप् न स्यादत आह—

भाष्यसम्मतफलाभावादिति । अयम्भावः—नञो भेदबोधकत्व-
मत्यन्ताभावबोधकत्वं स्वतस्सिद्धमेव, भेदस्थले सादृश्यमात्रं लोक-
सिद्धमेव परिभाषया बोध्यते, एतस्या अनित्यत्वफलमिदमेव यत्
क्वचिदसदृशोऽपि भिन्नः प्रतीयत इति तेऽभिमतम्, तत्र सोऽपि
केनचिद्रूपेण सदृश एवेति परिभाषाप्रवृत्तावपि दोषाभावादिति ।
भेदाघटितत्वमिति । तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्य
सादृश्यत्वे सादृश्यकथनेनैव भेदलाभे अन्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति
भावः ॥ ७४ ॥

ननु व्याघ्रीति । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकाणां क्रमेणोप-
स्थितिः, येन क्रमेणार्थोपस्थितिस्तेनैव क्रमेण तत्तदर्थनिमित्तकदा-
र्योत्पत्तिरिति सिद्धान्तात् सुबुत्पत्तेः प्रागेव स्त्रीत्वनिमित्तकदा-
पि ततः सुपि ततस्समासेऽदन्तत्वाभावात् ङीप् न स्यादिति भावः ।

ननूपसञ्ज्ञनिष्प्रमाणन्यायेन उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसम्भाव-
नाप्रयोज्यापवादशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनायामुत्सर्गशास्त्राप्रवृत्तिरित्यर्थ-
केन पूर्वं टापोऽप्रवृत्तिः, यदि टाप् न स्यात्तदा समासे सुपो लुकि
ङीप् स्यादिति सम्भावनायास्सत्त्वान्—

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं

प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥ ७५ ॥

अत्र केचित्—भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेनापि सङ्कोच इत्यस्यैवैतन्न्यायतात्पर्येण व्याघ्रेत्यस्यैव जातिवाचकत्वेन डी-प्विषयत्वात् तदतिरिक्तत्वेन संकोचेऽपि व्रशब्दाद्वाप् स्यादेवेत्य-वतरणं युक्तमेव ; न चापवादविषयघटकातिरिक्तत्वेनापि सङ्को-चान्न दोषः, अन्यथा सिद्धान्ते सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेऽपि अन्तर-ङ्गत्वात् व्रशब्दाद्वाप् दुर्वारः, न चैवं सति अजया क्रीताऽजाक्रीती-त्यादौ 'क्रीतात्करणपूर्वादि'त्यपवादविषयघटकत्वेनाजशब्दादपि टाप् न स्यादिति वाच्यम्, अपवादविषयान्तातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे तात्पर्यादिति वाच्यं, घन इव कपिला घनकपिलेत्यादौ 'अन्यतो डीपितिडीपापत्तेः, 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'तिसूत्रेण पूर्वप्रकृतिस्वरेण कपिलशब्दस्यानुदात्तान्तत्वेन भविष्यदपवादविषयान्तत्वेन पूर्व टापोऽप्रवृत्त्या समासेऽन्यतो डीपित्यस्य प्राप्तेस्सत्त्वात् ; भविष्यद-पवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे तु न दोषः, कपिलशब्दस्य तथा-भूतत्वेन पूर्व टापि समासेऽदन्तत्वाभावादित्याहुः ।

वस्तुतस्तु—घनकपिलेत्यादौ टापि कृते टावन्तात्सुपि कृते घनशब्देन समासः, टाप्रवृत्तिकाले चान्तोदात्तस्य कपिशब्दस्य न भविष्यदपवादविषयान्तत्वम् अपि त्वनुदात्तान्तस्यैव तस्य तत्त्व-मिति तत्र टापि न बाधकम् । व्याघ्रीत्यादौ अपवादविषयान्ता-तिरिक्तत्वेनापि सिद्धान्तानुरोधेनावश्यकं सङ्कोचे टापोऽप्रसङ्ग एव । किञ्चापवादशास्त्रं स्वप्रवृत्तये स्वप्रवृत्तिस्थानादुत्सर्गशास्त्रं वारयतीत्येवं पर्यवसितोऽर्थः । तथा च व्याघ्रशब्दे व्रशब्दादुत्तरं स्थानमपवादस्य व्याघ्रशब्दाद्भविष्यतो डीप एवेति कथन्तत्र टाप् स्यादित्यपवादविषयातिरिक्तत्वेनापि सङ्कोचे टापोऽप्रसङ्ग एवेत्यवतरणमसङ्गतमेव ।

‘उपपदमि’तिसूत्रेऽतिङ्ग्रहणेन कुगतीत्यत्र तदपकर्षणे-
नातिङन्तश्च समास इत्यर्थात्तयोः सूत्रयोः सुपेत्यस्य निवृत्त्यैक-
देशानुमत्या कारकांशे च सिद्धेषु । तेनाश्वक्रीती सिद्धा,

तत्त्वन्तु समकालिकापवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपि
यत्रापवादस्य वैयर्थ्यमेव तत्रैवायन्यायो यथा दधतीत्यादौ ।
प्रकृते समकालिकापवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे ब्राह्मणीत्यादौ
‘जातेरस्त्रीविषयादि’त्यस्य चारितार्थ्यान्यायाप्रवृत्तिरिति सम्य-
गेवावतरणमिति बोध्यम् । अन्तरङ्गनिमित्तविनाशको यो लुक्
तत्प्रयोजकसमासादोनामेवान्तरङ्गानपीतिन्यायेन प्राबल्यबोधनाच्च
तेन न्यायेन टापः पूर्वमप्रवृत्तिः ।

परिभाषालाभोपायमाह—उपपदमिति । सुपेत्यस्य निवृत्त्ये-
ति । तृतीयान्तस्यैव सुपेत्यस्य निवृत्तिः, प्रथमान्तस्यापि निवृत्तौ
चर्मच्छेद इत्यादौ चर्मप्रकृतिकसुवुत्पत्तैः पूर्वमेव समासे नलो-
पानापत्तेर्विभक्तिश्चरणापत्तेश्च । न हि सुपेत्यस्यानुवृत्तौ तिङन्तस्य
समासः प्राप्नोति यद्वारणार्थमतिङ्ग्रहणं स्यादिति सुपेत्यस्य
निवृत्तिज्ञापकमतिङ्ग्रहणं ; ततश्चोपपदसमासगतिसमासयोः सम-
र्थेनैव विधानात् । वहिर्भूतसंख्याकारकसापेक्षोत्तरखण्डप्रकृति-
कविभक्त्यपेक्षया शीघ्रोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वान् सुवुत्प-
त्तैः पूर्वमेव समासः । स चोत्तरखण्डो गत्युपपदसमभिव्याहारा-
दितिङित्तिनिषेधाच्च कृदन्त एवेति परिभाषाया अंशद्वयं फलति ।
स्थालीपुलाकन्यायेन कारकांशोऽपि सिद्ध इत्याह—एकदेशानुमत्ये-
ति । न च समासस्योत्तरखण्डप्रकृतिकसुवनपेक्षत्वेऽपि समुदाय-
सापेक्षत्वेन वहिरङ्गत्वाद् ग्रमात्रसापेक्षतापोऽन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिस्म-
मामात्पूर्वं दुर्वारैवेति वान्यम्, अथैवत एव प्रातिपदिकत्वेन
विजासमभिव्याहारेणैव व्रशब्दस्यार्थवत्त्वेन टापोऽपि समुदाया-

अन्यथा पूर्वं टाप्यदन्तत्वाभावात् 'क्रीतात् करणपूर्वादि'तिङीप् न स्यात् । अस्या अनित्यत्वात् क्वचित्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समासः, यथा सा हि तस्य धनक्रीतेति । अन्ये त्वनित्यत्वे न मानं, तत्राजादित्वाद्वाचित्याहुः । अतएव कुम्भकार इत्यादौ

पेक्षत्वात् स्त्रीत्वस्याधिकस्यापेक्षत्वेन च तस्यैव बहिरङ्गत्वात् । अतएव सांकौटिनमित्यत्रेणुणन्तत्वरूपाधिकापेक्षत्वेन समासापेक्षयाऽपीनुण् इत्यस्य बहिरङ्गत्वमुक्तं रामशब्दप्रकरणे शब्देन्दुशेखरे । केचित्तु प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यत्र सुबृग्रहणं प्रत्ययमात्रोपलक्षणमित्याहुः—तत्र, ज्ञापकान्तदलाभादुक्तशब्देन्दुशेखरविरोधाच्च । ङीप् न स्यादिति । एवञ्च 'क्रीतात्करणपूर्वादि'तिसूत्रं व्यर्थं सत्कारकांशे ज्ञापकमिति बोध्यम् । अस्या अनित्यत्वादिति । अत्र ज्ञापकम् 'अम्बाम्बगोभूमी'तिसूत्रे गोभूमिग्रहणम्, अस्या नित्यत्वे हि गोष्ठो भूमिष्ठ इत्यत्र सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव तथा समासे 'सात्पदाद्यो'रिति निषेधाप्राप्त्या 'आदेशप्रत्यययो'रित्यनेनैव पत्वसिद्धौ तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । धनक्रीतेतीति । सुबुत्पत्तेः पूर्वं टापि ततस्सुपि समासे अदन्तत्वाभावात् ङीप् । न मानमिति—गोभूम्यादिग्रहणं तु नियमार्थं, पूर्वपदान्तेणः परस्य स्थसम्बन्धिसस्य पत्वं स्याच्चेद् गोभूम्यादिभ्य एव, तेन हृदिस्थ इत्यादौ न पत्वमिति बोध्यम्; दधिसेचावित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे पत्वाभावाय पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वेन गोष्ठ इत्यादावपि पत्वनिषेधापत्त्या पत्वार्थं गोभूम्यादिग्रहणस्य चारितार्थ्याच्च । फलमप्यन्यथासिद्धमित्याह—तत्रेति—धनक्रीतेत्यत्रेत्यर्थः । गोचेत्यपि नानित्यत्वे फलं, परपदस्थाजादेशेत्यत्र पदशब्दस्य पदत्वयोग्यपरत्वादिति स्पष्टं नपदान्तसूत्रे शब्देन्दुशेखरे । अतएवेति—परिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः ।

पष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव, पष्ठीसमासाभावे चोपपद-
समासकृत एकार्थीभाव इति न तत्र वाक्यमित्युपपदमितिसूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि 'पष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिपे-
धेनेति वार्तिकम्, अथवा विभाषापष्ठीसमासः, यदा न पष्ठी-
समासस्तदोपपदसमास' इति तत्प्रत्याख्यानं च । यद्यप्युपपद-
समासस्यान्तरङ्गत्वाभिप्रायकं 'न वा पष्ठीसमासाभावादुपपद-
समास इति वार्तिककृतोक्तं, तथापि तदुभयप्रत्याख्यानप-
रमथवेत्यादि भाष्यं, परिभाषायां सामान्यतः कारकोपा-
दानेन कारकविभक्त्यन्तस्य कृद्धिः समासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः
पूर्वमेवं लाभात् । एतेनैषा कारकतद्विशेषयोरुपादान एवेति

ननु पष्ठीसमासस्थले एकार्थीभावस्य चैकल्पिकत्वेन कुम्भस्य कार
इति वाक्यमपि स्यादित्यत आह—पष्ठीसमासाभावे चेति । पष्ठीस-
मासादुपपदसमासो विप्रतिपेधेनेति । पष्ठीसमासस्य सुबुत्पत्त्यनन्तरं
प्रवृत्तौ हि उपपदसमासस्य सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवृत्तेस्सिद्धत्वाद्धि-
प्रतिपेधकथनस्यानुपयुक्तत्वं भिन्नकालिकत्वेन तदसम्भवश्चेति
बोध्यम् । अथवा विभाषापष्ठीसमास इति । उपपदसमासकाले
पष्ठीसमास इति कथनस्य वैयर्थ्यं, स्वत एव तस्याप्राप्तेः । स्वमते
वार्तिकविरोधमुपपाद्य खण्डयति—यद्यप्युपपदसमासस्येति । अने-
न वार्तिकेन सुबुत्पत्युत्तरमेव पष्ठीसमासो लभ्यते । तदुभयेति—
'पष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिपेधेने'ति 'न वा पष्ठीसमासा-
भावादुपपदसमास' इति वार्तिकद्वयेत्यर्थः । अथवेत्यादीति—
'अथवा विभाषापष्ठीसमासो यदा न पष्ठीसमासस्तदोपपदस-
मास' इतिभाष्यमित्यर्थः । एतेनेति—उक्तभाष्येण पष्ठीसमा-

परास्तम्, अस्या विध्येकवाक्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशा-

स्यापि सुबुत्पत्तेः पूर्वलाभेनेत्यर्थः। एषेति गतिकारकेतिपरिभाषेत्यर्थः। परास्तमिति। नहि 'पष्ठी'ति सूत्रे कारकविशेषोपादानमस्तीतिभावः।

वस्तुतस्तु—कारकविशेषोपादानेन समासविधावेवास्याः प्रवृत्तिः। अतएव टावन्तैः श्रितादिभिस्समाससिद्धयेऽन्तर्वङ्गाव आश्रितो 'द्वितीयां श्रिते'तिसूत्रे भाष्ये, अन्यथा सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव समासे तदसङ्गतिः स्यात्; अपां खट्टीत्यादौ 'तृजकाभ्यामि'ति पष्ठीसमासनिषेधो लिङ्गविशिष्टपरिभाषया साधितो ङ्याप्सूत्रे भाष्ये, सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव पष्ठीसमासे तु परिभाषां विनैव निषेधप्रवृत्त्या लिङ्गविशिष्टपरिभाषोपादानमसङ्गतं स्यात्। किञ्च 'पष्ठी'ति सूत्रे सुपेत्यस्य सम्बन्धो वर्तते न वा? आद्ये कुम्भकारेत्यादौ कृदन्तेन समासोऽनुपपन्नः। अनया तदसम्बन्धो बोध्यत इत्यपि न, नटस्य शृणोतीत्यादौ तिङन्तेनापि समासापत्तेः। न च सुपेत्यस्य सम्बन्धोऽस्ति, परन्तु कृदन्तस्थलेऽनया सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासो बोध्यते इति वाच्यं, विरोधात्। नहि स एव समाससुबुत्पत्तेनापि स्यात् कृदन्तेनाऽपि। अनयैव कृदन्तेन समासो विधीयते इत्यपि न, तर्हि विधित्वापत्त्या परिभाषात्वानापत्तेः। न च 'पष्ठी' सूत्रेणैव सुबुत्पत्तेन कृदन्तेन च समासो बोध्यत इति वाच्यं, वाक्यभेदापत्तेः। 'उपपदमतिङ्'तिसूत्रस्थभाष्यविरोधोऽपि न, 'पष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेने'ति अथवा विभाषा पष्ठीसमासो यदा न पष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इत्युभयप्रत्याख्यानपरमन्तरङ्गत्वाभिप्रायकं 'न वा पष्ठीसमासादुपपदसमास' इतिभाष्यमित्यस्यैव युक्तत्वात् पष्ठीसमासस्थले विभाषाधिकारेणैकार्थ्यभावस्यैव वैकल्पिकत्वबोधनेन पक्षे वाक्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्।

स्रवत् कार्यव्यवस्थापकत्वेनोपादान एवेत्यर्थाभावाच्च ॥ ७५ ॥
ननुगिदचामित्यत्र धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेतिनि-
यमेनाधातोरेव नुमि सिद्धेऽधातुग्रहणं व्यर्थमत आह—

साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ ७६ ॥

तत्तद्वचनसामर्थ्यन्यायसिद्धेयम् । तत्सामर्थ्यादधातुभूत-
पूर्वस्यापीत्यर्थेन गोमत्यतेः क्विपि गोमानित्यादौ नुमसिद्धिः ।
'नामि'इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टा ॥ ७६ ॥

उपपदसमासकृतैकार्थिभावस्य सत्त्वादिति तु न युक्तम्, एकार्थि-
भावद्वये प्रमाणाभावेन, तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तत्वाच्च । गोपालिके-
त्यादौ 'पालकान्तात्रे'तिवार्तिकोदाहरणे सुवन्तेनैव पष्ठयन्तस्य
समासे टापः सुपः परत्वेनेत्वानापत्तिस्तु न, तत्राणन्तगोपालश-
ब्दात्स्वार्थे कप्रत्ययस्यैव सत्त्वेनापः सुपः परत्वाभावादिति
बोध्यम् ॥ ७५ ॥

धातोश्चेदुगित्कार्यमिति—नन्वञ्चतेश्चेदुगित्कार्यं न लोपि-
नोऽञ्चतेरेवेतिनियमस्यापि सम्भवेन धातोर्व्यावृत्त्यर्थमधातुग्रहणं
न व्यर्थमिति चेत्—न, नकारविशिष्टेऽञ्चतौ नुम्यपि वणंग्रहणे
जातिग्रहणमित्यनेन नकारद्वयस्यापि नत्वेनानुस्वारं विशेषाभा-
वान्, 'नपुंसस्य भ्रूलच' इत्यतो झलचेत्यस्य सम्यन्धेनाचःपरो
यो भ्रुल् तदन्तानामेवोगितां नुमविधानेन नकारविशिष्टे नुमोऽ-
प्राप्त्या नलोपिन एवेति निदमे फलाभावात् । न चौपदेशिकधा-
तुत्वविशिष्टानां चेदञ्चतेरेवेति नियमेनैव गोमत्यतेर्गोमानित्यादौ
नुमसिद्धेरधातुग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यं, तत्रैव स्मृत्यविचक्षणायाम्
'उगितञ्चे'तिर्हीनापत्तेः । नामीत्यादिमृशेऽपि । तत्र च आमीति-

बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥ ७७ ॥

अपिनाऽतद्गुणसंविज्ञानम् । तेषां गुणानामवयवपदार्थानां संविज्ञानं विशेष्यान्वयित्वमिति तदर्थः । यत्र समवायसम्बन्धेन संबन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र प्रायस्तद्गुणसंविज्ञानम् । अन्यत्र प्रायोऽन्यत् । लम्बकर्णचित्रगू उदाहरणे । सर्वादीनि

न्यासे नित्यत्वाद्गामाणामित्यादौ दीर्घे कृतेऽपि ह्रस्वग्रहणसामर्थ्याद् भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमादाय नुहुक्तः ॥ ७६ ॥

अवयवपदार्थानामिति—बहुव्रीह्यवयवपदार्थानामित्यर्थः । विशेष्यान्वयित्वमिति—समासार्थस्य यो विशेष्यस्तदन्वयित्वमित्यर्थः । यत्र समवायसम्बन्धेनेति । संयोगस्याप्युपलक्षणम् । लम्बकर्णमानय लोहितोष्णीपा ऋत्विजश्चरन्तीत्यादौ आनयनचरणादौ कर्णोष्णीपादीनामन्वयात्तद्गुणसंविज्ञानम् । प्रायस्तद्गुणेति । प्रायोग्रहणात् लम्बकर्णो भोज्यतां चित्रवासा बोध्यतामित्यादावुक्तसम्बन्धेन सम्बन्धित्वेऽप्यन्यपदार्थस्यांतद्गुणसंविज्ञानमेव, नहि कर्णो वासो वा भोजनबोधनान्वयी । अन्यत्रेति—समवायसंयोगान्त्रसम्बन्धेनान्यपदार्थस्यावयवार्थेन सम्बन्धित्वे इत्यर्थः । प्रायोऽन्यदिति—अतद्गुणसंविज्ञानमित्यर्थः । यथा दृष्टसागरमानयं चित्रगुमानयेत्यादौ । न ह्यत्र सागरस्य गोर्वाऽऽनयनान्वयः । प्रायोग्रहणात् तरुणवत्सां गान्ददाति दृढसेनो राजा युध्यत इत्यादौ जन्यजनकभावस्वस्वामिंभावसम्बन्धेऽपि तद्गुणसंविज्ञानमेव, वत्सस्य सेनायाश्च दानयुधिक्रियान्वयात् । लम्बकर्णेति—लम्बकर्णमानयेति वाक्यघटकलम्बकर्णमित्यर्थः । लौकिकमुदाहरणमुक्त्वा सौत्रमुदाहरणमाह—सर्वादीनीति । अत्रादिशब्दस्यावयववाचित्वात् समवायः सम्बन्धः । जित्त्वाद्य इत्य-

जक्षित्यादय इति चोदाहरणे । सर्वनामसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ७७ ॥

ननु 'वदः सुपि क्यप् चे'ति चैनानुकृष्टस्य यतो 'सुत्रो-
भावे' इत्यत्राप्यनुवृत्तिः स्यादत आह—

चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ ७८ ॥

सामुन्यनुवर्तमाने 'अव्ययेऽयथाभिप्रेते'तिसूत्रे पुनर्णमुल्यह-
णमस्यां ज्ञापकम्, अन्यथा क्त्वा चेति वदेत् । तद्धि उत्तरत्रो-
भयोः सम्बन्धार्थम् । उदाहरणानि स्फुटानि । इदमनित्यम् ।
अतएव 'तृतीया च हो'रित्यत्र चानुकृष्टाया अपि द्वितीयाया
'अन्तरान्तरेणो'त्यत्र सम्बन्धः । 'लुटि च कल्प' इतिसूत्रस्थेना-

त्रादिशब्दस्य पूर्ववाचित्वात् निरूपयनिरूपकभावस्सम्बन्धः । तेन
क्रमेण तद्गुणसम्बिज्ञानात्तद्गुणसम्बिज्ञाने । यत्र ममासार्थवि-
शेष्यान्वयित्वमवयवार्थस्य विवक्ष्यते तत्र तद्गुणसम्बिज्ञानम्,
अन्यत्रान्यदित्यपि व्यवस्था सम्भवति ॥ ७७ ॥

चानुकृष्टमिति—चकारेणानुवर्तमानमुत्तरत्र न सम्वध्यत
इत्यर्थः । इदमनित्यमिति । तेनेयं क्वचित्प्रवर्तते क्वचिन्न । प्रवृ-
त्तिनिवृत्ती च व्यवस्थिते । तथा हि चकारो द्विविधोऽस्ति, एकश्च
विधेयघटितसूत्रान्वयवहितसूत्रस्थः, व्यवहितसूत्रस्थश्च द्वितीयः ।
तत्र द्वितीये चकारे इयं प्रवर्तते, न प्रथमे । तेन 'तृतीया च हो
श्छन्दसी'तिसूत्रे कर्मणि द्वितीयेति विधेयघटितसूत्रादन्यवहिते
तत्रत्ये चकारे एतस्या अप्रवृत्त्या तेनानुकृष्टाऽपि द्वितीया 'अन्त-
राऽन्तरेण युक्त' इत्यत्र सम्वध्यते । यत्प्रत्ययरूपविधेयघटितादचो
यदित्यतोऽनेकसूत्रव्यवहिते 'वदःसुपी'त्यत्र विद्यमाने चकारे

नुवृत्त्यर्थसकलचकारप्रत्याख्यानेन विरुद्धेयम् । व्याख्याना-
 देवानुवृत्तिनिवृत्त्योर्निर्वाह इति तदाशयः । 'कुलिजाल्लुकखौ च'
 इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च । तत्र हि 'द्विगोष्ठश्चे'तिष्वत्रात्
 ष्टनस्तत्र चेनाप्यनुकृष्टस्य 'खोऽन्यतरस्यामि'त्यस्य चानुवृत्ति
 स्वीकृत्य लुकखौ चेति भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ ७८ ॥

नन्वनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्ज-
 नान्ताच्च न प्राप्नोतीत्यत आह—

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ७९ ॥

एतत्प्रवृत्त्या तस्य यतो भुवो भावे इत्यत्रासम्बन्धः । विरुद्धेयमि-
 ति । व्यवहितसूत्रस्थान्यवहितसूत्रस्थयोरुभयोरपि चकारयोः पूर्व-
 सूत्रस्थपदानुवृत्तिसूचकत्वेनानुवृत्त्यर्थत्वाविशेषादनुवृत्त्यर्थकसकल-
 चकाराभावे इयं क प्रवर्त्ततेति भाष्यविरोधः स्पष्टः । व्याख्या-
 नादिति । स्वरितत्वमेव विलक्षणं किञ्चित् बहुषु सूत्रेष्वनुवृत्ति-
 प्रयोजकं किञ्चिदल्पसूत्रेष्वनुवृत्तिप्रयोजकमित्यधिकारस्य समीप-
 गमनदूरगमनव्यवस्थार्थमवश्यं वक्तव्यम्, तेनैवात्रापि व्यवस्थो-
 पपत्तिरिति भावः । तथा च यथास्थितसूत्रन्यासे इयं परिभाषेति
 भावः । यदि चाव्यवहितसूत्रस्थचकारविषयकमेव चकारप्रत्याख्या-
 नभाष्यं तदा न तेन भाष्येण व्यवहितसूत्रस्थचकारविषयिणीयं
 परिभाषा विरुद्धा, भिन्नविषयत्वात् । नापि 'कुलिजाल्लुकखौ च'-
 तिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धा, तस्याप्यव्यवहितसूत्रस्थचकारविषयकत्वा-
 दिति द्विक् ॥ ७९ ॥

न प्राप्नोतीति । व्यञ्जनस्यानुदात्तत्वाद्यभावादितिभावः ।
 स्वरविधाविति — स्वरत्वव्याप्यधर्माच्चन्द्रोद्देश्यताके विधौ कर्त्त-

स्वरोद्देश्यके-विधावित्यर्थः - 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादाव-
पृथिवी रुद्रूपमन्थिषु' इति सूत्रे पृथिव्यादिपर्युदासोऽस्या
ज्ञापकः. अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्तौ
तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । धर्मिग्राहकमानादेव च स्वरोद्देश्यक-
विधिविषयमिदम् । अतएव 'शतुरनुमो नद्यजादी' 'अचः
कर्तृयकी'त्यादावजादी अच इत्यादेश्वारितार्थ्यम् । अतएव
राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्वतोशब्दत्वात् 'अन्तोवत्या'
इति स्वरो न, उदशित्वानित्यत्र 'ह्रस्वनुङ्भ्यामि'ति
मतुनुदात्तत्वं च नेत्याकरः । स्पष्टं चेदं 'समासस्ये'ति सूत्रे .

व्ये लक्ष्यस्थव्यञ्जनानामविद्यमानवद्भावे इत्यर्थः । अतएवेति-
स्वरविधावित्यस्य स्वरोद्देश्यकेत्यर्थादेवेत्यर्थः । शतुरनुम इति—
अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसा-
दिविभक्तिरुदात्ता स्यादित्यर्थः । अचः कर्तृयकि—उपदेशे अज-
न्तानां कर्तृयकि पर आदिरुदात्तो वेत्यर्थः । स्वरविधायकेऽपि
विधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावे एतत्सूत्रद्वयेऽपि कर्तव्ये व्यञ्ज-
नस्याविद्यमानत्वापत्त्याऽज्ञाद्यञ्प्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ।
अतएव—उक्तहेतौरेवेत्यर्थः । अन्तोवत्याः—अवतीशब्दस्यान्त
उदात्त इत्यर्थः । ह्रस्वनुङ्भ्याममनुप्—ह्रस्वान्तादन्तोदात्तात्तत्र
परो मतुनुदात्त इत्यर्थः । नन्वस्यापि स्वरोद्देश्यकत्वेनात्र परिभा-
षाप्रवृत्त्योदशित्वानित्यादौ प्रवृत्तिर्दुर्वारिति चेत्—न, स्वरत्वव्या-
प्यधर्मघटितधर्मावच्छिन्नाया उद्देश्यदलीयविषयतायाः प्रतिबन्ध-
कत्वं व्यञ्जनस्य नेत्यर्थेनोदशित्वानित्यत्रोदशित्च्छब्दस्यान्तोदा-
त्तत्वेऽपि ह्रस्वान्तत्वावच्छिन्नविषयताप्रतिबन्धकत्वं तकारस्यास्त्ये-

भाष्ये । 'उच्चैरुदात्त' इति सूत्रे कैयटस्तु—इयमनावश्यकी
समभिव्याहृताजुपरागेण हलोऽभ्युदात्तादिवदवभासात्तदुपपत्ते-
रित्याह । तत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् ॥ ७६ ॥

नन्वेवमपि राजदृषदित्यादौ 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं
पकाराकारस्य न स्यादत आह—

हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८० ॥

अस्याश्च 'यतोऽनाव' इति सूत्रे नौप्रतिषेधो ज्ञापकः ।
नाव्यमित्यत्रादिर्नकारो न स्वरयोग्यः, यश्चाकारस्तद्योग्यो
नासावादिरिति स प्रतिषेधोऽनर्थकः । न चादिरेव नकार उदात्त-

वेत्यदोषात् । उदात्तान्तत्वोदात्तादित्वघटकवर्णे व्यञ्जनातिरिक्त-
त्वन्देयमित्यत्रैव परिभाषायास्तात्पर्यमिति तत्त्वम् । अजुपरा-
गोति—स्वरविशिष्टाच्चसान्निध्येनेत्यर्थः । अवभासादिति—जपा
सन्निधानेन स्फटिकस्य रक्तत्ववदित्यर्थः । यद्यपि व्यञ्जनस्योदात्त-
वदवभासमात्रं नोदात्तत्वं वस्तुतः, तथापि पृथिव्यादिपर्युदात्तेना-
भासात्मकाहार्यज्ञानस्यापि शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकत्वमतिदेशस्थलव-
दिति भाष्ये सूचितमिति बोध्यम् ॥ ७९ ॥

नन्वेवमपीति—स्वरोद्देश्यकविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भा-
वेऽपीत्यर्थः । हल्स्वरप्राप्तादिति—स्वरविधायकशास्त्रीयोद्देश्यता-
वच्छेदकाक्रान्तस्य हलः स्वरविधाने कर्तव्य इत्यर्थः । यतोऽनाव
इति—यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विनेति तदर्थः ।
न चादिरेवेति—व्यञ्जनस्योदात्तत्वादियोग्यत्वाभावेऽपि उदात्त-
त्वादिगुणविशिष्टोऽन्नरनमोऽन् व्यञ्जनस्य स्थाने आदेशोऽस्तु

गुणविशिष्टान्तरतमाङ्गरूपोऽस्त्विति वाच्यम्, तथा सति निमित्तभूतद्व्यचक्रत्वस्य विनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्तत्वाप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । स्पष्टा चेयं 'समासस्ये'ति सूत्रे भाष्ये ॥ ८० ॥

ननु 'पूरणगुणे'निनिषेधस्तव्यत्यपि स्यात्, 'दिव औत्' इत्यौचं दिवेः क्विप्यपि स्यात्, तथा 'यतोऽनावः' इतिस्वरोप्यत्यपि स्यात्, 'ऋदृशोऽडि गुणः' इति चड्यपि स्यात्, अत आह—

तथा च नायोग्यतेत्यर्थः । तथा सतीति । अज्जद्वयघटितशब्दघटकव्यञ्जनस्य स्थानेऽपरस्याचो विधाने अचस्त्रित्वेन निमित्तभूतस्य तन्निष्ठद्वित्वस्य नाशः स्यात्, उत्तरा संख्या पूर्वा संख्यां वाधत इति न्यायात्, तथा चोपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वान्नाव्यमित्यत्र न प्रवर्तते सूत्रमिति व्यर्थमेव नौग्रहणमिति भावः । न च स्वनिमित्तविघातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वमनिमित्तमित्यर्थस्य सन्निपातपरिभाषाया वक्ष्यमाणतया स्वेन स्वनिमित्तविनाशो न दोषाय, अतएव रामाभ्यामित्यादौ दीर्घेण स्वनिमित्तभूतस्य ह्रस्वत्वसमानाधिकरणस्यात्वस्य विनाशोऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्, यस्य स्वनिमित्तविनाशं विना न चारितार्थ्यं तेनैव स्वनिमित्तविनाशो न दोषाय, चरितार्थ्यं तु दोष एवोपजीव्यविरोधो न न्याय्य इति न्यायमूलकत्वात् परिभाषाया इत्यदोषात्, प्रकृतेऽजादौ चारितार्थ्यसम्भवात् ॥ ८० ॥

तव्यत्यपि स्यादिति—तकारस्य लक्ष्येऽश्रवणेन तव्यरूपस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । क्विप्यपि स्यादिति । द्विबुधातोरुकाररूपानुबन्धस्य लक्ष्येऽभावात् द्विवरूपस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । चड्यपि स्यादिति । ननु ऋवर्णान्तात् दृशेश्च चडोऽसम्भवादि-

निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥ ८१ ॥

तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणम् ॥ ८२ ॥

‘वामदेवाद् ड्यड्ढ्यौ’ इति सूत्रे ड्यड्यतोडिन्चमनयोर्ज्ञापकम् । तद्धि ‘ययतोश्चातदर्थे’ इत्यत्र तयोर्ग्रहणार्थम् । नञः प्रस्य ययदन्तस्योत्तरपदस्यान्त उदात्त इति तदर्थः । एवं चावामदेव्येऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । तन्मात्रानुबन्धकग्रहणे स चान्यश्चानुबन्धो यस्य तद्ग्रहणं नेत्यन्त्यार्थः । एते च प्रत्ययांप्रत्ययग्रहणसाधारणे, ‘दिव औत्’ इत्यादौ

दमसङ्गतमिति चेत्—न, ततोऽङीत्यनुवत्तमाने ‘श्वयत्तेर’ इति सूत्रं चङि अशिश्चिवदित्यत्रापि स्यादिति तात्पर्यात्, तत्र च ‘विभाषा धेट्श्व्यो’ रित्यनेन चङो विधानात् । तद्धीति—डिच्वं हीत्यर्थः । तयोरिति—वामदेवप्रकृतिकययतोरित्यर्थः । तदर्थ इति—‘ययतोश्चातदर्थे’ इत्यस्यार्थ इत्यर्थः, ङकाररूपानुबन्धस्य बोधके सत्त्वेऽपि लक्ष्ये यमात्रस्यैव तत्रापि सत्त्वात् । यत्प्रत्ययस्थलेऽपि भूतपूर्वस्यैव तकारस्य सत्त्वेन ड्यत्प्रत्ययेऽपि भूतपूर्वतकारस्य स्वतो यकारस्य च ङकारकरणेऽपि सत्त्वेन तयोर्ग्रहणस्य दुर्वारत्वेन डिच्वं व्यर्थमेवेति भावः । टिलोपार्थन्तु न, यस्येति लोपेन सिद्धेः । अवामदेव्ये इति—वामदेव्यशब्दस्य नञ्समास इत्यर्थः । अव्ययपूर्वपदेति । ‘तत्पुरुषेतुल्याथेत्तृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः’ इति सूत्रेण सप्तमे पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्येत्यर्थकेणेति भावः । आद्यार्थस्य स्पष्टत्वादन्यार्थमाह—तन्मात्रेत्यादि । स चेति—यस्य सूत्रे उपादानं स इत्यर्थः । प्रत्ययांप्रत्ययेति—प्रत्ययस्य ज्ञापक-

संचारितत्वात् । वर्णग्रहणे चानयोरप्रवृत्तिरिति स्पष्टमौड आप
इत्यत्र भाष्ये । येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं अनुबन्धकत्वादि
वा तदनुच्चारण एवैषा, धर्मिग्राहकमानात् । तेन जश्शसोरित्यत्र
नैपेति निरनुबन्धकत्वात्तद्विदितशस एवात्र ग्रहणं स्यादिति न
शङ्क्यम् । एवमन्त्या अन्यतरानुबन्धोच्चारणे एव । तेन 'वनो-
रचे'त्यादौ द्व्यनिपक्वनिपोर्ग्रहणसिद्धिः । एकानुबन्धकग्रहणे
सम्भवतोत्यर्थो न भाष्यादिसंमत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८२ ॥

ननु कुटीर इत्यादौ स्वार्थिकत्वात् स्वार्थिकानां प्रकृति-
तो लिङ्गवचनानुवृत्तेर्न्यायप्राप्तत्वापुंस्त्वानुपपत्तिः, अप्कल्पमि-
त्यत्र नपुंसकत्वैकवचनयोरनुपपत्तिश्चेत्यत आह—

त्वाद्प्रत्यये 'दिव औदि'त्यत्र संचारितत्वादिति भावः । वर्णग्रहणे
चानयोरप्रवृत्तिरिति । तेनाधीते इत्यादौ द्वितीकारेऽपि दीर्घ-
सिद्धिः । औड आप इत्यत्रभाष्य इति । तत्रहि निरनुबन्धकपरि-
भाषया द्वितीयाद्विवचनेऽप्रवृत्तिमाशङ्क्य वर्णग्रहणे नैपेति समा-
हितम् । धर्मिग्राहकमानादिति—'ययतोश्चातदर्थ' इत्यत्र यप्रत्ययस्य
डकारेण सानुबन्धकत्वं यत्प्रत्यये डकारेण द्व्यनुबन्धकत्वं तस्यानु-
च्चारणमस्तीति भावः । नैपेति—तत्र शकारानुबन्धस्योच्चारणादिति
भावः । तद्विदितशसोऽग्रहणन्तु जस्साहचार्याद्बोधयम् । वनोरचेति ।
अत्र कस्याप्यनुबन्धस्योच्चारणाभावादिति भावः । न भाष्यादिम-
ममत इति । तेन 'अणिनुण' इत्यत्र घिनुणोऽग्रहणम्, अन्यथा
एकानुबन्धकस्याभावेनोक्तपरिभाषया अप्राप्तौ घिनुणो ग्रहणं
दुर्वारं स्यात् । 'क्षय' इत्यत्र मतुशब्देन ड्मत्तुपोऽग्रहणश्च सिद्धम्
॥ ८१ ॥ ८२ ॥

क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥ ८३ ॥

‘णचः स्त्रियाम्’ इति सूत्रे स्त्रियामित्युक्तिरस्या ज्ञापिका; अन्यथा ‘कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्’ इति स्त्रियामेव विधानात्किं तेन । स्पष्टा चैयं बहुज्विधायके भाष्ये ॥ ८३ ॥

क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतित इति । प्रत्ययानां प्रत्ययेति महासंज्ञयाऽर्थवत्त्वेनावश्यमेव भवितव्यम् । प्रत्याययति स्वीयमर्थमिति प्रत्यय इति भाष्ये स्वीयपदोपादानेन च यत्र शास्त्रेण कोऽप्यर्थो विशिष्य नोच्यते तत्रार्थवत्त्वजिज्ञासायामुपस्थितत्वात्प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वा वक्तव्या, तदर्थविशेषणतयोपस्थितलिङ्गसंख्ययोरप्यन्वय उक्तयुक्त्या वक्तव्य इति प्रकृतेरेव लिङ्गसंख्यानुवर्तनं स्वार्थिकानामौत्सर्गिकम्, सति गमके प्रकृत्यर्थलिङ्गसंख्याभिन्नलिङ्गसंख्याबोधकत्वम् । अत एव क्वचिदित्युक्तम् । प्रकृतित इति । पष्ठयन्तात्तसिः, वचनं संख्या, अतिवर्तनम् त्यागः । णचः स्त्रियामेव विधानेन तदन्तात् जायमानोऽञ् स्त्रियामित्युक्तिं विनाप्युक्तयुक्त्या स्त्रियामेव भविष्यतीत्युच्यमानं स्त्रियामित्युक्तार्थे ज्ञापकम् । रप्रत्ययार्थात्पत्वस्य कुटीरूपप्रकृत्यर्थेऽन्वयान्न प्रत्ययान्ते एकार्थीभावरूपसामर्थ्यानुपपत्तिः । नन्वत्यन्तस्वार्थिकप्रत्ययान्तयावकादीनां कथमेकार्थीभावः, तत्र कस्यापि प्रकृत्यर्थातिरिक्तस्यार्थस्य प्रत्ययेनाप्रतीतेः परस्परान्वितार्थकत्वरूपैकार्थीभावस्यासम्भवादिति चेत्—न, यावरूप एवार्थः प्रत्ययेनापि महासंज्ञावलात् प्रतीयते, ‘न सोऽस्तिप्रत्ययो लोके यः शब्दानुगामाहते’ इत्यभियुक्तोक्त्या करूपशब्दस्य यावरूपशब्दस्यापि खण्डशक्त्योपस्थितस्य विशेषणतयाऽन्वयेन विभिन्नरूपतया प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयेनैकार्थीभावस्य सृपपादत्वान् ।

नन्वेकार्थीभावो नाम कः पदार्थः ? न तावत् परस्परान्विता-

ननु सुपथी नगरीति 'युवोरनाकावि' निस्त्रभाष्योदाहृते
'इनः स्त्रियाम्' इतिकप्स्यादत आह—

समासान्तविधिरनित्यः ॥ ८४ ॥

'प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे' इत्यन्तोदात्तत्वायां श्वादिषु राज-
शब्दपाठोऽस्यां ज्ञापकः, अन्यथा टचैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे किं.

र्थबोधकत्वं, घटशब्देऽपि तदापत्तेः; न वा परस्परान्वितार्थकाने-
कशब्दघटितत्वं सः, क्विवन्तलिङादिशब्दे तदभावापत्तेरनेक-
शब्दघटितत्वाभावात्; अत्रोच्यते—स्ववृत्तित्वस्वपर्य्याप्तशक्तिज्ञा-
नाधीनज्ञानविषयत्वोभयसम्बन्धेन पदविशिष्टशक्तिपर्य्याप्त्यधिक-
रणत्वं सः । समन्वयः स्वयमूहनीयः ॥ ८३ ॥

टचैवेति—ननु 'प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुष' इत्यस्य प्रतेः परीभूता-
स्तत्पुरुषघटकां अंश्वादय अन्तोदात्ता इत्यर्थेन प्रतिराज इत्यत्र
टिलोपे कृतेऽवशिष्टस्य राजोऽप्येकदेशविकृतन्यायेन राजनशब्द-
त्वात् सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वाद्देफाकारस्योदात्तत्वाय पाठ आव-
श्यक इति चेत्—न, प्रतिपरांश्वाद्युत्तरपदकतत्पुरुषस्यान्त उदात्त
इत्यस्यैव परस्परसमभिव्याहाराल्लाभेन टचोऽकारस्यैव प्राप्त्या
तस्य चित्त्वादेवोदात्तत्वसिद्धेः पाठवैयर्थ्यस्य सूपपादत्वात्, अक्त-
परिमाणत्वेन राजमात्रस्य तेन न्यायेन राजनशब्दत्वालाभेन
पूर्वोक्तार्थेऽपि वैयर्थ्यसत्त्वाच्च । 'द्वित्रिभ्यां पादनमूर्द्धसु बहुव्रीहा' वि-
ति सूत्रे मूर्द्धेऽपि कृतसमासान्तनिर्देशेन बहुव्रीहावेव ममासा-
न्तस्य सत्त्वेन बहुव्रीहिप्रहणं व्यर्थं सत् परिभाषां ज्ञापयति ।
ज्ञापितायाश्च तस्यां ममासान्ताभावे द्विमूर्द्धा इत्यत्र स्वरप्रवृत्त-
येऽकृतममासान्तनिर्देशस्यावश्यकत्वेन बहुव्रीहीतरसमासे स्वर-
भावाय बहुव्रीहिप्रहणं चरितार्थम् । एतेन राज्ञी प्रतिगतः प्रतिरा-

तेन । 'द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु' इतिस्वरविधायके भाष्ये
स्पष्टेयम् ॥ ८४ ॥

ननु शतानीत्यादौ नुमि कृते षट्संज्ञा प्राप्नोति ततश्च
लुक् स्यात्, तथोपादास्तेत्यत्राच्चे कृते 'स्थाध्वोरिच्चे'तीचं
प्राप्नोत्यत आह—

सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ८५ ॥

सन्निपातो द्वयोः सम्बन्धः तन्निमित्तो विधिस्तं सन्नि-
पातं यो विहन्ति तस्यानिमित्तम् । उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्व-

ज्ञिरित्यत्र समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वेन
ऋचोऽभावेन तत्र स्वरप्रवृत्तये राजनशब्दपाठश्चरितार्थः । न च
स्वरविधावपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अभाव इति वाच्यम्,
संघातग्रहणे एव तत्राप्रवृत्तेरुक्तत्वात् नेयं ज्ञापकसिद्धेत्यपा-
स्तम् ॥ ८४ ॥

ननु शतानीत्यादौ नुमि कृते षट्संज्ञा प्राप्नोतीति । ननु
विभक्तिसापेक्षनुमो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न षट्संज्ञा स्यादिति
चेत्—न, संज्ञाया विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेन षटत्वस्यापि लुमि-
मित्तविभक्तिनिमित्तकत्वेनोभयोस्समत्वात् । उपदेशे नान्तस्य षट्-
संज्ञेत्यर्थेन षट्त्वाभावस्तु न, प्रातिपदिकस्योपदेशाभावेन तादृशा-
र्थस्यासम्भवात् । नुमितिमित्तविभक्तिविनाशसम्भावनाऽकृतव्यु-
हपरिभाषया नुम न स्यादिति दोषस्तु न, तस्या असत्त्वादेतद्व्योप-
चारणाद्यापि सन्निपातपरिभाषायाः कर्तव्यत्वाच्च । उपजीव्यवि-
रोधस्यायुक्तत्वमिति—उपजीव्यतीत्युपजीव्यः, ग्यन्तात् कर्त्तरि
बाहुलकाद्यत्, तस्य यो विरोधो नाशानुकूलो व्यापारः स उपजीव-

मिति न्यायमूलैषा । अतएवात्र सन्निपातशब्देन न पूर्वपरयोः
सम्बन्ध एव, किं तु विशेष्यविशेषणसन्निपातोऽपि गृह्यते ।
अतएव ग्रामणिकुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वेऽपि पितिकृतीति
तुभ्य, प्रातिपदिकाजन्तत्वसन्निपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तद्विधा-
तकत्वात् । तुक्यजन्तत्वविधातः स्पष्ट एव, न चार्थाश्रयत्वेन

केन कर्तुमयोग्य इत्यर्थः । शतानीत्यादौ नुमं प्रत्युपजीव्या विभ-
क्तिः तन्नाशो लुक् तज्जनको व्यापारः षट्संज्ञाप्राप्तिः सा उपजीव-
केन नुमा न कर्तव्येति न षट्संज्ञा । एवमुपादास्तेत्यादौ ढीङो
'भीनातिमिनोतिढीङा'मित्यनेन सिञ्जिष्ठमेज्विषयं गुणप्रयोजक-
मकिञ्चमुपजीव्य जायमानमात्त्वं घुसंज्ञाद्वारा 'स्थाध्वोरिच्चे'त्य-
नेन विहितं सिञ्जिष्ठमकिञ्चविनाशकं किञ्चं प्रति निमित्तं नेति
न किञ्चमिति बोध्यम् । ननु किञ्चस्याकिञ्चविनाशकत्वेनाभा-
वेऽपीत्वं दुर्वारन्तत्रोपजीव्यविरोधाभावादिति चेत्—न, किञ्च-
स्यानयाऽभावे तत्सन्नियोगशिष्टत्वस्य 'सन्नियोगशिष्टानामन्य-
तरे'त्यनया चारणात् । अतएवेति—उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्व-
मूलकत्वादेवेत्यर्थः । विशेष्यविशेषणसन्निपात इति—अभेदस-
म्बन्ध इत्यर्थः, सन्निपातस्य निमित्तमात्रपरत्वादिति भावः ।
निमित्तमात्रविरोध उपजीव्यविरोधस्य सत्त्वादिति भावः ।
प्रातिपदिका जन्तत्वमन्निपातेनेति—प्रातिपदिकस्याजन्तेन सह
योऽभेदस्तरूपसन्निपातेन निमित्तभूतेनेत्यर्थः । पूर्वपरसम्बन्ध-
स्यैव सन्निपातपदेन ग्रहणे तु प्रकृते परिभाषाया अप्रवृत्त्यापत्तेः ।
तुक्यजन्तत्वविधात इति । यदागमन्यायेन तुग्विशिष्टस्य प्राति-
पदिकत्वं न तु तेन तस्याजन्तत्वं, वर्णग्रहणे तस्याप्रवृत्तेः । ह्रस्वस्य
तुकि वहिरङ्गासिद्धत्वन्तु नेत्याह—न चार्थाश्रयत्वेनेति—नपुंसक-

ह्रस्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वम्, अर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणस्यो-
क्तत्वात् । किं च 'षत्वतुकौरसिद्ध' इत्येतद्बलात् कृति तुग्रहणाच्च
तुग्विधौ बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । सर्वविधसन्निपातग्रहणा-
देव वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णत्रिचालस्यानिमित्तं स्यादित्येतत्परि-
भाषादोषनिरूपणावसरे वार्तिककृतोक्तम् । न हि प्रत्ययः
पूर्वपरसन्निपातनिमित्तकः, स एव च सन्निपातशब्देन गृह्यत
इति मत्वा न प्रत्ययः सन्निपातनिमित्तक इति शङ्कायां तद-
भ्युपेत्यैवाङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादित्येकदेशिनोक्तमिति न

त्वरूपार्थाश्रयत्वेनेत्यर्थः । किञ्चेति—नाजानन्तर्य इति परिभाष-
येत्यर्थः । सर्वविधसन्निपातेति—निमित्तमात्रग्रहणादेवेत्यर्थः ।
वर्णाश्रयः—वर्णनिमित्तकः । विचालस्य—नाशस्येत्यर्थः । तथा
च दाक्षिरित्यत्राकारनिमित्तके प्रत्यये परे यस्येति लोपो न स्या-
दिति बोध्यम् । पूर्वपरसम्बन्धस्यैव सन्निपातत्वे अत्र तदभावेन
दोषो न स्यादिति भावः । ननु वर्णाश्रय इत्यादि वार्तिकोक्तं द्रूपण-
मयुक्तमेव न प्रत्ययस्सन्निपातेति वक्ष्यमाणभाष्येण तस्य खण्ड-
नीयत्वादिति चेत्—न, तस्यैकदेशिकथितत्वेन तेन तस्य खण्डनास-
म्भवात् । एकदेशिकथितत्वमुपपादयितुमाह—नहि प्रत्यय
इत्यादि । इति मत्वेति—इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । तदभ्युपेत्यैवेति—
प्रत्ययस्य सन्निपातनिमित्तकत्वाभावं स्वानभिमतमपि स्वीकृत्यं-
वेत्यर्थः । अङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तमिति । वर्णाश्रयः प्रत्यय इति
द्रूपणे न प्रत्ययस्सन्निपात इत्यनेन समाहिते वर्णाश्रय इत्यस्याश-
यान्तरं वर्णयति अङ्गसंज्ञा तर्हीति । वर्णाश्रयप्रत्ययनिमित्ताङ्गसंज्ञा
प्रकृतिघटकवर्णनाशकं यस्येतिलोपं प्रत्यनिमित्तं स्यादिति । अत्र
प्रथमद्रूपणे न प्रत्यय इति समाधानस्य अङ्गसंज्ञा तर्हीत्याशयान्तर-

तद्भाष्यविरोधः । किं चैवं शैवो गार्ग्यो वैनतेय इत्यादावप्यङ्ग-
संज्ञाया लोपनिमित्तत्वानापत्या वर्णाश्रय इत्यस्य वैयर्थ्यम् ।
ग्रामणिकुलं ग्रामणिपुत्र इत्यादावुत्तरपदनिमित्तके ह्रस्वत्वे यथा-
कथंचिद्वहिरङ्गपरिभाषयापि वारणं संभवतीति 'कृन्मेजन्त'
इत्यत्र 'ह्रस्वस्य पिति' इति सूत्रे चैकदेशिना तथा परिभाषया
तुग्वारितो भाष्ये । अतएव परिभाषाफलत्वेनेदमुक्तं कृन्मेजन्त
इति सूत्रे वाचिककृतेति केचित् ।

वर्णनस्य चैकदेश्युक्तत्वमित्यर्थः । तथा च वर्णाश्रय इति दोषदान-
मेव युक्तं, तेन च विशेष्यविशेषणभावस्यापि सन्निपातपदेन
ग्रहणमिति स्पष्टमेव लभ्यत इति भावः । एकदेश्युक्तत्वं साधयति—
किञ्चेति । किमिति, कस्मादित्यर्थः, एवं सतीत्यर्थः । शैवः गार्ग्य
इत्यत्र वर्णमनाश्रित्य जायमानो यः प्रत्ययस्तन्निमित्तिका अङ्ग-
संज्ञा प्रकृतिघटकवर्णनाशे निमित्तं न स्यात्, लोपे हि अदन्त-
शिवशब्दे प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वमदन्तस्याङ्गसंज्ञाया निमित्तं नक्ष्य-
तीति भावः । तथैव दाक्षिरित्यत्राप्यङ्गसंज्ञाया अनिमित्तत्वात्तत्ता-
त्पर्यकत्वे वर्णाश्रयत्वं प्रत्ययविशेषणं व्यर्थं स्यादिति न तदाश-
यक वर्णाश्रय इति भाष्यमितितदाशयवर्णनमेकदेशिन एवेति स्प-
ष्टम् । न च न प्रत्ययस्सन्निपातनिमित्तक इत्यस्य कथमेकदेश्युक्त-
त्वमिति वाच्यं, सिद्धान्तिना तत्समाधानाकरणेन तस्य हेयत्ववो-
चनात् । ननु ग्रामणिकुलमित्यादौ वहिरङ्गपरिभाषया तुको वार-
णासंभवे तत्र तथा तुको वारणपरभाष्यविरोध इत्यत आह—
ग्रामणिपुत्र इत्यादि । यथाकथञ्चिदिति—नाजानन्तर्यपरिभाषा-
स्मरणात्प्रानित्यर्थः । वस्तुतोऽयुक्तमेवेत्यत आह—एकदेशिनेति ।
अतएवेति—वहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । परिभाषाफल-

सन्निपातलक्षणविधित्वमस्या लिङ्गम् । स्वप्रवृत्तेः प्राक्
स्वनिमित्तभूतो यः सन्निपातस्तद्विघातकस्य स्वातिरिक्तशास्त्रस्य
स्वयमनिमित्तमिति फलति ।

नन्वेवं रामायेत्यादौ 'सुपि चे'ति दीर्घानापत्तिः, अदन्ताङ्गु-
सन्निपातेन जातस्य यादेशस्य तद्विघातकत्वात्, न च यद्वादित्व-

त्वेन—सन्निपातपरिभाषाफलत्वेनेत्यर्थः । ईगतावित्यस्मात्किपि
नपुंसकह्रस्वे इकुलमित्यादौ तुको वारणायैतद्विषये सन्निपातपरिभा-
षाश्रयणस्यावश्यकत्वेन क्वचिल्लक्ष्ये बहिरङ्गपरिभाषासंचारस्ते
वृथेति भावः । सन्निपातपरिभाषाश्रयणस्यावश्यकत्वेन 'नपुंसकस्य
झलच' इत्यत्र परिभाषोपस्थितिरिति बोध्यम् । सर्वनामस्थानं
निमित्तीकृत्य जायमानो नुम् लुगद्वारा सर्वनामस्थानविघातकपट्-
संज्ञां प्रत्यनिमित्तमिति न पट्सज्ञा ।

स्वातिरिक्तशास्त्रस्येति । ननु व्यञ्जनस्य 'यतोऽनाव' इत्यने-
नोदात्तगुणविशिष्टाचो विधाने त्र्यचत्वसम्पत्त्या निमित्तभूतस्या-
ज्जिष्ठस्य द्वित्वस्य विनाशेनोपजीव्यविरोधः स्यादित्यस्य पूर्वमुक्त-
त्वेन स्वस्यापि स्वनिमित्तविघातकत्वाभावस्य लाभादिदमसङ्गत-
मिति चेत्—न, यस्य स्वनिमित्तविनाशं विना न प्रवृत्तिस्तदतिरि-
क्तशास्त्रस्येत्यर्थेनादोपात्, यथा सुपिचेतिशास्त्रं स्वनिमित्तादन्तस्य
विनाशं प्रति निमित्तमेव तद्विनाशं विना तस्याचारिताथर्यात् ।
तद्विघातकत्वादिति—अदन्तत्वविघातकदीर्घं प्रत्यनिमित्तत्वादित्य-
र्थः । यः स्वनिमित्तविघातकत्वेन यं जानाति तं प्रत्येव स
निमित्तं न भवति । यादेशं प्रति बहिरङ्गत्वात् दीर्घस्यासिद्धत्वेन
ज्ञानाभावात् तं प्रति यादेशो निमित्तं स्यादेवेत्याह—न च यद्वा-
दित्वेति, दीर्घस्य अभावप्रतियोगित्वरूपासिद्धत्वस्यारोपेऽपि वस्तुत-
स्तस्य सन्त्वेन प्रवृत्तिर्धौव्यात् निमित्तविघानोऽस्त्येवेति परिभाषा-

सापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वान्नात्र सन्निपातविधात
 इति वाच्यम्, आरोपितासिद्धत्वेऽपि वस्तुतस्तद्विधातस्य
 जायमानत्वेनैतत्प्रवृत्तेः ; किं चान्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्ध-
 त्वेऽपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभावः, किं चातिदेशिक-
 सन्निपातविधाताभावमाद्यैतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ संवुद्धिलोपेऽपि
 स्थानिवच्चेन ह्रस्वनिमित्तसन्निपातविधाताभावात्तत्रैतस्याति-
 व्याप्तिपरकृन्मेजन्त इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः ; सन्निपातस्या-
 शास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानिवच्यमिति चेत्तर्ह्यसिद्धत्वमपि कथमिति
 विभावय, अशास्त्रीयेऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेरीदृदेदिति सूत्रे कैयटेन स्पष्ट-
 मुक्तत्वात् ; एवं च पूर्वत्रासिद्धीयेऽपि कार्ये एतत्परिभाषा-
 प्रवृत्तिर्भवत्यत्रेति चेत्—न, कष्टायेति निर्देशेनैतस्या अनित्य-

याः प्रवृत्तिरव्याहतेत्याह—आरोपितेत्यादि । शास्त्रस्य प्रवृत्तौ नि-
 वृत्तौ चाऽतिदेशस्थलानुरोधेन निमित्तबुद्धेरेवापेक्षितत्वेनाज्ञात-
 म्य स्वरूपसतस्तद्विधातस्याकिञ्चित्करत्वादित्यरूपेराह—किञ्चेति ।
 ननु 'डेर्ज्य' इत्यस्य जातत्वेऽपि न क्षतिः तांप्रत्यसिद्धत्वबोधनाभा-
 वान् अपि तु परिभाषां प्रति दीर्घस्य तत्त्वं बोध्यते तस्याश्च जात-
 त्वाभावात्, परिभाषया हि सन्निपातलक्षणे कार्यं स्वनिमित्तविधा-
 तकं शास्त्रं प्रत्यनिमित्तत्वं बोध्यते, सन्निपातलक्षणविधित्वस्य परि-
 भाषालिङ्गत्वेन 'डेर्ज्य' इति शास्त्रस्थत्वेन तन्निमित्तनिमित्तकत्वेन-
 न्तरङ्गा परिभाषा, तां प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वेन तस्या चादेशनि-
 मित्तविनाशकत्वेन दीर्घज्ञानाभावात्तया तं प्रत्यनिमित्तत्वबोधना-
 नम्भवादत् आह—किञ्चेति । पूर्वत्रासिद्धीयेऽपि कार्ये एतत्परि-
 भाषाप्रवृत्तिरिति । वस्तुतः प्रवृत्तौ बाधकाभावमात्रप्रतिपादन-

त्वात् । ययोः संनिपातस्य विघातकं शास्त्रं तयोः संनिपातनिमित्तकविधावुपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः । अतएव दाक्षिणित्यत्राकारान्तप्रकृतीञ्संनिपातनिमित्ताङ्गसंज्ञाऽनया परिभाषयाऽल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्कयानित्यत्वेन समाहितं 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रे भाष्ये न ह्यङ्गसंज्ञायामदन्तस्याङ्गसंज्ञेत्युक्तमस्ति । न च कुम्भकारेभ्य आधय इत्यादावव्ययसंज्ञाया अनया परिभाषया वारणपरभाष्यासङ्गतिः, अनया परिभाषया लुङ् माभूत्, अव्ययत्वं तु स्यादेव, लुका हि तदीयसंनिपातस्य विघातो नाव्ययसंज्ञया, संज्ञाफलं त्वकच् स्यादिति वाच्यम्; एतदुदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन साक्षात्परम्परया वा स्वनिमित्तसंनिपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थेनादोपात् । एतेनात्राकच् स्यादित्यपास्तम् । न च कार्यकालपक्षे लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञावाधेऽप्यकजेकवाक्यतापन्ना स्यादिति वाच्यम्,

परोऽयं ग्रन्थः । न तु तत्र प्रवृत्तौ फलम् । दुग्धं दोग्धेत्यादौ घनिमित्तकस्य 'झपस्तथो'रिति धत्वस्य जश्त्वं प्रति निमित्तत्वानापत्त्या प्रयोगासिद्धिप्रसङ्गाच्च, 'इकोयणचो'त्युत्तरं मय उञ्चो वेति न्यासेन यणोऽनुवृत्त्या वकारादेशेनाऽपि किम्बुक्तमित्यादौ प्रकृतपरिभाषया मकारस्यानुस्वारनिवृत्तौ त्रिपाद्यां तन्निवृत्तये गुरुभूतस्य 'मय उञ्चो वो वे'त्यस्य चैयर्थाच्च, त्रिपाद्यां प्रवृत्त्यभाव एव युक्त इति बोध्यम् । परंपरयेति—एत्वं स्वनिमित्तविभक्तेर्लुङ्द्वारा परंपरया विघातकाव्ययसंज्ञाया निमित्तन्नोति बोध्यम् । एतेनेति—अव्ययत्वाभावेनेत्यर्थः । लुगेकवाक्यतापन्नेति । कार्यकालपक्षे

अन्तरङ्गायां तदैकवाक्यतापन्नसंज्ञायां बहिरङ्गगुणादेरसिद्ध-
त्वात्; लुगेकवाक्यतापन्ना तु न गुणादितोऽन्तरङ्गा, उभयोरपि
शब्दतः सुवाश्रयत्वात् । 'न यासयो'रिति निर्देशाच्चैषाऽनित्या,
तेन नातिप्रसङ्गः । स्पष्टा चैयं 'कृन्मेजन्त' इति सूत्रे भाष्ये ।

अस्या अनित्यत्वे फलानि भाष्ये परिगणितानि । वर्णा-
श्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं दाक्षिः, आत्वं पुग्विधेः
क्रापयति, पुक्ह्रस्वत्वस्य अदीद्रपत्, त्यदाद्यकारष्टाब्धिधेः

यावन्ति विधिशास्त्राणि तावन्ति संज्ञासूत्राणि भवन्तीति भावः ।
न यासयोरिति । विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसन्निपातेन जातमत्वं
तत्सन्निपातविधातकटापं प्रत्यनिमित्तं स्यादिति निर्देशासङ्गति-
रिति भावः ।

वर्णविचालस्य—वर्णनाशस्येत्यर्थः । आत्वं पुग्विधेः
क्रापयतीति । णिजव्यवहितपूर्वस्य क्रीधातुसम्बन्धिन एव आत्य-
विधानेन एजिनप्रस्य णिजव्यवहितपूर्वत्वस्यैचो विनाशादेव
विनाशो न पुकेति नानित्यत्वे फलम् । क्रीधातावपि णिजव्यवहित-
पूर्वत्वान्वये पुगन्ते यदागमन्यायेन क्रीधातुत्वात् णिजव्यवहित-
पूर्वत्वस्य च तत्र सत्त्वान्न तथाप्यनित्यत्वफलम् । न चातिदेशिक-
सन्निपातविधाताभावः तमादाय परिभाषया अप्रवृत्तेर्निरा-
करणादिति वार्यम्, आतिदेशिकविधाताभावे प्रवृत्तिबीजं हि
अतिदेशेन तत्त्वबुद्ध्यावप्यतिदेशप्रवृत्तेः प्राकृष्टरणे विद्यमानविधाते-
नैव परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वं, यदागममन्थले चागमविधानकाले
एवागमिसम्बन्धित्वस्य बोधनात् करिभन्नपि क्षणं विधाताभावान् ।
अत्रोच्यते—अवयवपट्टीविषयेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्ते-
रुक्तयान्निर्दिश्यमाने एव च निमित्तम्यान्वयान् निर्दिश्यमाने

या सेति, इड्विधिराकारलोपस्य पपिवान्, ह्रस्वनुड्भ्यां मतुब्
अन्तोदात्तादुत्तरपदात् इति मतुब्बिभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य
अग्निमान् परमवाचा, नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य नदि कुमारी-
त्यादि, यादेशो दीर्घत्वस्य कष्टाय । इतोऽन्यत्र प्रवृत्तिरेव,

विद्यमानस्य णिजव्यवहितपूर्वत्वस्य पुका विनाशे परिभाषाप्रवृत्ति-
सम्भवेनानित्यत्वफलं युक्तमेवेति । इड्विधिराकारलोपस्येति ।
'वस्वेकाजाद्घसामिति'सूत्रेणात्वं निमित्तीकृत्य जायमानस्येद
आकारविनाशकत्वायोगात् । अग्निमान् परमवाचैति । अन्तो-
दात्तत्वं निमित्तीकृत्य जायमानं मतुब्बिभक्त्युदात्तत्वम् 'अनुदा-
त्तपदमेकवर्जमि'तिसूत्रप्रवर्तनद्वाराऽन्तोदात्तत्वविनाशकञ्च स्यादि-
त्यनित्यत्वम् ।

इतोऽन्यत्रेति । ननु अत्वं निमित्तीकृत्य जायमानमुत्वं गुणद्वारा
तद्विघातकं न स्यादिति चेत्—न, एचोऽयवेतिनिर्देशेन सन्धिकार-
र्येऽप्यनित्यत्वकल्पनात् । अतएव गवाग्रमित्यादौ दीर्घसिद्धिः ।

ननु सन्निपातपरिभाषया सन्निपातलक्षणविधेस्तद्विघातकं
प्रत्यनिमित्तत्वबोधनेऽपि तद्विघातकशास्त्रस्य स्वीयोद्देश्यतावच्छेद-
कज्ञानात्प्रवृत्तिरव्याहृतैव, तथा तत्प्रति किमप्यबोधनादिति चेत्—
अत्रोच्यते—'इकोयणची'त्यादिशास्त्राणां यदि विधेयघटितस्सा-
धुरित्येव व्यापारस्तर्हि सुद्ध्युपास्य इत्यस्येव सुधी उपास्य इत्य-
स्यापि 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रित्येतद्विधेयघटितत्वेन साधुत्वा-
पत्त्या यागादावाभ्युच्चारणापत्तिः, अतोऽजुपरिलिप्रेग्वटितोऽसाधुः
अजुपरिलिप्यण्वटितस्साधुरिति व्यापारद्वयमवश्यं वाच्यम् ।
तत्र साधुत्वं पुण्यजनकत्वमेव, तर्हि 'सुपो धात्वि'त्यनेन सुधीया
उपास्य सु इत्यसाधु सुधीउपास्य इति साधु इत्येवं प्रकारेण सुधी-
उपास्येत्यस्य साधुत्वं बोधितमिकोयणचीत्यनेन 'तस्यासाधुत्वं

बोधितमिति साधुत्वासाधुत्वयोर्विरोधादेकस्य शास्त्रस्य तदभाव-
 वति तत्प्रकारकबोधजनकत्वरूपाप्रामाण्यापत्तिर्द्वारा, शास्त्र-
 बोधितसाधुत्वानां सर्वेषां ततोऽन्यशास्त्रीयतत्तन्निमित्तसमभिव्या-
 हारे तत्तदीयविधेयघटितस्य साधुत्वं, तेषाञ्चासाधुत्वमवश्यं
 वक्तव्यमिति सर्वेषां शास्त्राणामप्रामाण्यापत्तिर्द्वारैवेति चेत्—

अत्र बहवः—साधुत्वं न पुण्यजनकत्वम्, अपि तु शास्त्रप्रवृ-
 त्त्यर्हत्वमेव, स्वस्वविधेयघटिते शास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वरूपसाधुत्वमात्रं
 बोध्यते, न त्वन्यस्यासाधुत्वमपि । सुधीउपास्य इत्यादीनां यागादौ
 प्रयोगाभावस्त्वपरिनिष्ठितत्र प्रयुञ्जीतेतिभाष्यात् । परिनिष्ठित-
 त्वञ्चाप्रवृत्तित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकान्नाक्रान्तत्वमिति रामशब्द-
 प्रकरणे शब्देन्दुशेखरे प्रतिपादितम् । साधूनामनुशासनमित्यस्य
 शास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वेन शास्त्रबोधितानामनुशासनमित्यर्थः । शब्दानां
 पुण्यजनकत्वन्तु 'एकः शब्दः सुष्ठुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः
 स्वर्गे लोके च कामधुग्भवती'तिवचनादेव । गगरी अत्रेत्यादावप-
 चंशे प्रवृत्त्यभावाय सर्वेषां साधुत्वबोधकानां शास्त्राणामुद्देश्यताव-
 च्छेदककोटौ शास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वेन शास्त्रबोधितत्वस्य प्रवेशस्ताधूना-
 मनुशासनमिति भाष्यादावश्यकः, अपचंशाश्च न शास्त्रप्रवृत्त्य-
 र्हत्वेन शास्त्रबोधिता इति न तत्र तेषां प्रवृत्तिः । नन्वेवं भू इत्या-
 दीनां केनापि साधुत्वाबोधनात्तेषु साधुत्वबोधकानां लः कर्म-
 णीत्यादीनामप्रवृत्त्यापत्तिरितिचेत्—न, भू सत्तायामित्यादिना
 नत्तायां भू साधुरित्यार्थकेन तेषु साधुत्वबोधनात् । तस्यैव कथं
 प्रवृत्तिस्ततः प्राक् तेषु केनापि तत्त्वाबोधनादिति न वाच्यं, शब्दा-
 द्देश्यकसाधुत्वविधीनामेव साधुषु प्रवृत्तिस्वाकारात्तस्य त्वयोद्दे-
 श्यकत्वान् । नन्वेवमप्यव्युत्पन्नघटपटादिषु स्वादिविधायकशास्त्रा-
 प्रवृत्तिस्तेषु केनापि साधुत्वाबोधनादितिचेत्—न । 'अग्रहणप्राति-
 पदिकानामनुपदेशः कर्त्तव्यः, मञ्चको मञ्चक इति माभूद्'तिभा-
 ष्येण तेषामपि फचितपाठेन साधुत्वबोधनावश्यकत्वान् पाठस्य

दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेरित्यन्यत्र
विस्तरः ॥ ८५ ॥

च शब्दोद्देश्यकत्वाभावेन तेनापि कथन्तत्त्वमिति शंकाया अनव-
काशात् । नन्वेवमप्यर्थवत्सूत्रस्य साधुत्वविधायकत्वाभावेन तस्य
भाषायामपि प्रवृत्त्यापत्त्या भ्वादिग्रहणाभावे आणवयतीत्यादेः
क्रियावाचकत्वेन भ्वादिसूत्रप्रवृत्त्या शास्त्रविषयतया शेखरोक्तसा-
धुत्वापादनमिव साधुत्वापत्तिरिति चेत्—न, अधातुपर्युदासेन
साधुष्वेव प्रवृत्तेः । एवं स्थिते सन्निपातपरिभाषया तत्तच्छास्त्र-
विधेयभूतशास्त्रप्रवृत्त्यर्हत्वरूपसाधुत्वघटकशास्त्रपदार्थे स्वनिमि-
त्तसन्निपातविघातकातिरिक्तत्वेन संकोचो बोध्यते, शास्त्राणि च
स्वप्रवृत्त्यर्हत्वेन शास्त्रबोधिते एव प्रवर्तन्ते इति न शतानीत्यादौ
लुगित्याहुः—तदपि न, सुद्ध्युपास्य इति परिनिष्ठिते कस्यापि
शास्त्रस्य प्रवृत्तियोग्यत्वाभावेन तत्रान्तिमशास्त्रेण शास्त्रप्रवृत्त्यर्ह-
त्वबोधने तस्य शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

अत्र मिथश्चरणाः--शास्त्राणां स्वविधेयघटितः पुण्यजनकः
स्वविधेयाघटितः स्वोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नः पापजनकः इति
व्यापारद्वयं भवति, अपरिनिष्ठितप्रयोगे केनचिच्छास्त्रेण पुण्य-
जनकत्वबोधनेऽपि शास्त्रान्तरेण पापजनकत्वबोधनाद्यागादाव-
प्रयोगः पुण्यजनकत्वस्य पुण्यजनकत्वाभावेन विरोधेऽपि पाप-
जनकत्वेन विरोधाभावात् न शास्त्राणामप्रामाण्यम्, सन्निपात-
परिभाषया च विधेयभूतकार्ये परंपरया स्वनिमित्तसन्निपाता-
विघातकत्वं विशेषणतया बोध्यते, ततश्च स्वनिमित्तसन्निपाता-
विघातकत्वविशिष्टो दीर्घो भवतीत्यादिक्रमेण शास्त्राणामर्थाः,
तत्र च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायंन विशेष्यांशमात्रविधानेन यत्र वि-
शिष्टसंपद्यते तत्रैव दीर्घादिकार्यम्भवति न तु विशिष्टं विधीयते,

उपजीव्यविरोधो न न्याय्य इति न्यायमूलकत्वमप्यस्मिन्नेव कल्पे उपपद्यते, सन्निपातलक्षणविधित्वस्य लिङ्गत्वे तु विरोधिनं नोपजीवयेदिति न्यायमूलकत्वं स्यात्, तथा च सन्निपातविघातकत्वमस्या लिङ्गमित्येव युक्तं न तु सन्निपातलक्षणविधित्वमित्याहुः ।

केचित्तु—सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तमसिद्धमित्यर्थः, तद्विघातस्य तद्विघातकशाम्भ्रं प्रतीत्यर्थं इत्याहुः ।

अस्यां ज्ञापकं वाचि ह्रस्वश्चेति न्यासेनैव श्रियां श्रीणामित्यादौ नदीत्वसिद्ध्याऽन्यत्राजादौ नदीत्वेऽपि दोषाभावात् 'ङिति ह्रस्वश्च' 'वामी'ति योगद्वयकरणम्, ज्ञापितायान्तु श्रीणामित्यादावजाद्यव्यवहितत्वसन्निपातेन जातं नदीत्वमुद्द्वारा अजादित्वविघातकं स्यात् । नुटि यदागमन्यायेनाजादित्वन्तु न, वर्णग्रहणे तस्या अप्रवृत्तेः । वामीति पृथग्योगकरणे तु न तद्विघाताः, यदागमन्यायेन मुदादावामत्वस्य सत्त्वात् मतिश्चोमाचेतिद्वन्द्वे मतिशब्दस्य नदीत्वापत्त्या धित्वाभावेन पूर्वनिपातानापत्तिस्तु न, अजादौ प्रत्यय इत्यर्थकरणात् 'ङितिह्रस्वश्चे'ति यथास्थितन्यासेऽपि मतिश्चिन्नश्चेतिद्वन्द्वे नदीत्वाभावाय प्रत्यय इत्यर्थस्यावश्यकत्वात् ।

वस्तुतो नेदं ज्ञापकं, वामिह्रस्वश्चेतिन्यासेनैव सिद्धे ज्ञापितायामपि योगद्वयकरणस्य चारितार्थ्याभावात्, 'न तिसृचतसृ' इति मूत्रमस्या ज्ञापकं सम्यक्, परिभाषाभावे तिसृनामितिस्थिते ङापि 'न तिस्रि'तिमूत्रं व्यर्थं सदस्याज्ञापकं, ज्ञापितायान्तु विभक्त्यव्यवहितपूर्वत्वसन्निपातेन जातस्य तिस्रादेशस्य तद्विघातकङ्गापं प्रत्यनिमित्तत्वान्न ङीधिति दीर्घवारणाय सूत्रं सार्थकम् । स्वस्त्रादिषु तिसृचतसृपाठस्यानार्पत्वात् 'न षडि'तिनिषेधेन नसिद्धिः । नदुक्तं 'कुन्मोजन्त' इति सूत्रे भाष्यं—'आचर्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृशब्दान्ङीप्भवतीति, यद्यं न तिसृचतन्निति नामीति दीर्घप्रतिषेधं शास्ती'ति ॥ ८५ ॥

ननु पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ 'द्विगोर्लु-
गि'त्यणो लुकि 'लुक्त्तद्धित'इतिस्त्रीप्रत्ययलुक्क्यानुक्कः श्रवणा-
पत्तिरत आह—

संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः ॥८६॥

सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाय इति । ननु वस्तुद्वयारब्धसमु-
दायघटकैकवाचकान्यतरशब्दयोगे सन्नियोगशिष्टानामिति बहुव-
चनमसङ्गतमिति चेत्, अत्रोच्यते—सन्नियोगशिष्टौ च सन्नियोग-
शिष्टौ च सन्नियोगशिष्टौ चेति सन्नियोगशिष्टास्तेषां सन्नियोगशि-
ष्टानामित्यर्थः, अन्यतरश्चान्यतरश्चान्यतरश्चेत्यन्यतरे तेषामपायो-
ऽन्यतरापायः, प्रत्येकसन्नियोगशिष्टस्य प्रत्येकान्यतरपदार्थेऽन्वयाद-
नुपपत्त्यभावः, प्रत्येकसन्नियोगशिष्टपदार्थस्य वस्तुद्वयारब्धसमुदा-
यरूपत्वात् तद्धटकोऽन्यतरो युक्त एवेति । एकशेषेण तु न निर्वाहः,
यावतामेकशेषस्ततोऽवशिष्टानामग्रहणप्रसंगादिति केनचिदुक्तं तु न
युक्तं, परिभाषाविषया अप्राध्याय्यां यावन्तः सन्नियोगशिष्टास्तेषां
सर्वेषामेकशेषकरणेनावशिष्टाभावात् । द्वित्वविशिष्टसन्नियोगशिष्ट-
त्वावच्छिन्नबोधकतया सन्नियोगशिष्टपदस्य बहुवचनान्तत्वोपप-
त्तिरित्यपि केनचिदुक्तमयुक्तमेव, ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङाविति
दीक्षितोक्त्या द्वित्वस्य सन्नियोगशिष्टपदप्रवृत्तिनिमित्तकोटावप्र-
वेशात् । अन्यतरस्यापायेऽपरस्याप्यपाय इति वक्तुं युक्तम् । यथा-
श्रुतन्तु न युक्तम्, तदवस्थायामुभयोरभावात् । न चैवमपि पञ्चेन्द्र
इत्यादौ पञ्चेन्द्राणीशब्दादणि तस्य लुकि तन्निमित्तके ङीपो
लुकि एकादेशविशिष्टस्य परादिवद्भावेनानुक्त्वात्तस्यापायेऽकार-
श्रवणानापत्तिरिति वाच्यम्, 'अन्तरङ्गानपी'तिन्यायेनान्तरङ्गनिमि-
त्तविनाशकलुक्कः प्राश्रत्यबोधनाद् पूर्वमेकादेशाप्रवृत्तेः । नन्वेवमपि

अत्र च 'विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्' इति सूत्रस्थं छग्रहणं ज्ञापकम्, तद्धि छमात्रस्य लुगबोधनद्वारा कुकोऽनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थम् । कृतकुगागमा नडाद्यन्तर्गणविल्वाद्य एव तत्र निर्दिष्टा विल्वकादिशब्देन । न चैवमपि छग्रहणं व्यर्थं, कृतकुगागमानुवादसामर्थ्यादेव तदनिवृत्तिसिद्धेः, अन्यथा विल्वादिभ्य इत्येव वदेत्, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया विल्वादिपुर-

पञ्चभिरेनीभिः क्रीतः पञ्चैत इत्यादौ 'लुक्त्वद्धितलुगि'ति स्त्रीप्रत्ययस्यापायात् नकारस्यापायेऽपि तकारश्रवणन्न स्यादेवदत्तहन्वृह-तन्यायादिति चेत्—न, अन्यतरापाये सम्भाविते भति उभयोरनुत्पत्तिरित्यर्थेनादोपात् ।

तद्वीति—छग्रहणं हीत्यर्थः । छमात्रस्येति प्रत्ययेतरदर्शनाभावस्य लुक्पदशक्यत्वाभावात् छप्रत्ययेतरप्रत्ययस्य विल्वकशब्दमुच्चार्य्य विहितत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वाभावात् छग्रहणाभावेऽपि प्रतिपदोक्तत्वात् विल्वकशब्दमुच्चार्य्य विहितस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थेन छस्यैव लुक्सिद्धौ क्रियमाणं छग्रहणं छस्यैवेत्यवधारणार्थम्, तेन कुको न निवृत्तिः, परिभाषाया अभावे च कुको निवृत्त्यभावोऽपि कारणाभावात् सिद्ध एवेति व्यर्थं सन्निवर्त्तकं परिभाषारूपं कल्पयित्वा प्राप्तनिवृत्तेरभावाय छस्यैवेत्यवधारणार्थं चरितार्थमिति बोध्यम् । ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याभावं शंक्ते,—न चैवमपोति । परिभाषा अस्तु, छग्रहणं मास्तु, विल्वकादिभ्यो लुगिति करणेनैव छस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात् लुक्सिद्धेः । ननु कुकोऽपि निवृत्तिस्स्यादित्यत आह—कृतकुगागमानुवादसामर्थ्यादिति । ननु विल्वादिभ्यो लुगितिकरणे चम्यकस्यापि विल्वादिशब्दप्रकृतिकप्रत्ययस्य लुकस्यादित्यत आह—लक्षणप्रतिपदोक्तेति ।

स्कारेण विहितप्रत्ययस्यैव लुग्विधानान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, ततोऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन विल्वादिभ्योऽणिति विकारार्थस्य लुगापत्तिवारणार्थं कुगनुवादचारिताध्यात् । समुच्चयार्थक-चशब्दयोगे तु विधेययोरेककालिकत्वैकदेशत्वनियमान्या-यसिद्धार्पायम् ।

ततोऽपीति । नडाद्यन्तर्गता विल्वकादयः शब्दाः, तत्र विल्वक-शब्दाच्छ इत्येव शब्दमर्थ्यादयाऽर्थो लभ्यते, विल्वादिशब्दाच्छ-स्तस्य कुगागम इत्यर्थस्तु व्याख्यानगम्यः, अतएव विलम्बोपस्थि-तिकः, विल्वादिभ्योऽणित्यत्र विल्वादिशब्दस्योद्देश्यत्वं शब्दमर्था-दयैव लभ्यमिति शीघ्रोपस्थितिकमिति विल्वादिशब्दमुच्चार्य्य विहितत्वरूपं प्रतिपदोक्तत्वमणप्रत्ययछप्रत्यययोस्समानम्, अण्-प्रत्ययोद्देश्यता विल्वादिशब्दे परं शीघ्रोपस्थितिकेतिविशेष इति बोध्यम् । ननु विल्वादिभ्यश्छस्य लुगित्येव सिद्धे कृतकुगागमानु-वादो व्यर्थ एव, छग्रहणसामर्थ्याच्छमात्रस्येत्यर्थेन कुकोऽनिवृत्ति-सिद्धेः, न च छग्रहणाभावे विल्वादिभ्य इति करणेऽणो लुगापत्ति-रिति वाच्यं, पदलाघवे 'विल्वकादिभ्य इत्येवाणो वारणसम्भ-वेन छग्रहणस्य कुको निवृत्त्यभावार्थत्वादिति चेत्—न, तृणवेत-सशब्दयोर्विल्वकादिगहाद्युत्करादिषु पाठेन विल्वादिभ्यश्छस्य लुगित्युक्तौ विल्वादिशब्दमुच्चार्य्य विहितत्वाविशेषाद्गहादिविहि-तस्यापि तृणादिशब्दप्रकृतिकछस्य लुगापत्तेः । कुगनुवादे तु विल्व-कादिविहितस्यैव विल्वकादीत्यानुपूर्वीकशब्दमुच्चार्य्यविहितत्वेन लुगिति दिक् । समुच्चयार्थकेति—समुच्चयः साहित्यं, तच्च विधे-ययोस्समानकालिकत्वसमानदेशत्वरूपं, तद्विशिष्टस्यैव साधुत्वेन क-स्यापायेऽपरस्य स्थितौ समानकालत्वाभावेनासाधुत्वापत्त्याऽप-रोऽपि गच्छतीति फलितमेवेति बोध्यम् ।

यत्तु—‘णाविष्टवदि’त्यनेन पुंवच्चविधानमेतदनित्यत्वज्ञापनार्थम्, अन्यथैतयतीत्यादौ टिलोपेनैव ङीपि निवृत्ते संनियोगशिष्टपरिभाषया नस्यापि निवृत्त्यैतयतीत्यादिसिद्धौ पुंवत्ववैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ‘टि’रितिसूत्रे कैयटः—तन्न, इडविडमाचष्टे ऐडविडयतीत्यादौ पुंवत्वस्यावश्यकत्वात् । ऐनेयः श्यैनेय इत्यादि तु स्थानिवच्चेन सिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८६ ॥

ऐडविडयतीति । दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादावपि पुम्वत्वस्य फलं बोध्यम् । दरदोऽपत्यं स्त्री इडविडोऽपत्यं स्त्रीत्यर्थे दरच्छब्दान् इडविडशब्दादब् तद्राजसंज्ञकः प्रत्ययः, तस्य ‘अतश्चे’ति स्त्रियां लुकि दरत् इडविट् तामाचष्टे णिचि पुम्वद्भावे स्त्रीत्वप्रयुक्तलुको निवृत्तौ दारदयति ऐडविडयतीतिरूपम्, अत्र पुम्वद्भावाभावे गतिविरहः । ननु अनित्यत्वे ऐनेयः एनीशब्दान् ङकि एयादेशे यस्येति चेतीकारलोपे तत्सन्नियोगशिष्टस्यापि नादेशस्यानिवृत्तिर्भवति, तस्या नित्यत्वे च तत्सिद्धिः कथमित्यत आह— ऐनेय इति । स्थानिवच्चेन सिद्धमिति । ईकारलोपस्य स्थानिवच्चेनेकारदुद्धावीकारापायाभावात् परिभाषाया अप्रवृत्तेः । ननु स्थानिभूतेकारात्पूर्वत्वेन ह्रस्वस्य नकारस्य कार्यभावात् स्थानिवद्भावाप्रवृत्तिरिति चेत्—न, पूर्वविधावित्यत्र विधिशब्दो भावसाधनः, विधानं विधिर्भावस्तत्ता, पूर्वस्य विधौ सत्तायां कर्तव्यायामित्यर्थेनादोषात् । वस्तुतस्तु नादेशस्य परिभाषया निवृत्तिरूपकार्ये कर्तव्ये स्थानिवद्भावप्रवृत्तिः कर्मसाधनेऽप्यव्याहतेति बोध्यम् ।

केचित्तु ज्ञापकसाजात्यान् लुका यत्रान्यतरस्यापायस्तत्रैवैषा प्रवर्तते, अतएवनेय इत्यत्र लोपेनापाये नानया नादेशापायः । तार्तीयिक इत्यादौ तृतीयशब्दादीककि आदिबृद्ध्या संप्रसारणना-

तनु चुरा शीलमस्याः सा चौरीत्यादौ 'शीलं छत्रादि-

श्लेषि न तत्सन्नियोगशिष्टस्य तीयप्रत्यस्यापायः, 'ई च खन' इती-
कारादेशसन्नियोगशिष्टस्य यतो गुणेनेकारापायेऽप्यनपाये खेय-
मिति सिद्धिः, उकारसन्नियोगशिष्टकृतलादेशकत्तान्तफुल्लशब्दादि-
ञि प्रत्यये आदिवृद्धयोकारापायेऽपि लत्वानपायात् फौल्लिरिति
सिद्धयति, एषु लुकाऽपायविरहात् परिभाषाया अप्रवृत्तेरित्याहुः—
तत्र, 'वातातीसाराभ्यां कुक् च'तिनिष्पन्नकुगागमसन्नियोगशिष्टेन-
प्रत्ययान्तवातकिन् शब्दादणि 'नस्तद्धित' इति टिलोपे कुको निवृत्त्य-
भावापत्त्या वात इति रूपासिद्धेः । तर्ह्युक्तप्रयोगाणां का गतिरिति
चेत्, अत्रोच्यते—अपाय इत्यस्यापायत्वावच्छिन्नविधेयताश्रये
नाशे इत्यर्थेनादोष इति ।

अन्ये तु—अन्यतरस्यानुयोगिनोऽपाय इत्यर्थः, पञ्चेन्द्र इत्या-
दावानुकूसहितो ङीपिति क्रमेण सूत्राणामर्थादनुयोगित्वं ङीपस्त-
स्यैवापायः, खेयमित्यादौ 'ई च खन' इत्यादीनामीकारसहितो
यत् उकारसहितो लादेशः संप्रसारणसहितस्तीयप्रत्यय इत्यर्थादनु-
योगित्वं यत्प्रत्ययादीनामेव, तेषामपायाभावाददोषः लक्ष्यानुरो-
धेनानुयोगित्वस्य विवक्षणात्प्रसङ्ग इत्याहुः ।

परे तु—भावसाधनविधिशब्दान्तपूर्वविधिशब्देऽपि पञ्चमीम-
मासाश्रयणादुक्तप्रयोगेषु वृद्ध्यादीनां स्थानिवद्भावेनैनेय इत्यत्रेव
परिभाषाप्रवृत्त्यभावः । पञ्चमीसमासे पूर्वस्मादव्यवहितपरस्यैव
कार्ये स्थानिवद्भावः, अतएव हेगौरित्यादौ वृद्धेः स्थानिवद्भावेनैङ-
इत्वादिति मुलोपो न, तथा च व्यवधानात्कथमुक्तेषु स्थानिव-
द्भाव इति तु न वाच्यम्, प्रविगणय्येति भाष्यप्रयोगात्पञ्चमी-
ममासस्यानित्यत्वेन हे गौरित्यस्य सिद्धौ अव्यवहितत्वनिवेशं
कलाभावान् ॥ ८६ ॥

शीलमिति—शीलमित्यनुवर्तमानं इत्यर्थः । अणुप्रत्ययनिमित्त-

भ्यो णः' इति णे ङोप् न प्राप्नोतीत्यत आह—

ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति ॥ ८७ ॥

'अन्' इत्यणि विहितप्रकृतिभाववाधनार्थं 'कर्मस्ताच्छील्ये' इतिनिपातनमस्या ज्ञापकम् । ताच्छीलिकणान्तात् 'अणो ङ्यचः' इतिक्लिञ्जिद्विरप्यस्याः प्रयोजनमिति नव्याः । ताच्छीलिक इत्युक्तेः 'तदस्यांः प्रहरणम्' इति णे दाण्डेत्येव । 'कर्म' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ८७ ॥

ननु कंसपरिमृड्भ्यामित्यादौ मृजेर्द्विर्दुर्वारेत्येत आह—

धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥ ८८ ॥

भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनमस्या ज्ञापकम् । धातोः स्वरूप-

ककार्याणि ताच्छीलिकणप्रत्ययेऽपि भवन्तीत्यर्थः 'कर्मस्ताच्छील्ये' इति कर्मनशब्दात्ताच्छील्ये णप्रत्यये अणप्रत्ययनिमित्तकस्य 'अन्' इतिप्रकृतिभावस्य वाधनाय टिलापनिपातनं व्यर्थम्, णप्रत्यये प्रकृतिभावाप्राप्त्या 'नस्तद्धित' इत्यनेन टिलोपसिद्धेः । ज्ञापितायाञ्च परिभाषायां प्रकृतिभावप्राप्त्या निपातनमावश्यकमिति स्वांशे चारिताभ्यम् ॥ ८७ ॥

धातोः कार्यमुच्यमानमिति—धातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताककार्यं तत्प्रत्यये धातुत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिर्मुपितविधेयताभ्ये प्रत्यये भवतीत्यर्थः । मृजेरुच्यमाना वृद्धिर्धातुत्वव्याप्यमृज्त्वावच्छिन्नोद्देश्यताकं कार्यम् धातुत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रत्यये परे स्यात् । कंसपरिमृड्भ्यामित्यादौ न भवति भ्यामस्तादृशप्रत्ययत्वाभावात् । क्विपस्तथात्वेऽपि न तन्निमित्तोक्तव्यं वृद्धिभ्यान्निमित्तं चेति निषेधात् । भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनमिति—भ्रूणहनश-

ग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति पाठस्तु प्रसृङ्भिरित्यादौ
 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमापादनेन भाष्ये दूषितः ।
 यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तकं तत्रेयं व्यवस्थापिका, तेन पदान्तत्व-
 निबन्धनं 'नशेर्वा' इतिकृत्वं प्रनग्भ्यामित्यादौ भवत्येव ।
 इयडादिविधौ तु नैषा, 'न भूसुधियो'रितिनिषेधेनानित्यत्वात् ।
 'मृजैर्वृद्धिः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टा ॥ ८८ ॥

वदान् ष्यञ्प्रत्यये 'हनस्तोऽचिण्णलो'रित्यनेन नकारस्य तत्त्वे सि-
 द्धे निपातनं व्यर्थं सज्ज्ञापकं, ज्ञापिते च ष्यञो धातुप्रत्ययत्वाभा-
 वान्तत्वाप्राप्तौ निपातनं चारितार्थम् । ननु न तत्त्वनिपातनमपि तु
 'होहन्ते'रितिप्राप्तकृत्वाभाव एव निपात्यत इति न व्यर्थं निपातन-
 मिति चेत्—न, तत्त्वं निपात्यत इति भाष्योक्तेस्तत्रैव पाणिनितात्प-
 र्यावधारणात् । धातोः स्वरूपग्रहण इति—धातुत्वव्याप्यानुपूर्व्य-
 वच्छिन्नोद्देश्यताकं कार्यमित्यर्थः । अमापादनेनेति । अनुदात्त-
 त्वविशिष्टचर्दुपधत्वस्य धातुत्वव्याप्यत्वात् सिद्धान्ते न दोषः ।
 यत् कार्यं प्रत्ययनिमित्तकमिति—धातुत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नो-
 द्देश्यताकार्यं निमित्तत्वेनाश्रीयमाणः प्रत्ययः धातुत्वावच्छि-
 न्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रय एव गृह्यत इत्यर्थः । 'नशेर्वे'ति-
 विधीयमानकृत्वे प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाश्रयणाभावान्नास्याः प्रवृ-
 त्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु प्रनग्भ्यामित्यादौ धातुत्वावच्छिन्नोद्दे-
 श्यतानिरूपितविधेयताश्रयप्रत्ययस्य किपस्सत्त्वान् 'नशेर्वे'त्यादौ
 परिभाषाप्रवृत्तावपि न क्षतिः । इयडादिविधौ—'अचि श्नुधात्वि'
 त्यादौ । नभूसुधियोरितिनिषेधेनेति । तत्र सुपीत्यर्थेन 'परनेकाच'
 इत्यत्र परिभाषाप्रवृत्तौ व्यर्थं स्यात्, 'अचिश्नु धात्वि'त्यत्र
 परिभाषाप्रवृत्तौ च सुधियोरिति निर्देशासङ्गतिश्च ॥ ८८ ॥

ननु सर्वक उच्चकैरित्यादौ सर्वनामाव्ययसंज्ञे न
स्यातामत आह—

तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ ८९ ॥

‘नेदमदसोरकोरि’तिसूत्रेऽकोरिनि निषेधोऽस्या ज्ञापकः ।
तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ‘येन विधिरिति’सूत्रे
भाष्ये पाठः ॥ ८६ ॥

सर्वक उच्चकैरिति । ननु वर्णाश्रमेतरा अत्युच्चैसावित्यादौ
शीभावलुकोरभावाद्य ‘जशः सीत्यादौ विहितविशेषणस्याचक्षयक-
त्वाद्कचसहितस्य सर्वनामत्वाद्यभावेऽपि प्रत्ययस्वान्तरङ्गत्वाद्-
कचः पूर्वमेवोत्पत्तेः सर्वनामादिविहितत्वसत्त्वेन परिभाषां विनापि
शीलुकोः प्रवृत्तावबतरणासङ्गतिरितिचेत्—न, प्रत्ययेन तदाद्युप-
स्थित्या तदाद्यभिन्नसर्वनाम्नः तदाद्यभिन्नाद्व्ययात्परस्येत्यर्थेने-
वोक्तदोषवारणसम्भवाद्बिहितस्येत्यर्थकरणे मानाभावात्, अकच-
सहितस्य सर्वनामत्वाद्यभावेन परिभाषां विना दोषस्य सुवच-
त्वात् । तन्मध्यपतितत्वञ्च निर्दिश्यमानपरिभाषाव्याख्यावसरे
निरूपितम् । गङ्गाप्रविष्टा नदी गङ्गाग्रहणेन गृह्यते देवदत्तास्थो
गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यत इति लाकन्यायेनायमर्थो न सिद्ध्यति
ससर्वनामत्वादेरुपसर्गत्वाद्विदक्तपरिमाणत्वेन न्यूने अधिके वा
शास्त्रव्यापारमन्तरेण तद्व्युद्धेरभावान् ज्ञापकसाध्य एवायमर्थ इति
येनविधिरिति’सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् अतो ज्ञापकमाह—नेदमदसोरको-
रितीति । इदं सूत्रकारमते । भाष्यकृता चेदमदसोः कादिति न्यासं
कृत्वा ‘अतो भिस’ इत्यनेनेव सिद्धे इदमदसोर्भिस ऐस्याद्यन् का-
देवेति नियममाश्रित्याकोरित्यस्य प्रत्याख्यातत्वान् ; ‘एतत्तदोम्मु-
लोपोऽको’रितिसूत्रस्याकोरित्येतदुपलक्षणं वा ॥ ८९ ॥

ननु 'गातिस्थाघुपाभूभ्य' इति सिचो लुगपासीदित्यादौ पातेरपि स्यादत आह—

लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ ९० ॥

अस्याश्च ज्ञापकः 'स्वरतिसूति' इतिसूत्रे सूडिति वक्तव्ये सूतिसूयत्योः पृथङ्निर्देश इति कैयटः—तन्न, साहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पृथङ्निर्देशस्य तज्ज्ञापकत्वासंभवात् । ध्वनिता चेयं परिभाषा 'यस्य विभाषा' इत्यत्र भाष्ये । तत्र हि विदित इति प्रयोगे निषेधमाशङ्क्य यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेधो 'विभाषा गमहनविदविशाम्' इति सूत्रे शविकरणस्य ग्रहणं लुग्विकरणश्चायमित्युक्तम्, तत्र चो हेतौ, यतोऽयं लुग्विकरणोऽतो विशिसाहचर्याच्छविकरणस्य ग्रहणं, न तु हनिसाहचर्यादस्यापि, एतत्परिभाषाविरोधादिति तदाशयः । अतएव परिभाषायां लुग्विकरणस्यैवेति नोक्तम् । कण्ठतस्तु भाष्य एषा क्वापि न पठिता 'गातिस्था' इति सूत्रे पितृतेर्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृता, सर्वत्रैव पाग्रहणेऽलुग्विकरणस्य

साहचर्यादिति—परिभाषां चिनापीत्यादिः, स्वरतिध्वजाः साहचर्यादित्यर्थः । न तु हनि साहचर्यादिति । लुग्विकरणत्वान् हन्साहचर्यं परित्यक्तं, तेनालुग्विकरणस्यैव ग्रहणं सति सम्भवे युक्तमिति ध्वनिनं, तेन च परिभाषा ध्वनितेति भावः । अतएवेति—निरुक्तभाष्यपर्यालोचनयाऽलुग्विकरणस्यैव ग्रहणलाभादित्यर्थः, नृत्तिसूयत्यो पृथङ् निर्देशस्य लुग्विकरणस्यैव ग्रहणसि-

ग्रहणमिति भाष्यकृता चोक्तम् । 'स्वरतिस्रुति' इति सूत्रे कैयटेन च स्पष्टमुक्ता ॥ ६० ॥

ननु प्रतिघाययिपतीत्यादौ 'हेरचडि' इति विधीयमानं कुत्वं न स्यादत आह—

प्रकृतिग्रहणे ष्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ ९१ ॥

अचडिनि प्रतिषेध एवास्या ज्ञापकः । इयं च कुत्वविपर्ययैव । 'हेरचडि'तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टयम् ॥ ६१ ॥

ननु युष्मभ्यमित्यादौ भ्यस इत्यत्र भ्यमितिल्लेदे भ्यसो भ्यमि कृतञ्जत्यलोप एत्वं स्यादत आह—

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥ ९२ ॥

अङ्गऽङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तावविधानं भवतीत्यर्थः । एषा च 'ज्यादादीयस' इत्याद्विधानेन ज्ञापिता, अन्यथेकारलोपेन

त्यर्थज्ञापनेनापि चारितार्थसम्भवाद्दुग्धिकरणस्यैवेत्यर्थज्ञापकत्वासम्भवाच्च ॥ ९० ॥

कुत्वन्न स्यादिति । संज्ञोद्देश्यककार्याणां संज्ञानिमित्तप्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वं निमित्तमित्यस्य चार्णपरिभाषायामुक्तत्वात् प्रकृते णिचा व्यवधानाद्धिनोतेस्सन्प्रत्ययाव्यवहितपूर्वत्वाभावादिति भावः । अचडित्वेतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्याद्द्व्युक्तार्थम्बोकारः । कुत्वविपर्ययैवेति । अतएव शायचतीत्यादौ 'अदिप्रभृतिभ्य' इति शपो न लुक् । भाष्ये स्पष्टयमिति । तत्र हि 'हेरचडि' प्रतिषेधानार्थक्यमङ्गान्यत्वान् ज्ञापकन्तु चडोऽन्यत्र स्यन्तेऽपि कुत्वभावस्येति ॥९१॥

‘अकृत्सार्व’ इति दीर्घेण च सिद्धं तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अतएव भिन्नस्थानिकाङ्गकार्यविषयाप्येषा । इयं चानित्या, द्वयोः इति निर्देशात् । अनित्यत्वत्रलभ्यार्थमादायैव ‘भ्यसो भ्यम्’ इति सूत्रे भाष्ये निष्ठितस्येति पठितम् । केचित्चनया परिभाषया न किञ्चिद्भ्रमं साध्यते, अतएव ‘ज्ञाजनोर्जा’—‘ज्यादादीयस’—इति सूत्रयोरनां ज्ञापयित्वा किं प्रयोजनमिति प्रश्ने पितृतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः स न वक्तव्य इत्येव प्रयाजनमुक्तं, न तु लक्ष्यसिद्धिरूपं तदुक्तं; भ्यसोऽभ्यमित्यत्राभ्यमित्तिच्छेदः, ‘शेषे लोप’श्चान्त्यलोप एव ‘अतो गुणे’ इति पररूपेण सिद्धं युष्मभ्यमित्यन्यत्र निरूपितम्; एवं च सूत्रद्वयस्थमेतज्ज्ञापनपरं भाष्यं ‘भ्यसोऽभ्यमि’तिसूत्रस्थं च भाष्यमेकदेशयुक्तिरित्याहुः ॥ ६२ ॥

यत्तु—ओरोदिति वाच्य ‘ओर्गुणः’ इति गुणग्रहणात्

अतएवेति—ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादेवेत्यर्थः । द्वयोरिति । कथमन्यथा त्यदाद्यत्वे कृते एत्वं स्यादिति भावः । निष्ठितस्येति—परिनिष्ठितस्येत्यर्थः । यदङ्गकार्यप्रवृत्तिं विनैव प्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वं तदेवाङ्गकार्यमङ्गकार्यं कृते न प्रवर्तते इति भावः । पितृतेर्गुणेति—पितृतीत्यादौ शत्रुनिमित्तकलवृषधगुणप्रतिषेध इत्यर्थः । एतत्परिभाषामत्त्वे पिवादेशरूप आङ्गकार्यं कृते पुन-गुणरूपाङ्गकार्यम्यानयैव वारणसम्भवादिति भावः । एतदपि फलं पिवादेशोऽदन्त इत्यनेन स्वगिह्यतम् ॥ ५२ ॥

आंशुदिति । गुणशब्देनापि विधाने आन्तरनम्यादोकारभ्येव विशेषत्वव्याप्तेन ज्ञापवादोकारविधानमेव युक्तमिति भावः ।

संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ ९३ ॥

इयं च विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकत्वे एव, तेन स्वायम्भुव-
मित्यादि सिद्धम् ॥६३॥ तथा निलोडित्येव सिद्ध आनिग्रहणात्
आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ ९४ ॥

तेन सागरं तर्तुकामस्येत्यादि सिद्धम् ॥ ६४ ॥ तथा
तनादिपाठादेव सिद्धे 'तनादिकृज्भ्यः' इति सूत्रे कृज्ग्रहणात्
गणकार्यमनित्यम् ॥ ९५ ॥

तेन न विश्वसेदविश्वस्तम् इत्यादि सिद्धम् ॥ ६५ ॥
तथा चक्षिडो डित्करणाद्

अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ ९६ ॥

तेन स्फायन्निर्मोक इत्यादि सिद्धम् ॥ ९६ ॥ तथा
विनार्थनत्रा समासेनानुदात्तं पदमनेकमित्येव सिद्धे वर्जग्रहणात्

विधेयकोटाविति—विधेयताप्रयोजकसंज्ञाशब्दघटितं शास्त्रमनि-
त्यमित्यर्थः, अन्यथा यथाकथञ्चित्संज्ञापूर्वकत्वस्य शास्त्रमात्रे
सत्त्वेनातिप्रसङ्गः । सिद्धमिति । अन्यथा गुणे रूपासिद्धिमित्यादि-
ति भावः ॥ ९३ ॥

तर्तुकामस्येत्यादीति । अत्रेडभावः फलमस्या बोध्यम् ॥९४॥

गणकार्येति—गणनिर्देशेन विधायमानं कार्यमित्यर्थः ।
विश्वसेदिति । अत्रादादिगणप्रयुक्तः शपो लुग्नेत्यर्थः ॥ ९५ ॥

स्फायन्निर्मोक इति । अत्र धातोरनुदात्तेत्त्वेऽपि परस्मैपद-
निधिः ॥ ९६ ॥

नञ्घटितमनित्यम् ॥ ९७ ॥

तेन 'नयडुवड्' इत्यस्यानित्यत्वाद्धे सुभ्रु इति सिद्धमिति—
तन्न, भाष्येऽदर्शनात्, भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुताया
नियामकत्वे मानाभावात्, भाष्याविचारितप्रयोजनानां सौत्रा-
क्षराणां पारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एवोचित्यात् ।
किञ्च ज्ञापितेऽप्यानीत्यस्य न सार्थक्यमाडागमशून्यप्रयोगस्या-
प्रसिद्धेः । आङ्ग्रहणं लोङ्ग्रहणवदिति बोध्यम् । अतएव 'घोर्लोपो
लेटि वा' इति सूत्रे वेति प्रत्याख्यातम् । लोपेऽप्याट्पक्ष आटः
श्रवणं भविष्यति, अटि दधदिति, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे त्वाट्य-
सति दधादित्यसिद्ध्या वाग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्याना-

हे सुभ्रु इति । अत्रानित्यत्वेन निषेधाप्रवृत्त्या नदीत्वेन
'अम्बार्थ' इति ह्रस्वसिद्धिः ।

लोङ्ग्रहणवदिति । लोङ्ग्रहणं यथा तव व्यर्थं तथा आडाग-
मशून्यप्रयोगाभावादाङ्ग्रहणमपि व्यर्थमेव ममापीति बोध्यम् ।
अतएवेति—परिभाषाया अभावादेवेत्यर्थः । आट्यसति दधादित्य-
सिद्धयेति । वाग्रहणप्रत्याख्यानस्यायमाशयः—वाग्रहणसत्त्वे कानि
रूपाणि आटि सति लोपे लोपाभावे वा दधादिति, अटि सति लो-
पे दधत् लोपाभावे दधादिति आनुपूर्वीभेदेनैव रूपभेदात् रूपद्वय-
मेव, वाग्रहणासत्त्वेऽपि आटि लोपे दधात् अटि लोपे दधदिति
रूपद्वयमेवेति फलैक्यात् वाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । यद्यागमशास्त्रम-
नित्यं तदा अडाटोरभावे नित्यलोपे दत् वाग्रहणे सति दधादिति
ददिति फलभेदात् प्रत्याख्यानभाष्यविरोधः परिभाषावादिमते ना-
गेशेनोक्तः स न युक्तः, परिभाषासद्भावे वाग्रहणे यादृशं रूपत्रयं

सङ्गतिः स्पष्टैव । एतेन यत्कैयटे केचिदित्यादिनास्यैव चाग्रहणस्य तदनित्यत्वज्ञापकतोक्ता—सापि चिन्त्या; प्रत्याख्यानपरभाष्य-विरोधात्, 'तनादिभूत्रे कृञ्ग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च, चक्षिडो ङकारस्यान्तेदित्वाभावसंपादनेनचारिताध्याच्च ॥६७॥

एवमेव

आतिदेशिकमनित्यम् ॥ ९८ ॥

सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवान् ॥ ९९ ॥

इत्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यम् । स्वायम्भुवमित्यादिलोके-
ऽसाध्वेत्रेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९९ ॥

तादृशमेव रूपत्रयं चाग्रहणाभावेऽपीति फलैक्यात्प्रत्याख्यानाविरो-
धात् । एतेनेति—प्रत्याख्यानपरभाष्येणेत्यर्थः । प्रत्याख्यानपरभा-
ष्यविरोधादिति—अनित्यत्वज्ञापनेऽपि स्वांशे चारिताध्याभावादि-
त्यर्थः । अन्तेदित्वाभावसंपादनेनेति । तदर्थमकारकरणे तु भाष्या-
नुक्तत्वादेवानादरः ॥६७॥

आतिदेशिकेति । अत्र लोटो 'लङ्वादि'त्यतिदेशो ज्ञापकः,
अन्यथा ङ्लोडित्युक्तेऽपि ङित्कार्यनिर्वाहे तद्वैयर्थ्यापत्तिः, तेन
जुह्वत्वित्थत्र 'सिजभ्यस्ते'ति जुस् नेति प्राञ्चः । सिच्साहचर्या-
द्भ्यस्तादृष्यनतिद्विप्रङ्ङिच्चतो लकारस्य स्थाने जायमानस्य
भेर्जुसित्यर्थस्वीकारेण दोषाभावोद्भावेन तु नंतस्याः फलम् ॥ ९८ ॥

लोपविधेः सर्वविध्यपेक्षया बलवत्त्वे 'नाग्लोपी'त्यत्र प्रत्याहार-
ग्रहणं ज्ञापकं प्राचोक्तम्, अन्यथा पूर्वं वृद्धाद्यकारातिरिक्तस्याको
लोपाभावेन तद्वैयर्थ्यात् । वृद्ध्यपेक्षयैव लोपस्य बलवत्त्वज्ञापक-
ताया भाष्योक्तत्वेन सामान्यापेक्षज्ञापने प्रमाणाभावादिदमप्रमा-

यदपि ननु हन्तेर्बुङ्लुङ्गयाशीलिङि वधादेशो न स्यादत

आह—

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ १०० ॥

पाठद्वित्वस्य द्विःप्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधनेनेदं न्यायसिद्धम्, अतएव जुहुधोत्यादौ द्वित्वे कृतं धित्वसिद्धिरिति—तदपि न, भाष्येऽदर्शनात् । किंच तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं द्वयोस्तत्त्वबोधनेऽपि समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावात् । अतएव 'दयतेर्दिङि' इति सुत्रेऽस्तेः परत्वा-

णम् । इङ्विधेर्वलवन्त्वे 'नेङ्वशी'त्यत इडित्यनुवर्तमाने पुनः 'आङ्धातुकस्येङ्वलादे'रित्यत्रेडग्रहणं ज्ञापकं प्राचोक्तम् । भाष्यकृता च तस्य प्रत्याख्यानान्दिदमप्रामाणिकम् ॥ ९९ ॥

यदपीति । अस्य तदपि नेत्यनेनान्वयः । वधादेशो न स्यादिति लिङ्प्रकृतेर्यङ्लुगन्तसमुदायस्य जंहन्नित्यस्य हन्त्वाभावात् उत्तरखण्डस्यार्थवत्त्वाभावात् पूर्वखण्डस्योत्तरखण्डेन व्यवधानादिति भावः । समुदाये प्रकृतिरूपत्वेति—जंहन्नितिसमुदाये हन्त्वारोपस्य परिभाषया बोधनेनेत्यर्थः । अतएवेति—परिभाषायास्तत्त्वादेवेत्यर्थः । धित्वसिद्धिरिति । जुहिति समुदाये हुत्वारोपेणेत्यर्थः । परिभाषाया अभावे तु हन्त्तरखण्डेन व्यवधानान्न समुदायस्य हुत्वाभावादुत्तरस्यागन्तुकत्वेनार्थवत्त्वाभावात् हुधातुपरत्वाभावाद्भिन्नं स्यादिति भावः । अदर्शनादिति । परिभाषाया इति शेषः । न्यायसिद्धत्वं खण्डयति—किञ्चेति । समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावादिति । समुदायस्य वर्णचतुष्टयात्मकत्वेन वर्णद्वयात्मकत्वरूपत्वे प्रत्यक्षविरोधादित्यपि बोध्यम् । अतएवेति—तत्त्वमुदा-

द्वित्वे कृते परस्वास्तेभूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्या-
शङ्क्य विषयसप्तम्याश्रयणेन यगिहृतं भाष्ये, अन्यथा त्वदुक्ती-
त्यैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्तौ तदसङ्गतिः स्प-
ष्टैव, तस्मादुत्तरखण्डमादायैव यथायागं तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या ।
'भूसुवोः' इत्यस्य तदन्ताङ्गस्येत्यर्थात् प्राप्तस्य गुणनिषेधस्य
बोभूत्विति नियम इति न तद्विरोधः । तस्माद्वन्तेर्यङ्लुकि वध्या-
दित्यादि माधवाद्युदाहृतं चिन्त्यमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥१००॥

यस्य तत्त्वाभावादेवेत्यर्थः । अस्नेः परत्वादिति — असूधातोरस्तेभू-
रित्यपेक्षया परत्वाद्द्वित्वे इत्यर्थः । विषयसप्तम्याश्रयणेनेति । अ-
स्यार्द्धधातुके इत्यत्रेत्यादिः, तथा च प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव भूभावे
कृते द्वित्वमित्यर्थः । अन्यथा—परिभाषामद्भाव इत्यर्थः । त्वदुक्त-
रीत्येति—द्विः प्रयोगत्वसिद्धान्तेनेत्यर्थः । उत्तरखण्डमादायैवेति ।
पूर्वोक्तभाष्यात्, 'नानर्थकं' इत्यत्रानभ्यासविकार इति पर्युदासा-
द्योत्तरखण्डस्यैवार्थवन्त्वादिति भावः । उभयोरर्थवत्त्वं न, यो-
धावृत्तिप्रसंगात् । न चैवं प्रणिजगादेत्यादाद्युत्तरखण्डस्यैव धातु-
त्वाद्भ्यासेन व्यवधानानेर्गर्द्धधातुपरत्वाभावाण्णत्वानापत्तिरिति
वाच्यम्, 'गदन्दे'त्यत्र पष्ठार्थकसप्तम्याश्रयणेन गदन्दादिनिरू-
पितोपसर्गस्य नेणत्वमित्यर्थेन व्यवधानेऽपि प्रवृत्तः । अतएव
प्रण्यगददित्यत्र विकरणविशिष्टस्यैवाङ्गस्याडागमेन तेन व्यव-
धानेऽपि नेर्णत्वसिद्धिः । 'भूसुवोस्तिङो'त्यस्य तिङः प्रत्यन्द्वेन
तदादेरुपस्थित्या भूरूपतदादेर्गुणो नेत्यर्थेन बोभूतु इत्यत्रोत्तर-
खण्डस्यागन्नुक्त्वेन तदादित्वाभावान् समुदायस्य परिभाषाभावे
भूत्वाभावाद्गुणनिषेधाप्राप्तेः बोभूत्वितिगुणाभावनिपातनस्य
भाष्योक्तनियमार्थत्वानुपपत्तिरित्याह—भूसुवोरित्यादि । न तद्वि-

यदपि ननु 'वृद्धिर्यस्याचामादिः' इत्यत्रेकपरिभाषोपस्थितौ शालीयाद्यसिद्धिरत आह—

त्रिधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ १०१ ॥

राध इति । परिभाषाभावेऽपीति शेषः । चिन्त्यमिति । अत्र नैव वधादेश इति तत्त्वम् ॥ १०० ॥

यदपीति । अस्य तत्रेत्यनेनान्वयः । शालीयाद्यसिद्धिरिति । 'इको गुणवृद्धी' इत्यस्य यत्र गुणवृद्धीपदे तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठत इत्यर्थात् 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमि' इत्यत्र वृद्धिपदस्य सत्त्वेनेक इत्यस्योपस्थित्येकः स्थानिकावृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धमित्यर्थात् लैगवायन इत्यत्रैव स्यात् न तु शालीय इत्यादाविति भावः ।

त्रिधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इति । अयं भावः—परिभाषोपस्थापकं लिङ्गं प्रधानमपेक्षते प्रधानाप्रधानन्यायेन । प्राधान्यञ्च विधेयस्यैव भवतीति सति सम्भवे विधेयबोधकमेव लिङ्गं गृह्यते नोद्देश्यबोधकम् । तथा च 'मजेर्वृद्धि' रित्यादाविक् परिभाषा प्रवर्तते; न तु 'वृद्धिर्यस्ये'त्यादौ तत्र वृद्धिपदस्योद्देश्यबोधकत्वात् । यच्च लिङ्गं विधेयताप्रयोजकत्र सम्भवति तदुद्देश्यगतमपि प्रधानं गृह्यते न त्वप्रधानं, प्रधानाप्रधानन्यायादेव । तथा चौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तं 'तस्मिन्नि'तिपरिभाषालिङ्गम्, अनिन्द्यारितसम्बन्धविशेषा पष्ठी 'पष्ठीस्थान' इत्यस्या लिङ्गम् । तच्चोद्देश्यगतमेव, विधेयासम्भवात् । तत्रापि विधेये साक्षाद्विशेषणं यन् तत् परंपराविशेषणं प्रति प्रधानमिति तत्रैव परिभाषाप्रवृत्तिर्न तु परंपराविशेषणीभूते उक्तन्यायादिति इको अणचीत्यादौ अणरूपविधेये साक्षाद्विशेषणे इक इत्यत्र 'पष्ठीस्थाने' इत्यस्य प्रवृत्तिः न तु 'उद्गीचामातस्थाने' इत्यत्रात इत्यादौ, तस्य परंपरयेत्वरूपविधेयविशेषणत्वात् । अतएव तत्र स्थाने ग्रहणं चरितार्थम् । तद-

अनूद्यमानविशेषणेषु तन्नियामकपरिभाषा नोपतिष्ठत इति तदर्थः । विध्यङ्गभूतानां परिभाषाणां विधेयेनासिद्धतया सम्बन्धासम्भवेऽपि तद्विशेषणे व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थानां तद्विशेषणव्यवस्थापकत्वे मानाभाव इति तर्कमूलेयम् । किञ्च 'उदीचामातः स्थाने' इति सूत्रे स्थानेग्रहणमस्या लिङ्गम्, अन्यथा 'पृष्ठी स्थाने' इति परिभाषयैव तल्लाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति—

तन्न, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इत्यादौ, 'ष्यङः संप्रसारणम्' इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या 'अल्लोपोऽन' इत्यादौ चैतस्या व्यभिचरित्वात्, भाष्यानुक्तत्वाच्च, स्थानसम्बन्धो न परिभाषालभ्य इत्यर्थस्य 'पृष्ठी स्थाने' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन त्वदुक्तज्ञाप-

येतत्परिभाषाज्ञापकम् । विधौ इत्यस्य प्रधाने इत्यर्थः । अनुवादे इत्यस्याप्रधाने इत्यर्थः । गुणवृद्धौ विधीयेते इत्यर्थस्त्वेतत्परिभाषालभ्य एवेति । अनूद्यमानेति—उद्देश्यत्यर्थः । तन्नियामकंति—उद्देश्यविशेषणोपस्थापिकेत्यर्थः । विध्यङ्गभूतानामिति—विध्युपकारकाणामित्यर्थः । विधेयेनासिद्धतयेत्यस्य विधेयस्यासम्भवेनेत्यर्थः । इदञ्चोपश्लेषिकसप्तम्यादिविपर्यं बोध्यम्, गुणवृद्धिरूपमभ्यतस्य सम्भवात् । तर्कमूलेयमिति—प्रधानाप्रधानन्यायमूलेयमित्यर्थः । उदात्तस्वरितयोरिति—'उदात्तस्वरितयो'रित्यत्र परंपरया विधेयविशेषणे 'पृष्ठीस्थाने' इत्यस्य 'अल्लोपोऽन' इत्येतद्विधेयलोपे परंपराविशेषणे अङ्गभसंज्ञाक्षिप्ते असर्वनामस्थाने तस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्त्या परिभाषाया व्यभिचार इत्यर्थः । स्थानेग्रहणं ज्ञापकमपि न, 'पृष्ठीस्थाने' इत्यस्य निर्दिश्यमानपरिभाषार्थकत्वेन स्थानार्थस्य परिभाषाभाष्यत्वाभावेन ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्यासम्भवादित्याह—स्थान-

कासम्भवाच्च । तत्र स्थानेग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव । किञ्च विधौ परिभाषेति प्रवाद 'इको गुणवृद्धी' 'अचश्च' इत्यनयोर्विधीयत इत्यध्याहारमूलकाः, अन्यत्र तु नास्याः फलमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०१ ॥

ननु नमस्करोति देवान्नमस्यति देवानित्यादौ 'नमः स्वस्ति' इतिचतुर्थी दुर्वारित्यत आह—

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ १०२ ॥

सम्बन्धो नेति । विधीयते इत्यध्याहारमूलक इति । न चाध्याहार एतत्परिभाषामूलक एवेति वाच्यं, गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे सूत्रस्थगुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयते इत्यर्थेन तद्भावात्, 'अचश्चे'त्यत्र 'अकाल' इत्यतोऽच् इत्यस्य ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यस्य चानुवृत्त्या आवृत्त्या तृतीयान्तत्वेन विपरिणामेन च तदर्थलाभसम्भवाच्च ॥ १०१ ॥

नमस्करोतीति । ननु नमःपदार्थे देवानामन्वयविवक्षायां चतुर्थी कृधात्वर्थफलेऽन्वयविवक्षायां द्वितीयेति व्यवस्थितत्वात्कथं द्वितीयाकाले चतुर्थ्याः प्राप्तिरिति चेत्—न, नमःपदस्य कृधात्वर्थनमस्कारार्थद्योतकतया स्वनिष्ठापकृष्टत्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापाररूपनमस्कारघटकबोधान्वयमात्रेणैवोभाभ्यामन्वयलाभादेकदैव विभक्तिद्वयप्राप्तेस्सत्त्वात् । यदि च स्वप्रयोज्यस्ववाच्यार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वसम्बन्धेन नमःपदविशिष्टात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीत्यर्थात् नमस्करोति देवानित्यादौ नमःपदप्रयोज्या न नमस्कारार्थनिष्ठा विषयता अपि तु कृधातुप्रयोज्येति न चतुर्थीप्राप्तिरित्युच्यते तदाह—नमस्यति देवानिति । अत्र नमःपदस्यैव नमस्कारार्थवाचकत्वाद्वातुत्वाच्चोभ-

कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकार्थविभक्तित्वं, तच्च प्रथ-
माया अप्यस्तीति सापि कारकविभक्तिरिति 'सहयुक्ते' इत्यादि-
सूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम् । इयं च वाचनिक्येव । अतएव यस्य
च भावेन इति सप्तम्यपेक्षयाधिकरणसप्तम्या बलवन्वमनेन
न्यायेन 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन
स्पष्टमुक्तम् । एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तं, 'यस्य

योर्युगपत्प्राप्तिरिति चोध्यम् । क्रियाजनकार्थविभक्तित्वमिति ।
ननु चतुर्थ्यर्थोद्देश्यत्वादेरपि उद्देश्यत्वं जानातीत्यादिप्रतीत्या
क्रियाजनकत्वात्तदर्थकचतुर्थ्यादीनामपि विभक्तोनां क्रियाजन-
कार्थविभक्तित्वेन कारकविभक्तित्वापत्तिरिति चेत्—न, क्रियानि-
ष्टविशेष्यतानिरूपितक्रियाकारकभावसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताप्र-
योजकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वमिति तात्पर्यात्, चतुर्थ्यादी-
नाञ्च तादृशप्रकारताप्रयोजकत्वाभावेनादोषात् । मातुः स्मरती-
त्यादौ मातृविषयकस्मरणप्रतीत्या पृथग्वास्तादृशप्रकारताप्रयोज-
कत्वविरहः । कारकत्वव्याप्यकर्मत्वादिबोधकविभक्तित्वं वा
कारकविभक्तित्वम् । प्रथमाया अपीति । 'अभिहिते कारके
प्रथमेतिवार्त्तिकान्तस्था अपि कारकार्थकत्वादिति भावः । भाष्ये
ध्वनितमिति । तत्राप्रधानग्रहणाभावे पुत्रेण सहागतः पिते-
त्यादौ पितृशब्दादपि तृतीयामाशङ्क्य 'उपपदविभक्ते'रिति
न्यायेन प्रथमया तृतीयाया वाधनम्योक्तत्वात् । अनएव-
ति—वाचनिकत्वाद्देश्येत्यर्थः । क्रियान्वयित्वं तत्त्वमिति चेत्प्र-
थमार्थस्य प्रत्ययार्थेन सहान्वयेन तत्त्वाभावात्तदसंगतेः ।
ध्वनितमिति । तत्र हि 'तत्र च दीयते कार्थमिति सूत्रे दीयतेग्रहणं
कार्यग्रहणञ्च किमर्थं यन्माने दीयते यन्माने कार्थं तदपि तत्र

च भावेने'ति सप्तम्या अपि क्रियान्वयित्वात् । ये तु प्रधानी-
भूतक्रियासम्बन्धनिमित्तककार्यत्वेन कारकविभक्तीनां बलवत्त्वं
वदन्ति, तेषामुभयोरपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वेन तदसङ्गतिः
स्पष्टैव, 'नमो वरिचस्' इति सूत्रे नमस्यति देवानित्यादौ
चतुर्थीवारणाय भाष्ये उपन्यासस्यासंगतिश्च । एतेन क्रियाकार-
कसम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति तन्निमित्ता विभक्तिर्न्तरङ्गा उपपदार्थेन
तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता
वहिरङ्गेत्यपास्तम्, नमस्यतीत्यत्र नमःपदार्थेऽपि क्रियाकारक-

भवं भवतीति 'तत्र भवम्' इत्यनेनैव सिद्धेरित्याशंक्य तत्र भव-
मित्यत्रौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमी । 'तत्र च दीयते' इत्यत्र साम-
र्थ्यात् 'यस्यच भावेने'तिसप्तमीति यस्य च भावेनेति सप्तमी यत्र
तत्र प्रत्ययार्थं दीयते ग्रहणमित्युक्तम् । कैयटेन च 'उपपदविभक्ते'-
रिति न्यायेनौपश्लेषिकाधिकरणे सप्तमीति स्पष्टमेवोक्तम् । एतच्च
भाष्यमस्यावाचनिकत्वे एव सङ्गतम्, उभयोः क्रियानिमित्तकत्वेन
प्राधान्यादेस्माभ्यात् । यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलक इति ।
'नमः स्वस्ती'त्यादौ 'स्वरूप'सूत्रेण स्वरूपस्यैव नमःशब्दार्थत्वेन
तत्सम्बन्धो देवस्य स्वद्योत्यक्रियाकर्मत्वं, क्रियया सह तु कर्मत्व-
मेवेत्यन्तरङ्गवहिरङ्गभावः स्पष्टः । वस्तुतस्तु प्रधाननिमित्तकत्वेन
कारकविभक्तीनां बलवत्त्वं, तन्मूलकोऽयं न्यायः । नमस्यतीत्यादा-
वपकृत्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारात्मकनमस्कारवटकबोधान्वय-
मात्रं चतुर्थ्याऽपेक्ष्यते, बाधापक्षेण प्रधानीभूतव्यापारनिमित्तक-
त्वं द्वितीयायाः प्रधानीभूतव्यापारजन्यफलाश्रयस्य कर्मत्यादिति
द्वितीया बलवती । न च कर्तृप्रत्ययस्थले व्यापारश्च प्राधान्यवत्
कर्मप्रत्ययस्थले नमस्क्रियन्ते देवा इत्यादौ स्वमने फलस्यैव प्राधा-

भावेनैवान्वयात् । अत्र च नमःपदार्थस्यापि क्रियात्वं मुण्ड-
यतौ मुण्डस्येव । 'सह युक्ते' इत्यादौ च प्रधाने प्रथमासाध-
नार्थमिदं भाष्ये उपन्यस्तेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०२ ॥

नन्वदमुयडित्यादौ पूर्वस्यापि मुत्वापत्तिरत आह—

न्येन साम्यमेवेति वाच्यम्, शाब्दबोधीयविशेष्यतारूपप्राधान्यस्य
बोधे सत्त्वेऽपि जन्यत्वेनाप्रतीयमानत्वलक्षणप्राधान्यस्य व्यापारे
एव तत्रापि सत्त्वात् अतएव प्रधानक्रियानिमित्तककर्म्मत्वं तत्र
सिद्धम् । तदर्थकत्वेन प्रथमाया अपि प्रधाननिमित्तकत्वेन चतु-
र्थपेक्षया बलवत्त्वम् । अतएवाप्रधानग्रहणाभावे पुत्रेण सहागतः
पितेत्यादौ कारकविभक्तित्वेन प्रथमाया तृतीयावाधकत्वेऽपि पुत्रेण
सहागतस्य पितुर्द्धनमित्यादौ पृष्ठीं बाधित्वा न तृतीयापत्तिः,
साहित्यरूपसम्बन्धस्य पित्रनुयोगिकस्य पित्रपेक्षया विशेष्यत्वेन
प्रधानीभूतधनानुयोगिकसम्बन्धापेक्षयाऽप्राधान्यात् । तन्निमित्त-
कपष्ठ्याः साहित्यसम्बन्धनिमित्तकतृतीयापेक्षया बलवत्त्वम् ।
वाचनिकत्वे तु पष्ठ्याः कारकविभक्तित्वाभावेन तृतीयावाध-
कत्वानापत्त्या अप्रधानग्रहणप्रत्याख्यानासङ्गत्यापत्तेः । 'तत्र च दी-
यते' इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधस्तु न । तथाहि यदि सर्वत्र शास्त्रे स-
त्सप्तम्येव स्यात्तर्हि 'तस्मिन्नि'तिपरिभाषा व्यर्था स्यात्, अस्या ह्यौ-
पश्लेपिकसप्तमी लिङ्गं तस्माद्विदं ज्ञाप्यतेऽनया परिभाषया । अस-
ति बाधके अस्मिन् शास्त्रेऽधिकरणसप्तम्येव । अतएवोक्तं भाष्ये
'सत्यामेतस्यां सत्सप्तम्याश्रयणमयुक्तमिति । ततश्च 'तत्र भव' इत्य-
त्राप्यधिकरणसप्तमी सिद्धा । 'तत्र च दीयते' इत्यत्र तु सामर्थ्यात्स-
त्सप्तमी । अतएव भाष्ये औपश्लेपिकाधिकरणं विज्ञास्यत इत्यंबो-
क्तम् । न त्वेतन्न्यायोपन्यासः, कैयटे न्यायोपन्यासोऽपि 'तस्मि-
न्नि'ति ज्ञापनमूलक एवेति दिक् ॥ १०२ ॥

अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य ॥ १०३ ॥

अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्त्य-
सदेशस्यैवेति तदर्थः, अन्यथा धात्वादेर्नत्वसत्त्वेनेता सोते-
त्यादावेव स्यातां, न तु नमति सिञ्चतीत्यादौ । अनन्त्यविकार

मुत्वापत्तिरिति—अदसोरित्यनेनेति भावः । अनन्त्यविकार
इति—न अन्त्यस्य विकारो येनासावनन्त्यनिकारस्तस्मिन् शास्त्रे-
ऽन्त्यसदेशस्येत्यस्योपस्थितिरिति परिभाषार्थः । तथा च अददृङ्-
तिस्थिते अन्त्यो यकारस्तस्य 'अदसोऽसे'रित्यनेन विकाराभावात्त-
त्रान्त्यसदेशस्येत्युपस्थितौ अदःशब्दावयवस्यान्त्यसदेशस्य दस्य
मत्वं प्रत्यासत्त्या तस्मात्परस्यैव रेफस्योत्वे अदमुयङितिसिद्धिः । न
चामू इत्यादावन्त्यौकारोद्देश्यकोकाररूपविकारप्रयोजकमेव मुत्व-
शास्त्रमिति कथन्तत्र परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, विधेयभेदेन
वाक्यभेदात् मत्वशास्त्रस्यान्त्योद्देश्यकविकाराप्रयोजकत्वेन तत्र प-
रिभाषाप्रवृत्तेस्सुलभत्वात् । धात्वादेर्नत्वसत्त्वे इति । ननु नमनं
नयताति नमननीस्तत आचारक्विवन्तात्कर्त्तरि क्विपि नमननी-
रित्यादौ सापादिके सर्वस्मिन् कार्य्ये जाते आदिणकारान्त्यसदे-
शणकारयोर्युगपदेकप्रयोगे नत्वप्राप्तिसत्त्वादन्यस्याप्राप्तेश्च 'णो
न' इत्यत्रान्त्यसदेशस्योपस्थितिर्दुवारेति चेत्, अत्रोच्यते—यत्कि-
ञ्चित्प्रयोगविशिष्टे शास्त्रे अन्त्यसदेशस्येत्युपस्थितिः । वैशिष्ट्यं
स्वपर्याप्तोद्देश्यताकत्वस्वान्त्योद्देश्यकविकाराप्रयोजकत्वस्वनिरू-
पितावयवत्वविशिष्टान्त्यसदेशानन्त्यसदेशोभयवृत्तिवर्णत्वव्याप्य-
धर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन । नमननीति
प्रयोगवैशिष्ट्यमादाय 'णो न' इत्यत्र दोषवारणायान्यस्सम्बन्धः ।
नेतेतिप्रयोगवैशिष्ट्यं तव माभूदिति तृतीयस्सम्बन्धः । परम सु

इति च लिङ्गम् । अनन्त्येन सामानो देशो यस्य सोऽन्त्यसदेशः । तत्र चान्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानेन बोध्यम् । अतएव विद्ध इत्याद्यर्थं 'न संप्रसारणे' इति चरितार्थम् । 'अल्लोपोऽन' इत्यादेरनरतक्षणेत्यादावाद्याकारादावप्रवृत्तिरप्यस्याः फलं, यजा-

राजन् सु अ इति टजन्तसमुदायस्य 'सुपो धात्वितिसूत्रे वैशिष्ट्य-
वारणाय विपयतायां वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वविशेषणम् ।
जुगुसतीत्यादौ गुप्सितिसकारान्तस्य प्रथमैकाचो द्वित्वे हला-
दिः शेषेण पकारसकारयोर्लोपाय द्वितीयः सम्बन्धः, अन्य-
था अनया पकारस्यैवान्त्यसदेशत्वेन लोपः स्यात् नतु सका-
रस्य । द्वितीयसम्बन्धनिविशे तु अन्त्योद्देश्यकविकारप्रयोजक-
त्वेन परिभाषाया अप्रवृत्त्या न दोषः । चलीकल्प्यत इत्यत्र
'कृपो रोल' इतिशास्त्रीयविपयतायास्समुदायपर्याप्ताया अभावात्
न परिभाषायाः 'कृपो रोल' इत्यत्र प्रवृत्तिः । अनन्त्येन सामानो देश
इति । इदन्तु व्युत्पत्तिमात्रम्, अन्यवर्णस्यान्यवर्णसमानदेशत्वा-
सम्भवात्, उपान्त्यस्यैवान्यस्यापि महादेशमादायान्त्यसदेशत्वा-
पत्तेश्चेत्यत आह—तत्रञ्चेति । स्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्व-
स्वप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तिस्वविजातीयवर्णप्रागभावाधिकरणक्ष-
णावृत्तित्वोभयसम्बन्धेनान्त्यवर्णविशिष्टत्वमन्त्यसदेशत्वम् । वि-
द्धमित्यादावकारेण व्यवधानाद्यकारस्यान्त्यसदेशत्वाभावेन परि-
भाषया वकारस्य संप्रसारणवारणासम्भवेन 'न संप्रसारणे' इति
चरितार्थम् । विजातीयनिवेशाददमुयडित्यादौ रेफेण व्यवधाने-
ऽपि दकारस्यान्त्यसदेशत्वोपपत्तिः । अनस्तक्षणेति । अन्नन्तं यद्-
ङ्गम् तद्वच्यवो योऽनपदीयनिर्दिश्यमानः तस्याकारस्य लोप इत्य-
र्थकाऽल्लोपोऽन इतिसूत्रम् । निर्दिश्यमानत्वञ्च पष्ठीप्रकृतिजन्य-
प्राथमिकोपस्थितीयविपयताश्रयत्वं, तच्चानस्तक्षणेत्यादावुभयोरनो-

दिस्वादिपरान्नन्ताङ्गस्याकारस्य लोप इत्यर्थस्यैवाङ्गांशे प्रत्यय-
स्योत्थिताकाङ्क्षतयौचित्यात् अङ्गावयवाजादिस्वादिपरस्यान
इत्यादिक्रमेणानेकत्रानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षयाऽस्या उचितत्वात् ।
न चैषा 'ष्यङः संप्रसारणम्' इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति भ्र-
मितव्यम्, वाचिकोक्तफलानामनेकक्लिष्टकल्पनाभिरन्यथासिद्धिं
प्रदर्श्यापि 'यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेपा
कर्त्तव्या, प्रतिविधेयं दोषेषु, प्रतिविधानं चोदात्तनिर्देशात्सिद्धमि-
त्युपसंहारात् । मिमांजिपतीत्यर्थं च तत्र वृद्धेः पूर्वमन्तरङ्गत्वा-
द्द्वित्वे परत्वादभ्यासकार्ये ततोऽभ्यासेकारस्य वृद्धिवारणाया-
वश्यकी । न च वृद्धौ पुनरभ्यासह्रस्वत्वेन सिद्धिः, लक्ष्ये

वर्तत इत्यनयैव परिभाषया पूर्वानोऽकारस्य लोपाभावः ।
विल्लष्टकल्पनेति । आक्षिप्तस्य शाब्दबोधे मानाभावात् संज्ञाशा-
स्त्रस्य कार्यकालपक्षेऽपि विधिशास्त्रेण सह पदैकवाक्यताविर-
हाच्च क्लिष्टत्वबोधयम् । अस्या—'अनन्त्यविकार' इति परिभा-
षाया इत्यर्थः । भाष्ये प्रत्याख्यातेति । अस्याः परिभाषायाः
कतिपयफलानामन्यथासिद्धिप्रदर्शनमात्रं कृतन्तत्सूत्रे भाष्ये । प्रति-
विधानमप्रवृत्तिः । उदात्तनिर्देशादिति । यत्र परिभाषाया अप्र-
वृत्तिरिष्टा तत्रोदात्तः पठनीयः । अनुदात्तत्वञ्च परिभाषालिङ्गं
कर्त्तव्यमिति भावः । तदर्थमेपा कर्त्तव्येति । अनेनास्याः कर्त्त-
व्यत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति बोध्यम् । मिमांजिपतीत्यर्थञ्चैपेति । इदञ्च
युक्तम्, 'धातोः कार्यमुच्यमानसि'तिपरिभाषया प्रत्ययाव्य-
वहितपूर्वस्य 'मृजेरिकोवृद्धि'रित्यर्थेनाभ्यासस्य प्राप्यभावात्,
समृदायस्य मृज्वाभावान्, अभ्यासस्य मृज्त्वेऽपि प्रत्यया-

लक्षणस्येति न्यायेन-पुनरप्रवृत्तेः । यत्तु 'न सम्प्रसारण' इति सूत्रे भाष्ये नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीत्युक्तं, तस्याय-
मर्थः—एतत्सूत्रप्रयोजनान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि न
भवन्ति, व्यधादावन्त्यसमानदेश्यणोऽभावादिति । नैतान्ये-
तस्याः प्रयोजनानीति पाठोऽपि क्वचिद् दृश्यते । वाचनिक्ये-
वैषा । स्पष्टा च 'प्यङ्' इति सूत्रे 'अदसोऽप्तेः' इति सूत्रे च
कोचिदन्त्यसदेशस्येत्यनेन भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०३ ॥

ननु 'अव्यक्तानुकरणस्यात' इति पररूपं पठत् इति पटि-
तीत्यादावलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य प्रामातीत्यत आह—

नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ १०४ ॥

अनभ्यासेत्युक्तेर्विभर्तीत्यादौ 'भृजामित्' इत्याद्यन्तस्यै-
वाभ्यासोऽनर्थकः अर्थावृत्त्यभावात्, कितूत्तरत्वं एवार्थवा-

व्यवहितपूर्वत्वाभावात्, अनर्थकत्वाच्च । एतत्सूत्रप्रयोजना-
नि । विद्ध इत्यादौनीति शेषः । परे तु—नैषा परिभाषा भा-
ष्यसम्भत्ता, नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीति भाष्यात् । नागे-
शब्द्याख्यानन्तु न युक्तम्, अक्षरस्वारस्य भङ्गापत्तेः । अतस्तद्व्ये-
त्यादौ पूर्वाकारस्य लोपस्तु न, तस्य निर्दिश्यमानावयवत्वाभा-
वात् । पष्ठीप्रकृतिप्रयोज्यशाब्दबोधीयप्रकारताश्रयत्वं निर्दिश्यमान-
त्वमिति स्वीकारेण पूर्वानस्तत्त्वाभावात् । अदमुयङित्यस्यानभि-
धानं बोध्यम्, अतएवादमुयङिति भवितव्यमित्युक्तं न तु भव-
तीति दिगित्याहुः ॥ १०३ ॥

नानर्थक इति । ततश्च पटद्यटफस्यातो नर्थकत्वान्न शेष
इति बोध्यम् । अर्थावृत्त्यभावादिति—अभ्यासत्वार्थवत्त्वे तु अ-

नित्यन्यत्र निरूपितम् । एषाऽलोऽन्त्यात्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा,
फलानामन्यथासिद्धिकरणेन प्रत्याख्याता चेति तत एवा-
वधार्यम् ॥ १०४ ॥

ननु ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेत्यादौ पुमान् स्त्रियेत्ये-
कशेषापत्तिः, स्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्तकृतविशेषाभावादत आह—
प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययः ॥ १०५ ॥

भ्यासादुत्तरखण्डाच्च द्विधा भानं स्यादिति बोध्यम् । उत्तरखण्ड
एवेति । अतएव अस्तेर्द्वित्वे परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोती-
ति भाष्यं सङ्गच्छते, उत्तरखण्डस्यानर्थकत्वे परस्य भूभावाना-
पत्त्या तदसंगत्यापत्तेः । फलानामन्यथेति—आम्नेडितस्य वेति-
न्यासेनैवालोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य विकल्पसिद्धौ 'नाम्नेडित-
स्यान्त्यस्य तु वेत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या 'अव्यक्तानुकरणस्ये'तिसूत्रे
अलोन्त्यविध्यभावकल्पनात्पटितीत्यादौ न दोषः । 'हलि लोप'
इत्यत्र 'अनाप्यक' इत्यतोऽनित्यस्यानुवृत्त्या पञ्चमन्तत्वेन विप-
ग्णिगम्येदं सम्बन्धिनोऽनोऽन्त्यनकारस्यैव लोपेनाभ्यामिति
सिद्धम् । एवमन्यत्राप्यन्यथासिद्धिरूहनीया । अत्र ज्ञापकाम्ने-
डितस्य वेतिन्यासेनैव सिद्धौ नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वेति सूत्रमेव
बोध्यम् । अनभ्यासविकार इत्यंशे 'अर्त्तिपिपत्योश्चेति निर्देशो
ज्ञापकः ॥ १०४ ॥

प्रधानाप्रधानयोरिति—तथा च पुमान्स्त्रियेत्यादौ प्रधान-
स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रकृतं यत्र वैरूप्यमित्यर्थः । ब्राह्मणीवत्सः ब्राह्म-
णवत्सेत्यादौ च ब्राह्मणगतं यदप्रधानं स्त्रीत्वादि तेनापि वैरु-
प्यान्नैकशेषः । नन्वप्राधान्यं प्रकारत्वमेव, तच्च सर्वत्र लिङ्गस्येत्यु-
दाहरणासम्भव इति चेत्—न । लिङ्गनिष्ठमप्राधान्यं यस्य

तेन प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्ताप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतवि-
शेषस्यापि सत्त्वेन न दोषः । स्पष्टा चेयं 'पुमान् स्त्रिया' 'नपुं-
सकमनपुंसकेन' इत्यनयोर्भाष्ये । अन्तरङ्गोपजीव्यादपि
प्रधानं प्रबलमिति 'हेतुमति च' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥१०५॥

ननु स्वस्त्रादित्वप्रयुक्तो मातृशब्दस्य डीन्निषेधः परिच्छे-
त्तृवाचकमातृशब्देऽपि स्यादत आह—

अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥ १०६ ॥

तेन शुद्धरूढस्य जननीवाचकस्यैव ग्रहणं, न परिच्छे-
त्तृवाचकस्य । योगजबोधे तदनालिङ्गितशुद्धरूढिजोपस्थितिः

शब्दस्य वैरूप्यं विवक्षितं तत्प्रयोज्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
वच्छेदकत्वरूपं, प्राधान्यञ्च तत्पदप्रवृत्तनिमित्तावच्छिन्नविशेष्यता-
निरूपितप्रकारतावत्त्वमित्यदोषात् । अनयैव परिभाषया विशे-
षणगतलिङ्गभादाय प्राप्तं लिङ्गनिमित्तकं नत्वादिकार्यं ब्राह्मण-
भार्याः कुलपुत्र इत्यादौ वारणीयम् । अन्तरङ्गादुपजीव्यादिति ।
अतएव शत्रून्गमयत्स्वर्गमित्यादौ प्रयोज्यक्रियानिरूपितकर्तृत्वे
अन्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वयोस्सत्त्वेऽपि तद्वाधित्वा प्रधानक्रियानि-
त्त्वेन प्राधान्यात्कर्मत्वसिद्धौ गतिबुद्धिसूत्रस्य नियमार्थत्वं हे-
तुमति चे'तिसूत्रभाष्योक्तं सङ्गच्छते ॥ १०५ ॥

योगजबोध इति—अवयवशक्तिज्ञानाधीनसमुदायशक्ति-
ज्ञानाधीनोपस्थितिजन्यशब्दबोध इत्यर्थः । तदनालिङ्गितेति—
अवयवशक्तिज्ञानाधीनसमुदायशक्तिज्ञानजन्योपस्थितिरित्यर्थः ।
प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्तु वस्तुस्थित्यैव कल्प्यते । लोके च
यत्रान्यतरतात्पर्यनिर्णायकं नास्ति तत्र समुदायशक्त्यैव बोधो

प्रतिबंधिकेति व्युत्पत्तिरेव तद्धीजम् । रथकाराधिकरणन्याय-
सिद्धोऽयमर्थः । कश्चित्तु 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्रानया परिभाषया
दीधीवेवीडोरेव ग्रहणं, न दीधीवेजूवीनामिति—तन्न, तथा
सति दीधीवीनामित्येव वदेदित्यन्ये ॥ १०६ ॥

ननु चातायनार्थे गवाक्षेऽवडो वैकल्पिकत्वाद्गोऽह
इत्याद्यपि स्यादत आह—

भवतीति वस्तुस्थितेस्तस्य कल्पनमिति भावः । इयञ्च वस्तुस्थिती
रथकाराधिकरणन्यायेनापि निश्चीयते, तत्रापि समुदायशक्तिज्ञा-
नाधीनबोधस्यैव निर्णीतत्वात्, तदाह—रथकारेति । ननु सति
तात्पर्ये योगजबोधस्याप्युदयेनायं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो न
युक्त इति चेत्—न, योगजबोधतात्पर्यनिर्णयाभावस्यापि प्रतिब-
न्धकदले निवेशात् । ननु गणपठितमातृशब्दस्य मातृत्वरूपानुपूर्व्य-
वच्छिन्नबोधकत्वेनानुपूर्व्याश्च परिच्छेत्वाचकेऽपि सत्त्वाद्बुभयबो-
धो दुर्वार इति चेत्—न, अर्थस्याप्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषया विशेष-
णतया भानात्तस्य समुदायप्रसिद्धयैवोपस्थितस्य ग्रहणेनादोषात् ।
ननु स्वरूपसूत्रप्रत्याख्याने लौकिकव्युत्पत्त्या विभिन्नरूपेणोप-
स्थितगोर्जननीपरिच्छेत्वरूपार्थयोस्समुदायप्रसिद्ध्या जनन्या एव
ग्रहणमित्यस्य युक्तत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वेनैतत्पक्षे आत्मीयवाच-
कत्वशब्देनात्मीयत्वेनैवार्थस्य भानाद्बुभयोर्ग्रहणं दुर्वारमिति
चेत्—न, लौकिकव्युत्पत्त्या शब्दबोध्यानामेवार्थानामेकरूपेणा-
त्मीयत्वेन बोधार्थन्तत्सूत्रस्यारम्भात्, अन्यथा सकृद्गतिन्यायात्
सर्वेषां बोधानापत्तेः, शब्दबोध्यश्चोक्तन्यायात्प्रसिद्ध एवेति परि-
च्छेत्वरूपार्थस्याभानेनादोषात् ॥ १०६ ॥

व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ १०७ ॥

लक्ष्यानुसाराद् व्यवस्था बोध्या । 'शाच्छोः' इति सूत्रे
'लटः शत्रि'त्यादिसूत्रेषु च भाष्ये स्पष्टा ॥ १०७ ॥

विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् ॥ १०८ ॥

व्यवस्थितविभाषयेति । व्यवस्थितविभाषात्वञ्च शास्त्रे स्वी-
योद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यो य उभयावृत्तिधर्मव्यापको धर्मस्तन्नि-
ष्टव्याप्यतानिरूपिता या विधेयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ना व्याप-
कता तद्वतोर्भावाभावयोर्विधायकत्वम्, यथाऽवङ्स्फोटायनस्येत्य-
स्योद्देश्यतावच्छेदको धर्मोऽजव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टगोशब्दत्वं त-
द्व्याप्य उभयावृत्तिधर्मव्यापको वातायनार्थकत्वविशिष्टाक्षशब्दा-
व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टगोशब्दत्वरूपः तद्व्यापकत्वं विधेयतावच्छेद-
कावङ्त्वावच्छिन्नं तद्वदवङ् तद्विधायकत्वं तस्येति समन्वयः । क-
चिदभावत्वावच्छिन्नमेव व्यापकत्वं भविष्यतीति बोध्यम् ॥१०७॥

विधिनियमसम्भव इति—

'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥'

इति जैमिनिस्मृतिः । विधिः सोमेन यजेदिति, यागस्य केना-
प्यप्राप्तेः । नियमस्तु त्रीहीनवहन्तीति । अवघातस्तण्डुलनिष्पादक
इति लोकसिद्धत्वाच्छास्त्रेण तण्डुलनिष्पत्तयेऽवघातो विधातुम-
योग्योऽपि विधीयते, तस्येदं तात्पर्यं तण्डुलनिष्पत्तिस्तुपविमोकात्,
स च यथाऽवघातेन तथा नखेनापि भवितुमर्हतीति तण्डुलार्थी
कदाचिदवघातेन यद्वच्छया तुपविमोकं कृत्वा यागं कुर्यादिति
नखनिष्पन्नतण्डुलकृतपुरोडाशसिद्धौ यागोऽपूर्वसाधको न, किन्त्व-
वघातसिद्ध एवापूर्वसाधक इति बोधयितुं पाक्षिकसिद्धोऽव्यवघा-

॥ त्रियमे ह्यश्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवादे दोषश्चेति लाघवाद्द्विधारेवेति बोध्यम् । 'यस्य हल' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १०८ ॥

ननु 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यनेन लुङ् इव लङ्लिटोरप्यतिदेशः स्यादत आह—

तोऽनेन बोध्यत इति पाक्षिकसिद्धावघातबोधकत्वान्नियमत्वम् । पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इति परिसंख्या । रागतो भक्षणं पञ्चनखानां यथा प्राप्तं तथा श्वादिमांसानामपीति तेषामभक्ष्यत्वबोधनाय लोकतः सिद्धमपि पञ्चनखभक्षणमनेन विधीयत इति । तत्र स्वोपात्ते पञ्चनखादावन्यत्र श्वादौ प्राप्तभक्षणविधायकत्वान् परिसंख्यात्वम् । यथा भक्षणं क्षुन्निवृत्त्यर्थं तत्रान्यत्र प्राप्तम् तथाऽवघातस्तण्डुलनिर्वृत्त्यर्थं न तत्रान्यत्र च प्राप्तः, यथा वाऽवघातः पाक्षिकः प्राप्तस्तथा न भक्षणं पाक्षिक प्राप्तं, क्षुन्निवृत्तेरुपायान्तराभावादिति तयोर्भेदः । अस्मिन् शास्त्रे तु नियमपदेन परिसंख्यैवोच्यते, यथा समासस्य विधीयमानप्रातिपदिकसंज्ञायाः समासे अन्यत्र च प्राप्तत्वान् परिसंख्यात्वम् । तत्रार्थवत्सूत्रेण प्राप्तैव संज्ञा समासान्तिरिक्ते पूर्वभागपदघटिते तदव्यावृत्त्यर्थमन्यते इति अश्रुता अन्यनिवृत्तिः । प्राप्तव्यानुवाद स्पष्टः । इदञ्च विधिसुग्वेन प्रवृत्तौ । यदि च समासस्य सिद्धत्वान् तदन्तिरिक्तस्य पूर्वभागपदघटितस्य नैत्येव समासपदस्य समासान्तिरिक्ते पूर्वभागपदघटिते भवतीतिपदस्य न भवतीत्यर्थे च लक्षणयाऽर्थः तदा लक्षणैव गौरवमिति विधिसम्भवे नियमो न युक्तः । यस्य हल इति । तत्र अत इत्यस्य सम्बन्धाद्धलः परम्येव यस्यानो लोप इति नियामकम् अत अत इत्यनुवर्त्यान्तोऽन्त्यपरिभाषाञ्च सामर्थ्याच्चिरम्कृत्य न्यन्तोपविधायकमिति सन्दिह्यापूर्वाविधिर्भाविष्यति न नियम इति युक्तम् ॥१०८॥

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ १०९ ॥

सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषोपस्थापकसामग्र्य-
भावोऽस्या वीजम् । तेनानद्यतनभूतरूपे विशेषविहितयोस्त-
योर्नातिदेशः । इयमनित्या 'नल्यपी'तिलिङ्गात्, तेन स्थानि-
वत्सूत्रेण विशेषातिदेशोऽपि । स्पष्टं चैतत् सर्वं स्थानिवत्सूत्रे
भाष्ये ॥ १०९ ॥

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति । अयम्भावः—भूतव-
दित्यनेन भूतसादृश्यं विधीयते, सादृश्यञ्च तद्वृत्तिधर्म एव,
स च धर्मः क इति जिज्ञासायां सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकतया
शब्दादुपस्थितस्तज्ज्ञानादनुमानेनोपस्थितस्तद्व्यापको धर्मस्तस्यै-
वातिदेशः, न तु तद्व्याप्यधर्मातिदेशः, तस्यानुपस्थितत्वादि-
त्येतत् फलितैवेयं परिभाषा । तेन भूतत्वातिदेशोऽपि अनद्यतन-
परोक्षभूतत्वादेर्नातिदेशः । एवमेव सर्वातिदेशविषये बोध्यम् ।
नल्यपीतिलिङ्गादिति । ल्यपि क्त्वावृत्तिकिच्चातिदेशे हि तस्मि-
न्नीत्वं प्राप्नोति, किच्वस्य च क्त्वाविशेषधर्मत्वेनातिदेशाभावा-
न्नल्यपीति व्यर्थं सदनित्यत्वे ज्ञापकम् । वस्तुतस्तु स्थानिवत्सूत्रस्य
सङ्ग्राहकवाक्यत्वम्, अतिदेशकवाक्यन्तु विशेषरूपेणैव वक्त-
व्यम्, अन्यथा अन्यादेशोऽन्यस्थानिवत्स्यात् । तथा च येन सू-
त्रेण स्थान्यादेशभावो बोध्यते तेन रूपेण प्रतिबोध्यनुयोगि-
बोधकवाक्यं कल्पनीयमिति शब्दरत्नकारोक्तं न युक्तं, मानाभा-
वात्, किन्तु अयमादेश एतत्स्थानिवदित्येव कल्प्यः; ततश्च प्रधा-
येत्यत्र तत्क्त्वात्वव्यापकमेव किच्वमिति नल्यपीति नार्थकमे-
वेति न ज्ञापकमनित्यत्वे, नापि फलमिति बोध्यम् ॥ १०६ ॥

ननु 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वं किरतीत्यादावपि
स्यादत आह—

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ ११० ॥

इयं चाङ्गस्य इति सूत्रे भाष्ये पठिता । वर्णग्रहणे च न
प्रवर्तते इति तत्रैव कैयटे स्पष्टम् । अतएव 'सनाशंसभिन्न उः'
'बले' इत्यत्र सन्वल्लयोः प्रत्यययोर्ग्रहणम् । परे तु 'तित्स्वरि
तम्' इति सूत्रे एषा परिभाषा लक्ष्यसंस्काराय भाष्ये कापि
नाश्रितेति कैयटेनोक्तम्, 'अङ्गस्य' इति सूत्रे तत्प्रत्याख्याना-
यैषा भाष्य एकदेशिनोक्ता, अतएव तितिप्रत्ययग्रहणं कर्तव्य-
मिति वार्तिककृतोक्तम् । उक्तसूत्रयोर्व्याख्यानात् प्रत्यययोरेव
ग्रहणमित्याहुः ॥ ११० ॥

ननु 'विपराभ्यां जैः' इत्यात्मनेपदं परा सेना जयतीत्यर्थके
पराजयति सेनेत्यत्र प्राप्नोतीत्यत आह—

सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ १११ ॥

वर्णग्रहणे च नेति । शुक्लीभवतीत्यत्राप्रत्ययस्याप्यकारस्य
'अस्य च्वा'चित्त्वसिद्धिः । अतएवेति—परिभाषायास्सत्त्वादे-
वेत्यर्थः । वस्तुत एषा परिभाषा मन्तव्या, अन्यथा 'वनोरच'
'वसोस्सम्प्रसारणमि'त्यादौ वनच वसुस्तम्भ इत्यनयोर्धात्वोरपि
ग्रहणापत्तेः । तितिप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकन्तु परिभाषा-
लब्धार्थानुवादभूतमेवेति दिक् ॥ ११० ॥

सहचरितासहचरितयोरिति—सदृशासदृशयोरित्यर्थः । विशब्द-

तेन विशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । सहचरणं सदृशयोरेवेति सहचरितशब्देन सादृश्यवानुच्यते । रामलक्ष्मणावित्वादावपि सादृश्यमेव नियामकम्, सदृशयोरेव सहविवक्षा, तयोरेव सहप्रयोग इत्युत्सर्गाच्च । ध्वनितं चेदं 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति सूत्रेण लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीमाशङ्क्य यद्यप्ययं परिहृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च, अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयरत्तस्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्योव-वर्जनार्थाद्यथाऽस्य गोः सहायेनार्थ इति गारेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इत्युक्तम् । तेन हि सदृशानामेव प्रयोगे सहायभावो बोधितः । 'द्विस्त्रिश्चतुः' इति सूत्रे साहचर्येणैव कृत्वोऽर्थस्य ग्रहणे

साहचर्यादिति । ननु पक्षिवाचकस्यापि वेस्सत्त्वात् कथमुपसर्ग-स्यैव तत्साहचर्याद्ग्रहणमिति चेत्—न । पराशब्दसाहचर्यात्प-क्षिवाचकभिन्नस्यैव वेर्ग्रहणं तादृशवेश्वोपसर्गस्यैव सत्त्वेन तत्सा-हचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति परस्परसाहचर्य्य एव तात्पर्यात् । रामलक्ष्मणावित्यत्रापि रामसाहचर्याद्दुर्द्योधिनाप-त्यभिन्नबोधको लक्ष्मणशब्दः, दुर्द्योधिनापत्यभिन्नश्च लक्ष्मणपदबो-ध्यो दाशरथिरेवेति तत्साहचर्याद्दामत्रोध्योऽपि दाशरथिरेव न परशुरामादिरिति परस्परसाहचर्य्यमेवात्रापि बोध्यम् । ध्वनित-मिति—सदृशार्थक एव सहचरितशब्द इत्यर्थो ध्वनित इत्यर्थः । लक्षणादीति—आदिपदेनेत्यम्भूताख्यानभागवीप्सानां ग्रहणम् । दृष्टापचार इति—दृष्टव्यभिचार इत्यर्थः । साहचर्य्येणैव कृत्वाऽर्थ

सिद्धे कृत्वोऽर्थग्रहणादेषाऽनित्या । तेन 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्र
धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येदो ग्रहणमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १११ ॥

नन्वस्थि इत्याद्यनङ् प्रियसक्थना ब्राह्मणेनेत्यत्र न
स्यादङ्गस्य नपुंसकत्वाभावादत आह—

श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धो बलवान् ॥ ११२ ॥

श्रुतेनैव संबन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थः,
प्रकरणादितः श्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः । एवं च तत्र लिङ्गम-
स्थ्यादीनामेव विशेषणं नाङ्गस्य । शीशिलुङ्नुभ्विधिषु तु
गृह्यमाणस्याभावात् प्रकरणप्राप्ताङ्गस्यैव विशेषणम् । अतएव

स्येति । द्विस्त्रिःशब्दयोस्सुजन्तत्वेन कृत्वोर्थकत्वात् ताभ्यां कृत्वोर्थ-
कत्वेन साहचर्यात् कृत्वोर्थकश्चतुःशब्दो गृह्यत इति चतुः कपाल
इत्यादौ दोषाभावाद् व्यर्थं कृत्वोऽर्थग्रहणं ज्ञापकमनित्यस्य इति
बोध्यम् । धातुसाहचर्येऽपीति । वस्तुतस्तु धातुत्वेनैव साहचर्यं
न हलनुबन्धकत्वेनेत्यत्र विनिगमकाभावान्नानित्यत्वफलमिति
बोध्यम् ॥ १११ ॥

अङ्गस्य नपुंसकत्वाभावादिति—नह्युपाधेरुपाधिर्भवतीति-
न्यायात् प्रधानाप्रधानन्यायाच्चास्थिदधीतिसूत्रे नपुंसकत्वस्याङ्ग-
विशेषणत्वौचित्यात् प्रियसक्थना ब्राह्मणेनेत्यसङ्गतमिति भावः ।
श्रुतेनैवेति—प्रकरणप्राप्ताङ्गापेक्षया श्रुतानामस्थ्यादीनां शीघ्रोपस्थि-
तेस्तेष्वेवान्वयः । पूर्वोक्तन्यायद्वयन्तूभयोः श्रुतत्वविषयमिति भावः ।
प्रकरणादितः श्रुतेर्गिति—'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां
पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि'तिर्जमिनिन्यायसिद्धोऽयमर्थः ।

गृह्यमाणस्य—श्रुतस्येत्यर्थः । अभावादिति । श्रुते सति हि तेनैव

‘वा नपुंसकस्य’ इति सूत्रे वाशाविति न कृतम् । तत्र नपुंसक-
ग्रहणं हि गृह्यमाणस्य शत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्याद्ब्रह्मो
ददतो येषु तानि कुलानि बहुददतोत्यत्र माभूद्ब्रह्मि ददन्ति
येषु ते बहुददन्त इत्यत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । स्पष्टं
चेदं ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इत्यत्र भाष्ये । केचित्तु ‘अचो रहाभ्यां
दे’ इत्यत्र श्रुतेन रेफस्य निमित्तत्वेन यरन्तर्भावादनुमितं
कार्शियत्वं चाध्यत इत्येतदुदाहरणमाहुः—तन्न, तक्रकौण्डिन्य-
न्यायेन सिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११२ ॥

ननु ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थ’ इति स्वरः परमेण कारकेण
परमकारकेणेत्यादौ स्यात्, तथा ‘गातिस्थाघुपाभूम्यः’ इति लुक्
पै शोषण इत्यतः कृतात्वात्परस्यापि स्यादत आह—

सम्बन्धः परिभाषार्थः । न्यायसिद्धेऽर्थे ज्ञापकमप्याह—अतएवेति ।
परिभाषायास्सत्त्वादेवेत्यर्थः । वा नपुंसकस्येति—यथास्थितन्यासे
हि नपुंसकस्येत्यस्य समीपस्थत्वेन शीघ्रोपस्थिते श्रुतपदतात्पर्य-
विषये शत्रन्ते एवान्वयः, न तदन्ताङ्गेऽनुमिते दूरस्थत्वेन विल-
म्बोपस्थिते, तेनाङ्गस्य पुंस्त्वेऽपि प्रवर्तते, वाशावितिन्यासे त्वङ्गस्य
नपुंसकत्वे एव स्यादिति फलभेदः । परिभाषाया अभावे तु प्राधा-
न्यादङ्गे एव लिङ्गान्वयो यथास्थितन्यासेऽपि स्यादिति फलक्या-
ज्ञापकत्वम् ॥ ११२ ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थ इति । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयामन्म्युप-
मानान्वयद्वितीयावृत्त्याः । तुल्यार्थं तृतीयान्तं मन्मन्तमुपमान-
वाचकमन्वयं कृत्यप्रत्ययान्तं द्वितीयान्तं पूर्वपदं तत्पुरुषमन्मामे
प्रकृत्येत्यर्थः । तेन परमेण कारकेणेति परिनिष्ठितविभक्त्या विशेष-

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ १ १ ३ ॥

लक्षणं लाक्षणिकम्, उपचारात् । तत्तद्विभक्तिविशेषाद्य-
नुवादेन विहितो हि समासादिः प्रतिपदोक्तः तस्यैव ग्रहणं
शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । द्वितीयो हि विलम्बापस्थितिकः पैइत्यस्य

णसमासेऽपि तत्पुरुषत्वस्य तदीयपूर्वपदे तृतीयान्तत्वस्य च सत्त्वेन
स्वरस्यादिति भावः । लक्षणं लाक्षणिकमुपचारादिति-लक्षणनि-
ष्पन्ने लक्षणत्वारोपान् लाक्षणिकं लक्षणपदेनोच्यत इति बोध्यम् ।
यस्तुतस्तु प्रतिपदोक्तभिन्नं लक्षणपदेनोच्यत इति बोध्यम् । प्रतिप-
दोक्तत्वञ्च यदर्थे विशेषणतया प्रतिपदोक्तत्वं विवक्षितं तद्विशिष्टत्व-
म् । वैशिष्ट्यं स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविधेयताश्रयत्वस्वार्थान्वय-
र्थकपदवृत्त्यानुपूर्वीमत्पदप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वैत-
दन्यतरसम्बन्धेन । तत्पुरुषे यत्तृतीयान्तं पूर्वपदं तत्प्रकृत्येत्यर्थकत-
त्पुरुषे इति सूत्रघटकतत्पुरुषपदार्थे प्रतिपदोक्तत्वं विशेषणतया वि-
वक्षितं, प्रतिपदोक्ते तत्पुरुषे इत्यर्थादिति तत्पुरुषपदविशिष्टस्तत्पु-
रुषः प्रतिपदोक्तः । स च तृतीयापदप्रयोज्योद्देश्यतानिरूपितविधे-
यताश्रय एव, नतु परमकारकेति तृतीयान्तप्रकृतिकः कर्मधारयः ।
तथाहि स्वं तत्पुरुषपदं तदर्थान्वयर्थकं पदं तृतीयेतिपदं तद्वृत्त्या-
नुपूर्वीमत्पदं तृतीयातत्कृतार्थेति सूत्रघटकं तृतीयापदन्तत्प्रयोज्यो-
द्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वन्तत्सूत्रविहित एवेति लक्षणसम-
न्वयः । एवं 'विभाषा दिक्समास' इति सूत्रे प्रतिपदोक्तः समासो
'दिग्नामान्यन्तराल' इति सूत्रविधेय एव । तत्रैव समासपदवैशि-
ष्ट्यात् । एवं पापदार्थे पारूपे प्रतिपदोक्तत्वं विवक्षितमिति पावृ-
त्त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविधेयताश्रयत्वं पाधातोरेव, नतु पैनिष्पन्ने पा-
धातोः, तत्र पात्वावच्छिन्नविधेयताया अभावादिति बोध्यम् । तृती-

या इति रूपं लक्षणानुसंधानपूर्वकं विलम्बोपस्थितिकं, पिवतेस्तु तच्छीघ्रोपस्थितिकम् । इदमेव ह्येतत्परिभाषात्रीजम् । इयञ्च वर्ण-ग्रहणोऽपि, ओत्सूत्रे भाष्ये संचारितत्वात् । यत्तु वर्णग्रहणे नैषा

यासमास इत्यस्य तृतीयासमासः सर्वाद्यन्तस्सर्वनामसंज्ञको ने-त्यर्थः । स च समासः प्रतिपदोक्तः 'पूर्वसदृशे'तिविहित एव, तत्रैव तत्समासपदवैशिष्ट्यसत्त्वात् । 'इकोगुणवृद्धी' इति सूत्रे प्रतिपदोक्तपरिभाषयैव प्रतिपदोक्तगुणवृद्धिविधायके इक इत्यस्योपस्थितिरित्यर्थेन 'त्यदादीनाम' 'आसर्वनाम्न' इत्येतद्व्यावृत्तौ गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्रेति व्याख्यानं व्यर्थमेवेति तु न युक्तम्, उक्तान्यतरसम्बन्धेन गुणवृद्धिशब्दवैशिष्ट्याभावेन प्रतिपदोक्तयोर्गुणवृद्धयो-सम्भवेन प्रतिपदोक्तपरिभाषायास्तत्राप्रवृत्तेः । एतदभिप्रायेणैव शब्देन्दुशेखरे उक्तं प्रतिपदोक्तपरिभाषया तु नात्र निर्वाह इति । ननु यदर्थे प्रतिपदोक्तत्वं विशेषणतया विवक्ष्यते तत् तदर्थान्वय्यर्थकपदैतदन्यतरवृत्त्यानुपूर्वीमत्पदघटितशास्त्रीयविधेयताश्रयत्वमित्येव प्रतिपदोक्तत्वमस्तु, तथासति 'इकोगुणवृद्धी'इत्यत्राप्यनयैव निर्वाहः, गुणवृद्धिपदार्थयोर्विशेषणतया विवक्षितं प्रतिपदोक्तत्वमिति गुणवृद्धिपदवृत्त्यानुपूर्वीमत्पदघटितं 'सार्वधातुके'ति-'मृजेवृद्धि'रित्यादिशास्त्रं, तदीयविधेयताश्रययोरेव प्रतिपदोक्तत्वं, नतु त्यदादीनाम इत्यादिविधेयेष्विति गुणो यो गुण इत्यादि व्याख्यानं, प्रतिपदोक्तपरिभाषया न निर्वाह इति कथनश्चासंगतमेव, 'विभाषा दिक्समासे'- 'धुमास्थे'त्यादिसूत्रेऽपि न दोष इति चेत्-न, 'वृद्धिर्यन्याचामादिरस्तद्बुद्धिमि'त्यत्रापि वृद्धिपदेन प्रतिपदोक्ताया एव वृद्धिपदवृत्त्यानुपूर्वीमद्वृद्धिपदघटितशास्त्रीयविधेयताश्रयरूपायाः कारकादिशब्दघटकवृद्धेर्ग्रहणेन तत्र वृद्धसंज्ञायाश्चारितार्थ्येन शालाशब्दादौ प्रतिपदोक्तवृद्धेरभावेन वृद्धसंज्ञानापत्तेः । पूर्वोक्तलक्षणे तु

‘आदेच’ इत्यत्रोपदेशग्रहणादिति तत्तु तस्मिन्नेव सूत्रे शब्देन्दु-
शेखरे दूषितमिति तत एव द्रष्टव्यम् । अनित्या चैर्यं ‘भुवश्च
महाव्याहृतेः’ इति महाव्याहृतिग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११३ ॥

प्रतिपदोक्तवृद्धेरभावेन सामर्थ्यात्तत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्र-
वृत्त्या दोषाभावात् । तथा च गुणो यो गुण इत्यादिव्याख्यानं
प्रतिपदोक्तपरिभाषया न निर्वाह इति कथनञ्च सङ्गतमेवेति
बोध्यम् ।

ननु ‘ओदि’तिसूत्रे भाष्ये प्रतिपदोक्तपरिभाषया अदोऽभव-
दित्यत्र प्रगृह्यत्ववारणमसङ्गतं स्यात्, अहोइतीत्यादौ प्रतिपदोक्तौ-
कारस्यासम्भवेन सामर्थ्यात् तत्परिभाषाया ओत्सूत्रेऽप्रवृत्तेरेव
वक्तव्यत्वात्, एवमनया हे भानो इत्यादौ ‘ओतोऽणिदितिवाच्यमि’
त्यस्याप्रवृत्तिप्रतिपादनपरस्तत्रत्यशेखरोऽप्यसंगतः स्यात्, हे गौरि-
त्यादावधौकारस्य प्रतिपदोक्तत्वाभावेन सामर्थ्यात्तत्र तस्या अ-
प्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति चेत्—न, आनुपूर्व्यवच्छिन्नविधेयताश्रया-
वटितत्वस्यैव वक्तव्यत्वात् । उपदेशग्रहणादिति । अयम्भावः—
उपदेशग्रहणस्य फलं चेतास्तोतेति, तस्य लाक्षणिकत्वादेवात्वाप्र-
वृत्त्या तद्व्यर्थं सद्वर्णग्रहणो अप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति । दूषितमिति ।
‘उदीचां माङ्’ इत्यत्रानुबन्धसहितस्य धातुत्वाभावेऽप्यात्वार्थन्तत्र
धातोरित्यस्यासम्बन्धावश्यकत्वेन गोभ्यामित्यादौ प्रतिपदोक्त
आत्वाभावायोपदेशग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवादोत्सू-
त्रस्थभाष्यविरोधाच्चेति बोध्यम् । ननु स्थापयतीत्यादौ चरितार्थः
पुक् धेट आत्वे धापयतीत्यादौ लाक्षणिके न स्यादित्यत आह—
अनित्येति । महाव्याहृतिग्रहणादिति । तद्धि भुव इत्यत्र जसन्ते
अप्रवृत्त्यर्थं तस्य लाक्षणिकत्वादेवाप्रवृत्तौ तद्व्यर्थं सदित्यत्वे
ज्ञापकम् ॥ ११३ ॥

नन्वेवं देडो दोधातोश्च कृतात्वस्य घुसंज्ञा न स्यात्तथा
मंड आत्वे प्रणिमातेत्यादौ 'नेर्गदनद' इति णत्वं न स्यात्,
तथा गौ इत्यस्यात्वे घुमास्था इतीत्वं न स्यादत आह—

गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः ॥ ११४ ॥

अत्र ज्ञापकं दैपः पित्तवम् । तद्व्यदाविति सामान्यग्रह-
णार्थम्, अन्यथा लाक्षणिकत्वादेव विधौ तदग्रहणे सिद्धे किं
निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्तेन, तेन चैकदेशानुमतिद्वारा
संपूर्णपरिभाषा ज्ञाप्यते । इयंच लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिर-
नुबन्धरूपपरिभाषालुग्निकरणपरिभाषाणां बाधिका 'दाधाध्व' इति

नन्वेवमिति — प्रतिपदोक्तपरिभाषायास्सत्त्व इत्यर्थः । न स्या-
दिति । लाक्षणिकत्वादिति शेषः । 'अदाविति सामान्यग्रहणार्थमि'-
ति । 'दाधाध्वदावि'तिसूत्रस्थदापपदेन दैपो ग्रहणाय दैपशोधने
इत्यत्रेत्संज्ञकः पकारः कृतः, स च दापदेन प्रतिपदोक्तदारूपस्यैव
ग्रहणे निरनुबन्धकरिभाषया निरनुबन्धकस्यैव तस्य ग्रहणे च
लाक्षणिकस्य कृतात्वस्य दैपनिष्पन्नदारूपस्य सानुबन्धकस्य घुत्या-
प्राप्त्या अदान्घटकदापपदेनास्याग्रहणे निषेधाप्रवृत्त्या च व्यर्थ
एवेति परिभाषाज्ञापकः । निषेधे सामान्यग्रहणार्थेनेति । अदावि-
त्यत्र दापदैपोर्दापपदेन ग्रहणार्थेनेत्यर्थः । ननु परिभाषया गामा-
दाग्रहणेऽप्यविशेषेऽपि धेट आत्वे लाक्षणिकत्वाद् घुत्वानापत्तिरेव,
न च गामादां ग्रहणं यत्रेति बहुव्रीहिणा दाघटितसूत्रे विशेषाभा-
वेनादोष इति वाच्यम्, गाघटितत्वेन 'गातिस्थे'तिसूत्रे पाश-
च्चेऽप्यविशेषापत्तेरिति चेन्—न, गा च मा च दाग्रहणञ्चेति-
बहुव्रीह्युत्तरपदकान्नाग्रहणेन गाशच्चे माशच्चे दाघटितसूत्रे

सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । 'गातिस्था' इति सूत्रे इणादेशगाग्रहणमेवे-
ष्यत इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११४ ॥

ननु वृद्ध्यादिसंज्ञाः समुदाये स्युरत आह—

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ११५ ॥

देवदत्तादयो भोज्यन्तामित्यत्र भुजिबत् ॥ ११५ ॥

नन्वेवं संयोगसंज्ञासमाससंज्ञाभ्यस्तसंज्ञा अपि प्रत्येकं
स्युरत आह—

क्वचित्समुदायेऽपि ॥ ११६ ॥

गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ती-
त्यादौ दण्डनवत् । लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था ॥ ११६ ॥

चाविशेष इत्यर्थेनादोषात् । न दोष इति—गैधातोः कृता-
त्वस्य गाइत्यस्य गाग्रहणेन परिभाषया ग्रहणप्रसङ्गरूपो दोषो
नेत्यर्थः ॥ ११४ ॥

प्रत्येकमिति । विधेये उद्देश्यतावच्छेदकप्रतियोगिकपर्य्याप्त्य-
नुयोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिप्रतियोगित्व-
भानस्यौत्सर्गिकत्वादिति बोध्यम् ॥ ११५ ॥

समुदाये इति—उद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणयावदारब्धसमुदायप-
र्य्याप्तसंख्यावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिप्रतियोगित्वं विधेये भा-
मत इत्युत्सर्गादिति बोध्यम् । वृद्ध्यादिसंज्ञारूपविधेये उद्देश्यता-
वच्छेदकीभूतात्वादिप्रतियोगिकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकैकत्वा-
वच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिप्रतियोगित्वम् । अभ्यस्तसमाससंज्ञा-
रूपविधेये चोद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणद्विरुच्चरणकर्माभूतवृद्ध्या-

ननु 'यू स्याख्यौ' इत्यत्र व्यक्तिपक्षे दीर्घनिर्देशादन-
णत्वेन ग्राहकसूत्राप्राप्त्योदात्ताद्यन्यतमोच्चारणेऽन्यस्वरकस्य संज्ञा
न स्यादत आह—

अभेदका गुणाः ॥ ११७ ॥

असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको न
त्रिवक्षित इत्यर्थः । अत्र च 'अस्थिदधि' इत्यादावनडादेरुदात्त-
स्यैवोच्चारणेन सिद्धे उदात्तग्रहणं ज्ञापकम् । स्वरूपेणोच्चारित
इत्युक्तेरनुदात्तादेरन्तोदात्तादित्वादिशब्दोच्चारणे त्रिवक्षैव । 'उजः
ऊँ' इत्यत्राननुनासिकएवोच्चारणीये यत्ताधिक्येनानुनासिको-

रन्धसुवन्तद्वयारन्धपचूपचूनीलसुघटस्वित्यादिसमुदायपर्य्याप्तद्वि-
त्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिप्रतियोगित्वमितिलक्ष्यानुरोधादेव-
व्यवस्था बोध्या । अतएवाभ्यस्तसंज्ञासूत्रे उभे ग्रहणप्रत्याख्यानं
'सहसुषे'त्यत्र सहेतियोगविभागश्च सङ्गच्छते ॥ ११६ ॥

अभेदका गुणाः—स्वेतरगुणविशिष्टव्यावर्तका नेत्यर्थः ।
असति यत्ने इति—स्वोच्चारणातिरिक्तोदात्तादिशब्दोच्चारणादि-
व्यापारमन्तरंणैव गुणस्य बोधन इत्यर्थः । तत्फलितमाह—स्वरू-
पेणोच्चारित इति । इदमप्युदात्तग्रहणेनैव ज्ञाप्यतेऽन्यथा परिभा-
षाज्ञापनेऽपि चारितार्थानापत्तेः । यत्नविशेषे सति विवक्षां दर्श-

१ ज्ञापकमिति । 'भाव्यमानेने'तिपरिभाषायां स्वगतिरित्यनेन सङ्घोचात्
ज्ञापितायामपि परिभाषायां नोदात्तग्रहणवैयर्थ्यम्, अतएव 'बहुवचने सत्ये-
दि'त्येकागे वृक्षेभ्य इत्यादौ उदात्तः, पूर्वैभ्य इत्यादौ अनुदात्तः, चैत्रेभ्य
इत्यादौ स्वरितश्च भवतीति ।

चारणाद्विवक्षा बोध्या । 'पथिमध्यभुक्ताम्' इत्यादौ स्थान्यनु-
 रूपतयानुनासिक एवोच्चारणीये निरनुनासिकोच्चारणात्तद्विवक्षा ।
 एतदर्थमेवासति यत् इत्युक्तम् । न चैवमस्थ्यादीनां 'नव्विष-
 यस्य' इत्याद्युदात्तयान्त्यादेशस्यानङ्गः स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त
 एवोच्चारणीय उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीति कथमस्य
 ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्, परमास्थिशब्दादावन्तोदात्त उदात्त-
 गुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाभावात् । चतस्र्याद्यु-
 दात्तनिपातनं करिष्यते, वधादेश आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते,
 'पदादयोऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते । सहस्य स उदात्तो निपात्यत
 इत्यादिभाष्यं त्वेकश्रुत्याष्टाध्यायीपाठे क्वचिदुदात्ताद्युच्चारणं

यति—उञ्जः ॐ इत्यादिना । नव्विषयस्येति—नव्विषयस्य नपुंसक-
 त्यादिरुदात्त इत्यर्थः । अनेनाद्याकारस्योदात्तत्वे 'अनुदात्तं पद-
 मेकवर्जमि'त्यनेनान्तानुदात्तत्वमस्थ्यादीनामिति बोध्यम् । परमा-
 स्थीति—समासे कृते 'समासस्य' इत्यन्तोदात्त इत्यर्थः । ननु
 ज्ञापनोपपत्त्यर्थमष्टाध्याय्यास्त्रैस्वर्य्येण पाठ इत्यवश्यमभ्युपेयम्,
 अन्यथा एकश्रुत्या पाठे औत्सर्गिके क्वचिदुदात्ताद्युच्चारणं यत्ना-
 धिक्याद्विवक्षार्थमेव भविष्यतीति ज्ञापितायामपि परिभाषायामु-
 दात्तग्रहणस्य चारितार्थ्याभावेन ज्ञापकत्वानापत्तेः; एवञ्च चत-
 स्र्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यत इत्यादिभाष्यासङ्गतिस्त्रैस्वर्य्यपाठ-
 स्यौत्सर्गिकत्वेन यत्नाधिक्याभावेन विवक्षानापत्तेरित्यत आह—
 चतस्र्याद्युदात्तनिपातनमित्यादि । एकश्रुत्याऽष्टाध्यायीपाठ इति ।
 एकश्रुतिः स्वरसामान्याभावः स्वरान्तरं वा ततश्च ततोऽन्यथा-
 करणं विवक्षार्थमिति बोध्यम् । नन्वेवं ज्ञापकपरं भाष्यं विरुणद्धी-

विवक्षार्थमित्याशयेन । त्रैस्वर्येण पाठ इति पक्षे तु ज्ञापकपरं
भाष्यमिति कैयटादयः ।

परे तु निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोग-
करणं तद्रूपाद्यत्तात्त्र तत्रोदात्तादिविवक्षा; 'तिसृचतस्रित्यत्र
इन्द्रप्रयुक्तेऽन्तोदात्त उच्चारणीय आद्युदात्तोच्चारणमन्यत्र स्था-
न्यनुरूपे स्वर उच्चारणीये तत्तद्वृच्चारणं विवक्षार्थम्; संपूर्णाष्टा-
ध्याय्याचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम्; क्वचित्पदस्यैक-
श्रुत्यापि पाठो यथा 'दाण्डिनायना'दिसूत्र ऐच्चाकेति; यद्यप्य-
ध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्तथापि व्याख्यानतोऽ-
नुनासिकत्वादिबहुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ।

विधेयाण्विपये त्वप्रत्यय इति निषेधान्न गुणाभेदकत्वेन
सवर्णग्रहणम्, अतएव घट्टदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको
चकारः, अतएव 'तद्वानासाम्' इति सूत्रनिर्देशः, अन्यथा 'प्रत्यये
भाषायामि'ति नित्यमनुनासिकः स्यात् । जातिपक्षे तु नास्योप-

त्यत आह—त्रैस्वर्येण पाठ इति । न मानमिति । सिद्धे वस्तुनि
विकल्पायोगात्पाठे पक्षद्वयासम्भवाद्येत्यपि बोध्यम् । कश्चन त्रैस्व-
र्येण पठिताऽष्टाधीति वदति तन्मतमभ्युपेत्य ज्ञापकमुपन्यस्तं,
कश्चिदेकश्रुत्यैव पठितेति वदति तन्मतमभ्युपेत्य निपातनपरं
भाष्यमिति वा व्यवस्था बोध्या । ऐच्चाकेतीति—'जनपदशब्दात्-
क्षत्रियादित्यत्रन्तस्याद्युदात्तस्य 'कोपधादित्यत्रन्तम्यान्तोदात्तस्य
चैच्चाकशब्दस्य स्वरभेदादेकोक्त्या तयोरुकारलोपार्थं निपातनस-
म्भवादुभयसंप्रहार्थमेकश्रुत्या निपातनमाश्रितं भाष्यकाररूपाया-
न्तरत्वेन, प्रकृतपरिभाष्याप्युभयोरग्रहणसिद्धेः । जातिपक्षे त्विति ।

योग इति बोध्यम् । यू इत्यादौ दीर्घमात्रवृत्ति जातिनिर्देशान्न
क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११७ ॥

ननु सर्वनामानीत्यत्र णत्वाभावनिपातनेऽपि लोके सण-
त्वप्रयोगस्य साधुत्वं स्यादत आह—

बाधकान्येव निपातनानि ॥ ११८ ॥

तत्तत्कार्ये नापाप्ते, निपातनारम्भात् । 'पुराणप्रोक्तेषु'
इतिनिपातितपुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि
पृषोदरादित्वान्नेति बोध्यम् । पुराणेति पृषोदरादिः, पुरातनेति
चेत्यन्ये । इयं सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा । अत्राधिकान्यपि
निपातनानीति तु भाष्यविरुद्धम् ॥ ११८ ॥

तत्पक्षे तु स्वप्रतिपाद्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्नमात्रस्य ग्रहण-२
सिद्धेः । दीर्घमात्रवृत्तीति—यू इतिदीर्घग्रहणात् दीर्घत्वसमानाधि-
करणेत्वाद्यवच्छिन्नस्य ग्रहणं न ह्रस्वस्येत्यर्थः ॥ ११७ ॥

बाधकान्येवेति—सर्वनामशब्दे णत्वाभावकरणेन पाणि-
निना सर्वनामशब्दे णत्वन्नेति वचनं बोधितं, तेन 'पूर्वपदात्संज्ञा-
यामग'इतिसूत्रं बाध्यतइति लोके शास्त्रे वा सर्वनामशब्दे णत्वा-
भावस्सिद्धः । ननु णत्वाभावकरणेनास्मिन् सूत्रे सर्वनामशब्दे
णत्वन्नेत्येव बोध्यत इति लोके णत्वं निर्वाधमेवेति चेत्—न, तद-
पक्षेया सर्वनामशब्दे णत्वन्नेत्यस्यैव लाघवेन कल्पनीयत्वात् ।
ननु तर्हि 'पुराणे'तिनिपातनेन पुरातनशब्दस्य बाधः कस्मान्नेत्यत
आह—पुराणेति । अन्य इति न निपातनमिति तदाशयः ।
भाष्यविरुद्धमिति—सर्वादिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धमित्यर्थः, तत्र बाधक-
त्वस्यैवोक्तत्वात् । रघुनाथशब्दे णत्वाभावाय कृतणत्वेन यत्र

ननूखधातोर्द्वित्वे स्वत एव ह्रस्वत्वात्पूर्वमभ्यासह्रस्वत्वा-
प्रवृत्तौ हलादिः शेषे सवर्णदीर्घे ह्रस्वापत्तिरत आह—

पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ ११९ ॥

एवं च ह्रस्वस्यापि ह्रस्वत्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति
न्यायेन न पुनर्ह्रस्वः । तदुक्तम् 'इको भल्' इति सूत्रे भाष्ये
'कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवदि'ति । सिद्धेऽपि ह्रस्वा-
दिकारीत्यर्थः । न च लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरि-
त्यत्र न मानमिति वाच्यम्, 'समो वा लोपमेक' इतिलोपे-
नैकसकारस्य द्वित्वेन द्विसकारस्य पुनर्द्वित्वेन च त्रिकारस्य
सिद्धौ 'समः सुटि' इति सूत्रस्यैव मानत्वात्, 'संप्रसारणाच्च'

संज्ञा गम्यते तत्रैव एतन्मिदं श्रावश्यं वक्तव्यत्वात्सर्वनामसं-
ज्ञायां णत्वात्प्रवृत्तिरेवेति तु न युक्तं, शास्त्रानुरोधेनैवाधुनिकसं-
केतकरणस्य युक्तत्वेन कृतणत्वे एव सर्वनामशब्दे संकेतकर-
णस्य प्राप्तत्वेऽपि तदकरणेन णत्वघटितस्य तस्य शब्दस्या-
साधुत्वे एवाचार्यतात्पर्यात्, रयुनाथदिसंज्ञाया अनादित्वेना-
दोषान् ॥ ११८ ॥

पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरिति—पर्जन्यो यथा असम्भवत्कृत-
विशेषे अर्थात् जलपूर्णेऽपि प्रवर्तते तथा शास्त्रमपि असम्भवत्कृत-
कृतविशेषेऽपि प्रवर्तते इति परिभाषार्थः । शास्त्रस्य स्वीयोद्देश्यता-
वच्छेदकावच्छेदेन प्रवृत्तिस्वीकारादर्थेषा मिद्धा । नच 'न हि
प्रयोजनमन्तरेण कस्यचित्प्रवृत्तिरिति न्यायेन प्रवृत्तिः प्रयोजन-
न्याय्येति प्रयोजनमन्तरा कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, अत्रापि लक्ष्ये
लक्षणन्यायद्वारा दीर्घक्षयरूपप्रयोजनस्य ह्रस्वप्रवृत्तौ सत्त्वेनादो

‘सिचि वृद्धिः’ इत्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तञ्च । अत्र विकार
कृतो लक्ष्यभेदो नेति ‘सिचि वृद्धिः’रिति भाष्यात्प्रतीयत इत्य-
न्यत्र विस्तरः ॥ ११९ ॥

षात् । लोपेनेत्यस्य सकारत्येत्यादिः । विकारकृतेति । तेनोदबोढा-
मित्यत्र ‘वदब्रजे’तिवृद्धौ ‘सद्विवहो’रित्योत्वे ओकारभावाभाव-
कृतलक्ष्यभेदेऽपि तल्लक्ष्यत्वमेवेति न पुनर्वृद्धिः, सर्वेषामित्यादौ
सुटि कृते न सुट् । एकस्मिन् स्वीयलक्ष्ये स्वं सकृदेव प्रवर्त्तत इति
परिभाषार्थः, स्वलक्ष्यत्वं स्वीयोद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणसमुदायत्वं त-
च्चोदबोढामित्यत्राप्यस्तीति तत्र सकृद्वृद्धिप्रसङ्गइति चेत्—न, उद-
बहसतामिदं ‘वदब्रजे’त्यस्य लक्ष्यं तदभिन्नमेवोदबोढामिति तत्र
चेत्प्रवृत्तं तदभिन्ने तस्मिन् न पुनः प्रवृत्तिरित्यदोषात् । ननु भेद-
स्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् कथं तदभेदइति चेत्—न, स्वविशिष्टं स्वतो न
भिन्नमित्यस्य स्वीकारात् । वैशिष्ट्यञ्च स्वाघटकत्वस्वघटकमा-
त्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टप्राघटितत्वस-
म्बन्धेन । स्वमुदबहसतामितिलक्ष्यं तद्विशिष्टमुदबोढामिति; तदो-
यौकारस्य पूर्वलक्ष्याघटकत्वेऽपि द्वितीयसम्बन्धाभावात्, वकारे
द्वितीयसम्बन्धेऽप्याद्याभावात् । भवति चोदासीनोवर्ण उभयस-
म्बन्धेन तद्विशिष्टस्तदघटितत्वात्तदभिन्नन्तदिति न दोषः । मात्र-
पदनिवेशात् काण्डे इत्यस्य काण्डेति लक्ष्यभिन्नत्वम्, एकारस्य
तद्वटकोद्देश्यकविकारत्वेऽपि तद्वटकमात्रोद्देश्यकत्वाभावात् ।
एवञ्च काण्डविशिष्ट एकारस्तद्वटितत्वस्यैव सत्त्वात्स्वविशिष्टत्वा-
भावः । अतएव तत्र ह्रस्वत्ववारणायोपायान्तरकथनं ग्रन्थकाराणा-
मुपपन्नम् । न च यूनइत्यस्य युवन्नरूपलक्ष्यवैशिष्ट्येन तयोरभिन्न-
त्वात् पुनर्यकारे संप्रसारणाप्राप्तौ ‘न संप्रसारणे’ इति निषेधो व्यर्थ
इति वाच्यम्, स्वघटकोद्देश्यकप्राप्तिविशिष्टप्राप्तिविषयाघटितत्व-

ननु स्यन्दूधातोः स्यन्त्स्यतीत्यादावात्मनेपदनिमित्तत्वा-
भावनिमित्तकत्वात् 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इतिनिषेधस्य बहिरङ्ग-
त्वेनान्तरङ्गत्वाद्बहिर्लक्षणस्येङ्गविकल्पस्यापत्तिरत आह—

निषेधाश्च बलीयांसः ॥ १२० ॥

रूपद्वितीयसम्बन्धोऽपि वैशिष्ट्यनियामक इत्यदोषात्, वैशिष्ट्यं
स्वभिन्नत्वस्वसमानकालिकत्वस्वनिरूपकशास्त्रनिरूपितत्वैतत्त्रित-
यसम्बन्धेन द्वितीयप्राप्तेः प्रथमप्राप्तिविशिष्टत्वात् । अस्मिन् सम्ब-
न्धे 'न संप्रसारण' इति निषेध एव प्रमाणम् । अतएव भवेदित्यादौ
सकारद्वयस्यैकेन सूत्रेण निवृत्तिः । नन्वेवं निट्स्त्रित्यादौ निडध्-
सुइति 'खरि चे'ति सूत्रस्य लक्ष्यं तत्र पदसम्बन्धेन समुदायस्यैव
पदत्वात् तद्धटकधकारस्य चत्वे कृते पुनर्लकारस्य चत्वं न स्यात्त-
द्विशिष्टत्वस्यैव निड्सु इति समुदायस्य सत्त्वेन तद्व्यत्यस्यैव
सत्त्वादिति चेत्—न, प्राप्तिवैशिष्ट्ये समानकालिकत्वं विहाय स्वा-
नुत्तरकालिकत्वस्यैव दानेन धुटः पूर्वकालिकलकारस्थानिकप्राप्तौ
धकारस्थानिकप्राप्तिवैशिष्ट्येन तद्विषयलकारघटितत्वेनादोषात् ।
न च यासेत्यादौ टापा सहैकादेशविशिष्टस्य काण्ड इतिवत्तद्व्यत्य-
त्वाभावात्स्यदाद्यत्वापत्तिरिति चाच्यम्, 'त्यदादोनाम' इत्यत्र
विधेयसाहचर्यादीर्घाकारान्तभिन्नस्यैव त्यदादेर्ग्रहणेनादोषात्,
मात्रपदेन स्वोद्देश्यकविभक्त्यनुद्देश्यकत्वस्यैव विवक्षितत्वाच्च, 'न
यासयो'रितिनिर्देशेनानित्यत्वस्वीकाराच्च । दीव्यतीत्यादौ तद्व्य-
त्यत्वाभावेन पुनः श्यंस्तु न, विकरणप्रत्ययस्य महासंज्ञया
प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वेऽपि कत्त्रर्थत्वाभावेन तस्मिन् श्यनोऽप्राप्तेरिति
दिक् ॥ ११९ ॥

ननु स्यन्देरुद्विभ्रणविकल्पस्य 'न वृद्भ्य' इति निषेधेन परि-
भापयैव वाधे तद्वाधार्थमेव कृतस्य चतुर्ग्रहणस्य चैवर्थम् 'न वृद्भ्य-

अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि बलीयांस इत्यर्थः । चतुर्भ्य इति तु स्पष्टार्थमेव । अतएव तत्प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अतएव सर्वर्णसंज्ञादेर्निषेधविषये न विकल्पः, अन्यथा मीमांसकरीत्या विधेरुपजीव्यत्वेन प्राबल्यात्तस्य सर्वथा बाधानुपपत्त्या दुर्वारः स इति सञ्जूषायां विस्तरः । अतएव 'द्वन्द्वे च' 'विभाषा जसि' इति चरितार्थम् । विध्युन्मूलनाय प्रवृत्तिरस्या वीजम् । 'न लुमता' 'कमेणिङ्' इत्यनयोर्भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १२० ॥

नन्वत्यन्तस्वार्थिकानामर्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वानुपपत्तिरत आह—

इत्यनेनैव सिद्धेरित्यत आह—चतुर्भ्य इति । अतएवेति—उपजीव्यादपि बलवत्त्वादेवेत्यर्थः । स्वसाफल्याय निषेधेनापेक्षितत्वाद्विधेर्निषेधोपजीव्यत्वमुपजीव्यापेक्षया बलवत्त्वाभावे सर्वथा विधिबाधकत्वाभावेऽपि स्वसार्थक्याय पाक्षिकविधिबाधकत्वस्यावश्यकत्वेन निषेधविषये वैकल्पिकत्वापत्तिरिति बोध्यम् । अतएव मीमांसकैरतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र उदिते जुहोति अनुदिते जुहोतीत्यत्र च षोडशिग्रहणस्योदये होमस्य च वैकल्पिकत्वं सिद्धान्तितम् । व्याकरणे तु बाधकत्वमेव । वस्तुतस्तु षोडशिग्रहणनिषेधस्य विधिसमानविषयकतया सर्वथा विधिबाधकत्वे विधिवैयर्थ्यापत्त्या विकल्पो युक्त एव, एवमुदिते अनुदिते च होमस्य विधानाद्युक्तमेव पक्षद्वयम् । व्याकरणे च स्वविषये निषेधेन विधेर्वाधेऽप्यन्यत्र चारितार्थ्यसम्भवान्नास्ति विकल्पावकाशः, केवलं निषेधेन विधेयस्यासाद्युत्वं बोध्यते विधिना च साद्युत्वमिति सिद्धे वस्तुनि विकल्पायोगादुपजीव्यत्वेऽपि सर्वथा बाध एव ॥ १२० ॥

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ १२१ ॥

यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याख्यते सोऽपि प्रत्ययइत्यस्या-
प्यङ्गीकारात्तस्य प्रत्ययत्वमिति न दोषः । स्वार्थ इत्यस्य
स्वीयप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः । महासंज्ञावलादर्थकाङ्क्षायामन्या-
नुपस्थितिरस्या वीजम् । 'सुपि स्थ' इत्यादि सूत्रेषु भाष्ये
स्पष्टैया ॥ १२१ ॥

योगविभागादिप्रसिद्धिः ॥ १२२ ॥

इप्रसिद्धिरेव, न त्वनिष्ठापादनं कार्यमित्यर्थः । त-
त्तत्समानविधेयकद्वितीययोगेन विभक्तस्यानित्यत्वज्ञापनमेत-
द्वीजम् ॥ १२२ ॥

पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ १२३ ॥

तत्र तत्रान्यतरस्यां विभाषा वेति सूत्रनिर्देशज्ञापितमि-
दम् ॥ १२३ ॥

ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ १२४ ॥

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे । तथा च स्वस्वप्रकृत्यन्यत-
रार्थप्रत्यायकत्वं प्रत्ययत्वमिति बोध्यम् ॥ १२१ ॥

अनित्यत्वज्ञापनमिति । अनित्यशास्त्रस्येष्टस्थले एव प्रवृत्तेः
स्वीकारात् ॥ १२२ ॥

पर्यायशब्द इति । लाघवान् वेति वक्तव्ये कृतस्यान्यत-
रस्यां विभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्यमिति तज्ज्ञापकत्वमुक्तपरिभाषा-
याम् ॥ १२३ ॥

स्पष्टमेव पठितव्येऽनुमानाद्बोधनमसार्धत्रिकत्वार्थमित्य-
न्ये । तेन ज्ञापकसिद्धपरिभाषयाऽनिष्टं नापादनीयमिति तात्प-
र्यम् । भाष्येऽपि ध्वनितमेतन्ड्याप्सूत्रादौ ज्ञापकेति न्यायस्या-
प्युपलक्षणम् । न्यायज्ञापकसिद्धानामपि केषांचित्कथनमन्ये-
षामनित्यत्वबोधनायेति भावः । यथा तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ
इति न्यायसिद्धं स्थानिवत्सूत्रं, ज्ञापकसिद्धं च तत्रानल्विधा-
विति ॥ १२४ ॥

ननु द्रोग्धाद्रोग्धा द्रोढाद्रोढेत्यादौ घत्वादीनामसिद्धत्वा-
त्पूर्वं द्वित्व एकत्र घत्वमपरत्र ढत्वमित्यस्याप्यापत्तिरत आह—

पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ १२५ ॥

स्पष्टमेव पठितव्यइति । ननु शब्दोच्चारणजन्यक्लेशानुत्प-
त्त्याऽनुमानाद्बोधनस्यान्यथासिद्धत्वान्नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति चेत्—
न, न हि शब्दोच्चारणजनककण्ठतात्वाद्यभिघातरूपगौरवमेवाद्-
र्त्तव्यन्न ज्ञानजनकमनोव्यापाररूपगौरवमिति राजाज्ञास्तीत्यु-
क्त्याऽनुमानाद्बोधनेऽपि क्लेशस्य सत्त्वात् ॥ १२४ ॥

घत्वादीनामिति—द्वित्वदृष्ट्या घत्वादीनामसिद्धत्वाद्द्रोह-
तेत्यवस्थायां द्वित्व इत्यर्थः । पूर्वत्रासिद्धीयं त्रिपादीस्थं शास्त्रन्तत्रा-
द्वित्व इत्युपतिष्ठत इति परिभाषार्थः । पूर्वत्रासिद्धीयमित्यत्र सप्त-
म्यर्थे प्रथमा, त्रिपादीस्थे पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारात्तद्धटके
पूर्वत्रेत्यस्मिन्नभेदेनाद्वित्व इत्यस्यान्वयाद्द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्त्तव्ये
त्वमसिद्धमिति पर्यवसितोऽर्थः । द्वित्वे कर्त्तव्ये पूर्वत्रासिद्धन्न प्रव-
त्तत इति तु नार्थः, द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वानापत्त्या द्युभ्यामित्यादौ
परत्वाद्द्वित्वेऽन्त्यस्यैवोत्वे पूर्वत्र वकारश्रवणापत्तेः । कृष्णद्विंरि-

द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः । पूर्व-
त्रासिद्धमित्यधिकारभवं शास्त्रमस्या लिङ्गम् । यत्र च
सिद्धत्वासिद्धत्वयोः फले विशेषस्तत्रैवेयम् । कृष्णद्विरित्यादौ
जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषाभावेन नास्याः प्रवृत्ति-
रित्यन्यत्र विस्तरः । 'सर्वस्य द्वे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम्
॥ १२५ ॥

ननु गोष्वश्वेषु च स्वामीत्यादिवद् गोष्वश्वानां च
स्वामीत्यपि स्यात् 'स्वामीश्वर' इति सूत्रेण पृष्ठीसप्तम्योर्वि-
धानादत आह—

त्यादौ द्वित्वदृष्ट्याऽनया जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावे परत्वाज्ज-
श्त्वे द्वित्वञ्चेदकारद्वयसहित एको धकारः, जश्त्वस्यासिद्धत्वे पूर्व
द्वित्वे पश्चादस्य जश्त्वे एकदकारसहितं धकारद्वयन्तयोरुच्चा-
रणे विशेषाभावेन नास्याः प्रवृत्तिरिति तत्रोक्तं द्विधत्वत्रोपपन्न-
मित्याह—यत्र चेत्यादिना । इयं वर्णद्वित्वे न प्रवर्तत इति तु न
युक्तं, भाष्योदाहृते वाक्क् इत्यादौ ककारद्वित्वश्रवणानापत्तेः,
चर्त्त्वस्यासिद्धत्वाद्गस्थं च द्वित्वे परस्यावसानचर्त्वेऽपि पूर्वत्र ग-
श्रवणापत्तेः । 'खरि चे'ति चर्त्वेनेप्रसिद्धिस्तु न तद्दृष्ट्याऽवमानच
र्त्त्वस्यासिद्धत्वात् । इयञ्च 'न मु न' इत्यत्र नेति योगविभागात्सिद्धेति
केचिन् । आहकमूत्रेऽजिति वक्तव्येऽणग्रहणं ज्ञापकमस्याः, तद्वि
'अनचि चे'त्यत्र यर्पदेन संयन्तेत्यादौ परसवर्णनिष्पन्नानुना-
सिक्रयकारग्रहणार्थम्, एतस्या अभावे तु द्वित्वं प्रति परस-
वर्णस्यासिद्धत्वेन द्वित्वात्पूर्वन्तस्य दौर्लभ्येन तद्व्यर्थमेव
न्यादिति केचित्—तन्न, गुणाभेदकत्वेन ज्ञापितेऽपि चारिणाभ्यां-
भावान् ॥ १२५ ॥

एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीय-
स्याश्च न भविष्यति ॥ १२६ ॥

यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्विषयोऽयं न्याय
इत्यन्यत्र विस्तरः । 'कृञ्चानुप्र'इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥

ननु विव्याधेत्यादौ परत्वाद्बलादिः शेषे वस्य संप्रसारणं
स्यादत आह—

संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ १२७ ॥

तदाश्रयं 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । वस्तुतो 'लिट्त्व-
भ्यासस्य' इति सूत्र उभयेषां ग्रहणस्योभयेषां संप्रसारणमेव यथा

एकस्या आकृतेः इति । आकृतिः श्रावणप्रत्यक्षविषयताव-
च्छेदको धर्मः । चरितः प्रयोगः—सहप्रयोग इत्यर्थः । व्याख्या-
नाच्चार्यवद्विषयेयम् । यदर्थबोधनाय पूर्वमेकःशब्द उक्तस्तदर्थबो-
धनायैव शब्दान्तरे प्रयोक्तव्ये सति सम्भवे पूर्वोक्तसमानश्रावण-
प्रत्यक्षविषयतावच्छेदककं एव प्रयोक्तव्य इति पर्यवसितोऽर्थः ।
अर्थवद्विषयकत्वोक्त्या सुद्ध्युपास्य इत्यादावेकत्वधर्मवतो धका-
रस्योक्तावेकत्वधर्मवत एव यकारस्यानया प्रयोक्तुमुचितत्वेन
द्विधमेकयमित्युक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम्, तदाह—यत्रान्याकृतीति ।
कृञ्चेति । तत्र हि आमन्तस्य लिङन्तत्वेनानुप्रयुज्यमाना अपि
कृञ्चस्तयोऽनेन न्यायेन लिट्परा एव भविष्यन्तीति व्यर्थमत्र-
लिङ्ग्रहणमित्युक्तम् ॥ १२६ ॥

उभयेषां ग्रहणस्येति । वक्ष्यादीनां ग्रह्यादीनाञ्चानुवृत्त्यैव
सिद्धे कृतस्य उभयेषां ग्रहणस्येत्यर्थः । संप्रसारणमेवेति । संप्रसार-
णयोग्यानामिति शेषः । ननु तेन वक्ष्यादिग्रह्यादिविषयलक्ष्या-

स्यादित्यर्थकत्वेनेदं सिद्धमित्येषा व्यर्थेति 'लिख्यभ्यासस्ये'तिसूत्रं
भाष्ये स्पष्टम् । फलान्तरान्यथासिद्धिरपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टा ।
'णौ च संश्रद्धोः' इत्यादौ संश्रद्धोरित्यादिविषयसप्तमीति तत्रापि
न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२७ ॥

यत्तु—

क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ १२८ ॥

तेन 'निसमुपविभ्यो ह्रः' इत्यत्र ह्राग्रहणेन ह्रैर्गो ग्रहण-
सिद्धिः ॥ १२८ ॥

तथा—

औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ १२९ ॥

णां सिद्धत्वेऽपि जुह्वतुरित्यादौ संप्रसारणपूर्वरूपे वाधित्वा पर-
त्वादालोपापत्तिः शुश्रुवतुरित्यादावियङ्गपत्तिरित्यत आह—
फलान्तरेति । नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां संप्रसारणपूर्वरूपयोरेव पूर्वं
तत्र प्रवृत्त्याऽदोष इति । 'णौ च संश्रद्धोः'रित्यादाविति । आदिना
स्वपिस्यमिन्व्येच्चांयङीत्यस्य संग्रहः, तत्रापि विषयसप्तम्यभावेऽन्त-
रङ्गत्वाद्द्वित्वे उत्तरखण्डस्यैव संप्रसारणे चेदीयत इत्यसिद्धत्वा-
पत्तेः ॥ १२७ ॥

क्वचिद्विकृतिरिति । 'निसमुपविभ्यो ह्रः' इत्यत्र कृतात्वस्यैव
हेत्यनुकरणेन तस्यैव चोध्यतयोपहृत्यते इत्यसिद्धत्वापत्तिः परि-
भाषाऽभावे इति भावः । सोत्रः प्रयोग इति । एकारान्तस्यैव हे
इत्यस्यानुकरणं नूत्रे एवात्वम् 'उदीचांमाह' इत्यत्र यथा, तेन हे
इत्यस्यैव चोध्यतयोपहृत्यते इत्यत्र स्वतः, कृतात्वे च भ्यानियङ्गा-
वेन सिद्धिरिति व्यर्थेयं परिभाषेति भावः ॥ १२८ ॥

तेन 'दादेर्धातो'रित्यत्रौपदेशिकधातोरेव ग्रहणमिति —

तन्न, तयोर्निमूलत्वात्, भाष्याव्यवहृतत्वाच्च, 'न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाती'ति 'ग्रहिज्या' इति सूत्रस्थभाष्येणाद्यायास्तिरस्काराच्च । 'निसमुपविभ्यो ह्' इत्यादौ ह्येजोऽनुकरणे सौत्रः प्रयोगः, आत्त्वविषय एवात्मनेपदं, प्रयोगस्थानामेवानुकरणस्य घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादित्यन्ये । अन्त्यापि तत्र तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो वार्तिककृतश्चासंमता । 'इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति, रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं, तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते, कः ? 'उपदेशो नामे'ति घसंज्ञासूत्रस्थभाष्येण प्रायोगिकासंभवे तद्ग्रहणमित्यर्थस्य लाभेन भाष्यासंमता च । भाष्ये सानुबन्धकत्वादि प्रकृताभिप्रायेण । 'दादे'रितिसूत्रे दादिपदस्यौपदेशिकदादित्ववति लक्षणेति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२९ ॥

यदपि नन्वजर्धा वेभिदीतीत्यादौ तत्तद्गणप्रयुक्ताविकरणा यद्भुक्ति स्युः तथा यद्भुक्ति वेभिदितेत्यादावेकाच् इतीणनिषेधः स्यादत आह—

शितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

अन्यत्रेति—शब्देन्दुशेखर इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

शितपेति—चतसृणां तृतीयानां निर्दिष्टमित्यत्रान्वयः । शितत्र-

यत्रैकाग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यद्भ्रूलुकि ॥१३०॥

अनुबन्धनिर्देशो द्विधा स्वरूपेण छित इत्यादिपदेन च; हन्ति यातिवाति, 'सनीवन्त' इति सूत्रे भरेति, 'दोडो युडचि' 'अनुदात्तछितः' 'दिवादिभ्यः श्यन्' 'एकाच उपदेशे' इत्युदाहरणानि; द्वित्वं 'सनाद्यन्ता' इति 'भूवाद्य' इति च भवत्येव, गुणो यद्भ्रूलुकोरित्यादिभिर्निषेधानित्यत्वकल्पनात्; तेन भूप्रभावोऽप्यजर्घा इत्यादौ भवति; अतएव 'श्वीदितो' इति सूत्रे कैयटे यत्रैकाग्रहणं किञ्चिदिति पाठः; 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति सूत्रे एकाग्रहणेनैकदेशानुमत्यैषा ज्ञाप्यते, अन्यथोपदेशेऽनेकाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति—

तदपि न, भाष्यानुक्तत्वात्, एकाग्रहणस्य वधिव्यावृत्त्यर्थ-
मावश्यकत्वाच्च । न च वधिः स्थान्युपदेशे एकाजेवेति वाच्यम्,

न्तादिशब्देनोद्दिश्य विहितं यत्कार्यं गणेन चोद्दिश्य विहितं यत्कार्यमेकाचपदघटितसूत्रविहितञ्च यत् कार्यमेतानि पञ्चेत्यर्थः । अनित्यत्वकल्पनादिति । अन्यथा द्वित्वविधायकशास्त्रस्यैकाचपदघटितत्वेन यद्भ्रूलुक्प्रवृत्त्यापत्त्या अभ्यासस्यैव तत्राभावेन सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एकदेशानुमत्येति—स्थालीपुलाकन्यायेनेत्यर्थः । वधिव्यावृत्त्यर्थमिति—वधादेशोऽदन्तो वृद्धवभावायावश्यकः । स्थान्युपदेश इति—हन्त्युपदेशे इत्यर्थः । साक्षादिति । यस्येङ्निषेधस्तदुपदेशे तस्यैकाचत्वमपेक्षितं प्रत्यासत्त्येति भावः । ननु स्थान्यादेशात्तदभेदाध्यवसायेन स्थान्युपदेशोऽभ्यादेशोपदेश एवेत्यत

साक्षादुपदेशसंभवेनैतद्विषये स्थान्युपदेशग्रहणात्, उपदेशत्वा-
वच्छेदेनैकाजित्यर्थाच्च । किंचोत्तरार्थमेकाज्ग्रहणम्, अतएव
जागरितवानित्यादावुपदेश उगन्तत्वमादाय 'श्र्युकः किती'तिङ्-
निषेधो न । तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तिश्च स्तीर्णमित्यादाविष्णियेधायै
त्याकरे स्पष्टम् । न च भाष्ये यङ्लोपे वेभिदितेत्यादाविट्प्रवृत्त्य-
र्थमुपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्र्यमाणादङ्गादित्यर्थे 'सनीट्प्रतिषेधो
वक्तव्यः, विभित्सती'ति दोषोपन्यासवद्यङ्लुकि दोषानुपन्यासेन
तत्रैडिष्टः, यङ्लोपेत्यादि भाष्यं तूपक्रमोपसंहारबलेन न यङ्-
लुग्विषयम्; किंच तस्य तद्विषयकत्वे यङ्लोपे स्थानिवचस्येव
यङ्लुक्युपायाप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम्, इङ्विषये
यङ्लुको लोकेऽनभिधानेन छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन

आह—उपदेशावच्छेदेनेति । न च कौमुद्युक्तीत्याऽच इत्यनेनैवैका-
चत्वलाभादेकग्रहणवटितैकाज्ग्रहणं ज्ञापकमेवेति वाच्यम्, सूत्रे
संख्याया अविचक्षणात्, बहुब्रह्मलाभात्, लक्षणायां मानाभा-
वाच्च । नन्ववच्छेदकावच्छेदेनान्वये अनुदात्तत्वस्याप्युपदेश-
त्वावच्छेदेनैव ग्रहणाद्ग्रहादेशस्याद्यदात्तत्वनिपातनेनावधीदित्यत्र
निषेधाप्रवृत्त्युपपत्तावेकाज्ग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह—किञ्चेति ।
उत्तरार्थमिति—'श्र्युकः किती'त्यर्थमित्यर्थः । तत्रेति—यङ्लुकी-
त्यर्थः । इडिष्ट इति । तदर्थं दित्तेति परिभाषाऽऽवश्यकीति
भावः । ननु वेभिदितेति भाष्यमेव लुक्लोपोभयविषयन्तेनैव
लुकीडिष्टत्वमिदौ दोषानुपन्यासेनेत्युक्तिरधिकेत्यत आह—लङ्-
लोपेत्यादीति । ननु परिभाषारूपोपायस्यैव मनसि वर्तमानत्वा-
त्रोपायान्तरप्रदर्शनमिति चेत्—न, तावतापि परिभाषास्वीकारस्यैव

च तत्र दोषानुपन्यासेनादोषात् । अन्यथैकाजग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्य उत्तरत्र जागर्त्यर्थमिह बध्यर्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निरालम्बनत्वापत्तेः । न चार्धधातुकाक्षिप्तधातोरेकाच इति विशेषणम्, एवं च विभित्सतीत्यादावुत्तरखण्डस्य धातोरेकाचत्वमस्त्येवोत्तरखण्डेऽस्तित्ववत्, एतच्च 'दयतेः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्, एवं च प्रकृतभाष्यासंगतिरिति वाच्यम्, आक्षेप आक्षिप्तस्यान्वये च मानाभावात् । अङ्गत्वं तु विशिष्ट एवेति 'एकाचो द्वे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । निरूपितं च तनादिशेषे शब्देन्दुशेखरे । धातुत्वं तूत्तरखण्ड एव । अतएव 'एकाचो वशो भप् भूपन्तस्य सध्वो'रिति सूत्रे धातोरवयवस्यैकाच इति वैयधिकरण्येनान्वये गर्धपसिद्धिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये, न तु प्रसिद्धमजर्घा इति । अजर्घा वेभिदीतीत्यादौ श्रमशयनादयस्तु 'चर्करीतं चेत्यस्यादादौ पाठेन

लाभान् । अन्यथेति—एकाजग्रहणस्य यद्भ्रुक्यप्रवृत्त्यर्थकत्वे इत्यर्थः । निरालम्बनत्वापत्तेरिति । यद्भ्रुक्यप्रवृत्तिरूपस्पष्टतरफलस्य सत्त्वे शङ्काफलान्तरकथनरूपसमाधानयोःकरणे वीजानापत्तेरित्यर्थः । अस्तित्ववदिति । अस्तेर्द्वित्वे परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीति भाष्याद्यथोत्तरखण्डस्यैवास्थातुत्वं तथा सर्वत्रोत्तरखण्डस्यैव धातुत्वमित्यर्थः । प्रकृतभाष्यासङ्गतिरिति । तथाच तद्भाष्यसंलापनाय यद्भ्रुकोऽनभिधानकथनं व्यर्थमेवेति भावः । अङ्गत्वं तु विशिष्ट एवेति । आगन्तुकानामग्रे निवेश इति न्यायान् प्रत्यग्रप्रकृतित्वं पूर्वस्यैव तदादेः आङ्गत्वादिति भावः । अत एवेति—उत्तरखण्डस्यैव धातुत्वादित्यर्थः, समुदायस्य धातुत्वे अजर्घा इत्यपि वैयधिकरण्येनान्वये एव सिद्धयतीति भावः । चर्करीतञ्चेति ।

यङ्लुगन्तं गणान्तरप्रयुक्तविकरणस्याप्राप्त्या न भवन्ति ।
छान्दसत्वाद्देव कार्यान्तराणामपि छन्दसि दृष्टप्रयोगेष्वदृष्टानाम-
भावो बोध्यः । भाषायां तु तादृशानामभाव एव । शित्पृश्पादि-
निर्देशास्तु 'भवतेर' इत्यादिसूत्रस्थतन्निर्देशवन्नार्थसाधका
इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३० ॥

ननु जभोऽचि रधेश्च नेत्वलिटीत्येव सूत्र्यतां किं द्विरधि-
ग्रहणेनेत्यत आह—

पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान् ॥ १३१ ॥

प्रतिवाक्यं भिन्नवाक्यार्थबोधकल्पनेन गौरवं स्पष्टमेव ।
परं तु भाष्यासम्मतयेम् । 'टाडसि' इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धा
च, तत्र च नादेशेनेकारप्रत्याख्यानं योगविभागेनैव कृतमिति
बहवः ॥ १३१ ॥

अर्द्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥ १३२ ॥

इदमदादौ गणसूत्रं, चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा यङ्लुगन्त-
मदादौ बोध्यामिति तदर्थः ॥ १३० ॥

गौरवं स्पष्टमेवेति वाक्यजन्यबोधस्याधिक्ये तज्जनकसामग्र्या
अप्याधिक्येन विभिन्नप्रत्यक्षादिकं प्रति प्रतिबन्धकताया अप्याधि-
क्येन गरीयस्त्वं बोध्यम् । गरीयस्त्वञ्च ब्रह्मायाससाध्यत्वम् अल्पा-
याससाध्येनैवोपपत्तौ ब्रह्मायाससाध्यं सुत्यजमिति लाकसिद्धतया
लार्कामध्येयं परिभाषेति बोध्यम् ॥ १३१ ॥

अर्द्धमात्रालाघवेनेति । द्वैतौ तृतीया, अर्द्धमात्रालाघवहेतुकं

‘एओङ्’ ‘ऐऔच्’सूत्रयोर्ध्वनितैषा भाष्ये । तत्रानेकप-
दघटितसूत्रे प्रायेण पदलाघवविचार एव, न तु मात्रालाघव-
विचार इति ‘ऊकालोऽच्’ ‘अपृक्त एकाल्’ इत्यादिसूत्रेषु
भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि सूत्रेऽल्ग्रहणहल्ग्रहणयोर्विशेषविचारे
संज्ञायां हल्ग्रहणं ‘प्यक्षत्रिय’ इति सूत्रेऽणिञोरिति वाच्यमिति
त्रोणि पदान्यल्ग्रहणे तदेकं स्वादिलापे हल्ग्रहणं प्येति सूत्रे
ऽणिञोरिति न वाच्यमपृक्तस्येति वाच्यमिति त्रीण्येव पदानीति
नास्ति लाघवकृतो विशेष इत्युक्तम्, ‘अचि श्नु’ इतिसूत्रे इण
इत्येव सिद्धे श्चोरिति संमृद्य ग्रहणान्न पूर्वोण्यग्रहणं, तत्र विभ-
क्तिनिर्देशे संमृद्य ग्रहणे च सार्धास्तिस्त्रां मात्रा इणग्रहणे तिम्रो
मात्रा इति लण्सूत्रे भाष्योक्तेः, तथा ‘ओतः श्यनि’ इति-
सूत्रे शितीति वक्तव्यं, तत्रायमप्यर्थः ‘ष्ठिचुकूलम्’ इतिसूत्रे

सुत्वं पुत्रोत्सवं तज्जन्यसुगमदृशं मन्यन्त इत्यर्थः । ध्वनितैरेति—
‘अर्द्ध एकार अर्द्ध ओकारो वा नास्ति, यदि हि तौ स्यातां तावेवा-
पदिशेद्दि’ति भाष्येण लाघवेनोपदेशः सुगमजनका भवन्तीति स्पष्ट-
मेव लभ्यते अति बोध्यम् ॥ १३२ ॥

शितीति न कर्तव्यं भवतीति भाष्ये न केवलं मात्रालाघवं
यावदयमप्यर्थ इति कैयटोक्तेः प्रायेणेति शिवम् ॥ १३२ ॥

परिभाषेन्दुशेखरः समाप्तः ॥

विद्वद्वृन्दसुखावहा शिवपुरे संशोध्य मुद्रापिता
सेयं स्याद्विजया जयाय सुधियां संसेविता संसदि ॥

॥ समाप्ता चेयं विजयानाम्नी व्याख्या ॥